ZİYA ŞAKİR

یاشاسون وطن - یاشاسون ملّت - یاشاسون حرّیت.

İTTİHAT VE TERAKKİ - III

NASIL ÖLDÜ?

akıl fikir
YAYINLARI

İTTİHAT VE TERAKKİ - III NASIL ÖLDÜ? / ZİYA ŞAKİR

Copyright© Akıl Fikir Yayınları - Ekim 2014

Bu kitabın tüm hakları Akıl Fikir Yayınları'na aittir. Kaynak gösterilmeksizin kısmen veya tamamen alıntı yapılamaz, hiçbir yöntemle kopya edilemez, çoğaltılamaz ve yayımlanamaz.

YAYINCI: Akıl Fikir Yayınları
DİZİ: Ziya Şakir Dizisi
KAPAK TASARIMI: Akıl Fikir
İÇDÜZEN: Akıl Fikir
BASIM: Ekim 2014

AKIL FİKİR YAYINLARI

Alemdar Mahallesi Alayköşkü Caddesi
Küçük Sokak No:6/3 Fatih-İstanbul - 212-514 77 77
eposta: bilgi@akilfikiryayinlari.com

TAKIM ISBN: 978-605-5283-34-6
CİLT ISBN: 978-605-5283-37-7

BASIM ve CİLT: Akıl Fikir Yayınları ve Dijital Matbaası

Alemdar Mahallesi Alayköşkü Caddesi
Küçük Sokak No:6/3 Fatih-İstanbul - 212-514 77 77
eposta: bilgi@akilfikiryayinlari.com

Yayınevi Notu:
Bu eser, Ziya Şakir'in 11 Aralık 1932 - 28 Nisan 1935 tarihleri arasında *Son Posta* gazetesinde çıkan tefrikalarının aslına sadık kalınarak hazırlanmış, günümüz gençlerinin daha rahat faydalanması için, bazı kelimelere cümlenin akışına uygun güncel anlamları parantez içinde eklenmiştir.

İÇİNDEKİLER

ZİYA ŞAKİR'İN İTTİHAT VE TERAKKİ'SİNE BİRKAÇ SÖZ 7
ZİYA ŞAKİR'İN TARİHÇİLİĞİMİZE KATKILARI 16
5. BÖLÜM 21
MAHMUD ŞEVKET PAŞA KABİNESİ 21
TAKLİB-İ HÜKÜMET MESELESİ 35
ÇERKES KÂZIM VE SUİKAST HAZIRLIKLARI 39
MAHMUD ŞEVKET PAŞA SUİKASTI 53
SAİD HALİM PAŞA HÜKÛMETİ 65
EDİRNE'NİN İSTİRDÂDI 71
MUHALİFLERİN ÇALIŞMALARI 85
ENVER BEY HARBİYE NÂZIRI OLUYOR 89
MÜTTEFİK ARAYIŞLARI 111
CİHAN HARBİ BAŞLARKEN 123
SEFERBERLİK HAZIRLIKLARI 133
GOBEN VE BRESLAV 141
TÜRKLERİN CİHAN HARBİNE GİRİŞİ 157
ERMENİ MESELESİ 181
KAFKAS CEPHESİ 193
KANAL HAREKÂTI 201
ÇANAKKALE HARBİ 217
TEŞKİLÂT-I MAHSÛSA 231
ERMENİ İSYANLARI 245
ERMENİ TEHCİRİ 263
ÇANAKKALE KARA HARBİ 277
MUHALEFET HAREKETLERİ 289
SURİYE MESELESİ 301
VELİAHT YUSUF İZZEDDİN EFENDİ'NİN VEFÂTI 323
HARP ZENGİNLERİ 335
ÇANAKKALE CEPHESİ 353

ZAFER KUTLAMALARI VE TERFİLER 373
ŞERİF HÜSEYİN VE ARAP İSYANI 381
KAFKAS CEPHESİ 405
SADRAZAM TALÂT PAŞA 417
RUS İHTİLALİ 449
BAĞDAT HAREKATI 459
İTTİHAT – TERAKKİ KONGRESİ 469
KAYSER VİLHELM İSTANBUL'DA 475
ERMENİ ÇETELERİNİN BASTIRILMASI 481
SULTAN VI. MEHMED VAHDEDDİN 489
IRAK VE FİLİSTİN CEPHELERİ 497
S. VAHDEDDİN'İN FAALİYETLERİ 509
MEŞ'UM HAVADİSLER 521
TALÂT PAŞA İSTİFASINI SUNUYOR 543
CEMAL PAŞA'NIN MEKTUPLARI 561
İZZET PAŞA KABİNESİ 569
CEMİYET DAĞILMAYA BAŞLIYOR 579
DAMAT FERİD PAŞA'NIN FAALİYETLERİ 603
TALÂT, ENVER, CEMÂL PAŞALAR 615
İTTİHAT – TERAKKİ KONGRESİ 665
TALAT, ENVER, CEMÂL PAŞALAR FİRAR EDİYOR 673
İTTİHAT VE TERAKKİ FIRKASININ SONU 683
MEKTUPLAR 687
DİZİN 703

ZİYA ŞAKİR'İN İTTİHAT VE TERAKKİ'SİNE BİRKAÇ SÖZ

Son Posta gazetesinde 5 kısım halinde yayımlanan "İttihat Terakki" tefrikası; "Yakın tarihimizin en mühim, en canlı, aynı zamanda da en feci devri, hiç şüphesiz İTTİHAT ve TERAKKİ devridir. Fakat içinde yaşamış ve muhtelif safhalarına şahit olmuş olmanıza bakarak yakından tanıdığınızı zannettiğiniz bu devrin içyüzünü tamamen bilmediğinizi söylersek hiç şaşmayınız!

Bu iddiamızı size filen ispat edeceğiz. Filhakika elimize öyle vesikalar, öyle deliller geçti ki bunları okuduktan sonra şimdiye kadar şahıslar ve vak'alar hakkında verdiğiniz hükümleri değiştirmeye mecbur kalacaksınız. Bu vesikaları ve delilleri İttihat ve Terakki Nasıl doğdu, Nasıl yaşadı ve Nasıl öldü? ismini taşıyan eserimizde göreceksiniz. Sizi şimdiden temin edelim ki: yeni tefrikamız hakiki vak'alara istinat etmekle beraber bir roman kadar heyecan ve merak edici bir eserdir." sözleriyle başlamıştır (11 Aralık 1932 *Son Posta*).

Birinci Cilt İttihat ve Terakki Nasıl Doğdu?

Birinci kısım aynı tarihte başlamış ve 128 tefrika halinde devam ederek 22 Nisan 1933'de bitmiştir. Bu bölümde; Damad Mahmud Paşa, Ahmed Rıza, *Mizan*cı Murad, Talat Bey, İttihat ve Terakki Cemiyetinin genişlemesi, yeni üyelerin kayıt edilmeleri ve tahlifleri, Şemsi Paşa'ya düzenlenen suikast, suikastı yapan Atıf Bey, İttihat ve Terakki Cemiyeti'nin Beyannamesi, Sultan Abdülhamid'in kararları, Selanik ve Manastır'da Meşrutiyetin ilanı gibi konular bilinmeyen bütün yönleriyle okurlara aktarılmıştır.

İkinci kısmın tefrika sayısı 125 olup *Son Posta* gazetesinde ilk sayısı 23 Nisan 1933'de başlamış ve 125 nolu tefrika 26 Ağustos 1933'te yayımlanarak ikinci kısım tamamlanmıştır.

Meşrutiyetin resmen ilanı, Rumeli'de Meşrutiyet etkileri, Meşrutiyet'in ilk günlerinde İstanbul'un durumu, 99.Bölük, Enver Bey, Beyazkule'nin Cemiyet'e ihsanı gibi konular nefes kesici bir şekilde okurlara aktarılmaktadır. Birinci ve ikinci kısımlar İttihat ve Terakki'nin doğuşundan itibaren nasıl teşkilatlandığını aktardığından her iki kısım birleştirilmiş ve "İttihat Ve Terakki Nasıl doğdu" başlığı altında birinci cilt olarak günümüz okurlarına sunulmuştur.

Gazetede tefrika edildiği dönemde de ikinci kısmın sonunda *Son Posta* tarafından;

"Her satırı vesaike müstenit olan ve ekserisi bizzat bu vekayiin içinde yaşamış zevattan mürekkep binlerce kari kütlesi tarafından ehemmiyetle takip ve takdir olunan bu tefrikamızın bugün ikinci kısmı da hitam bulmuştur. Yarından itibaren üçüncü kısım başlayacaktır. Bu kısım, tefrikanın en heyecanlı ve en hareketli vekayiinin ihtiva etmektedir. Bilhassa 31 Mart hâdisesinin bütün esrar perdesi bu kısımda kalkacak ve okuyanları hayrette bırakacaktır." denilerek adeta o günün duyguları ve kimler tarafından dikkatle takip edildiği konusuna vurgu yapılmıştır.

İkinci Cilt İttihat ve Terakki Nasıl Yaşadı?

Üçüncü kısmın yayımlanması, yine aynı gazetede 27 Ağustos 1933'de başlamış ve 10 Şubat 1934'da bitmiştir. Bu kısımdaki tefrika sayısı 164'tür. Dördüncü kısımdaki tefrika sayısı 155, aynı gazetede 11 Şubat 1934'de başlamış, 18 Temmuz 1934'de tamamlanmıştır. 102 no'lu tefrikaya ulaşılamamıştır. 101 nolu tefrika 26 Mayıs 1934, 103 nolu tefrika ise 27 Mayıs 1934 tarihli gazetede yer aldığında numara atlanması şeklinde yorumlanmıştır. Bu bölümlerde İttihat Terakki'nin kongre çalışmalarından, seçim sonuçlarından, ordunun muhalefetinden, Bosna-Hersek'in elden çıkmasından, İttihad-ı Muhammedi Cemiyeti'nden, Taşkışla'daki isyandan, 31 Mart Vak'ası'ndan, Hareket Ordusu'nun Selanik'ten gelmesinden, Abdülhamid'in hal' edilmesinden, Sultan Reşad'ın tahta çıkarılmasından, Adana'daki Ermeni Ayaklanmasından, Girit'in elden gitmesinden, Yemen isyanından, Trablusgarp Savaşı'ndan, Balkanlarda karışıklıklardan, İttihat Terakki'nin yönetime giderek ağırlığını

koymasından ve daha pek çok meseleden baş döndürücü bir hızla bahsedilmektedir. Üçüncü ve Dördüncü bölümlerde aktarılan bu konular dönemsel olarak İttihat ve Terakki'nin iktidar yıllarıdır ve "İttihat Terakki Nasıl yaşadı?" başlığı altında toplanarak 2.cilt olarak günümüz okurlarına sunulmuştur.

Üçüncü Cilt İttihat ve Terakki Nasıl Öldü?

Sonuncu kısım (Beşinci) 267 tefrikadan oluşuyor ve yine aynı gazetede 19 Temmuz 1934 ile 28 Nisan 1935 arasında yayınlanmıştır. Bu kısımda artık Osmanlı'nın en zor dönemeci vardır ve bu dönem içinde; Edirne'nin Bulgarlardan geri alınmasından, Cihan Harbi ve Seferberlik hazırlıklarına, Ermeni meselesinden, Kafkas Cephesine, Kanal Harekatına, Çanakkale Harbi'nden, Suriye meselesine, Ermeni isyanları ve Ermeni Tehcirinden, Şerif Hüseyin, Arap isyanı, Irak, Filistin cephelerine kadar pek çok önemli hadise bu bölümde anlatılmaktadır. Cemiyetin dağılmaya başlaması ve İttihat ve Terakki Fırkasının kongrede kendisini yok ederek yeni kurulan Teceddüt Fırkası'na dönüşmesi ile son bulan 5. Kısım tek başına sonuç kısmıdır ve "İttihat Terakki nasıl öldü?" başlığı altında 3.cilt olarak okurlara sunulmaktadır.

1906 yılında, Avukat Mustafa Baha Bey tarafından Galata'daki Tahtaburunyan Han'daki yazıhanede tahlif edilerek İttihat ve Terakki Cemiyeti'ne üye olan Ziya Şakir İttihat ve Terakki tefrikalarının tamamlandığı 21 Nisan 1935 tarihli *Son Posta gazetesi*nde;

"Satırların altına imzamı koymakla, zayıf ve naçiz omuzlarıma yüklendiğim ağır yükü, son merhalesine isal etmiş oluyorum. Eğer bu bir muvaffakiyet ise, bunun şerefi – benden ziyade – beni teşci eden, resim, vesika ve malûmat vermek suretiyle kıymetli yardımlarını benden esirgemeyen zevata aittir.

Ben, bu yazılarımdaki mevkiimin, sadece bir nakilden ibaret olduğunu biliyorum. Ve ancak bu dereceye kadar toplayıp nakledebilmek suretiyle ikmal ettiğim şu eserin mükemmel bir tarih olduğunu iddia etmiyorum.

Bu eseri yazdığım müddet zarfında, birçok karilerimin daima şu suallerine maruz kaldım:

- Bunları nasıl yazıyorsun.. Bu kadar malûmatı nereden buluyorsun.

Aziz karilerimin sordukları bu haklı suale, işte cevap veriyorum;

- İttihat ve Terakki cemiyetinin gerek umumî ve gerek gizli muamelâtına ait evrakı, kısmen mahvolmuştur. Yangınlar, muhtelif kabine tebeddüllerinde ve bilhassa İstanbul'un işgali felâketinde alâkadarların evlerine yapılan baskınlar, en mühim esrarın en canlı vesikalarını ortadan silmiş süpürmüştür. Onun için bu işe başladığım zaman, kapı kapı dolaştım. Teker teker kâğıtlar, resimler topladım. Birçok zevatın hatıralarına müracaat ettim. Her meseleyi, bizzat alâkadarlarından dinledim. Yüzlerce zata mektup yazdım. Bunlardan aldığım cevapları birbirleriyle karşılaştırdım. Herhangi bir mesele hakkında, en aşağı – itimada şayan – üç zatın fikri ittihat etmedikçe onu hakikat olarak kabul olarak kabul etmedim. Hatta, bizzat karıştığım bazı vekayiî bile, bildiğim ve gördüğüm gibi kaydetmekten içtinap ederek o vekayie temas eden zevat ile bir kere daha görüşmekten – ve hakikati tam manası ile araştırmaktan – çekinmedim. Bütün bu araştırmalarım esnasında sadece bir cephenin taraftar ve dostlarını dinlemekle de iktifa etmedim. O cephenin muhalifleriyle de temasa geldim. Ve ancak bu suretledir ki, yazılarımın bitaraflığını muhafazaya gayret ettim.

Eserde ismi geçen zevat arasında, ne şahsen ve maddeten menfaatdar olduğum ve ne de, her hangi bir sebepten dolayı aleyhtar bulunduğum bir tek fert yoktur. Bu yazılarıma başladığım zaman bazı zevat, Talât Paşa'ya karşı derin bir kalp yarası taşıdığımı ve ona karşı bitaraf kalamayacağımı iddia etmişlerdi. Ben, böyle bir his taşımadığım ve bitaraflıktan zerre kadar ayrılmadığıma kanaat getiriyorum ve bu zat hakkında yazdığım yazıları işhat ediyorum. Esasen ben yazılarımı yazarken daima şahsî fikir ve tenkit yürütmekten mümkün olduğu kadar içtinap ettim; sadece hâdisatı nakletmekle iktifa eyledim. Gelen tenkit mektuplarını teşekkürle karşıladım. Hattâ bunlardan yazılarımızı kendi görüşleriyle karşılayanları da nazarı dikkate aldım. Bunlardan hakikate temas eden ufak tefek meseleleri, derhal tashih ederek mühim meselelere ait – uzun mektupları, karilere usanç vermek korkusu ile eserin sonuna sakladım. Şimdi sırası geldiği için aynen dercedilecek olan

bu mektuplar, ne sarsılmaz bir bîtaraflıkla hareket ettiğimin en kuvvetli birer şahidi olacaklardır.

Mehezlerimi ve yardım gördüğüm muhterem zevatın isimlerini bu sütunlarda birer birer saymak, imkânsızdır. Buna binaen bunları da – birçok mühim vesikalarla beraber- bu eserin kitap halinde çıktığı zamana terkediyorum.. Ve şimdilik bu zevata ayrı ayrı teşekküllerimi arz ile iktifa eyliyorum.

Yazılarımı takip eden zevat, mütalealarını yazmak bize nisyan ve hatalarımızı hatırlatmak lutfunda bulunurlarsa, istikbal tarihine çok değerli bir hizmet etmiş olurlar. Tevsik edilmek şartile gönderilecek olan bu mektupları, bu eserimin son cildine aynen dercetmek, benim için en mühim bir vazife ve en kıymetli bir borç teşkil edecektir. Velev, yazılarımın aleyhinde olsa bile..." demiştir.

Ziya Şakir kimdir? İttihat Terakki tefrikalarının önemi nedir?

1910 yılında Ziya Şakir Genç Türk'deki başyazarlık köşesinde Genç Türk dergisinde Dâhiliye Nazırı Talat Beyi hedef alan açık bir mektup yayınlayarak Paşayı keskin bir dille eleştirmiş ve istifaya davet etmişti. Ziya Şakir cezalandırılacağı endişesi ile Mısır'a, oradan da Napoli'ye gitmiş ancak İtalyanların Trablusgarb'a saldırmaları üzerine İstanbul'a dönmüştür. İstanbul'da mahkeme edilerek Sinop'a sürülmüş, Talat Paşa'nın ikinci nazırlığında affedilerek İstanbul'a getirtilmiştir. Talat Paşa tarafından memuriyet teklif edilmişse de Ziya Şakir memuriyeti kabul etmemiştir. Bunun üzerine Talat Paşa Süleyman Nazif'in çıkartmakta olduğu *Hak* gazetesinde çalışmasını tavsiye etmiştir.

Balkan harbi başladığında gönüllü asker olmuş ve Edirne muhasarasının bütün zorluklarını ve mahrumiyetlerini yaşamıştır. Siperlerde nöbet değişikliklerinde gazeteye yazılar yazmış, O dönemde tuttuğu notlardan daha sonra Meçhul Asker, Edirne Müdafaası eserlerini oluşturmuştur.

Edirne'de yaralanıp esir düşen ve daha sonra firar ederek İstanbul'a dönen Ziya Şakir, Talat Paşanın yönlendirmesi ile Bursa'ya giderek *Ertuğrul* gazetesinin başyazarlık görevini yürütmüştür. Padişah Vahdettin döneminde İttihatçıların takibatından

O da nasibini almış ve muhtelif maceralar yaşamıştır. Müdafayı Hukuk Cemiyeti'nde görev alarak Milli Mücadeleye iştirak etmiştir.

22 Kasım 1929 tarihinden itibaren Meçhul Asker, *Vakit* gazetesinde, sonrasında Ermeni vakalarını anlatan Kan Dalgası, *Son Posta* gazetesinde, Bektaşilik, *Yeni Gün* gazetesinde yayınlanmış ve Ziya Şakir bu üç tefrika ile hem İstanbul hem de Anadolu'da gazete dünyasında tanınan, bilinen, aranan ve tefrika siparişleri verilen önemli ve tarafsız ve güvenilir biri haline gelmiştir. Ziya Şakir adıyla yazdığı tefrikaların yanı sıra A.R, Z. Melek, Bahtiyar Fenkligil imzasıyla veya isimsiz pek çok eser vücuda getirmiş, bıkmadan usanmadan tarihi kaynaklardan aldığı ilhamlarla büyük eserler oluşturmuştur.

Ziya Şakir eserlerini "O gün okunmasından ziyade, istikbal tarihine naçiz bir yardım olur ümidile" yazmıştır. Ziya Şakir 1930'lardan 1960'lara kadar en çok okunan yazarlardan biri olup muhtelif gazetelerde bine yakın tarihi makalesi yayınlanmıştır. Özellikle din ve İslam tarihine yönelik on senelik uzun bir araştırma sonucunda Hz. Muhammed(SAV) ve İslam dünyası ile ilgili birbirinden kıymetli eserlerinin her biri kendine has dil, üslup, akıcılığıyla zamanında çok büyük ilgi ve iltifat görmüştür.

Çocukluğunda misafir edildiği Yıldız Sarayını ve İkinci Abdülhamid'in, özel yaşamını, hususi özelliklerini, kendisine ulaştırılmış özel yazı ve hatıratı kullanarak ve yaşayan insanlarla bizzat görüşerek hazırladığı "Abdülhamid' in Son Günleri" adlı eseri *Son Posta* gazetesinde tefrika edilmiştir. Bu konuyu en geniş, en tutarlı, en tarafsız etraflıca anlatan yazarlardan biridir.

Bir Haremağasının Anıları için Yıldız Sarayı altında geçen ve şimdiye kadar kimsenin öğrenmemiş olduğu hadiseleri muhtelif belge bilgi ve hatırattan yararlanarak bu bilgilerin toplamını anlattığını belirten Ziya Şakir "Bu eserim öyle bir eser olacak ki ..Bundan sonra Yıldız ve Abdülhamid hakkında başka eser yazılamıyacak. Çünkü bilinmeyen bir taraf bırakmıyacağım . (....) Abdülhamid devrinin en doğru bir saray tarihi olacak" diyecek kadar kendi eseri üzerinde iddialıdır.

Selim Tevfik'in Ziya Şakir ile yaptığı röportajda ise "Tarihe dil uzatanların gafletlerinden birisi de hükümlerinde çok acul ve zalim davranışlarıdır. Gözlerini, tarihe mal olmuş eşhasın sade fena taraflarına dikerler. Benim eserim tarih denilen madalyanın ters tarafını gösterecektir...Okuyucularımdan rica ederim. Beni tenkit etsinler, yanlış noktaları düzeltsinler, eksik tarafları bildirsinler ki eser kitap haline girerken, o devrin mükemmel ve kusursuz bir tarihi halini alabilsin....Bugüne kadar aldığım yüzlerce mektup içinde, taltiften, tebrikten başka tek satır yoktu. Bundan duyduğum iftihardır ki o esere verdiğim bütün emeklerin yorgunluklarını unutturmuştur.....Ve bugün, bu teveccühü kaybetmemek için, elimden gelse yazılarımı değil, öksürüklerimi bile vesaike istinad ettireceğim..." diyerek kendi eserler için ne kadar titizlikle çalışma sürdürdüğünü ve elindeki belgelerin çok kuvvetli olduğunu kuvvetlice vurgulamıştır.

Ziya Şakir'in eserlerinin tefrika edildiği dönemde adı geçen olay kahramanlarının büyük çoğunluğunun sağ olduğunun hatırlanması hatta bir kısmının da devlet içinde yüksek makam ve mevkilerde olduğunun bilinmesi eserlerinin değerlerinin anlaşılması açısından önemlidir.

Yurt içinden ve yurtdışından Çin'den, Hindistan'dan gönderilen vesikaları pek çok dosyayı, defterleri, el yazılarını, yüzlerce belgeyi, birleştirerek oluşturduğu İttihat ve Terakki Cemiyetinin kuruluşunu, büyümesini ve yıkılışını anlatan Ziya Şakir İttihatçıların içindeki bir gazeteci idi.

Tefrikaların yayımlandığı döneme ise özellikle dikkat çekmek gerekir. İttihat Terakki'nin bitiminden henüz 15 sene geçmişken, İttihat ve Terakki'nin tarihini kaleme almak ve ancak 100 tefrika sürer dedikleri İttihat ve Terakki tarihini toplam 5 kısım ve 846 tefrika devam etmiştir (Zaman olarak da 28 ay 17 gün boyunca her gün.) ve tefrikaların yayımlandığı dönemde İttihatçıların büyük bir kısmı halen hayattadır. Bu süre zarfında bir yandan tefrikalar yayınlanırken öte yandan mektuplarla itirazlar (Kazım Karabekir Paşa başta olmak üzere) doğrulamalar, düzeltmeler yapılabilmiştir. O kadar çok belge ve bilgi üstada gönderilmiştir ki bu dosyalar

çoğunlukla arabalarla taşımıştır. Ziya Şakir'in yaşam öyküsü okunursa bu kitaptan daha çok istifade edilebilir. Torunu Ayda Üstündağ hanımefendinin Dedem Ziya Şakir adlı eserinde aile yaşamı dergi ve gazetelerle mülakatları bilhassa Hasan Eryüksel'in röportajı bu eserin anlaşılması ve değerini ortaya koyacaktır.

Ali Fethi bey (Okyar) Ziya Şakir'in arkadaşıdır. Celal Bayar'la ölümüne kadar dostlukları devam etmiştir. Yazar Sultan Abdülhamid Han'ı çok iyi tanımaktadır. (Sultan Hamid'in yanında bulunanlarla çok fazla ilişki kurmuş ve bilgi belge toplamıştır. Sultan Hamid'in Son Günleri adıyla İttihat Terakki'den önce tefrika edilmiştir. ve daha sonra aynı adla kitap halinde yayınlanmıştır. Ali Birinci hoca rakipsiz bir eser olarak ifade etmektedir. Adı geçen eserde Sultanın İttihatçılarla ilişkisi enfes bir anlatımla aktarılmaktadır.

SONUÇ

Ziya Şakir'in bu eseri akademik bir hüviyet içerdiği iddiasında değiliz ama Osmanlı'nın en çalkantılı son dönemin tarihinin en önemli parçası olan İttihat Terakki Teşkilatını bir de Ziya Şakir'in akıcı uslûbu ile okumak günümüzü hala etkileyen o dönemin temel anlayış ve davranışları daha kolay anlamamızı sağlayacaktır. Bu eser hikâyeler ve belgelerle oluşturulmuş tefrika zinciridir. Ziya Şakir sıralama veya hikayelerin öne çıkarılması haricinde, çok az yargı ifadeleri kullanmaktadır.

Açık, açık İttihat ve Terakki eseri. Bu kitabın yargıçlık görevi için kullanılmaması, anlamlardan sonuç çıkarılması günümüzde bu hikâyelerin ne anlama geleceğini düşünülmesine vesile olmasını diliyoruz. Örneğin: Talat Paşa ile Meclisi Mebusan Reis'i Mecdi Efendi'nin ordunun bir fikri ve inanca sahip olması gerektiği üzerine diyalogları, günümüzde de aynı problemin devam ettiğini görüyoruz. 1.Ekibin 1918'de görevleri sona erdi. 2. Ekip Cumhuriyeti kurdu. 1960'lara kadar 2. Ekip iktidar sahibi oldu. İttihat hareketi sadece bir örgüt üretmedi. Siyasi tarihimizde ve günümüzde halen aşılmamış düşünce ve davranışlar üretmektedir.

İttihat Terakki eserini tamamlayan, yazarın diğer eserleri

1. Sultan Hamid'in Son Günleri
2. Mahmud Şevket Paşa
3. Yakın Tarihin 3 Büyük Adamı Talat, Enver, Cemal Paşalar
4. Hürriyet ve İhtilaf
5. Meçhul Asker Edirne Muhasarası.

ZİYA ŞAKİR'İN TARİHÇİLİĞİMİZE KATKILARI

Ali BİRİNCİ

Ziya Şakir'in(1884-21 Aralık 1959) tarihe yaptığı büyük katkının zamanında tespit ve teslim edilmiş olması arzu edilmekle beraber bu biraz da eşyanın tabiatine aykırı bir durumdu. Çünkü aynı zaman ve zemini paylaşan insanların birbirlerinin kıymetini bilmeleri ve bunu açıkça ifade etmeleri pek az görünen bir kadirşinaslık olmuştur. Bu gerçeği büyük âlim Zehebî de (1273-1347)[1] çok sade ve vecîz bir şekilde ifade etmektedir:

"Aynı devir âlimlerinin birbirleri hakkındaki sözlerine itibar edilmez. Hususiyle bu değerlendirmeler bir düşmanlıktan veya mezhep farklılığından yâhud çekememezlikten doğmuşsa. Allahın koruduğu kimseden başkası bundan korunabilmiş değildir. Peygamberler ve sıddîkler müstesna hiçbir asrın bundan sıyrılabilmiş olduğunu bilmiyorum..."

Yakın tarihimiz hakkında yazdığı dizi yazılarla zamana çok kıymetli bilgiler bırakan Ziya Şakir de zamanı paylaştığı yazar meslektaşları tarafından hakkı verilmeyen bir şahıs olarak tarihe geçmiştir. Gerçekten de yaşadığı devir hakkında yazdığı ve derlediği kitaplar ve hususiyle hâtıralar vasıtasıyla çok kıymetli bilgileri zamanın yok edici elinden kurtaran bu çalışkan gazetecinin hakkı verilmemiş ve yaptığı bazı yanlışlar, biraz da mübalâğalı bir şekilde, aleyhine kullanılmış ve bütün bu gibi yazıları yok hükmünde kabûl edilmiştir[2].

Zamanında yaşamış insanlar ne yazık ki birbirlerinin kıymetini takdir etmemek bir yana birbirlerinin hakkını da teslim etmemektedir. Bu bakımdan en talihsizlerden biri ve belki de birincisinin Ziya Şakir merhum olduğu söylenebilir. Zira tefrika hâlinde neş-

1- Zehebî'nin bu çok değer verdiğimiz paragrafına üstâdım Prof. Dr. Mehmed Said Hatiboğlu dikkatimi çekmiş ve tercüme etmiştir. Şükranlarımı sunarım. Metin için: Zehebî, *Mizânu'l-İ'tidal*, Mısır, 1963, C.I, s. 111. Zehebî'nin hayatı ve eserleri için: Ramazan Şeşen, *Müslümanlarda Tarih Coğrafya Yazıcılığı*, İstanbul, 1998, s. 185-189

2- Ziya Şakir'in, biraz da mâsumâne bir keşif heyecanı ile, yazdığı yazılardan birinde Mastafa Kemal Atatürk'e, başka bir asker Mustafa Kemal'in kaleminden çıkmış olan, bir yazıyı atfetmesidir. Bu yanlışı Münir Süleyman Çapanoğlu tarafından aleyhine çok sert bir yazının yazılmasına sebep olmuştur: "Uydurma Tarihçiler Serisinden: Ziya Şakir", *Tarih Hazinesi*, Sayı.5 (15 Ocak 1951), s. 227-229

rettiği ve bir kısmını sonradan kitap hâline getirdiği yakın tarihe dair yazılarının, tarihimize katkıları bakımından, gereği gibi değil, asgarî bir mikyasta bile, değerlendirildiğini söylemek mümkün değildir.

Ziya Şakir'in bu hükmümüze mesnet olarak kastettiğimiz tefrikalarına *Abdülhami'in Son günleri, Sultan Reşad ve İttihadçılar, İttihat ve Terakki Tarihi, Beşinci Murad, Meşrutiyet Devrinde Muhalefet, Hürriyet ve İtilâf Fırkası, Abdülhamid Devrinde Mahbes ve Menfa Hayatı, 28 Sene Çırağan Sarayında Sultan Murad'ın Hayatı, Siyasî Fırka Reislerinin Hayatı, Cihan Harbine Nasıl Girdik, Cihan Harbini Nasıl İdare Ettik ve Edirne Müdafaası* başlıklı yazıları emsâl olarak gösterilebilir[3].

Bu tefrikaların bir kısmı kitap hâlinde de zamanında basılmıştı. Ancak kitap seçmesini bilmeyen tarih araştırmacıları bile bunların değerini fark edememiş ve değerlendirememiş ve hattâ görmeye mecbur olanların gündemlerine bile bu tefrikalar ve kitaplar girememiştir. Meselâ Abdülhamid'in Son Günleri isimli kitabı, Sultan'ın hâlden sonraki hususî tabibi Hüseyin Atıf'ın günlüğünün, hem de muhafızlarından ve maiyetindekilerden alınan bilgilerle zenginleştirilmiş şekliydi. Ancak bu gerçek tarihçiler ve tarih meraklıları tarafından fark edilmediği gibi bu günlüğü son zamanlarda, birçok okuma yanlışı ile, neşreden tarihçi tarafından da hâlâ fark edilmiş değildir.

Bu gibi misâller çoğaltılabilir. Bu cümleden olarak *Hazret-i Mevlânâ* (İstanbul, 1943, 302 s) bir Mevlevî postnişîninden derlenen bilgilere, *Sultan Hamit-Şahsiyeti ve Hususiyetleri* (İstanbul, 1943, 376 s) isimli mühim kitabı, tahminimize göre, son müsahiplerden Nadir Ağa'nın (Açıkalın, 1882-14 Kasım 1957) hâtıralarına, *Çırağan Sarayında 28 Sene Beşinci Murad'ın Hayatı* (İstanbul, 1943, 243 s) Beşinci Murad'ın 4. ikbâli Filizten hanımın hâtıralarına anlattıklarına dayanmaktadır.

Ziya Şakir'in bu meyanda işaret edilmeye lâyık diğer eserleri arasında *Yakın Tarihin Üç Büyük Adamı: Talât, Enver, Cemal Paşalar* (İstanbul, 1943, 214 s), *Yarım Asır Evvel bizi İdare Edenler* (İstanbul, 1943, C. 271 s; C.II, 303 s), *Mahmud Şevket Paşa* (İstanbul,

3- Tefrikalarının eksik bir listesi için: Hasan Eryüksel, *Ziya Şakir-Hayatı ve Eserleri*, İstanbul, 1949, s. 29-35

1944, 268 s) ve *1914 Cihan Harbine Nasıl Girdik?(* İstanbul, 1943, 360 s) ile bu kitabın devamı *1914-1918 Cihan Harbini Nasıl İdare Ettik?* (İstanbul, 1944, 328 s) bulunmaktadır.

Ziya Şakir'in bilhassa ilk baskısı tefrika hâlinde olan eserleri için dikkat ve ifade edilmesi gereken birkaç husus bulunmaktadır:

1- Bu tefrikalar I. ve II. Meşrutiyet devri üzerinde toplanmıştır. Devrin üzerinden çok bir zaman geçmeden ve hâfızlar ve hâtıralar henüz oldukça taze iken kaleme alınmıştır. Dolayısıyla bu devri yaşayan kişilerden biri olan Ziya Şakir esas itibariyle kendi hâtıralarını ve mahfuzâtını yazıya dökerek tarihin hizmetine sunmuş olmaktadır. Bu şekilde yokluğa mahkûm birçok bilgiyi kurtarmış olduğuna dikkati çekmek gerekiyor. Bunları bir hikâye veya roman kisvesi altında vermesi bu metinlerin değerini azaltmaz.

2- Bilhassa gazetelerde tefrika esnasında yazdıkları bir bakıma bu devri yaşayanların desteği veya tekzibi ve dolayısıyla da tashihi ile karşılaşmaktadır. Bu bakımdan bu metinlerin bilgi değerlerinin arttığına ve bir irdelemeye tâbi tutulduğuna işaret etmek gerekiyor. Nitekim bunun örneklerine İttihat ve Terakki isimli kitabının ciltlerinin sonunda rastlanmaktadır.

3- Bu tefrikalarının kaleme alınması safhasında Ziya Şakir'in, devri yaşayanlarını bilgilerine, Dr Atıf'ın günlüğünde olduğu gibi, gayri münteşir hâtıralarına da başvurduğu görülmektedir. Bu bakımdan meselâ Cemal Kutay'ın veya İsmet Bozdağ'ın yaptığı gibi, başkaları adına hâtırat yazmak gibi bir yola başvurmadığı gözden uzak tutulmamalıdır. Bu vesile ile ifade etmek gerekir ki hâlen Ali Fethi Okyar adına yazılan *Üç Devirde Bir Adam* (İstanbul, 1980) ve *Abdülhamid'in Hâtıra Defteri* gibi kitapların meslekten tarihçiler tarafından bile mehaz olarak kullanılıyor olması tam bir felâket numunesidir. Kaynak arama ve seçme bakımından Türk tarihçiliğinde bir iflâs manzası görülmektedir.

4- Ziya Şakir'in yazdıklarını ne derece ciddiye almak ve tarihin bir malzemesi olarak kullanmak gerekir sualini de gündeme getirmek ve cevap vermek gerekiyor.

Hemen ifade edelim ki tarihçilikte tamamen ve hiç tartmadan teslim olunacak herhangi bir tarih metni bulunmamaktadır. Bu bakımdan bir taze doktora tezi ile bir başka metin arasında da fark olduğunu ileri sürmek mümkün değildir. Her metnin tartılıp de-

ğerlendirmesi araştırmacıya ve hattâ mesuliyet sahibi okuyuculara düşmektedir. Bu bakımdan bütün tarih malzemesi metinlere karşı tam bir müsavât düsturu ile hareket edilmeli ve meselâ her bilgi başka bilgilerin ve metinlerin murakabesinden geçirilmelidir. Tabiî, Ziya Şakir'in yazdığı bütün metinler de bu gibi bir iç ve dış tenkide tâbi tutulmalıdır.

5- Yaşadığı devre dair Ziya Şakir kadar çok yazı yazmış ikinci bir kalem bulmak mümkün görünmemektedir. Hem kendi hâtıralarını ve hem de bu devri yaşayanların bilgilerini derleyip neşreden Ziya Şakir'in kaybolmaktan kurtardığı bilgilerin bir külliyat olarak neşredilmesinin yakın tarihimize büyük bir katkı olduğu açıktır. Bu bakımdan Ziya Şakir'in yakın tarihimize katkılarının hakkı henüz teslim edilmiş değildir.

6- Ziya Şakir külliyâtının neşrinin her şeye rağmen tarihe büyük bir katkı olduğu muhakkak ise de bu metinlere ve okuyucuları karşı bir borç bulunmaktadır. Bu borç ise bu külliyâta bir coğrafya ve bilhassa şahıs ve müessese isimleri dizininin eklenmesidir. Bilhassa şahısların soyadları veya memuriyetleri ve unvanları konulmalıdır.

Henüz gereği derecede fark edilmemekle beraber Akıl-Fikir Yayınları yakın tarih araştırmalarına bu neşriyatıyla büyük bir katkıda bulunmaktadır. Bu bakımdan da bu neşriyatı şükranla karşılanmalıdır.

Ali Birinci

Ankara- Kocatepe / 22 Eylül 2014

5. BÖLÜM

MAHMUD ŞEVKET PAŞA KABİNESİ

Abdülhamid'e karşı yaptıkları kupkuru bir blöfle meşrutiyeti ilân ettiren ve aynı hareketle de o Hükümdarın saltanatına hitam veren İttihatçılar, nihayet yine cüretkârane bir blöfle Babıâli'yi basmışlar, hayrete şayan bir el çabukluğu ile düştükleri yerden kalkmışlar, hükûmeti tekrar ele almışlardı.

İttihatçıların sayesinde yine Babıâli'ye - fakat bu defa, Babıâli'nin en yüksek makam ve mevkiine- yerleşen yeni sadrazam Mahmud Şevket Paşa, Cemiyet erkânı tarafından tertip edilen liste mucibince, kabinesini şu zatlardan teşkil etmişti:

Dâhiliye Nazırı - Hacı Adil Bey.

Harici Nazırı Bey – Vekâleten Atina sabık Sefiri Muhtar Bey.

Bahriye Nazırı - Çürüksulu Mahmud Paşa.

Adliye Nazırı - Sabık İstanbul valisi İbrahim Bey.

Maliye Nazırı - Divan-ı Muhasebat Reisi Rıfat Bey.

Nafıa Nazırı - Âyan azalarından Besarya Efendi.

Evkaf Nazırı - Hayri Bey.

Maarif Nazırı - Saruhan mebusu Şükrü Bey.

Posta Nazırı- Maliye müfettişlerinden Oskan Efendi.

Ziraat ve Ticaret Nazırı -Sabık Aydın Valisi Celâl Bey.

Şûray-ı Devlet Reisi - Mısırlı Prens Said Halim Bey.

Harbiye Nazırlığını, -pek sevdiği için- Mahmud Şevket Paşa bizzat deruhte etmişti. Şeyhülislâmlığa gelince bu da şimdiye kadar teamül olan usul ve ananeye mugayir olarak kabinenin teşekkülünden bir gün sonra, fetva emini Mehmed Esad Efendi'ye verilmişti. Kabinenin umumî şekil ve vaziyeti, hiç de fenâ değildi. Ekserisi tecrübe görmüş zevattan mürekkepti. Sonra göze çarpacak derecede müfrit fırkacılardan değillerdi. Böyle olmakla beraber, yine bazı siyasî mahfillerde cereyan eden dedikodular, şu merkezde toplanmakta idi:

"İttihatçılar, kurnaz davrandılar. Kudreti, tam manasıyla ele geçirmekle beraber birdenbire ortaya atılmadılar. Ancak, iyilik gördükleri adamları da unutmadılar. Felâketli zamanlarında Prens Said Halim Bey, kesesinin ağzını açtı. Cemiyeti parasız bırakmadı. Besarya Efendi, idam sehpasının altından kaçmaya muvaffak olan İsmail Canbolat Bey'i evinde sakladı. Şükrü Bey'e gelince, Babıâli baskını tertibatında, herkesten çok çalıştı. Şimdi bunlar, fedakârlıklarının mükâfatını görüyorlar. Yalnız şu var ki; bu kabine muvakkattir. Kısa bir zaman sonra bir tebeddül husûle gelecek; malûm olan zevat, hükûmet makinesinin başına bizzat geçecektir."

Bu düşünceler, az çok hakikate tevafuk ediyordu. Fakat asıl hakikat, bir noktada toplanıyor; o da şundan ibâretti: Filhakika İttihatçılar, muratlarına muvaffak olmuşlar, bütün kudret membalarını bir anda ele almışlardı. Ancak, düşman ordusu Çatalca İstihkâmlarının önünde duruyor, Yunan donanması, Çanakkale Boğazı önünde dolanıyordu.

İcap ettiği takdirde ecnebileri muhafaza maksadıyla "Düvel-i Muazzama" tarafından gönderilen harp gemileri Beşiktaş sahillerinde demirlemişlerdi. Bunlar, herhangi bir sebep ve bahane ile karaya askerlerini çıkarabilirlerdi. Sabık kabine, millet karşısında ihânet ve cinayetle ittiham edilmiş Babıâli salonları kana boyanarak iktidar makamına geçilmişti. Acaba şimdi, Kâmil Paşa kabinesine atfedilen ihânet ve cinayetin aksini yapabilmek, müttefik düşmanları bir hezimete uğratarak

elde edilecek zaferle, Bâbıâli salonlarında dökülen kanları temizlemek mümkün olabilecek miydi? Bu suâl İttihatçıları derin düşüncelere sevk ediyor, çenelerini bıçak açmıyordu.

Vaziyetin bütün sıklet merkezi, ordunun omuzlarına binmişti. Ordunun zafer veya mağlubiyeti, İttihatçıların endişe ve mukadderatını halledecekti. Hâlbuki bu yurdu herkesten daha iyi tanıması icap eden Mahmud Şevket Paşa, sadaret sandalyesine oturur oturmaz ilk söz olarak:

— Bu ordu, harp edemez, demişti.

Bu sözleriyle İttihatçıların bütün ümitlerine ağır ve feci bir darbe indirmişti ve hatta bu kanaati dolayısıyladır ki, ordunun başkumandanlığını bile deruhte edememişti.

Filhakika ordu, idâresizlik ve ihtiyaç yüzünden perişan bir hâle gelmişti. Fakat harp kabiliyetini de büsbütün kaybetmemişti. Nâzım Paşa'nın hatasına kurban olarak hezimetten hezimete düşen ordu, Çatalca İstihkâmlarının siperlerinde geniş bir soluk aldıktan sonra bir anda silkinmiş. Kolayca iktisap ettiği zaferle sermest olan düşman ordularına karşı çelik bir kale gibi göğsünü gerivermişti. Kâmil Paşa kabinesinin son günlerine doğru Yemen'den avdet eden Erkânıharbiye-i Umumiye Reisi İzzet Paşa, derhal Çatalca'ya gitmiş ve vazifesinin başına geçmişti. Garip bir tesadüf eseridir ki, o sırada da müttefik düşman orduları, büyük bir taarruza kıyam etmişlerdi. Fakat İzzet Paşa'nın aldığı seri ve kudretli tedbirler sayesinde, üç gün üç gece devam eden bu kanlı harpte Bulgarların en güzide alayları, Türk süngü ve ateşlerinin karşısında erimiş. Türk Ordusu'nun, ehliyetli ellerde harikalar gösterebileceğini ispat etmiş. Harbin ilk gününden beri kan ağlayarak zafer müjdesi bekleyen kalplere büyük bir ümit ve inşirah *(ferahlık)* vermişti.

Şimdi bu orduya; "Harp edemez" demek, hiç şüphesiz ki hoşa gitmeyen bir kehanetti. Bunun içindir ki İttihatçılar, Mahmud Şevket Paşa'nın bozuk maneviyatından istifade edemeyeceklerini anlar anlamaz, Başkumandan vekâletinin İzzet

Paşa'ya tevcihini terviç etmişler *(uygun görmüşler)* ve bütün ümitlerini bu zattan beklemek mecburiyetini hisseylemişlerdi.

Fakat İzzet Paşa, kendisinin Başkumandanlık vekâletine tayinine dair tebliğ olunan irâde-i seniyeyi reddetmiş, vuku bulan ısrarlara rağmen bu vazifeyi kabul etmek istememişti. Düşman karşısındaki ordu, tam yedi gün kumandansız kalmıştı.

Bu esnada, Bulgar Orduları kumandanı General Savof tarafından, mütareke müddetinin hitam bulduğuna ve dört gün sonra yine harbe başlayacağına dair bir ültimatom gönderilmişti. Aynı zamanda İzzet Paşa'nın başkumandanlığı kabul etmemesi üzerine Enver Bey'in başkumandanlık vekâletine tayin olunacağına dair işitilen rivâyetler kuvvetlenmişti. Bu şayia derhal İzzet Paşa'yı harekete getirmiş, orduyu genç ve tecrübesiz bir erkânıharp kaymakamının eline bırakmamak ve tamiri büsbütün imkânsız bir felâketin önünü almak için, İzzet Paşa ordunun başkumandanlık vekâletini deruhte etmişti. 17 Kânunusani 1328 (30 Ocak 1913)

İzzet Paşa, Yemen'den avdet edip de ordunun başına geçtiği zaman esasen müteessirdi. Çünkü vaktiyle büyük emekler sarf ederek hazırladığı harp plânlarına[1] Nâzım Paşa tarafından ehemmiyet verilmemiş, ordu nihayet Çatalca istihkâmlarına kadar geri çekilmişti. Fakat bu vaziyet, kati bir mağlûbiyet addedilemezdi. Buna binaen İzzet Paşa, evvelâ orduyu bu perişan haline getiren idâresizliği ıslah etmeye, sonra da düşmanı, yerleştiği siperlerden püskürtmeye karar vermişti.

İttihatçılar, hükûmet kudretini ellerine alır almaz bütün kuvvetleriyle ordunun ihtiyacını ikmâle çalışmaya başlamışlardı. Fakat aynı zamanda Enver Bey'le arkadaşları, ordu karargâhına musallat olmuşlardı. Bir taraftan İzzet Paşa'yı, diğer taraftan bazı büyük kumandanları -İttihat ve Terakki Cemiyeti namına - tazyik ediyorlar; derhal taarruza geçmek için

1- İzzet Paşa'nın plânları; şayet Bulgarlarla bir harp zuhur ederse, Ergene hattına kadar çekilmek. Orduyu orada topladıktan sonra, düşmana taarruza geçmek gibi kuvvetli bir esasa istinat ediyordu. Nazım paşa, bu plâna tamamen muhalif olarak hareket etmiş ve bu yüzden ordunun hezimetine sebebiyet vermişti. Z. Ş.

sabırsızlık gösteriyorlardı. Hatta bir gün, Abuk Ahmed yahut Ahmed Abuk Paşa ile Enver Bey arasında oldukça mühim bir hâdise geçmişti. Abuk Paşa'nın, karargâhına gelen Enver Bey yine bu meseleden bahsederken Paşa dayanamamış:

— Enver Bey! Siz bir kahraman-ı hürriyetsiniz. Milletin bu kadar hürmetini celbetmişsiniz. Ben sizin yerinizde olsam, siyasî ve askerî hayattan çekilir, bir köşede istirahate varırım. Millet sizi, bütün hayatınız müddetince müreffehen, muazzezen besler. Başı sıkıldıkça müracaat edeceği bir kuvvet tanır. Sizi evlâdımdan ziyade sevdiğim için siyâsetin bulaştırıcı maceralarından tenzih etmek isterim, diye nasihat vermeye başlamıştı.

Fakat bu sözler, Enver Bey'de birdenbire büyük bir hiddet uyandırmıştı. Bu hâdise esnasında orada bulunan Erkânıharp Binbaşılarından Mahmud Bey[2], Enver Bey'in cevap vermesine meydan bırakmamış; onu çekip yandaki odaya götürmek suretiyle ihtimal ki mühimce bir hâdisenin önünü almıştı. "Bu mesele, bazıları tarafından Enver Bey ile Abuk Paşa'nın birbirine silâh çektikleri şeklinde işaa edilmiş *(haberi yayılmış)* ise de yalandır."

İttihatçılar, İzzet Paşa'yı gayri resmi suretle sıkıştırmaktan bir çare hâsıl olamayacağını anlar anlamaz Mahmud Şevket Paşa'ya müracaat etmişler, "Sulh için teşebbüsat-ı siyasiye de bulunulduğundan, ordunun şu esnada bir eser-i hayat ve muvaffakıyet göstermesi lâzımdır" diye mükerreren emirler göndertmişlerdi.

Hâlbuki ordunun o günlerde bir eser-i hayat göstermesi, imkân ve ihtimal haricinde idi. Çünkü bütün Çatalca Ovası, içinden çıkılmaz bir bataklık hâline gelmişti. Bu vaziyette orduyu harekete getirmek, düşman ateşleri altında mahvolmaya mahkûm etmek demekti. Bir taraftan bu imkânsızlığı İttihatçılara anlatmaya çalışan İzzet Paşa, diğer taraftan da gösteri-

2- Erkânıharbiye livalığından mütekaid Mahmud Paşa şimdi, Çamlıca'da ikamet etmektedir. Z. Ş.

len sabırsızlıktaki maksadı takdir ederek onlara hak vermiş, Bulgarlara cepheden yapılması ihtimali olmayan şu taarruza mukabil, Marmara sahilinin Bolayır cihetlerinden karaya çıkarılacak bir ordu ile düşman kuvvetlerini geriden vurmak için bir plân tertip etmişti.

Bu plân mucibince Hurşit Paşa'nın kumandasında bulunan 10'uncu Kolordu Şarköy civarına çıkarılacak, bu esnada Bolayır'da bulunan Fahri Paşa Kolordusu, bu harekete müzaherette bulunacaktı. İzzet Paşa, 10'uncu Kolordu Erkânıharbiye Reisi Enver Bey'i karargâhına dâvet etmiş, yapılacak olan bu harekât hakkında uzun uzadıya izahat vermişti. Hâlbuki 10'uncu Kolordu Kumanda Heyeti'nin "amir-i mutlakı" gibi hareket eden Enver Bey, İzzet Paşa'nın verdiği tahriri ordu emrine ve bu emri izah eden şifahi direktifine muhalif hareket etmek yüzünden acı bir hezimete uğramış, - Fethi Bey'in erkânıharbiye reisi bulunduğu - Fahri Paşa Kolordusu'nu da pek müşkül bir vaziyette bırakarak daha feci bir akıbete uğratmıştı.

Bu hezimet, efkârıumumiyede pek fenâ bir tesir husûle getirmiş, bizzat İttihatçılar da dâhil olmak üzere pek çok kimselerin beklediği zafer ümitlerini kırıvermişti. Aynı zamanda, orduda yeniden birtakım menfi cereyanlar husûle getirmişti. Mahut askerî Cemiyet ve gruplarla, Hürriyet İtilaf Fırkası'na mensup ve mütemayil zabitler bu fırsattan istifade ederek yine İttihatçılar aleyhinde propagandalara başlamışlardı. Karargâhlardan siperlere kadar bir fısıltı rüzgârı esiyor, kulaktan kulağa şu sözler deveran ediyordu:

— İttihatçılar, ordunun mağlubiyetini Nâzım Paşa'dan biliyorlardı, onu öldürdüler. Ordunun başına geçtiler de, sanki ne yapabildiler? Artık iş işten geçmiştir. Boşuna harp ediyoruz. Beyhude yere kan döküyoruz. Rumeli çoktan elden gitti.

Bu sözlerin ihtiva ettiği mana, hiç şüphesiz ordunun son günlerde iktisap ettiği vahdet ve imanı sarsacak hain bir partizanlığın ifâdesi idi. Ordunun zahirî vaziyetindeki acılığa rağmen henüz iş işten geçmemişti. Mağlubiyeti kabul etmek için

son kurşunu atması ve son süngüsünü de kırması lâzım gelen ordu, henüz Rumeli'nin muhtelif köşelerinde harp ediyor, kanlı süngülerinin ucuyla cihan harbi tarihine şerefli sayfalar hakkeyliyordu.

İşkodra'da ve Kahraman Edirne'de henüz Osmanlı sancakları dalgalanıyor, bu iki Osmanlı Kalesi'nin cesur ve pervasız müdafileri, düşman muhasara ordularının başına ölüm yıldırımları yağdırıyordu. Etrafı yüz binlerce düşmanla çevrilmiş olan Garp Ordusu'nun perişan kıt'aları, silâhlarını düşmanlara teslim etmemek için kartal sürüleri gibi dağdan dağa süzülüyorlar; acz ve fütur içinde bıraktıkları düşman kıtalarını tepeleye tepeleye son vazifelerini ifa ediyorlardı. Gerebeneli Bekir Bey, bu aslan yürekli yüzbaşı, yanındaki beş on kahraman Türk neferi ile Bulgar, Sırp, Yunan ordularına meydan okuyor, düşman memleketlerinde bile esatirî menkıbelere mevzu teşkil ediyordu.

***

Fakat Yanya, bu talihsiz Türk kalesi, vazifesini tamamen ifa edememiş, namzet olduğu tarihi şerefi kaybedivermişti. Bu da, İttihatçıların vaktiyle yaptıkları bir hatanın neticesi idi. Arnavutlara ve muhalif zümrelere mensup olan Arnavut mebuslara karşı takip edilen siyâsetin Arnavutluk'ta husûle getirdiği tesirlerden vaktiyle bahsetmiş ve Lâtin harflerini kullanmasından endişe edilen Arnavut milletinin, nihayet bir sürü politikacı eline düşürüldüğünü izah eylemiştik. Harp başlayıp da şimalden yürüyen düşman orduları Arnavutluk'u istilâya başladığı zaman, şimalî Arnavutluk bütün eski kin ve husumetleri bir tarafa bırakmış, elinde kalan kırık ve dökük silâhlarla müstevli kuvvetlere karşı müdafaaya başlamıştı. Hatta o havalide bulunan asker kıtalarının erzak ve sair ihtiyacını bile temine çalışmak gibi civanmerdâne hareketlerden kaçınmamıştı. Fakat buna mukabil, Cenubî Arnavutluk'ta gizli ve sinsi hareketler meydan almıştı. Senelerden beri Arnavutluk istiklâlini hazır-

lamakla meşgul olanlar, artık bu emellerinin tahakkuk edeceği zamanın geldiğine hükmetmişler ve yavaş yavaş harekete geçmişlerdi.

O sıralarda İstanbul'da bulunan Berat mebusu İsmail Kemal Bey, Sadrazam Kâmil Paşa ve Şeyhülislâm Cemaleddin Efendi'yi ziyâret etmiş, Cenubî Arnavutluk'tan aldığı salâhiyetnamelere istinaden fikrini açıkça söylemişti. İsmail Kemal Bey'le rüfekasının fikri, şundan ibâretti:

Arnavutlar, orada bulunan Osmanlı Müdafaa Ordusu'na bütün kuvvetleriyle müzaheret edecekler. Düşman ordularını Arnavutluk'a sokmamaya gayret eyleyecekler. Şayet, buna rağmen Rumeli Osmanlı hâkimiyetinden çıkarsa, o zaman Arnavutların hayat ve istikbalini kurtarmak lâzım gelecek. Bunun için de Arnavutluk'un istiklâlini ilân etmek icap edecek. Sadrazam ile şeyhülislâm; kati bir mecburiyet karşısında kalındığı takdirde bu fikrin tatbik olunmasında bir beis görmemişler, İsmail Kemal Bey'in beyanatını tasvip eylemişlerdi. Tabiîdir ki bu tasvip, hiçbir resmi kıymeti haiz değildi. Fakat İsmail Ke-

İzzet Paşa

mal Bey bu iki devlet ricalinin verdikleri cevabı senet ittihaz etmiş ve derhal Arnavutluk'a giderek Arnavutluk istiklâlinin Bâbıâli'ce tasvip edildiği şeklinde işaa eylemişti *(haberi yayılmıştı).* O andan itibaren açıktan açığa faaliyete geçen istiklâl taraftarları derhal Cenubî Arnavutluk'un şehir ve kasabalarından murahhaslar tayin etmişler; Avlonya'da büyük bir içtima akdinden sonra Arnavutluk istiklâlini ilân eylemişler; idâre-i muvakkate riyasetine de İsmail Kemal Bey'i geçirmişlerdi.

İsmail Kemal Bey, siyasî hayatında bütün mücadelelerinin zübdesini *(özünü)* teşkil eden baş olmak gayesine, nihayet kavuşmuştu. Fakat ne istiklâlin ilân edilmesi ve ne de İsmail Kemal Bey'in bu işin başına geçmesi, istilâ ordularının hareketini durduramıyordu. Müttefik orduların kıtaları her taraftan Arnavutluk'a giriyor, köyler ve kasabalar, yabancı çetelerin zulmü altında inliyor, daha dört gün evvel Arnavut komitecileri tarafından istihkar edilen Türk askerleri şimdi her tarafta mumla aranıyordu. Yerli redifler, kâmilen firar etmişlerdi. Arnavutluk istiklâlini ilân edenler - o havalideki - kumandanlara müracaat ediyorlar, Babıâli ile olan itilâflarından bahsederek yeni hükûmetlerinin varlığını korumak için Türk askerlerinin imdat etmesini istirham eyliyorlardı. Arnavut mebuslardan Hamdi Bey, Çamlık Kıt'ası Müstahfaz Liva Kumandanlığına tayin edilmişti. Fakat bu zâtın -Teşrinievvel sonunda - karanlık ve yağmurlu bir gecede irtikâp ettiği büyük bir hata, elinde bulunan kıt'aların perişan olmasına sebebiyet vermişti. Her tarafa dağılan yerli askerler köylere kasabalara, çiftliklere yayılmışlar; düşman çetelerinden daha fazla yağmakerliğe başlamışlardı. Bektaşî babaları bu itaatsiz ve yağmacı efradın karşılarına atılıyorlar; nasihatler ve manevî tehditlerle bunları teskin ve ıslaha çalışıyorlardı. Düşman karşısında acz ve mağlûp bir vaziyete düşen bu liva kumandanı, Harbiye Nezareti'ne, Manastır'da bulunan Garp Ordusu Kumandanı'na telgraflar çekiyor; mübârek Türk askerinden miktar-ı kâfi kuvvet gönderilmesini selâmet-i vatan namına rica ediyordu.

Garp Ordusu, muhtelif kısımlara ayrılmıştı. Erkânıharbiye-i Umumiye'nin plânı mucibince Yanya Mevkii Müstahkem bir hâle getirilmiş ve müdafaası, müstakil bir kolorduya tevdi edilmişti. Bu kolordunun başında, Yanyalı Esad Paşa bulunuyor; Yanya müstahkem mevkiine de, bu zatın biraderi olan Erkânıharp Miralayı Vehip Bey[3] kumanda ediyordu.

Düşman orduları her tarafı istilâ ettikleri halde, Yanya'yı muhasara altına almamışlardı. Garp Ordusu ile Yanya müstahkem mevkiinin arasında daimi bir irtibat vardı. Kânunuevvelin birinci gününden itibaren Yanya etrafında şiddetli harpler devama başlamış, buradaki yerli rediflerin dağılması üzerine müstahkem mevkiin müdafaası, kâmilen Anadolu evlâtlarından mürekkep olan Nizamiye kıtalarının uhde-i şecaatine kalmıştı.

Bu esnada Cenubî Arnavutluk'un her tarafına Arnavutluk hükûmetinin bayrakları çekildiği halde, Yanya Kalesi'nin üstünde Osmanlı sancağı temevvüç ediyor *(dalgalanıyor)* ; bu sancağın dibinde, kahraman Türk neferleri çelik sinelerini geriyordu. Arnavutluk hükûmetini tesis eden İsmail Kemal Bey, - aslen Arnavut olan - kumandan Esad Paşa ile Mevki Kumandanı Vehip Bey'e haber göndermiş; Yanya Kalesi'nin üzerine Arnavutluk bayrağı çekilmesini istemişti. Fakat bu iki birader; Hükûmet-i Osmaniye'nin nüfuz ve hâkimiyeti siyâseten Rumeli'de zail olmadıkça buna cesaret gösteremeyeceklerini söylemişlerdi. Fakat aradan çok geçmemişti ki: Bu iki kumandan birader büyük üniformalarını giymişler; karşılarında bulunan - ve henüz küçük bir zafer bile kazanmamış olan - düşman ordusu kumandanına baş eğmişler, kılıçlarını teslim edivermişlerdi.

Arkasında istinad edecek koca bir göle, müstahkem bir mevkie, her türlü vesaite mâlik olan Yanya Kalesi; düşman tarafından muhasara ve hatta ciddi bir tazyik bile görmemiş olduğu halde, bu suretle sukût etmiş. Çatalca'da devam eden

3- O Vehip Bey ki; 10 temmuz 324 günü Manastır'da hürriyet ilân edilirken nutuk söylemesi lâzım gelmiş; fakat cemiyet tarafından ancak idam kararı verildikten sonra bu nutku söylemek cesaretini gösterebilmişti. Z. Ş.

kanlı harplerin mukadderatı üzerinde bir sarsıntı husûle getirmişti. Bir kalenin sukûtu, şüphesizdir ki maneviyatı az çok sarsan bir âmil olmuştu. Fakat Edirne, bu altı yüz senelik Türk kalesi; Koca Mimar Sinan'ın ebedi bir taç gibi başına kondurduğu Sultan Selim Camisi'nin minareleri arasından Osmanlı sancağı semalara doğru yükseltiyor, açlığa, susuzluğa, hiçbir muhasara tarihinde görülmemiş olan bütün yokluklara rağmen: "Türkler, kolay kolay kale teslim etmez" Düsturunu, bir defa daha tarihe tekrar ettiriyordu. Cesur ve pervasız bir kumandanın azmi, imanı hiç bir kuvvetle sarsılmayan Türk evlâtlarının emsalsiz fedakârlığı sayesinde - yalnız Türklere değil- cihan harp tarihine bile şeref veren Edirne muhasarası, hiç şüphesiz ki, düşman muhasara ordusunun tam bir acz ve mağlûbiyeti ile hitama erecek, her kanlı harpten sonra muhasara hattının kuytu derelerinde:

Edirne Kale Kumandanı Şükrü Paşa

— Mayko, mayko, diye feryat ederek can verenlerin yekûnu, Bulgar tarihine en kara bir yazı ile geçecekti.

Fakat ne çare ki; fırkacılık Edirne Kalesi'nin saf sinesinde de korkunç bir karha *(yara)* husûle getirmiş, ihtirasla malâmal olan partizanlığın hain tırnakları, bu karhayı *(iltihabı)* deşmiş, Edirne'nin pürşân-ü şeref zaferi iğrenç bir levs *(pislik)* ile kirletilmek istenilmişti. Hürriyet ve İtilâf Fırkası'na mensup olan İbrahim Efendi isminde cahil bir topçu mülazımı, *Türk Yurdu* isminde bir risâle neşrederek askerin ruh ve maneviyatına bir avuç zehir saçtığı gibi, mütareke esnasında Yanıkkışla'da zabitana konferans veren bir Erkânıharp binbaşısının sözleri de yanlış telâkkilere uğratılmış, Rumeli redif taburları efradının silâhlarını atarak takım takım memleketlerine savuşmalarına kapı açmıştı.

Fakat bu feci hâdisat bile Edirne'nin maneviyatını sarsamamıştı. Açlıktan ot yiyen, karargâhlarından siperlere kadar elindeki değneğe dayana dayana giden bitap ve mecalsiz Edirne müdafilerini, bütün vazifelerini ifa ederek; siperlerde son kurşunlarını attıktan ve düşmana teslim etmek istemedikleri silâhlarını taşlara çarparak parçaladıktan sonra, berhava edilen cephaneliklerin semalara doğru yükselen alev ve tarrakaları arasında şerefli mukadderatlarına karşı boyunlarını eğerken, İstanbul'da da, yeni bir takım hâdisata zeminler hazırlanıyordu.

Yanya ve Edirne Kalelerinin sukûtu üzerine, buralarda işi kalmayan düşman kuvvetlerinin Çatalca, Bolayır cephelerine geleceği ve büyük mikyasta umumî bir hücuma geçileceği zannediliyor, bunun için bu cephelerin takviyesiyle beraber efradın da maddî ve manevî kuvvetlerinin tezyidine ehemmiyet veriliyordu. Hâlbuki aylar geçtiği halde düşmanlarda birkaç ufak tefek taarruz nümayişlerinden başka bir hareket görülmüyordu. Bir taraftan Londra'daki sulh müzakeratı ilerliyor, diğer taraftan da, devletin dâhilî ve haricî siyâsetinde eskisiyle kıyas olunamayacak derecede bir salâh eseri görülüyordu. İttihatçıların ilk saltanat devrinde, deruhte ettiği Harbiye Nezareti'nde birçok

idari ve siyasî hatalarda bulunan Mahmud Şevket Paşa, sadaret mevkiine gelir gelmez birdenbire değişivermiş, cidden takdire şayan muvaffakiyetler göstermişti. Aynı zamanda, umumî muamelâtı ile de artık eskisi gibi İttihatçıların elinde muti bir alet olmadığına dair herkese bir kanaat vermişti.

Mahmud Şevket Paşa, Bâbıâli baskınından evvel, İttihatçılar tarafından kendisiyle gizlice müzakereye girişildiği zaman, Talat Bey'in kabineye girmemesi şartıyla Sadareti kabul etmişti[4]. Şimdi onun sadaret mevkiinde gösterdiği muvaffakıyetler, Talat Bey'in kabinede bulunmadığına atfedilmekte idi.

Mahmud Şevket Paşa, öteden beri Avrupa devletleriyle itilâf hâlinde olan birtakım pürüzlü işleri kısa bir zamanda halletmiş; devletin haricî itibarını yükseltmiş, dâhilde de bazı idarî tedbirlere müracaat ederek memlekete bir sükûn vermişti. Fakat bu sükûn devam ederken muhaliflerin menfur ihtiras kuvveti, korkunç ve kanlı bir fırtına ihzar etmekte idi.

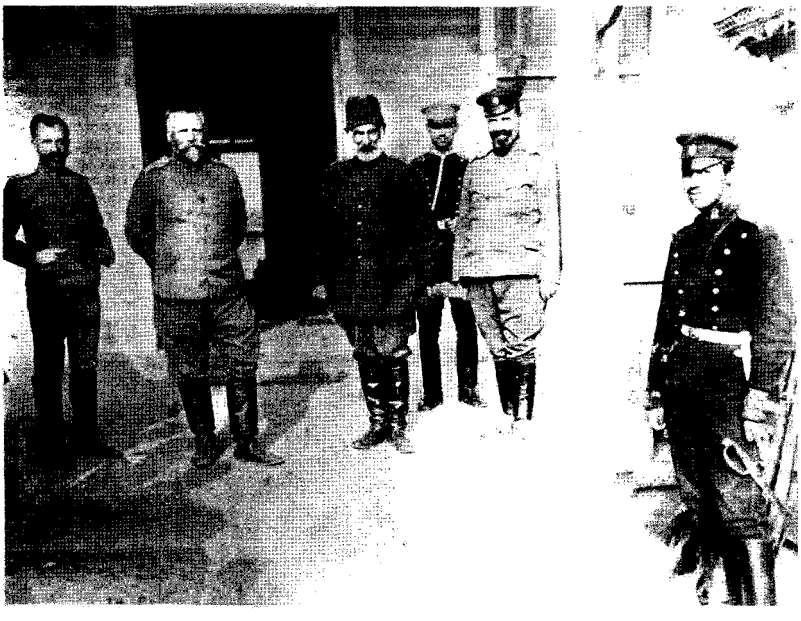

Edirne Kale Kumandanı Şükrü Paşa ve General Georgi Vazov

4- Mahmud Şevket Paşa'nın, kendisini mahirane bir manevra ile Harbiye Nezareti'nden iskat eden Talât Bey'i yeni kabineye almaması pek tabii idi.

TAKLİB-İ HÜKÜMET MESELESİ

Babıâli baskınından sonra artık idâreyi ellerinden kaçırmamak isteyen İttihatçılar, mukabil bir ihtilâle mani olmak için fevkalâde tedbirlere başvurmuşlardı. Bu cümleden olmak üzere İstanbul'da yeniden üç tabur teşkil edilmişti.

Biri İstanbul, diğeri Beyoğlu, üçüncüsü de Üsküdar'da bulunan bu taburlara Muhafız Taburları unvanı verilmiş; alâmet-i farika olmak üzere de efradın başlarındaki şubaraların ön tarafına kırmızı birer ay yıldız diktirilmişti. Bu taburların efradı kâmilen Mekâtibi Aliye mezunlarıyla, devair memurin ve müstahdemininden olan en sadık Cemiyet efradından mürekkepti. Bunlar, İstanbul Muhafızı Cemal Bey'in emrinde idi. Vazifeleri de yalnız, mukabil bir ihtilâlin önüne geçmekten ibâretti. Cemiyet, İstanbul'da bulunan muhalifleri bir taraftan bu muhafız taburlarının tehdidi altında bulundururken, diğer taraftan da istihbarat vesaitini artırdıkça arttırıyor, kendisine zarar gelmek ihtimali olan kimselerin bütün efâl ve harekâtını öğrenmeye çalışıyordu. Fakat buna rağmen bir taklib-i hükûmet *(hükümet değişikliği)* meselesi zuhur etmiş. İttihat ve Terakki tarihine kanlı bir facia sayfası daha ilâve edilmişti.

Haklı ve haksız bir hayli adamın hayatına mal olan bu mühim vakanın esrarı da bu güne kadar kalın ve siyah bir örtünün altında gömülü kalmıştır. Vakıa o esnada İstanbul muhafızı olan Cemal Bey, bilahare yazdığı meşhur hatıratında[5] bu mesele hakkında bazı izahat vermişse de -kendini mesuliyetten kurtarmak için- hakikatten bir hayli uzaklaşmıştır. Şunun bunun ağzından işitilen ve bazı neşriyat arasında görülen yalan yanlış hikâyeler ise - ya taraflığa ve yahut aleyhtarlığa istinad ettikleri için - hiçbir kıymeti haiz olmayan birer masaldır. Bugün karilerimizi, yarın da Osmanlı tarihi ile iştigal edenleri şiddetle alâkadar edecek olan bu hâdisenin hakikî esrar perdesini biz safha safha açıyoruz. Ve bu tarihî vakayı, bizzat kahramanlarının ifâdelerine atfen nakle başlıyoruz[6].

Taklibi hükûmet meselesini üç kısma ayırmak icap eder. Birinci kısım, siyâset entrikalarından ibârettir. İkinci kısım da, bu entrikalar mecrasını değiştirir. Üçüncü kısım, siyasî ihtirasların neticesidir. Bu kısım, kanlı bir haile ile başlar ve darağaçları altında hitam bulur.

Aktörleri arasına en yüksek şahsiyetlerle en süfli insanlar karışan bu hailenin ilk sahnesi, Beyoğlu'nda Glavani Sokağı'nda açılıyordu. O tarihte bu sokaktaki ... numaralı binanın kapısında *Müdafaa-i Milliye* gazetesi diye yazılı bir levha göze çarpıyordu. Binanın alt kısmı, bu gazetenin idârehanesi idi. Fakat üst kata Pertev Tevfik Bey isminde bir zat yerleşmişti. Bu zat 1326 (1911) senesinde İstanbul'da *Muahede* isminde bir muhalif gazete çıkarmış, İttihatçılar tarafından tazyik ve mahkûm edilmesi üzerine Paris'e giderek Şerif Paşa ile çalışmaya başlamıştı. Büyük Kabine zamanında - Evvelce Avrupa'ya ve Mısır'a firar eden diğer bazı muhalifler gibi - o da İstanbul'a gelmiş, yeniden siyasî faaliyete geçmişti. Tanıştığı kimseler arasında, şu sıfatları haiz bulunuyordu:

5- Cemal Paşa'nın Hatıratı. Z. Ş.

6- Buradan itibaren yazacağımız satırlar, tamamen divanıharp tahkikat evrakına, bu meselede alâkadar olan zevat ve eşhasın verdikleri ifadelere, yazdıkları mektuplara ve tanzim edilen zabıt varakalarına müstenittir. Bu vesaik ise, kâmilen elimizdedir. Z. Ş.

1- Paris'te intişar eden *Meşrutiyet* gazetesinin müdürü mesulü.

2- Şerif Paşa'nın hususi kâtibi.

3- Şerif Paşa'nın İstanbul'da ajanı.

4-Prens Sabahaddin Bey'le, Şerif Paşa arasında irtibata memur.

Ve Pertev Tevfik Bey'in bütün mesai ve faaliyeti de bunları teyid ediyordu. İkametgâhına sık sık Gümülcineli İsmail Bey, Prens Sabahaddin Bey'in Kâtib-i Hususîsi Satvet Lütfi Bey, Kâmil Paşa taraftarlarından Ahmed Bedevi, Polis Müdüriyeti Kısm-ı Siyasî Müdür-ü sabıkı Muhip, hayatı karışık işlerle geçen ve muhalefeti kendisine iş güç edilen Nazmi, Bahriye yüzbaşılığından matrud *(kovulmuş)* Şevki Bey'ler gibi maruf muhalifler girip çıkıyor, bunlar arasında bazen gece yarılarına kadar devam eden müzakereler cereyan ediyordu. Babıâli baskınından birkaç gün sonra başlayan bu içtimalarda ilk görüşülen sözler, İttihatçıların harekâtını takbihten ibâretti. Prens Sabahaddin Bey, bu vakadan duyduğu nefreti halka duyurmak istemiş. Umumi hissiyatı, İttihatçılar aleyhinde harekete getirmek için kendi mahrem adamlarıyla bazı teşebbüslere girişmişti. Fakat bu teşebbüsler, henüz bir teşekkül mahiyetinde değildi. Sadece efkârıumumiyeyi tahrikten ibâret olan bu cereyanları; Satvet Lütfi, Pertev Tevfik, bir de Prens Sabahaddin Bey'in en aziz dostlarından Doktor Nihat Bey'lerle bu zevata merbut olan birkaç şahıs idâre etmekte idi.

Günler, haftalar ve hatta aylar geçiyor; Ordu daha hâlâ Çatalca istihkâmlarının dibinde bekliyor. İttihatçıların vaat ettiği zaferden eser görünmüyordu. Meclis-i Hass-ı Vükelâ salonuna dökülen Nâzım Paşa'nın kanları kıymet kesbetmeye, İttihatçıların hükûmet mevkiini pek fuzulî olarak ele geçirdiklerine dair dedikodular alevlenmeye başlamıştı. Halkın fikir cereyanlarına ehemmiyet veren ve bu dedikoduları işittikçe muhalifleri daha sıkı bir surette tarassut eden Cemal Bey'in istihbarat şebekesi

Mart ayının iptidalarında Erzurumlu Serdar Sıtkı isminde bir adamı, Beyoğlu'nda küçük bir matbaada bir beyanname bastırırken yakalamışlar; biraz sıkıştırmışlar, bazı şeyler öğrenmeye muvaffak olmuşlardı. Sıtkı'nın ifâdesine nazaran Prens Sabahaddin, hükûmeti devirmek için gizliden gizliye çalışıyor ve bu işi de kâtib-i hususîsi Satvet Lütfi Bey bizzat idâre ediyordu. Cemal Bey, başta Ahmed Bedevi Bey olduğu halde Sıtkı'nın ifşa ettiği isimlerin sahiplerini derhal tevkif ettirmişti.

Yalnız Satvet Lütfi Bey ele geçmemişti. Nihayet, Avusturya sefareti tercümanlarından Lâzar'ın apartmanında ihtifa ettiği *(saklandığı)* anlaşıldı. Kapitülâsyonlara rağmen büyük bir cür'et-i medeniye gösterilerek apartman basıldı. Satvet Lütfi Bey de yakalandı. O da arkadaşları gibi divan-ı harp huzuruna dayandı.

Bu hâdisenin tahkikatı şu neticeyi vermişti: "Sabahaddin Bey'le arkadaşları İttihatçıları devirecekler. Hükûmeti ele geçirecekler. Sabahaddin Bey, sadaret mevkiini alacak. Bütün anasırı *(yabancı milletleri)* hoşnut edecek olan siyasî programını tatbike başlayacak, Rumeli muhtelif muhtariyetlere ayrılacak. Osmanlı İmparatorluğu yeni bir şekilde idâre olunacak."

Bu küçük teşekkül, hiçbir cebir kuvvetine istinad etmeyerek maksatlarını sadece propaganda vesaire ile yürütmek istenildiği için ele geçenlere divan-ı harp tarafından mutedil cezalar verilmiş. Sabahaddin Bey hakkında da kuvvetli bir delil mevcut olmadığından, ona hiç ilişilmemişti. Yalnız bu hâdise, İttihatçıların nazar-ı dikkatini celbetmiş Sabahaddin Bey ile onun muhitinde bulunanların daha şiddetle tarassuduna sebebiyet vermişti. Bu takibatın derhal farkına varan Prens Sabahaddin Bey, - o esnada İttihat Terakki Fırkası Kâtib-i Umumiliğini deruhte etmiş olan- Talat Bey'e haber göndermiş; müşterek bir programla beraberce çalışılmasını teklif etmişti. Talat Bey, bu teklifi reddetmemiş; bilakis büyük bir hüsnüniyet göstererek Sabahaddin Bey'le müzakerata girişmek istemişti.

ÇERKEZ KÂZIM VE SUİKAST HAZIRLIKLARI

Bu sırada bu siyasî hareket sahnesinde yeni bir aktör zuhur etmişti. Bu da Yüzbaşı Çerkez Kâzım Beydi. Kâzım Bey işreti ve kumarı seven, vaktiyle biraz pehlivanlık eden, arkadaşları arasında kabadayı geçinen, oldukça cesur ve fazla asabi bir zattı. Evvelce koyu bir İttihatçı iken sonradan ne kadar siyasî cereyan varsa hepsine girmiş ve hepsinde de muhalefet mevkiine geçmişti. En nihayet Hürriyet ve İtilâf Fırkası Reisi Sadık Bey tarafından iğfal edilmiş Halâskâran Grubu'nun elebaşları arasına girmişti. Babıâli baskınında idârenin İttihatçılar eline geçmesi üzerine de memleketi olan İzmit'e giderek bir köşeye sinmişti. Kâzım Bey, İstanbul'dan verilen emir üzerine İzmit kumandanı Celâl Paşa tarafından kolayca ele geçirilmişti. Fakat İstanbul'a mevkufen gönderilmemesini rica etmesi ve hatta hiçbir tarafa firar etmeyeceğine dair namusu üzerine söz vermesi hasebiyle, Kâzım Bey sadece inzibat zabiti tarafından trene bindirilmiş ve o dakikadan itibaren - sözüne itimat edilerek kendi hâline terkedilmişti.

Kâzım Bey, hakikaten İstanbul'a gelmiş ve verdiği söz üzerine doğruca İstanbul Muhafızlığı'na giderek kendisini teslim edecekti. Fakat İstanbul'a muvasalat saatinin geç olması, bu kararını ertesi güne tehir ettirdi.

O akşam hem yol yorgunluğunu çıkarmak, hem de ahval-iâleme dair hususî haberler almak için akrabalarından Mülâzım Mehmed Ali Efendi ile samimi dostlarından ve en mütehevvir muhaliflerden Nazmi, *Alemdar* gazetesi mensuplarından Hakkı, Hakkı'nın biraderi Ziya ile birleşti. Bol bol rakı içildi ve tabiidir ki, bütün musahabe mevzuu, İttihatçılara küfürler ve lânetler yağdırmaya hasredildi. Esasen Çerkezlik dolayısıyla Nâzım Paşa'nın katlindeki acıyı bir türlü unutamayan Kâzım, asabını büsbütün tahrik eden bu mevzudan ilham alarak derin bir kin ve gayz ile:

— Böyle boşuboşuna söylenmekten ne çıkar? Biz de bu herifleri apar topar birer çukura yuvarlayamaz mıyız, diye bağırdı.

Bu suâl derhal, müspet ve müntakim cevaplarla karşılandı. O zaman Kâzım'a, Pertev Tevfik Bey'in apartmanındaki içtimalardan, Prens Sabahaddin Bey'in bir inkılâp yapmak için

Çerkez Kazım

el altından çalışmalarından bahsedildi. Bu, bahisler Kâzım'ın dimağında çakan şimşeklerle kızıl renklere bürünerek onun heyecan ve tasavvuruna kuvvet verdi. Nihayet sabaha karşı bu işret meclisi dağılırken, İttihat ve Terakki rüesasının bir anda imhası hakkında Kâzım'ın verdiği karar bütün arkadaşlar tarafından kabul edilmiş:

"Bu işte ölmek var, dönmek yok." Ahd-ü peymanıyla ilk teşekkül vücuda gelmişti. Kâzım, artık İstanbul muhafızlığına giderek teslim olmaya lüzum bile görmemişti. O, derhal izini kaybetmiş, Glavani Sokağı'nda Pertev Tevfik Bey'in ikametgâhında gizlenmişti. Oradaki içtimalara iştirak ediyor; cür'etkârane fikirleriyle, tasarlanan inkılâbın tahakkukuna kuvvet veriyordu. Ancak, tasavvur edilen inkılâbın şekli, mecrasını değiştirmişti. Prens Sabahaddin Bey'le taraftarları siyasî hasımlarını yalnız fikir hareketleriyle mağlûp etmeye çalışırlarken, Kâzım bu vaziyete kızıl bir renk veriyor, inkılâp programını kanlı bir yola sürüklemek istiyordu.

Glavani Sokağı'ndaki içtimalar, ehemmiyet kesbetmiş ve müdavimleri de epeyce tezayüd eylemişti. Bunların arasında bilhassa -Kâmil Paşa kabinesi esnasında- Polis Müdüriyeti Kısm-ı Siyasî Müdürü Muhip Bey temayüz etmekte idi. Muhip Bey evvelce de Pire Şehbenderliği etmiş, fakat bir ihtilâs *(hırsızlık)* meselesinden dolayı ittihatçılar tarafından memuriyetine hitam verilmişti. Kâmil Paşa kabinesinin iktidar mevkiine gelmesi üzerine nazırlardan birine jurnaller vermek ve İttihatçılar aleyhinde teşebbüslere girişmek suretiyle göze giren Muhip Bey, zabıtadaki mevkii ele geçirmişti. İttihatçılara karşı kalbinde derin bir kin besleyen o nazır, Muhip Bey'e bir miktar para vermiş, İttihatçılar aleyhinde bir tuzak tertip ettirmişti. Muhip Bey'le -para mukabilinde tutulan- bazı şahitlerin ifâdelerine nazaran; Enver Bey'in en samimi dostlarından olan Miralay İsmail Hakkı[7] ve Nihat Bey'ler[8] güya hükûmete suikast yapmak için gizli bir teşekkül vücuda getirmişlerdi. Aynı zamanda,

7- Levazımatıumumiye reisi İsmail Hakkı Paşa. Z. Ş.

8- Nihat Paşa. Z. Ş.

Sapancalı Hakkı Bey de elli fedaiden mürekkep bir çete teşkil etmiş; bunlara kırmızı gömlek giydirerek hükûmet ricalini bir anda öldürtmek için bir plân ihzar eylemişti. Mahza İttihatçıları ezmek maksadıyla Muhip Bey'e tertip ettirilen bu hayalî teşekküllerin tahkikatı intaç edilmeden 10 Kânunusani Vaka'sı husûle gelmiş; Muhip Bey de İttihatçıların gözleri önünden silinerek bir köşeye çekilmişti. Böyle olmakla beraber muhaliflerle alâkasını kesmiyor, İttihatçılar aleyhindeki cereyanları el altından takip ediyordu. Prens Sabahaddin Bey, partisi hareketa gelir gelmez o da derhal iştirak etmiş ve bu suretle Glavanı Sokağı içtimalarında temayüz eylemişti. Bu içtimalarda Muhip, Kâzım ile derhal anlaşmıştı. Mamafih müfrit düşünceliler, yalnız bu iki şahıstan ibâret kalmamıştı. Şerif Paşa'nın adamlarından Bahriye mülâzımlığından matrud Şevki isminde bir adam daha vardı. Bu Şevki de, Kâmil Paşa kabinesi zamanında -yine o nazır tarafından- birçok entrikalı işlerde istihdam edilmiş ve hatta isyan eden Arnavut rüesasına bu adamla epeyce bir para gönderilmişti.

Muhip, Nazmi, Şevki; bu üç şahsiyet Kâzım'ın en sadık havarisi olmuşlardı. Kurdukları şebeke, yavaş yavaş genişliyor; muhalifler arasından pek gözlü adamlar seçilerek teşkilât tevsi ediliyordu. Fakat bu teşkilâtı kuvvetlendirmek ve zaruri ihtiyaçları temin edebilmek için paraya ihtiyaç vardı. Bu parayı

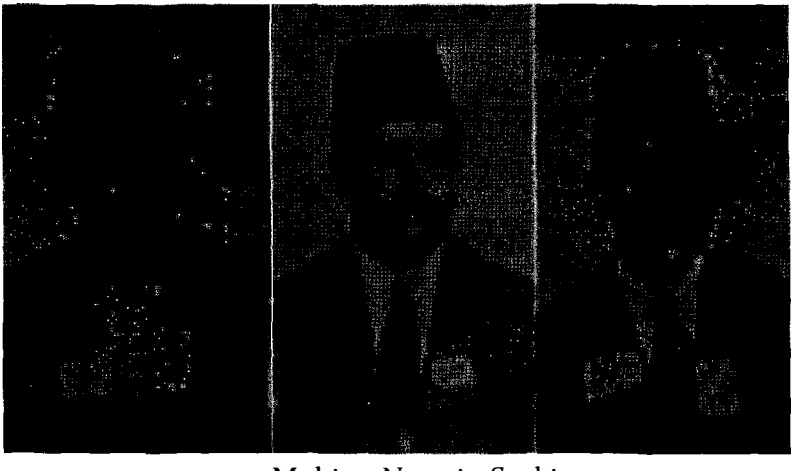

Muhip - Nazmi - Şevki

kim verecekti? Tabiidir ki en evvel akla gelen, Prens Sabahaddin Beydi. Nihayet bir gün Muhip, Kâzım, Nazmi kalkmışlar, Prensin Kuruçeşme'deki yalısına gitmişler, bizzat Sabahaddin Bey'le görüşmüşlerdi. Arkadaşları namına söz söyleyen Kâzım, -kandan pek ürken Prensi kuşkulandırmamak için- plânın kanlı kısmını gizlemiş; sadece kuvvetli bir inkılâp hareketi hazırladıklarından bahsederek para istemişti. Hâlbuki Prens, Kâzım'la arkadaşlarının fikirlerini çok iyi biliyor ve bunlarla kendi arasında kuvvetli bir münâsebet vukuunu istemiyordu. Bunun için:

— Size hiç bir şey veremem ve vermek de istemem, demiş, sözü kısa kesmişti.

Bu cevap karşısında kalan Kâzım, Prens'e muğber ve münfail bir hâlde avdet etmişti.

Serdar Sıtkı'nın derdest ve ifşaatından sonra Prens'i sıkı bir tarassut altında bulunduran Cemal Bey'in tarassut kuvveti; bu ziyâretten sonra gerek Prensi ve gerek Prens'in -Satvet Lütfi Bey'den sonra- en mühim icra vasıtası olan Doktor Nihat Bey'i daha sıkı bir çember içine almışlardı. Kâzım'la arkadaşlarının kanlı bir akıbete yürüdüklerini hisseden Prens'le Nihat Bey, neticeden korkmuşlar ve derhal ortadan kaybolmuşlardı. Nihat Bey, doğruca Atina'ya gitmişti. Prens ise, hazırlanan işleri yakından görebilmek için İstanbul'da sefaret maiyetine memur olan Fransız gemisine iltica etmiş ve orada gizlenmişti.

Kâzım ile arkadaşları Prensten ümitlerini kestikten sonra Pertev Tevfik Bey vasıtası ile Paris'teki Şerif Paşa'dan para getirtmeye teşebbüs etmişlerdi. Fakat bu esnada takip edildiklerini hissettikleri için Romanya'ya savuşmak mecburiyetini hisseyleşmişlerdi. Bu suretle hem parayı Romanya'da bekleyecekler, hem de bir müddet kendilerini tarassut edenlerin nazarlarından sileceklerdi. Evvelâ Kâzım, sonra Muhip Romanya'ya gitmişler ve oradan da ayrıca bir para temin edebilmek için faaliyete girişmişlerdi. Köstence'de Abdullah Zühtü Bey'in apartmanında bir içtima tertip olunmuş ve bu içtimada, Abdullah

Zühtü Bey'den maada Asaf Muammer Bey, Doktor Temo Bey, Arnavut Kulübü heyet-i idâresinden Kalkandelenli Mehmed Paşa, Derhâlâ'nın mahdumu Halim Bey ile Kâzım ve Muhip bulunmuştu. Kâzım, bu koyu muhalifler karşısında tasavvuratını gizlemeye lüzum görmeden fikrini açıkça söylemişti. Doktor Temo Bey, ittihatçılara son derece muğber ve münfail olmakla beraber Kâzım'ı bu kanlı maceraya atılmaktan vazgeçirmek istemiş, hatta:

— Talat, çok namuslu ve hâkimiyetli bir adamdır. Onu öldürmek günâhtır, demişti.

Fakat Kâzım, davasında hak kazanmak için doktora mukabele etmiş:

— Sanki bilmez gibi söylüyorsun, hiç şüphesizdir ki masonluk gayreti güdüyorsun. Talat, seni öldürmek için beni az mı teşvik etmişti? cevabını vermişti.

Bu içtima, hiçbir netice vermeden dağılmakla kalmamış, orada bulunanlardan birinin sarhoşluk esnasındaki ifşaatı yüzünden, Köstence Şehbenderi Mirza Kadri Bey tarafından haber alınmıştı. Kadri Bey, meseleyi derhal İstanbul'a yazmıştı. İşte ancak o zamandır ki, bu "taklib-i hükûmet" meselesinin kanlı safhası, -Hariciye Nezareti vasıtasıyla- İstanbul muhafızı Cemal Bey tarafından anlaşılmıştı.

Paris'ten beklenen para gecikmişti. Bu müddet zarfında da bu iki züğürt komitecinin cephelerindeki para tükendiği için, ikametlerinin temadisi güçleşmişti. Verilen karar üzerine Muhip İstanbul'a avdet edecek, Hürriyet ve İtilâf Fırkası erkânından Damat Salih Paşa'ya müracaat eyleyerek ondan yardım isteyecekti. Muhip, İstanbul'a avdet etmiş ve Salih Paşa ile münâsebete girişmişti. Cemal Paşa'nın adamları tarafından adım adım takip edildiğinden tamamen bihaberdi. Bu sırada Kâzım'dan üst üste iki mektup gelmişti. Bunlardan birisinde, Şerif Paşa'dan on bin frank geldiği bildiriliyor; diğerinde ise kendisinin ecnebiler vasıtasıyla polisin nazar-ı dikkatine çar-

pılmadan İstanbul'a girmesinin temini rica ediliyordu. Salih Paşa, Muhib'e karşı uysallık göstermiş onun tekliflerini kabul etmişti. Fakat buna mukabil, yapılacak inkılâptan sonra kabineye girecek zevatın kendisine bırakılmasını istemişti. Salih Paşa, nazar-ı dikkati celbetmemek için evvelâ Kâmil Paşa'nın riyasetinde bir kabine teşkil edilmesini ve bir müddet sonra bu kabinenin düşürülerek iktidar mevkiine kendisinin geçmesini istiyordu. Bu şerait dâhilinde uyuşulduktan sonra Salih Paşa Muhib'e bir miktar para verdi ve daimi surette münâsebette bulunduğu meşhur Fiç Moris[9] *(Fitch Maurice)* vasıtasıyla de Kâzım'ın Romanya'dan avdetini temin etti.

Kâzım, on bin frangı hamilen İstanbul'a geldiği zaman, Glavani Sokağı'na gitmemiş. Galatasaray Hamamı'nın yanındaki sokakta bir eve yerleşmişti. Fakat bu ev, serbestçe içtimalara ve icraata müsait değildi. Buna binaen -artık Damat Salih Paşa vasıtasıyla, bu küçük komitenin işlerine vâkıf olan- Fiç Moris'e müracaat edildi. Onun tavassutuyla Pire Mehmed Sokağı'nda İngiltere tabasından birinin sahip ve mukim olduğu 1 numaralı eve yerleştirildi. Bu vaziyet komitecileri pek memnun etmişti. Çünkü - kapitülasyonlar dolayısıyla ani bir baskın tehlikesinden tamamen kurtulabilmişlerdi.

Kâzım, artık işi sür'atle yürütmeye başlamıştı. Tertip ettiği plâna göre kâfi dereceyi bulan komite azaları şunlardı: Miralay Fuat Bey, Kemal Mithat Bey, Kaymakam Zeki Bey, Topal Tevfik, Hakkı, biraderi Ziya, Muhip, Şevki, Yüzbaşı Mehmed Ali, Mektep mubassırı Abdullah Safa, Şoför Abdürrahman, Gözlüklü Emin, Şoför Cevat, Jandarma Kemal ile Jandarma Kâzım, Kâzım'ın biraderi Hikmet, Hakkı, jandarma yüzbaşılığından mütekaid Mehmed Kavaklı Mustafa.

Gümülcineli İsmail Bey de bu teşekkülün elebaşlarından olmakla beraber alargada duruyor; sadece zabitan ve asker arasında propaganda yapacağını söyleyerek fiîlî hareketlere girişmiyor, kendisini sigortalı tutuyordu.

9- Muhaliflerin her hareketinde parmağı olan bu efendi, bu işe karışmak fırsatını da kaybetmek istememişti. Z. Ş.

Kâzım, girişeceği bu cür'etkârane işte, bu kuvveti kâfi görüyor; 10 Kânunusani baskınında İttihatçılara müzaheret eden halkın bu sefer de kendi bayrağı altına girivereceğine emin bulunuyordu. Çünkü İttihatçılar, Edirne'yi istirdat için hükûmeti devirmişler, Nâzım Paşa'nın kanlı cesedine basarak iktidar mevkiine gelmişlerdi. Hâlbuki aradan aylar geçtiği halde değil Edirne, Çatalca istihkâmlarının önünde bir karış toprak bile istirdat edilmemişti. Hiç şüphesiz ki halk, bu vaziyetten memnun değildi. Buna binaen İttihatçılar aleyhine ilk silâh patlar patlamaz, Babıâli Baskınında:

"Yaşasın İttihat Terakki. Yaşasın Enver Bey," diye bağırdıkları gibi bu sefer de: "Yaşasın Kâzım Bey" diye, inkılâpçıların arkasına takılıvereceklerdi.

Komitecilerin hepsi, hâdisenin böyle bir şekilde cereyan edeceğine ve tamamen kendi lehlerine bir netice vereceğine kat'iyen kanaat getirmişlerdi. Onun için komite efradını fazlalaştırmaya ve işi dallandırıp budaklandırmaya lüzum görmemişlerdi.

Kâzım'ın ilk plânı şundan ibâretti: Kendisi başında şapka olduğu halde bir ecnebi müteahhit pozu alarak Harbiye Nezareti'ne girecek, muhtelif kapılardan muhtelif şekilde nezaret dairesinde toplanacak arkadaşlarıyla beraber derhal Harbiye Nazırı Mahmud Şevket Paşa'yı odasında tevkif edecek, kumandayı derhal ele geçirecekti. Hiçbir neferin yerinden kımıldamaması için emir verecek, sonra telefon başına geçerek diğer nazırları ve bilhassa İstanbul muhafızı Cemal Bey'i -güya Harbiye Nazırı istiyormuş gibi - birer birer daireye getirtecek, sonra da hepsini birden, satırdan geçirecek, bu suretle hükûmeti kolayca ele geçiriverecekti.

Fakat biraz düşündükten sonra bu plânın pek mecnunane bir hayalden ibâret olduğuna kanaat getirilmiş; plân tebdil edilmişti.

İkinci plân beğenilmişti. Bu plâna göre evvelâ Mahmud Şevket Paşa, Talât Bey, Cemal Bey, Polis Müdürü Azmi Bey'le Ma-

nuel Karasu, Nesim Ruso Efendiler[10] bir hamlede öldürülecek. Bunların ölümünün etrafa verdiği dehşetten istifade edilerek hükûmet devrilecek ve sonra, geri kalan İttihatçılar kâmilen ipe çekilecekti.

Bu plân takarrür eder etmez, derhal işe girişilmişti. Nazmi ile Topal Tevfik tarafından Galata'da bir silâhçı dükkânından beheri doksan kuruşa olmak üzere on adet Smith Vesson sisteminde revolver satın alındı. Silâhla iş görecek arkadaşlara dağıtıldı. Bu sırada da Kemal Mithat Bey[11] isminde bir zat gelmiş, - ortada mevcut olmayan- Prens Sabahaddin Bey namına Kâzım'la temas etmişti. Bu zat, Prens namına Kâzım Bey'le müzakerata girişmiş ve yapılacak harekette siyasî işleri deruhte eylemişti. Bu kanlı hareket başlar başlamaz Kemal Mithat Bey, sefaretlere gidecek, birer nota verecek, ecnebileri vaziyetten haberdar edecekti.

Bu hazırlıklar yapılırken İstanbul Muhafızı Cemal Bey, komitecileri ayrı ayrı takip ettiriyordu. Muhib'in, Damat Salih Paşa ile teması sıklaşınca evvelâ bu adamı tevkif ettirmiş. Sonra da Paşa'yı Muhafızlığa dâvet ederek:

— Paşa Hazretleri, hükûmet-i hazıra erkânından bazılarına suikastta bulunmak ve bu suretle taklib-i hükûmet yapmak için bir komitenin teşekkül ettiğini biliyoruz. Zatıâlinizin bu gizli Cemiyetin başında bulunduğunuza dair bazı sözler deveran ediyor. Hanedan-ı padişahiye mensup olmanız hasebiyle sizi sıyaneti bir vazife addediyorum. Bu mesele bir neticeye iktiran edinceye *(ulaşıncaya)* kadar İstanbul'dan biraz uzaklaşınız, demişti.

Damat Salih Paşa bu teklife yanaşmak şu tarafa dursun, bilakis Cemal Bey ile şiddetli bir münakaşaya girişmiş; artık tehditkâr bir vaziyet almak mecburiyetini hisseden İstanbul Muhafızına:

10- Kâzım, masonların ve Siyonistlerin büyük bir düşmanı idi. cemiyet efradını bu iki zatin masonluğa sevk ettiğini zannediyor, onun için bunları da birinci plânda öldürülecekler arasına ithal ediyordu.

11- Meşhur Mithad Paşa'nın oğlu. Z. Ş.

— Elinizden geleni yapmaktan geri kalmayınız. Ben şuradan şuraya gitmem, diye sert bir cevap verdikten sonra çıkıp sarayına gitmişti.

Salih Paşa'nın böyle pervasızca cevap vermesi, Cemal Bey üzerinde menfi bir tesir husûle getirmiş; artık komitacıların her işlerini yollarına koyarak icraata geçecekleri zamanın pek yaklaştığını ihsas eylemişti. Buna binaen maiyetindeki tarassut şebekesine, takibatın şiddetlendirilmesi hakkında sıkı emirler vermişti. Gariptir ki tam o günlerde, Mısır'da bulunan, Kâmil Paşa da İstanbul'a gelmişti. Kâmil Paşa'nın birdenbire gelmesi Cemal Bey'in bütün kanaatlerini takviye etmiş, Polis Müdürü Azmi Bey'i muhafızlığa çağırtarak;

— İhtilâle hazırlananlar, işte müstakbel sadrazamlarını getirttiler. Demek ki, artık harekete geçecekler. Müşterek memurlarımızla Paşa'nın konağını derhal muhafıza altına alalım.

İstanbul Muhafızı Cemal Bey

Hariçten gelenlerle görüşmesine mani olalım. Ve sonra da, hiç kimse ile ihtilât etmeden derhal Mısır'a avdet etmesi için haber yollayalım, demişti.

Bu karar derhal tatbik edilmiş; İstanbul Muhafızlığı Yaveri Hilmi Bey, Kâmil Paşa'ya giderek Cemal Bey'in hükûmet namına verdiği bu kararı Paşa'ya tebliğ etmişti. Kâmil Paşa, Yaver Hilmi Bey'i sekinetle dinlemiş ve sonra:

— Hükûmetin, hilâf-ı salâhiyet olarak ittihaz ettiği bu kara-ra tâbi olmaya lüzum görmüyorum, cevabını vermişti.

Paşa'nın bu makul ve mantıklı cevabı, Cemal Bey'i fenâ halde öfkelendirmiş, konağın ne dâhilden harice ve ne de hariçten dâhile hiç kimsenin girmesine müsaade edilmeyecek derecede nezaret altına alınmasını emreylemişti. Fakat bu emrin şiddetle tatbikine başlanır başlanmaz, İngiltere Sefareti Baştercümanı Fiç Moris, sefir namına Kâmil Paşa'yı ziyârete gelmişti. Fiç Moris, memurların mümanaatı karşısında bittabi konağa girememiş ve Kâmil Paşa ile görüşememişti. Aradan bir saat geçer geçmez Mahmud Şevket Paşa, Cemal Bey'i Harbiye Nezareti'ne getirtmiş, Kâmil Paşa hakkında böyle bir muamele icra ettiğinden dolayı acı bir surette tekdir etmiş:

— Şimdi size emrediyorum, Paşa'nın konağı etrafındaki tarassut kuvvetini derhal kaldırınız ve Paşa'yı serbest bırakınız. İster burada otursunlar, ister harice gitsinler. Söylediklerimi şimdi yapmalı. Aksi halde sana en şedit muameleyi icra ederim. Benim başıma bir İngiliz vakası mı çıkarmak istiyorsun? Baş tercümanın söylediklerini duysaydın, o zaman yaptığın hatanın derecesini anlardın, demişti.

Cemal Bey, bu sözlere karşı gözleri yaşla dolu olarak:

— Emredersiniz. Cevabını vermekten başka bir sözle mukabele edememişti.

Cemal Bey, bu ağır vaziyet karşısında derhal istifa etmişse de kabul olunmamıştı. Ertesi gün de Mahmud Şevket Paşa, kendisini Bâbıâli'ye celbederek bir gün evvel yaptığı sertçe

muameleden dolayı gönlünü almak istediği zaman Cemal Bey, bütün ihtilâl tertibatını Paşa'ya anlatmıştı. Cemal Bey'in:

— Kâmil Paşa, sizin cenazenize basarak makamınıza oturtulmak maksadıyla İstanbul'a getirtilmiştir. Paşa'nın buraya gelişi, ihtilâlin karip olduğuna en büyük delildir. Şimdi Paşa'yı İstanbul'u terke mecbur etmek ihtilâlcilerin bir kanadının kırılmasına yardım edecektir.

Sözleri üzerine Mahmud Şevket Paşa uzun uzun düşünmüş ve sonra.

— Haydi. Sana her türlü serbestiyi veriyorum. Fakat Kâmil Paşa için lüzumundan fazla şiddet gösterme. Üç gün kadar burada kalmasına müsaade et, demiş ve sonra da:

— Elhükmülillâh, sözlerini ilâve etmişti.

İstitraden şunu da arz edelim ki, o andan itibaren Mahmud Şevket Paşa'nın kalbine bir endişe girmişti. Bu mesele etrafında merhumun refikaları hanımefendi ile yaptığımız mülâkat neticesinde öğrendik ki: Paşa hayatını tehdit eden bu tehlike hakkında muhitindekilere hiçbir söz söylememişti. Yalnız şehadetinden bir hafta evvel kendisine dindarane bir tevekkül gelmişti. Konağına pek mahzun bir hâlde geliyor; fakat bu hüznü refikasına hissettirmek istemiyordu. Geceleri uykusu fevkalâde hafiflemişti. Yattıkları odanın sofasında işitilen hafif bir gürültü, bir kapı gıcırtısı Paşa'yı sıçratıyor ve uyandırıyordu. Refikası hanımefendi, bu halleri hissetmiş ve endişeye kapılarak sebebini anlamak istemişti. Fakat merhum, bu hususta hiçbir şey söylememiş, büyük bir ketumiyet göstermişti.

Cemal Bey, Babıâli'den çıkar çıkmaz doğruca Merkez-i Umumî'ye gelmiş, Mahmud Şevket Paşa ile aralarında cereyan eden sözleri Talât Bey'e nakletmişti. Talât Bey, o, dünyanın en pervasız ve en büyük komitecisi gevrek gevrek gülerek:

— Bu kadar fazla telâşa ne lüzum var. Su testisi suyolunda kırılır, demiş, gerek kendi ve gerek arkadaşlarının hayatı hakkındaki düşüncelerini şu sözlerle hulâsa edivermişti.

Kâmil Paşa'yı İstanbul'dan çıkarmakla ihtilâlcilerin bir kanadını kıracağını zanneden Cemal Bey çok yanılıyordu. Mahmud Şevket Paşa ve Talat Bey'le mülâkatın ertesi günü Kâmil Paşa'nın mahdumlarından Abdullah Bey'i muhafızlık dairesine celbeden Cemal Bey, birçok tehdidi mutazammın *(içine alan)* sözler söylemiş, Abdullah Bey'i pederine göndermişti. Kâmil Paşa, İstanbul'a ayak bastığı dakikadan beri maruz kaldığı bu muameleden pek mütehayyir ve pek müteessir olduğu için bir aralık Cemal Bey'e karşı mukavemet etmek istemişti. Lâkin muhtemel olan hâdisatta zuhura gelecek fenalıkların mesuliyetinden içtinap için Mısır'a avdeti tercih etmişti. Buna binaen - İngiltere Sefiri Sir Lavter'in arabasına rakiben rıhtıma inmiş ve tekrar geldiği vapura binmiş, İstanbul'dan çıkıp gitmişti. Fakat onun bu avdeti, ihtilâlcilerin teşebbüslerinde devama hiçbir halel getirmemişti.

Kâzım, artık son hazırlıklarını ikmal ediyor ve birkaç gün sonra kanlı tasavvuratını tahakkuk ettirmek istiyordu. Fedaîler ayrılmış ve tabancalar dağıtılmıştı. Topal Tevfik, Nazmi, Ziya, Mehmed Ali, Şevki, Abdullah Safa, Mahmud Şevket Paşa'yı öldürmeye memur olmuşlardı. Gebze Jandarma Kumandanlığından mütekaid Mehmed Bey, İzmit'ten suret-i mahsusa da celbedilen üç Çerkez ile Cemal Bey'i, Hikmet ile Jandarma Kemal, Talat Bey'i, Ziya'nın biraderi Hakkı ile Ragıp Manuel Karasu Efendi'yi, Kavaklı Mustafa ile Kara Ahmed de Nesim Ruso Efendi'yi katledeceklerdi. Bütün bu cinayetler bir anda olacak ve koca İstanbul, dehşet içinde kalacaktı.

Kâzım, Pire Mehmed Sokağı'nda komitenin merkezi olan ikametgâhında bulunacak vaziyeti oradan idâre etmeye çalışacaktı. Cinayetler muvaffakiyetle ikmal edilir edilmez, halk ayağa kaldırılacak. Doğruca Yıldız Sarayı'na koşulacak, Damat Salih Paşa, Padişaha gönderilerek merkezî kabine hakkında maruzatta bulunulacak, bu esnada Kemal Mithat Bey sefarethaneleri dolaşacak, ondan sonra da artık İttihatçılar aleyhinde akla ne gelirse yapılacaktı.

Kâzım, Eliza isminde genç bir kadın vasıtasıyla bir top beyaz zemin üzerine kırmızı benekli bez tedarik etmiş ve bunlardan mendil yaptırarak kenarlarına "K" markası işletmişti. Mendiller, ihtilâlcilere tevzi olunacak ve icapında alâmetifarika makamında kullanılacaktı. Nihayet, hareket günü kararlaştırılmıştı. Cinayetlere memur olan gruplar, öldürecekleri zevatı takibe, kendi tabirleri vechile, "onları yatak etmeye" başlamışlardı. Mahmud Şevket Paşa'nın her gün öğleden evvel -saat 11 ile 11 buçuk arasında- Harbiye Nezareti'nden otomobil ile Babıâli'ye gittiği tespit edilmişti. Mahmud Şevket Paşa'nın otomobili evvelce kazaen bir mütekaid binbaşıyı çiğneyip öldürdüğü için Paşa şimdi otomobilini kalabalık yerlerde pek ağır sürdürmekte idi.

Bâyezîd Meydanı'nda, tramvay yolunun dönemeç noktası Aksaray, Divanyolu, Okçularbaşı caddelerinin birleştiği nokta olduğu için daima kalabalık oluyor, Paşa'nın otomobili buradan yavaş geçiyordu. Yapılan tetkik ve istişare neticesinde, cinayetin tam bu noktada icrasına karar verilmişti.

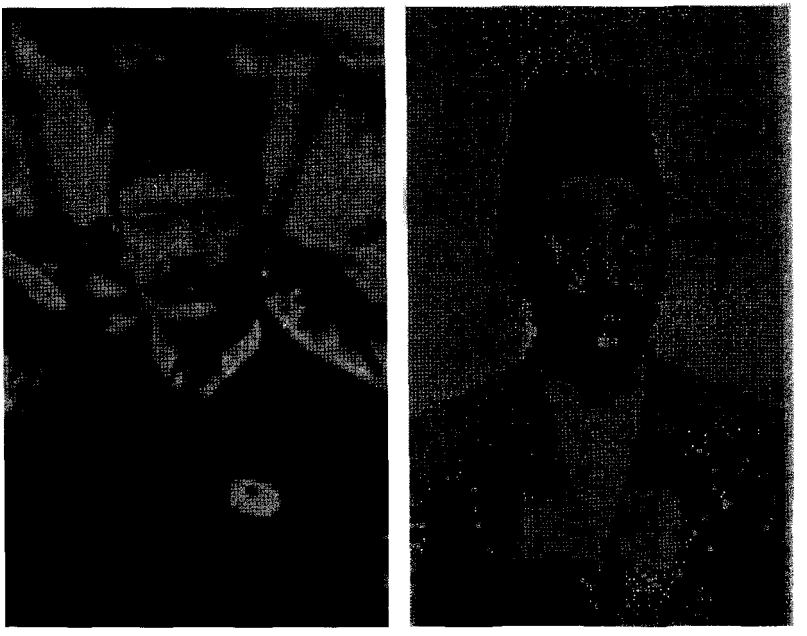

Ziya - Topal Tevfik

MAHMUD ŞEVKET PAŞA SUİKASTI

1329 senesi Mayıs ayının 29'ncu (11 Haziran 1913) Çarşamba günü[12], saat 11'e doğru ihtilâlcilerden Mehmed Ali, Şevki, Abdullah Safa, Topal Tevfik teker teker Bâyezîd Meydanı'na gelmişler. Köşede bulunan Saka Çeşmesi karşısındaki kahveye yerleşmişlerdi. Biraz sonra da bir otomobil gelmiş, adeta üç yol ağzında, önü Aksaray Caddesi'ne çevrilmiş olarak durmuştu. Bu otomobilde de, Nazmi ile Ziya bulunuyordu. Otomobilin sahibi Abdurrahman ismindeki genç ile şoför Cevat arabadan inmişler, makine ve makasları muayeneye başlamışlardı. Bu otomobilin vaziyeti adeta yolu kapamış gibiydi. Herkes, bütün o koca meydanın iki tarafındaki kahvelerde oturan, ortada dolaşan, işi ve gücüyle meşgul olan yüzlerce halk, biraz sonra burada vuku bulacak kanlı hâdiseden gafil ve bîhaberdi.

Tam saat on bir buçuğa on dakika kala, Harbiye Nezareti'nin meydana açılan Taht Kapısı'nın kubbesi altından tatlı bir asker borusunu andıran notalı bir düdük sesi işitilmiş, bir saniye sonra da Mahmud Şevket Paşa'nın otomobili zuhur etmişti. Otomobil, orta bir süratle tramvay yoluna amut olarak ilerliyor; arabanın sağ tarafındaki camı açık pencerenin yanında, Mahmud Şevket Paşa'nın dimdik duran başı ve heybetli siması fark

12- Cemal Paşa Hâtıratı'nda bu tarihi 2 – 15 Haziran 1329 – 1913 olarak kaydetmiş ise de yanlıştır. Cinayet, tam bizim yazdığımız tarihte vuku bulmuştur. Z. Ş.

ediliyordu. Otomobil caddelerin telâki (kavuşma) noktasına geldikçe ve kalabalığa girdikçe süratini hafifletiyor, mütemadiyen düdük çalarak gidip gelenleri ve bilhassa yolu kaparcasına duran otomobili ikaz ediyordu. Tam bu sırada -meşum bir tesadüfle- Parmakkapı Caddesi'nden de kalabalıkça cemaatli bir kadın cenazesi zuhur etmiş, şoförün yanında oturan Mahmud Şevket Paşa'nın ağası Kâzım Ağa, şoför İsmail'in kulağına eğilerek:

— Dur, Cenazeye yol verelim, demişti.

Otomobilin durması üzerinden henüz iki saniye geçmeden - arabanın sağ taraf gerisinden - birbirini müteakip acı acı iki silâh sesi işitilmiş. O anda Mahmud Şevket Paşa kısa ve mustarip bir sesle:

— Ayyy, dedikten sonra sol tarafında oturan yaver Yüzbaşı Eşref Bey'in omzuna doğru devrilivermişti.

Birdenbire şaşıran Eşref Bey, arabanın arka penceresinden baktığı zaman otomobile pek yakın bir mesafede duran ve elinde tabanca bulunan bir adamı görmüştü. Eşref Bey bir taraftan da caniyi aynı akıbete uğratmak için silâha davranmıştı. Hâlbuki üzerinde taşıdığı revolverlerin ikisi de ateş almamıştı. O zaman Eşref Bey hemen Mahmud Şevket Paşa'nın arka cebindeki silâhı almış, otomobilin sağ taraf kapısını açarak dışarı fırlamış, caniyi tutmak için ileri atılmışsa da buna muvaffak olamamıştı. Çünkü cani derhal orada otomobile atlamış, Aksaray istikametine doğru süratle uzaklaşmıştı.

Mahmud Şevket Paşa'ya ilk silâh atan bu cani, Nazmi denilen matrud bahriye zabiti idi. Evvelce yazdığımız vechile Nazmi, yanında Ziya olduğu halde otomobille gelmiş. Diğer arkadaşlarının gelip gelmediğini anlamak için kahvelere göz gezdirmiş. Onları gördükten sonra, orada durarak Mahmud Şevket Paşa'nın gelmesini beklemişti. Paşa'nın otomobilinin düdüğü işitilir işitilmez derhal otomobilinden inmiş, Topal Tevfik ile arkadaşlarına:

— Haydi, diye işaret etmişti.

Paşa'nın otomobili, tam kendi hizasına gelinceye kadar bilâhareket, sükûnetle beklemiş, otomobil beş adım kadar ileri geçerek cenazeye yol vermek için durur durmaz bir anda belindeki Vebley tabancasını çıkarmış birbirini müteakip iki kurşun atmış ve sonra Eşref Bey'in otomobilden indiğini görür görmez, geldiği otomobile binerek kaçmıştı.

O ana kadar alargada duran Topal Tevfik ile arkadaşları, derhal harekete geçmişler, Paşa'nın otomobilinin etrafını çevirmişlerdi. Topal Tevfik, otomobilin yanına kadar gelmiş elindeki Vebley tabancasını Yaver İbrahim Bey'e çevirmişti. Fakat tabancanın tetiği işlememişti. Otomobilin orta sandalyesinde oturan ve şaşkınlıktan adeta mefluç gibi bir halde kalan Yaver İbrahim Bey, nihayet kendini toparlayıp da silâhına davranırken Topal Tevfik elindeki – ateş almayan Vebley – tabancasını atmış, belindeki Smith Vesson revolveri çıkarmış, büyük bir cüretle otomobilin basamağına sıçramış, evvelâ İbrahim Bey'e, sonra döşemenin üstünde sol tarafına uzanan Mahmud Şevket Paşa'ya ateş etmeye başlamıştı.

Bu caninin hareketine derhal öteki caniler de iştirak etmişler, otomobil üzerine açtıkları bir yaylım ateşle arabayı delik deşik bir hâle getirmişlerdi. Bir dakikadan daha az süren kısa bir müddet zarfında caniler tarafından tam yirmi iki kurşun atılmış, bunların bir kısmı otomobile saplanmıştı.

Yaver İbrahim Bey ile Mahmud Şevket Paşa, üst üste otomobilin içine yuvarlanmıştı. Şoförün yanında oturan Kâzım Ağa omzundan yaralanmıştı. Şoför İsmail korkusundan kaçmıştı. Otomobilde sadece direksiyonun yanına sinen şoför muavini Mehmed kalmıştı.

Bütün bu hâdise, iki dakikadan daha az bir zaman zarfında süratle cereyan etmiş ve bütün o muhite evvelâ bir hayret ve şaşkınlık vermişti. Topal Tevfik, derhal firar etmemişti. Hatta silâh sesleri kesilir kesilmez yanına gelen Abdullah Safa'ya otomobilin içindeki kanlı cesetleri göstererek:

— Bak, demişti.

İlk cani Nazmi'yi kaçıran otomobili durdurmaya muvaffak olamayan yaver Eşref Bey, bu sırada Mahmud Şevket Paşa'nın otomobilinin yanına gelmiş. Abdullah Safa ile Topal Tevfik'i orada görür görmez hiddetle:

— Siz kimsiniz? Demişti.

Abdullah Safa, alaylı bir tavırla:

— Doktorum, cevabını vermiş, Topal Tevfik de:

— Evet. Efendi, doktordur, diye Abdullah Safa'nın alayını ikmal etmişti.

Hatta katillerden Şevki de otomobilin sol tarafına gelmiş, ayağını çamurluğa koyarak, vahşet ve cinayetlerinin eserini görmek istemişti.

Hâdisenin başlamasından şu ana kadar üç dakikadan fazla bir zaman geçtiği halde, hiç kimse canileri tutmaya teşebbüs etmemiş, Nazmi ve Ziya'dan maada diğer caniler de, kaçmak için hiçbir hareket ve istical göstermemişti[13].

Bu sırada boru sesleri işitilmiş. Ancak o zaman Topal Tevfik:

— Kaçınız asker geliyor, demiş ve kendisi de Gedik Paşa'ya doğru firar eylemişti.

Hâlbuki işitilen boru sesleri, o esnada yangından dönen itfaiye taburuna aitti. Caniler bir anda muhtelif istikametlere kaçışmaya başlamışlar; zaten silâh sesleri işitilmesinden itibaren başlayan paniği artırmışlardı. Hüseyin Avni Efendi isminde bir polis, Topal Tevfik'in arkasına takılmış, bir müddet kovalamış ise de, silâh atarak kaçan bu azılı cani, dar sokaklarda kaybo-luvermişti. Yaver Eşref Bey, artık cinayet mahallinde yapılacak hiçbir şey kalmadığını görünce şoför muavini Mehmed'e, direksiyona geçerek otomobili Harbiye Nezareti'ne sevk etmesini emreylemişti. Beş dakika evvel Harbiye Nezareti'nin kapısın-

13- Hâlbuki Cemal Paşa hatıratında, bu adamları ayrı ayrı takip ettirdiğinden bahseder. Acaba bu takip memurları o gün neredelerdi. Z. Ş.

dan haşmet ve azametle çıkan Sadrazam ve Harbiye Nazırının otomobili, şimdi altından, geçtiği yerlere kanlar sızarak melûl ve mahzun bir eda ile avdet ediyordu. Otomobil tam Taht kapısının önüne geldiği zaman kapının iki tarafındaki nöbetçiler, - şaşırmış olmalarına rağmen – vazifelerini unutmamışlar. Kanlarla malâmal olan Harbiye Nazırı'nın otomobilini:

— Selâm... Dur, diye selâmlamışlardı.

Henüz ölmeyen, fakat hayat ile memat arasında baygın ve mustarip bir halde inleyen Mahmud Şevket Paşa'ya yapılan bu resmî selâm, ona hayatında en son defa gösterilen askerî bir vazife-i ihtiramdı.

Bu cinayetin vuku bulacağını aylardan beri bilen ve ancak canileri cürmümeşhut halinde derdest etmek istediğini söyleyen İstanbul Muhafızı Cemal Bey'e gelince: Bu zat silâhlar patlamaya başladığı zaman Harbiye Nezareti'nin üst katında, Karargâh-ı Umumi Üçüncü Şubesi'nde Binbaşı Sadullah ve Kemal Bey'lerin odasında bulunuyor, bir nizamname hakkında bu zatlarla görüşüyordu...

Yaver İbrahim Bey

Hakkı

Silâh seslerini işitir işitmez durdu. Kemal Bey'in yüzüne bakarak sordu:

— Acaba tabanca sedası mı?

Kemal Bey cevap verdi:

— Hayır. Hiç zannetmem. Ya, kilim silkiyorlar yahut çivi çakıyorlar.

Bu cevap, Cemal Bey'i teskin etmedi. Her an nahoş bir hâdiseye intizar etmekte idi. Beş dakika sonra kapı açıldı. Cemal Bey'in sadık hizmetçisi Ramazan içeri daldı:

— Paşa'yı vurdular, diye bağırdı.

Cemal Bey, bir sıçrayışta sofaya çıktı:

-Hangi Paşa'yı? Kim vurdu? Nerede? Diye haykırdı.

Ramazan:

— Babıâli'ye giderken. Bâyezîd Meydanı'nda. Kim olduğunu bilmiyorum, cevabını verdi.

Cemal Bey, süratle ikinci kata indi. Harbiye nazırına mahsus olan merdiven başında, kucakla odasına naklolunan ve vü-

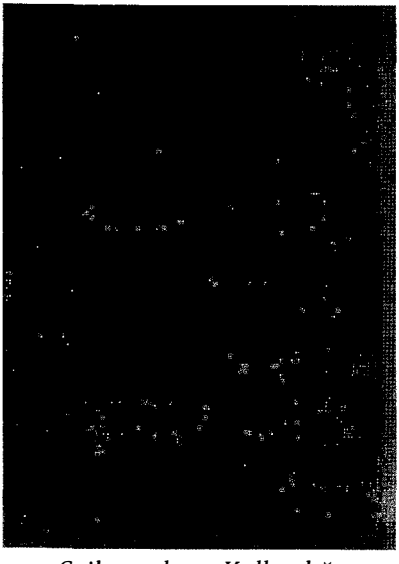

Suikastçıların Kullandığı Otomobil

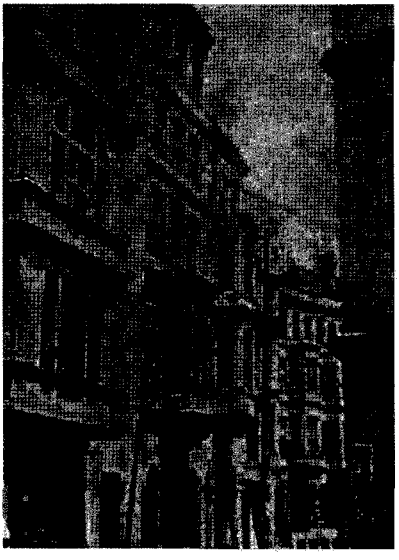

Pire Mehmed Sokağı

cudundan şıpır şıpır kanlar damlayan Mahmud Şevket Paşa'ya tesadüf etti. Paşa'nın rengi balmumu gibi sararmıştı. Baygın olmasına rağmen hafif hafif inliyor, bu hazin inilti onun ne derecede büyük bir ıstırap çektiğini ihsas ediyordu. Nezaret dairesindeki yatak odasının karyolası üzerine yatırıldığı zaman dudakları hafifçe kıpırdamış. Fakat ne söylediği duyulamamıştı. O esnada sıhhiye dairesinde bulunan Doktor Lambeki Paşa, Sıhhiye Reisi Besim, Süleyman Numan Bey'ler pansuman yapmak için hazırlanmışlardı. Fakat maalesef, geç kalmışlardı. Çünkü Mahmud Şevket Paşa, son ve büyük bir ıstırap ile:

— Aman, diye inledikten sonra hafifçe gözlerini açmış:

— Millet... Hainleri, diye mırıldanmış ve onu müteakip, aralarından bir damla yaş sızan göz kapakları, hayata karşı ebediyen kapanmıştı.

Zavallı Mahmud Şevket Paşa'nın vücudu, beş kurşunla delinmişti. Yaralarının hepsi de mühlikti *(öldürücüydü).* Kurşunun biri, sağ kulağının biraz üstünden girmiş, sol kulağının yine biraz üstünden çıkmıştı. Diğer bir kurşun sağ omzuna girmiş, üçüncüsü sağ kol kemiğini parçalamıştı. Dördüncü ve beşinci kurşunlar ise sağ küreğiyle bel kemiğine isabet etmişti. Fakat bilhassa ölümü intaç eden *(sağlayan),* sağ kulağının üstünden giren ve dimağı tahrip eden mermi idi. Yaver İbrahim Bey, aldığı iki cerihadan derhal vefat etmişti. Kâzım Ağa ise, sadece omuz başına yediği bir kurşunla bu kanlı felâketten ucuz kurtulabilmişti.

Mahmud Şevket Paşa'nın vefatı, Harbiye Dairesi'nde pek acı bir tesir husûle getirmişti. Bir anda her taraf hıçkırıklarla dolmuş, hatta teessüründen bayılanlar bile olmuştu. Şu anda onun dostlarıyla düşmanları bile birbirinden ayırt edilmiyordu. Paşa'yı yakından tanıyanlar, onun zahiri haşmet ve azameti altında, ne büyük tevazu mevcut olduğunu söyleye söyleye bitiremiyorlar; haşin ve mağrur görünen bu zâtın rikkat ve nezaketine dair yüzlerce misaller zikrediyorlardı.

Harbiye Nezareti bu teessür içinde çalkalanırken, Bâyezîd Meydanı'nda başlayan bir korku derhal İstanbul, Beyoğlu, Üsküdar semtlerine yayılmış; herkes korkunç bir ihtilâl veyahut kıtalin zuhurunu beklemeğe başlamıştı. Hâlbuki Harbiye Nezareti'nin merdiveninde Mahmud Şevket Paşa'yı kanlar içinde gören Cemal Bey orada bir dakika bile durmadan dairesine koşmuş, bir anda İstanbul'un bütün asayiş ve inzibatına hâkim olmuştu. Vakanın üzerine yarım saat geçmeden İstanbul, Beyoğlu Üsküdar sokakları süvari ve piyade kollarıyla dolmuş, katillerin en şeriri ve en şayan-ı nefreti olan Topal Tevfik, Polis Avni ve inzibat zabitlerinden Nedim Bey'le arkadaşları tarafından Gedikpaşa civarında Aşiret Hanı'nın abdesthanesinde tutulmuştu. Katillerden ilk ve ikincisi kurşunu atan Nazmi, otomobil ile Aksaray'a inmiş, Topkapı'dan çıkmış; Maltepe Hastanesi, Ramiz Kışlası, Eyüp tarikiyle oradaki Yenihan'a gelmiş. Orada otomobilin suyu tazelendikten sonra silâhtar, Kâğıthane, Hürriyeti Ebediye Tepesi, Şişli Büyükdere Caddesi'nde izini kaybetmişti.

Suikastta Kullanılan Silahlar

Nazmi'nin bu şekilde kaçması, Topal Tevfik'in de firarını müteakip derhal yakalanması, bu katil şebekesinin plânlarını altüst edivermişti. Hemen hepsi de hayatlarını içki ve kumar masalarında geçirmiş olan bu basit ve iptidai kafalı insanlar, hiç şüphesiz ki bir inkılâp değil, hatta adî bir ihtilâl bile yapacak ruh ve kabiliyetten mahrum oldukları için hâdise ve vaziyetin azameti karşısında bir anda sarsılmışlar, şaşırmışlar; ipin ucunu derhal ellerinden kaçırmışlardı. Bâyezîd cinayetinin -maatteessüf- tam bir muvaffakiyetle icra edilmiş olmasına nazaran, Talât ve Cemal Bey'lerle, Manuel Karasu ve Nesim Roso Efendileri öldürmeye memur olan caniler, birer tarafa dağılmışlardı.

Yalnız, bu menfur şebekeye dâhil olanlardan Kemal Mithad Bey, vazifesine sadık kalmış, Mahmud Şevket Paşa'nın şehid edildiğini duyar duymaz, doğruca Avusturya Sefarethanesine giderek evvelce hazırladığı şu takriri bırakmıştı.

Takrir sureti

- Aynen -

"Düvel-i Muazzama'nın buradaki vekillerinin en kıdemlisi olmak sıfatıyla zatıâlilerine Ber-vech-i zir (aşağıdaki gibi) mukarreratımızı arz eylemeye ictisar (cesaret) eyleriz.

Bir tabur serseri ile idâre olunan hükûmet-i hazırayı, ezip kırmak için tertip etmiş olduğumuz plânları, Herçi bad abad (her ne olursa olsun) mevki-i fiile getirmeye karar verdik. Asayişin muhafazası için, süferanın karaya asakir-i bahriye ihracını[14] emretmeleri, gerek Avrupa ve gerekse umumun menfaati iktizasındandır.

Efendimize şunun da arzına cüretyap oluyoruz ki, tarafımızdan imparatorluğun menfaati için kabul olunan bir hareketin icrası zamanında vuku bulacak hiçbir hâdiseden mesul olmayacağımız gibi vuku bulan teklifimizin, Düvel-i Muazzama tarafından lütfen nazar-ı itibara alınacağını ümit eyleriz.

İhtilâl Komitesi"

14- Bulgar ordusu Çatalca'ya geldiği zaman devletler tarafından sefaretler maiyetine ikişer gemi gönderilmişti. Bu gemilerdeki asker, icabında ecnebi tebaanın hayat ve hukukunu muhafaza edecekti. Bu takrirle şimdi, bu askerin karaya çıkarılması, yani İstanbul'un ecnebi işgali altına alınması istenilmişti. Z. Ş.

Vatanperver Mithat Paşa ile bu takriri veren Kemal Mithat Bey arasında ne elim bir tezat...

Topal Tevfik'in derhal yakalanması, diğer canilerin de çarçabuk ele geçmelerini intaç etmişti. Bu serserilerin hiçbiri, deruhte ettikleri vazifeleri ifa edememişlerdi. Hatta bunlardan Hakkı, Beyoğlu'nda derdest edildiği zaman:

— Şurada, Pire Mehmed Sokağı'nda bir ahbabım var. Onu ayak üzerinden göreyim, demiş, memurlar da -her halde bu şebekeye dâhil olması muhtemel olan- bu ahbabın ikametgâhını öğrenmek için buna bililtizam *(bile bile)* müsamaha göstermişlerdi.

Hakkı, refakatinde memurlar olduğu halde PireMehmed Sokağı'na gelmiş, mahut evin kiracısı olan İngiliz tebaasından Nikola Filiç'in karısına:

— Madam, bir meseleden dolayı beni yakaladılar. Arkadaşlara haber ver, demiş, bu suretle cinayet merkezinin orası olduğunu memurlara ihsas etmek gafletini göstermişti.

Ev, derhal tarassut altına alınılmış. Kâzım ile Şevki ve Mehmed Ali'nin orada bulundukları anlaşılmıştı. Ev, bir İngiliz tebaasının taht-ı isticarında olduğu için - kapitülasyon dola-

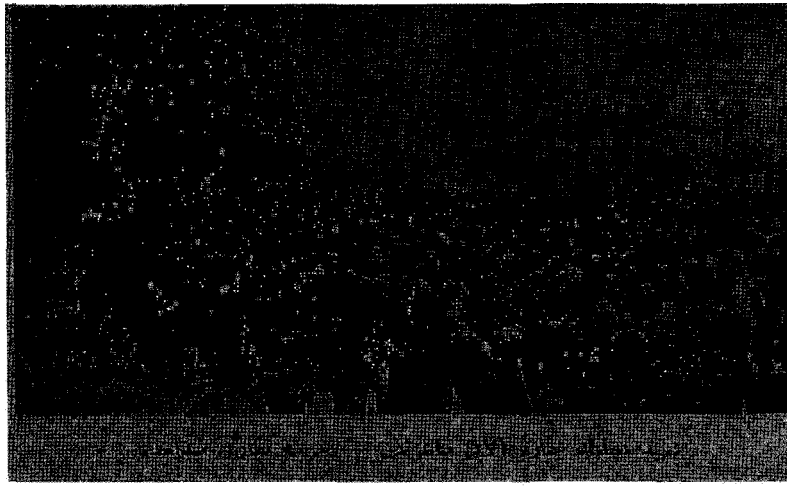

Mahmud Şevket Paşa'nın Cenaze Merasimi

yısıyla - basılamamıştı. Yalnız, sıkı bir tarassut çemberi içine alındıktan sonra İngiltere konsoloshanesiyle muhaberat başlamıştı.

Perşembe günü merhum Mahmud Şevket Paşa ile yaveri İbrahim Bey'in cesetleri muazzam ve mutantan *(tantanalı)* bir merasimle Harbiye Nezareti'nden kaldırılmış, Ayasofya Camisi'nde namazları kılınmış, Şişli'deki Hürriyet-i Ebediye Tepesi'ne getirilerek Abide-i Hürriyet'in ve 31 Mart şehitlerinin yanına defnedilmişti.

Bir taraftan bu merasim yapılırken diğer taraftan da, vasi mikyasta tevkifat devam ediyordu. Hürriyet ve İtilâf mensuplarından şüpheli adamlarla Sadrazam Kâmil Paşa ve Prens Sabahaddin Bey'lere taraftar olanların ekserisi derhal bir vapura bindirilmiş, Sinop Kalesi'ne gönderilmişti. Yalnız aradan kırk sekiz saat kadar uzun bir zaman geçtiği halde, Pire Mehmed Sokağı'ndaki evin taharrisine ait muamele İngiltere Konsoloshanesi tarafından intaç edilmemişti. Nihayet, Cemal Bey, Polis Müdürü Azmi Bey'le birleşmiş; her ne pahasına olursa olsun, evde saklananları yakalamaya karar vermişti. İstanbul Muhafızlığı Yaveri Yüzbaşı Hilmi, Babıâli Jandarma Bölüğü Kumandanı Yüzbaşı Mehmed Ali, Polis Müdüriyeti Kısmı Adlî Müdürü Samuel, Komiser Levhi Bey'lerle dokuz nefer jandarma ve kâfi derecede sivil polis memuru bu işe memur edilmişti.

Mahmud Şevket Paşa'nın Cenaze Merasimi

Eve kolayca girilmişti. Fakat girildikten sonra büyük bir müşkülât baş göstermişti. Burada ihtifa eden *(saklanan)* caniler silâha sarılmış, memurlar üzerine ateş etmeye başlamışlardı. PireMehmed Sokağı birdenbire bir harp sahası hâlini almış, bütün o civar dehşet içinde kalmıştı. Bu arada Yaver Hilmi Bey, karnına isabet eden bir kurşunla ağır surette yaralanarak biraz sonra vefat etmişti. Diğer kurşunlardan da Samoel Bey dizinden ve Levhi Bey de kulağından ağır surette yaralanmış, bu iki cesur zabıta memuruna, bu şerefli hizmetlerinden ebedi birer hatıra kalmıştı. Canilerin bu suretle silâhla mukavemeti üzerine derhal Beyoğlu ciheti kumandanlığından asker ve itfaiye efradı müfrezeleri getirilmiş, bitişik evlerin damlarından bu şekavet yuvasına geçilerek çatıdan açılan deliklerden girilmiş, nihayet, bu şerirler de ele geçirilmişti. Kâzım yakalandığı zaman üzerinde kısmen banknot ve kısmen altın olarak üç yüz lira kadar bir para bulunmuş, ev arandığı zaman da bir miktar dinamitle birkaç muhtelif silâh ve saire derdest olunmuştu.

Bu cinayet şebekesi, derhal Divan-ı harbe verilmişti. Başta Damat Salih Paşa olduğu halde bu cinayete fiilen iştirak edenler; bu menfur fiillerinin cezasını çekmişler, darağaçlarında can vermişlerdi.

SAİD HALİM PAŞA HÜKÛMETİ

Mahmud Şevket Paşa'nın şahadeti yalnız her tarafta büyük bir teessür husûle getirmekle kalmamış, aynı zamanda mühim bir endişe de uyandırmıştı. Böyle nâzik bir devrede sadaret mevkiine kim geçecekti?

Bulgar ve Sırp Orduları, henüz Çatalca ve Bolayır cephelerinde duruyor, Yunanlıların Anadolu sahillerine asker çıkarmalarından korkuluyordu, Londra'daki sulh konferansı, bir türlü neticelenemiyor, Siyâset kıl kadar ince bir ibre üzerinde dönüyordu. Beş aydan beri sadaret mevkiini işgal eden Mahmud Şevket Paşa, bu son vazifesinde oldukça büyük bir dirâyet eseri göstermiş, harici siyâsete temas eden bir takım pürüzlü işleri halletmek sayesinde Avrupa devletlerinin efkârını Osmanlı Hükûmetinin lehine çevirmişti. Bu münâsebetle şunu kaydetmek lâzımdır ki, eski Harbiye Nazırlığında bir hayli dedikodulara sebebiyet veren ve bilhassa Arnavutluk meselesinde takip ettiği hattıhareketle büyük bir hoşnutsuzluk tevlid eden Mahmud Şevket Paşa, sadaret mevkiinde gösterdiği muvaffakiyetlerle arkasında çok iyi bir iz bırakarak hayata veda eylemişti. Şimdi, gerek harici ve gerek dâhili siyâsette Mahmud Şevket Paşa'nın husûle getirdiği sükûn ve salâhı bozmamak, o iz üzerinde yürüyerek -henüz neticesi belli olmayan Londra Konferansı'ndan- oldukça mühim bir menfaat koparmak elzemdi.

Başta Vahdeddin Efendi olduğu halde bazı şehzadelerin sarayda içtimaiyle bu mesele müzakere edilirken MaBey'in Başkâtibi Ali Fuat Bey'in önündeki telefon makinesi işlemiş ve mikrofonda şu sözler işitilmişti:

— Alo. Ben, Talât. Sadarete Prens Said Halim Paşa'nın tayinine şimdi fırkaca karar verildi. Zat-ı şahaneye böylece arz ediniz.

Adeta bir emir mahiyetinde olan bu tebliğ, birdenbire sarayda bir hayret tevlid etmişti *(doğurmuştu).* Vakıa Said Halim Paşa ağır vakur, gayet nâzik ve terbiyeli, tahsili yüksek bir zat idi. Fakat şimdiye kadar idâre hayatına girmemiş, hükûmet işlerine ait en küçük bir meselede bile kendini göstermemişti. Onun için sarayda husûle gelen bu derin hayret, pek yerinde idi. hatta bu mesele etrafında bir itiraz bile husûle gelmişti.

Fakat vaziyetin nezaketini derhal takdir eden Beşinci Sultan Mehmed, fırka ile münakaşaya girişecek kadar budala değildi. Muhitini de kırmak istemedi. Her tarafı memnun etmek için büyük bir kurnazlık gösterdi. Said Halim Paşa'nın, Sadaret Kaymakamlığına tayinini irâde etti.

Said Halim Paşa, kaymakam sıfatıyla sadaret mevkiine geçmiş ve eski nazırlarla teşrik-i mesai etmişti. Hâlbuki bu vaziyet, Kanun-u Esasiye muhalifti. Mahmud Şevket Paşa'nın şahadetiyle reisten mahrum kalan kabine heyeti, kanun mucibince bütün kudret ve salâhiyetlerini kaybetmişlerdi. Buna binaen yeniden bir kabinenin teşekkülü elzemdi.

— Kabineye kimler girecek?

Bu suâl, Cemiyet ve fırka muhitinde oldukça mühim bir velvele husûle getirmişti. Padişahın kurnazca irâdesi, Said Halim Paşa hakkındaki düşünceyi göstermişti. Fakat fırka erkânı buna hiç ehemmiyet vermemiş, Prens'in sadrazamlığı takarrür etmişti. Asıl düşünülen cihet, kabine heyeti idi. Fikirler ikiye ayrılmıştı. Başta, o günün yegâne kahramanı olan İstanbul Muhafızı Cemal Bey ile ona taraftar olan zümre, yeni kabinenin cüretkâr ve mütecellid *(kahraman)* ve bilhassa geçen kongrede

karar verdiği vechile, artık genç zevattan teşekkül etmesini ileri sürüyorlardı.

Talât Bey ile taraftarlarına gelince; bunlar, bu nâzik zamanda cür'et, tecellüd *(cesaret)*, gençlik gibi evsafı tehlikeli buluyorlar, sadece fırkaya sadık olmayı kâfi görecek, bugünkü vaziyete göre ehil ve münasip bir heyetin iş başına geçmesini istiyorlardı.

Dört gün süren bu münakaşa, nihayet bir itilâf ile neticelenmişti. Şimdilik vaziyet muhafazakârane bir şekilde idâre edilecek, kabine, daha müsait bir zamanda gençleştirilecekti. Yeni kabinenin riyasetine, rütbe-i vezaret tevcihi ile Prens Said Halim Paşa geçmiş, Hariciye Nezareti'ni de deruhte etmiştir. Şeyhülislâm, ipka edilmişti *(görevinde kalmıştı)*. Harbiye Nezareti'ne Başkumandan vekilliği de uhtesinde kalmak üzere İzzet Paşa, Dahiliye Nezareti'ne Talât Bey, Şûray-ı Devlet Riyaseti'ne Halil Bey, Bahriye'ye Çürüksulu Mahmud Paşa, Maliye'ye Rıfat Bey, Nafia'ya Osman Nizami Paşa, Ticaret Nezaretine de Süleyman Elbistanî Efendi gelmişlerdi.

Artık bütün milletin ve bilhassa ordunun nazarları tamamen kabineye çevrilmişti. Acaba bu kabine, efkârıumumiyeyi tatmin edecek bir icraat gösterebilecek miydi? Babıâli baskını, bilhassa Edirne'nin istirdadı maksadıyla vuku bulmuş, zavallı Nâzım Paşa da bu uğurda kurban olmuştu. Aradan beş aya yakın bir zaman geçtiği halde ordu daha hâlâ olduğu yerde duruyor, ilerlemek istidadı da gösteremiyordu. Böyle düşünenler, kendilerinde bir hak buluyorlardı. Çünkü Şarköy muvaffakiyetsizliği ordudaki asabiyeti artırmış, ordunun bazı mühim simaları arasında bir fikir ihtilâfı yaratmıştı. Hatta bu ihtilâf bazı mühim hâdiseler zuhûra getirmiş, fakat bunlar harice sızmayarak derhal örtbas edilmişti. İlk hâdise, Enver Bey'in istifasıyla başlamıştı.

Enver Bey'in başkumandanlığa verdiği istifaname sureti:

"Gelibolu'dan 16842

Şarköy hareketinde Kolordu Kumandanı Paşa'nın makam-ı devletlerince uğradığı mukavemet kendilerinin bana olan itima-

dını kesb-i zaaf ettirdiğini görüyorum. Karargâh-ı Umumi'nin Kolorduya vuku bulan ısrarlarından da dolayısıyla (.... [15]*) Vazife-i hazıramı hüsnüifaya muvaffak olamayacağıma kani olduğumdan lütfen hizmet-i hazıramdan affımı istirham eylerim.*

1 Şubat 1328 (14 Şubat 1913) Enver"

Enver Bey, Şarköy muvaffakiyetsizliğinden dolayı -Erkânı harbi bulunduğu 10'ncu Kolordu Kumandanı Hurşit Paşa'nın tenkit ve muaheze edilmesine tahammül edememiş, bunu kendisi için bir izzeti nefis meselesi yaparak vazifesinden istifa etmişti. Lâkin 10 Kânunusani kahramanıyla taraftarlarını gücendirmemek için Mahmud Şevket Paşa vaziyeti hüsnü idâre etmiş, mesele hâd bir şekil almadan işi tatlılıkla geçiştirmişti.

Fakat. Aradan on on beş gün kadar geçer geçmez, yeni ve daha mühim bir hâdise zuhura gelmişti. Evvelce de yazdığımız vechile, Şarköy'deki muvaffakiyetsizlik, Bolayır Cephesi'ni büyük bir tehlikeye sevk etmiş, oradaki Fahri Paşa Kolordusu pek fazla telefat vermişti. Bunun üzerine -Şarköy'deki mağlûbiyeti müteakip bin müşkülât ile vapurlara alınabilen- 10'uncu kolordu, o büyük tehlikenin tehdidi altında bulunan Bolayır Cephesi'ni takviye etmek üzere yine bin müşkülât ile Gelibolu'ya ihraç edilmişti. Bu kolordunun oraya çıkması üzerine o cephede bulunan kuvvetler tevhid edilmiş, Bahrisefid *(Çanakkale)* Boğazı Kuvayiumumîyesi namı altında bir teşekkül vücuda getirilmiş, kumandanlığı da kıdem itibariyle Hurşit Paşa'ya verilmişti.

Hurşit Paşa'nın bu unvan ve vaziyeti alması, onun Erkânıharbiye Reisi olan Enver Bey'e de Kuvay-ı Umumiye Erkânıharbiye Reisi sıfatını kazandırmıştı. Lâkin dik başlılığı yüzünden Şarköy Harbi'ni kaybeden Enver Bey'in burada da vaziyeti altüst edeceği tahmin edildiğinden vaziyeti yakından görmek, kumandanlarıyla görüşerek o cephedeki gayr-i tabiiliği tashih ve tekrar Ekzamili Hattı'nı ele geçirmenin mümkün olup olmadığını tetkik etmek üzere, Başkumandanlık vekâleti tarafından Pertev Paşa Gelibolu'ya gönderilmişti. Pertev Paşa,

15- Bir kısmı okunamamıştır Z. Ş

meşhudat *(görüşler)* ve mütalaatını *(incelemeleri)* bir raporla bildirmişti. Fakat daha bu raporun mürekkebi kurumadan, oradaki kıtaat arasında büyük bir hoşnutsuzluk belirmişti. Çünkü Şarköy mağlûbu, burada da dik başlılığını göstermişti.

Mevcut tesisat ve teşkilâtın birçok lüzumsuz tebdillere girişilmesinden birtakım karışıklıklar hâsıl olmuştu. Bunlar bir dereceye kadar hazmolunabiliyordu. Fakat asıl mühim cihet, Kuvay-ı Umumiye kumandanlığı cephede de büyük bir tebeddül icrasına teşebbüs ediyordu. Bunu yapabilmek için evvelâ ahval-i mahalliyeye ve oradaki icapat-ı harbiyeye büyük bir vukuf kesbetmek lâzımdı. Hâlbuki ne Hurşit Paşa ve ne de Erkânıharb Enver Bey, henüz cephedeki araziyi bile tanımamışlardı. Buna binaen bu hareket, eski Bahr-ı sefid (*Çanakkale)* Boğazı Kuvay-ı Mürettebe Erkânıharbiyesini de müteessir etmiş, Erkânıharbiye Reisi Binbaşı Fethi Bey'le, Erkânıharp Binbaşısı Mustafa Kemal Bey de son bir vazife olarak müşterek bir rapor tanzim ve başkumandanlığa takdim ettikten sonra, istifalarını vermişlerdi. Bu rapor, 10 Kânunusani 1328 *(23 Ocak 1913 (*tarihinden itibaren cephelerde ve cephe gerilerindeki vaziyeti izah ediyor; hâlen de yapılması icap eden askerî hareket hakkında pek kıymetli fikir ve tedbirleri ihtiva ediyordu. Bilhassa raporun son kısmını teşkil eden vaziyyat-ı mezkûrenin *(konuşulan durumun)* münakaşası ve elde edilen netaic *(sonuç)* faslı, bu raporun kıymet ve derecesinin ehemmiyetini gösteriyordu. İstifanamelerde gösterilen esbab-ı mucibe ise, Gelibolu Yarımadasındaki vaziyetin ne derecede tehlikeli bir şekil aldığına dair sarih bir fikir veriyordu.

Başkumandanlık, meselenin ehemmiyetini takdir etmiş, derhal Sadrazam ve Harbiye Nazırı sıfatıyla Mahmud Şevket Paşa'yı vaziyetten haberdar etmişti. Bunun üzerine Mahmud Şevket Paşa meseleyi bizzat tetkik için Bolayır'a kadar gitmiş; Fahri Paşa ile erkân-ı harbiye heyetinin haklı olduğuna kanaat hâsıl etmiş. Enver Bey'in büyük karargâh-ı umumî harekât şubesinde istihdamını; Fethi Bey'in Gelibolu Kuvay-ı Umumiye-

si Erkânıharbiye Riyasetine, Mustafa Kemal Bey'in de Bolayır Kuvay-ı Mürettebesi Erkânıharbiye Riyasetine tayinlerini inha eylemişti. Fakat Başkumandanlık, bunu da kâfi görmemiş, böyle mühim bir zamanda kumandayı, ahval-i mahalliyeye vâkıf olmayanların elinde bırakmamak için Hurşit Paşa'yı bütün kuvvetiyle Çatalca cephesi gerisine nakletmişti. Nihayet, bu basiretkârane tedbir neticesinde bu mesele de bu suretle hitama ermişti.

Prens Said Halim Paşa

EDİRNE'NİN İSTİRDÂDI

Bu sıralarda umumî vaziyette büyük bir tebeddül husûle gelmişti. Kahramanlığın son haddine kadar yükselmiş olan Edirne Kalesi, insanlık takatinin en son tahammülünü de gösterdikten sonra nihayet 1329 senesi Mart'ının 13'üncü *(26 Mart 1913)* günü sukût etmişti. Edirne'nin sukûtu, yalnız milletin kalbine acı bir hüzün ve elem vermekle kalmamış; Çatalca Ordusu'nun artık taarruz kabiliyet ve ümidini de büsbütün tehdide yol açmıştı. Çünkü düşmanın bütün muhasara kuvvetleri gelmiş, Çatalca ve Bolayır cepheleri karşısına yerleşmişti. Bu vaziyet Bulgarları fenâ halde şımartmıştı. Bütün zaferlerini Nâzım Paşa'nın hatasına medyun olmaları lâzım gelen bu şımarık galipler, şimdi Londra Konferansı'nda parafe edilen sulh mukarreratına da yanaşmıyorlar, değil yalnız mağlûp Osmanlı Ordusu'na, hatta kendi müttefikleri olan Sırplılara ve Yunanlılara bile mağrur ve mütehakkim bir tavır alıyorlardı. Arası çok geçmeden bu müttefik dostlar, kanlı bıçaklı düşman olmuşlardı.

Başkumandanlığa verilen raporun, son faslının suretidir:

"Vaziyât-ı mezkurenin münakaşası ve elde edilen netaiçi (neticeleri) :

Milletin ve efkârıumumiyenin aldatılmaması ve kabinenin kendi iddiasını tekzip eylememesi için, düşman ordusunun

fâikıyet-i adediye (sayı üstünlüğü) ve sevkulceyşiyesini (asker sevkini) kat'i ve azimkârane bir hareket-i taarruziye ile telâfiye karar verildiğine hükmetmek lâzım gelir. Filvaki, bundan başka da karar verilemez.

Edirne, Çatalca Ordusu'ndan 300 kilometre uzakta ve Çatalca karşısındaki Bulgar kuvvet-i külliyesinden maada ayrıca bir muhasara ordusuyla, Osmanlı Ordusu'ndan ayrı bulunmaktadır. Binaenaleyh Edirne'ye varmak için evvelemirde Çatalca'daki Bulgar kuvvet-i külliyesini duçarı inhizam eylemek (dağılmaya düşürmek), saniyen (ikinci olarak) muhasarayı cebren refetmek (kaldırmak), salisen (üçüncü olarak) dört aydan beri mahsuriyetin tahribatını izale için külliyetli erzakı serian şehre yetiştirmek lâzımdır. Bunun için hareket ve taarruz iktiza eder. Bu taarruz, ya doğrudan doğruya Çatalca'dan karadan ve yahut hem karadan hem de Bulgar kısm-ı küllisinin gerilerini ihraç hareketiyle tehdit edecek surette denizden ve yahut aynı zamanda Gelibolu şibihceziresinden (yarımadasından) yapılmalıdır. Hareket-i taarruziyenin bir an dahi tehiri caiz değildir. Edirne günden güne kuvvetini zayi etmekte ve sukût takarrüp eylemektedir. Sukûttan sonra muhasırın düşmanın kuvve-i külliyesine bilcümle esliha ve teçhizatıyla inzimam edecek (katılacak) ve fâikıyet-i adediyenin taarruzu azimkârane ile telâfisi kesbimüşkülât eyleyecektir. Binaenaleyh, Gelibolu limanında bulunan kuvvetler serian Çatalca cihetine celbedilmeli ve Gelibolu'da kalacak askere, Çatalca Ordusuyla beraber şiddetle düşmana taarruz emri verilmelidir. Aksi halde kabinenin, sakıt kabineden inhiraf eylediği (saptığı) cihetler taayyün edemeyecek (görünmeyecek) ve 10 Kânunusani 1328 darbe-i hükûmetini ika edenlerin esbab-ı takdir ve sitayişi gayrikabili izah bulunacak ve kim bilir daha neler olacaktır? Olbapta emrüferman hazreti menlehülemrindir.

Bolayır Merkez Tabyası 4 – 5 Şubat 1328 (17 Şubat 1913)

Bahrisefid Boğazı Kuvay-ımürettebe Erkânıharbiyesine memur Binbaşı M. Kemal.

Bahrisefid Boğazı Kuvay-imürettebe Erkânıharbiye Reisi Binbaşı Ali Fethi."

Üzerindeki Türk ve Müslüman kanları henüz kurumamış olan Sırp süngüleri, şimdi Bulgarların göğsüne dayanmış, İkinci Balkan Harbi başlamıştı.

Sırplar ve Yunanlılarla Bulgarlar arasında bu harp başlar başlamaz, -o zamana kadar hâdisata sükûnetle intizar eden- Romanya Orduları da derhal Bulgar hudutlarını aşmış. Rumeli'de 'yağma hasan' böreğinden hisse alamayacağı için o da, Bulgarların Dobrice Ovası'ndaki kıymetli arazisinden bir taviz almaya kalkışmıştı.

Akılsızlık ve şımarıklıklarının cezasını bu suretle çekmeye başlayan Bulgarlar, Çatalca ve Bolayır karargâhlarındaki alaylarının mühim bir kısmını yeni harp sahalarına sevk etmekle beraber, bu iki cepheyi boş bırakmamışlardı. Fakat ne de olsa, bu cepheler bir hayli zayıflamış, şiddetli bir taarruzla Edirne'yi istirdad etmek kolaylaşmıştı. O zaman yine bazı müfritler ortaya atılmıştı. Bunların en başında Enver ve Cemal Bey'ler bulunuyordu. Enver Bey, Şarköy mağlûbiyetinin intikamını almak ve sarsılan kahramanlık şöhretini tekrar kazanmak için, aylardan beri fırsat bekliyor, Cemal Bey de Babıâli baskınında dökülen kanları, bir zafer kanıyla yıkamak için aynı his ve emeli besliyordu. Fakat Vükelâ Heyeti hem Bulgarları Midye – Enez Hattının gerisine sürmek ve hem de Edirne'yi tekrar ele geçirmek hiss-i vatanperveranesiyle mütehassis olmakla beraber meselenin Avrupa sulh ve siyâsetine temas eden noktalarını da nazar-ı dikkate alıyorlar, büyük bir teennî ile hareket etmek istiyorlardı.

Bulgarların bu meşguliyetlerinden istifade edilerek taarruza geçildiği takdirde, bütün emellerin husul bulacağı tabii idi. Çünkü aylardan beri harp ettikleri siperlerde, Bulgarlara karşı kalplerinde pek acı bir kin hâsıl olan Osmanlı Ordusu, aynı zamanda noksanlarını ikmal ve taarruz kabiliyetini iktisap etmişti. Lâkin Bulgarlara himayetkâr davranan İngilizler, bu taarruz ihtimali baş gösterince, harekete gelmişlerdi. İngiliz matbuatı, Osmanlı Ordusu'nun bulunduğu yerden bir adım bile ileri geç-

memesi için şedit makaleler yazıyor; İngiliz Hariciye Nazırı Sir Edvard Grey aynı mealde nutuklar söylüyor, İstanbul'daki sefir ise her gün Babıâli'ye gelerek hükûmet erkânını taarruz fikrinden uzaklaştırmaya çalışıyordu. Rusya sefiri de bu mesaiye iştirak ediyor. Hatta Osmanlı Ordusu Bulgarlara taarruz eder etmez, Rus Ordularının da Kafkasya'dan Osmanlı hududunu geçivereceğine dair – siyasî mahfillerde– bir takım şayiat bile deveran eyliyordu.

Vükelânın ekserisi bu tehdidatı birer siyasî palavra telâkki ediyorlar, büyük fırsatı kaçırmamak istiyorlardı. Dahiliye Nazırı Talât Bey, Çürüksulu Mahmud Paşa ile Çerkezköyü'ndeki karargâh-ı umumiye kadar gitmiş, Başkumandan vekili ile görüşmüş. Ordunun taarruz kabiliyetini anlar anlamaz Babıâli'de cereyan edecek müzakerede hazır bulunmak üzere Başkumandanı İstanbul'a dâvet etmişti. Fakat bu müzakere, daha resmen başlamadan evvel, bazı garip şekiller göstermişti. Sadrazam Prens Said Halim Paşa'nın yalısında akdedilen gayr-i resmi bir içtimada, Ticaret Nazırı Süleymanül Büstani Efendi ile Nafıa Nazırı Osman Nizami Paşa taarruz fikrine açıktan açığa itiraz

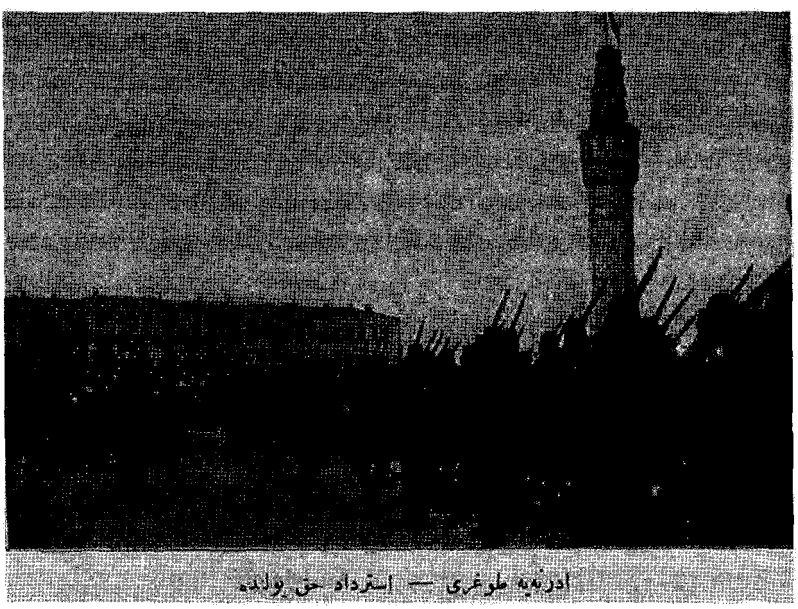

Edirne'nin Geri Alınması İçin Yola Çıkan Ordu

etmişler; İngiltere ve Rusya'yı igzap etmekten *(kızdırmaktan)* çekinmek lâzım geldiğini söylemişlerdi.

Diğer vükelâdan bazıları da müteredditti. Talât Bey, henüz son sözünü söylememişti. Cemal ve Enver Bey'lere gelince; bunlar her tarafı taarruz fikrine imale etmek için adeta tehdit ve cebir göstermektelerdi.

Müzakereye iştirak etmek için Başkumandan Vekili İzzet Paşa, Babıâli'ye gelmişti. Vakit erkendi. Vükelâ'dan henüz kimse gelmediği için İzzet Paşa İntizar Salonu'na girmiş, orada beklemeye karar vermişti. Bunu haber alan İstanbul Muhafızı Cemal Bey, derhal Babıâli'ye gelmiş, bu mesele etrafında İzzet Paşa ile görüşmek istemişti. Fakat Başkumandan vekili:

— Siz, İstanbul Muhafızısınız. Bu meselenin vazifenize şümulü olmadığını zan ederim, diyerek Cemal Bey'i nazikâne bir surette atlatıvermişti.

Nihayet, nazırlar gelmiş, meclis salonunda içtima edilmiş, herkes fikrini söylemiş; Başkumandan vekilinin:

— Ordumuz taarruz kabiliyetine tamamen mâliktir. Eğer siyasî mahzur görmüyorsanız, derhal ileri harekete geçebiliriz, demesi üzerine taarruza karar verilmişti.

Bu karar evvelâ, siyasî müzakerat için İstanbul'da bulunan sabık Bulgar Hariciye Nazırı Naçeviç'e tebliğ edilmiş, Bulgar Ordusu'nun derhal Midye - Enez hattının gerisine çekilmesi lüzumu bildirilmişti. İki gün beklenildiği halde, Naçeviç tarafından hiçbir cevap gelmemişti. İşte o zaman, orduya derhal ileri hareket emri verilmişti.

Tertip edilen hareket plânı, muvaffakıyetle tatbik edilmişti. Çatalca ve Bolayır'daki kuvvetlerden üç kol teşekkül etmiş. Sağ cenah Abuk Paşa'nın, Merkez Hurşit Paşa'nın kumandasında olarak yürüyor, Bolayır'daki iki kolordudan teşkil olunan bir ordu da, sol cenahtan ilerliyordu. Bulgarlar kurnaz davranmışlar, ağırlıklarını derhal memleketlerine taşımışlar, cephelerden de adım adım ricate başlamışlardı.

Enver Bey Başkumandan vekiline müracaat etmiş, ordu süvarisi ile hareket etmesine müsaade edilmesini istemişti. Başkumandan vekili de, ordu kumandanlığınca müsaade olunduğu takdirde, bir diyeceği olmadığı cevabını vermişti. Bunun üzerine Enver Bey derhal Nizamiye Süvari Livası'nın önüne geçmiş, kendisini takip eden bir alay piyade ile Edirne'ye girivermişti. Bulgarlar bu havaliyi tamamen tahliye etmiş oldukları için bu harekât esnasında hiçbir müsademe *(çatışma)* vukua gelmemişti. Şurada burada tesadüf olunan perakende küçük Bulgar müfrezeleri de Osmanlı askerlerini görür görmez, ya derhal kaçmışlar; kaçmayan beş on Bulgar neferi de teslim oluvermişlerdi. Edirne'ye bu suretle girişin bir hususiyeti varsa, o da Türk neferinin derece-i tahammül ve yüksek kabiliyetini göstermesi idi. Bir günde yetmiş kilometrelik bir mesafeyi kat etmek muvaffakiyetini kazanan bu kuvvet, harp tarihlerinde misli görülmemiş olan bu yürüyüşle askerlik âleminde pek şerefli bir mevki ihraz etmişti.

Edirne'ye Giren Türk Ordusu

Enver Bey Edirne'ye girer girmez, İstanbul'a şu telgrafı çekmişti:

"Buradayız. Burada kalacağız."

Bu iki cümle, hiç şüphesiz ki, Fâtihane bir vecize idi. Nitekim gazetelerin ilk sayfalarında en büyük puntolarla yazılan bu iki cümle, derhal halkın avam kısmı üzerinde Enver Bey'e karşı yeni bir perestiş uyandırıvermişti. Fakat askerliğin ruhunu da tamamen rencide etmiş, mafevk *(üst)* makamları gücendirmişti. Hangi şekilde olursa olsun, vazife alan bir kumandanın, ifa ettiği hizmeti ciddi bir lisân ve resmî bir raporla kendi amirlerine bildirmesi lâzım gelirken Enver Bey'in bu usule ehemmiyet vermemesi ve böyle tuhaf bir telgrafla vaziyeti gayr-i resmî bir şekilde ilân etmesi, resmî ve ağırbaşlı mahfilde ciddiyetten çok uzak telâkki edilmişti. Esasen Edirne'nin istirdadında zafer manasını ihtiva eden hiçbir hareket mevcut değildi. Edirne'den sonra, Cesri Mustafapaşa civarında beş on fedainin Bulgar çetelerini takip ederken yaptıkları cesurane ve kanlı müsademeler istisna edilirse bütün bu velvele, adi bir meşiyet-i askeriyeye inhisar etmekte idi. Böyle olmakla beraber Enver Bey'e, "Edirne fâtihi" unvanı verilmişti. Bu mesele ister ciddi ve ister gayr-i ciddi olsun, Enver Bey için bir hak olabilirdi. Fakat ne kadar gariptir ki, Cemal Bey de bu fâtihlikten kendisine bir hisse çıkarılmasını istemiş; istirdat fikrini bizzat kendisinin ilham ve ihzar ettiğini iddia eylemişti.

***

Başkumandanlık, Harbiye Nezareti, Erkânıharbiye-i Umumiye. Bu üç makam, telâş içinde idi. Edirne fâtihlerinin, hızlarını alamayarak Bulgaristan içlerine doğru akınlar yapmaya teşebbüs edeceklerinden endişe ediliyor, böyle bir hareketin Avrupa devletlerini Osmanlı Hükûmeti aleyhinde şiddetli muamelelere maruz bırakmasından korkuluyordu.

Nihayet Enver Bey'e verilen kati ve şedit emirlerle bu tehlikenin önüne geçilmişti. Fakat "Edirne fâtihi" namının karşısına

bir de Trakya fâtihi unvanı ikame etmek isteyen Cemal Bey, el altından idâre ettiği gayr-i mesul bir kuvvetle Garbî Trakya'nın istilâsını temin etmiş, Garbî Trakya hükûmeti Muvakkate-i İslâmiyesi namı altında bir hükûmet teşkil olunarak bu hükûmetin Riyaset-i Muvakkatesi'ne Gümülcine Belediye Reisi geçirilmişti.

Mamafih bu hareket, büsbütün yeni bir teşebbüs değildi. Daha Edirne'nin sukûtundan evvel bir heyet tarafından Makedonya'da da müstakil bir muhtariyet tesisi için işe girişilmişti. Henüz daha Kâmil Paşa kabinesi zamanında Rumeli'de muhtelif muhtariyetler teşkili meselesi mevzubahis olurken İstanbul'da bulunan Selânikli vesaire Rumelili emlâk sahipleri birleşmişler, bir Cemiyet teşkil etmişlerdi. İttihatçıların tekrar iktidar mevkiine gelmesi bu Cemiyet azalarının ümitlerini kuvvetlendirmiş, Cemiyete resmî bir mahiyet verilmişti. Mercan'da Kibarlar ticarethanesinin üstündeki salonda içtima eden Cemiyetin azaları arasında Divan-ı Muhasebat Reisi Cemal, Maliye Varidat Müdür-i umumisi Faik Nüzhet, Âyandan Halim, Maliye Teftiş Müdürü Galip Hasip Bey'lerle Evranoszadelerden Selim Paşa, Maliye Kalemimahsus Müdürü Nesim Ruso Efendi gibi mütehayyiz simalar da bulunuyor ve Cemiyetin gayesi, Makedonya muhtariyetini istihdaf ediyordu. Talat Bey de bu Cemiyetin faaliyetine taraftar oluyor, Makedonya'ya Türklerin idâresinde bir muhtariyet verilmesi ümidi ne kadar az olursa olsun, bu hareketin faydadan hâli olmayacağını söylüyordu. Bu Cemiyet Avrupa'ya bir heyet göndermeye karar vermiş, azalarından iki yüz seksen altın lira kadar bir para toplayabilmişti. Teşebbüs, hiçbir müspet netice verecek mahiyette değildi. Hatta Cemiyetin kâtibimesulü olan Nizameddin Hasip Bey'in bu hususta söylediği makul sözlere rağmen Viyana Sefiri Hüseyin Hilmi Paşa'nın verdiği zayıf bir ümide aldanılmış. Âyan azasından Halim ve Galip Hasip Bey'lerle Nesim Ruso Efendi'nin derhal Avrupa payitahtlarına hareketi karar altına alınmıştı. Heyet vakıa Viyana ve Londra'ya gitmiş, Başvekiller tarafından hüsnükabul görmüştü. Hatta Sir Edvard Grey heyet

azalarıyla bir saatten fazla görüşmüştü. Heyet azalarını birer birer dinleyen Edvard Grey:

— Talebiniz, makul ve meşrudur. Cihan sulhunu temin için Balkanlar hakkında ittihaz olunacak kararda, böyle bir muhtariyetin tesisi nazar-ı dikkate alınmalıdır, demişti.

Fakat bu sözler, hiçbir zaman tatbikat sahasına girememişti.

Şimdi Garbî Trakya Hükûmeti Muvakkatesini tesis edenler, bu teşebbüsün sözle intaç edilemeyeceğini biliyorlar, maksatlarını temin etmek için silâh kuvvetine müracaat ediyorlardı. İttihatçıların belli başlı çeteci zabitanı ve teşkilât-ı mahsusa erkân, kâmilen Garbî Trakya'da toplanmışlar, kuvvetli bir teşkilât yapmışlardı. Tam beş asırdan beri öz Türk malı olan bu havaliyi yabancılardan tasfiye etmek, harp esnasında Türklere, akla ve hayale gelmeyen azap ve ıstırap veren unsurları müntakim bir darbe altında bir anda ezivermek, işten bile değildi. Fakat hükûmet ricali ile İttihatçıların ağır başlı erkânı, böyle bir hareketin Londra'da akdedilmek üzere olan sulha ve hatta

Edirne'ye Giren Türk Komutan ve Askerler

cihan sulh ve asayişine fenâ bir tesir husûle getireceğini düşünmüşler, buna meydan vermemişler. Hakkın tecellisini, zaman ve tabiatın icabatına terk etmişlerdi. Buna binaendir ki, Garbî Trakya Hükûmet-i Muvakkate-i İslâmiyesi üç ay kadar o muhitte hükmünü icra ettikten sonra -Babıâli'nin verdiği emirlerle- dağıtılmış; bu hâdise de tarihe karışmıştı.

***

Galip vaziyetlerinde azamet ve tafrafuruşluğun son haddine çıkan Bulgarlar, müttefikleriyle harbe başlar başlamaz derhal vaziyetlerini tebdil etmişler, tabii hallerine girmişlerdi. Şimalden, garpten ve cenuptan Bulgar hudutlarını çiğneyen Romanya Sırp, Yunan Orduları Bulgarları şaşkın bir hale getirdiği bu zamanda Türk Ordusu'nun da bir anda Şarkî Rumeli'yi istilâ etmesi ve hatta daha ileri geçmesi birkaç günlük işten ibâretti.

Fakat Türkler, pek mertçesine hareket etmişler, Edirne gibi Türk'ün mukaddesatı arasına karışan tarihi mallarını istirdat ettikten sonra, verdikleri sözde sebat göstermişler, ilk teklif ettikleri huduttan ileri geçmemişlerdi. Nitekim Türklerin bu ulüvvücenabını, o zaman Avrupa'nın en mühim siyasî ricaliyle en maruf matbuatı da takdirle yâd eylemişlerdi.

Bu suretle hüsnüniyetlerini gösteren Türkler, bununla da iktifa etmemişler, Bulgarlara karşı daha asilâne bir muamele göstermişlerdi.

Eski dost ve müttefikleriyle bir anda düşman oluveren Bulgarlar, Edirne'nin istirdadıyla de vaziyetinin ne derecede tehlikeli olduğunu anlar anlamaz, Türklerle uyuşmak için meşhur diplomatlarından M. Naçeviç'i İstanbul'a göndermiş, bu zat vasıtasıyla bir nim *(yarı)* resmî müzakereye girişmişlerdi. Eskiden beri Türk dostluğunu takdir eden M. Naçeviç'le bu müzakerat cereyan ederken General Savof'la M. Toşef İstanbul'a gelmişti. Bunlar, M. Naçeviç'le birleşecekler, General Savof'un riyaseti altında bir heyet teşkil edecekler, Türk-Bulgar Sulh

Muahedesi'nin esaslarını takarrür ettireceklerdi. Buna mukabil, Osmanlı Hükûmeti tarafından da Talat Bey'in riyaseti altında Çürüksulu Mahmud Paşa ve Halil Bey'den mürekkep bir heyet teşkil edilmiş; İstanbul Muhafızı Cemal Bey'le Erkânı Harbiye Binbaşılarından İsmet Bey - askerî müşavir sıfatıyla - bu heyetin refakatine verilmişti.

Müzakerat yavaş yavaş ilerliyordu. Bir gün General Savof Osmanlı heyetine şu teklifte bulundu:

— Efendiler! Ben size açık söyleyeyim. Ben buraya Bulgaristan'la Türklerin hududu arasındaki iki karış toprağın müzakeresi için gelmedim. Benim asıl maksadım, senelerden beri kafamı yoran bir meseledir. O da, Bulgarlarla Türklerin ittifak etmesi. Tedafüî ve tecavüzî bir mukavele akteylemesidir.

General Savof'un bu açık sözleri, diğer Bulgar murahhasları tarafından da derhal tasdik edilmiş. Asırlarca Türk'ün himayesi

Sir Edward Grey

altında yaşayan Bulgarların, bundan sonra da Türklerden ayrı yaşamayacağı bir hakikat olarak gösterilmişti. Osmanlı heyetini teşkil eden murahhaslar, Bulgarlar tarafından gösterilen bu hakperestliğe hayret etmişler, hatta şunu da itiraf etmek lâzımdır ki, bu sözlere birdenbire inanmak bile istememişlerdi. Fakat General Savof'la arkadaşları, büyük bir ciddiyetle bu ittifakın her iki tarafa temin edeceği büyük menfaatlerden bahsetmekte devam ediyorlar ve şayan-ı hayret bir istical ile bu mesele hakkında bir an evvel müzakereye girişmek istiyorlardı. Nihayet sulh müzakeratı neticelenmişti. Sıra, bu hararetli teklifin müzakeresine ve ittifak esaslarının tespitine gelmişti. Sadrazam Said Halim Paşa ile Talât ve Halil Bey'ler, bu işe Cemal Bey'i memur etmişlerdi. Ancak, dedikodunun önünü almak için Cemal Bey'le General Savof'un nazar-ı dikkati celbetmeden görüşmesi elzemdi.

General, yorgunluğunu bahane ederek birkaç gün istirahat etmek üzere Büyükada'da bir otele çekildi. Cemal Bey de iki gün sonra adaya gitti. Necmeddin Molla Bey'in köşkünde General'e bir ziyâfet verdirdi. Ziyâfeti müteakip bu iki zat bir odaya çekildiler ve orada Tedafüî ve Tecavüzî Osmanlı - Bulgar İttifakı'nın esaslarını tespit ettiler. Birkaç gece sonra, Şişli'de Cemal Bey'in ikametgâhında gizli bir içtima daha vukua geldi. Bu içtimaa, General Sovaf'la M. Toşef ve Talat Bey'le Halil Bey de iştirak etmişlerdi. Adada tespit edilen esaslar bir daha gözden geçirildi. Bazı maddelerin tadil ve ıslahından sonra bir protokol tanzim edildi.

General Savof, büyük bir memnuniyet izhar ediyor, artık iki dost devlet ve milletin el ele vererek büyük bir sükûn ve refah içinde çalışacaklarını söylüyordu[16]. General, imza edilen protokolü cebine yerleştirmiş; Bulgar Başvekili M. Radoslavof ile Hariciye Nazırı M. Gınadiyef'e göstermek ve Kral Ferdinand'ın da muvafakatini istihsal eylemek üzere derhal Bulgaristan'a gitmişti. Bir hafta, nihayet on gün zarfında avdet edecek ve

16- Bu ittifaknamedeki şerait ortada dururken, bugün Bulgarların Trakya ve bilhassa Edirne üzerinde bir hak iddiasına kalkmaları kadar gülünç hiç bir şey olamaz. Z. Ş.

şayet bu seyahati siyâseten mahzurlu görülürse nazar-ı dikkati celbetmeyecek bir surette İstanbul Belgrat sefaretine tayin edilmiş olan M. Toşef'e gönderecekti. Fakat ne kadar gariptir ki, aradan günler, haftalar, aylar geçtiği halde ne General Savof gelmiş ve ne de bir haber göndermişti.

İstidrat olarak şunu da arz edelim ki; o esnada İttihat ve Terakki Cemiyeti kâtib-i umumîsi olan Fethi Bey, Bulgaristan sefirliğine tayin edilmişti. Garip bir iğfal karşısında kaldıklarına hükmeden Talât, Halil ve Cemal Bey'ler, pek hararetle başlayan bu meselenin niçin böyle derin bir sükût ile karşılandığını öğrenmek istemişler ve bu işi Fethi Bey'e havale etmişlerdi. Fethi Bey, Bulgarların maksatlarını anlamaya çalışmış ise de müspet hiçbir cevap alamamıştı. Asıl hayrete şayan olan bir şey varsa, her iki devlet ve milletin el ele vererek sükûn ve refah içinde yaşayacağını ve çalışacağını vadeden General Savof'un teminatına rağmen Bulgarlar, Garbi Trakya'da İslâmlar hakkında acı acı zulümler irtikâbına başlamışlar, hatta Pomakları cebren

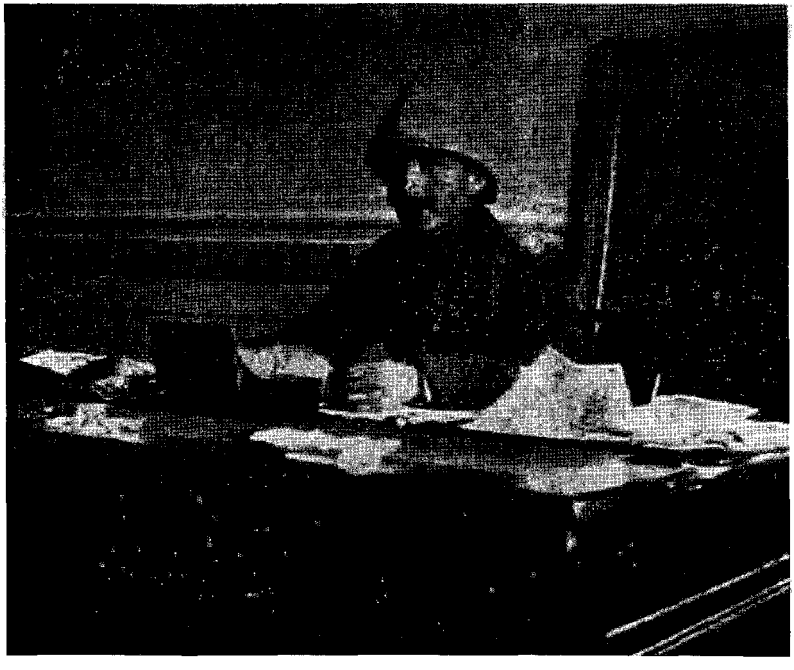

Edirne'nin Geri Alınmasından Sonra Enver Paşa Edirne Askeri Binasında

Hıristiyan yapmaya kalkışmışlardı. Bulgarların takip ettiği bu ikiyüzlü siyâset, Sefir Fethi Bey'i bizar etmişti. Hatta bir aralık bu vazifeden çekilmek bile istemişti.

İslâmlar hakkında reva görülen zulüm ve tazyik Osmanlı Hükûmetini harekete getirmişti. Babıâli tarafından sefaret vasıtasıyla vuku bulan teşebbüs üzerine, Talat ve Halil Bey'lerle Bulgar Başvekil ve Hariciye Nazır Bulgaristan dâhilinde ve hududa yakın küçük bir kasabada birleşmişler, gizli bir mülâkat icra etmişlerdi. Talat ve Halil Bey'lerin zulüm hakkındaki şikâyetlerine, Başvekil beyan-ı teessüf etmekle beraber;

— Her halde bunun önüne geçilecektir, dedi.

O kadar hararetle istenilen ittifakın niçin akamete duçar olduğuna dair sorulan suâle de:

— Yakında İstanbul'a bir murahhas göndeririz, cevabını verdi.

Vakıa, 1913 senesi Kânunuevvel ayında Bulgar Erkânıharbiye-i Umumîye Reis-i Sanisi Miralay Jakof[17] İstanbul'a geldi. Fakat evvelce kararlaştırılan ittifakname esasına büsbütün zıt bazı şartlar dermeyan etti. O zaman eski ittifaknameyi hazırlayanlar, ne kadar aldanmış olduklarını anladılar, kalplerinde bir teessür duydular: "Daima azami istifadeyi kendilerine temin etmek ve en aziz müttefiklerini bile aldatmaya çalışmak, Bulgarların evsaf-ı mümeyyizleri cümlesindenmiş" demeye mecbur oldular.

17- Umumi harpte Bulgar Ordusu Başkumandanı olan Ceneral Jakof. Z. Ş.

MUHALİFLERİN ÇALIŞMALARI

Balkan devletleriyle sulhun akdi, memlekete birdenbire bir sükûn vermişti. Bu da, hitam bulan harbin, en tabii neticesi idi. Bu zahiri sükûna rağmen hakiki vatanperverler derin bir ıstırap ile sızlıyor; bir sene zarfında Trablusgarb'ın, Bingazi'nin ve sonra, cihanda emsali nadir bulunan o feyyaz, o bîbedel Rumeli'nin elden çıkıvermesinden mütevellid acı, bir türlü unutulamıyordu. Ancak;

"Eh, artık bu büyük felâket, her halde bir ibret dersi olmuştur. Bundan sonra milletin aklı başına gelir; bütün bu felâketlerin başlıca sebeplerinden birini teşkil eden fırkacılık ihtirasat ve ihtilâfatına nihayet verilir. Devlet ricali de artık akıl ve şuuru rehber edinir. Her iki kuvvet el ele verir. Anavatan'ın bakiyesi ıslah ve imar edilir" deniliyor, bu ümit ve temennilerle yaralı kalplere bir şifâ verilmek isteniliyordu.

Fakat... Felâketler çarçabuk unutulurmuş. İhtirasatın o mel'un ve ezeli ateşi, yine yanıp tutuşmaya başlamak istidadı göstermişti. Beş sene zarfında vukua gelen facia ve felâketlerin en büyük mesuliyet hissesini omuzlarında taşıyan muhalifler, yine güneş görmüş yılanlar gibi kımıldamışlar; yine el altından faaliyete başlamışlardı. Bir zamanlar:

"İttihatçılar Bosna'yı, Rumeli-i Şarki'yi, Girit'i sattılar" diye efkârı umumiyeyi tesmim edenler *(zehirleyenler),* şimdi de aynı katil zehiri kullanıyorlar:

— Bu dinsizler, bu masonlar işte bu sefer de Trablusgarb'ı, adaları, sonra da koskoca Rumeli'yi sattılar. Hatta Mahmud Şevket Paşa buna mani olmak istedi. Fakat o zalimler, onu da milletin gözü önünde kurşunlarla parçalattılar, diye, yine milletin arasına kan ve ölüm tohumları saçıyorlardı.

Vicdan ve insaf mefhumunun bir zerresine bile mâlik olmayan bu münafıklar daha dün, Mahmud Şevket Paşa'nın o feci ölümü karşısında:

"Muhaliflere yaptığı zulmün, mintarafillâh cezasını çekti" diye hayâsızca bir sûrur *(neşe)* ve memnuniyet hissederlerken, bugün de o zavallı şehidin, artık dünyadan el çeken şahsiyetini kendi menfur gayelerine bir alet ittihaz etmek istiyorlar; efkârıumumiyeyi İttihatçıların aleyhine çevirmek için bu hain ve sinsi silâha müracaat ediyorlardı.

Bu küstahça propaganda, çarçabuk tesirini göstermişti. Yalnız avam güruhu ve İttihatçıları sevmeyenler değil, hatta İttihatçıların yarı münevver zümresi bile bu meselenin dedikodusuna kapılıvermişlerdi. Fikirler çalkalana çalkalana tebellür ediyor. Birbiri arkasına sıralanan suâller, basit düşünceleri dalâlete uğratarak Mahmud Şevket Paşa faciasında gizli tertipler olduğu zannını veriyordu. Bu facia dolayısıyla İttihatçıların sırtına yükletilmek istenilen mesuliyetlerin esası, şu iddialar üzerinde toplanıyordu:

1- Babıâli Baskınından sonra, Muhafız Taburları namıyla kâmilen İttihatçılardan mürekkep üç tabur teşkil edilmişti. İstanbul Muhafızı Cemal Bey, bu üç taburun efradını kâmilen istihbarat işlerinde istihdam ediyordu. Nitekim taklib-ihükûmet meselesini de bunlar takip eyliyordu. Halbuki bu muhafız taburları, 1329 senesi Mayısının 14'üncü günü yani, Mahmud Şevket Paşa'nın katlinden on beş gün evvel lâğvedildi. Hizmetlerine, nihayet verildi. Ondan sonra da bu vaka zuhur etti.

2- İstanbul Muhafızı Cemal Bey, bu vakanın iki ay evvelinden beri yapılacağını biliyor ve buna hazırlananları takip ettiriyordu. Bunları bir içtima halinde bastırmak, bu suretle de böyle kanlı bir vakanın zuhuruna mani olmak elinde iken niçin bunu yapmadı?

3- Silâhçı dükkânları Polis Müdüriyetinin ve İstanbul Muhafızlığının en şiddetli kontrolüne tabi olduğu halde, Galata'daki silâhçı Mustafa Efendi'nin dükkânından aynı cinsten yirmi adet revolver alınıyor da, niçin takibat yaptırılmıyor? Niçin bu silâhlar naklettirilirken yakalattırılmıyor?

4- Maksat, hem kendilerine engel olan Mahmud Şevket Paşa'yı ortadan kaldırmak, hem de bu bahane ile belli başlı muhalifleri ağır cezalara çarptırarak efkârıumumiyeyi, yine tedhiş siyâsetiyle boğmak.

Görülüyor ki bu zehirli propaganda, az çok esaslı noktalara temas ediyor, basit fikirlileri avlayabilecek bir mahiyet gösteriyordu. Şu hakikati de kabul etmek lâzım gelir ki, bütün bu dedikoduların zuhuruna bizzat Cemal Bey sebebiyet vermişti. Bu zatın lüzumundan fazla gurur ve nefsine itimadı, önü kolayca alınması ihtimali olan bir meseleyi, büyük bir facia ile neticelendirmişti. Muhalifler, bu ithamlarının bir noktasında hak kazanıyorlardı ki, o da, 2'inci maddedeki iddiaları idi.

Evet, Cemal Bey – kendi itirafatıyla de sabittir ki – bu suikastın bütün tertibatını biliyor, eşhası da ayrı ayrı takip ettiriyordu. Maksadı, bunları cürm-ü meşhud hâlinde yakalamak, hiçbir ret ve inkâra mecal bırakmamaktı. Fakat... Mahmud Şevket Paşa'nın katlini deruhte edenler, Bâyezîd Meydanı'nda toplandıkları zaman, bu şerirleri takibe memur olanlar niçin bunların etraflarını çevirerek yakalamamışlar, niçin bu facia esnasında meydana çıkmamışlardı? Silâhların atılmaya başlamasıyla canilerin firarı arasında beş dakikadan fazla bir zaman geçtiği halde, vaka mahallinde tek bir cani yakalanmış; hiçbir memurun kurşunuyla bunlardan birinin kafası parçalanmamıştır. Cemal Bey, en mühim bir zabıta vakası ifa ediyordu. Bir cürmün vuku bulacağını bilen bir zabıta memurunun vazifesi,

o cürmün sonuna kadar bekleyip de mücrimi tutmak değil, tam zamanında işe müdahale ederek bir fenalığın önünü almaktır.

Bize kalırsa, Cemal Bey, evvelâ İstanbul Muhafızlığı mevkiinin heybet ve azametine güveniyor, o heybet ve azametten gözleri kamaşması lâzım gelen canilerin bu kadar mütecasirane davranacaklarını zannetmiyordu. Sonra da, - yine kendi itirafıyla sabittir ki – tertip edilen suikastların böyle umumî yerlerde olacağını beklemiyordu.

Muhaliflerin elinde mühim bir tezvir vasıtası şeklini alan bu meselenin dedikoduları büyüdükçe büyümüş, adeta hükûmeti telâşa düşürmüştü. Bunun üzerine birkaç kişi tevkif edilmiş, bu mesele etrafında konuşmak resmî bir beyanname ile menolunarak bu işe de böylece hitam verilmişti.

Muhalifler, İttihatçıları devirmek inadından vazgeçmemişlerdi. Fakat bu sefer, hücum plânlarını değiştirmişlerdi. Daima, pusuya yatan kahpe bir düşman rolünü oynayan bu vicdan ve insaftan mahrum adamlar, şimdi de ikinci bir 31 Mart yapmaya teşebbüs ediyorlar ve buna hazırlanıyorlardı. Bâyezîd Meydanı'nda, Yangın Kulesi'nin dibinde, Yeni Cami merdivenlerinde bir takım seyyar satıcılar peyda olmağa başlamıştı. Bunlar çorap, para kesesi ve saire gibi askere lâzım bir takım eşya satıyorlar; fakat bu arada saf Anadolu evlatlarını zehirlemeğe çalışıyorlardı. 31 Mart vakasında yüzlerce masum askerin kanına giren ve binlerce zavallının da Rumeli Balkanlarında mahvolup gitmesine sebebiyet veren bu hainler, kâmilen muhaliflere mensup olan cahillerden ibâretti. Bereket versin ki; birbirini takip eden felâketler, en basit fikirli askerlerin bile gözlerini açmıştı. Buna binaen askerler, bunları dinlemek şu tarafa dursun, derhal zabitlerine haber vermişler, bizzat kendilerini tehdit eden bir felâketin önüne geçmişlerdi. Bu cahillerden birkaç tanesi yakalanmış; evvelâ Bekirağa Bölüğü'ne, sonra da Sinop, Bodrum Kalelerine atılmıştı.

Muhalefeti, millet ve memleketi fesada vermekten ibâret zanneden şerirler nihayet, ittihatçılarla mücadeleden âciz olduklarını takdir etmişler; "vaktimerhununa kadar beklemek" üzere faaliyet sahasından çekilerek birer köşeye sinmişlerdi.

ENVER BEY HARBİYE NÂZIRI OLUYOR

İttihat ve Terakki Cemiyeti'ni tehdit eden maddi ve manevi tehlike yalnız bunlardan, yalnız muhaliflerden ibâret değildi. Edirne'nin istirdadından sonra Cemiyetin "imtiyazlı zabitân" sınıfına pek garip bir gurur ve azamet gelmişti. Bunlar, sivil İttihatçılara hiçbir mevki vermek istemiyorlar; Cemiyetin bütün kudretve varlığını, kendilerinden ibâret zannediyorlardı. Hemen ekserisi 10 Kânunusani – Babıâli baskınına ve Edirne'nin istirdadına iştirak etmiş olan bu zabitan zümresi yeniden kulüplere dağılmışlar; Cemiyetin ve bilhassa hükûmetin her umuruna karışmaya başlamışlardı. Mahmud Şevket Paşa'nın şehadetinden sonra muhalifleri istediği gibi tepeleyen ve artık İstanbul'un mukadderatına dilediği gibi hükmeden İstanbul Muhafızı Cemal Bey, adeta diktatöre yakın bir hâl almıştı. Askerlik dolayısıyla merbut olduğu Harbiye Nezareti, Başkumandanlık, Erkânıharbiye-i Umumiyeyi bile istihfaf eden bu zat, askerliğin en kıymetli ve kuvvetli meziyeti olan disiplini ihlâl ettiği için resmî makamatta hareketleri hoş görülmüyor; onun bu vazife başında bulunması, gerek Cemiyet ve gerek Hükûmet için ciddi bir tehlike addediliyordu.

Başkumandan Vekili ve Harbiye Nazırı İzzet Paşa, sadarete hitaben bir tezkere göndermiş; artık devamına lüzum kalmayan İstanbul Muhafızlığının ilgasını istemişti. Bir sureti elimizde bulunan fakat maalesef bazı yerleri okunamayan bu tezkerenin dikkate şayan olan şu satırları, Harbiye Nazırı'nın maksadını kâfi derecede izah etmekte idi:

"Ordunun tanzim ve tensiki, devlet için bir mesele-i hayatiyedir. Ordudan politikacılığı, bu müthiş afeti ref'etmek, gayr-i muktedirleri ayıklamak, birçok zamandan beri ve alelhusus şu beş seneden beri atâlet ve sefahate alışmış olan zabitanı vazifeye alıştırmak, efrad-ı askeriyeyi teşci ve talim etmekteki muaddalâtı sehil görenler bulunsa dahi, aklı başında bir adam için derece-i usreti bihakkın takdir olunabilir. Bendeniz Cemal Beyefendi'nin mezayayi askeriyesini takdir eder ve bazı esbaptan dolayı hakkında bir muhabbet beslerim.

Fakat bu sene içinde teakup eden (art arda gelen) iki vak'a-i ihtilâliyede zîmedhal (dahil) olan muhafızlık erkânı ve alelıtlak (genel olarak) heyet-i zabıta-i askeriyenin aldıkları tavır ve hâl, benim niyyât ve tasmimatımla kabili te'lif değildir. Hâlbuki bunların değiştirilmesi ihtimali, Cemal Beyce müşküldür. Bir, izzeti nefis meselesi hâlindedir. Bu meselede bendeniz ihmal gösterir isem, ekseriyet-i zabitanca eski imtiyazlı zabitan idadında görülen bu heyet azası, hasbelbeşeriye tavırlarını yükseltecek, küçük şuray-ı askerîler teşekkül edecektir. Eskiden hiç olmazsa bir nazır-ı mesul etrafında müteşekkil bir kılık, şimdiki halde gayr-i mesul bir kuvvete istinad eyleyecektir. Binaenaleyh, işte ilk hatve (adım) icraatta benim için bir mânia-i mühimme. Şu hâle nazaran muhafızlık baki kaldıkça vakt-i hazarda (barış zamanında) nazır ve başkumandan sıfatiyle iş görebilmekliğim gayr-i mümkün olup, hâlbuki nezaretin tafra ve unvanına ve hele maaşına rağbet edecek derecede ve bîvicdan olmadığımdan kabulde kendimi mazur görürüm. Evvel ve ahir söylediğim gibi bir kumandan, bir nazır, bir makine değil; bilâkis bir kuvve-i muharrikedir. Sırf kanun ve vicdan onu faaliyete sevk eder. ..... Yok, eğer vazife ve memuriyetimde devamın mültezem (gerekli) ise, bu arzumun is'afı da (yerine getirilmesi de) zaruri ve elzemdir....."

Harbiye Nazırı bu tezkereyi sadarete göndermekle beraber, ordunun terhisi ve büyük Karargâh-ı Umumî'nin İstanbul'a avdeti üzerine İstanbul Merkez Kumandanı'nı tebdil etmişti. Belki de bu icraatın, İstanbul Muhafızlığı muhitinde ve imtiyazlı zabitan mahfilinde nasıl bir tesir hâsıl edeceğini tecrübe etmek istemişti. Tabiidir ki bu hareket, arkadaş gayreti güden İttihatçı zabitan arasında bir hoşnutsuzluk husûle getirmişti. Aynı zamanda İzzet Paşa'nın, sadarete ve bir suretini de, hususî mahiyette Dahiliye Nazırı Talât Bey'e gönderdiği tezkerenin münderecatı da, ya Babıâli ve yahut Merkez-i Umumî tarafından işaa edilmiş *(haber alınmış),* bu da muhtelif muhitlerde İzzet Paşa aleyhinde ayrıca bir infiale sebebiyet vermişti. Binaenaleyh, Harbiye Nazırı'nın karşısında şöyle bir, "gayri memnunlar" cephesi husûle gelmişti:

1- Enver Bey, Şarköy mağlûbiyetini tenkit ettiğinden ve kendisine lüzumu kadar ehemmiyet vermediğinden dolayı Harbiye Nazırı'na muğberdi *(kırgındı).*

2- Cemal Bey, kendisine danışmadan İstanbul Merkez Kumandanını değiştirdiğinden ve işlerine müdahale ettiğinden dolayı Harbiye Nazırı'na gücenmişti.

3- Harpte mağlûbiyetin müsebbiplerini taharri ve tecziye etmek için bir divan-ı harp ile harpte vazifesini ifa edemeyen ve âtiyen de kendilerinden hüsnühizmet beklenmeyenleri seçerek tekaüde sevk etmek için bir komisyon teşkil edilmesinden birçok erkân, ümera ve zabitan kuşkulanmışlar; bunlar da Harbiye Nazırı'na aleyhtar bir vaziyet almışlardı.

Aynı zümreye mensup olan bu zevatın aynı hislerle mütehassis olması meseleyi derhal fırkacılık şekline intikal ettirmiş. Kulüplerde ve Merkez-i Umumî'de:

-İzzet Paşa, Cemiyetin maksadına uygun bir zat değildir. Buna binaen onu Harbiye Nezareti'nden çekmeli. Ordunun başına Cemiyetin timsali olabilecek bir zat getirmeli.

Sözleri yükselmişti. Bu fikri ortaya atanlar, esbab-ı mucibesini de izah ediyorlar. 31-Mart'ı, Hâlâskâran Grubu'nu, diğer muhalif partileri misal gösteriyorlar:

— Muhalefet, henüz tamamıyla imha edilmemiştir. Ordunun, tekrar muhaliflerin eline geçmesi muhtemeldir, diyorlardı.

Ortaya atılan bu fikir, gerek Merkez-i Umumî'yi ve gerek bütün İttihatçılar mahfilini işgale başlamış; mühim müzakerata yol açmıştı. Ne kadar gariptir ki, bu müzakerat esnasında:

— Efendiler! Beş senedir başımıza gelen felâketlerin başlıca sebebi, ordunun siyâsetle meşgul olmasıdır. Artık orduyu siyâsetten kâmilen çekelim. Zabitanın siyasî kulüplere devamını şiddetle menedelim. Eğer asker arkadaşlarımızın içinde politika oyunlarına hevesli olanlar varsa istifa etsinler, ordudan çekilsinler. Askerliğin safiyet-i asilesini, politikacılığın ihtirasatiyle lekelemesinler, diye bağıracak kadar hak ve hakikatperest bir şahsiyet çıkmamıştı.

Ordunun başına Cemiyetin timsali olabilecek bir kumandan geçirilmesi mevzubahis olmaya başladığı zaman, fikirler ikiye ayrılmıştı. Bir kısım İttihatçılar Harbiye Nezareti'ne Cemal Bey'in getirilmesini istiyorlar; diğer kısmı da Enver Bey'i iltizam ediyorlardı *(tutuyorlardı).* Bu iki zat arasında yapılan mukayeselerde Cemal Bey'in mağrur, anut ve mütehakkim olduğu ileri sürülüyor. Fikirler, nisbeten daha makul ve bilhassa munis tavırlarıyla arkadaşları arasında büyük bir sempati yaratmış olan Enver Bey'e temayül gösteriyordu. Başta Talât Bey olmak üzere Merkez-i Umumî'deki ekseriyet de Enver Bey'i tercih ediyordu.

İstidraten şunu da arz edelim ki, şu eserimizi neşre başladıktan sonra matbuatımızda birdenbire salgın hâlini alan İttihat ve Terakki neşriyâtı arasında bu hâdise büsbütün başka şekillerde tasvir edilmiştir. Bu meseleye sekiz on zabitin karar vermesi ve bu sekiz on zabitin, bütün Cemiyetin ruh ve mevcudiyetine hükmedecek kadar kudret ve kuvvet göstermesi bu meselenin tahakkuku için Talât Bey'i tehdit etmesi, Enver Bey'in, Sadrazam Said Paşa'nın karşısına dikilmesi kâmilen efsaneden ibârettir. Bu sekiz on zabit arasında isimleri geçen

zevatın ekserisinden aldığımız salâhiyetle şu satırları yazıyoruz ve yine aynı salâhiyetle de, Süleyman Askerî ve Yakup Cemil Bey'ler gibi mert, metin ve bilhassa feragatkâr zevata atfedilen ikiyüzlülüklerin de kat'iyyen doğru olmadığını bilmünasebe arz etmekle bugün fikirleri, yarın da tarihi dalâletten kurtarmayı bir vazife addeyliyoruz.

***

Bu esnada bir gece Dahiliye Nazırı Talât Bey'le, Şûray-ı Devlet Reisi Halil Bey, Harbiye Nazırı ve Başkumandan Vekili İzzet Paşa'nın evine gitmişler. Bir müddet şundan bundan bahsedildikten sonra İzzet Paşa'ya:

— Hükûmetçe bir karar ittihaz etmek istiyoruz. Başkumandanlık vekâletini, kayd-ı hayat şartıyla uhdenize tevdi ettirmek istiyoruz. Ne buyurursunuz, demişlerdi.

İhtimal ki, kaç günden beri Harbiye Nezareti meselenin etrafında cereyan eden müzakerelerden haberdar olan İzzet Paşa; derhal cevap verdi:

— Hatırlarsınız ki birkaç ay evvel, daha henüz Hadım Köyü'nde iken bir lâyiha yazmış, Babıâli'ye göndermiştim. Bu lâyihada, istihzarat-ı harbiyenin siyâset-i dahiliye tebeddülâtından müteessir olmaması. Zabitanın politika işlerinden kurtulması için Harbiye Nazırlığı ile Başkumandanlık vekâletinin bir şahıs üzerinde bulunmamasını teklif eden, bizzat benim. Buna binaen teklifinizi memnuniyetle kabul ederim. Ancak, artık harp bitmiş, vaktiyle, bir maksad-ı vatanperverane ile deruhte ettiğim vazife de hitama ermiştir. Zaten istifa etmeyi düşünüyordum. Onun için bu mesele hakkında fikir ve mütalâa beyanına lüzum görmüyorum, demişti.

Fakat bu sözleri söylerken Paşa'nın hal ve tavrında derin bir teessür hissedilmişti. Halil Bey'le Talat Bey, Paşa'nın bu teessürünü Harbiye Nezareti'nden ayrılmak istemediğine atfetmişler, maksatlarını izah etmek istemişlerdi.

İzzet Paşa buna da lüzum görmemiş:

— Ne Harbiye Nezareti'nde ve ne de Başkumandanlık vekâletinde zerre kadar gözüm yok. Ancak beni teessüre sevk eden bir korkudan ibârettir. Hissediyorum ki Harbiye Nezareti'ne Enver Bey getirilecektir. Şayet böyle bir şey vuku bulursa o zaman zuhur edecek mahzurlar...

İzzet Paşa sözünü ikmal edememişti. Çünkü kapı açılmış, odadan içeri başka misafirler girmişti. Bu mülâkatın ertesi gün, İzzet Paşa istifanamesini vermişti. Fakat bu istifa, ancak üç gün sonra kabul edilmişti.

***

Enver Bey, henüz kaymakamdı. Harbiye Nazırı olabilmesi için Paşa olması lâzımdı. Buna da derhal bir çare bulundu. Bingazi ve Balkan harplerindeki hizmetlerine mükâfaten kıdemine altı sene zam edildi. Birkaç saat süren resmî bir muameleden sonra Enver Bey Mirlivalığa terfi etmiş, Enver Paşa namını alıvermişti.

Daha bir gün evvel Enver Bey'i kaymakam üniformasıyla görenler; ertesi günü resmî tebliğlerde Enver Paşa ismiyle karşılaşınca büyük bir hayret göstermişler:

— İşte, Abdülhamid devrinde de zadegân güruhu böyle terfi ederlerdi. Bu yaşta, bir gün evvel, kaymakam, bir gün sonra, mirliva. Çok iyi, vallahi. Şu halde Meşrutiyeti müteakip tasfiyeye tabi tutulan paşazade paşaların ne kabahati vardı? Demekten men-i nefs edememişlerdi.

Aynı zamanda, senelerce huduttan hududa sürünen, bütün ihtilâl ve harp sahalarında kıymetli kanlarını damla damla döken, fakat buna mukabil, yüzbaşılıktan bile ileri geçemeyen birçok cevherli zabitler de kalplerinde derin bir acı ve inkisar hissetmişlerdi.

Merkez-i Umumî, kendi maksadını temin etmek için Enver Paşa'yı fevkalâde bir kararla Harbiye Nezareti makamına yük-

seltmişti. Fakat Cemiyetin kıymet-i maneviyesini de halk nazarında bir kademe daha ıskata sebebiyet vermişti. Meşrutiyet'in en kuvvetli umdelerinden biri olan müsavat, ayaklar altında çiğnenmişti. Orduda kıdemiyle, liyakatiyle, ihraz ettiği rütbeleri bihakkın iktisap etmiş olan ve hatta İttihat ve Terakki Cemiyeti'ne canı yürekten merbut bulunan liva ve ferik paşalar eksik değildi. Onun için, hakları çiğneyen bu keyfi muamele dolayısıyla yalnız halk arasında değil, orduda da Cemiyete ve bilhassa Enver Bey'in şahsına karşı bir hoşnutsuzluk hissedildi.

Hükûmetin idâre kuvvetlerini tamamen gençleştirmeye ve kendilerince en emin ellere tevdi etmeye karar veren İttihat ve Terakki erkânı, halkın haletiruhiyesini pek iyi biliyor; efkâr ve hissiyat-ı umumiyeye ehemmiyet vermeye lüzum bile görmüyordu. Nitekim Enver Paşa'nın Harbiye Nazırı olduğunun ertesi günü, İstanbul muhafızı Miralay Cemal Bey'in de kıdemine üç sene zammedilmiş Cemal Paşa unvanıyla, vekâleten Nafıa Na-

Harbiye Nazırı Enver Paşa

zırlığı makamına geçirilmişti. Mamafih Cemal Paşa'nın aldığı bu vaziyet, Hükûmetin o günlerde takip ettiği bir siyâset için elzemdi.

Çünkü o aralık Fransa'dan akdedilecek mühim istikraz ile diğer mâlî işlerin halli için Cavit Bey Paris'e ve Basra ile Aden meseleleri hakkında bir itilâf zemini bulmak için de eski Sadrazam Hakkı Paşa Londra'ya gönderilmişti. Kabine, Fransızlarla girişilen müzakeratın sür'atle intacını istiyordu. Hâlbuki Nafıa Nazırı Osman Nizami Paşa'nın usulperestane muamelâtı buna mani oluyordu. Esasen evvelce, Edirne'nin istirdadı meselesinin müzakeresinde muhalefet gösterdiğinden dolayı İttihat ve Terakki mahfilinde Nizami Paşa'ya karşı bir hiddet ve infial uyandırmıştı. Şimdi Fransızlarla girişilen bu işleri de işkâl edecek bir vaziyet alması, artık Osman Nizami Paşa'nın mevkiini büsbütün sarsmıştı. Buna binaen matlup olan işleri derhal başarabilmek için Nafia Nezareti'ne bir adam arandı. İstanbul Muhafızlığına tayin olunduğu günden beri Fransızlarla Türkler arasında bir mukarenet husulüne çalışan ve muvaffak olan Cemal Paşa'nın Nafıa nezaretine getirilmesi kararlaştırıldı. Cemal Paşa, Merkez-i Umumî'ye dâvet olunarak vaziyet izah edildi. Paşa kendisine teklif edilen bu vaziyeti, hiçbir itiraz dermeyan etmeden kabul etti. Osman Nizami Paşa'ya uzunca bir mezuniyet verildi. Cemal Paşa da vekâleten Nafıa Nezareti'ne getirildi. Bir ay sonra da Nizami Paşa'nın istifaya mecbur olması üzerine Cemal Paşa'nın vekâleti asalete tebdil edildi.

Kabine, artık İttihatçıların arzu ettiği şekle girmiş, kendi tabirleri vechile köhne ve atıl unsurlar temizlenerek tam manasıyla genç ve zinde bir hâle gelmişti.

Mahmud Şevket Paşa'nın sadarete geldiği zaman tanzim ettiği makul program değiştirilmemişti. Mümkün olduğu kadar harici ihtilâfattan tevakki olunarak Hükûmetin bütün kuvveti dâhilî ıslahata hasredilecekti. Mahmud Şevket Paşa'nın, sadareti devam ettiği müddetçe bu esas dâhilinde yürüttüğü devlet makinesi, henüz o hızla aynı istikamet üzerinde yürüyor, işler pek fenâ gitmiyordu.

Hakkı Paşa, İngilizler nezdinde deruhte ettiği müzakeratı büyük bir dirayetle tedvir etmiş, Linç meselesi ile diğer pürüzlü işleri, mümkün olduğu kadar Osmanlı Hükûmetinin lehine olarak halleylemişti. Cemal Paşa'nın Nafıa Nezareti'ne gelmesi üzerine de, Cavit Bey'in Fransa ve Almanya'daki mali faaliyeti muvaffakıyetle hitama ermişti. Maliye işlerinin tanzim ve tensikine Mösyö Joli isminde bir Fransız nezaret ettiği gibi General Bumon'un emri altındaki Fransız heyeti de jandarmanın ıslahına memur edilmişti. Bahriye işleri, İngiliz amirallerinden Limpos Paşa'nın ve gümrük idâresi de Mister Kravfort'un murakabesi altında bir hayli terakki ve salâh eseri göstermişti.

Fransız inşaat şirketleri, Anadolu'da vasi mikyasta yol inşaatına girişmişlerdi. İngiliz müteahhitleri tersanede inşaat tezgâhlarını tecdid ve tanzim etmişler, havuzlarda bir hayli ıslahat vücuda getirmişlerdi. Şark vilâyetlerindeki anasır ihtilâfatının izalesi ve her unsuru hoşnut edecek bir idâre şeklinin tesisi için bir İngiliz müfettiş-i umumî getirilmesi istenilmiş ise de, İngiltere hükûmeti Rusya'ya bir rekabet hissi vermemek için bu teklifi reddetmiş. Bunun üzerine biri Danimarkalı biri İsveçli olmak üzere iki müfettiş-i umuminin celbine karar verilmişti.

Mahmud Şevket Paşa'nın sadaretinde başlatılan bu ıslahat işlerinde muhtelif devletlere yukarda saydığımız imtiyazlar verilirken Almanlar da Mahmud Şevket Paşa'ya müracaat etmişler:

— Ya bize, ne gibi hukuk ve imtiyazat temin edilecek, demişlerdi.

O zaman Mahmud Şevket Paşa, Almanlara şu kısa cevabı vermişti:

— Ordu da, sizindir.

Hatta Mahmud Şevket Paşa, ordunun ıslahı için yalnız bir Alman heyet-i askeriyesinin celbi fikrini bile kâfi görmemiş, ordu başkumandanlığının doğrudan doğruya bir Alman Mareşaline verilmesini bile teklif etmişti. Fakat:

— Ordu Başkumandanlığını, Almanlara verdikten sonra Sadaret ile Hariciye Nazaretine de birer ecnebi getirelim, diye haklı bir tenkit ve itiraz karşısında kalınca, bu fikrinden ricat eylemişti.

Mahmud Şevket Paşa'nın şehit olması ve İzzet Paşa'nın Harbiye Nezareti'ne gelmesi üzerine Alman ıslahat heyet-i meselesi tekrar mevzubahis edilmiş, heyetin bir an evvel celbi için Veliaht Yusuf İzzeddin Efendi ile Dâhiliye Nazırı Talat Bey tarafından Harbiye Nazırı nezdinde teşebbüsata girişilmişti. Harbiye Nazırı da aynı fikirde idi. buna binaen Alman ataşemiliteri Fon Ştrempel ile cereyan eden müzakeratta teferruata ait mesail de halledildi.

Evvelce numûne kıtaları yalnız taburlara ve alaylara münhasır iken şimdi bir numûne fırka ve kolordusu teşkil edilecek yüksek askerî mekteplerine de Alman muallimler getirilecekti. Ancak, celbedilecek olan bu ıslahat heyeti, kırk zabiti tecavüz etmeyecekti.

Nihayet, Alman heyeti İstanbul'a gelmişti. Heyete, General Leyman Fon Sanders riyâset etmekte idi. Bu zat aynı zamanda numûne ittihaz edilen İstanbul'daki Birinci Kolordu'ya kumanda edecekti. Bu kolorduya kumandan olan Cemal Paşa, vazifesini Generale devretmiş. Nafıa Nezareti'ne geçmişti. İşte o zaman Rusya'dan, Fransa'dan, İngiltere'den müthiş bir tehdit sadası yükselmişti.

Ruslar, merkezi İstanbul'da olan Birinci Kolordu'nun başına bir Alman kumandan geçirilmesini Boğazların takviye edilmek istenildiğine ve bu suretle de Ruslara karşı fenâ bir niyet beslendiğine atfediyorlar; İngiliz ve Fransızlar da aynı fikri takip ediyorlardı. General Leyman kibirli, gururlu ve bilhassa tefahürü seven bir zattı. Devlet ricali bir taraftan Rusların, İngilizlerin, Fransızların hasıl ettiği suitefehhümü izale etmeye çalışırlarken, diğer taraftan General Leyman, Beyoğlu ecnebi mahfilinde düşüncesizce sözler söylüyor, İstanbul'a gelirken bir saatten fazla İmparatorla gizli mülâkat yaptığından, vazi-

fesi hakkında İmparatordan gizli talimat aldığından bahsediyor; bu suretle kendisine daha fazla bir ehemmiyet verdirmek istiyordu.

Amerika sefiri, "meşhur Türk düşmanı" Morgen Tav, bütün bu dedikoduları körüklüyor; henüz Harbiye Nezareti'ne gelen Enver Paşa ile Alman Generali arasında gizli münâsebetler mevcut olduğunu işaa ederek itilâf devletlerinin vehmini artırıyordu.

Fakat pek hakperest bir zat olan -Bahriye, İngiliz Islahat Heyeti Reisi - Amiral Limpos Paşa, İngiltere hükûmetine bir mektup yazmış. General Leyman'ın İstanbul'daki vaziyetinin, kendi vaziyetinden hiçbir farkı olmadığını bildirerek hiç olmazsa İngiltere'de parlayan hiddet fırtınasının önünü almıştı.

Enver Paşa'nın Harbiye Nezareti'ne gelmesi üzerine, ordu oldukça mühim bir tasfiyeden geçirilmişti. Hizmetlerinden istifade imkânı olmayan, muhalif fırkalara mensubiyet veyahut temayülüyle maruf olan erkân, ümera ve zabitandan birçokları tekaüde sevk edilmişti. Nispeten gençleşen ve tesanüd kesbeden ordu, Alman Islahat Heyeti'nin de çalışmasıyla biraz canlanmak istidadı göstermişti. Tabiidir ki, artık düşünülecek şey, bu program dahilinde yürümek, orduyu mücavir devletlerin ordularına fâik bir hâle getirmek, aynı zamanda dâhilî ıslahat işlerine kuvvet vermekti.

Fakat... Birkaç talim, birkaç alay manevrasının muvaffakiyetle tatbiki üzerine Enver Paşa'nın cengâverlik damarları yine galeyana gelmişti. İstanbul surlarına kadar sıçrayan kan pıhtılarının henüz kurumadığını çarçabuk unutuveren genç Harbiye Nazırı, yeniden fütuhata girişmek, Yunanlıların zapt ettiği bir kısım arazi ile Akdeniz'de Yunan istilâsı altında bulunan adaları istirdad eylemek istiyor, bu fikrine, bazı devlet ricalinden de taraftarlar buluyordu.

Birkaç günlük müzakere ve münakaşadan sonra bu meselenin kuvveden fiile çıkarılmasına karar verilmişti. Ancak neticeyi muvaffakiyetle istihsal edebilmek için evvelâ, Bulgaristan'ı

zararsız bir hâle getirmek elzemdi. Bulgarlar, bizzat teklif ettikleri tedafüî ve tecavüzî Osmanlı – Bulgar ittifakını neticelendirmemişlerdi. Buna binaen Yunanlılarla yeni bir harbe girişildiği takdirde Bulgarların – malûm olan siyasî düsturlarına ittibaen *(uyarak)* tekrar Yunanlılarla birleşmesi ihtimali, müsteb'at *(mümkün)* değildi. Bu cihet nazar-ı dikkate alındığı cihetle, Bulgarları kımıldanamayacak bir hâle getirmek için Romanya hükûmetiyle bir ittifak vücuda getirilmesine karar verildi.

Bu esnada cereyan eden siyasî manevraları birer birer izah etmek, sadedimizden hariç olduğu için bunlardan sarfınazar ederek bu hâdiseyi sadece ana hatlarıyla takip etmek lâzım gelirse, şunu arz edelim ki: Romanya ile bir ittifak akdi için Bükreş'e giden Dahiliye Nazırı Talât ve Şuray-ı Devlet Reisi Halil Bey'lerin sarf ettikleri mesai, matlup olan neticeyi vermemişti. Buna mukabil mübadele namı altında ortaya çıkarılan bir meselede, yeniden büyük bir facia çıkarmak istidadını göstermişti. Mücavir hükûmetlerle harbe girişildiği takdirde o hükûmetlerin ırkına mensup olan unsurların hükûmete nasıl bir engel ve hatta düşmanlara müzahir kesildiği, geçen harpte tahakkuk etmişti. Edirne ve Kırkkilise havalisinde, Osmanlı hududu dahilinde birkaç ehemmiyetsiz köyden başka Bulgar unsuru kalmadığı için yeni bir harbe hazırlananlar, bu cihetten endişe etmiyorlardı. Fakat Yunanistan'la harbe girişildiği takdirde, Marmara ve Adalar Denizi sahillerindeki Rumların, Yunanistan hesabına mühim roller oynayacaklarına hüküm veriyorlardı. Aynı zamanda Rumeli'de, Yunan istilâsı altına giren muhitlerde, Türk unsuruna karşı yapılan mezalim, İstanbul'da ve Anadolu'da fenâ akisler husûle getiriyor; daha henüz harp facialarıyla sızlayan yüreklere yeni yeni elemler ve ıstıraplar veriyordu.

Hem Yunan istilâsı altında kalan bu felâketzede Türk ve İslâm unsurunu kurtarmak ve hem de, Yunan politikacılarıyla malâmal olan Adalardan Anadolu sahillerine gelebilecek

olan zararlardan kurtulmak için Osmanlı Hükûmeti Yunan hükûmetine müracaat etmiş, bu iki unsurun mübadele edilmesini istemişti. Fakat istikbal siyâsetini nazar-ı dikkate alan M. Venizelos, bu teklifi derhal reddetmişti. Bunun üzerine, meselenin siyâsetle hallolunamayacağını anlayan İttihat ve Terakki rüesası, işi komitacılıkla halle karar vermişler; derhal mukabele-i bilmisle geçmişlerdi. Bursa, İzmir ve havalisinde Yunanlılara karşı şiddetli boykot ilân ettirmişler ve bunu, Yunanlılara ma'nen ve maddeten müzahereti tahakkuk eden Rum müessesatına da teşmil eylemişlerdi.

Merkez-i Umumî'de bizzat Bahaeddin Şakir Bey'in idâre ettiği bu hareket, pek haksız sebeplere istinad etmiyordu. Çünkü o sıralarda Bursa şehriyle civardaki Rum köylerinde hükûmeti pek ciddi müşkülât karşısında bırakabilecek bir takım entrikalar çevriliyordu. Atina Metropolitinin kardeşi tarafından idâre edilen ve Anfoş Koti namı verilen bir gazino, Yunan politika-

Bahaeddin Şakir Bey

cılarının merkezi olmuştu. Bursa'ya civar olan Körükle, Abolyont gibi büyük Rum köylerine de, Yunan çetecileri tarafından külliyetli miktarda Gıra tüfeği tevzi edildiği işitiliyordu. Yunan Müdafaa-i Milliyesi'ne ait piyangonun biletleriyle, Yunan donanması iane makbuzları, alenen ellerde geziyordu. Şehrin tam merkezinde, Setbaşı Köprüsü'nün köşesindeki Şark Oteli denilen büyük bina, henüz inşa ediliyordu. Bu binanın, ekserisi Yunanlılardan mürekkep olan bir grup tarafından yaptırıldığını herkes biliyordu. Fakat daha binanın çatısı bile kurulmadan üst katından sarkıtılan İngiliz ve alt katından da sallandırılan Avusturya bayrakları, halkı pek ziyade sinirlendiriyor; hele bu binanın orta katında, henüz ikmal edilmemiş olan bir odada vuku bulan içtimalar, bu meseleye vâkıf olanların sinirlerini büsbütün geriyordu.

Bu asabiyetin en hâd bir devresinde, oldukça mühim bir hâdise zuhur etmişti. Bursa Merkez İnzibat Kıtası Kumandanı olan bir başçavuş, binanın dâhilî aksamını merak etmiş, yalnız başına içeri girerek gezmek istemişti. Fakat tam orta kata çıkıp da her zaman içtima vuku bulan odanın önüne gelir gelmez, etrafı dört beş kişi tarafından ihata edilmiş, şiddetli bir taarruz baş göstermişti. Fakat bu başçavuş mütearrızları kırbacıyla dağıtmış, bir iki kişinin suratını da kırbacının ucuyla hafifçe kanatmıştı. Bu hâdiseye derhal siyasî bir mahiyet verilmişti. Ertesi günü, İngiliz konsolosuyla Avusturya konsolosu, resmen valiye gitmişler; müşterek bir takrir vermişler; İngiliz ve Avusturya bayraklarının temevvüç ettiği *(dalgalandığı)* bir müessese-ye giren, oradaki Helen'leri kırbaçla döven o Başçavuşun derhal Bursa'dan çıkarılmasını ve devletlerinin bayraklarına karşı vuku bulan taarruzlardan dolayı Hükûmet tarafından resmen tarziye ita olunmasını istemişlerdi. Vali Prens Abbas Halim Paşa, cidden bir cesaret-i medeniye ve dirayet-i siyasiye göstermiş, evvelâ müstehzi bir tavırla:

— Helen... Bu kelimeden maksadınız, Rum demek mi? Eğer böyle ise, bizim vatandaşımız olan Rumların üzerinde bir himâye hakkınız yoktur. Onların bir şikâyeti varsa, hükûmete

müracaat edebilirler. Yok, eğer Yunanlılardan bahsetmek istiyorsanız, bunun için de Yunan konsolosunun bulunması lâzım gelirdi. Mamafih meseleyi asıl alâkadar olanlardan soralım, demişti.

Konsoloslar, Prens'in bu sözleri karşısında verecekleri cevabı şaşırmışlar, birbirinin yüzüne bakakalmışlardı. Bursa ve havalisinde daima Fiç Moris rolü oynamakla maruf olan İngiliz konsolosu, şayet bu takrir nazar-ı dikkate alınmazsa, İngiltere hükûmetinin pek müessif teşebbüsata kıyâm edeceğini söyler söylemez, Abbas Halim Paşa derhal ayağa kalkmış:

— Konsolos efendi! Siz bu takririnizde bir müesseseden bahsediyorsunuz. Ortada müessese yoktur. Ancak, daha kapıları bile takılmamış, her tarafı apaçık bir bina vardır. Buraya herkes girebilir. Çünkü bir hususiyet mevcut değildir. Sonra, bir tek adamın; on beş Helen'i kırbaçla yaraladığını iddia ediyorsunuz. Bu da inanılması hayli müşkül bir vaziyettir. Ben ortada ne İngiliz ve ne de Avusturya bayraklarına bir taarruz göremiyorum. Ve böyle bir meseleden dolayı da İngiliz ve Avusturya filolarının Çanakkale'ye geleceklerini zannetmiyorum. Dayak yiyenlerin içinde şahsen davacı olanlar varsa, derhal mahkemeye müracaat etsinler. O zaman adâletin ne suretle tezahür edeceğini daha iyi görürsünüz, demişti.

Kibar ve oldukça Türk dostu olan Avusturya konsolosu, bu makul ve müskit cevap karşısında derhal ayağa kalkmış;

— Ben sözlerimi geri alıyorum, diye mukabele etmiş, bir bardak suda büyük bir fırtına çıkarmak için fuzûlî bir gayret gösteren İngiliz konsolosu da bu suretle yalnız kalınca, sükût etmek mecburiyetini hisseylemişti.

Onun içindir ki bu mesele, şu neticeyi vermişti. Mahkemeye müracaat eden olmamış, inşaatı idâre etmek bahanesiyle oraya toplananlar dağılmış. Her gün, pencerelerden yerlere kadar sallanan Avusturya ve İngiliz bayrakları da, artık bir daha asılamamıştı.

Fakat buna mukabil, Altıparmak Caddesi'ndeki Angoş Koti Gazinosu'ndaki faaliyet artmıştı. Aynı zamanda, Ayvalık civarında sahile çıkan bir çetenin şimale doğru ilerlediği, Rum köylerini dolaşarak bir takım beyannameler tevzi ettiği ve talimatlar verdiği haber alınmıştı. Bu çetenin takip ve derdesti için her taraftan jandarma müfrezeleri çıkarılmış ve hatta birkaç müsademe de yapılmış ise de, ele geçirmek mümkün olamamıştı. Hâlbuki bu çetenin Bursa civarlarına kadar sokularak yerli Rumlar üzerinde pek fenâ tesir bıraktığı haber alınıyor; tenkil edilemediği takdirde müessif bir hâdisenin zuhur edeceği anlaşılıyordu. O sırada Bursa İttihat ve Terakki müfettişi olan zat, Jandarma kuvvetlerine müzaheret etmek için, eski ve tecrübeli

Bahriye Nazırı Cemal Paşa

Türk çetelerinden mürekkep bir kuvvet teşkil etmiş, Yunan propagandası yapan çetenin takibine göndermişti. Artık Bursa'dan Karacabey ve Kirmastı havalisine kadar o mıntıka bir faaliyet sahası hâline girmişti. Kendisini büyük bir maharetle saklamaya muvaffak olan Yunan çetesi, kaçmak için yol arıyor, bulamıyor; köylerinin etraflarına muntazam siperler kazan Rumlar, takip için gelen müfrezeleri, gıra ateşleriyle karşılıyordu.

Aynı günlerde Mösyö Venizelos, "Garbi Anadolu'da Türkler Rumları katliam ediyor" diye bir feryat yükselmişti. Hâlbuki bu feryat, hiçbir hakikate istinad etmemekte idi. Bir haftadan fazla süren, bu takiplere ve müsademelere, her taraftan koparılan velvelelere rağmen ne bir Rum'un ve ne de bir Türk'ün burnu bile kanamamıştı.

Atina'dan M. Venizelos'un feryadı yükselir yükselmez, Dâhiliye Nazırı Talât Bey de derhal harekete geçmiş Fransız, İngiliz, Alman, Avusturya sefaretleri baş tercümanlarını nezdine celbederek bizzat kendisi de beraber olmak üzere mahallinde tahkikat icrası teklif edilmişti. Bu heyet, Mudanya İskelesi'ne çıktığı zaman, garip bir hâdise zuhura gelmişti. Marmara sahiline civar Rum köylerinin halkı, aldıkları gizli talimat mucibince bir anda köylerini terk etmişler ve sahilde içtima eylemişlerdi. Tahkik heyeti, bu hareketi haber alır almaz, derhal sahili dolaşmış; Tirilye, Siyi, Eşkel Limanlarında toplanarak Rumlar arasında inceden inceye tahkikat yapmış ise de, Türkleri tecrim edecek *(suçlayacak)* hiçbir sebep bulamamıştı.

Rumlar, derhal köylerine iade edilmiş, bu gürültü esnasında, Rum köylerinin arasına karışan mahut çetenin de dağılması üzerine halitabii derhal avdet eylemişti.

Fakat Bursa şehrinde pek çirkin bir tarzda devam eden boykot, Türkleri bile müteessir edecek bir şekil iktisap etmişti. Boykotun idâresi, İttihat ve Terakki müfettişi tarafından Çeşmeci İsmail isminde pespaye bir adama tevdi edilmişti. Evvelce İstanbul divan-ı harbinde dayak işlerine memur olan ve Kanun İsmail namıyla maruf olan bu adam, aldığı hudutsuz salâhiyet

üzerine pek müessif hadisata sebebiyet vermişti. Hatta o esnada Yenişehir kaymakamı olan Aziz Nami Bey'i bile isyan etmek derecesine getirmişti. Cemiyetin aleyhtarlarını artırmak ve Bursa'da pek fenâ bir nam bırakan İsmail'in kesesini doldurmaktan başka hiçbir netice vermeyen bu hareketin hâsıl ettiği nefret ve şikâyet Merkez-i Umumî tarafından da takbih ve müfettiş İstanbul'a celbolunarak tekdir edildi.

Bütün bu hareketler, zahirî birer gürültü ve patırtıdan ibâretti. Buna mukabil Rumeli'de Türkler aleyhindeki mezalim arttıkça artıyor; her gün muhtelif muhit ve mıntıkalarda zuhura gelen kanlı hâdise ve facialar, artık sayılamayacak derecede çoğalıyordu. Merkez-i Umumî de, çetecilikle meşgul olanlar, aynı mıntıkalarda mukabeleye geçmeye karar vermişlerdi. Fakat bu hareket, hiç şüphesiz ki Yunanlılarla bir harbe sebebiyet verecekti. Vakıa matlup olan da bu idi. fakat bu harbin zuhuruna Bulgarların alacağı vaziyet, henüz şekil ve istidadı-

Çürüksulu Mahmud Paşa

nı belli etmemişti. Harbiye Nazırı Enver Paşa, Bulgarların son temayülâtını anlamak istemiş; Garbi Trakya hükûmetinin dağılması üzerine, arkadaşı Yüzbaşı Seyfi Bey'le beraber Sofya'da Bulgarlarla bazı müzakeratta bulunan Süleyman Askerî Bey'e bir mektup göndermişti. Enver Paşa'nın bu mektubu, şundan ibâretti:

"Yunanlıların bize ilân-ı harp etmelerinin ihtimali vardır. Buna, biz de taraftarız. Sen, derhal Mustafa Kemal Bey'le görüş, Bulgaristan'ın vaziyeti ne merkezdedir? Şayet böyle bir harp zuhur ederse, Bulgarlar Edirne'yi istirdad için yeniden harekete geçebilir mi? Bu mesele hakkında Mustafa Kemal Bey'in fikrini al. Serian cevap yaz"

O esnada Mustafa Kemal Bey, Bulgaristan sefareti ataşemiliteri idi. Süleyman Askerî Bey bu mektubu kendisine gösterdiği zaman şu cevabı verdi:

— Yeniden böyle bir harbin zuhuru, memleket için büyük bir felâket teşkil eder. Bu mektuba cevap yazmayınız, bizzat İstanbul'a gidiniz. Yalnız Enver Paşa ile değil, bütün bu işle alâkadar olanlarla görüşünüz. Yunanlıları harbe mecbur edecek hareketlerden içtinap etsinler, memleketin başına bir felâket daha getirmesinler, dedi.

Süleyman Askerî Bey, derhal İstanbul'a geldi. Enver Paşa'dan başlayarak Merkez-i Umumî'yi ve diğer İttihat ve Terakki mahfilini dolaştı. Bulgarların vaziyetiyle Mustafa Kemal Bey'in tavsiyelerini anlattı. Harp fikri birdenbire gevşedi. Her tarafa sükûnet geldi. Garbi Trakya ile Adaların istirdadı ve Arnavutluk'un mukadderatı, artık Avrupa devletleri nezdinde ittihaz olunacak siyasî tedbirlerin neticesine terk edildi.

***

İttihat ve Terakki mevzuu etrafında neşriyatta bulunanlar, bir vakadan daha bahsediyorlar; Süleyman Askerî Bey'e açıktan açığa ikiyüzlü bir rol oynatıyorlar ve bu zatı Cemal Bey'e göndererek:

— Enver, Harbiye Nazırı olduktan sonra, sen burada, Nafıa Nazırlığı'nda iki mühendise mi kumanda edeceksin. Hem, sen büyük bir askersin. Bahriye Nezareti'nin başına geç, dedirtiyorlar, bu da, Enver Paşa'nın Harbiye Nazırlığı'na gelmesi hikâyesi gibi basit bir efsanedir. Hakikat ise, şundan ibârettir:

Balkan Harbi'nin felâketinden intibah dersi alan kumandan ve zabitlerin artık vazifeye dört elle sarılmaları sayesinde ordu da pek kısa bir zamanda salâh ve terakki eseri hissediliyordu.

Fakat bu kâfi değildi. Garbî Trakya ve Adaların istirdadı için donanmanın da ıslah ve takviyesi elzemdi. O esnada Bahriye Nezareti umuru, perişan bir hâlde idi. Donanmanın hâl ve ahvali ise, ondan pek farklı değildi. Buna binaen ordu ile donanmayı aynı terakki sahasında birbirine muvazi olarak yürütmek, Yunan donanmasına fâik bir hâle getirmek ihtiyacı takdir edilmişti.

Bahriye Nazırı Çürüksulu Mahmud Paşa, pek namuskâr bir zat olmakla beraber, Nezaret ve Donanma işlerinde ve bilhassa bahriye zabitanının ıslah ve tensikinde kâfi derecede faaliyet eseri gösteremiyor, Brezilya hükûmetinden satın alınan Sultan Osman ve İngilizlerden iştira olunan Reşadiye dretnotlarının bir an evvel inşaatlarını ikmal ile Anavatan'a celbi icap ettiği halde, bu mühim iş de gittikçe uzuyordu. Hâlbuki bütün bu meseleleri zamanın nezaket ve icabetiyle mütenasip bir şekilde yürütecek kuvvetli bir şahsiyete ihtiyaç görülüyor; bu meselenin münakaşa edildiği mahfilde de Cemal Paşa'nın zekâsından, teşkilât ve idâre kabiliyetinden; binaenaleyh bu işe ehliyet ve liyakatinden bahsediliyordu.

Nihayet, 1914 senesi Şubatının 25'inci günü Babıâli'de, Sadrazam Prens Said Halim Paşa ile Enver Paşa ve Talât Bey arasında cereyan eden hususi bir müzakere neticesinde Bahriye Nazırı Çürüksulu Mahmud Paşa ile Nafıa Nazırı Cemal Paşa'nın becayişine karar verildi ve bu karar, Cemal Paşa'ya ertesi günü tebliğ edildi. Esasen Cemal Paşa'nın Nafıa Nezareti'ne getirilmesi, Fransızlarla görülecek mâlî işlerin yoluna girmesi içindi.

Fransız muhibbi olan Cemal Paşa bu işleri, matlup olan mecraya sevk ettikten sonra, pek tabii bir şekilde Bahriye Nezareti'ne getirilmişti.

Cemal Paşa'nın Bahriye Nezareti'ne geldiği günden itibaren bir salâh eseri baş göstermişti. Her şeyden evvel, zabitan ve efradın rapt-ı zaptıyla başlanılan bu ıslahat, az zamanda idâre ve askerlik işlerinde de muvaffakiyetli neticeler vermiş. Menfaati sektedar olan bazı kimselerin feryat ve şikâyetlerine rağmen, inkişaf esasları temin edilmişti.

MÜTTEFİK ARAYIŞLARI

Bir sükûn ve intibah devresi başlamış gibiydi. Cemiyetin ikinci ve üçüncü sınıf şahsiyetlerden bazılarının küçük ihtiraslarından sarfınazar edilecek olursa, hükûmet idâresini ele alanların az zamanda memlekette oldukça mühim terakki eserleri gösterecekleri ümit edilmekte idi. Fakat şimdi de, için için yanan iki ateşin hafif dumanları tütmek istidadını göstermişti. Bunun biri, Suriye'de Arap İttihat ve istiklâlinine çalışanlar, diğeri de istiklâl davasını son haddine kadar götürmek isteyen Ermeni komitecileri idi. Şam'da, Beyrut'ta, Mekke'de, hatta İstanbul'da, Arap politikacıları büyük bir ihtilâlin zeminini ihzar ederlerken Ermeni Patriği Arşaroni Efendi Babıâli'ye bir takrir vermiş, şark vilâyetlerindeki memurların Ermeni unsuruna reva gördükleri muamelâttan acı acı şikâyet ederek âdeta hükûmeti protesto etmişti. Patrik Arşaroni Efendi'nin kullandığı lisân, âdeta tehditkâr bir mahiyeti ihtiva etmekte idi. Her kelimenin altında Hükûmete karşı hareketi tazammum eden bir mana hissolunuyor ve nihayet:

"Ermeni milleti, bu idâre altında yaşayışa lâyık değildir" deniliyordu.

Adana vakasından sonra hayat ve ticaretlerine büyük bir sükûnetle devam eden Ermeni unsurunun, sakin ve heyecansız muhitlerine yine politikacılık ihtirasatının zehirleri katılmaya başlanmıştı. Patrikhanenin de bu muhteris komitecilere tercüman olması, bilhassa İstanbul Ermenileri üzerinde fenâ bir tesir uyandırmıştı. Böyle olmakla beraber İstanbul'da intişar eden *Jamanak ve Azadamart* gazeteleri hükûmete tamamen muhalif bir tavır almışlardı. *Azadamart* gazetesi, Mahmud Şevket Paşa vakası üzerine İstanbul'dan sürgün edilen yüzlerce kişinin adeta müdafii kesilmiş. Ve hatta bu sırada Beşinci Sultan Mehmed'e çektiği bir telgrafla Mahmud Şevket Paşa katillerinin idamlarını protesto eden Fransa'nın meşhur muharrirlerinden M. Prasense'nin bu telgrafının bir suretini sütunlarına geçirmekten bile çekinmemişti. Mısır'a firar eden Miralay Sadık Bey ise Fransa Reisicumhuru M. Puankare'ye ve Rusya çarına birer telgraf çekerek hükûmeti cebren gasp eden İttihat ve Terakki çetesinin kahr-ü imhası için nüfuz ve kudretlerini istimal eylemelerini istirham eylemişti.

Sadık Bey'i tedipten aciz kalan İttihatçılar, şu aralık Ermenilerle de hoş geçinmek istediklerini göstermek için sükûnetlerini muhafaza etmişler ve sadece *Jamanak* gazetesini tatil ile iktifa etmekle, hüsnüniyetlerini göstermişlerdi.

Artık açıktan açığa anlaşılmıştı ki Rumeli'deki unsurların, unsur-u aslilerine iltihak etmesi ve Arnavutluk'un da müstakil krallığını ilân eylemesi, Arap ve Ermeni unsurlarını da ümitlere düşürmüş ve harekete getirmişti. Bu menfi cereyanlar, İttihat ve Terakki mahfilinde büyük hiddet ve infialler uyandırmakla beraber İttihatçılar hiç şüphesiz ki, mazideki hadisattan aldıkları ders dolayısıyla itidal ve sekinetlerini muhafaza ediyorlar; bu çıbanbaşlarını koparmak istemiyorlardı.

Yine bu sıralarda efsanevi bir hâdise vukua gelmiş. Efkârıumumiyede sürekli dedikodular tevlid etmekle beraber, İttihat ve Terakki hükûmetine de bir hayli telâş vermişti.

— Korsanlar türemiş, önlerine gelen gemiyi zapt eyliyorlarmış.

Karadeniz'in sükûn ve asayiş içinde yaşayan sahillerinde birdenbire dalgalanan bu havadis, yıldırım süratiyle her tarafa intişar etmiş, bütün Karadeniz limanlarında bir panik husûle getirmişti. Hakikaten, mavzer ve revolverlerle müsellâh bir takım eşhas-ı meçhule, evvelâ bir takayı ve sonra da büyücek bir yelken gemisini zapt etmişler ve sonra da, Rusya sahillerine doğru çekilip gitmişlerdi.

Fakat bunlar kimlerdi? Gemicilerin ve avam tabakasının korsan dedikleri bu eşhas-ı meçhuleye, Hükûmetin resmî lisanı da derhal bir unvan vermişti:

— Eşkıya

Hâlbuki birdenbire hüviyet ve mahiyetleri anlaşılamayan bu eşhas-ı meçhule, ne korsan ve ne de eşkiya idi. bilakis, memleketin en münevver zümresine mensup, beş altı idealist gençten ibâretti.

Mahmud Şevket Paşa'nın kanlı ölümüyle neticelenen taklib-i hükûmet meselesinden bahsederken bu hâdisenin hareketlerini iki safhaya ayırmış; Birinci safhayı teşkil eden Prens Sabahaddin Bey'in teşebbüsatı ile, Yüzbaşı Kâzım Bey ve rüfekasının icraatı arasında hiçbir münâsebet olmadığını anlatmıştık. Daha Nâzım Paşa'nın katlinin ertesi günü, bu hâdiseyi protesto ile başlayan Prens Sabahaddin Bey'in hareketi, hükûmetin makul ve mücerrep ellere tevdi edilmesine inhisar ediyordu. Bundan dolayıdır ki, Talât Bey bile gizlice Prens ile müzakerata girişmiş bulunuyordu. Hâlbuki muhalefeti kökünden kazımaya azmetmiş olan İstanbul muhafızı Cemal Bey ise, bunun aksini düşünüyor, her ne şekilde olursa olsun; muhalefeti ebediyen susturmak istiyordu. Nitekim Sabahaddin Bey'in yalısında Kemal ve Kudret Bey'ler tarafından hazırlanan beyannamenin tab'ını deruhte eden Ahmed Bedevi Bey ile arkadaşları Erzurumlu Serdar Sıtkı'nın ifşaatı yüzünden tevkif edildikleri zaman Cemal Bey divan-ı harpten bunların kâmilen idamını talep etmişti. Fakat Mahmud Şevket Paşa'nın müdahalesi bu müfridane talebin önüne geçmiş, mevkuflara müebbet kalebentlik cezası verilme-

siyle iktifa edilmişti. Bu mahkûmlardan Ahmed Bedevi, Satvet Lütfi, Mahmud, Salih ve Sıtkı Bey'ler; Yüzbaşı Fehmi Bey'in kumanda ettiği bir jandarma müfrezesinin nezareti altında İzmir tarikiyle Bodrum Kalesi'ne sevk edildikleri gibi diğerleri de Anadolu'nun muhtelif kalelerine gönderilmişlerdi. Tabiidir ki bu ağır cezalandırmalardan sonra, artık bu meseleye tamamen kapanmış nazariyle bakmak icap ederdi. Fakat bir müddet sonra, Yüzbaşı Kâzım Bey'in teşebbüsüyle Mahmud Şevket Paşa'nın katli hâdisesi zuhur eder etmez, Cemal Bey tekrar eski fikrini ortaya atmış; aylardan beri kalelerde mevkuf bulunan ve katil hadisesiyle uzaktan ve yakından hiç bir alâkası olmayan Prens Sabahaddin Bey taraftarlarını katiller arasında idam ettirmeye tekrar kalkışmıştı. Fakat bu defa da işe Adliye Nazırı İbrahim Bey müdahale etmiş, mahkûmiyetleri kesb-i kat'iyet eden ve tasdik-i âliye iktiran eyleyen mahkûmların artık daha ağır bir ceza ile tecziyesine kanunen imkân olmadığını ileri sürerek bu gençleri ikinci defa olarak ölümden kurtarabilmişti.

Mustafa Suphi

Fakat bu gençler menfa ve mahbeslerinde bile rahat durmuyorlar: mefkûrelerini tatbik sahasına koyabilmek için her ne pahasına olursa olsun, hiçbir teşebbüsten çekinmiyorlardı. Bodrum Kalesi'nin o sıkı inzibatına rağmen, Avrupa'da bulunan Prens Sabahaddin Bey'le irtibat tesisine muvaffak olmuşlar, hatta cür'etkârane bir plân ile firar teşebbüsüne bile koyulmuşlardı. Fakat Mahmud Şevket Paşa'nın katli hâdisesinden sonra Cemal Bey'in teklifi üzerine hükûmet Sinop Kalesi'ni siyasî mahkûmlara tahsis etmiş, muhtelif kalelerde bulunan bu mahkûmları hep oraya toplayarak sıkı bir murakabe altında bulundurmaya karar vermişti. İşte bu münâsebetle Bodrum'daki mahkûmlar da, Sinop Kalesi'ne nakledilmişlerdi.

O esnada Sinop kalesine muhaliflerden Amasya mebusu İsmail Hakkı Paşa, *İfham* gazetesi sahibi Ferid, Mustafa Suphi, Refik Halid, Erkânıharp Binbaşılarından Manavoğlu Nevres, Esbak Bursa valisi Ziyver, Kâmil Paşazadelerden Mehmed ve Süreyya Memlizade Salim, Halil Edip Bey'lerle Doktor Celâl Paşa, Hoca Hayret ve Abdülkadir Efendiler gibi bir hayli mühim zevât bulunuyor, Sinop Kalesi, Abdülhamid devrinin Trablusgarb menfasını andırıyordu.

Hükûmetin bütün takayyüdâtına rağmen bu mahkûmlar arasında İsmail Hakkı Paşa ile Ahmed Bedevi[18], Mustafa Suphi, Nemlizade Salim ve Halil Edip Bey'lerden mürekkep bir komite teşkil edilmiş ve meşru bir şekilde muhalefeti kuvvetlendirmeye karar verilmişti. Yapılacak hareket, bittabi Sinop Kalesi dâhilinde hiçbir semere veremezdi, buna binaen bu fikri tatbik edebilecek zevatın Avrupa'ya firar etmeleri elzemdi. Bu karar verildikten sonra, derhal teşebbüse geçilmişti. Birçok fedakârlıklar ihtiyar olunarak Trabzon'da Mustafa Reis isminde bir kaptan elde edilmiş; gizlice Sinop'a getirtilmişti. Nihayet bir gece, mahirane bir manevra neticesinde nöbetçilerin tüfek uçlarından sıyrılabilen Ahmed Bedevi, Nuri, Suphi, Mülâzım Lütfi, Salih, Sıtkı Bey'lerle on dört kişiye baliğ olan firarî kafile-

18- Şimdi Ankara Ziraat Bankası memurlarından Ahmed Bedevi Bey. Z. Ş.

si, sahilin kuytu bir yerinde birleşmişler, Mustafa Reis'in idâre ettiği küçük bir sandala dolarak Karadeniz'in korkunç ve karanlık sularında büyük bir maceraya atılıvermişlerdi.

Mustafa Reis'le beraber on beş kişiye baliğ olan bu firari kafilesinin sıkletine pek güç tahammül eden küçücük sandal, sahilden biraz uzaklaşır uzaklaşmaz büyük bir tehlike baş göstermişti. Karadeniz'in insafsız dalgaları gittikçe büyüyor, taşıdığı ağır hamule altında çatırdayan sandal, her an dağılıvermek istidadı gösteriyordu. Ölüm, muhakkaktı. Telâş ve heyecan artıyor:

— Batacağız. Geri dönelim, diyenler çoğalıyordu.

Bu hâl ile Karadeniz'i baştanbaşa kat ederek Rusya sahillerine geçmek şu tarafa dursun, henüz göz önünde bulunan karaya dönmek bile imkânsız görünüyordu.

Bu esnada, karanlıklar arasında bir fener parlamış; bu maceraperestlerde de birdenbire bir fikir uyanmıştı:

— Bu gelen, bir Laz takasıdır. Kendimizi kazazede gibi gösterelim. İmdat isteyelim. Takaya girer girmez de zapt edelim.

Bu teklif derhal kabul edilmiş, zaten, sandalın bulunduğu istikamete doğru yaklaşan taka, sükûnetle beklenilmişti. Gafil takacılar, karanlıklar arasında hayal meyal görünen sandalın imdat istemesi üzerine derhal durmuşlar; sandaldakileri takaya almışlarsa da, bir iki dakika sonra gemilerini bu sahte kazazedelere teslime mecbur olmuşlardı.

Fakat bu taka da, maksadı temin edecek ve firarileri Rusya sahillerine kadar götürebilecek vaziyette değildi. Buna binaen, bu birinci muvaffakiyetin verdiği cüretle ve aynı plâna müracaatla daha büyük bir gemi elde edildi.

Gemicileri, mavzerlerin ve revolverlerin tehdidi altında çalıştırarak geminin dümeni, Sivastopol sahillerine çevrildi. Firariler coşkun bir fırtınanın dalgalarından ancak bir mucize eseri olarak kurtulabilerek Yalta Limanı sahillerine vasıl olabildikleri zaman geminin bir direği kırılmış, bir yelkeni de parçalanmış-

tı. Bu hâl ile limana girdikleri takdirde pek çok nazar-ı dikkati celbedecekleri muhakkaktı. Bunun için firariler, gece karanlığında sahile çıkmışlar, yürüyerek Sivastopol'a giderek doğruca polis müdüriyetine müracaatta bulunmuşlardı.

Rusya Çarlığının Sivastopol polis müdürü, bu cüretkârane macerayı hayretle telâkki etmiş, derhal Petersburg'daki makamatı vaziyetten haberdar eylemişti. Osmanlı Hükûmetiyle Karadeniz sahilleri halkı hâlâ korsan ve eşkıya dedikodularının mahiyetine nüfuz etmeye çalışırken çarlık Rusya'sı da harekete gelmiş; firarilerin gece vakti gizlice çıktıkları Rusya sahillerine derhal askerî ve siyasî bir şekil vermişti. Bir Rus generali, bu siyasî mültecilerin zabıta nezareti altında ikamet ettikleri otele gelmiş, inceden inceye tahkikata girişmişti. Ancak, firar hâdisesine dair Sinop Rus konsolosundan gelen haber neticesinde Ruslar hakikati öğrenmişler ve müsterih olabilmişlerdi.

Diğer taraftan Osmanlı Hükûmeti de telâş içinde idi. Firarilerin avdetlerini temin edebilmek için Konsolos Cemil Bey'i faaliyete sevk etmişti. Cemil Bey, firarilere müracaat ederek kâmilen affedildiklerine, hiçbir ceza görmek korkusu olmadan serbestçe İstanbul'a avdet edebileceklerine dair hükûmet namına teminat vermiş, bunlardan on kişiyi İstanbul'a dönmeye ikna eylemişti. Diğer dört gençten Mustafa Suphi ve Lütfi Bey'ler Rusya'da ikameti tercih etmişlerdi. Nuri Bey Mısır'a geçmiş, Ahmed Bedevi Bey ise Paris'e gitmişti. Bunun üzerine artık bu meselenin de böylece hitama erdiği zannedilmişti, fakat Ahmed Bedevi Bey'in Paris'e muvasalatla Prens Sabahaddin Bey'e iltihakından sonra, işin şekli büsbütün değişti. Sinop Kalesi'nin zindanlarında verilen karar mucibince muhalefet yeni bir safhaya girmiş; ileride göreceğimiz birçok mühim vekayi ve hâdisatın, faaliyet esası ve unsurlarını teşkil etmişti.

***

Osmanlı Hükûmeti, kendisini ihata eden gaile ve faaliyetler içinde bocalayıp dururken koca Avrupa da, derin bir felâket uçurumunun kenarına doğru kayıp gidiyordu.

Bu vaziyeti ihdas eden umumi Avrupa siyâsetini izah etmek, sadedimizden hariç olduğu için tabii bu cihetten sarfınazar ediyoruz. Sadece, bu siyâset içinde Osmanlı Hükûmetine temas eden cereyanların ana hatlarıyla, bugüne kadar meçhul kalmış olan bir noktayı arz etmekle iktifa eyliyoruz.

Avrupa, senelerden beri umumî bir harp tehlikesi karşısında titremekte idi. Bu felâketin mesuliyetini hiçbir devlet omuzlarına yüklenmek istemediğinden, kaç defa yarıya kadar çekilen kılıçlar, tekrar kınına indirilmişti. Fakat böyle olmakla beraber siyasî ve iktisadi ihtirasat da hiçbir zaman dindirilememişti. Şuna suret-i kat'iyede inanmak lâzım gelir ki, o tarihte Avrupa devletlerini kendi siyasî ve idari ricali idâre etmekle beraber göze görünmeyen bir kuvvet, bütün devletlerin mukadderatına hükmediyor; siyâseti umumiye, iktisadi bir unsurun manevi hâkimiyeti altında istenilen mecraya sürükleniyordu.

Balkan harbi ve bunun neticeleri, merkezî Avrupa'yı bir barut fıçısı hâline getirmişti. Bu harbe başlanırken; "Harbin neticesi her ne şekilde hitam bulursa bulsun, statüko muhafaza edilecektir" diyen Avrupa büyük devletleri; Londra Konferansı'nda bu sözlerini vicdanlarıyla beraber ayaklarının altında çiğnemişler, "Türkleri Avrupa'dan çıkarmak hülyası"na kapılarak mağlup Osmanlı Hükûmetinin hududunu Midye - Enez Hattına indirmiş, o koca Rumeli kıtasını da galiplere peşkeş çekmişlerdi. Fakat idâresizlikle pek de Osmanlılardan geri kalmayan bu şımarık galipler ellerine kolayca geçen bu umulmaz nimet ve saadeti hazmedememişler, umumî siyâsetteki buhranı, bir takım ihtilâtat ile tezyid eylemişlerdi. Sırbistan'a ilhak edilen arazi ile bu hükûmetin birdenbire büyümesi ve Adriyatik Denizi sahilinde bir mahreç tedarik etmek için ısrar eylemesi; Avusturya hükûmeti ile ihtilafın büyümesine sebebiyet vermişti. Avusturya - Macaristan hükûmeti Sırplıların Adriyatik sahillerine yapmak istedikleri şimendifer hattına ve ihtiyaç gösterdikleri limana mâlik olmalarına mani oluyor, Sırbistan ticaret ve iktisadını kökünden baltalayacak vesileler icadından geri durmuyordu.

Bu hal ise Sırplıların hamisi olan Rusya Çarlık hükûmetinin gurur ve haysiyetine dokunuyordu.

Rusya hükûmeti, Japonlara mağlûp olduğu günden beri maddi ve manevî zâyiâtını telâfi edememiş ve bilhassa ordusunu, bir Avrupa Harbi'ne kâfi gelecek derecede tecdit ve ıslah edememişti. Onun için Avusturya - Macaristan ve bu hükûmetin tabii müttefiki olan Almanya ile bir harbe girişmekten içtinap etmekte idi. Avrupa devletleri, Rusya hükûmetinin içyüzünü bildikleri için büyük menfaat işlerinde Rusya'yı hesaba bile katmıyorlar, Yakın Şark ve bilhassa Osmanlı Hükûmetine taalluk eden meselelerde Rusya'nın reyini almaya bile lüzum görmüyorlardı. Almanya, İngiltere, Fransa hükûmetleri, yakın şarkta birçok imtiyaz ve menfaatler temin edip duruyorlar. İngiliz ve Fransızlar, Ermenilerin metalibatına siyanetkâr bir vaziyet alıyorlardı. Almanlarla müttefikleri olan Avusturyalılar ise, maharet-i siyasileriyle birçok meseleleri istedikleri kalıba sokmakta müşkülât çekmiyorlardı.

Bu suretle izzet-i nefisleri cerihadar olan Ruslar, artık Avusturyalılar ve dolayısıyla Almanlarla siyasî bir mücadeleye girişmeye karar vermişler, bir taraftan büyük bir süratle ordularının nevakısını ikmale çalışırlarken, diğer taraftan da ittifak işlerini kuvvetlendirmek için faaliyete girişmişlerdi. Rusya ile Fransa arasında, esasen bir itilâf mevcut idi. Lâkin bu itilâf henüz tedafüi ve tecavüzi bir askerî ittifak mahiyetinde değildi. Ancak Rus diplomatlarının son zamanlarda Paris'te gösterdikleri faaliyet neticesinde zaten Almanlarla bir harp vukuunda yalnız kalmaktan korkan Fransızlar, artık bütün kuvvetleriyle Rusya'ya bağlanmak zamanının geldiğine hükmetmişlerdi. Ancak, Almanların muazzam ordularına ve bilhassa fâik donanmalarına karşı, bu iki devletin ittifakı da kâfi değildi. Bunu takdir eden Rus diplomatları, İngiltere'yi de Rusya - Fransa ittifakına almak istemişlerdi. Fakat o sıralarda yani 1914 senesi Nisan ayında, Hariciye Nazırı Sir Edvard Grey'le Paris'e gelen İngiltere kralının, İttifak-ı Müselles'e *(üçlü ittifaka)* dâhil olma-

sı teklif edilmişti. Ortada, Haydarpaşa - Bağdat hattı gibi pek mühim bir menfaat mevzubahis olduğu için İngiltere'nin bu teklife temayül etmesi çok muhtemeldi.

Fakat bir taraftan İngiltere efkârıumumiyesinden korkan Hariciye Nazırı buna muvafakat etmedi. Diğer taraftan da Rus diplomatlarının kurnazca bir manevrası, bu teşebbüsü akamete duçar eyledi. Rus diplomasisi, bunu da kâfi görmemiş, Cenup hudutlarını tahtı temine almak istemişti. Bizzat Çar Nikola, Bükreş'e kadar gelerek Romanya hükûmet ricalini Rusya politikasına imale ettiği gibi Osmanlı Hükûmetinin de Rusya – Fransa ittifak manzumesine alınması için teşebbüsata girişilmişti. Ruslar, Osmanlıların bu ittifaka dâhil olmasına büyük bir ehemmiyet veriyorlar, ancak bu suretle cenup hudutlarını emniyet altına almak istiyorlardı. Her sene ilkbaharda mutad olduğu üzere Rusya Çarı Livadya'ya gelmiş; yine mutad vechile Osmanlı Hükûmeti tarafından hoş geldin demeye bir heyet gönderilmişti. Her sene bu heyete eski vezir veyahut müşirlerden birinin riyaset etmesi âdet olmuşken, bu sene heyetin riyâsetini bizzat Dâhiliye Nazırı Talât Bey deruhte eylemişti. İttihat ve Terakki Fırkası'nın lideri tarafından ifa edilen bu vazife, - tabiidir ki - alelâde bir arzudan ibâret değildi. Nitekim heyeti götüren vapurun seyahati devam ettiği müddet zarfında Talât Bey, kendi kalem-i mahsus müdürüyle tenha bir köşeye çekilmiş; imparatorla görüşeceği şeyleri Fransızca olarak yazdırarak bunları ezberlemekle vakit geçirmişti.

Heyet, Yalta'da resmen Çar'ın huzuruna kabul olunduktan sonra Çar ile Talât Bey arasında uzunca süren hususî bir mülâkat cereyan etmişti. Bu mülâkatta ise, Osmanlı - Rus ittifakı mevzubahis edilmiş, fakat buna esaslı bir şekil verilememişti. Yalnız, iki tarafın diplomatları münasip fırsatlarla birleşecek, bu mesele etrafında mahrem müzakerat cereyan edecekti. Şu halde Avrupa devletleri arasında, Rusya-Fransa ittifakının yanında, bir de Rusya-Osmanlı itilafı vücuda gelecekti. Şayet Fransızlar, İngilizleri de ikna edebilirse o zaman

bu manzume genişleyecek, Rusya - Fransa - İngiltere - Osmanlı ittifakı teşekkül ederek Almanya ve Avusturya hükûmetleri, çelik bir süngü çemberi ile çevrilecekti.

Bu mühim mesele-i siyasiye, başta Talât Bey olmak üzere kabineye dâhil olan, ancak bir iki zat tarafından biliniyor; onlar tarafından da bu işin pek gizli tutulmasına fevkalâde dikkat ediliyordu. Çünkü Ruslar tarafından gösterilen bu temayülün, Fransız ve İngilizler tarafından nasıl bir telâkkiye uğrayacağı bilinmiyor; beyhude yere Almanya ve Avusturya - Macaristan hükûmetleri gücendirilmek istenilmiyordu.

Osmanlı Hükûmeti ve bâhusus İttihat ve Terakki Fırkası ricali, İttifak-ı müsellesi teşkil eden Almanya, Avusturya – Macaristan, İtalya hükûmetlerini muhtelif vesilelerle tecrübe etmişler; bu zümreden hiçbir faide beklenilmeyeceğini hissetmişlerdi. Avusturya - Macaristan tarafından Bosna-Hersek'in ilhakında derin bir sükût gösteren Almanya, Trablusgarb faciasında da Osmanlıların lehine en küçük bir harekette bulunmamıştı.

Son Londra konferansında ise, dost görünen bu hükûmetten hiçbir faide hâsıl olmamıştı. Açıktan açığa görülüyordu ki, Almanlar Osmanlı Hükûmetine ancak iktisadi istifadeleriyle merbut bulunuyorlar, fakat buna mukabil, kendileri Osmanlılara karşı en küçük bir vazife hissi ile mütehassis olmadıklarını ihsas etmekten çekinmiyorlardı. Osmanlı Hükûmetinden kopardığı Haydarpaşa - Bağdat şimendifer hattı ve saire gibi kıymetli imtiyazlara karşı bu kadar lâkayt kalan Almanya'dan sonra, Avusturya hükûmeti Bosna-Hersek'i işgal etmiş ve Rumeli yağmasına iştirak eden Balkan hükûmetlerine zımnen müzaheret temin eylemişti. İtalya hükûmeti ise, Trablusgarb ve Bingazi'yi en haksız bir şekilde zapt ederek Afrika kıtasında Osmanlı hâkimiyetine nihayet vermişti. Şu tecrübelerden sonra artık İttihat ve Terakki ricalinin, bu devletlerden mürekkep olan manzumeden ümitlerini keserek kendilerine başka devletlerden müttefik aramaları tabii bir keyfiyetti. Nitekim Rusya ile bu ittifak tasavvuru baş gösterdikten sonra Fransız ve İngilizlere karşı da bir temayül izhar edilmiş. Ve hatta Fransız

muhibbi olan Cemal Paşa'nın teşebbüsüyle bir Fransa-Türkiye dostluk Cemiyeti vücuda getirilmişti.

Ordunun başına bir Alman tensik heyetinin geçirilmesine, gizli bir nedamet hissediliyordu.

Fakat artık bu şekli tebdil etmeye de cesaret gösterilemiyordu. Fransızları memnun etmek için Fransa fabrikalarından birçok toplar satın alınıyor, Fransız inşaat tezgâhlarına altı torpido muhribi ile iki tahtelbahir sipariş olunuyordu. Bu esnada Fransızlar da bu temayülü hissetmişler ve Osmanlı Hükûmetine bir cemile göstermek için Bahriye Nazırı Cemal Paşa'yı bahriye büyük manevralarını görmeye dâvet etmişlerdi.

Hükûmet ricali, bu dâveti büyük bir fırsat telâkki eylemişlerdi. Çünkü Cemal Paşa bu münâsebetle Paris'teki Fransız ricaliyle tanışacak. Hem bunların hükûmet-i Osmaniye hakkındaki noktainazarı anlayacak, hem de Akdeniz'e Yunan işgali altında bulunan adaların mukadderatı için teşebbüsatta bulunacaktı. Fakat bu parlak ümitler birdenbire suya düşmüş; Cemal Paşa bu seyahatinden büyük bir inkisar-ı hayal ile dönmüştü. Fransa devlet ricali Cemal Paşa'ya birçok izzet ve ikramda bulunmakla beraber siyasî mukarenet tesisinden içtinap göstermişler, adaların muhtariyeti hakkındaki teklifi de kayıtsızlıkla geçiştirmişler; hulâsa Cemal Paşa'yı - göğsüne bir Lejiyon Donör nişanı takarak başlarından savıvermişlerdi.

Cemal Paşa İstanbul'a avdet ettiği zaman uğradığı inkisar-ı hayali, arkadaşlarına anlatmış, bu mesele ile meşgul olan zevatın kalplerini, tabiidir ki, bir endişe ve teessür kaplamıştı. Talihsizlik, meydanda idi. Bulgarlar, kendilerini aldatmışlar; mağlûp zamanlarında bizzat ittifak teklif ettikleri halde, tehlike zail olur olmaz, sözlerinde durmamışlardı. Çar'la Talat Bey'in gizli mülâkatının neticesi hüsn-ü idâre edilememiş; Rus diplomatlarıyla ciddi bir müzakereye bile girişilememişti. Fransızlar ise, kuvve-i iknaiyesiyle meşhur olan ve en büyük Fransız muhibbi tanınan Cemal Paşa'nın teklif ve temennilerine karşı omuz silkivermişlerdi.

CİHAN HARBİ BAŞLARKEN

Eğer bu vaziyet, dünya sükûn ve asayişinin devam ettiği bir zamanda tehaddüs etseydi *(ortaya çıksaydı)*, kemal-i sabır ve sükûn ile münasip fırsatlara intizar edilir. Daha müsait zeminler üzerinde ittifak müzakerelerine girişilebilinirdi. Hâlbuki o esnada 1914 senesi Haziran ayının 28'inci Pazar günü Avusturya - Macaristan imparatorunun veliahdı Arşidük Ferdinand ile zevcesi Saraybosna'da Prinçip isminde genç bir Sırp komitecisinin kurşunuyla katledilmiş, Saraybosna sokaklarına dökülen iki avuç kanın aksinden, bütün cihan ufuklarında kızıl bir tehdit rengi husûle gelmişti. Avusturya, Rusya, Almanya, Fransa, İngiltere Ordularına seferberlik emirleri verilmiş, dünyanın en meş'um felâketinin, ilk emareleri belirmişti.

En zîkudret ve haşmetli devletler bile, gittikçe yaklaşan bu kahir darbe karşısında tutunacak birer dal ararlarken, senelerden beri cehle, inada, idâresizliğe, muhalefete kurban olarak sarsıla sarsıla bitabütuvan kalmış olan zavallı Osmanlı Hükûmeti, bu ölüm kasırgasının amansız savletlerine nasıl dayanabilecekti?

Avrupa devletlerinin seferberlik hareketleri hararet ve ehemmiyet kesbettikçe, Osmanlı devleti ricalinin telâş ve endişeleri

artırıyor: coğrafi vaziyeti dolayısıyla Boğazların her iki muharip zümre arasında bîtaraflığını muhafaza edemeyeceği anlaşılıyordu. Bu tehdide bir kuvve-i müdafaa ihzar etmek elzemdi. Fakat İtilâf devletlerinden ümit kesilmişti. Şu halde ister istemez, İttifak-ı müselles gurubuna başvurulmak icap edecekti.

Temmuz ayının yirminci günü Babıâli'de Sadrazam Said Halim ve Harbiye Nazırı Enver Paşalarla Dâhiliye Nazırı Talât Bey baş başa vermişler, uzun uzadıya bu ciheti görüşmüşlerdi. Verilen karar üzerine o gece Talat Bey'le Enver Paşa, Almanya Sefarethanesine gidecekler, Sefir Fon Vangenhaym'ın ağzına şöylece bir ip ölçeceklerdi.

Eğer suya sabuna dokunmadan vuku bulacak bu kurnazca istimzaç akıl kesecek bir netice verirse, o zaman ittifak zümresine dâhil olmak için resmen müracaat edilecekti.

O gece tatbik edilen bu plân hüsn-ü netice vermek şu tarafa dursun, hatta Talat Bey'le Enver Paşa'nın kalplerine ümidin fevkinde büyük bir inşirah bahşetmişti.

Nitekim sefarethanelerden memnun ve münşerih çıkan bu iki zat, geç vakit Said Halim Paşa'nın yalısına kadar giderek Sadrazamı da kalben hissettikleri sürurdan hisseyap eylemişlerdi. Ancak neşeyi kaçıran mesele vardı. Sefirin sözlerinden zımnen anlaşılmıştı ki, gerek Talat Bey'le Çar arasındaki mülâkattan ve gerek Cemal Paşa'nın Paris seyahati neticesinde maruz kalınan hüsrandan, kurnaz Almanlar tamamıyla haberdardı. Şimdi onlara ittifak teklif edildiği takdirde, hiç şüphesiz ki, kendilerini pahalıya satacaklardı. Buna binaen müracaatta acele etmemek ve teklif şartlarını inceden inceye tahlil etmek lâzımdı.

Üç gün de bu suretle geçmişti. Temmuzun 23'üncü günü, Meşrutiyet Bayramı'nın sene-i devriyesi münâsebetiyle tertip olunan program mucibince Levent Çiftliği'nde büyük bir resmigeçit icra edilmişti. Bu resmigeçit, cidden parlak bir surette cereyan etmiş; asker kıtalarının geçişi, orada bulunanlar üzerinde büyük bir tesir hâsıl eylemişti. İşte o esnada Alman sefiri

Cemal Paşa'nın yanına sokulmuş;

— Nasıl, Paşa, Alman ıslahat heyetinin istihsal ettiği neticeyi gördünüz mü? İşte size bir Türk Ordusu ki, dünyanın en büyük ordularından fark edilemeyecek derecede terakki eseri göstermektedir. Bütün Alman zabitleri, Türk neferindeki gördükleri istidat ve kabiliyete hayran kalmaktadırlar. Böyle bir orduya mâlik olan bir devletle müttefikan harp etmek, büyük bir muvaffakıyettir, demişti.

Cemal Paşa, bu sözleri memnuniyetle dinledikten sonra büyük bir gururla arkadaşlarına nakletmişti. Aynı günün gecesi, Alman sefiri suret-i hafiye ve mahremanede Said Halim Paşa'ya müracaat etmiş:

— Üç gün evvel Enver Paşa ve Talat Bey'le aramızda geçen bir mükâmeleyi şifreli bir telgrafla Berlin'e bildirmiştim. Şimdi cevap aldım. Almanya hükûmeti namına size ittifak teklif ediyorum, demişti.

Gavrilo Princip

Said Halim Paşa, tabiidir ki, bizzat Almanlar tarafından gelen bu teklifi derhal kabul etmiş, Enver Paşa ile Talat ve Şuray-ı Devlet Reisi Halil Bey'leri haberdar ederek ertesi günü, bu dört zat arasında cereyan eden müzakerenin neticesi sefire bildirilmişti. İptidaî bir şekilde kararlaştırılan bu ittifakname; "Hukuk-u mütesaviye esasına müstenid ve her iki tarafın menafiini kâfil" kısa bir mukaveleden ibâretti. Ve bu zahirî şekle nazaran Osmanlı Hükûmetinin haysiyet ve şerefini muhafaza etmekle beraber fevkalâde menfaat şartlarını da ihtiva etmekte idi. Aynı zamanda Avusturya sefiri de Sadrazamın yalısına kadar gelmiş; Almanlarla yapılan mukavele şartlarını tamamen muvafık şekilde ittifak teklifini havi bir mektup getirmiş, Said Halim Paşa'ya vermişti.

İki muazzam devlet sefirinin bu şekilde ittifak teklif ve akdetmeleri pek tabiidir ki, büyük bir nimet telâkki edilmiş, muamelenin suret-i resmiyede intacı için lâzım gelen muamelenin ikmaline girişilmişti. Yalnız ittifak-ı müselles erkânından olan İtalyanlar tarafından bir müracaat vuku bulmamıştı. Almanya sefirine bu mesele söylendiği vakit:

— Bu fikrimizden henüz İtalya'ya bir şey açmadık. Fakat onların da Avusturyalılar gibi size müracaatlarına bir zemin hazırlayacağız, cevabı alınmıştı.

Bu meselenin mahremiyetine de fevkalâde itina edilmiş, hatta Beşinci Sultan Mehmed ile Vükelâ heyetine bile, ancak aradan üç gün geçtikten sonra teker teker malûmat verilmişti.

Hâdise o kadar büyük ve o kadar mühimdi ki, bu sırra vâkıf olan vükelânın kalbine adeta bir korku ve endişe girmişti. Balkan Harbi gibi nispeten ehven olan bir harbin iras ettiği maddî ve manevî zarar ve hasar, göz önünde idi. Şayet bu defa da tali, makûs bir cereyana girerse, o zaman felâketin önüne nasıl geçilebilecekti?

İttifaknameyi akdedenler, bu fikirler karşısında sarsılanlara şu cevabı vermektelerdi:

— Harp, muhakkaktır. İki zümre, mutlaka çarpışacaktır. Bu müthiş müsademe esnasında memleketimizin coğrafi vaziyeti itibariyle bizim bu harbe lâkayt kalmamız imkânsızdır. Bîtaraf kalacağız diye ayaklar altında çiğnenerek kendimizi müdafaa etmeden şerefsiz bir ölüme kurban olmaktansa, şerefli bir mücadele uğrunda mahvolup gitmek, şüphesiz müreccahtır. Mamafih bizim harbe girmemiz, pek o kadar kati değildir. Olabilir ki vuku bulacak harp, yalnız Avusturyalılarla Sırplara inhisar edebilir. Alman ve Avusturyalılarla yaptığımız bu ittifak muahedenamesi mucibince, eğer harp yalnız Avusturyalılarla Sırplılara münhasır kalırsa, ne Almanlar ve ne de biz, harbe girmeyeceğiz. Ancak Rusya harbe müdahale ederse, o zaman biz de harbe iştirak edeceğiz. Sonra, dünyanın en mütekâmil ordu ve vesaitine mâlik olan Almanlar harbe girerlerse, muhakkak kazanacaklardır. O zaman biz de, Balkan ve Trablus harplerinde kaybettiğimiz yerleri istirdat edeceğiz. Alnımızda taşıdığımız mağlûbiyet lekesini sileceğiz.

Arşidük Francis Ferdinand

Bu mantık ve muhakeme o kadar kuvvetli idi ki: Heyet-i vükelâ arasında, bu sözleri daha kuvvetli bir mantık ve muhakeme ile karşılayabilecek bir tek şahıs zuhur etmemişti. Buna binaen Alman - Avusturya - Osmanlı ittifaknamesi 1914 senesi Ağustosunun 2'inci günü büyük bir mahremiyet içinde imza ve Beşinci Sultan Mehmed tarafından tasdik edilmişti. Fakat garip bir tesadüf eseridir ki, bu ittifakın imza edilmesinden tam bir saat sonra da Almanya'nın Rusya'ya ilân-ı harp ettiği haberi İstanbul'a gelmişti. Şu halde, imza edilen ittifakname mucibince, Osmanlı Hükûmetinin de harbe girmesi, bir zaruret-i kat'iye hâline gelmişti.

Senelerden beri yeryüzünde kaynayan tehlike ve felâket volkanı nihayet deşilmiş:

29 Temmuzda Avusturya - Sırbistan'a

2 Ağustos'ta Almanya – Rusya'ya

3 Ağustos'ta Fransa – Almanya'ya

4 Ağustos'ta İngiltere - Almanya'ya

5 Ağustos'ta Avusturya – Rusya'ya

Harp ilân ederek koca Avrupa kıtası baştanbaşa bir kan ve ateş sahası hâline gelmişti. Bu muazzam cidal sahnesine girebilmek için, Osmanlı Ordusu'nun ciddî bir surette hiçbir hazırlığı mevcut değildi. Fakat Almanlar ittifak şeraitine riâyet edilmesini teklif etmişler ve bir an evvel harbe iştiraki istemişlerdi.

Asıl büyük tehlike, şimdi baş göstermişti. Almanlar ve Avusturyalılarla ittifak ilân edilir ve seferberlik emri de verilirse Kafkasya'da bulunan Rus Ordularının derhal hududu çiğneyerek Anadolu'yu baştanbaşa istilâ etmesi, Fransız, İngiliz filolarının da Çanakkale'den kolaylıkla geçivererek İstanbul'u işgal eylemesi, işten bile değildi. Buna binaen müsellâh bîtaraflık namı altında seferberlik ilânına karar verildi. Fakat asıl dikkate şayan olan cihet şurasıdır ki, bu mesele, Vükelâ Heyeti arasında kararlaştırılıp Meclis-i Mebusan tarafından tasvip ve Padişah tarafından da tasdik edilmeden tam iki gün evvel, Enver Paşa orduya gizlice seferberlik emri vermişti.

Dört beş günden beri harp havadisleriyle heyecandan heyecana düşen İstanbul halkı, nihayet bir sabah erkenden kalkıp işlerinin başlarına giderken, köşe başlarına yapıştırılan, çapraz iki silâha sarılmış al ve yeşil bayrak resimleriyle göze çarpan seferberlik ilânnameleriyle karşılaşmışlar; akıbeti meçhul bir emrivaki karşısında kalmışlardı.

Aynı günde, Meclis-i mebusan da tatil edilmiş, tahdiş-i ezhanı *(zihinleri kurcalamasına)* mucip olabilecek dedikodulara, nihayet verilmek istenilmişti.

Her zaman ve her hâdisede olduğu gibi halk ve matbuat derhal bu meseleyi de coşkun hislerle karşılamışlar, birdenbire müfrit ümit ve hayallere kapılmışlardı. Buna mukabil, İtilaf devletlerinin İstanbul sefirleri, vaziyeti pek ciddi bir surette nazar-ı dikkate almışlardı. Şimdi hükûmet erkânına pek mühim bir vazife terettüp ediyor; itilâf devletlerini kuşkulandırmamak, seferberliğin ikmaline kadar vakit kazanmak için mahirane bir oyun oynamak icab eyliyordu. Buna da, şöyle bir şekil bulunmuştu. Maliye Nazırı Cavit Bey Fransa sefiri, Bahriye Nazırı Cemal Paşa da İngiliz sefiri ile sık sık temas edecekler; onlara karşı tamamen suret-i haktan görünerek -harbin sonuna kadar Osmanlı Hükûmetinin bîtaraf kalacağına kanaat vereceklerdi.

Gerek Cavit Bey ve gerek Cemal Paşa, bu rollerini cidden büyük bir maharetle oynamaya muvaffak oluyorlardı. Hatta İngiliz sefiri Sir Lui Malet gibi kılı kırk yaran bir diplomat o derece gafil avlanmıştı ki, günün birinde Cemal Paşa'ya:

— Hükûmetinizin bu bîtaraflığı sonuna kadar muhafaza etmesi şartıyla, bizden ne gibi bir menfaat teminini beklersiniz, demişti.

Cemal Paşa bu safdilâne teklife karşı bıyık altından gülmekle beraber derhal:

— Bîtaraflığımızdan hiç şüphe etmeyiniz asaletmeap! Bu dostane teklifinizi Sadrazam Paşa'ya nakledeyim. Alacağım cevabı size arz ederim, cevabını vermişti.

Cemal Paşa hakikaten Babıâli'ye gelmiş, Sadrazamın odasında Talât Bey'le Enver Paşa'ya sefirin teklifini naklettikten sonra, pek safderûnane bulduğu bu hareketle bir hayli alay etmiş. Daha sonra da; sefiri daha kuvvetli oyalayabilmek için bazı maddeler tespit ettirerek Sir Malet'e vermişti.

Osmanlı Hükûmeti namına sefirden, tabii dolayısıyla itilâf hükûmetlerinden istenilen şeyler, şunlardan ibâretti:

1- Bütün kapitülasyonların ilgası.

2- Yunanlıların gasp ettiği adaları iâdesi.

3- Mısır'a ait pürüzlü meselelerin halli.

4- Ruslar tarafından hiçbir suret ve hiçbir bahane ile hükûmetin umur-u dâhiliyesine müdahale edilmemesi.

5- Şayet Ruslar tarafından bir taarruz vaki olursa, İngiliz ve Fransızların fiilen işe müdahale ve mümanaat etmeleri.

İngiliz sefiri bu teklifleri ciddi telâkki etmiş ve kendisi de büyük bir ciddiyetle derhal Londra'ya bildirmişti. Hiç şüphesiz ki, Londra'da aynı ciddiyetle karşılanan bu teklife, dört gün zarfında şu cevap gelmişti:

1- Kapitülasyonların adli kısmının ilgası şimdilik mevzubahis olamaz. Ancak, müttefik hükûmetler de razı olursa, mâli kısımlardan bazıları ilga edilebilir.

2- Yunanlıların elinde bulunan adalar meselesi, şimdilik bir müzakere mevzuu bile teşkil edemez. Bunu zamana talik etmek lâzımdır.

3- Mısır meselesi, bugün için en tehlikeli bir mevzudur. Harbin sonuna kadar buna temas etmek caiz değildir.

4- Rusların, Osmanlı Hükûmetine karşı şimdilik tecavüzî bir fikir ve niyetleri yoktur. Esasen hükûmet-i Osmaniye'nin tamamiyeti mülkiyesi diğer devletler gibi İngiltere ve Fransa hükûmetleri tarafından tekeffül altındadır. Binaenaleyh bu cihetten emin olmak lâzım gelir. Hatta icap ederse, bu mesele hakkında bir de siyasî senet verilebilir.

Ancak. Osmanlı Hükûmeti de, hiçbir sebep ve hiçbir bahane ile Boğazları Ruslara karşı kapamamayı taahhüt etmeli ve bu nokta-i mühime hakkında, Rus amalini tatmin etmelidir.

Bunlar, madde-i asliyelere verilen cevaplardı. Teferruat olarak da ayrıca şu cihetler vardı:

a- Heyet-i İtilâfiye, Hükûmet-i Osmaniye'nin, kendi lehlerine harbe girmesini katiyyen talep etmeyeceklerdir. Çünkü Osmanlı Hükûmetinin harbe girmesi, kendi menfaatlerine mugayirdir.

b- Osmanlı Hükûmetinden beklenen, yalnız bîtaraflığını muhafaza etmektir.

c- Alman Heyet-i Islahiyesinin vazifesine derhal nihayet verilmelidir.

d- Çanakkale Boğazı derhal açılmalı ve bir daha kapanmayacağı taahhüt altına alınmalıdır.

İngiliz sefirinin büyük bir ciddiyetle tebliğ ettiği bu cevaba, tabiidir ki, ehemmiyet verilmemişti. Yalnız bu vesile ile itilâf devletlerinin, Osmanlı Hükûmeti hakkındaki en son nokta-i nazarları, bütün vuzuhuyla öğrenilmişti.

SEFERBERLİK HAZIRLIKLARI

Mamafih, hükûmet yine endişeden azade değildi. Siyâsetlerini, hiçbir zaman dürüst esaslara istinad ettirmeyen Bulgarlara bir türlü itimat olunamıyor; tehlikeli bir zamanda makûs bir iş çıkarmalarından korkuluyordu. Almanya ve Avusturya ile yapılan ittifaka Bulgarların da ithal edilmesi için Almanlar nezdinde teşebbüsatda bulunuyordu.

Nihayet, Alman ittifaknamesi Hükûmet ve Padişah tarafından tasdik edilerek Berlin Sefiri Mahmud Muhtar Paşa vasıtasıyla Almanya İmparatoru Vilhelm'e gönderilmişti.

Vilhelm, İttifakname'yi okuduktan sonra büyük bir sevinç eseri göstermiş ve sonra gülerek:

— Şu halde ben de size bir müjde vereyim. Bulgarların da ittifakımıza dâhil olduğuna dair Kral Ferdinand'dan bu sabah bir mektup aldım. Suret-i mahremanede İstanbul'a tebşir ediniz, demişti.

Bu haber, İstanbul'da bulunan alâkadarları pek memnun etmişti. Artık bu endişe de bu suretle hitama ermişti. Aynı zamanda, seferberlik tamamen ikmal edilinceye kadar Osmanlı Hükûmetinin bîtaraf kalmasına Almanlar da muvafakat göstermişlerdi.

Ordu, büyük bir faaliyetle noksanlarını ikmale çalışıyor; aynı zamanda İstanbul ve Üsküdar civarlarında mütemadiyen talimler ve manevralar yaptırılıyordu. Vaziyeti görenler, genç kumandanlar eline geçen ordunun daha hareketli bir hâle geldiğine kanaat hâsıl ediyorlar; bu kudret ve kabiliyeti ihraz eden orduya, artık büyük bir emniyet ve itimat gösteriyorlardı. Almanlar ise derin bir memnuniyet izhar etmekten ve neticeye karşı büyük bir itimat beslediklerini söylemekten çekinmiyorlardı.

***

Fakat memleketin ahval-i maliye ve iktisadiyesi, birdenbire pek berbat bir hâle girivermişti. Moratoryum ilân edilmesi üzerine halk bankalara hücum ediyor, paralarını almak için büyük bir tehalük gösteriyordu. Ticaret hayatı, birdenbire felce uğramıştı. Kredi üzerine iş yapan müesseseler, birbirlerini müteakip kapanmaya başlamıştı. Küçük sermayeler bu buhran içinde eriyivermiş: ticaret hayatının ruhu olan emniyet ve itimat tamamen kesilmişti.

Buhran gittikçe hududunu tevsi ediyor; İstanbul, İzmir, Samsun, Mersin gibi büyük ticaret merkezlerinden yayıla yayıla bütün Anadolu'yu istilâ eyliyordu.

Bunları, vaziyetin tabii icabatından telâkki eden hükûmet, bu nokta-i nazarında haklı olmakla beraber memleketin ati ve istikbalini tehdit eden bu buhranın önüne geçecek veyahut şiddetini tahfif eyleyecek tedbirlere tevessül etmiyor; tüccar ve esnaflarda uyanan ihtikâr fikrinin büyümesine sebebiyet veriyordu.

Seferberliğin ticaret âlemine indirdiği darbe o kadar şiddetli idi ki; bunun fecaatini hissedenler, teessürlerini bile izhar edemeyecek hâle gelmişlerdi. Hiç tereddüt etmeden denebilir ki Osmanlı seferberliği, umumi ticaretin zararına. Ve hatta mahvına mukabil, bir takım meçhul eşhasın yeni bir kazanç

yolu açmasına ve bir türediler partisi yaratmasına sebebiyet vermişti. Teşekkül eden tekâlifiharbiye komisyonları, esnaf ve tüccarların dükkân ve mağazalarını dolaşıyor; yalnız askere yarayacak kumaş, ayakkabı, çamaşırlık bez ve saire gibi eşyalara değil, kadın iskarpini, kadın eldiveni, dekolte gömlekler, fantezi çamaşırlar, ipek çoraplara bile vazıyet ediyordu. Mal sahipleri:

— Efendim... Bu eşyanın askerle ne alâkası var? Asker harbe giderken bu dekolte gömleği, bu paçası dantelli donu, bu yüksek topuklu iskarpini mi giyecek, diye itiraz etmek istiyorlar; fakat:

— O, sizin bileceğiniz şey değil. Emir var. Alacağız, cevabıyla karşılaşıyorlardı.

Verilen bu cevap, yalan ve yanlış değildi. Çünkü bu komisyonlara icra edilen ilk tebligat, böyle bir karışıklığı mucip olacak mahiyette idi.

Menfaati sektedar olan, herhangi şekilde olursa olsun manen ve maddeten sarsılan, birdenbire hükûmete düşman kesilivermişlerdi. Bir anda her tarafta kurulan divan-ı harplerin şiddetli tehditlerine rağmen, esnaf ve tüccarların şikâyetleri ayyuka çıkıyor; merci ve makamlara verilen istidaları kayıt için defter bulunamıyordu. Vilâyetlerde valiler, defterdarlar, kaza kaymakamları, malmüdürleri ve sair alâkadar mülkiye memurları şaşırmış kalmışlardı. Ortada bu mühim ve tarihî günlerin beklediği bir vazife vardı. Fakat bu vazifenin kimler tarafından ne suretle ifa edileceği o derece girift bir hâle gelmişti ki, bunu selâmetle temin etmek mümkün değildi. Bütün muamelâtın üstünde bir tek kelime dolaşıyor; büyük ve küçük her makam, işleri kendinden daha küçük makama tevdi ederek ve mesuliyet kelimesiyle de tehdit eyleyerek suya sabuna dokunmaktan kaçınıyordu.

Bilhassa askerliğe temas eden muamelât, adeta içinden çıkılmaz bir hâle gelmişti. Enver Paşa Harbiye Nazırı olur olmaz

redif kıtaatını lâğvetmiştir. Seferberlik emri mucibince kırk beş yaşına kadar her fert, Ahzıasker şubelerine müracaat edecekti. Ahzıasker şubeleri, mahşer hâline gelmişti. Müracaat edenlere istihdam mahalli bulunamıyor, mürettabat harici ve saire gibi namlarla geri çevriliyordu. Bu hâl, büyük bir suiistimal doğurmuştu. İstanbul'da Enver Paşa, bilmem hangi şehzadeden veyahut herhangi nüfuzlu bir şahsiyetten kendisine gönderilen tavsiye mektuplarını – güya ibret olmak üzere – Harbiye nezaretinin duvarlarına astırarak hiçbir fert hakkında istisnai muamele yapmayacağını ilân ederken taşrada parasına ve adamına güvenenler çarçabuk kolayını buluyor; Ahz-ı asker *(asker alma)* kanununun kaçamaklı maddelerinden istifade ederek yakasını kurtarmaya muvaffak oluyordu.

Askerlik muamelâtında da birdenbire ehemmiyete şayan bir karışıklık husûle gelmişti. Ordunun umumi şekil ve vaziyeti şu suretle hulâsa edilebilirdi:

Balkan Harbinin orduda açtığı yaralar henüz kâmilen tedavi edilmemişti. Balkan harbindeki silâh ve malzeme noksanlarını tamamıyla ikmale ve eskileri kâmilen ıslah ve tecdide, devletin ahval-i maliyesi müsait değildi. Enver Paşa Harbiye Nezareti'ni işgal ettiği zaman, o bina altında derhal bir fikir müsademesi başlamıştı. Orduyu gençleştirmek, orduyu, eski ve mücerrep kumandanlarla takviye etmek. Tabiidir ki, birinci fikir galebe edecekti. Çünkü Enver Paşa, bilhassa bu iş için Harbiye Nezaretine getirilmişti.

Enver Paşa, yalnız Harbiye Nazırlığı ile iktifa etmemiş; Erkânıharbiye-i Umumiye Reisliğini deruhte etmişti ve bu suretle kendisine itiraz etmesi ihtimali olan bir makamın kuvvetini refeylemişti. Aynı zamanda - Cemal Paşa'nın Nafıa Nezareti'ne gelmesinden dolayı, bir hizada yürümesi lâzım gelen arkadaşlardan Damad-ı Hazreti Şehriyarî Hafız Hakkı Paşa'yı Erkânıharbiye Umumiye İkinci Reisliği mevkiine geçirmişti. Fikren ve ruhen kendisiyle müşterek ve hatta ordunun gençleşmesi hususunda pek müfrit ve hararetli olan bu zat,

hem Erkânıharbiye Dairesinde bir emniyet manivelâsı vazifesi görebilecek ve hem de teceddüd işlerinde azami derecede yardım edecekti.

Başlangıçta, her şey yolunda gitmişti. Büyük, küçük bir hayli liyakatsiz kumandanlar tekaüde sevk edilmişti. Orduya oldukça kuvvetli bir inzibat ruhu girmişti. Verilen emir, icra ettiriliyor; en küçük bir itiraz, derhal tekaüde sevk cezasıyla neticelendiriliyordu. Alman Islahat Heyeti'nin taşkınlıklarına da nihayet verilmiş, kendisine adeta Ordu Başkumandanı süsü veren Leyman Paşa'nın unvanı sadece müfettişliğe indirilmekle beraber müfrit ve lüzumsuz gururunu kırmak için resmî ziyâfetlere dâvet edilmemesine bile karar verilmişti.

Harbiye Nezareti'nin ve Erkânıharbiye-i Umumiye'nin şube müdürlüklerine, Enver Paşa'nın gayesine taraftar olan genç erkânıharpliler getirilmişti. Bunlar, matlup olan *(istenilen)* ıslahata sürat vermişler, kısa bir zamanda cidden mühim terakki eserleri göstermişlerdi. Enver Paşa'nın prensibi bir noktada toplanıyordu. Bu genç Harbiye Nazırı, kafasından doğan her fikre, bilâkaydüşart itaat bekliyor. Herhangi makam, iktidar, meziyet sahibi olursa olsun, hiçbir ferdin en küçük bir itirazını bile işitmek istemiyordu.

Teceddüd fikri, adeta bir hastalık hâlini almıştı. Yapılacak daha esaslı birçok şeyler dururken bir de yazı meselesi çıkarılmış, hiçbir ilmî esasa istinad etmeyen garip bir fikir ortaya atılmıştı. Yazılar, ayrı harflerle yazılırsa, güya daha çabuk yazılacak ve okunacaktı. Malûm olan Arap ve Acem harflerinin üstüne harekeler ve aksanlar ilâve edilmiş, ordu alfabesi namı verilen garip bir yazı meydana getirilmişti. Bu yazıyı süratle ve sühuletle okumak şöyle dursun, gözlere pek çirkin ve yabancı geldiği için herkese bir yadırgama tesiri vermişti. Nitekim bu yazının tamim ve intişarı sıkı bir talimatname ile bütün devair ve askerî idârelerine tebliğ edildiği halde matlup olan neticeyi vermemiş, birçok zevât tarafından zadelcinnet tensiye olunan bu teşebbüs, kısa bir zamanda akametle nihayetlenmişti.

Ordunun yeni çalışma şartları makul ve hesaplı bir programa istinad etmediği için en büyük kumandandan saka neferine kadar her ferdi lüzumundan çok fazla yoruyor, görülen terakki eserlerine mukabil sinirlerde bir gerginlik his olunuyordu. Yıkmak, pek çabuk ve pek kolay oluyordu. Fakat onun yenisi yapılırken büyük müşkülât ve mânialarla karşılanıyordu. Nitekim seferberlik emri verilir verilmez, mühim bir mesele zuhur etmiş; ordunun seferi kıymet ve kudreti bir anda büyük bir sarsıntıya uğramakla beraber umumi harbin devam ettiği müddet zarfında önüne geçilemeyen suiistimallere sebebiyet vermişti.

Ordunun son teceddüd teşebbüsünde, redif teşkilâtı lâğvedilmişti. Hâlbuki seferberlik emri verilir vermez, bu emir mucibince kırk beş yaşına kadar bütün halk askerlik dâvetine icabet edince, Ahz-ı asker şubeleri, âdeta bir mahşer hâline gelmişti.

Anadolu, bu mübârek yurt, tükenmez bir insan hazinesi idi. Ve muti Türk evlâtları, bir tek emir ve bir tek işaretle mukaddes vazifelerine şitap etmişlerdi. Fakat bu efrad nereye sevk edilecekti? Mensup oldukları kolordunun ihtiyacından fazla mı, yoksa eksik mi idi? Ve sonra, nereden ve ne suretle nereye sevk edilecekti? Binlerce ve yüzbinlerce halk; debboylarda, Ahz-ı asker dairelerinin avlularında, han ve cami köşelerinde sürükleniyor; işar ve istişarın arkası gelmiyordu. Nihayet, bu ikmal efradının en yaşlı ve talim görmemişlerinden başlanarak muhtelif esnan erbabına, işar-ı ahire kadar mezuniyet verilmişti. İşte o günden itibaren de akla ve hayale gelmez hileler baş göstermişti. İstanbul'da, Harbiye Nazırı Enver Paşa, bilmem hangi şehzadeden ve yahut her hangi nüfuzlu bir şahsiyetten kendine gönderilen tavsiye mektuplarını güya, ibret olmak üzere Harbiye Nezareti'nin duvarlarına astırarak hiçbir fert hakkında istisnaî muamele yapamayacağını ilân ederken, taşrada parasına ve adamına güvenenler çarçabuk kolayını buluyorlar, Ahz-ı asker kanununun iltimaslı maddelerinden istifade ederek yakalarını kurtarmaya muvaffak oluyorlardı.

Muamelâtı müşkülleştiren meselelerden biri de zabit noksanı idi. Ordunun gençleştirilmesi teşebbüsü dolayısıyla bazı kıtalarda zabit mevcudu, kadronun ancak nısfı derecesine inmişti. Bu noksanı ikmal etmek için, daha dün kadro haricine çıkarılan veyahut tekaüde sevk olunan zabitlerin tekrar istihdamına mecburiyet husûle gelmişti. Hâlbuki ekserisi cidden ehliyetsiz ve yaşlı olan bu zabitân, böyle mühim bir seferberliğin ihtiyaç gösterdiği sürat ve intizamı temin edemiyorlar; bilhassa mafevk makamlardan birbirini müteakip verilen mütenakıs emirleri kavrayamamak yüzünden birçok yolsuzluklara sebebiyet veriyorlardı.

Teferruat hakkında hiçbir hazırlık yapılmadan seferberliğe giriliverdiği için, bütün bu karışıklıkların zuhur etmesi tabii görülebilirdi. Fakat asıl gayr-i tabii olan bir mesele vardı ki; o da memleketi tehdit eden büyük bir felâket karşısında, kendi hasis menfaatlerini düşünen ve buna gizli kanallarla mecra vermek isteyen yepyeni bir zümrenin türemek istidadı göstermesi idi.

Merkez-i Umumî'de, Nurosmaniye Kulübü gibi nüfuzlu ittihatçı mahfellerinde eskiden beri "Türkü, ticarete hâkim kılmak" nazariyesi mevcut idi. fakat seferberlik emri verilir verilmez, bu cereyan birdenbire büyük bir kuvvet kesbedivermişti! Bu makul ve meşru fikir, esasen İttihat ve Terakki Cemiyeti'nin programına dâhildi. Hatta kulüplerin vazifelerinden biri de, bu mühim cereyanı teşvik ve takipten ibâretti. Fakat bu güne kadar kulüp nizamnamelerinin sayfalarında uyuyan bu fikir, nasıl olmuştu da birdenbire böyle coşkun bir kuvvet oluvermişti? Eğer bu cereyan tabii bir mecra takip etseydi, hiç şüphesiz ki, her Türk'ün kalbini mefharet ve memnuniyete sevk edecek bir şekil iktisap edebilirdi. Hâlbuki maalesef meselenin içyüzü böyle değildi. Bu işe hareket ve hararet verenler; Cemiyetin ruhuna kadar nüfuz etmiş olan birkaç Musevî ile bunların maske ittihaz ettikleri mahdut birkaç şahsa inhisar etmişti. İş bu derecede kalsa, yine bir şey değildi. Fakat muntazam bir

programla hareket eden bu adamlar, tasavvur ettikleri büyük servetin kolayca istihsali için hükûmetin harbe girmesini dört gözle beklemektelerdi. Bu sinsi kuvvet, maksatlarını temin etmek için yavaş yavaş Harbiye Nezareti'ne hulûl ediyor; bilhassa Levazımat-ı Umumiye Reisi İsmail Hakkı Paşa'nın etrafında, nafiz ve müessir bir muhit yaratıyordu.

Seferberlik noksanları pek ağır şerait altında güçlükle temin edilebildiği için, Vükelâ Heyeti birdenbire bir harbin zuhurundan endişe ediyorlar ve bunun önünü almak için Fransa, İngiltere, Rusya sefirlerinin yüzlerine gülüyorlardı. Fransa ve İngiltere ile mühim bir hudut olmadığı için en büyük ehemmiyeti Ruslara ve Rus hudutlarına veriyorlardı. Bu meseleden en ziyade telâş eden Dâhiliye Nazırı Talât Bey, Erzurum valisine şu şifreli telgrafı çekmişti:

"Erzurum Vilâyetine,

Ordumuzun Rusya ile harbe tutuşması, Rusya devletinin müttefiki olan Fransa ve İngiltere'nin de ilân-ı harp etmesini ve netice itibariyle de İstanbul'un tehlikeye düşmesini icap ettirebilir. Buna binaen Kafkasya hududu üzerinde ziyadesiyle ihtiyatkâr davranılarak ilân-ı harbe vesile verecek hareketlerden, hudut münazaa ve müsademelerinden suretikat'iyede içtinap olunması ehemmiyetle tavsiye olunur.

Dâhiliye Nazırı Talât"

Erzurum Valisi Reşid Paşa, bu telgrafı derhal mülhakata ve alâkadar memurlara tebliğ etmiş ve hatta Erzurum'da bulunan Kolordu Kumandanı'na da göstermişti.

Harp zuhur ettiği takdirde en çok ehemmiyet verilecek yerlerden biri ve belki birincisi bu mıntıka idi. Çünkü hududun öte tarafında her türlü vesaite mâlik olan muazzam Rus orduları, önüne geçilmek müşkül olan bir sel gibi, buradan yürüyeceklerdi.

GOBEN VE BRESLAV

Alınan haberlere nazaran Ruslar umumi seferberlik ilânının üstünden birkaç gün geçer geçmez, Kafkas Ordusu'nun seferberliğini de ikmal etmişler ve bu orduyu harekete getirmişlerdi. Müteaddit Rus Fırkalarının Kars ve Sarıkamış havalisinde, birçok alayların da Batum, Olti, Erivan civarlarında toplandığı işitiliyor; buna binaen Osmanlı hudutlarını müdafaa edecek olan Üçüncü Ordu'nun bir an evvel kuvvetlenmesine büyük bir ehemmiyet veriliyordu. Şu hakikati unutmamak icap eder ki, o mıntıkada bulunan İttihat ve Terakki kulüpleri cidden takdire şayan bir faaliyet gösteriyor. Orduya karşı büyük bir muhabbet besleyen vatanperver Erzurum halkının fedakârlığı sayesinde, seferberlik noksanlarının ikmaline gayret ediliyordu. Aynı zamanda, Çanakkale ve Karadeniz boğazlarındaki tahkimat da ilerliyordu.

Bu telâş ve heyecan içinde müessif bir haber gelmiş; yalnız devlet ricalini değil, halkın her sınıf ve ferdini acı bir teessüre gark etmişti. İngiltere Bahriye Nezareti, İngiltere tezgâhlarında bulunan Sultan Osman ve Reşadiye zırhlılarına ambargo vazetmiş, açıkçası, bu iki zırhlıyı gasp etmişti. Hâlbuki fakir bir milletin dişinden tırnağından kestiği paralarla son taksitini ödediği bu iki zırhlı, kanunen ve hukuken Osmanlı Hükûmetinin

malı hükmüne girmişti. Henüz İngiltere hükûmetiyle harbe girilmediği için bu hareket, İngilizlere karşı büyük bir nefret husûle getirmişti.

Milletin bu teessürü arasında, adeta mucizevî bir hâdise zuhur etmiş. Bunalan kalplere biraz ferahlık vermişti. O da Goben ve Breslav isminde iki Alman zırhlısının Çanakkale Boğazı'ndan içeri girmesi idi. Fakat kim bilirdi ki mesut bir tesadüfe atfedilen bu hâdise, biraz sonra milletin başına en büyük bir felâket getirecekti.

Almanların, Bahrisefid *(Çanakkale Boğazı)* donanma müfrezesini teşkil eden bu iki gemi, harp başlar başlamaz İngiliz filosu tarafından takibe başlanmış, bu sebeple Çanakkale'ye ilticaya mecbur kalmıştı. Almanya hükûmeti İstanbul Ataşenavalı *(Deniz Ataşesi),* Bahriye Nezareti'ne müracaat etmiş, bunların tekrar Akdeniz'e açılması için kâfi miktarda kömür istemişti. Bu talep diriğ edilmemiş, Çanakkale'ye derhal altı bin ton kömür gönderilmişti. Alman zırhlıları, bu kömürü almakla meşgul iken, Ağustosun ll'inci gecesi Harbiye Nazırı Enver Paşa, Sadrazamın yalısına gelmiş; orada müzakere için toplanan Talât, Cavit, Halil Bey'lerin karşısına geçmiş. Sakin bir tavırla:

— Bir oğlumuz dünyaya geldi, demişti.

Bu garip nükteden hiç kimse bir şey anlayamadığı için Harbiye Nazırı'ndan izahat istemişlerdi. O zaman Harbiye Nazırı şu cevabı vermişti:

— Goben ile Breslav zırhlılarının kumandanları, Çanakkale Mevki-i Müstahkemi Kumandanı'na müracaat etmişler, İngiliz filosunun Boğaz haricinde beklediğini söyleyerek Boğaz'dan içeri girmelerine müsaade istemişler. Kumandan benden sordu. Müttefikimiz olan bir devletin iki gemisini bu tehlikeden kurtarmak istedim. Bu talebe muvafakat edilmesi hakkında emir verdim. Gemiler şimdi Boğaz'ı geçtiler. Oradaki istihkâmlarımızın himâyesi altına demirlediler. İşte şimdi, mühim bir siyasî hâdise karşısında bulunuyoruz. En evvel buna bir

karar vermeliyiz.

Enver Paşa'nın bu sözleri orada bulunanların üzerinde, âdeta soğuk bir duş tesiri göstermişti. Bilhassa Talât Bey, böyle hodbehod bir harekette bulunduğundan dolayı Enver Paşa'yı âdeta muaheze etmişti. "Sırası gelmişken istidrat olarak şunu da söyleyelim ki, İttihat ve Terakki Cemiyeti hakkında neşriyatta bulunan bir gazete, Babıâli Baskını'ndan sonra Enver ile Talat arasında birtakım gizli rekabet ve husumetlerden bahsetmişti.

Cemiyete manen hâkim olduğu iddia edilen mevhum zabitan bloğu gibi, bu rekabet ve husumet rivâyeti de tamamen efsaneden ibârettir. Talat ve Enver, bu geceye kadar birbirlerine karşı en samimi bir sevgi ve samimiyetle merbut bulunmuşlar, en mühim meselelerde bile yekdiğerine karşı kalben en küçük bir iğbirar bile duymamışlardı. Fakat Enver Paşa'nın bu şuursuzca hareketi Talât Bey'i pek müteessir etmiş, işte bu geceden itibarendir ki, bu iki samimi arkadaşın arasına infialin ilk tohumları serpilmişti."

Bu iki Alman zırhlısının, Boğaz'dan girmesi üzerine hükûmetin vaziyeti fevkalâde nezaket kesbetmişti. Hukuk-u düvel ve bîtaraflık kaidesince yapılacak iki hareket vardı. Bu iki gemi, ya yirmi dört saat zarfında Osmanlı kara sularını terke icbar olunacak ve yahut bütün silâhları çıkarılarak bir limanda alıkonulacaktı. Hâlbuki bu iki şıktan hangisi tatbik edilecek olsa, Almanlar kızacak ve hiç şüphesiz ki ittifakname yırtılacaktı. Bu iki şıktan birisi yapılmadığı takdirde de İtilâf devletlerinin derhal Osmanlı Hükûmetine harp ilân edecekleri muhakkaktı.

Vükelâ Heyeti, Enver Paşa'nın bu hareketi yüzünden kızgın bir çember içinde sıkışıp kalmışlardı. Sabaha kadar müzakereye devam ettikleri halde, münasip bir hâl çaresi bulamamışlardı. Ertesi gün ise erkenden İngiliz ve Fransız sefirleri, çatkın birer çehre ile Babıâli'ye dayanmışlardı. Sefirler, bu iki Alman gemisinin ne hakla Boğaz'dan içeri alındığını soruyorlar; bir gün

evvel Odesa'dan gelerek İstanbul'dan geçen bir Fransız vapurunun Alman gemileri tarafından tevkif ve taharri edildiğini ileri sürüyorlar; bîtaraflığa mugayir buldukları bu hareketten dolayı Osmanlı Hükûmetini şiddetle protesto ediyorlardı.

Vükelâ Heyeti tekrar toplanmış, hararetli bir müzakere başlamıştı. Bütün bu buhran ve endişe arasında sükûnetini tamamen muhafaza eden ve dudaklarında müstehzi bir tebessümle etrafındakileri süzen tek bir şahıs görülmekte idi. O da, Harbiye Nazırı ve Erkânıharbiyesi Umumiye Reisi Enver Paşa idi.

İki saat süren bu müzakereden sonra, Talat ve Halil Bey'lerin Almanya Sefiri'ne gönderilmesine ve bu iki geminin – muvakkaten ve zahiren – silâhtan tecrit ediliyormuş gibi gösterilmesi için rica edilmesine Vükelâ Heyeti'ne karar verildi. Ve bu iki zat gönderildi. Fakat bir saat sonra Talat ve Halil Bey'ler, müteessir bir çehre ile Babıâli'ye avdet etmişlerdi. Çünkü sefir, böyle bir muamelenin aradaki ittifak ile telif kabul edemeyeceğini, hatta bu teklifin bile bir hakaret teşkil edeceği cevabını vermişti. Çok gariptir ki bu hâdisenin mesuliyetini omuzlarında taşıyan Enver Paşa, bir kenara çekilerek sükût etmek lâzım gelirken,

Goben ve Brestlav

bilakis sefirin cevabına hak vermişti.

O zaman bütün gözler Enver Paşa'ya çevrilmiş, herkesin kalbinde gizlenen müşterek bir his, adeta şu manada tebellür etmişti:

— Acaba, Enver Paşa'nın Almanlarla gizli bir ittifakı mı var?

İşte ancak o zaman Enver Paşa, omuzlarında taşıdığı yükün ağırlığını hissedebilmiş, diğer salonda kendisini bekleyen birisini görmek bahanesiyle İçtima Salonu'nu terk eylemişti.

Vükelâ Heyeti, bu acz ve ıstırabın ateşleri içinde kavrulurken, - maalesef, şahsı tespit edilemeyen - bir zat tarafından ortaya şu suâl atılmıştı:

— Meselâ... Almanların, bu gemileri bize birkaç ay evvel gizlice sattıklarını ve şimdi de getirip bize teslim etmek suretiyle vazifelerini yaptıklarını iddia etsek nasıl olur?

Bu fikir, cidden dâhiyane idi. bir anda, herkesin kalbini yakan ateşin üstüne su serpmişti. Şüphesiz ki bu zaruri yalanı, Almanlar da tasdik edeceklerdi. Enver Paşa'nın yaverlerinden biri, Almanya sefirine gönderildi. Sefir, Sadrazamın yalısına dâvet edildi. Vakit, gece yarısını geçiyordu. Tekrar hararetli bir müzakere başlamıştı. Sadrazam, Talat Bey ve sefir arasında geçen bu müzakerede Enver Paşa bulunmamıştı. Sadrazamın yalısındaki telgraf makinesiyle Berlin Telgrafhanesi bulundu. Sefir İmparatora vaziyeti hikâye etti. Nihayet şafak sökerken şu kısa cevap geldi:

"Gemilerin Türkiye'ye satılmış olduğunu ilân edebilirsiniz. Ancak Goben zırhlısında bulunan Amiral Şuson'un Osmanlı hizmet-i askeriyesine alınması ve gemilerin de yine onun emrine bırakılması şarttır."

Artık müşkülâtın büyük bir kısmı atlatılmıştı. Şimdi bu meseleye yaldızlı bir cilâ vermek lâzımdı. İntişar etmek üzere bulunan sabah gazetelerine adamlar koşturulmuş, büyük yazılarla şu mealde birer yazı yazmaları tavsiye olunmuştu.

"İngilizler, pek haksız ve kanunsuz olarak iki zırhlımızı gasp etmişlerdi. Millet, bundan çok müteessirdi. Fakat hükûmetimiz her ihtimale karşı ihtiyatlı davranmış; Almanlardan iki gemi satın almıştı. Şimdi o gemiler gelmiş ve Çanakkale'den içeri girmiştir. *Millete tebşir ederiz"*

"Aynı zamanda Almanya hükûmetinden satın alınan Goben ve Breslav zırhlıları dünkü gün Çanakkale'ye muvasalat etmiştir" diye kısa bir resmi beyanname de neşredilmişti. İşte böyle mucizevî bir hareketle ele geçen iki zırhlı, milletin kalbine ve memleketin dört köşesine günlerce devam eden tatlı ve hülyalı bir sürur vermişti.

Hatta bu hâdise yalnız kalplerde bir ümit ve inşirah uyandırmakla kalmamış, pek garip ve gülünç propagandalara da kapı açmıştı. İttihatçıların avam hatipleri mahalle kahvelerine yayılmışlar:

"Artık, hiç kimseden korkumuz kalmadı. Şimdi donanmamız, *Karadeniz'e tamamen hâkimdir. Rus filosu, yerinden bile kımıldayamayacaktır. Kafkas hududunda bekleyen iki milyon-*

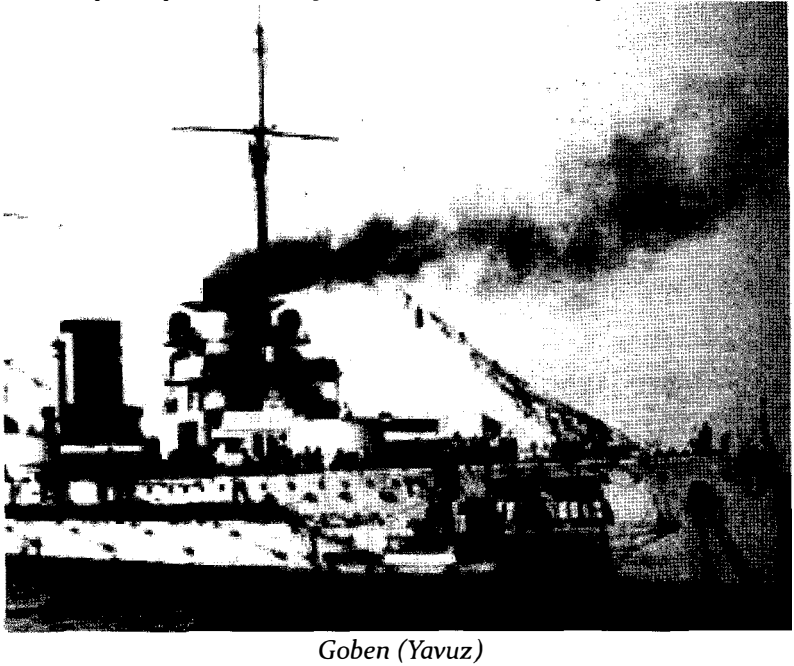

Goben (Yavuz)

luk ordumuz, derhal Batum'u işgal edecek. Oradan iki kola ayrı-lacak, şimal kolu Kazan'a kadar çıkacak. *Cenup kolu da Bakü'yü alacak. Efgan Ordusuyla birleşecek. Himalaya Dağları'nı aşa-rak doğruca Hindistan'a girecek. Aynı zamanda bir ordumuz da cenuba doğru inecek. Vaktiyle Musa aleyhisselâmın kırk sene yol bulamadığı Tih Sahrası'nı, Tur-i Sina dağlarının üstünden dolaşarak geçecek, Mısır İslâm fedailerinin hazırladığı iki yüz bin tulumdan mürekkep köprünün üzerinden bilmürur (geçerek), doğruca Kahire... Oradan Bingazi, Trablusgarb... Zaten Tunus, Fas, Cezayir İslâmları süngülerimizin ucunu bekliyorlarmış. Derhal isyan ederek ordumuzu karşılayacaklarmış. Hindistan, Efganistan, Türkistan, Mısıristan ve nihayet Berberistan. Aynı günde ittihad-ı* İslâm ilân edecek" diye, mecnunane hayallerle doldurulmuş rengârenk balonlar uçurmaya koyulmuşlardı.

Avamın meserretine nihayet yoktu. Balkan Harbi'nin bütün fecaati, bu yaldızlı hayaller karşısında tamamen unutulmuştu. Pek gariptir ki şâirler ve edipler de harekete gelmişlerdi. Bir-

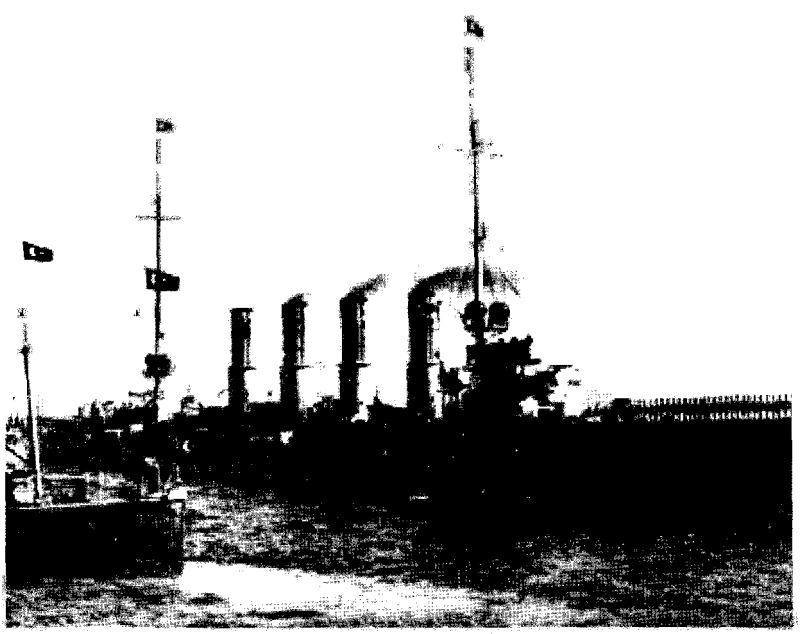

Brestlav (Midilli)

den garip bir Turan aşkı ile ortaya dökülmüşlerdi. Bazı şark vilâyetlerinin Belediyeleri bile, bu cazip hayale kapılmışlar. Şehir ve kasabalarının şark cephelerindeki yollara, üzerinde Şark'ı gösteren bir ok işaretiyle, "Turan yolu, buradan gider" diye birer plâka koymuşlardı.

Cidden kıymettar bir harp silâhı olan Goben zırhlısının adı "Yavuz", ondan küçük olan kruvazörün ismi de "Midilli" tesmiye edilmişti. Fakat vaziyet, yine büyük bir nezaket kesbetmişti. Bahriye Islahat Heyeti'nin riyasetinde bulunan ve Osmanlı Donanması Kumandanı sıfatını haiz olan İngiliz Amirali Limpos Paşa, Bahriye Nezareti'ne resmi bir tezkere göndermiş; birdenbire böyle ehemmiyeti haiz iki zırhlıya mâlik oluverdiğinden dolayı hükûmeti tebrik ettikten sonra:

— Bu iki gemiyi derakap kumandama veriniz. Maiyetimdeki güzide efrad ve zabitandan seçeceğim bir heyeti bu gemilere yerleştireceğim. Nihayet bir ay zarfında onları pek mükemmel kullanabilecek bir hâle getireceğim, demişti.

Amiralin vazifesi cümlesinden olan bu teklife muvafakat etmek, tabii mümkün değildi. Almanlar, gemileri teslim etmeyecekleri gibi kendileri de bir İngiliz amiralinin maiyetine girmeyeceklerdi. Yeni ve hatta eskisinden daha şiddetli bir ihtilâf baş göstermişti. Bahriye Nazırı Cemal Paşa, işi yine avutma siyâsetine dökerek, gemilerdeki Alman zabitan ve efradının yorgunluğundan bahsetti. Devir, teslim ve tahliye meselesinin bir müddet teehhür edeceği cihetle, bu zaman zarfında gemilere yerleştirilecek zabitan ve efradın listesinin tanzimi ile iştigal edilmesine dair Amiral Limpos'a cevap gönderdi. Fakat Amiral, ya vaziyetten şüphelendiğinden veyahut fazla vazifeperverliğinden dolayı noktainazarında ısrar gösterdi. Bu defa -bazı siyasî mütealatı da havi olmak üzere- doğrudan doğruya Sadrazama bir rapor gönderdi. Bu sırada artık İngilizleri filodan uzaklaştırmak için vükela arasında müzakere cereyan etmekte idi. Fakat ortada ciddi bir sebep olmadığı için -harbe vesile olmamak maksadıyla- büyük bir teenni ve ihtiyat gösterilmekte idi.

İşte amiralin –askerlik kaidesini ihlâl ederek– Sadrazama gönderdiği rapor bahane edildi. Bahriye Nazırı Cemal Paşa tarafından:

"Siz, Bahriye umurunun ıslahına memursunuz. Bu itibar ile Bahriye Nazırı'nın maiyetinde bulunuyorsunuz. Buna binaen raporlarınızı ancak Bahriye Nazırı'na takdim edebilirsiniz. Aynı zamanda vazifenizin, yalnız ıslahat-ı bahriyeye inhisar etmesi şarttır. Kuvay-i Bahriyemizin ahvalinden bahisle hükûmetin siyâset tarzı hakkında Osmanlı Hükûmetine yol göstermeniz doğru değildir" mealinde ve âdeta ihtar mahiyetinde bir tezkere gönderildi. Amiral, ertesi günü Cemal Paşa'ya şu cevabı verdi:

"Emirnamenizden, hakiki vaziyeti keşfettim. Bundan sonra, gösterilen hatt-ı hareketi takip edeceğim. Ancak, son zamanlardaki fazla çalışmaktan yorulduğum için bir müddet kızımın Tarabya'daki yalısında istirahatime müsaade buyurmanızı rica ederim."

Bu cevap, pek nazikâne olmakla beraber, Amiral Limpos'un infialini açıktan açığa göstermekte idi. işte nihayet, İngilizleri işten el çektirmek için aranan bahane, tam istenilen şekilde zuhur etmişti. Buna binaen Amiralin ricası derhal kabul edildi. İstediği mezuniyet verilmemekle beraber, *"Sizin, donanmada bulunamayacağınız esnada, maiyetinize mensup İngiliz zabitanıyla filonun Türk zabitanı arasında ihtilâf tevlid edebilecek hâdisata meydan verilmemek –ve aynı zamanda hizmetlerinden başka suretle istifade edilmek– üzere İngiliz zabitanını Bahriye Nezareti'ne gönderiniz"* denildi. Artık Amiral Limpos ile İngilizler, istiskal edildiklerini, tamamen idrak etmişler ve derhal işten çekilmişlerdi. Ertesi günü intişar eden gazetelerin tebligat kısmında, şu kısa ve resmî tebliğ görülmüştü:

"Amiral Suşon Paşa'nın Donanmay-ı Osmanî birinci kumandanı unvanıyla hizmeti saltanat-ı seniyeye dahil olduğuna dair irâde-*i seniye-i cenabı hilafetpenahi şerefsâdır olmuştur."*

Hükûmetin bu kısa tebliği, birçok tefsirâta meydan vermişti. Hakikate gelince: Osmanlı Hükûmeti, felâkete doğru bir adım

daha takarrüp etmişti. Fakat halkın büyük bir ekseriyeti, bundan tamamen gafil ve bihaberdi. Almanların, Garp cephesinde kazandıkları mütevali zaferler, herkesin kalbine meçhul ve garip bir sürur veriyor. Marmara'nın durgun sularında, Moda açıklarında manevra yapan Yavuz ile Midilli'nin bacalarından savrulan buram buram dumanlar, neşe ve ümitleri arttırıyordu.

İstanbul'da bulunan ve Türklerin saf kalbini açık bir kitap gibi okuyan Almanlar, bu umumi heyecanı büyük bir memnuniyetle karşılıyorlar, artık Türklerin kalbine tamamen hükümran olduklarına kanaat besliyorlardı. Fakat buna mukabil:

"Artık, kâfi derecede hazırlıkta bulundunuz. Harbe gireceğiniz zaman gelmiştir" diye hükûmet ricalini tazyikten geri durmuyorlardı.

Geceleri sabahlara kadar devam eden Vükelâ Meclisi müzakeratı, hemen tamamıyla Almanların tekliflerini tetkik ile geçiyor; fakat her müzakere, kararsızlıkla neticeleniyordu. Ancak, ahvale vakıf zevat arasında, - artık tamamıyla Almanların nüfuzu altına girmiş olan – Enver Paşa'nın birdenbire harbe sebebiyet vereceğine dair bazı şayialar deveran ediyor, hatta Talat Bey'in de yavaş yavaş Enver Paşa ile fikren birleştiğine, teminat veriliyordu.

Fakat günler geçtikçe harbin vaziyeti değişiyor; Garp cephesinde birdenbire parlayan Alman zafer yıldızı, yavaş yavaş bulanık bulutlarla örtülüyordu. Düşmanlarına ilk tokadı attıktan sonra Belçika'yı bir hamlede çiğneyen ve Fransa topraklarında dev adımlarıyla ilerleyen muazzam Alman Ordusu, Marn Meydan Muharebesi'nde kafasına yediği şiddetli bir darbe ile sersemlemiş; olduğu yerde duruvermişti.

Buna mukabil heybetli Rus silindiri ağır ağır Şark'tan ilerliyor, önüne gelen bütün mukavemet vasıtalarını çiğneyip eziyor, Şarkî Prusya ve Galiçya taraflarını kan ve ateşle yoğurarak Almanları ve Avusturyalıları hezimet uçurumlarına doğru sürüyordu. Almanlar ve bilhassa Avusturyalılar, fenâ halde sıkışmış-

lardı. Sefir, hemen her gün Babıâli'ye geliyor. Sadrazama:

— E, artık seferberliğinizi ikmal ettiniz. Daha ne bekliyorsunuz. Bu vaziyetten, Kayzer[19] fenâ halde sinirleniyor. Benden her gün izahat talep ediyor, diye ısrarda bulunuyor, sefir gittikten sonra da Enver Paşa, kaşlarını çatarak:

— Sefirin hakkı var. Müttefik ordular, fenâ halde dayak yiyorlar. Böyle bir zamanda onlara yardım etmezsek, ne zaman edeceğiz? İttifak'ın manası kalmıyor, diye sefire hak veriyordu.

Bir gün yine telâşla Almanya sefiri Babıâli'ye gelmiş, Sadrazam Halim, Harbiye Nazırı Enver, Bahriye Nazırı Cemal Paşalarla Dâhiliye Nazırı Talat Bey'e şu sözleri söylemişti:

— Biz, Şarkî Prusya'da Ruslara karşı büyük bir çevirme hareketine hazırlanıyoruz. Kayser, bu taarruz kuvvetlerinin başına, General Fon Hindenburg'u geçirdi. Zaferden eminiz. Bari siz de kımıldanın. Bir hareket gösterin. Hiç olmazsa bir nümayiş yapın. Artık, bu böyle devam edemez. Sizden kati cevap istiyoruz. Şunu da unutmayın ki, Allah göstermesin, bizim mağlûbiyetimiz, sizin de felâketiniz demektir. Bu tereddütle kendinizi mahvedeceksiniz, demişti.

Sefir gittikten sonra, bu mesele evvelâ bu dört zat arasında ve sonra da diğer vükelânın celbiyle bütün meclis huzurunda müzakere edilmiş. Yine, ekseriyetin bîtaraflığı muhafazada devam hususundaki ısrarıyla neticelenmişti.

Bir iki gün sonra, Almanların ve bilhassa Fon Hindenburg'un kazandığı Tanenberg zaferi, harbin mukadderatını yine altüst etmiş. Alman kudret ve dehasının, namağlup olduğunu iddia edenlere hak verdirmişti. Bu sırada General ismindeki Alman gemisinde, Amiral Şuson Paşa tarafından Harbiye ve Bahriye Nazırlarının şerefine bir çay ziyâfeti verilmiş. Ertesi gün de Yavuz ve Midilli zırhlıları olduğu halde filonun talim için Karadeniz'e çıktığı işitilmişti. Harp aleyhtarı olanlar, Filo'nun Karadeniz'e çıkmasından fenâ halde endişe etmişlerdi. Çünkü herhangi küçük bir hâdise, derhal harbe sebebiyet verebilirdi.

19- Almanya İmparatoru

Buna binaendir ki vükelâ heyeti, Harbiye ve Bahriye Nazırlarından izahat istemişlerdi. Bahriye Nazırı Cemal Paşa:

— Filonun çıkmasına ben emir vermedim, dedi.

Fakat Enver Paşa derhal kaşlarını çatarak cevap verdi:

— Amiral Şuson, Başkumandan vekili sıfatıyla bana müracaat etti. Donanmaya büyük manevralar yaptıracağını söyledi. Tabiidir ki, Marmara denizinde büyük manevra yapılamaz. Goben'le Breslav'ın, Osmanlı sancağı altında olsa bile Çanakkale'den dışarı çıkmamasına ve çıkarsa batırılacaklarına dair de düvelimütelifenin bize tebliği var. Eh, amiralin lüzum gösterdiği manevra nerede yapılacak? Filo, ister istemez, Karadeniz'e çıkacak.

— Ya, bir hâdise zuhura gelirse?

— Ne hâdisesi zuhura gelebilir? Amiral ne delidir. Ne de çocuktur. Aklı başında bir askerdir. Bahusus lüzum gösterdiği ilmî ve fennî bir sebeple hareket etmektedir.

Enver Paşa'nın bu sözlerine, derin bir sükûtla mukabele edilmişti. Ancak, son meclis müzakeratında, Osmanlı Hükûmetinin bir müddet daha bîtaraf kalmasını rica etmek için Berlin'e gönderilmeleri takarrür eden Halil ve Damat Hafız Hakkı Bey'lerin, bir an evvel azimetlerine karar verilmişti.

***

Seferberliğin ilk gününden beri Almanya'dan, Avusturya'dan ve hatta İtalya'dan Musevi tüccarlar, fabrikatörlerin komisyoncuları mütemadiyen İstanbul'a gidip geliyor; buradaki maruf Musevi tüccar ve komisyoncularla sıkı temas ve müzakereler cereyan ediyordu. Harbiye Nezareti'nin Levâzımat-ı Umumiye Dairesi'nin salon ve koridorlarında, koltuklarının altında çantalar, kataloglar sıkıştırılmış olan bu tüccar ve komisyoncudan geçilmiyor, Levâzımat-ı Umumiye Reisi İsmail Hakkı Paşa'nın etrafı, gittikçe sıkışan bir şebeke ile çevriliyordu. Bu şebekenin bir ucu, İstanbul'daki Alman kolonisine diğer ucu da; İttihat ve Terakki Cemiyeti mahfilinde büyük bir nüfuz

kesbetmiş olan bazı maruf isimli Musevilere temas ediliyordu. Tokatlıyan'da, Perapalas'da, Beyoğlu kibar hayatına mensup Musevilerin salonlarında ziyâfetler veriliyor, bu ziyâfetlerde Levâzım Dairesine mensup erkân ve ümera dâvetlilerin en şerefli mevkilerini işgal eyliyordu.

Bu hal, birçok dedikodulara sebebiyet veriyordu. Bu dedikoduların en başında da, bu ziyâfetlerde patlayan şampanya şişelerinin, top gürültülerine birer kılavuz olduğu iddiası bulunuyordu. Suiistimal tabiri, henüz mevzubahis değildi. Endişeler, sadece bir nokta üzerinde toplanmakta idi. kulaktan kulağa deveran eden şayialara dikkat edilecek olursa söylenen sözler, şu kelimelerle hülâsa edilebilirdi.

— Bu tüccarlar, Harbiye Nezareti'nin ruhuna hulûl ediyorlar. Hükûmeti bir an evvel harbe sürüklemeye uğraşıyorlar.

***

Günler sükûnetle geçiyor, Kurban Bayramı yaklaşıyordu. Harp lehine işitilen sözler Babıâli'ye kadar aksetmiş, Vükelâ Heyeti'ne epeyce mühim bir telâş vermişti. O günlerde devletin mühim işleri, Sadrazam ve Hariciye Nazırı Said Halim Paşa'nın riyaseti altında Talat, Halil, Cavit Bey'lerle Enver ve Cemal Paşalardan mürekkep hususî bir Vükelâ Encümeninde istişare olunuyor; buradaki karar, diğer vükelâya tasdik ettiriliyordu. Yukarıdaki dedikodular mevzubahis olduğu sırada filonun tekrar Karadeniz'e çıkmaya hazırlandığı da haber alınıyordu. Bu mesele hakkında Enver Paşa'dan izahat talep edilmişti. Fakat Enver Paşa, kati bir lisan ile:

— İşte, geçen defa filo gitti, geldi. Bir vaka zuhur etti mi? Bu sefer de gider, gelir. Bunda telâş edecek ne var? Hem, hükûmetin rızası hilâfına kasten harbi istilzam edecek bir harekette bulunmayacağına dair, Amiral Şuson bana yemin etti. Müsterih olunuz. Hiç bir şey olmaz. Maksat, filo mürettebatını denizciliğe alıştırmak, cevabını vermişti.

Fakat bu cevabın ne dereceye kadar doğru olduğu, 16 Teşri-

nievvel 1330 (29 Ekim 1914) arife günü tahakkuk etmişti.

Ertesi günü bayram olduğu için İstanbul'un muhtelif semtlerinde ikindiye doğru arife topları atılırken, kulaktan kulağa akseden bir havadis; bomba tarrakasıyla patlamıştı. Henüz meselenin şekil ve mahiyetini kimse bilmiyor, sadece ağızdan ağza:

"Karadeniz'de harp başlamış. Filomuz Rusları perişan etmiş. Üç Rus zırhlısını batırmış. İkisini de teslim almış. Yüzlerce Rus bahriyelisini de esir almış." Sözleri dolaşıyordu. Bu havadis büyüye büyüye bir çığ teşkil etmiş. Osmanlı filosunun lehine tefsir edilen zafer, halkın avam kısmına büyük bir coşkunluk vermişti.

Şu anda İstanbul'da neşesine payan tasavvur edilmeyen iki zümre vardı. Biri, her şeyi zahiri şekilde kabul eden avamdı. Diğeri de Almanlardı. O gece bütün Alman kolonisinde âdeta zafer şenlikleri yapılıyordu. Şarapların ve şampanyaların buharıyla sermest olanlar, hep bir ağızdan "dî vaht am rayn" şarkısını söylüyorlar. Ve sonra ellerini Kayser Vilhelm'in resmine doğru uzatarak: "Hurraaa..." diye bağırıyorlardı. Fakat diğer bir zümre daha vardı ki, bunlar da birer köşeye çekilmişler;

"El, iydi ekber eyledi, biz mâtem eyledik" diye hüngür hüngür ağlıyorlar, memleketi bu büyük felâkete sürükleyenlere karşı, lânetler yağdırıyorlardı.

***

Bayram sabahı, en dikkate şayan olan sahne, Dolmabahçe Camii'nde cereyan ediyordu. Daha ortaklık ağarmaya başlarken asker bandolarının muzika sesleri ortalığı hazin nağmelerle sarsıyor; muhtelif alaylar ve taburlar, Dolmabahçe Meydanı'nda selâmlık tertibatı alıyordu.

Camideki Daire-i Hümayunun Vükelâya mahsus odasında, nazırlardan Talat, Cavit, Halil Bey'lerle Çürüksulu Mahmud Paşa, Ticaret Nazırı Süleymanül Büstanî, Posta Nazırı Oskan

Efendiler, Enver ve Cemal Paşalar, Yaver-i Ekrem sıfatıyla selâmlığa iştirak eden sabık Harbiye Nazırı ve Başkumandan Vekili İzzet Paşa toplanmışlardı. Herkesin simasında bir endişe ve hüzün vardı. Henüz mahiyeti anlaşılamayan Karadeniz vaka'sı hakkında hararetli bir muhavere cereyan etmekte idi. Artık merasimin başlamasına pek az bir zaman kalmıştı. Fakat bu merasimde isbat-ı vücut etmesi lâzım olan bir zât noksandı. O da, Sadrazamdı.

Sadrazam Prens Said Halim Paşa, gelmemişti. Meselenin iç-yüzünü bilmeyenler, evvelâ Sadrazamı, merasime iştirak edemeyecek derecede hasta zannetmişlerdi.

Fakat biraz sonra, -Karadeniz hâdisesine sebebiyet verenlere- muğber olduğu için istifaya karar verdiğini ve selâmlığa gelemeyeceğini öğrenmişlerdi. Tabiidir ki bu mesele, çok ehemmiyet verilecek bir hâdise idi. Böyle nâzik bir zamanda sadrazamın istifa etmesi, bir kabine tebeddülüne, belki de bir kabine buhranına sebebiyet verecekti.

Talât Bey, endişeli bir surette ayakta dolaşıyor, en mühim ve hayatî hâdiselerde bile soğukkanlılığını bir dakika kaybetmeyen bu metin adamın çehresinde, bugün ciddi bir telâş göze çarpıyordu. Maliye Nazırı Cavit Bey, Çürüksulu Mahmud Paşa, Posta Nazırı Oskan Efendi, Süleymanül Büstani Efendi'den mürekkep grup Karadeniz hâdisesini açıktan açığa tenkit ediyorlar; bu vakanın itilâf devletleriyle bir harbe müncer olmaması için derhal teşebbüsata girişilmesine lüzum gösteriyorlardı. Bir köşeye çekilmiş olan Cemal Paşa, ağır ve sükûtî bir vaziyet almış, sadece söylenen sözleri dinliyor; dalgın dalgın etrafına göz gezdiriyordu. En göze çarpan, Enver Paşa'nın hâli ve tavrı idi. Genç Harbiye Nazırı ve Başkumandan vekili, yüzünde bariz bir istihza tebessümü ile bütün söylenilen sözleri, yapılan şiddetli tenkitleri dikkatle dinliyor; gösterilen bu endişe ve telâşlara karşı vakit vakit dudaklarını geren müstehzi bir gülüşle mukabele ediyordu.

Pek aşikâr bir hakikattir ki, burada toplanan şu en yüksek

devlet ricali arasında, Enver Paşa'dan maada herkes harp aleyhtarı idi. Yalnız Cemal Paşa ile Talat Bey, harbin ne leh ve ne de aleyhinde söz söylemeyerek sükûnetlerini muhafaza ettikleri için bunların Enver Paşa'ya mı yoksa harp aleyhtarlarına mı iştirak edecekleri henüz kestirilememekte idi.

Nihayet Talat Bey, bu münakaşaya nihayet vermek istemiş:

— Yarın, hep beraber kalkar Halim Paşa'nın yalısına gideriz. İstifa etmemesini rica ederiz. Belki bir kolayını da bulur harbin önüne geçeriz, demişti.

Fakat İzzet Paşa sabredememiş:

— Yarını beklemeye ne lüzum var, efendim. Hemen şimdi kalkalım gidelim, cevabını vermişti.

Fakat artık merasim başlamak üzere olduğundan muayededen sonra hep beraber gidilmeye karar verildi.

Said Halim Paşa, vükelâ heyetini gayet asık bir çehre ile kabul etti. Daha ilk sözde, Karadeniz hâdisesinin mesuliyetinden bir zerre bile kabul etmeyeceğini söyledikten sonra:

— Ben, kat'iyen istifa edeceğim, dedi.

İşte o zaman Cemal Paşa, artık sabredemedi:

— Paşa hazretleri! Almanlarla akdettiğimiz ittifakı imza ederken, bu ittifakın tevlid edebileceği her nevi mecburiyetleri kabul etmek lâzım geldiğini tasdik buyuranlardan biri de, Zat-i devletinizdiniz. Şimdi vaziyet böyle bir şekil alınca, istifa etmek nasıl olur? Eğer meselenin vahameti istifa ile zâil oluyorsa, hep beraber istifa edelim. Fakat bunun neticesi olarak daha mühim hâdisatın zuhur etmesi ihtimalini de teemmül eyleyeyim *(etraflıca düşüneyim)*, cevabını verdi.

Görülüyor ki bu cevap, tamamen bir tehdit mahiyetinde idi. Prens Said Halim Paşa ise böyle nâzik bir zamanda, mücadeleye girişecek vaziyette değildi. Buna binaen, istifasından vazgeçti.

TÜRKLERİN CİHAN HARBİNE GİRİŞİ

Muhterem karilerim! Şu dakikada, tarihin en karanlık bir noktasında bulunuyoruz. Üzerine kalın ve siyah bir perde gerilmiş olan bu noktanın ihtiva ettiği esrar, tam yirmi seneden beri meçhul kalmış. Gerek Türk ve gerek ecnebi muharrirlerinden bazıları tarafından bu sır etrafında bazı yazılar yazılmışsa da bunlar, hakikate yaklaşamamıştır.

Türklerin Cihan Harbi'ne girişi, hiç şüphesiz ki, tarihin çok mühim bir hâdisesidir. Fakat:

Türkler, Cihan Harbi'ne nasıl girdi? İşte, tarihin ehemmiyetle arayacağı hakikat, asıl bu noktadır ve buna cevap vermelidir.

Bu meselede alâkadar olan zevat vuku bulan beyanatlarında veyahut yazdıkları hatıralarında kendilerini mesuliyet-i kanuniye ve tarihiyeden kurtarmak için hakikati – bazıları kısmen, bazıları külliyen – tahrif etmişlerdir. Hâdisatı istismar etmek isteyen bazı muharrirler ise, efsanevî bazı rivâyetlerle tarihe ihânet eylemişlerdir.

Biraz evvel tasvir ettiğimiz vükelâ heyetinin telâşı, Said Halim Paşa'nın istifası, Cemal Paşa'nın sükûtu, Enver Paşa'nın

müstehzi tavrı. Bütün bunlar, meselenin zahiri şekilleridir. Hakikate gelince: Bu, biraz acıdır. Osmanlı camiasından tam 700 bin can ve hayat pahasına mal olan bu harbe giriş hâdisesinin hakiki mesulleri anlaşılmak için evvelâ önümüzdeki karanlık noktayı aydınlatmalıdır. O esnada cereyan eden ve bugüne kadar da henüz ifşa edilmeyen bazı mühim vakalar vardır ki, her şeyden evvel bunlar öğrenilmeli ve sonra da bu mühim ve tarihî hâilenin mesulleri hakkında hüküm verilmelidir.

***

İlk vaka; 1330 senesi Eylülünün 29'ncu *(12 Ekim 1914)* günü – yani bayram vakasından tam on yedi gün evvel – başlar.

O gün, Heybeliada açıklarında bütün filoya bir geçit resmi icra ettirilmişti. Bu geçit resmine, Donanmây-ı Hümayun Birinci Kumandanı Amiral Suşon Paşa kumanda etmiş ve Yavuz, Midilli, Barbaros, Turgutreis, Mesudiye zırhlı ve kruvazörleriyle torpido filotillası iştirak eylemişti. Torpido Filosu komodörü evvelce Goben "Yavuz" zırhlısının ikinci kaptanı olan Binbaşı Madlong idi. Bu zat, filotillanın Komodor gemisi ittihaz edilen Gayret-i vataniye torpido muhribinde bulunuyor, filoyu idâre ediyordu.

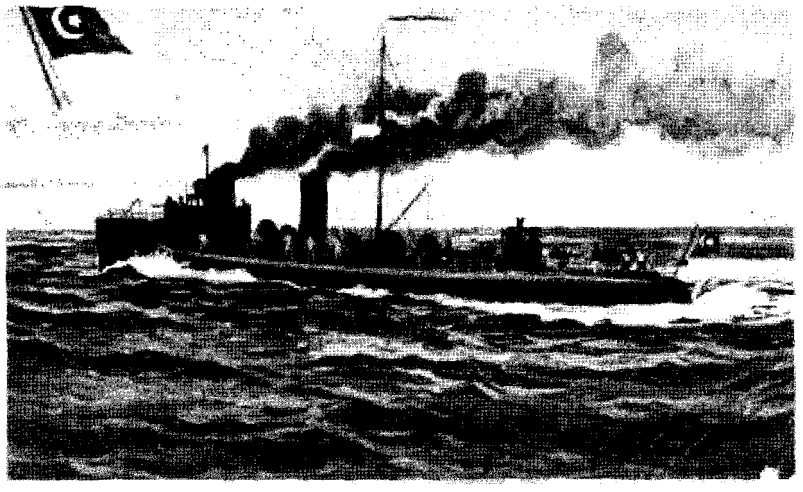

Gayreti Vataniye

Resmigeçit bittikten sonra, Yavuz zırhlısı Tuzla'ya doğru ilerledi. O zaman Gayretivataniye torpidosundaki telsiz telgraf makinesi işledi. Şu emir geldi:

"Gayretivataniye, Torpido filosundan ayrılarak bana iltihak ediniz. Suşon"

Bu emir, Yavuz zırhlısında bulunan Amiral Suşon'dan geliyordu. Telgrafı alan torpido derhal son süratle Amiral zırhlısına yetişti. Üzerine gitti. Aldığı emir üzerine zırhlının bordasına yanaştı. Amiral Suşon, Komodor Binbaşı Madlong ile beraber torpidonun süvarisi Kolağası Cemil Bey Kaptan'ı zırhlının kumanda köprüsüne çağırdı. Bir müddet Binbaşı Madlong ile görüştü. Sonra, biraz geride bekleyen Süvari Cemil Bey'i yanına dâvet etti:

— Yarınki vazifeniz hakkında Komodor'a emir verdim. Kendisinden öğreniniz, dedi.

Komodorla Süvari Cemil Bey tekrar torpidoya geçtiler. Açıkta bekleyen torpido filosunun yanına avdet ettiler. Filonun önüne düşerek Haydarpaşa önüne geldiler, demirlediler.

Komodor, Süvari Cemil Bey'e şu emri verdi:

— Yarın filotilla, liman talimleriyle meşgul olacak. Siz, saat dörtte kazanları fayrap[20] ettireceksiniz. Saatte 14 mil için istim hazır bulunacak, tam saat altıda hareket edeceğiz.

Ertesi sabah, Komodor'un bütün emirleri ifa edilmişti. Saat beş buçukta torpidoya gelen Binbaşı Madlong yalnız değildi. Yanında Midilli – Breslav zırhlı kruvazörünün çarhçıbaşısı – ve Amiral Suşon'un samimî dostu – Binbaşı Hep ile iki Alman neferi vardı. Bu iki nefer, telsiz telgraf muhabere memuru idi. Derhal torpidonun telsiz telgraf odasına yerleşmişlerdi. Torpidoda dikkate şayan bir adam daha bulunuyordu. Bu da Amerikalı bir doktordu. Yüzü sapsarı çil içinde bulunduğu için "Sarı Köpek" adı konulan bu adam, Goben zırhlısı Misina'ya uğradığı zaman Amiral Suşon'a müracaat ederek gönüllü olarak kabul

20- Bir istim kazanının, istim oluşturacak biçimdeki yanar durumu.

edilmiş; Alman zabitanı, Osmanlı filosuna taksim edilirken bu doktor da Gayretivataniye Torpidosu'na yerleştirilmişti.

Dünkü aldığı emir mucibince, Süvari Cemil Bey tam saat altıda kumanda köprüsüne çıkarak hareket emri verdi. Ve o anda yanında bulunan komodora:

— Nereye gideceğiz, dedi...

Komodor Binbaşı Madlong, kısaca cevap verdi:

— Bosfors Kavak.

Gayret-i Milliye, Boğazın durgun sularından kayarak yavaş yavaş Anadolu Kavağı önüne geldi. O zaman, kumanda köprüsünde duran komodor, Karadeniz'in koyu lâcivert sularını gösterdi, şu emri verdi:

— Yolunuza devam ediniz. Torpidolar 2- 3- 4 metreye tanzim olunacak ve hazır bulunacak.

Torpido, hafif sarsıntılarla akıntıları yara yara ilerliyor, artık Boğaz'dan tamamen çıkıyordu. O zaman komodor, yüzünde hâsıl olan garip bir neşeyle tebessüm ediyor ve şu emri veriyordu:

— Gemiyi harbe hazırlayınız. Sürat 15 mil, rota Sivastopol. 15 mil açık. İkinci emre intizar...

Süvari Cemil Bey, Boğaz'dan çıkarken Karadeniz'in Anadolu sahillerinde bir keşif yapacaklarını tahmin ediyor ve müsterih bulunuyordu. Fakat şimdi bu emri alır almaz, bahusus Sivastopol kelimesini duyar duymaz, az kalsın helecandan boğuluyordu. Fakat emir, emirdi. Komodor'dan izahat talep etmek ve yahut bu emre itiraz eylemek mümkün değildi. Bereket versin ki, merak ve endişe içinde bulunan Cemil Bey'in talihi yardım etti. Komodor:

— Öğle yemeğini beraber yiyelim, dedi.

Komodor'un bu teklifi de fevkalade bir şeydi. Her zaman kendi kamarasında ayrıca yemek yiyen Binbaşı Madlong, ilk

defa olarak Cemil Bey'le yemek yemek arzusunu göstermişti. Tabiîdir ki, bu da sebepsiz değildi.

Cemil Bey, aldığı emri derhal ifa etti, Torpido, beş dakika zarfında harbe hazır vaziyete girdi. Cephane sandıkları, depolardan çıkarılarak lâzım gelen yerlere tevzi edildi. Topların başına topçular, torpido kovanlarının yanına iki posta olarak torpidocular dizildi. Hazırlık bittikten sonra Cemil Bey Komodor'un önüne geldi:

Emirleriniz ifa edildi. Torpido, harbe hazırdır, diye tekmil haberi verdi.

Vakit çarçabuk geçmiş. Yemek zamanı gelmişti. Ne olduğundan ve ne olacağından bîhaber olan Türk zabitanı gizli bir telâş içindelerdi. Hiç kimse harpten korkmayı aklından geçirmemekle beraber, herkesin kalbi meçhul bir şeametin menfi hisleriyle garip bir üzüntü altında ezilmekte idi.

Süvari Cemil Bey, gittikçe neşesi artan Binbaşı Madlong'un karşısına oturduğu zaman, artık kabına sığamayan bu adam, şu izahatı verdi:

— İfa ettiğimiz vazifenin ne kadar mühim olduğunu biliyor musunuz? Bakınız, şimdi ne yapacağız. Sivastopol'a 15 mil açığa kadar sokulacağız. Oraya gelir gelmez, şimal ve cenup rotaları üzerinde gezinmeye başlayacağız. Hiç şüphesiz ki bir Rus harp gemisiyle karşılaşacağız. Böyle bir gemi görür görmez, derhal toplarımızı kaldırıp indirmeye başlayacağız. Bunu gören Rus gemisi, bizim kendisine hücum edeceğimizi zannedecek. Bizden daha çabuk davranarak bize ateş edecek. İşte, o zaman biz ona ateş etmek için hak kazanacağız. Ve derhal harbe başlayacağız.

Binbaşı Madlong, bu teşebbüsü izah ederken büyük bir neşe ile sarsılıyor; bu sözlerini bitirdikten sonra ellerini birbirine çarparak:

— Harp... Harp... Harp, diye bağırıyordu.

Süvari Cemil Bey, pek fazla müteessir olmuştu. Demek ki devleti ve milleti, böyle bir plânla harbe sürüklenmek isteniyordu. Aklına gelen ilk iş, derhal telsizle İstanbul'a malûmat vermek olmuştu. Fakat ne çare ki, telsiz telgrafı Alman neferleri işgal ettiği için buna imkân yoktu.

Cemil Bey, yemekten kalkar kalkmaz çarkçıbaşının yanına gitmiş; bu mecnunane vaziyetten onu da haberdar etmişti. Bu iki zabit, baş başa vermiş, yapılabilecek şeyleri düşünmüşlerdi. Fakat ne yapılsa, ucu, itaatsizliğe çıkıyordu. Bu da askerliğin şeref ve kudsiyetini takdir eden bu iki Türk zabiti için mümkün olmuyordu. En nihayet, Hükûmetin malûmatı olmadıkça Almanların hodbehod böyle bir harekete cüret edemeyeceklerine hükmettiler; hâdisata tâbi olmaya karar verdiler.

Uzaktan Rusya sahilleri görülmüştü. Binbaşı Madlong elinde dürbün olduğu halde geziniyor, mütemadiyen bir Rus gemisi görmek istiyordu. Artık sahile 15 mil yaklaşmışlar, şimal ve cenup istikametine doğru dolaşmaya başlamışlardı. Fakat karanlık çökünceye kadar araştırmalarına rağmen, çatacak bir Rus gemisi bulamamışlardı.

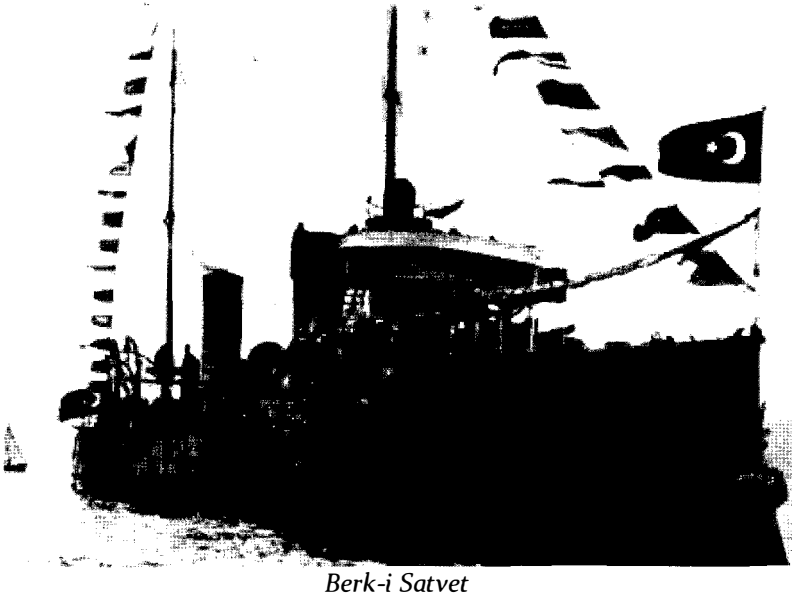

Berk-i Satvet

Komodor Binbaşı Madlong bu talihsizlik karşısında müteessir olarak avdet emrini vermiş, ertesi günü de Gayretimilliye torpidosu Boğaz'dan içeri girerek Haydarpaşa önünde bulunan torpido filotillasının üst başına demirlemişti.

Süvari Cemil Bey, gemiyi demirler demirlemez derhal İkinci Filo Kumandanı Amiral Arif Paşa'ya gitmiş. Vaziyeti olduğu gibi hikâye etmişti. Dinlediği sözlerden hayretler içinde kalan Arif Paşa, Cemil Bey'i derhal Bahriye Nezareti Müsteşarı Vasıf Bey'e göndermişti. Cemil Bey doğruca Bahriye Nezaretine giderek, Arif Paşa'ya anlattıklarını tekrar eylemişti. Aynı hayreti izhar eden Vasıf Bey:

— Siz burada oturunuz. Ben gideyim Nazır Paşa Hazretlerine arz edeyim, demiş, Cemal Paşa'nın odasına gitmişti.

Aradan biraz zaman geçer geçmez, süvari Cemil Bey dışarı çağrılmış Taşlıkta Cemal Paşa ile karşılaşmış. Cemal Paşa'dan:

— Babıâli'den telefonla çağırdılar. Acele gitmeye mecburum. Siz şimdi geminize gidiniz. Ben size lâzım gelen emri gönderirim, cevabını almıştı.

Hâlbuki Cemal Paşa'dan hiçbir emir gelmediği gibi artık bu meseleden bahseden bile olmamıştı.

Birkaç gün sonra -bir hayli münakaşalardan sonra- filo Karadeniz'e çıkmış bilâhâdise avdet etmişti. Bu hareket, hiç şüphesiz filonun Karadeniz'e çıkmasından kuşkulananları, hiçbir şey olmayacağına alıştırmak içindi. Hatta filonun vakitli vakitsiz çıkmasına mani olmak hususunda tedbirler alınması için Vükelâ Heyeti tarafından Enver Paşa'ya müracaat vuku bulmuş o zaman Enver Paşa da:

— Boğaz Kumandanı Yakup Şevki Paşa'ya emir verdim. Başkumandanlığın malûmatı olmadıkça filonun dışarı çıkmasına müsaade edilmeyecektir. Şayet Amiral bu emri dinlemeyecek olursa ateşle mukabele görecektir, cevabını vermişti.

Ekseriya Marmara Denizi'nde talimler yapan ve sonra da Moda açıklarında yatan filo, yerini değiştirmişti. Evvelâ torpido

filotillası, komodorun emriyle İstinye Limanı'na gönderilmişti. Sonra da, Yavuz, Midilli, Hamidiye, Berk-i Satvet gemileri Beykoz önüne gelerek demirlemişlerdi.

Bu sırada filo zabitanı arasında gizlice şöyle bir bahis cereyan ediyordu:

Başkumandanlıktan emir olmadıkça filonun kat'iyen dışarı çıkmaması hakkında Enver Paşa tarafından Boğaz Muhafızlığı'na emir verilmiş. Bunun üzerine Amiral Suşon Yakup Şevki Paşa'ya giderek:

— Ben dışarı çıkarsam ne yaparsınız, demiş, askerliği hiç şaka götürmeyen Yakup Şevki Paşa da derhal:

— Bilâ tereddüt üzerinize ateş açar, batırırım, cevabını vermişti.

Fakat bahsedilen bu muhaverenin neye istinad ettiği bilinmiyordu.

Zabitanın ekserisi, böyle bir emrin verilmediğini iddia ediyorlar. Boğaz'daki torpil tarlalarının plânlarının amirale verilmesini; talim ve tarassut için birer ikişer Boğaz önüne çıkan gemilere, gece avdet ederlerken sahil istihkâmlarından projektörle yol gösterilmesini bu iddiaya delil ittihaz eyliyorlardı.

Günler sükûnetle geçiyor, filo Alman usulü torpido talimleri ve saire ile meşgul oluyordu. Nihayet, Teşrinievvelin 15'inci günü, ikindi vakti Beykoz Limanı'nda demirli bulunan filo, hep birden demir kaldırarak Boğaz'a doğru açılmış, biraz sonra, İstinye Limanı'nda bulunan torpido filosu, şu emri almıştı:

"İstinye'de, Filotilla[21] Komodorluğu'na... Torpido Filosu'nu alarak Rumeli Karaburun'un 10 mil açığında süratle bana iltihak ediniz. Suşon"

Filotillâ, ana filoya iltihak ettiği zaman gece bir hayli ilerlemiş, saat 10'a gelmişti. Şu anda Karaburun önünde içtima eden gemiler, şunlardan ibâretti:

21- Torpidolardan oluşan filo

Goben –Yavuz-, Breslav –Midilli-, Barbaros, Turgut Reis, Hamidiye, Berk-i Satvet zırhlı ve kruvazörleriyle Gayret-i Vataniye, Muavenet-i Milliye, Yarhisar, Basra, Taşöz, Samsun torpidolarıyla ve Nilüfer, Samsun mayın gemileri.

Filo, Boğaz'dan çıkar çıkmaz derhal harbe hazırlık emri almıştı. Aynı zamanda Amiral Arif Paşa'nın kumandasında bulunan Barbaros ile Turgut Reis zırhlıları Boğaz önünde bırakılarak filo yavaş yavaş ilerlemeye başlamıştı. Yavuz zırhlısından, filotilla Komodor gemisi olan Gayret-i Milliye torpidosuna helyosta ile şu emir verilmişti:

"Gayret... Bordama yanaşınız."

Gayret-i Milliye, derhal gitmiş; Yavuz'un yanına yanaşmıştı. Komodor ile torpidonun süvarisi, Amiral tarafından zırhlıya celbedilmiş, Komodora bazı şifa-i talimatla beraber torpido süvarisi Cemil Bey'e de bir paket kapalı zarf verilmişti. Bu zarflar derhal torpidoların kumandanlarına tevzi edilecekti. Biri beyaz, diğeri de sarı iki zarf daha vardı ki, bunlar da Cemil Bey'in şahsına aitti.

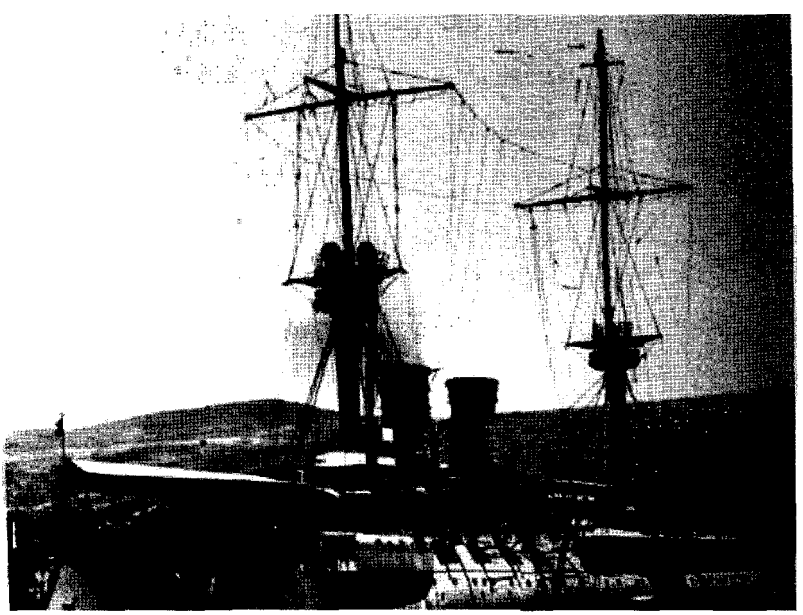

Turgut Reis

Yine bu esnada, Yavuz zırhlısından Gayret-i Milliye torpidosuna sımsıkı kapalı bir çuval nakledilmişti. Cemil Bey, bu çuvalın ne olduğunu sormuşsa da, buna hiç kimse cevap vermemişti.

Kapalı zarflar, torpido kumandanlarına dağıtılırken Cemil Bey de şahsına ait olan zarfları açmıştı. Üstünde Bahriye Nezareti'nin damgasını taşıyan beyaz zarfın muhteviyatı şu satırlardan ibâretti:

"Gayret-i Vataniye Torpidosu Kıdemli Süvarisi Fütüvvetlû Cemil Efendi Kaptan'a

Donanma-yı hümayunun Bahrısiyahta icra edeceği manevralarda donanma-yı hümayun birinci kumandanı Amiral Suşon Paşa cenapları tarafından verilecek emirleri hüsnüniyet ve cesurane bir hareketle kabul ve ifa etmenizi tavsiye ederim.

Bahriye Nazırı

Ahmed Cemal"

Üzerinde Almanca başlık bulunan sarı zarf açıldığı zaman da içinden şu kısa emir çıkmıştı.

"Muavenet-i Milliye Muhribi ile beraber Odesa'ya hücum edeceksiniz.

Amiral Suşon"

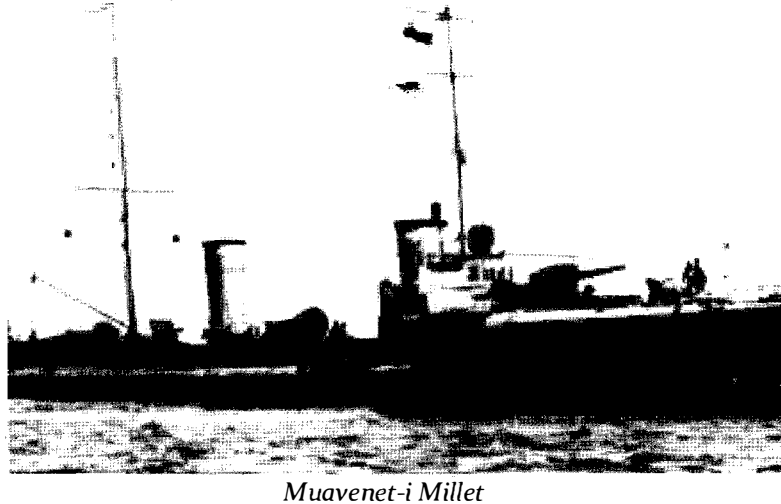

Muavenet-i Millet

Aynı emirleri telâkki eden Komodor Binbaşı Madlong, Gayret-i Vataniye ve Muavenet-i Milliye torpidoları süvarilerine derhal 15 mil ile Odesa istikametine yol verilmesini emretmişti. Bu iki torpido, tamamen harbe hazır bir vaziyette Karadeniz'in korkunç ve karanlık sularını yara yara ilerliyor; ihtiyaten bir kömür vapuru da bunları takip ediyordu.

Amiral Suşon'un verdiği emir, yalnız bundan ibâret değildi. Muhtelif gemilere, muhtelif vazifeler verilmişti. Evvelce römorkör iken şimdi mayın gemisi yapılan Samsun Vapuru, Nikolayef Limanı'nın ağzına, Nilüfer Vapuru, Sivastopol Limanı'nın önüne, Midilli – Breslav Kruvazörü de, Kerç Boğazı'na torpil dökecekler; müteferrik bir halde bulunan Rus filosunu buralarda hapsedeceklerdi. Aynı zamanda Hamidiye Kruvazörü'yle Berk-i Satvet Muhribi, Novrosiski Limanı'nı bombardıman edecek, gaz depolarını tahrip eyleyecekti. Başta Goben – Yavuz olmak üzere mütebaki gemiler de ortada dolaşacak, şayet Rus filosu limanlardan çıkarsa üzerlerine hücum ederek harbe girişecekti.

En ağır vazife, "Gayret" ve "Muavenet" muhriplerine tahmil edilmişti. Bu iki muhrip, fenerleri söndürülmüş olduğu halde sessiz sedasız Odesa'ya doğru kayıp giderlerken, komodor, süvarisinin yanına gelmiş, şu suâli sormuştu:

— Şayet, icap ederse, sizin askeriniz şapka giyer mi?

Süvari, askerce sorulan bu suâle, askerce cevap vermişti:

—Türk askeri, emre itaat eder. Vazife icabı olarak yapılacak hiçbir işte taassup göstermez.

— Pekâlâ. Ben ihtiyaten bir çuval Rus bahriye şapkasıyla bir Rus bayrağı almıştım. Odesa Limanından girerken karakol gemilerine tesadüf edersek, Rus bayrağını çekeceğiz. Ve efrada da Rus şapkalarını giydireceğiz. Üzerimize projektör çevirseler bile belli olmaz.

Romanya hududundaki Yılan Adası istikameti geçildikten sonra bu iki torpido muhribinin sürati, 18 mile çıkarılmıştı. O zaman Binbaşı Madlong, Gayret-i Vataniye'de bulunan zabi-

tan ve efradı güverteye topladı. Tercüman vasıtasıyla bir nutuk söylemeye başladı. Bu nutkun hulasası, şundan ibâretti:

— Türk Bahriyelileri! Harbe gidiyoruz. Sizin gibi cesur askerlerle harbe gireceğimden dolayı bahtiyarım. Vazifelerinizi, ananevi şecaatinizle ve büyük bir soğukkanlılıkla ifa edeceğimizden eminim. Tarihte büyük bir şeref kazanacaksınız.

Zabitân ve efrad, derin bir sükûnet içinde dinledikleri bu nutuktan sonra, birbirleriyle helâlleşmişler; yine sükûnetle vazifelerinin başına dağılmışlardı.

Gece tam saat üçte Odesa görünmüştü. İki muhrip, Odesa'yı bordalarına almışlar, aynı süratle sokulmaya başlamışlardı. Fakat şimdi, bir müşkülât baş göstermişti. Limanı bütün tafsilâtıyla gösteren haritalar yoktu. Zabitandan hiçbiri de bu limana nasıl girilip çıkıldığını bilmiyordu. Fenerler söndürülmüş olduğu için mendireğin medhal ve mahreci de görünmüyordu. Biraz daha ilerlemişler, dalga kıran setini görebilmişlerdi. Alçak olan bu setin arkasından vapurların kıçları fark edilebiliyor, bilhassa, mendireğin başında bağlı olan bir gambotun topları ile kumanda köprüsü üzerinde gezinen süngülü nöbetçi nazar-ı dikkati celbediyordu. Dürbünler, dalga kıran hattına çevrilmişti. Herkes, Mendirek ağzını görmeye çalışıyor, fakat hiç kimse bulmaya muvaffak olamıyordu.

Bu heyecanlı dakikalarda, talih yardım etmişti. Küçük bir posta vapuru, elektrik ziyalarını denize akıta akıta mendirekten çıkıyor ve bu vaziyetle sanki Gayret-i Vataniye Muhribine âdeta yol gösteriyordu. Muhribin başı, derhal bu küçük vapurun çıktığı yere çevrilmiş; aynı zamanda vapura karşı bir hile tertip edilmişti. Yalnız muhribin sağ ve solundaki yeşil ve kırmızı borda fenerleri yakılmıştı. Bunu gören vapur, torpidoyu alelâde büyük bir kayık zannedecekti. Nitekim bu hile, muvaffakiyetle netice vermişti. Vapur, hiç şüphelenmeden yoluna devam etmiş, hatta mendireğe doğru ilerleyen torpidonun hizasını biraz da geçmişti. Fakat o zaman vapurdakiler bu hilenin farkına varmış: tehlikeyi bütün limana ilân eden uzun bir düdük sesi,

Odesa'nın derin bir uykuda olan sakin muhitini acıklı bir feryat gibi sarmıştı.

Buna rağmen Gayret-i Milliye Muhribi, cesurane bir hareketle, mendirekten içeri dalmıştı. Dalgakıranın başında bağlı olan Rus gambotundan otuz kırk metre açıktan ilerliyor, gambottaki nöbetçinin bağırıp çağırarak tehlikeyi haber vermek için oraya buraya koştuğu fark ediliyordu... Torpidoda vazife şu suretle taksim edilmişti:

Süvari Cemil Bey, geminin manevrasını idâre edecek; komodor Binbaşı Madlong da ateş kuvvetlerine kumanda eyleyecekti. Torpido, Cemil Bey'in manevrasıyla tam gambotun hizasına gelir gelmez; komodor birinci torpil kovanına emir vermişti:

— Fayr... *(Ateş)*

Fakat hayret. Torpil kovanının manivelası işlediği halde torpil ateş almamıştı. Madlong, asabi bir öfke ile: "Fayr! fayr!" diye, diğer torpil kovanlarına da emrini tekrar ediyor, manivelâlar

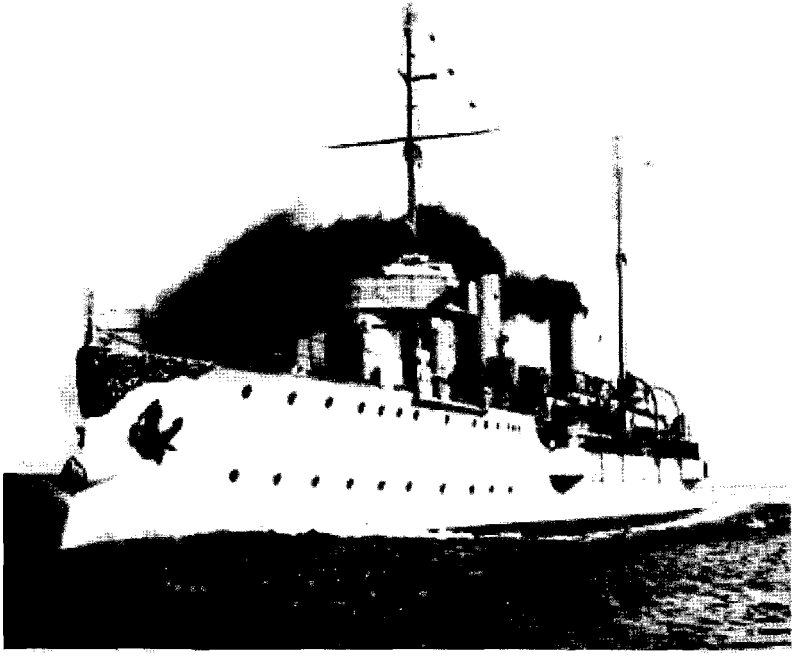

Peyk-i Şevket

muntazaman işlediği halde, torpiller ateş almıyordu. Vaziyet, fevkalâde vahimdi; Torpido artık en muhakkak bir tehlike içine girmişti. Süvari Cemil Bey daha fazla sabredemeyerek kumanda köprüsünden atlamış, torpil kovanlarına koşarak muayeneye başlamıştı. O zaman, garip ve hiç ümit edilmeyen bir mesele karşısında bulunduklarını anlamıştı. Torpillerin ateş manivelalarına merbut bulunduğu somunlar laçka edilmiş, torpillerle manivelâların arasındaki rabıta belirsizce kesilmişti. Lâkin şimdi durup da bunun esbabını tetkik ve tahkik edecek zaman değildi. Sanatında mahir olan bu torpido süvarisi, somunları birkaç defa bükerek torpilleri ateş alacak bir vaziyete getirmişti[22].

İşte o anda, torpidodan denize doğru balık gibi bir torpil kaymış. İki saniye sonra da cehennemî bir tarraka, Odesa'nın bütün ufuklarını sarsmıştı. Rus gambotu, altında patlayan bu torpille derhal ikiye ayrılmıştı. Birkaç saniye evvel derin bir uyku içinde bulunan Odesa halkı, acı feryatlarla uyanmıştı. Koca şehir, bir anda korkunç bir vaveylâ içinde kalmıştı.

Komodor Madlong tarafından megafonla Muavenet-i Milliye torpidosuna şu emir verilmişti:

— Mendirekten çıkınız. Gaz depolarını imha ediniz.

Ve aynı zamanda Gayret-i Vataniye'nin topları, mütemadi endahta *(atışa)* girişmişti. Mendirek içinde bulunan gemiler, haşır ve neşir oluyor; her tarafta boğuk feryatlar işitiliyordu. Savrulan bu serseri mermilerden biri, elektrik fabrikasına isabet etmiş; şehrin ışıkları, bir anda sönüvermişti. Sahilden şiddetli bir mitralyöz ateşi başlamıştı. O zaman Komodor, projektörü yaktırmış, ateş gelen sahayı top ateşi altına aldırmıştı.

Torpido, Mendirek dâhilinde ağır ağır ilerliyor, iki tarafa ateş saçıyordu. Komodor, parmağıyla bir noktayı göstererek emretmişti:

22- Bu torpillerin ateş almaması, ne bir ihmal ve ne de bir tesadüf eseri değild. Torpidonun İstanbul'a avdet ettiği gün, gemideki "Sarı Köpek" denilen Amerikalı doktor karaya çıkmış; bir daha gemiye avdet etmemişti. Gerek bundan ve gerek bombardıman esnasında, elindeki viski şişesiyle dolaşarak, Komodora ve süvariye mütemadiyen viski içirmek istemesinden istidlâl edilmişti ki bu adam bir casustur. Ve tapaları gevşeten de, odur. Z. Ş.

— Ateş!

Komodorun gösterdiği hedef Mesajeri Maritim kumpanyasına mensup bir vapurdu. Projektörün uzayan ziyası altında büyük bir Fransız bayrağı sallanıyordu. Süvari, komodorun elini tutarak:

— Fakat o, bir Fransız, dedi.

Komodor, dişlerini sıkarak emrini tekrar etti:

— Ateş!

Vapurun bordosunda birdenbire bir mermi patlamış, derin bir yara açılmıştı.

Etrafa ölüm ve dehşet saçan torpido, mendireğin bir başından girmiş, öteki başından çıkıyordu. O anda karşısında siyah bir motor peyda oldu. Bu motorun baş tarafında, duran bir Rus zabiti bağırıyor, elleriyle bir takım işaretler yapıyordu.

Komodor bunu görür görmez derhal: "Ateş!" emrini verdi. Tek bir mermi, bu motoru da içindekilerle beraber o karanlık denize gömmeye kâfi gelmişti.

Otto Liman von Sanders, Liman'ın Kızı ve Amiral Wilhelm Anton Theodor Souchon (Suşon)

Torpido, mendirekten çıktığı zaman, şehrin bütün kampanaları şiddetle çalıyor; halkın feryatlarına karışarak gecenin zulmetleri arasında top gürültülerine karışıyordu. Biraz uzakta Muavenet-i Milliye'nin topları gürlüyor; tutuşan gaz depolarından korkunç alevler yükseliyordu.

Komodor bu hareketi kâfi görmemişti. İkinci defa olarak mendireğe girmeyi emretmişti. Bunlar şimdi sahile seyyar bir top getirmişlerdi. Fakat attıkları mermiler torpidonun üzerinden aşıyor, denizde patlıyordu.

Torpidonun projektörüyle topları, sahile çevrilmişti. Hayvanlarıyla beraber bu Rus topunun parçalanması da uzun sürmemişti.

Artık torpidonun süvarisi komodorun önüne dikilmiş:

— Gemimize tahmil edilen vazife kâfi derecede yapıldı zannediyorum. Bu gemi, donanmaya lâzımdır. Artık çıkalım, demişti.

Her halde komodor da bunu idrak etmiş olmalı ki; bu tavsiye üzerine derhal avdet emrini verdi. Gayret-i Vataniye'nin bu cüretkârane macerası, tam 1 saat 10 dakika devam etmişti.

Sivastopol Limanı'nda bulunan Rus donanması, Odesa vakasını haber alır almaz, derhal harekete geçmiş. Ve hatta liman ağzına kadar da gelmiş olduğu halde, oraya torpil döküldüğünü hissetmiş. Ve bahusus uzakta Goben – Yavuz ile diğer gemilerin dolaştığını da görmüş olduğu için dışarı çıkmaktan sarfınazar eylemişti.

Bu sırada, açıkta bulunan Perot ismindeki Rus mayın gemisine tesadüf edilmiş, zabit ve neferden mürekkep olan 73 kişilik mürettebatı esir alınarak gemi, batırılıvermişti.

Bu tarihî vak'anın faili Amiral Suşon, artık İstanbul'a avdet ediyor; telsiz telgrafla da:

"Donanma-yı Hümayun manevra ile meşgul olurken Rus filosu tarafından tecavüze uğramıştır. İcap eden mukabele icra

edilmiştir. Muzafferen avdet ediliyor ve batırılan Rus gemilerinden alınan esirler de getiriliyor" diye Başbaşkumandanlığa ve Bahriye Nezaretine rapor gönderiyordu.

***

Bu hâdisenin husûle getirdiği tesiri evvelce arz etmiştik. Bu mesele etrafında uzun uzadıya mütalaat ve muhakemat yürütmek haddimizden hariç olduğu için takip eden hâdisatın nakline geçiyoruz.

Filo avdet ederken Komodor Binbaşı Madlong, torpidonun süvarisine gelmiş:

— Bu geceki muvaffakiyetimiz cidden büyüktür. Fakat bunun hakkında, ne Amiral Arif Paşa'ya ve ne de Bahriye Nezareti'ne hiçbir rapor vermeyeceksiniz. Bu hususta icap eden raporları ben hazırladım. Usulen Birinci Kumandana yani Suşon Paşa'ya takdim edeceğim, dedi.

Bundan maksat da, bu kanlı hâdisenin şekil ve mahiyetini, Amiral'den aldığı talimat mucibince tasvir etmek, Rusları mütecaviz bir vaziyette göstermekten ibâretti.

Almanlar, nihayet emellerine kavuşmuşlar; böyle bir plânla Osmanlı Hükûmetini de, "hâl-i harp" vaziyetine sürüklemeye muvaffak olmuşlardı. Bayramın birinci günü akşama doğru İngiltere, Fransa, Rusya sefirleri Babıâli'ye gelmişler; Osmanlı Hükûmeti ile siyasî münâsebâtın kesildiğini söylemişlerdi. Vaziyetten şaşkın bir hâl alan Sadrazam ve Hariciye Nazırı Prens Said Halim Paşa:

— Bu kadar isticale ne lüzum var? Biz, münâsebât-ı dostanenin devamı fikrindeyiz. Filomuzun kumandanlarından alınan raporlarda, en evvel Rus amiralinin tecavüzünden bahsediliyor. Eğer sizce buna kanaat hâsıl olmuyorsa, müşterek bir tahkik heyeti teşkil edelim. Vaka muhallerine gönderelim. Hangi tarafın amirali tecavüz etti ise, şahsan onu mesul eyliyelim, demişti.

Fakat sefirler bu teklifi reddetmişlerdi. Onun üzerine Meclis-i Vükelâ fevkalâde olarak içtimaa dâvet edilmişti. Vükelâ'dan ekserisi; göze çarpacak derecede telâş ve endişe izhar etmektelerdi. Said Halim Paşa, vaziyeti izah eyledikten sonra:

— Ne yapalım? Biz, hüsnüniyet gösterdik. Meseleyi bir tahkik heyetine havâle ettirmek istedik. Fakat sefirlere dinletemedik. Hatta Rusya sefirinden biraz da şiddetlice muamele gördükse de, buna da katlanmak mecburiyetini hissettik. Aramızda itilâf husulüne imkân bulunamadı. Devletin şeref ve haysiyetini muhafaza etmek için biz de şu andan itibaren kendimizi Rusya, İngiltere, Fransa hükûmetleriyle hâl-i harpte addetmeye mecburuz. Keyfiyeti bir mazbata ile Zat-ı şahaneye arz etmek için, hatıra gönüle bakmadan fikir ve mütalâalarınızı serbestçe beyan buyurmanızı rica ederim, dedi.

Posta ve Telgraf Nazırı Oskan Efendi

Birkaç dakika, sükût ile geçti. Herkes birbirine göz gezdiriyor, fakat hiç kimse söz söylemeye cesaret gösteremiyordu. Nihayet Posta ve Telgraf Nazırı Oskan Efendi bir iki defa hafif hafif öksürdükten sonra:

— Efendim, müsaade buyrulur mu, dedi.

Buna Said Halim Paşa mustarip bir sesle:

— Buyurunuz, efendim, cevabını verdi.

Oskan Efendi, sözüne devam etti:

— Efendim! Bendeniz esasen muharebelerin aleyhtarıyım. Beşeriyetin bu kanlı mücadelelerini içim götürmez. Nerede kaldı ki, kendi hükûmetimin harbe girmesine taraftar olayım. Bendenizi mazur görünüz, yazılacak mazbataya vaz'ı imza edemem. Binaenaleyh, şu andan itibaren istifa ediyorum. Bu hareketim, devletimin hizmetinden kaçındığıma hâmil buyrulmasın. Hâşâ. Böyle bir şeyi aklıma bile getirmem. Posta Nezaretini şimdi Müdür-ü Umumîliğe kalbediniz; memnuniyetle o müdür-ü umumiliği kabul eder ve hizmetime devam eylerim, dedi.

Oskan Efendi'nin bu sözleri, diğerlerine de cesaret vermişti. Ziraat ve Ticaret Nazırı Süleymanül Büstani Efendi de fikrini şu suretle söyledi:

— Efendim. Bendeniz de beynelmilel sulh Cemiyeti azasındanım. Takdir buyurursunuz ki, böyle bir müessese-i insaniyenin azası, hiçbir zaman harbi tecviz edemez. Böyle bir kararda reyim bulunmamak için, bendeniz de istifaya mecburum.

Üçüncü olarak söze karışan Nafia Nazırı Çürüksulu Mahmud Paşa, mütalaasını pek garip bir surette dermeyan etti:

— Müsaade buyurulursa, bendeniz de fikrimi arz edeyim efendim. Dikkat ediyorum ki, epeyce zamandan beri vükelâ-yı kiram arasında bendenize karşı bir itimatsızlık var. Ben biliyorum bu hâl, Edirne meselesinden beri devam ediyor. Zaten istifa niyetinde idim. İşte şimdi, bendenizi de müstafi ad buyurmanızı rica ederim, dedi.

Sadrazam Said Halim Paşa, başını sol tarafa eğerek müteessir bir tavırla söylendi:

— İstifa eden arkadaşımız, üç oluyor.

O zaman Talât Bey cevap verdi:

— Maalesef dört oluyor, Paşa hazretleri. Ben buraya gelirken Cavit Bey'e uğramıştım. İstifa ettiğini söyledi. Ve onun için de meclise gelmedi.

Salonu, yine ezici bir sükût istilâ etmişti. Oskan Efendi, birdenbire yerinden kalktı:

— Eh, efendim. Artık müstafi bulunduğum için huzurum burada caiz değildir. Müsaade-i devletlerinizle, diye ortaya kandilli bir temenna çaktı.

Kapıya doğru yürümeye başladı. Mahmud Paşa ile Süleymanül Büstani Efendiler de aynı suretle hareket ederek meclis salonundan çıkmışlardı. Şimdi Osmanlı Devleti'nin mukadderatına hâkim olan kabine erkânından yalnız şu zatlar orada kalmışlardı:

Sadrazam ve Hariciye Nazırı Prens Said Halim Paşa, Şeyhülislâm Hayri Efendi, Dâhiliye Nazırı Talât Bey, Harbiye Nazırı Enver Paşa, Adliye Nazırı İbrahim Bey, Bahriye Nazırı Cemal Paşa, Maarif Nazırı Şükrü Bey.

Altı yüz elli senelik bir hükûmetin mukadderatıyla, koca bir milletin hayatı şu anda, şu yedi zatın vereceği kararı bekliyor. Ve bu yedi zat, şu tarihî dakikalarda omuzlarına yüklenecekleri mesuliyetin sıkleti altında eziliyordu. Salonda o kadar derin bir sükût hükümferma oluyordu ki, Sadrazamın sol tarafındaki koltuğuna dayanarak oturan ve ayağını ayağının üstüne atmış olan Harbiye Nazırı Enver Paşa'nın hafif hafif şıngırdayan mahmuz sesleri duyuluyordu.

***

Hâl-i harbin kabul edilmesi zarurî olduğuna dair verilen karar üzerine derhal mazbata tanzim edilmiş, Beşinci Sultan Mehmed'e gönderilmişti. 29 Teşrinievvel 330 (11 Kasım 1914)

Aynı zamanda kabinedeki boşluğu doldurmak için Maliye Nezaretini vekâleten Talât Bey, Posta ve Telgraf Nezareti'ni keza vekâleten Maarif Nazırı Şükrü Bey deruhte etmişler; Ziraat Nezaretine, Hariciye memurlarından ve Cemiyetin en itimada şayan şahsiyetlerinden Ahmed Nesimi Bey ile Nafia Nezaretine, Bursa Valisi ve Sadrazamın biraderi Prens Abbas Halim Paşa'yı getirmişlerdi.

Babıâli'de bu hâdisat cereyan ederken, Erenköy'den başlayarak Çamlıca sırtlarına doğru büyük bir askerî harekât cereyan ediyor; bir tarafta Miralay Mahmud Kâmil Bey'in kumandasında Beşinci Kolordu, diğer taraftan da Alman Miralaylarından Nikolay Bey'in idâre ettiği Üçüncü Fırka olmak üzere yapılan manevra, Üçüncü Fırka'nın zaferiyle hitam bulunuyordu.

Manevranın heyet-i umumiyesine nezaret eden Cemal Paşa, manevra bittikten sonra harekâtı tenkit için zabitanı huzuruna dâvet etmişti. Tenkit pek uzun sürmemişti.

Cemal Paşa, karşısındaki ümera ve zabitan heyete:

— Size bu vesile ile mühim bir müjde vereceğim. Karadeniz'de manevraya çıkan filomuza Rus filosu taarruz etmişti. Bunun üzerine filo kumandanımız da vazifesini ifa ederek Odesa, Sivastopol, Novrosiski limanlarını bombardıman etmek mecburiyetini hisseylemişti. Bu hâdise ki, kabahati bize yükletmek isteyen Ruslar, müttefikleriyle beraber siyasî münâsebetlerini kat' etmişler ve hâl-i harp ilân etmişlerdir. Şu dakikada Ruslarla ve onların müttefikleri olan İngiliz ve Fransızlarla hâl-i harpte bulunuyoruz. Müttefiklerimiz olan Alman ve Avusturyalı silâh arkadaşlarımızla el ele vererek ilk dakikasında zaferle başlayan bu harbi, hiç şüphesiz ki zaferle ikmal edeceğiz, demişti.

Cemal Paşa'nın bu sözleri, zabitan üzerinde büyük bir galeyan husûle getirmişti. Balkan harbinin mağlûbiyetinden mütevellid teessürle mustarip olan fedakâr ve hamiyetli zabitler, Cemal Paşa'nın bu sözlerini hakikaten bir zafer müjdesi gibi telâkki etmişler; açılacak harp sahalarında fedakârlık müsabakalarına girişerek o acı mağlûbiyetin lekelerini silmek için ahd-ü peyman eylemişlerdi.

Harbe girilmişti. Fakat hayrete şayandır ki – Erkânıharbiye-i Umumiyenin vaktiyle her cepheye mahsus olmak üzere tanzim ettiği plânlar, kaldırılıp bir tarafa atıldığı için, şimdi - elde bir harp plânı mevcut değildi. Sadece Alman Islahat Heyeti erkânından Erkânıharbiye Kaymakamı Fon Kres Bey tarafından Başkumandanlığa şöyle kısaca bir şey yazılıp verilmişti:

1- Birinci ve İkinci Ordular, Bulgaristan ve Romanya'yı çiğneyerek Beserabya'dan geçecek. Ve yalnız Birinci Ordu, denizden Rusya'nın Karadeniz'deki limanlarına ihraç edilecek. Ve Ruslara taarruz edecek

2- Üçüncü Ordu, Kafkas cephesinde ahvale göre tedafüî veya taarruzî hareketlerde bulunacak.

3- Dördüncü Ordu, Kanal üzerinden Mısır'a taarruz edecek.

4- Irak ve Havalisi Umum Kumandanlığı da, Otuz sekizinci Fırka ve aşiretlerin kuvvetiyle beraber İran'a dalacak. İran ve Efgan kuvvetlerini beraber alacak. Bunları da harbe sürükleyerek Hindistan'a saldıracak.

5- İkinci Ordu, bidayette ihtiyat olarak İstanbul civarında hazır bulundurulacak. Ve icabında Birinci Ordu'yu takiben yola çıkacak.

Fon Kres Bey'in şu plânı, bir müddet evvel mahalle kahvelerinde harp lehinde propaganda yapan avam hatiplerinin hülya ile malamal nutuklarına benziyor; kimlerin kimlerden ilham aldığı bir türlü kestirilemiyordu.

Artık Almanların tam manasıyla emrine girmiş olan Karargâh-ı Umumî, Fon Kres cenaplarının bu parlak plânına göre hareket ediyor; Osmanlı harp kuvvetlerini bu plâna uygun noktalarda topluyordu.

İlk harp hareketleri, Kafkas Cephesinde görülmeye başlamıştı. Seferberliğin ilânından beş on gün sonra o havalide teşkil edilen ve adına Teşkilât-ı Mahsusa denilen çeteler, arada sırada bazı hâdisata meydan vermektelerdi. Şimdiye kadar küçük

hudut müsademeleri şeklinden ileri geçmeyen bu patırtılar, kısa bir zamanda kesiliverdiği için pek o kadar haiz-i ehemmiyet değildi. Fakat Karadeniz hâdisesinin zuhurundan üç gün sonra, 19 Teşrinievvel 1330 *(1 Kasım 1914)* sabahı hudut mıntıkası kumandanlarından Erzurum'a gelen müsta'cel telgraflar, ordu merkezinde âdeta bir yıldırım tesiri husûle getirmişti.

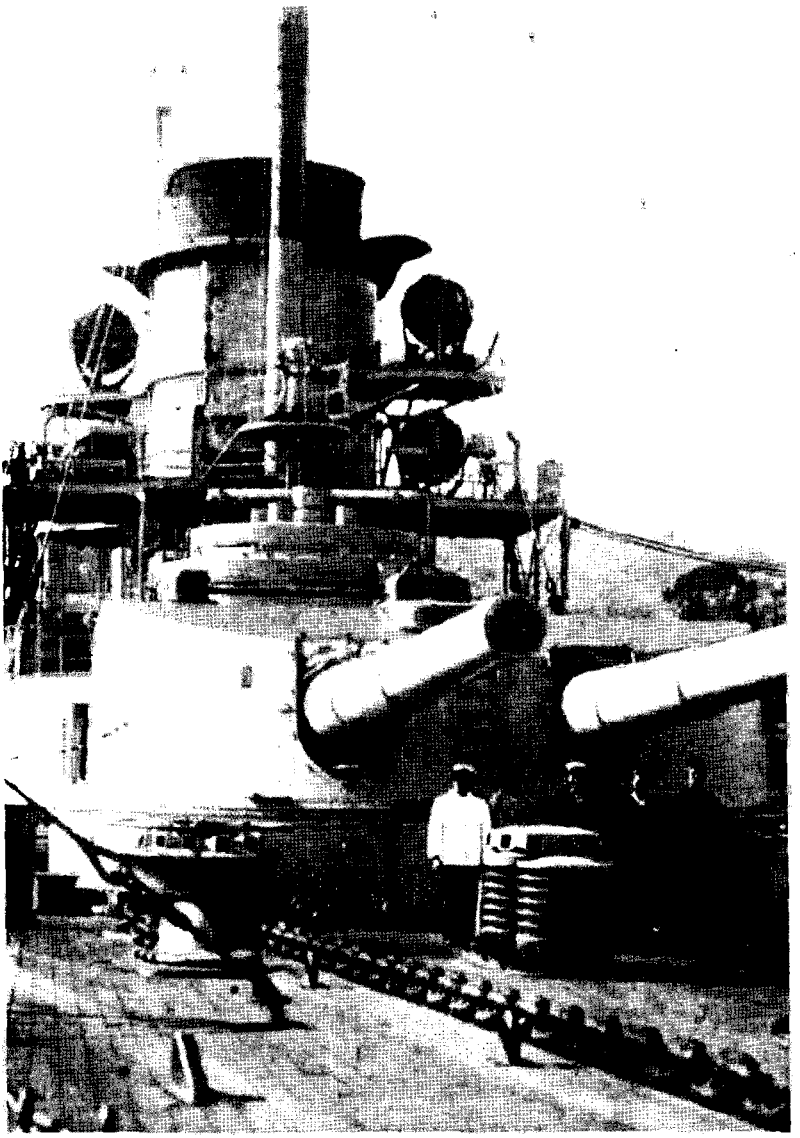

Goben (Yavuz) ve Mürettebatı

ERMENİ MESELESİ

Şimdi burada bir lâhza tevakkuf etmemiz *(durmamız)* ve en kanlı mücadelâta sahne olan Kafkas Cephesindeki hâdisata geçmeden evvel, bazı mühim vak'alara temas eylememiz lâzımdır.

Balkan Harbini takip eden o kısa sükûn devresinde, İttihat ve Terakki Cemiyeti erkânını endişeden endişeye sürükleyen iki gizli tehlike baş göstermişti. Bunun biri, memleket haricinde bulunan muhalifler; diğeri de komiteci Ermenilerdi. Bunlardan İttihatçıların sinirlenmeleri de sebepsiz değildi. Çünkü dehşet siyâsetinin en acı darbelerine maruz kalmalarına rağmen muhalifler yine harekete geçmişlerdi.

O zamanlar muhalefet liderlerinden Prens Sabahaddin Bey ile Şerif Paşa, Gümülcineli İsmail, Miralay Sadık Bey'ler; Paris'telerdi. Fakat Sabahaddin Bey'le Sadık ve İsmail Bey'lerin arası şekerrenkti. Aynı zamanda Sabahaddin Bey, Şerif Paşa ile de alâkasını kesmişti. Çünkü Şerif Paşa; maksadına muvaffak olabilmek için her vasıtaya başvuruyor; bol parası sayesinde Sadık ve İsmail Bey'leri kendisine celbettiği gibi Anadolu ve İstanbul'da bir ihtilâl çıkartarak İttihatçıları devirebilmek için de Ermeni komitecilerle münâsebâta giriştiği işitiliyor. Aynı zamanda istikraz *(borçlanmak)* için Paris ve Berlin de dolaşan Cavit Bey'in teşebbüsatını akim bırakacak entrikalar çevirmekten

hâli kalmadığına dair de, birçok şayialar deveran ediyordu. İttihatçılar mahfilinde günden güne kuvvet kesbeden bu şayialar, Cemiyetin fedaîsi geçinen bazı genç zabitleri heyecana getiriyor. Ve nihayet, artık Şerif Paşa'nın öldürülmesiyle muhaliflere bir ibret dersi daha verilmesine şiddetle lüzum gösteriliyordu.

Evvelâ, alelâde bir temenniden ibâret kalan bu sözler, birdenbire kuvvet kesbedilvermiş, Cemal Paşa'nın İstanbul muhafızlığı esasında yaveri olan süvari mülâzımlarından Mehmed Kemal Bey isminde bir zat, Paris'e giderek Şerif Paşa'yı öldürmeyi deruhte etmişti[23]. Mehmed Kemal Bey, Ali Cevat ismiyle çıkarılan bir pasaportla Paris'e gitmiş. Rusya ve Avusturya'da politika işleriyle meşgul olduğundan dolayı hudut haricine çıkarılan İskender isminde bir adamla, bir aralık İstanbul'da sahne hayatında şöhret kazanan Aktör Burhaneddin vasıtasıyla tertibatını ikmal etmiş, nihayet bir gün, Şerif Paşa'nın Pomp Sokağı'ndaki 115 numaralı evinin açık kapısından içeri dalıvermişti.

Bu dâvetsiz misafiri karşılayan uşaklar şüphe etmişler, Cevat Bey'i dışarı çıkarmak istemişlerdi. Fakat asabiyetinden irâdesine hakkim olmayan Cevat Bey derhal silâhını çekmiş; bir Türk uşağı ağır surette ve Fransız şoförü de hafifçe yaraladıktan sonra Harem dairesine girerek Şerif Paşa'yı da öldürmek istemişti. Fakat Paşa'nın damadı Hüsnü Paşazade Salih Bey arkasından yetişmiş; iki kurşun sıkarak Cevat Bey'i yere sermişti.

Damadının bu cüretkârane hareketiyle hayatını kurtaran Şerif Paşa, siyasî faaliyetine sükûn vermek şu tarafa dursun, bilakis daha büyük bir inat ve sebat ile ortaya atılmıştı. Aynı intikam ateşleriyle yanıp tutuşan Miralay Sadık Bey'i Mısır'a göndermişti. Bu zat orada, Hınçakyan komitesinin en nüfuzlu rüesasından Sabah Gülyan ile müzakerata zemin ihzar edecek-

23- İttihat ve Terakki Cemiyeti etrafında neşriyatta bulunan bazı kimseler Şerif Paşa'nın katline Merkezi Umumî tarafından karar verildiği ve hatta bunun için de polis müdürü Azmi Bey'in riyaseti altında Paris'e on fedai gönderildiğini rivayet etmektelerse de, bunun aslı yoktur. Paris'e giden fedai, yalnız Cevat Bey'den ibarettir. Filhakika o esnada Azmi Bey de Paris'e gitmiş ise de, bu vaka ile hiçbir alakası olmadığı gibi bu hâdiseden dört gün evvel İstanbul'a avdet etmiştir. Z. Ş.

ti. Nitekim biraz sonra da Şerif Paşa Mısır'a geçmiş. Ve kendisine bütün Ermeni milletinin vekil-i umumîsi süsünü veren Boğos Nobar Paşa ile müzakerata girişmişti. Ermeni rüesasıyla vaki olan bu temasların mevzuu, "Şark vilâyetlerinde Kürtlerle Ermenileri birleştirmek. Müşterek bir ihtilâl çıkararak İttihatçıları tepelemek. Hükûmetin bütün kudret ve nüfuzunu, müştereken ele geçirmek" esasına müstenid bir plân tanzim ve tatbikinden ibâretti. Şerif Paşa'nın bu hareketi, Anavatan haricinde bulunan idealist muhaliflerin milliyetperverane hislerini rencide etmişti. Buna binaen artık Şerif Paşa'nın muhiti, başta Gümülcineli İsmail Bey olduğu halde bir kaç haris İttihatçı düşmanına inhisar eylemişti.

Ermeniler, Şerif Paşa'nın yüzüne gülüyorlar; bu basit düşünceli ve iptidaî ruhlu adamın pek hayalperverane tasavvuratından başka bir şekilde istifade etmek istiyorlardı. Senelerden beri Türk kanına ekmek doğramaya hazırlanan Ermeni komitecileri, Türklerin kuvvetli bir sadme *(darbe)* altında sarsılmasını bekliyorlar. Harb-i umumînin başlaması üzerine giriştikleri ihtilâl tertibatında, Kürtlerin kendilerine bir engel olmaması için bu ezelî düşmanlarıyla ittifaka mütemayil görünüyorlardı.

Şerif Paşa

Balkan Muharebesi esnasında kaçırdıkları fırsata nedamet eden Ermeni komite reisleri, Umumî Harbin başlamasını büyük bir nimet telâkki etmişler. Artık büyük gayelerine vasıl olmak için her fedakârlığı ihtiyara karar vermişlerdi. Bir taraftan Şerif Paşa Mısır'da Ermeni rüesasıyla pazarlığa girişirken diğer taraftan da Karamaz isminde Kafkasyalı bir komiteci, üç arkadaşıyla İstanbul'a gelmiş. Talât Bey'le Enver ve Cemal Paşaları öldürmek istemişti. Fakat komiteciler, bu emellerine muvaffak olmadan ele geçmişlerdi.

Harb-i umumi başladığı zaman büyük Ermeni komitecileri arasında akdedilen gizli bir kongrede mühim kararlar verilmişti. Bu kararların başlıcaları, şunlardan ibâretti:

Osmanlı Hükûmeti, Rusya ile harbe girdiği takdirde: Rus Ordusu, Osmanlı hududundan içeri girer ve Osmanlı askeri de geri çekilir ise, Anadolunun her tarafında birden ihtilâl çıkarılacak. Osmanlı Ordusu, iki ateş arasında bırakılacak.

Aktör Burhanettin

Devletin resmî binaları bombalarla havaya atılacak; büyük binalara kundaklar konularak yakılacak. Hükûmet kuvvetleri bu suretle işgal olunacak. Levâzım ve nakliyât kâfileleri, ihtilâl çeteleriyle vurulacak.

Şayet, Osmanlı Ordusu, Rusya hududundan içeri girerse, Ermeni komitecileri ve orduda bulunan Ermeni askeri, silâhlarıyla beraber Rus Ordusu'na firar edecekler. Ve gönüllü olarak Rus Ordusu'na iltihak eyleyecekler.

1914 senesi Temmuzunun 21'nci günü Osmanlı Ordusu'nun seferberliğinin ilk günü idi. Ertesi gün de Ermeni komitecileri, kendi Milli seferberliklerini ilân etmişlerdi. Taşnaksütyun komitesinin İstanbul merkezinde bariz bir faaliyet görülüyor. Hınçak, Ramgavar, Veragarmiyal komiteleri kulüplerinde de aynı hareket göze çapıyordu. Patriğin dâveti üzerine komite rüesa ve mümessilleri Patrikhaneye gelmişler, bir meclis akdetmişler. Uzun uzadıya müzakereden sonra, Vilâyet murahhaslarının takip edecekleri hatt-ı hareketi tayin eylemişlerdi.

Komite merkezleri arasında hummalı bir muhaberat cereyan ediyor; Amerika'da, Mısır'da, İngiltere, Romanya ve İtalya, Fransa'daki Ermeniler Kafkasya'ya koşarak çeteler, gönüllü alayları vücuda getiriliyordu. Ermeni komiteciliğinin bütün hareketleri Kafkasya'ya intikal etmişti. Millî Büro namıyla bir merkez tesis edilmiş, bunun riyaâsetine de Episkopos Mesrop geçirilmişti. Bu büro bir taraftan Kafkasya'daki Rus Ordusu'nun gerisindeki Ermeni kuvvetlerini tezyid edecek; diğer taraftan da Anadolu ihtilâl merkezlerini idâre eyleyecekti.

Erzurum, Van, Bitlis gibi harp mıntıkası olacak yerlerde bulunan iktidar ve faaliyetine güvenilemeyen bazı rüesa-yı ruhaniye tebdil edilmiş, yerlerine daha mücerrep olanlar gönderilmişti. Gerek bunlara ve gerek diğer merkezlere, şu emir verilmişti:

"Zahiren seferberliğe kemal-i hâhişle (arzuyla) icabet edilecek. Hükûmet şüphelendirilmemek için ianeler verilecek. Tekâlif-i

harbiye komisyonlarının alacağı şeylere itiraz gösterilmeyecek."

Aynı zamanda bu emirle beraber Ermeni köylerini ihtilâle hazırlamak için biri Taşnaksağanlar, diğeri de Hınçaklar tarafından iki gizli talimatname tebliğ edilmişti. Asırlardan beri Türklerle öz kardeş gibi yaşamış olan birçok temiz kalpli Ermeni vatandaşları, komitecilerin bu müfsidane tebligatından, ikide birde silâh parası, komite masrafı toplamak gibi izacatından müteessir olmakla beraber, gördükleri tehdit karşısında sükût ediyorlar; kendilerini zorla uçuruma sürükleyen bu haris adamlara karşı derin bir nefret hissediyorlardı.

1914 senesi Temmuzunda Erzurum'da toplanan ve iki hafta zarfında 28 celse akdetmiş olan Taşnaksütyun İhtilâl Komitesi'nin Sekizinci Umumî Kongresi'nin ilk celsesinde şu karar -ittifak ile- kabul edilmişti:

-Aynen -

"Türk hükûmetine karşı vaziyet ve siyasî mesleğimiz:

İttihat ve terakki hükûmetinin anasır-ı gayrimüslimeye ve bilhassa Ermenilere karşı öteden beri takip ve tatbik ettiği iktisadî, içtimaî ve idarî tazyik ve mübayenet siyâseti ve alelhusus ıslahat meselesini mevki-i tatbike vaz'ındaki sahte ve iğfalkârane harekâtını ve takip ettiği programı nazar-ı dikkatte tutan Taşnaksütyun Komitesi Umumî Kongresi, İttihat hükûmetine karşı muhalefet mevkiinde kalınarak mezkûr Cemiyetin siyâset ve programının tenkit edilmesine, gerek kendisine ve gerek teşkilâtına karşı şiddetle mücadelâtta bulunulmasına, kanaat-i kat'iyesine istinaden karar vermiştir.

İhtar: Komite mensubîni, hükûmete ancak umumî mesail ve hususat dolayısıyla müracaatta bulunacaklar ve bundan başka şeyler için temas etmeyeceklerdir."

Yine 1914 Temmuz ayının 24'üncü günü İstanbul'da toplanan Hınçak Kongresinde verilen karar üzerine bütün Ermeni milletine hitaben ihtilâlkârane bir beyanname neşredilmiş ve bunun sonunda da:

"Arkadaşlar! Hayat ve mevcudiyet-i milliyemizin istilzam et-

tiği fedakârlık ve mesuliyeti derpiş ve müşkülâtı iktiham ederek Türkiye'nin bedbaht ve çalışkan Ermenilerinin mukadderatını dûş-û tahammülümüze alarak azimkârane ve metin hatvelerle hedef ve maksad-ı mukaddesimize doğru yürüyelim" denilmişti.

Bu beyannameyi imza eden, 1313 (1897) senesinde Babıâli Baskını'nı hazırlayan ve Abdülhamid'in tuğrasını ayaklarının altında parçalayan Cangulyan ismindeki komiteci idi.

Seferberlik devam ediyordu. Bir taraftan hükûmet ordunun nevâkısını ikmale çalışırken, diğer taraftan da Ermeni komitecileri var kuvvetleriyle umumî ihtilâle hazırlanıyordu. Hükûmetin zaaf veyahut kuvvetini sınamak için ilk hareket, Zeytûn'da vücuda getirilmişti. Hükûmetin kuvvetli olduğu yerlerde emirlere zahiren itaat siyâsetine rağmen Zeytûnlular seferberlik emrine birdenbire isyan etmişler; kendileri askere gitmek şu tarafa dursun, askerlik emrine itaat ederek şubelere giden Türk köylü kafilelerinin önlerine geçmişler. Ve silâh kuvvetiyle yollarını kesmişlerdi.

Zeytûn Fedaî Alayı namıyla bir teşkilât vücuda getirmek istemişlerse de, buna muvaffak olamamışlardı. Fakat müteferrik çeteler halinde o civardaki dağlara çıkmışlar, ilk isyan bayrağını açmışlardı. Bu çeteler, Ağustosun 17'inci günü, Zeytûn kazası Ahz-ı asker şubesinden muvakkaten terhis edilen yüzü mütecaviz Andırınlı, Türk askerlerinin önüne geçmişler; kısm-ı azamını katlettikten sonra; üzerlerinde buldukları şeyleri de gasBey'lemişlerdi. Hükûmet, şiddetli tedbirlerle bu ihtilâli bastırmasaydı, hiç şüphesiz ki, bu kanlı hâdise tevâlî edecekti.

Bu tecrübedeki muvaffakiyetsizlik üzerine komiteciler, henüz dâhilde ihtilâl zamanının gelmediğini anladılar, Anadolu isyanını vakt-i merhununa *(uygun zamana)* bırakarak bütün kuvvet ve mesailerini, Erzurum, Van, Bitlis havalisinde topladılar. Esasen buralardaki teşkilât, hem eski ve hem de kuvvetli idi. Van mıntıkasını, meşhur komitecilerden ve aynı zamanda Osmanlı Hükûmeti Van mebuslarından Veramyan; Muş ve Bitlis havalisini de yine Van mebuslarından Vahan Papasyan idâre

etmekte idi. Muş'u merkez ittihaz eden bu iki komiteci, bir taraftan hükûmetin yüzüne gülüyor, diğer taraftan da seferberlik dolayısıyla silâhaltına alınan Ermeni efradını silâhlarıyla Rus Ordusu'na kaçırtıyorlar. Tertip ettikleri çetelerle yollardaki askerî sevkiyat kafilelerini bastırtarak ele geçen silâh ve cephaneleri Rus hududunun gerisinde hazırlanan Ermeni gönüllü alaylarına sevk ediyorlardı.

En faal merkez, Erzurum'du. Yukarıda arz ettiğim Erzurum Kongresi'nin akdinden sonra buradaki komite merkezine bazı mühim vazifeler tevdi olunmuştur.

Erzurum, Trabzon - Van yolunun ortasında bulunduğu için hem kara tarikiyle Kafkasya'ya hem de Trabzon tarikiyle Batum, Köstence ve saire gibi komitenin en faal şubelerine bir transit merkezi vazifesini görebiliyordu.

Komitenin 16 kişiden mürekkep faal heyeti, geceleri Sinasyan Mektebi'nde içtima ediyor. Bu içtimalara bazen Pilos ve bazen Osmanlı Bankası muhasebecisi Setrak Pastırmacıyan riyaset ediyordu. Çarlık Rusya'sının Konsoloshanesi Posta Müteahhidi Moşen, aynı zamanda komitenin de postacısı idi. Bundan maada, komiteciler Rus hududuna yakın ve kara yolları üzerine de berber, kahveci gibi komiteci esnaflar yerleştirmişler. Bunlar vasıtasıyla adeta bir takım menzil hatları tesis etmişlerdi. Öznü Köyü'nün papazı ile Staof köyündeki Varjabet bu menzil hatlarını idâreye memur edilmişlerdi. Teşkilât ikmâl edilir edilmez, işe girişilmişti. Erzincan havalisinden başlayarak bütün o civarda silâh altına alınan Ermeni efradı bu teşkilât vasıtasıyla Rusya'ya kaçırılıyor; Ahz-ı asker şubelerinin ve sair müessesat-ı askeriden her günkü faaliyetine dair toplanan malûmat, günü gününe, Rusya'daki Tiflis Merkez-i Umumîsi'ne bildiriliyordu.

Komiteciler, aynı zamanda Çarlık Rusya'sının General Konsolosu ile de daimî bir temas halinde bulunuyor, hatta ara sıra Konsoloshane'de de içtimalar yapıyorlardı. Konsolos her gün, yanında zevcesi ve konsoloshane kançıları olduğu halde Kavak

Mahallesi'ndeki evinden arabasına biniyor, Kan, Soğuk Çermik mıntıkalarındaki istihkâmlarla Aziziye Tabyası'nın etrafında geziyor, güya hava almak bahanesiyle yaptığı bu gezintilerde, yapılan tahkimatı gözden geçiriyordu.

Hadisâta karşı uyanık bulunan Kolordu Heyeti, gerek Ermeni komitecilerinin ef'al ve harekâtını ve gerek konsolosun bu işlerdeki alâka ve irtibatını seziyorlar; fakat bunların önüne geçebilmek için kanunî bir sebep ve salâhiyet bulamıyorlardı. Nihayet ordu kumandanı Hasan İzzet Paşa, bu işin gayr-i mesul kuvvetlerle daha iyi takip ve tarassut edilebileceğini kestirmiş; bilvasıta, Erzurum İttihat ve Terakki Kulübü'ne müracaat etmişti. Seferberliğin ilk gününden beri cidden büyük bir faaliyet gösteren bu kulübün vatanperver heyeti, deruhte ettikleri vazifelere zamimeten bu meseleleri de omuzlarına yüklemişler; işe girişmişlerdi.

Kulüp, bir taraftan komitecileri şiddetle takip ediyor; diğer taraftan da Ermeni - Rusların istihbarat şebekesine mukabil bir teşkilât yapmak istiyordu. Burada ismi hürmetle anılmak lâzım gelen Pasinlerli Terekeme İdris Bey isminde cesur bir vatanperver, hayatını istihkar ederek *(hiçe sayarak)* bu müşkül işi deruhte etmiş; üç arkadaşıyla hududun öbür tarafına geçmişti. Ve hatta Ermenilerin gönüllü alaylarının tahşidatına *(toplanmasına)* ve büyük mikyasta harp hazırlıklarına dair bir rapor göndermişti. Fakat İdris Bey'in Rusya'ya geçtiğini haber almakta gecikmeyen Erzurum komitesi, bu hareketi derhal Tiflis'teki büyük komite merkezine haber vermişti. Bunun üzerine İdris Bey üç arkadaşı ile ele geçirilmiş, feci bir ölüm cezasına mahkûm edilmişti. Bu kahraman vatanperver, bugüne kadar Erzurum ve havalisinde rAhmedle yâd edilmektedir.

İdris Bey'in yarıda bıraktığı bu müşkül işi, hararetli ittihatçılardan Pasinler'in Haran Karyesi'nden Coduroğlu Hamid Efendi üzerine almış, beş arkadaşıyla müsellehan hududun öbür tarafına atlamıştı. Hamid Efendi, üç gün zarfında çok mühim malûmat ile salimen avdet etmişti. Meşhur komiteci-

lerden Suren'in kumandasında bir Ermeni gönüllü alayı Iğdır civarında toplanmıştı. Rus ve Ermenilerin Erzurum'la rabıtasını teşkil eden istihbarat şebekesi anlaşılmıştı. Sarıkamış, Kars, Kağızman'da 80 bin kişilik bir Rus Ordusu harbe hazırlanmıştı. Erzurum'a doğru bir şimendifer yolu yapılıvermek için Yeniköy sırtlarında tüneller hazırlanmıştı.

Ordu kumandanlığı bu malûmatı alır almaz, derhal icapeden tedbirleri ittihaz etmiş, evvelâ Ermeni istihbarat şebekesinin faaliyetine set çekmişti. İttihat ve Terakki kulübü ise, vaziyeti İstanbul'daki Merkez-i Umumîye'ye yazarak ittihaz edilecek hatt-ı hareket hakkında talimat istemişti. Merkez-i Umumî, telgrafla şu kısa cevabı vermişti:

"Bahaeddin Şakir Bey'in riyâsetinde bir heyet oraya mütevecciheh yola çıkarılmıştır. Onların vüruduna kadar hiçbir hareket te bulunmayınız."

Üç gün sonra Doktor Bahaeddin Şakir Bey, Erzurum'a muvasalât etmişti. Bahaeddin Şakir Bey'in yanında, Cemiyetin meşhur hatibi Ömer Naci Bey'le, Erkânıharp binbaşılarından Ruşeni, Yüzbaşı Reşid, Karslı İbrahim Cihangirof, İranlı Haşmet, küçük Cemil, mülâzım Bahaeddin, mülâzım Halil, Yüzbaşı Hilmi Bey'ler bulunuyordu. Bu son zât, Erzurum İttihat ve Terakki Kulübü'ne murahhas tayin olmuştu.

Bahaeddin Şakir Bey, Erzurum'a gelir gelmez, doğruca ordu kumandanı ve vali ile buluşmuş, memur olduğu vazife hakkında konuşmuştu. Merkez-i Umumî'nin teklifi ve Başkumandanlık vekâleti makamının tasvibi ile Teşkilât-ı Mahsusa nâmı altında bir teşekkül vücuda getirilecek ve bu da, dört mıntıkaya taksim edilecekti. Bu teşkilâtın vazifesi, şunlardan ibâret olacaktı: Casusluğa meydan vermemek. Hudutlardaki Türk ve İslâm halkın kuvve-i maneviyesini yükseltmek. Ermeni komitecilerinin teşkilâtını takip ederek bunlardan gelecek fenalığın önüne geçmek. Harp başlar başlamaz da, ordunun keşif ve istihbarat işlerine yardım etmek.

Bu iş için ordudan otuz güzide zabit seçilmiş, Bahaeddin

Şakir Bey'in emrine verilmişti. Erzurum ve havalisinde kahramanlıkla tanınmış Dadaşları ve adamları da bu sivil kuvvetin esasını teşkil etmişti. Teşkilât mıntıkaları da şu suretle taksim edilmişti:

Birinci mıntıka: Narman - Keskim Rusların, Artvin - Oltu hattı mukabilinde.

İkinci mıntıka: Bâyezîd

Üçüncü mıntıka: Van - Bitlis, bu mıntıkayı bizzat Ömer Naci Bey, idâresine almıştı.

Dördüncü Mıntıka: İran.

Teşkilât, derhal işe başlamış ve muvaffakiyetli neticelerle karşılaşmıştı. Casusluk edenler derhal öğrenilmiş, Teşkilat-ı Mahsusa nizamnamesinin salâhiyeti mucibince tecziye edilmişti. Kısa bir zamanda Ermeni komitelerinin istihbarat şebekelerini Rusya'ya rapteden teller, birer birer kesilmişti. Ve sonra da, muhtelif küçük müfrezelerle Rusya'ya akınlar tertip edilmişti. Bu akınlarda hususî bir maksat vardı. 93-Rus Harbi'nden yılgın hudut halkı, Rus Ordularının kuvvet ve şiddetini daima gözlerinde büyütüyor; hududun öte tarafındaki Ermeni ve Rus mevcudiyetine karşı bir korku hissediyordu. Bu hissi kırmak ve hudut halkının maneviyatını arttırmak için bu akınlar tertip olunuyor; gönderilen müfrezeler tarafından at ve hayvan yığınları sürülerek Osmanlı hududundan içeri geçiriliyor; halka dağıtılıyordu. Tekerrür eden bu hareketler, filhakika hudut civarında sâkin Türk ve İslâm köylülerin maneviyatını tezyid etmiş, Osmanlı Hükûmetinin kuvvetiyle, İttihat ve Terakki Cemiyeti'nin kudretine herkes kanaat hâsıl eylemişti.

Hudutlarda müsademeler eksik olmuyor; İstanbul'daki Rus Sefarethanesi'nin şikâyetleri gittikçe artıyor; fakat bunlar adî hudut kavgaları şeklinde tefsir olunarak mesele, kapatılıyordu. Ruslarla harbe sebebiyet verilmemesi hakkında Dâhiliye Nazırı Talat Bey tarafından Erzurum, Van, Bitlis valilerine çekilen resmî telgraflardan sonra bu hareketler biraz sükûn kesbetmişti. Fakat hudutlardaki silâh sesleri, yine büsbütün kesilmemişti.

KAFKAS CEPHESİ

Karadeniz hâdisesini müteakip, Kafkas cephesinde -İlk harp silâhı patladığı vakit - o mıntıkadaki umumî vaziyet, işte bu hâlde idi. Hâdisat-ı harbiyeyi bütün tafsilâtıyla yazmak sadedimizin haricinde olduğu için harp vakayiini mümkün olduğu kadar ihtisar edeceğiz; ancak memleketin - ve dolayısıyla İttihat ve Terakki Cemiyeti'nin - mukadderatına temas eden mühim hatlar üzerinde yürümekte devam eyleyeceğiz.

Kafkas hudutlarından Erzurum'daki ordu merkezine gelen haberlerin büyük bir tesir uyandırdığını arz etmiştik. Bu tesir, cidden mühimdi. Hudutlardan gelen telâşlı haberler hakikî vaziyeti bir türlü tespit edememişti.

Tıpkı, Balkan Harbi'ndeki karışıklıklar yine baş göstermişti. Düşmanın hücum kuvvetlerine dair esaslı hiçbir malûmat alınamıyor, sadece Karakilise ve civarındaki hudut taburlarının perişan bir halde dağıldıkları anlaşılıyordu. Nihayet, o gün akşama doğru, düşmanın hücum istikametleri hakkında bir dereceye kadar fikir hâsıl edilebilmiş 19 Teşrinievvel 1330 *(1 Kasım 1914)* günü saat 11'i 15 dakika geçe, Üçüncü Ordu Kumandanı Hasan İzzet Paşa'nın imzasıyla ilk harp emri verilmişti.

Rus alayları, Osmanlı hudutlarını muhtelif noktalardan geçmişler, mühim kuvvetlerle Kars - Erzurum Caddesi'nin iki tarafından tecavüz etmişlerdi.

3'üncü Ordu kumandanı, Erzurum'un şarkındaki Höyükler yani Deveboynu'nda hazırlanan müdafaa hattında harbi kabule karar vermiş, Hasankale civarındaki kuvvetlerini geri çekmişti. Buna mukabil 2'nci Nizamiye Süvari Fırkasını Hasankale - Köprüköy istikametinde ilerletmişti.

Rus kıtalarının ön saflarında Ermeni çeteleri görünüyor; bilhassa Bâyezîd'ın şimalinde, Toprakkale Eleşkirt üzerinde, Pasin Karakilisesi'nde Ermeni kuvvetlerinin kesâfetine dair haberler geliyordu.

Harbin ilk safhası, oldukça göze çarpan bir bozgunlukla açılmıştı. Bâyezîd, Eleşkirt mıntıkasındaki hudut taburları da cüzî bir mukavemetten sonra çekilmiş. Pasin, Karakilise ve Kötek taburlarının dağılan efradı, süvari fırkası tarafından tevkif edilmişti.

Narman Yeni Köyü'ndeki müsademede mülâzım Nuri Efendi isminde bir zabit mecruh olmuştu[24]. Petkir, Kaleboğazı, İşhan taburları, son fişeklerine kadar yakmışlar, cephane yetiştirilememek yüzünden geri çekilmeye mecbur kalmışlardı.

Harp haberleri İstanbul'a gelir gelmez, Başkumandanlık Karargâhında da bir telâş başlamıştı. Ordunun bu suretle geri çekilişi, hiç hoşa gitmemişti. Bilhassa Almanlar, Üçüncü Ordu Kumandanının verdiği emri şiddetle tenkit etmektelerdi. Onlar, ordunun Ruslara şiddetle taarruz etmesini. Bu suretle, Ruslarda bir telâş husûle getirerek Alman ve Avusturya Şark cephelerindeki harp ağırlığının, biraz da Osmanlı Kafkas cephesine yüklenmesini bekliyorlardı. Buna binaendir ki -birdenbire hududu geçen Rus kuvvetlerinin karşısında- 3'üncü Ordunun Erzurum civarına çekilerek beklemeye karar vermesini, hoş görmemişlerdi.

16 Teşrinievvel'de Amiral Suşon Paşa'nın husûle getirdiği Karadeniz hâdisesi üzerine açılan diğer harp cephelerine gelince:

24- Umumi harpte ilk yaralanan Osmanlı zabiti bu zattır. Z. Ş.

Bu hâdiseden üç gün sonra 19 Teşrinievvel 1330 *(1 Kasım 1914)* iki İngiliz zırhlısı, Şap Denizi'ndeki *(Kızıldeniz)* Akabe'yi bombardıman etmişler; karaya da bir müfreze asker çıkararak burada da Sina Cephesi namı verilen bir harp mıntıkası husûle getirmişlerdi.

Ertesi günü 20 Teşrinievvel 1330 *(2 Kasım 1914),* birkaç İngiliz, Fransız zırhlısı Çanakkale önüne gelmişler; Boğazın girilecek yerindeki tabyalarını on dakika bombardıman ederek burada fiilen harbi ilân ettikten sonra çekilip gitmişlerdi.

Bu suretle, Osmanlı Hükûmetiyle harbe girişen İngilizler, oldukça mühim faaliyetlerini, Basra havalisinde göstermişlerdi. 24 Teşrinievvel 1330 *(6 Kasım 1914)* günü, bu mıntıkada da harekete gelen İngilizler, evvelâ bir gambotlarıyla Fav Boğazı'nı bombardıman ettikten sonra, karaya bir müfreze asker çıkarmışlar ve taarruza başlamışlardı. 100 neferden mürekkep olan Osmanlı müfrezesini ricata icbar etmişler; mevcut dört topu tahrip eylemişler... Basra Körfezi'ne müntehi olan Fav Boğazı'nı zapt ettikten sonra Abadan'a doğru ileri harekete geçmişlerdi.

İşte, Osmanlı Hükûmeti umumî harbe girdiği zaman açılan ilk harp cepheleri, bunlardan ibâretti. Fakat bunların en ehemmiyetlisi, bittabi Kafkas cephesi idi.

***

Şark Cephesi'ndeki Rus kuvvetlerinin mühim bir kısmını başlarından atmak için Osmanlıları harbe sürükleyen Almanların, Kafkas Cephesi'ndeki vaziyetten hoşlanmadıklarını arz etmiştik. Buna İran ve Turan'ı istilâ etmek isteyen hayalperverlerin hoşnutsuzluğu da inzimam etmiş, ordunun başkumandanı üzerinde kâfi derecede tesir husûle getirilmişti.

Nitekim Kafkas Cephesinde ilk harp silâhının patlamasından sonra, Üçüncü Ordu Kumandanı Hasan İzzeddin Paşa'ya şu şifreli telgraf çekilmişti.

-Aynen -

"Şifreli telgraf

Bu âna kadar umum zabitan ve efradın tarafınızdan takdir edilecek tarzda hareketleri şayan-ı takdirdir. Cümlesine selâm ederim. Vâsi bir cepheden ilerlemekte olan düşman, şimdilik herhalde size fâik görünmüyor. Onuncu Kolordu'nun Erzurum civarlarına vusûlü, iki yahut üç hafta kadar sürecektir. Bu zamanı kazanabilmek ve bazı muvaffakıyetlerle ordunun maneviyatını takviye etmek için mümkün olduğu takdirde düşmanın ayrı ayrı ilerleyen kollarını ezmeyi muvafık düşünüyorum. Süvari Fırkaları ve sünuf-u selâseden mürekkep müfrezelerle düşmanın harekâtını uzun müddet tevkif ve düşman hakkında, esirler alınarak esaslı malûmat tedariki şayanı arzudur.

Azerbaycan istikametinde ve hududun İran cihetinde Ruslara şiddetli taarruzlar icrası için oradaki aşair ile piyade kuvvetlerinin şiddetle ileriye sevki muvafıktır.

22 Teşrinievvel 1330 (4 Kasım 1914)

Başkumandan vekili Enver"

Enver Paşa, bu telgrafı çekmekle ilk defa olarak harbin mukadderatına müdahale ediyor; zaten büyük ve müşkül vazifesinin manevî mesuliyeti altında ıstırap çeken bir ordu kumandanının omuzlarına pek ağır bir yük daha yükletiyordu. Şu anda 3'üncü Ordu'nun harp kuvveti; 66. 000 neferi seyyar ve muharip olmak üzere 190. 000 asker 168 top, 44 makineli tüfekten ibâret bulunuyor. Kafkas'taki Rus kuvvetleri ise; ikişer fırkalı l'inci Kafkas ve Türkistan kolorduları, bir plâston ve iki avcı livasıyla bir kazak süvari fırkası hudut kıtaatıyla Ermeni gönüllü alaylarından terekküp ediyordu. Ruslar, 93 Harbi'nde kendilerine muzafferiyet kazandıran eski plânları vechile hareket ediyorlar; ilk hamlede ele geçirdikleri küçük muvaffakıyetleri iyi bir zaferle neticelendirmek için ağır ağır ve ihtiyatla ilerliyorlardı.

3'üncü Ordu Kumandanı, Enver Paşa'dan aldığı telgraf üzerine derhal taarruza geçmiş; 11'inci Kolordusu'na ileri hareket emrini vermişti. 9'uncu Kolordu'nun bazı kıtalar ile takviye olunan bu kuvvet, Teşrinievvelin 25'inde Köprüköy'ün şarkındaki zayıf düşman kuvvetleriyle temas etmiş ve harbe girişmişti.

Fakat 33'üncü ve 37'inci Fırkaların vakti zamanıyla muharebe meydanına müessir olamaması ve diğer kıtaların da hep birden ileri atılamaması yüzünden bu taarruz seri ve katî bir netice verememiş. Ancak ertesi günü kanlı bir harple mevziinden çıkarılabilen düşman, sekiz gün devam eden mücadeleden sonra Horum düzüne sürülebilmiştir.

Ordu, bu küçük muvaffakiyeti istihsal edebilmek için bir hayli müşkülât çekmişti. Buna rağmen, düşmanı hududun öbür tarafına tard edememişti. Maddî - ve manevî imkânsızlıklar karşısında kalan ordu kumandanı, şimdilik istihsal olunan bu neticeyi bile kâfi görüyor; 10'uncu Kolordu'nun iltihakına kadar bu vaziyeti muhafaza etmek istiyordu. Fakat İstanbul'daki karargâh-ı umumî gittikçe sinirleniyor; 3'üncü Ordunun Erkânıharp Reisi olan Alman Kaymakamı Goze Bey'in akamete uğrayan plânındaki esbabı tahlil etmiyor; 11'inci Kolordu Kumandanı Galip Paşa'nın himmet ve fedakârlığı sayesinde kazanılan bu muvaffakiyetteki müşkülâtı bile görmek istemiyordu.

Harbin başlangıcındaki şu küçük tecrübelerden bir hayli mühim hakikatler meydana çıkmıştı. Harbin, yalnız nazariyatçılık ile kazanılmayacağı anlaşılmıştı. Aynı zamanda -birdenbire yüksek kumanda mevkiine çıkarılan- genç ümeranın tecrübesizliklerini de nazar-ı dikkate almak lâzımdı. Sonra, ordu arasında bulunan derme çatma kuvvetlerin de faydasından ziyade zararı görülmüştü. Bereket versin ki, bu hakikate çarçabuk iman edilmiş, Kürtlerden mürekkep olan ihtiyat Hamidiye Süvari Alayları derhal lağvedilerek büyük bir karışıklığın önüne geçilmişti.

İstanbul ile 3'üncü Ordu Kumandan Heyeti arasında artık bir görüş meselesi çarpışmaya başlamıştı. İstanbul 11'inci Fırka'nın kazandığı muvaffakiyeti elinde senet tutuyor;

"Mademki düşman ricat ettirilmiştir. Hâl-i ricatte bulunan düşmanı takip ederek mahvetmek. Ve sonra Kars istikametine doğru ilerlemek lâzımdır" diyordu.

Üçüncü Ordu Erkânıharbiyesi ise; "Rusların daima fâik kuvvetlerle taarruza geçeceklerini. Narman'dan ordunun gerisine, Aras cenubundan da yana düşeceklerini" zan ve tahminde devam ediyordu.

Dimağında yer eden bir fikri hiçbir kuvvet ve hakikatle çıkarmak mümkün olmayan Enver Paşa, gittikçe bu halden sinirlenmiş. Vaziyeti tetkik için, Erkânıharbiye-i Umumiye Reis-i Sanisi, Miralay Damat Hafız Hakkı Bey'i Üçüncü Ordu'ya göndermişti. Enver Paşa'dan biraz daha sakin ve mutedil düşünmekle beraber her hususta Enver Paşa'nın en hareketli bir mürevvici olan Hafız Hakkı Bey, Üçüncü Ordu'yu teftişe başlar başlamaz evvelâ 10'uncu Kolordu Kumandanını bataetle *(yavaşlıkla)* ittiham etmiş, Enver Paşa'ya gönderdiği raporda bu ittihamının esbabını zikrettikten sonra:

"Harbin mukadderatı üzerinde mühim bir tesir husûle getirmesi muhtemel olan bu kolordunun kumandasını bizzat deruhte etmek istiyorum" demişti.

Tabiîdir ki Enver Paşa, pek sevdiği İsmail Hakkı Bey'in bu teklifini büyük bir memnuniyetle kabul eylemişti. Yine o günlerde, 9'uncu kolordu kumandanı Ahmed Fevzi Paşa da -Doktor Bahaeddin Şakir Bey'in İstanbul'a çektiği bir telgraf üzerine- bedbin olmak töhmetiyle tekaüde sevk edilmişti. Bu iki kıymetli kumandanın en vahi sebeplerle hırpalanması, ordu erkân ve zabitanı üzerinde çok menfi bir tesir husûle getirmiş, herkese mevkiinde bir şüphe vermişti.

Hafız Hakkı Bey'in umumî vaziyet hakkında verdiği rapor üzerine Enver Paşa'da taarruz fikri artmış, Sarıkamış'ta Rus kuvvetlerini ihata ve imha edebilecek suretle bir plân hazırlamıştı. Ruslar, bu taarruz plânını haber almışlar; taarruz kuvvetlerini gafil avlayarak iyi bir pusuya düşürmek için cephedeki

mühim kuvvetlerini Batum istikametine çektiklerine dair yalan şayialar çıkarmışlardı. Bunu fırsat telâkki eden Enver Paşa, 1330 senesi Kânunuevvelinin 2'inci *(15 Aralık 1914)* günü Köprüköy Karargâhı'na gelmiş. Kumandayı bizzat deruhte etmişti. Cepheyi baştanbaşa gezen Başkumandan, siperlerdeki efradı aç ve çıplak görmüş; ertesi günü bütün kıtaata şu mealde bir beyanname göndermişti:

"Askerler! Hepinizi ziyâret ettim. Ayağınızda çarığınız, sırtınızda kaputunuz olmadığını gördüm. Lâkin karşınızdaki düşman sizden korkuyor. Yakında o düşmanı imha ederek Kafkasya'ya gireceğiz. O zaman her türlü nimete kavuşacaksınız. Bütün İslâm âleminin ümidi, sizdedir."

Fakat beyanname, ordu efkârıumumiyesini - bilmem ki - ne dereceye kadar tatmin etmişti.

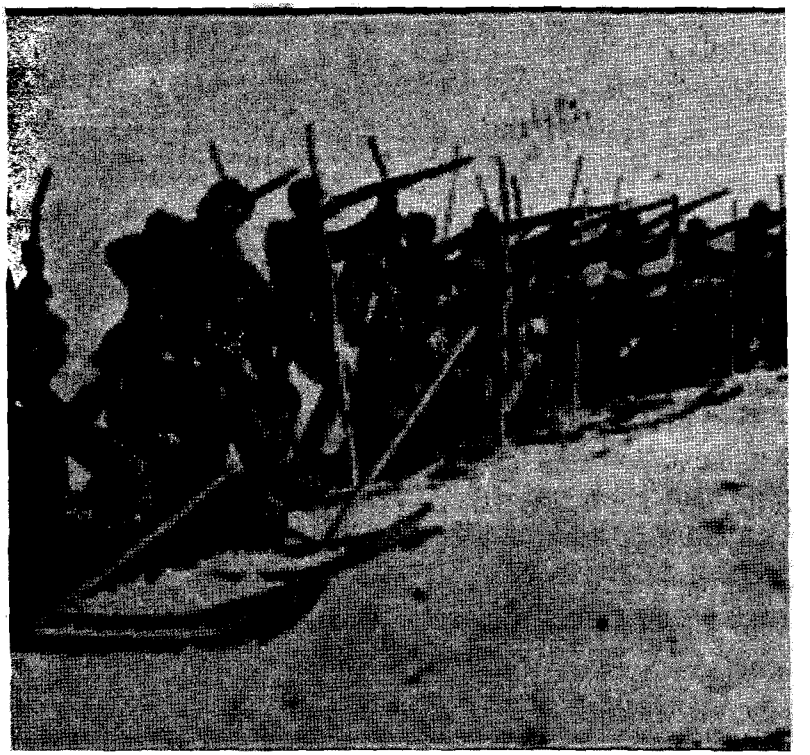

Kafkas Cephesinde Kayaklı Keşif Birlikleri

Enver Paşa'nın kumanda ettiği bu taarruz, büyük bir hezimetle neticelenmişti. Harp sahasındaki facia, Napolyon'un Moskova felâketinden daha beterdi. Şahsen, insan cüret ve cesaretinin en parlak misallerini gösteren Enver Paşa, bu hâilevî sahneden hayatını güç kurtarabilmişti. Fakat buna mukabil arkasında, fecaatle malamal izler terk etmişti. Koca 3'üncü Ordu, birkaç gün zarfında, tarumar olan bir enkaz haline gelmişti. Binlerce Türk evlâdı, - yalnız bir inat ve hodgâmlık yüzünden- o korkunç kar yığınları altında çürümeye terkedilmişti. 9'uncu Kolordu Karargâhı ise, esir düşerek Sibirya Çöllerine gönderilmişti. Tali', Enver Paşa'ya yalnız bir noktada yardım etmişti. O da muzaffer Rus Ordusu -her ne sebebe mebni ise- olduğu yerde tevakkuf etmiş; ileri doğru harekete devam eylememişti.

KANAL HAREKÂTI

Bu büyük facia, bir ibret dersi olmamıştı. Kafkas diyarının karlı ve buzlu şahikalarında zuhura gelen bu felâkete, Sina çöllerinin yanıp tutuşan susuz ve çorak kumları üzerinde de bir nazire yapılmaya başlanmıştı.

Almanlar, İngilizlere müthiş bir darbe vurmayı düşünüyorlar, bunun için de Süveyş Kanalını ve bilhassa Mısır'ı ele geçirerek Hindistan ve Avustralya yolunu kapamak istiyorlardı. Üç beş satırlık bir yazı ile Osmanlı Ordusu'nun harp plânını tanzim etmiş olan Alman Erkânıharbiye Kaymakamı Fon Kres, İngilizlerin Kanal ve Mısır'daki kuvvetlerinin pek zayıf olduğunu ileri sürüyor; buralara fazla kuvvet toplanmadan evvel seri bir taarruzla evvelâ kanalın ve sonradan Mısır'ın kolayca zapt edilivereceğini iddia eyliyordu. Teklif Enver Paşa'ya cazip gelmişti. Cesurane bir hamle ile çölleri aşıverecek olan Ordu Mısır'ı fethederse, şerefi ebediyen unutulmayacak bir zafer ele geçecekti. Bu emsalsiz zafer, hiç şüphesiz ki, bütün İslâm âlemini de galeyana getirecek ve artık İngiltere'nin o muazzam şevket ve kudreti, bir anda hiçe inivere cekti.

Enver Paşa, Sekizinci Kolordu Kumandanı Miralay Mersinli Cemal Bey'e, - bu azim sefer ve zafere - hazırlanmak için emir vermişti. Bu işin başına da bizzat Fon Kres geçecekti. Fa-

kat Dördüncü Ordu Kumandanı Zeki Paşa'yı, bu muazzam işi bütün teferruatıyla idâre edecek derecede kuvvetli görmüyor; bahusus, bir hayli zamandan beri Arap ihtilâlcilerinin körüklemek istedikleri fesat ateşinin, birdenbire Suriye'de bir alev husûle getirmesinden endişe ediyordu.

Dördüncü Ordu'ya bir kumandan lâzımdı, öyle bir kumandan ki: zekâsıyla, cerbezesiyle, icabında kullanacağı demir pençesiyle Suriye'nin inzibat ve emniyetini bir mavzer mekanizması gibi kavrasın ve kullansın.

Enver Paşa fikrini evvelâ Almanlara söylemiş, bu evsafı haiz kumandanın, ancak Bahriye Nazırı Cemal Paşa olabileceğini de ilâve etmişti. Almanlar Enver Paşa'ya hak vermişler; bu mühim şahsiyetin, görülecek büyük işlerde bir âmil ve müessir olabileceğini kabul eylemişlerdi. Bunun üzerine -o sırada ayağındaki bir çıbandan mustarip olduğu için sarayından çıkmayan- Enver Paşa, Cemal Paşa'yı dâvet etmiş; Dördüncü Ordu Kumandanlığı'nın kabulünü rica eylemişti.

Cemal Paşa ancak şu şerait dâhilinde bu kumandanlığı kabul edebileceğini söylemişti:

1- Bahriye Nezareti, - kemakân - uhdesinde kalmak.

2- Ordu kumandanlarının kanunen haiz oldukları serbestiye hiç kimse tarafından mümanaat olunmamak.

3- Umur-u mülkiye ve askeriyede -icabı hâlinde- Salâhiyet-i Mutlaka'ya mâlik olmak.

Dördüncü Ordu mıntıkasında, adeta muhtariyete yakın bir mana ifâde eden son madde biraz ağır ve pek vasi şümullü olmakla beraber Enver Paşa bu teklifleri derhal kabul etmiş. Ve en son şart olmak üzere de, tahsisatı mestureden 7 milyon ile 10 milyon altın lira arasında bir paranın emrine müheyya olduğunu ilâve eylemişti.

Kafkas dağlarında binlerce Türk evlâdının karlar altına gömüldüğü esnada çöl kahramanlığına ve Suriye'nin manevî

hükümdarlığına namzet olan Cemal Paşa 1330 senesi Teşrinisanisinin 21'inci (4 Aralık 1914) günü şahane bir debdebe ile Haydarpaşa İstasyonu'ndan Suriye'ye müteveccihen hareket ederken müessir nutuklar söyleniyor, müstakbel Mısır fâtihine:

— Bu zaferi, ancak senden bekliyoruz, deniliyordu.

Cemal Paşa'nın zeki gözleri, bu heyecanlı nutuklarla bir kat daha kıvılcımlanıyor:

— Müsterih olunuz. Vazifemin büyüklüğünü ve müşkülâtını takdir ediyorum. Ben ve maiyetime verilen kahramanlar, Kanalı geçeceğiz ve Mısır'a gireceğiz. Eğer bu hücumda muvaffak olamazsak, Kanalın sularında cesetlerimizden bir köprü vücuda getireceğiz. Arkamızda kalan kahramanlar, bizim cesetlerimizin üzerine basarak Mısır'a girecekler. Ve bu kıymetler ülkeyi İngilizlerin tasallutundan istirdad eyleyecekler, diye cevap veriyordu.

Cemal Paşa Ölüdeniz Kıyılarında

Bu sözler, hiç şüphesiz ki her vatanperverin kalbinde yaşayan hisleri ifâde ediyordu. Onun içindir ki, Cihan Harbi'nin en korkunç kuvvetlerini teşkil eden İngilizlerin kahir bir darbe altında ezilmesini isteyenlerin bütün ümitleri, -işte bugünden itibaren- Cemal Paşa'nın şahsında toplanıyordu.

Cemal Paşa; dostlarının, perestişkârlarının ve kendisine ümit bağlayan ların dualarını kâfi görmüyor. Konyalıların hararetli istikballeri arasında tirenden inerek Cenab-ı Mevlâna'nın türbesini ziyârete gidiyor; bu büyük Zâtın mübârek merkadine sarılarak dualar ediyor, zaferler temenni eyliyordu. O esnada kalbine bir ilham gelmiş. Cenab-ı Mevlâna'nın postnişini olan Veled Çelebi Efendi'ye:

— Eğer Mevlevîlerden mürekkep bir müfreze teşkil eder ve benimle Mısır seferine iştirak ederseniz; Ordu Hazret-i Mevlâna'nın ruhaniyetinden müstefid olur, demişti.

Fazilet ve hamiyetin cidden timsali olan Veled Çelebi Efendi, bu teklifi büyük bir hararet ve memnuniyetle kabul etmişti.

***

Zahirî hâl ve hesaplara nazaran her şey düzgün gidiyor; maddi vesaitin ihzarı esnasında manevî kuvvetlerin de ihmal edilmemesi, artık netice hakkında büyük ümitler veriyordu. Kalbi aynı ümitlerle malâmal olan Cemal Paşa Suriye toprağına ayak bastığı gün şu iki maddelik programı tespit etmişti:

1- Suriye'de, hükûmet aleyhindeki menfi cereyanları durdurmak.

2- Mısır'ı fethederek şu Cihan Harbi'nde ebedi zafer ve şeref kazanmak.

Birinci madde, fevkalâde nâzik ve ehemmiyetli idi. Bunun tatbiki esnasında zuhura gelecek bir hata ve beceriksizlik, hükûmetin davasını altüst edebilirdi. Nitekim Cemal Paşa bu şahane vazifeye memur edildiği zaman Talât Bey, hayli düşünceli dakikalar geçirmiş:

— Bu iş, İstanbul Muhafızlığına benzemez. Zart, zurt edelim derken, okkanın altına gideriz haaa, demişti.

İhtimal ki seferberlikten evvel olsaydı, Talât Bey bu sözleri başka türlü söyler; hatta Cemal Paşa'nın böyle bir vazifeye tayininin bile önüne geçerdi. Fakat artık Talât Bey, eskisi kadar yüksek söz söyleyecek mevkide değildi. Çünkü bugün memlekette en yüksek söz söylemek kudret ve salâhiyeti, doğrudan doğruya Ordu Başkumandan vekiline intikal etmişti!

Talât Bey'i endişeye sevk eden sebep, cidden haiz-i ehemmiyetti. Cemal Paşa'nın uhde-i zekâ ve dirâyetine tevdi olunan o koca mıntıkada iki siyasî emel tebellür eylemişti. Bunun biri Siyonistlik, diğeri de Arap istiklâli idi. Fakat asıl dikkate şayan olan nokta şurasıdır ki, birçokları bu siyasî emelleri, beş on kişinin dimağında uyanan zaif bir hayalden ibâret telâkki etmektelerdi. Filistin mıntıkasında, gittikçe artan bir Musevi ekseriyeti husûle gelmekte idi. Yeryüzünün her ülke ve her memleketinde istiskale uğrayan, rahat ve huzur bulamayan zengin ve fakir Museviler hicrete mecbur oluyorlar; Hazret-i Musa'nın bu, arz-ı mevud'una toplanıyorlardı. Buraya koşanlar, büyük bir sükûn ve huzura kavuşuyorlar; altına sığındıkları al sancağın, Musa'nın vadinden daha lütufkâr olduğunu anlıyorlardı.

O sancağın sahibi olan zavallı Türk, Anadolu'nun çorak ovalarında sıtmadan, veremden, eşraf ve mütegallibenin zulmünden aç, sefil, üryan bir halde inim inim inlemekle beraber kendi sancağının altına sığınanları siyânet etmek için o dertli sinesini hudutlara gererken; Filistin'in cennet gibi vadilerinde toplanan Museviler, hatır ve hayallerinden geçmeyen bir refah ve saadet içinde yaşıyorlar. Etrafı güller ve yaseminlerle muhat olan köşklerinin Şam kumaşlarıyla döşenmiş divanlarında zevk sürüyorlar, Türk'ün kanıyla sulanmış bağlarında yetişen emsalsiz üzümlerinden, kızıl şaraplar yaparak para üstüne para yığıyorlardı. Türk'ün bunda gözü yoktu. Hükûmetin meşru hakkını ve resmî vergisini vaktinde ve zamanında istemeye gelen memurlardan başka hiç kimse bu mültecilerin kapısına

gelmiyor. Hiçbir Türk onların sükûn ve refahını ihlâl etmiyordu. Bu büyük feragati takdir etmek, bu âlicenabane misafirperverliğe karşı minnet ve şükranla mukabele eylemek lâzımdı. Fakat siyasî ihtiraslar, bu necip hislere de acı bir zehir katmış...

Filistin'de bir Musevî hükûmeti teşkil etmek fikrini besleyen Musevî komitecileri de artık faaliyete başlamışlardı. Sükûnetle yaşamayı tercih eden Musevilerin çoğu, bu cereyandan uzak yaşamak istiyordu. Fakat komitecilerin tehditleri, günden güne artıyor, bunları da bu çıkmaz yola sürüklüyordu.

Cemal Paşa yapılacak Kanal hareketine engel olmak ihtimali olan bu tehlikeyi ortadan kaldırmak istedi. İstanbul'dan Emniyet-i Umumiye Seyr-i Sefer Müdürü Hüsnü Bey'in riyaseti altında gizlice bir istihbarat heyeti getirtti. Aranson isminde birinin idâre ettiği teşkilât meydana çıkarıldı. Merkezleri basıldı. Avrupa'daki Cemiyetlerle yapılan muhaberat evrakı ele geçirildi. Komite rüesasından bazıları da yakalanarak Bursa'ya nefyedildi. Yalnız Aranson, işi vaktinde haber almış Mısır'a firar etmişti.

Siyonizm komitesi teşkilâtı bu suretle çarçabuk ve sessiz sedasız dağılmış, gailenin biri ortadan kalkmıştı. Şimdi Cemal Paşa'nın karşısında, Arap istiklâli taraftarları denilen cidden mühim ve nâzik mesele kalmıştı. Bununla mücadele, hiç şüphesiz ki kolay olmayacaktı. Onun için Cemal Paşa bu hususta pek acul davranmadı. Bir taraftan Kanal seferinin hazırlıklarını yaparken diğer taraftan da bunların takibatına başladı.

İngilizler Mısır üzerine yapılacak bu sefer hazırlıklarını çarçabuk haber almışlar, bundan müteessir olmuşlardı. Şu hakikati unutmamak lâzım gelir ki, harp başladığı zaman İngilizler, Osmanlılarla büyük mücadelelere girişmek fikrinde değildiler. Siyasî münâsebâtın kesilmesi üzerine İstanbul'a avdete mecbur olan Londra Sefiri Tevfik Paşa'yı teşyi *(uğurlamak)* için İngiliz hariciye Nazırı Sir Edvard Grey istasyona kadar gelmek nezaketini göstermiş veda esnasında:

— Paşa Hazretleri! Eğer Osmanlı Ordusu tarafından Mısır aleyhinde bir hareket teşebbüsü vuku bulmazsa, bütün harp esnasında İngiliz kuvvetleri de size karşı taarruzdan içtinap edecektir, demişti.[25]

Harbin başlangıcındaki hâdisat, nazırın bu sözlerini teyid etmişti. Meselâ, bütün İngiltere Bahrisefid Filosu'nun Çanakkale'ye ve Anadolu sahillerine şiddetle taarruz etmesi ihtimali vaki iken, ancak bir iki gemiden ibâret olan filo Çanakkale önüne gelmiş; âdet yerini bulsun kabilinden on dakika kadar tesirsiz bir bombardımanla filen ilân-ı harp ettikten sonra çekilip gitmişti. Basra Körfezi ve Akabe sahilindeki İngiliz taarruzları da yine böyle küçük müfrezelerle yapılan ehemmiyetsiz hareketlerden ibâretti.

Fakat Mısır seferi meselesi ortaya çıkar çıkmaz, birdenbire meselenin şekli değişmişti. İngilizler Kanal'daki kuvvetlerini derhal takviye etmekle beraber, bir taraftan Anadolu'nun Akdeniz sahillerini tehdide, diğer taraftan da Basra'ya doğru ilerleyerek bir Irak Cephesi vücuda getirmeye başlamışlardı. Basra'da Nakipzade Seyyid Talip Osmanlı Hükûmetine karşı isyan etmiş başına topladığı bir zümre ile İngilizlere iltihak eylemişti. Buradaki zaif Osmanlı kuvvetleri, kısmen Nasıra'ya ve kısmen de Korne'ye çekilmişti. İngiliz kuvve-i seferiye kumandan General Sir Artur Barret yavaş yavaş şimale doğru ilerlemiş, takriben bin nefer ve üç top ile Korne'ye kapanan ve etrafını tahkim ederek düşmana şiddetle müdafaada bulunan 38'inci fırka kumandanını esir etmişti.

Vaziyetin ehemmiyet kesbettiğini gören Irak ve havalisi umum kumandanı, elinin altında bulunan kıt'alarla geriden aldığı ehemmiyetsiz bir takviye kuvvetini cenuba doğru süreerek İngilizleri karşılamak istemişse de, artık iş işten geçmişti. Bu tehlikeli vaziyet ise Karargâh-ı Umumî'ye büyük bir endişe vermişti. Bunun üzerine İttihat ve Terakki Cemiyeti'nin en

25- İki mühim devlet adamı arasında cereyan eden bu meseleyi, biz böyle biliyoruz. Çok şükür, hayatta bulunan Tevfik Paşa Hazretleri, bu hususu tenvir zahmetini ihtiyar buyururlarsa, tarihe büyük bir hizmet etmiş olurlar. Z. Ş.

fedakâr erkânından Kolağası Süleyman Askerî Bey binbaşılığa terfi ettirilerek, Irak ve havalisi Umum Kumandanı ve Basra Valisi unvanı verilerek acilen Bağdat'a gönderilmişti.

21 Kânunuevvelde (3 Ocak 1915) Elâziz'de emir ve kumandayı teslim alan Süleyman Askerî Bey, yalnız gitmiyor, yanında güzide bir gönüllü kafilesi de götürüyordu. Ekserisi vaktiyle Rumeli'de çete harplerinde ve sonra Balkan Harbi'nin fecayii içinde yoğrulmuş olan bu gönüllülerden şüphesiz ki büyük hizmetler bekleniyordu. Süleyman Askerî Bey, Kânunusaninin yedinci günü Rota civarında İngilizlerle ilk defa olarak bir keşif taarruzu müsademesi yapmış; maiyetindeki pişkin kuvvetlerle İngilizlere hatırı sayılır bir tokat atmıştı. Fakat ayağından ağır surette yaralandığı için hastanede tedavi olunmak üzere Bağdat'a avdete mecbur kalmıştı.

İngilizler, Süleyman Askerî Bey'den yedikleri darbe karşısında, az çok sarsılmışlardı. Aynı zamanda Kanal seferi hazırlıklarının ikmalini haber aldıkları için de telâşa başlamışlardı. İngiliz gururu, herhangi bir şekilde hırpalanmaya müsait değildi. Onun için artık İngilizler ciddi bir surette mukabeleye karar vermişlerdi. Suriye'deki 8'inci Kolordu Kumandanlığına tayin edilen Fon Kres, parlak plânının bir an evvel tatbiki için istical gösteriyordu. Çöle doğru çarçabuk bir dekovil[26] hattı döşenmişti. Fakat bu hattan sonra da, Kanal sahiline vasıl olabilmek için tam on günlük bir yolculuk edilmesi elzemdi. Kuvve-i seferiyenin erzakıyla suyunu taşımak için 14. 514 deve tedarik edilmişti.

Cemal Paşa, istiklâl taraftarı olan Arap komitecilerinin harekâtına set çekmek ve bilhassa casusluğun önüne geçmek için bazı tedbirler ittihaz etmişti. Şam sokaklarında dolaşan bir Sırplı -casus olup olmadığı tahakkuk etmeden- idam edilmiş; muhite bir tedhiş dersi verilmek istenilmişti. Aynı zamanda büyük bir geçit resmi yapılarak halka ordunun kuvvet ve satveti gösterilmişti. Bu resmigeçit dolayısıyla da Onuncu

26- Ray aralığı 60 cm. yahut daha az olan küçük demiryolu.

Fırka'ya Cebel-i Lübnan işgal ettirilmişti. Suriye'nin eşraf ve ayanı Cemal Paşa'nın muhitinden ayrılmıyor; her gün tevâli eden ziyâret ve ziyâfetlerde Hükûmet-i Osmaniye'ye karşı beslenilen sadakat, yeminler ve ahitlerle temin ediliyordu. Cemal Paşa, etrafını ihata eden bu Suriye ekâbiri arasında, kudret ve muvaffakiyetinden emin bir tavır ile maiyetindekilere şahane suâller soruyor; Mısır'ın ilk fatihi Yavuz Sultan Selim ile kendi arasında, mukayese zeminlerine yol açıyordu.

Harp dolayısıyla İstanbul'da teşekkül eden istihbarat Cemiyeti namına Şam'a gelen muharrir merhum Ahmed Rasim Bey ekseriya Cemal Paşa'nın meclislerinde bulunuyor, Kanal harekâtının başlamasına intizar ediyordu. Bir gün Suriye eşrafıyla civardaki aşiret şeyhleri Cemal Paşa'yı ziyârete gelmişlerdi. Ahmed Rasim Bey de bu ziyâret esnasında Cemal Paşa'nın nezdinde idi. Cemal Paşa birdenbire Ahmed Rasim Bey'e dönmüş, şu garip suâli sormuştu:

Süleyman Askeri Bey

— Hatırında mı? Selim-i evvel, Mısır seferinde orduda kaç bin deve bulundurmuş idi?

Rasim Bey, hiç tereddüt etmeden:

— Sekiz bin kadar, efendim.

Koca Rasim Bey, Cemal Paşa'nın maksadını keşfetmiş; tam onun istediği gibi bir cevap vermişti. Hiç şüphesiz ki, o dakikadan itibaren herkesin fikrinden şu mütalaa geçmişti.

— Aşkolsun Cemal Paşa'ya. Yavuz Sultan Selim gibi tarihte misli ender görülen bir padişah, Mısır seferi için ancak sekiz bin deve tedarik edebildiği halde Cemal Paşa on dört bin beş yüz küsur deve hazırlamak suretiyle azim ve himmetinin büyüklüğünü gösteriyor. Eh, artık Mısır'ın fethi mutlaka müyesser olacaktır.

O günden itibaren Cemal Paşa'nın ziyâretçileri artıyor. Karargâh, birbirini takip eden gözleri acayip şuleli, bakışları garip nükteli, maşlahlı, akelli rengârenk kefiyeli, ipek entarili eşraf, âyan, rüesa ve şeyhlerle dolup boşalıyordu. Fakat nafiz bir nazarla muhite bakıldığı zaman bütün bu zahiri tantana ve alâyişin üstünde gizli bir istihfaf hissediliyordu.

Kanal Harekatından Önce Son İçtima

Artık Kanal hareketi emirleri verileceği esnada, bazı ufak tefek tevkifler, şüpheli eşraf hakkında hafif tahkik ve istintaklar, dâvet-i mahsusalar vuku buluyor, Şam'ın cennet havası üstünde bir tedhiş rüzgârı dolaşıyordu. Bu hal, -*nüfuz-u nazar sahibi* olanlara- artık Suriye ile İstanbul'un yavaş yavaş birbirinden daha ziyade uzaklaştığını, aradaki rabıtanın gerilmeye başladığını hissettiriyordu. İstanbul'daki Makamat-ı âliye, gözlerini ve kalplerini Alman muzafferiyetine bağlamış olduğu için başka hiçbir şey görmüyor ve Suriye'den sızmaya başlayan gizli enin ve şikâyetleri işitmiyordu. Dördüncü Ordu Kumandanlığı namı hafif geldiği için Suriye ve havalisi Umum Kumandanlığı unvanını alan Cemal Paşa, hükûmetin şevket ve satvetini parlak gösterecek tezahürattan geri kalmıyor, Cuma günleri Emeviye Camii'ne tertip edilen gidiş alayları; Şam halkının ve civardan gelen aşair ve urbanın gözlerini kamaştırıyordu.

Mısır seferine hareket emrinin verilmesi, kadın erkek bütün Şam halkının sokaklara dökülmesine kâfi gelmişti. Cemal Paşa ile maiyeti; dualar, senalar, Şam hatunlarının:

"Lu lu lu... Lu lu lu..." diye etrafı çınlatan *zılgıt sedaları* arasında selâmetlenmişti. Parlak bir mehtap altında kaynaşan asker kafileleri, kendilerine gösterilen hedefe doğru büyük bir neşe ve şetaretle ilerliyor:

"Al bayrak, Kahire üstünde yükselsin, yükselsin. "

Teraneleri, çöllerin sakin ufuklarında mühim akisler husûle getiriyordu. Ordunun Kudüs'e girmesi, bir bomba tesiri husûle getirmişti. Kudüs'teki Siyonist bankası basılmış, kuponları, mütedavil evrak-ı nakliyesi toplanmış, bir istintak heyeti Siyonistlik hakkındaki tahkikatın mabadını ikmale başlamıştı. O günden itibaren sansür şiddetlenmiş, Bak Paşa isminde bir Alman bu işin başına geçmişti. Cemal Paşa, kendi malûmatı olmadan İstanbul'a hiçbir haber gönderilmemesini emretmişti.

Cemal Paşa Kudüs'e geldikten sonra kendisine Büyük Cemal Paşa unvanı verilmişti. Bu unvan, diğer iki Cemal Paşa'dan tef-

rik içindi. Bu büyük Cemal Paşa, hareketinden bir gün evvel muharrir Ahmed Rasim Bey'i huzuruna celbetmiş; aralarında şu kısa mükâleme geçmişti:

Cemal Paşa – Ben yarın gidiyorum.

Rasim Bey – Çöle mi?

Cemal Paşa – Evet. Ölmek var, dönmek yok.

Rasim Bey – İnşâallah muzafferen dönersiniz.

Cemal Paşa – İnşâallah. İyice sıhhat kesbetmeyince, vekayi-i harbiyeye dair İstanbul'a ne telgraf verin, ne de mektup yazın.

Rasim Bey: Peki!

***

1330 senesi Kânunuevvelinin yirmi dördüncü günü. (6 Ocak 1914)

Güneş doğarken İstanbul ufukları çıngır çıngır çıngırdıyor, koca memleket baştanbaşa bayraklarla donanarak, cadde ve sokakları dolaşan muzika sesleri, mektep talebelerinin heyecanlı neşideleri semada aksediyordu. Gittikçe coşan bu tezahürat, parlak bir zafer şenliği idi. Ve bu şenlik de pek yerinde idi. Çünkü:

"Koca Cemal Paşa. Nihayet, Kanalı geçmişti..." Amma nasıl geçmişti. Henüz bunu bilen yoktu. Çünkü Cemal Paşa'nın kumandasındaki askerin Kanal'ı geçtiğini yazan gazeteler de fazla tafsilât vermiyordu.

Sabahleyin intişar eden bu havadis, akşama kadar Mısır'ın fethi ile hitam bulmuş, artık İstanbul'un ve İstanbul'dan taşan haberlerle de Anadolu'nun neşe ve süruru, coşkunluğun azami derecesini bulmuştu.

— Bizim asker, Kanalın öbür yakasına ayağını basar basmaz, Abdülaziz Çaviş'i orada bekliyormuş. Vakayı derhal Mısır'ın dört köşesine telgrafla bildirmiş. Süveyş, İsmailiye, Portsaid,

İskenderiye, Kahire'deki Mısır vatanperverleri derhal İngilizlere karşı isyan etmiş. İngilizler güç hâl ile İskenderiye'deki gemilere çekilebilmiş...

— Yaşasın Abdülaziz Çâviş

— Yaşasın?

Abdülaziz Çâviş, kimdir, nerededir? Bunu bilen yoktu. Şu anda sadece, Mısır'ın fâtihi olan Cemal Paşa ile ona rehberlik ettiği ve işaretiyle bütün Mısır'ın vatanperverlerini harekete getirdiği rivâyet olunan bir isim etrafında alkışlar kopuyor; bunu işitenlerin kalpleri, heyecandan göğüslerine sığmıyordu.

Yalnız İstanbul'da ve Anadolu'da değil, Kanal'a her yerden daha yakın olan Kudüs ve Şam'da da aynı coşkun tezahürat, ufukları çınlatıyordu. Menzil karargâhlarında fişenkler atılıyor, mehtaplar yakılıyor... Fanteziyeler yapılarak havaya tabancalar sıkılıyor:

"Allah... Yansuru Cemal Bâşâ!" nidaları, ayyuka çıkıyordu.

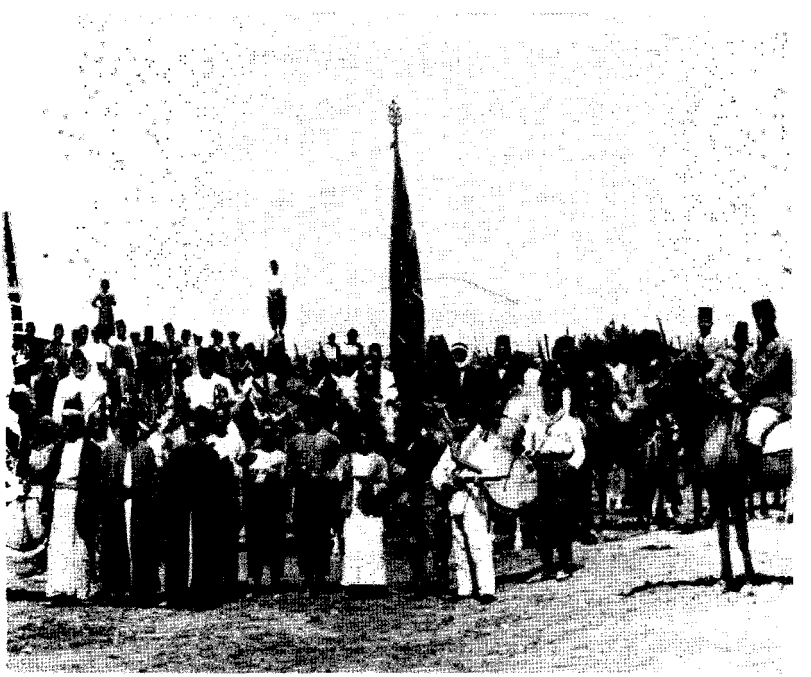

Osmanlı Ordusu Yerli Halk İle Beraber

Fakat. Bütün bu neşe ve meserretler uzun sürmemiş. İki gün sonra birdenbire sönüvermişti.

Çünkü Cemal Paşa'nın Kanalı geçmesi şu tarafa dursun, bilakis büyük bir hezimetle avdet etmekte olduğu işitilmişti.

Bu acı hakikat, memleketi baştanbaşa dilhûn etmişti. -Cemal Paşa'nın, hatıratında da açık bir lisân ile itiraf ettiği üzere- hücum kıtaları, cidden takdire şayan bir surette vazifelerini ifa etmişler; bir avuç Türk evlâdı, nesillere intikal edecek bir iftihar ve şecaatle Kanal'ın sularını geçmişler, lâkin sevk ve idâre hatasına kurban olarak, Mısır topraklarında ve İngilizlerin cehennemi ateşleri altında çırpına çırpına can vermişlerdi. Gecenin karanlığında yapılması mukarrer olan bu hücum, fecir zamanına kadar geciktirilmiş ve sonra da, merkez ve sağ cenahıyla harekete geçen 8'inci Kolordu cenahlardan takviye edilememişti. Her türlü gece hücumlarını karşılayabilmek için bile bütün tertibatını almış olan İngiliz müdafaa kuvveti, derhal bu becerisizlikten istifade etmiş... Daracık bir sahada güpegündüz böyle bir harekete kıyam eden Cemal Paşa'nın ordusunu kahir bir ateş altında ricata mecbur eylemişti. 8'inci Kolordu Kumandanı Mersinli Cemal Paşa, cidden müteessirdi. Bu facianın başmürettibi olan Fon Kres ise ölümü arayacak dereceye gelmişti. Fakat Kanal'ın sularına kendi cesedini gömerek geriden geleceklere köprü yapacağına dair Haydarpaşa garında parlak bir nutuk söyleyen. Ve sonra da Kudüs'ten hareket edilirken Muharrir Ahmed Rasim Bey'e:

— Ölmek var, dönmek yok, diyen büyük Cemal Paşa, derhal şu ordu emrini neşretmişti:

"Maksadımız; Kanal aleyhine bir keşfî taarruz icra etmek ve düşmanın vesaiti mevcudesinin mahiyetini ve bu vesaite karşı kanalı cidden zapt edebilmek için, bizim ne gibi vesâite mâlik olmamız icap edeceğini anlamaktan ibâretti. Bu maksat, tamamıyla istihsal edilmiştir. Binaenaleyh, beyhude telefat vermektense, vesait-i mükemmele tedarik etmek üzere mamureye dönmek evlâdır."

Ve derhal, avdet emri verilmişti. Ancak, Cemal Paşa bu vaziyette Şam'a dönememişti. Zeytin Dağı'nın üstünde vaktiyle Almanya imparatoriçesi Ogüsta Viktorya namına yapılmış olan büyük misafirhaneyi karargâh ittihaz etmiş; orada yerleşmişti.

***

Bu hareket, İngilizleri fenâ halde kızdırmıştı. Bir taraftan Irak'taki tazyiklerini arttırmaya, diğer taraftan da sahilleri sık sık bombardıman etmeye başlamışlardı. Güsten Adası önüne gelen bir İngiliz filosu İzmir'in sahil istihkâmlarını fasıla ile üç saat bombardıman ederek 130 mermi atmıştı. Ertesi günü aynı filo, yanında bir Fransız zırhlısı ve beş torpil arama gemisi ile gelerek istihkâmları yine ateş altına almıştı. Fakat Türk topçularının mukabelesi üzerine İngiliz zırhlılarından birisi ağır surette yaralanmış, torpil gemilerinden birisi de batmıştı.

Üçüncü gün bombardımanın tekrar devamı üzerine İngilizlerin İzmir Limanı'na girmesi ihtimali tezayüd etmiş ve limanın kapatılmasına karar verilmişti.

Harbin başlangıcında İzmir Limanı'nda bulunan Asyot, Bilter ve Siti of Kiyos ismindeki vapurlar müsadere edilmiş, içlerine Osmanlı zabitan ve mürettebatı yerleştirilmişti. Bunlardan iki evvelkisi, Yenikale civarında batırıldı. Fakat bunun kâfi gelmediği anlaşıldı. Onun üzerine dört bin ton cesametinde olan Siti of Kiyos vapurunun da batırılması takarrür etti. Vapur, kumandanı olan kıdemli süvari, Maşuk Ziya Bey tarafından batırılacak mahalle sevk edildi. İngilizler, İzmir'deki istihbarat vasıtalarıyla bunu haber almışlar, şiddetli bir bombardımana başlamışlardı. Gecenin korkunç zulmetine inzimam eden şiddetli bir fırtına, İzmir Limanı'nı altüst ediyor; İngiliz gemilerinden açılan sürekli bir ateş, dehşet ve ölüm yağdırıyordu. Fenerleri tamamen söndürülmüş olan bu cesim vapur, ağır ağır limanın medhaline gelmiş, tevakkuf etmişti.

Evvelâ makine dairesindeki musluklar açılmış, gemi su almaya başlamıştı.

Sonra da, baş ambarının altına konulan dinamit sandığı bizzat süvari Maşuk Ziya Bey tarafından ateşlenmek suretiyle vapur batırılmış, İzmir Limanı da bu suretle kapatılmıştı.

İzmir üzerine bu tazyiki yapan İngiliz donanması, Çanakkale'de de faaliyetten geri durmuyordu. Şubatın 6'ıncı günü, 12 gemiden mürekkep olan -Fransızlarla karışık- bir donanma, Çanakkale'nin medhal tabyalarını sekiz saat bombardıman ettikleri gibi 12 Şubatta da bu hareketi tekrar etmişler ve bu tabyaların toplarını tahrip eylemişlerdi. Kanal harekâtı devam ederken, bu bombardımanlar sıklaşmış. İngiliz ve Fransız filoları artık Çanakkale'nin karşısından ayrılmamıştı. Boğazın iç tarafındaki obüs bataryalarını tahrip etmekle beraber, yol üzerindeki torpilleri de kısmen ayıklamışlardı. Hatta bir iki defa da karaya küçük müfrezeler çıkarmışlarsa da tutunamamışlardı. Fakat toplarının ateşi himayesinde çalıştırdıkları torpil arayıcı gemileri vasıtasıyla Karanlık Liman'daki torpilleri toplatmışlar; orasını manevraya salih bir hâle koymuşlardı.

Şeyhislam'ın Yaptığı Cihad Çağrısı

ÇANAKKALE HARBİ

Harbin ilk yılı olan 1330 (1914) senesi hitama ererken, cephelerle, harp vaziyeti bunlardan ibâretti. Hiçbir noktada, en küçük bir zafer yüzü görülmeden harbin uzayıp gitmesi, halka bir endişe vermişti. Harp başladığı zaman, oldukça akıllı geçinenler bile harbin nihayet iki ay kadar sürebileceğini tahmin etmişlerdi. Hâlbuki sulhun avdeti şu tarafa dursun, harbin hararet ve heyecanı her gün tezayüd etmekte idi. Yeryüzünde mevcut bulunan İslâmları galeyana getirmek, Afrika'daki ve Asya'daki Fransız, İngiliz müstemlekelerinin Müslüman askerlerini mensup oldukları devletlere isyan ettirmek için cihad ilân edilmişti. Cihad, Halifenin en büyük silâhı idi.

Çünkü Cenâb-ı Hak, Kur'an-ı Kerim'de birçok âyetlerle cihadı farz etmiş ve İslâmların baka ve halâsını ancak bu emrin ifasına hasreylemişti. Halifenin, Allah namına tebliğ edeceği bu emre, her Müslüman'ın itaat etmesi lâzımdı. Buna binaen İstanbul'da büyük merasimle cihad ilân edilmiş, bütün İslâm âlemine ait hararetli nutuklar söylenmiş. Ve nihayet Şeyhülislâm Efendi tarafından da şu beyanname neşredilmişti:

"Ey Efgan'da, İran'da, Fas'ta, Tunus'ta, Hindistan'da, Mısır'da, Rusya'da vesaire mahallerde bulunup da şu sırada üç

devlet-i leime *(alçak)* ile cenk ve cidâle kendilerinde imkân hâsıl olan ümmet-i Muhammed! Asırlardan beri duçar olduğunuz esaretlerden, uğradığınız felâketlerden kurtulmak. Ve bu zalim düşmanlarımızdan intikam almak... Ve badehu, kemal-i şan-ü şerefle yaşamak ve Cihad ile vuku bulan evamir-i ilâhiye'yi artık yerine getirmek zamanı hulûl etmiş olduğundan, şu müsait zamanı bir dakika fevt etmeyip, hemen İsr-i Hazreti Halife'ye iktifaen bu zalimlere karşı ilân-ı cihad ediniz ki, muininiz Allah, rehberiniz Resulullahtır. "

Fakat heyhat ki, ne Allah'ın bu emri, ne Halife-i zişan hazretlerinin bu tebliği ve ne de Şeyhülislâm Efendinin beyannamesi, dünyanın hiçbir Müslüman muhitinde en küçük bir tesir bile husûle getirmemişti. Bilakis, Hilâfet denilen o tarihî nüfuz ve kuvvetin, artık tam manasıyla bir hayalden ibâret olduğunu -acı bir hakikat olarak- gösterivermişti.

Harp sahalarında kanlı cidaller devam ederken, cephe gerilerinde de mühim hâdisat ve vakayî cereyan ediyordu. Kan kokularıyla sinirleri bozulan halk, yavaş yavaş baş gösteren mü-

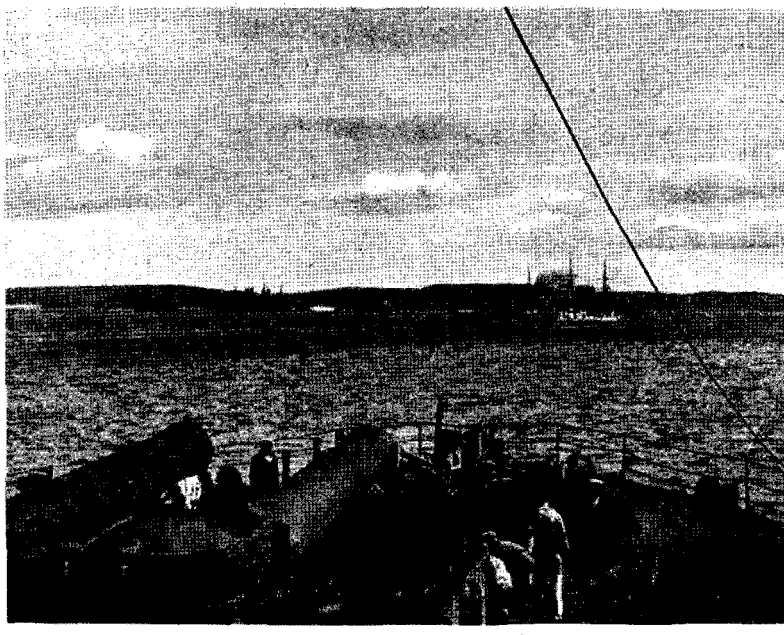

Savaş ve Nakliye Gemileri Boğaz'a Girerken

zayakadan ürkmeye başlamıştı. Zaruri ihtiyaçları temin edecek her şey pahalılaşmıştı. İlk düşünülen şey, açlıktı. Köyler, bomboş kalmıştı. Çift sürecek adam, sabanı çekecek hayvan azalmıştı. Kocalarını ve babalarını hudutlara, hayvanlarını vesait-i nakliye komisyonlarına, nafakalarını öşür tahsildarlarına veren Anadolu'nun zavallı köylü kadınları, varlıklarını yaşatabilmek için tırnaklarıyla çorak toprakları tırmalıyorlardı. Almanya limanları İngiliz donanması tarafından abluka edildiği için, onlar ve Avusturyalılar da açtı. Bunun için, Anadolu'nun sefâletini düşünmüyorlar; elindeki bir lokma yiyeceği de almaya çalışıyorlardı.

Osmanlı hudutlarının her tarafı çelik süngüler, zırhlı ve dretnotlarla çevrildiği için hariçten memlekete hiçbir şey giremiyor, söküğünü dikecek iğnesini bile yabancı memleketlerden tedarike mecbur olan memleket halkı, günden güne mahrumiyetin korkunç derecelerine düşüyordu. Elinde az çok mal kalan tüccar ve esnaflar ihtikârın lezzetini tatmışlar; mallarını saklamışlardı. Birçok açıkgözler de, bu fırsattan en büyük derecede istifade yolunu tutturmuşlardı.

Ekserisi Maliye Nazır-ı sabıkı Cavit Bey'in, bir kısmı da Doktor Nâzım ve Kara Kemal Bey'lerin mensuplarından mürekkep bir güruh, Bakkallar Cemiyeti namıyla bir teşekkül vücuda getirmişler, erzak, petrol, şeker gibi halkın en mühim ihtiyaçlarına, adeta bir inhisar vaz'etmişlerdi. Bir taraftan küçük esnafları eziyorlar, diğer taraftan da malların fiyatlarını istedikleri gibi yükseltip alçaltarak ticaret âleminde bildikleri gibi oyun oynuyorlardı. Harp dolayısıyla maaş alamayan memurlar üç, beş misli artan yiyecek ve giyecek fiyatları karşısında sefâletten sefâlete düşüyor, kıyıda köşede beş on parası olanlar, mevcut paralarını bu muhtekirlerin *(vurguncuların)* küplerine boşaltmak mecburiyetini hissediyorlardı. Hükûmet, bunları düşünecek vaziyette değildi. Nihayet Âyan Meclisi azalarından Ahmed Rıza Bey 3 Şubat 1331 (16 Şubat 1916) tarihinde Meclis-i Âyan'da, Bakkallar Cemiyeti hakkında şiddetli bir nutuk irâd etmiş, bü-

yük bir cüret ve hissizlikle halkı soyan bu muhtekir şebekesini şiddetle tenkit eylemişti. Vaktiyle Cemiyet erkânının en büyük dost ve hamisi olan bu büyük İttihat ve Terakki lideri şimdi başta Talât ve Cavit Bey'ler olmak üzere birçok Cemiyet ekâbirinin muhalifi kesilmişti. Ahmed Rıza Bey'in bu tenkidâtı bazılarına cüret vermiş, şuradan buradan bazı şikâyet feryatları yükselmişti. Fakat:

"Böyle nâzik bir zamanda tahdiş-i ezhanı mucip *(zihinleri kurcalayan)* söz söylenemez" tehdidiyle bunlar da susturuluvermişti.

Her gün muhtelif yerlerde muhtelif müesseseler menfaatine konserler, müsamereler, tiyatrolar tertip ediliyor; bunlara iştirak etmeyenlere, elden satılan biletleri reddeyleyenlere vatan haini namı veriliyordu.

Yine her gün -ekseriya, Beyoğlu'nun malûm olan mahfil ve meclislerinden- bir takım şayialar çıkarılıyor; borsa ve ticaret piyasası altüst ediliyordu.

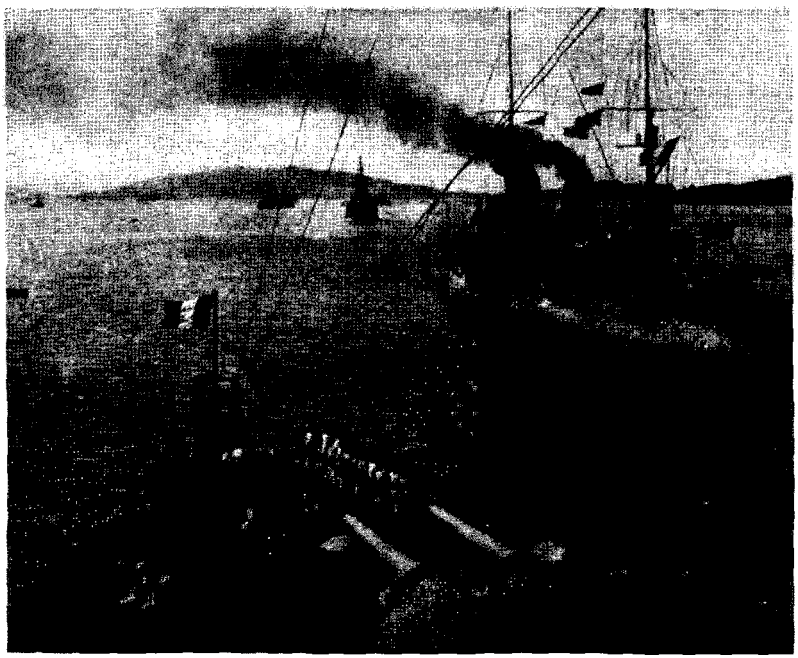

Fransız Zırhlısı "Bouvet"

"Ruslar, Sinop'a otuz bin asker çıkarmışlar."

"Dün gece Rus askeri Trabzon'a girmiş."

"İngilizler, İskenderun Limanı'nı işgal etmişler," diye sık sık çıkarılan yalanlar, hassas ve cidden vatanperver Türklerin kalbine kızgın hançerler saplıyor; vatan kavgasına karışan can kaygusu, rahat ve huzur bırakmıyordu.

Her gün meş'um bir haberle dilhûn olan İstanbullular, Beyoğlu'nda meçhul birkaç şahıs tarafından Yunan ataşenavalının darp ve tahkir edildiğini duydukları zaman teessürlerinden donup kalmışlar; Merkez-i Umumî'ye giderek:

— Yahu! Ne yapıyorsunuz, siz. Şu zamanda herkes, her millet kendisine müttefik arıyor. Şimdilik sesleri sedaları çıkmayan adamları, zorla aleyhimize mi kışkırtacaksınız, diye bağırmışlardı.

Bu hâdise, Yunan hükûmetiyle siyasî münâsebâtı birdenbire germiş; ancak uzun uzadıya tarziyelerden sonra bertaraf edilebilmişti.

Çanakkale bombardımanının sıklaşması, halka bir hayli telâş vermiş; hele Ayastafanos, Bakırköy, Fenerbahçe ve Hayırsız Ada'ya toplar yerleştirilmesi, umumî heyecanı büsbütün tezyîd etmişti.

8 Şubat tarihinde herkesin dilinde şu sözler dolaşmaya başlamıştı:

Çanakkale'deki Fransız ve İngiliz generalleri hükûmete bir nota vermişler. "Boğazları bize açarsanız, en muvafık şartlar dâhilinde sizinle sulh ederiz. Yok, eğer açmazsanız, cebren Boğaz'dan geçeceğiz. O zaman İstanbul'un mukadderat ve akıbeti hakkında hiçbir mesuliyet kabul edemeyiz" demişler.

Bu sözler, efkârıumumiye üzerinde muhtelif cereyanlara sebebiyet vermişti. Büyük bir ekseriyet, tamamen sulhun lehinde idi. Hükûmet, bu fikri öldürmek için her vasıtaya tevessül ediyor, sansür, sulha ait bir tek kelimenin bile yazılmasına

tahammül eylemiyordu. Cephelerde zavallı Osmanlı Ordusu, hezimet ıstıraplarıyla inlerken, Osmanlı matbuatı sütunlarını baştanbaşa Alman – Avusturya zaferlerine tahsis ediyor; bununla, yaralı kalplere bir ümit ve teselli vermek istiyordu.

17 Şubat 1330 (30 Eylül 1914) günü, gelecek eylülde tekrar açılmak üzere Âyan ve Mebusan Meclisleri tatil-i faaliyet ederken Meclis-i Mebusan Reisi Halil Bey, Mebusan Meclisi kürsüsünde dikkate şayan bir nutuk irad etmiş. İngiltere, Rusya, Fransa devletleri aleyhinde pek şedit bir lisan kullandıktan sonra, bu düşmanlarla son haddine kadar harbe devam edileceğini söylemişti. Halil Bey'in bu nutku, harbin uzamasından korkanların tüylerini ürpertmişti. Fakat Çanakkale bombardımanı ve düşmanların karaya asker çıkarmak teşebbüsleri başlar başlamaz hükûmette –göze çarpacak derecede- telâş eserleri hissedilmişti. Her şeyden evvel hükûmetin Osmanlı Bankası'nda bulunan paraları Eskişehir'e nakledilmişti. Topkapı Sarayı'ndaki hazine-i hümayunda bulunan kıymettar eşya ile Emanât-ı Mübâreke'nin de Konya'ya nakline karar verilmişti. Padişahın da Anadolu'ya geçirilmesi için tertibat alınmıştı. Aynı zamanda, Beylerbeyi Sarayı'nda mahpus bulunan Hakan-ı sabık, Sultan Abdülhamid Han da İstanbul'da bırakılmayacaktı. Hükûmetin bu hazırlıklarına – başta Beşinci Sultan Mehmed olduğu halde herkes bilâkaydüşart mutavaat gösterdikleri halde Abdülhamid, kendisinin de Bursa'ya nakli hakkında vaki olan iptidaî tebligata şiddetle itiraz ediyor:

— Ben, şuradan şuraya gitmem, buradan kaldırdılar, Selânik'e götürdüler, oradan tekrar buraya getirdiler, şimdi de Bursa'ya götürecekler. Nedir bu? Hem, bu kadar telâşa ne lüzum var? Çanakkale Boğazı'nı canla, başla müdafaa ederlerse, bir tek düşman geçemez, diyor;

Cihanı felâket ateşleri içinde yakıp kavuran bu harbe, vaktinden ve lüzumundan çok evvel girenlere alenen lânetler yağdırmaktan çekinmiyordu.

Abdülhamid, senelerden beri geçirdiği siyasî tecrübelerine nazaran vaziyeti şu suretle izah ediyordu:

— Ben, 93 Harbi'nden sonra Ruslarla daima hoş geçindim. Onların dostluklarından istifade ettim. Aynı zamanda İngilizleri de kırıp incitmedim. Fakat hiçbir zaman, hiçbir meselede bu iki devletin fikirlerini bir noktada birleştirmedim. Meşrutiyet hükûmeti, bu iki devleti birden kendisine düşman etmekle çok büyük bir hata irtikâp etti. Boğazlar bizde oldukça, harbe girmemek mümkün değildi. Fakat hiç olmazsa bir müddet daha sabretmek elzemdi. Bakınız, İtalya'ya. Almanya ve Avusturya ile senelerden beri müttefik olduğu halde, harp başlar başlamaz derhal bir tarafa çekildi. Hiç şüphesiz ki, bir müddet daha bekleyecek. Hangi tarafa zafer ümidi görürse, o tarafa iltihak ederek harbe girecek. Fakat bizim cahil ve beceriksiz vükelâmız, bunu yapamadılar. Kör körüne Almanların peşlerine takıldılar. Bu zavallı milleti de ateşe yaktılar, diyordu.

Sultan saraylarında da büyük bir korku hükümferma oluyordu. Şehzade ve Sultanlardan bazıları bizzat beşinci Sultan Mehmed'e müracaat etmişler, İç Anadolu'ya gitmek için müsaade istemişlerdi. Adliye Nazırı İbrahim Bey ile Rüsumat Emini ve sair bazı yüksek memurlar, ailelerini Bursa'ya göndermişler-

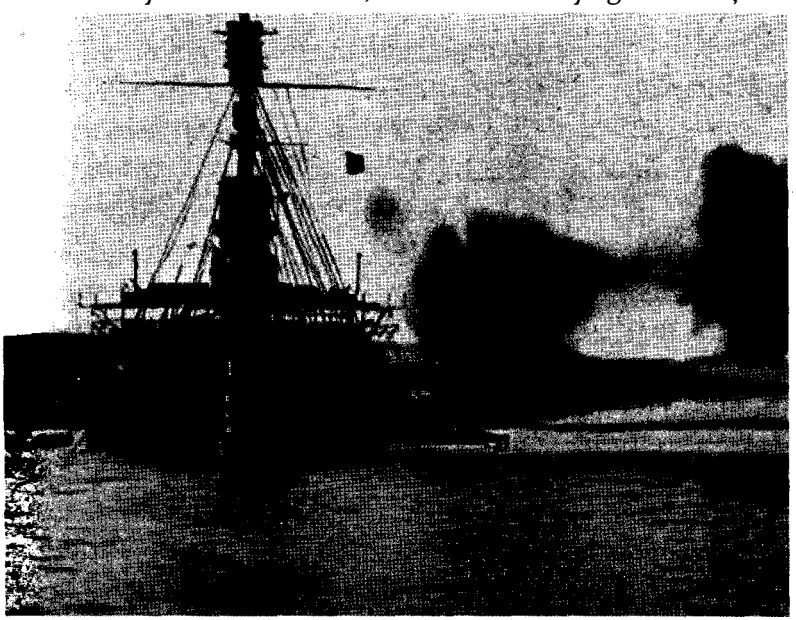

İngilizleri CornWallis Gemisi Suvla Koyunu Bombalarken

di. Hükûmetçe: "Çanakkale, son dereceye kadar müdafaa edilerek düşman zırhlılarının Boğaz'dan geçmesine imkân verilmeyecek ise de, ahaliden arzu edenlerin Anadolu'ya azimette serbest olduklarına" dair bir beyanname neşredileceğine dair kuvvetli bir şayia deveran etmekte; halkın korku ve heyecanını tezyid eylemekte idi. Tam bu sırada hükûmetin şaşkınlığı yüzünden büyük bir skandal zuhura gelmişti. Dâhiliye Nezaretinden Adalar Kaymakamına bir telgraf çekilmiş; adaların derhal tahliyesi emredilmişti. Kaymakam bu emri halka tebliğ eder etmez, iskeleler bir anda mahşer hâline gelmişti. Fakat iskelelerde bir tek vapur bile yoktu. Kadınlar ve çocuklar, korkularından ağlaşıyorlar; cesur olanlar, sandal ve kayıklarla karşı sahile can atıyorlardı. Bu sırada kibar ailelerine mensup bir İtalyan kadını çocuğunu düşürmüş; o gürültü arasında doktor bulunamadığından vefat etmişti. Bunu haber alan İtalya Sefiri derhal Babıâli'ye dayanmış:

— Mademki Adaları tahliye etmek istiyordunuz. Evvelâ vapur göndermeniz ve halkı, heyecana düşürmemeniz lâzımdı, diye bağırmaya başlamıştı.

Dâhiliye Nazırı Talat Bey, hükûmetin böyle bir şeyden haberi olmadığını söyledikten sonra Sefirin gözü önünde kaymakamın derhal azline ve muhakeme altına aldırılmasına emir vermişti. Tabiidir ki, bu bir gösterişten ibâretti. Aynı zamanda, ahaliden isteyenlerin adalarda kalmalarında hiçbir mahzur olmadığına dair resmen tebligat icra edilmişti. O günlerde hükûmet o derece şaşırmış bir vaziyete girmişti ki, sabık nazırlardan Süleymanülbüstani Efendi[27] Amerika ve İtalya Sefirlerine gönderilmiş; Beyoğlu ve Boğaziçi sahillerinin bîtaraf mıntıka addolunmasına dair muharip devletler nezdinde tavassut etmeleri rica edilmişti.

Çanakkale bombardımanının şiddeti arttıkça sulh sözlerinin kuvveti de tezayüd ediyordu. İtalya ve Amerika sefirlerinin vesatatiyle İngiliz ve Fransızlara sulh teklif edileceğine, Ame-

27- Bu zat, Beynelmilel Sulh Cemiyeti azasından olduğu için bu işe memur edilmişti.

rika sefiri Morgan Tav ile Âyan Reisi Rıfat Bey'in Çanakkale'ye giderek düşman amiralleriyle bir mülâkat icra eyleyeceğine dair şayialar deveran ediyordu.

Halk bu şayialarla avunup dururken 24 Şubat 1331 günü intişar eden *Sabah* gazetesinde bir havadis göze çarpmış. Bu havadisin, sansürün gözünden nasıl kaçtığına herkes şaşıp kalmıştı. Beş satırı geçmeyen bu yazı, şundan ibâretti:

*"Efkâr-ı ahrar**anesiyle maruf olan Prens Sabahaddin Bey'in, sulh lehinde bazı teşebbüsatta bulunmak üzere Atina'ya gelddikleri ve alâkadar zevat ile müzakerata giriştikleri, Atina'dan bildirilmektedir."*

Bu havadisin intişarı, bir dedikodu uyandırmıştı. Sulha teşne olanlar, derhal Sabahaddin Bey'in cazibesine kapılmışlardı. İttihatçılar ise:

— Melun muhalifler! Düşmanlarla birleştiler. Yeni manevralar çeviriyorlar, vatan ve milleti felâket uçurumuna sürüklemek istiyorlar, diye bağırmaya başlamışlardı.

Meselenin içyüzünü, Talat Bey'le bir iki arkadaşından başka kimse bilmiyor; herkes bir türlü zan ve zehaba kapılıyordu. Halbuki –İttihat ve Terakki tarihinde pek mühim bir hâdiseye sebep olan ve hakiki alâkadarlarından ancak birkaç zattan maada bugüne kadar hemen herkesçe meçhul kalan– bu mesele ehemmiyetli bir esasa istinad ediyor. Ve şu suretle başlıyordu:[28]

Harb-i umumi zuhur ettiği zaman Paris'te bulunan Prens Sabahaddin Bey, yine orada bulunan muhaliflerden ve kendi havarilerinden Doktor Nihat Reşad, Bahriye Binbaşılarından Hüsnü Paşazade Kemal, Şefik Esat, Ahmed Bedevi ve Mahmud Bey'leri bir içtimaa dâvet etmiş. Osmanlı Hükûmetinin harbe girdiği takdirde maruz kalacağı zarar ve ziyanları müzakere

28- Yakup Cemil ve sulhümünferit meselesi diye ortaya koskoca bir efsane çıkaran ve uzun uzadıya neşriyatta bulunanlar, bir bardak suda bir fırtına yaratmaya çalışmışlardır. Bu mesele o kadar mühim ve o kadar şümullüdür ki, Yakup Cemil Bey bu hâdisede ehemmiyetsiz bir gölge derecesinde kalır. El'an hayatta bulunan ve isimleri birer birer zikredilecek olan zevatın karıştığı bu meseleyi okuyan karilerimiz – bugüne kadar meçhul kalan bu tarihi hakikati - olduğu gibi öğrenmeye muvaffak olacaklardır.

eylemişti. Şefik Esad Bey'den maada diğer zevat, Prensin fikrini kabul etmesi üzerine İstanbul'a müracaata karar verilmişti. Sabahaddin Bey; biri Beşinci Sultan Mehmed'e, diğeri de Talat Bey'e hitaben iki telgraf çekmiş, hükûmetin bîtaraf kalmasını rica etmişti. Padişah, malûm olan vaziyeti hasebiyle bu telgrafı mevzubahis bile edememişti. Talat Bey'e gelince, buna cevap vermek lüzumunu bile hisseylememiş, nihayet Osmanlı Hükûmeti de harbe girmişti. O esnada Paris'e takarrüp eden Alman Orduları her gün yeni bir zaferle cihanın gözlerini kamaştırmakta idi. Fakat aradan biraz zaman geçer geçmez Alman orduları ilk hızını kaybetmiş. Marn'de, kayalara çarpan bir deniz dalgası gibi geri çekilmişti. Buna binaen zafer şimdi de Fransız ve İngilizlerin yüzüne gülümsemişti.

O zaman, bazı Fransız rical-i siyasisiyle görüşen Prens Sabahaddin Bey bu zevattan aldığı ilham üzerine, Osmanlı Hükûmetinin müttefiklerinden ayrılması ve bir sulhümünferid yapması için tekrar teşebbüsatta bulunmaya karar vermiş.

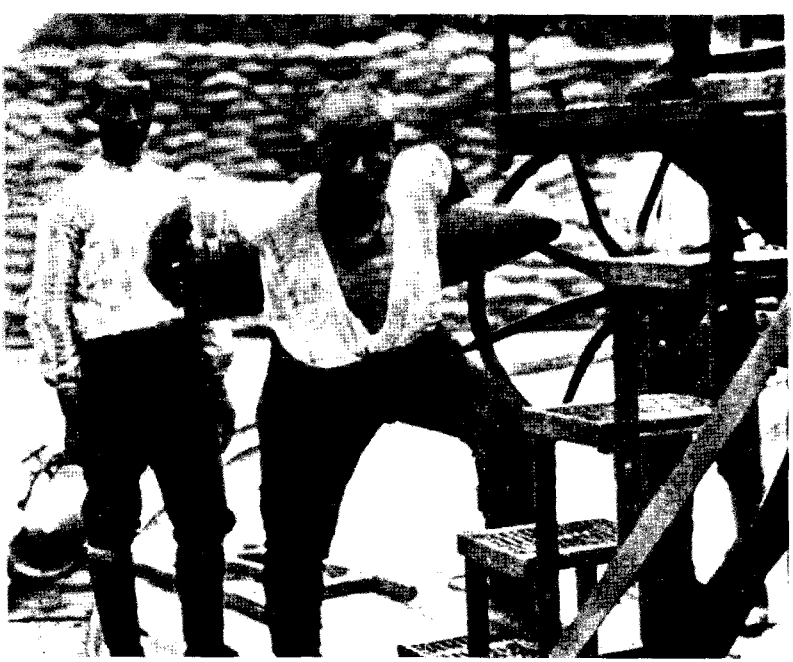

215 Kiloluk Top Mermisini Tek Başına Kaldırarak Ocean İsimli Gemiyi Vuran Seyyit Onbaşı

İstanbul'la daha kolay ve yakından temasta bulunabilmek için Atina'ya gelmişti. Refakatinde, hususî kâtibi Ahmed Bedevi Bey'le Atina'da yerleşen Prens Sabahaddin Bey, sefir Galip Kemali Bey vasıtasıyla İstanbul'daki hükûmet ricaliyle muhabereye başlamıştı. Fakat netice itibariyle Talat Bey'den aldığı cevap, şu çerçeve içinde toplanmıştı.

"İzhar edilen endişelere mahal yoktur. İstirahat-i kalp ile atiye intizar ediniz. Arzu buyurursanız, İstanbul'a da gelebilirsiniz."

Talât Bey tarafından dostane ve hürmetkârane bir lisanla verilen bu cevaplar, Sabahaddin Bey'i tatmin etmemiş, yaptığı bu ikinci teşebbüsün de akamete uğraması üzerine prens, muhabereyi kesmişti.

Bu esnada Atina'ya Boşnak Salih namıyla maruf bir zat gelmişti. Aslen Bosnalı ve son derece mutaassıp olmakla maruf olan bu zat vaktiyle Halâskâran Grubu arasında temayüz etmiş bir yüzbaşı idi. Fedakârlığı ve inatçılığı ile tanınan bu Salih Bey her nedense bir müddet sonra cephesini değiştirmiş. İttihat ve Terakki Cemiyeti'ne girerek fedakâr İttihatçıların ön safına geçmişti. Atina'ya gelir gelmez, Prens'ten hususi bir mülâkat talep eden bu zat ile evvelâ, Prens'in Kâtib-i Hususi Ahmed Bedevi Bey mülâkat etmiş, gerek ahval-i umumiye hakkında verdiği izahattan ve gerek elinde bulunan tavsiye mektubundan şüphelenmemiş. Prensi de kendisiyle hususî surette görüşmekte bir beis görmemişti.

İlk mülâkatı birkaç mülâkat daha takip ettikten sonra Prens'in efkâr ve cazibesine kapılan Salih Bey nihayet Prens'e hakikati itiraf etmiş. Kendisini öldürmek için Atina'ya geldiğini söylemişti. Ondan sonra da rûhan perişan bir halde Atina'yı terk etmiş, Selânik'e çekilmişti.

Salih Bey'in Selânik'e çekilmesinin üzerinden birkaç gün geçer geçmez Prens'in köşkünün önünde iki kişi daha belirmiş... Bunlar da Prens'i görmek istemişlerdi. Fakat Salih Bey'den

kâfi derecede ders alan Sabahaddin Bey, bunların mülâkatını reddetmişti. Ertesi gece bu iki adam prensin ikametgâhındaki pencereden içeri girmek istemişlerse de görülmüşler ve firar etmişlerdi. Meseleden haberdar edilen zabıta bile bir daha bunların izine tesadüf edememişti.

Hakikatin izahına gelince: Talât Bey'in, Prens'e gönderdiği dostane haberlere rağmen, diğer İttihat erkânı Sabahaddin Bey'in sulh mevzuu üzerine meşgul olmasını istemiyorlar; onun bu mesaisini, böyle bir manevra ile iktidar mevkiine geçmek maksadına atfediyorlardı. Onun için, Prens'in Atina'daki faaliyetinden bahseden *Sabah* gazetesiyle, gazetenin sansürü tecziye edilmiş, böyle teşebbüsleriyle memlekette kendi lehine bir cereyan uyandırmaması için de Sabahaddin Bey ebediyen susturulmak istenmişti.

***

1331 (1915) senesinin başlangıcı olan Mart ayı[29] kar fırtınalarıyla girmişti. Cephelerden gelen haberler, hiç de yüz güldürecek mahiyette değildi. Kafkas Cephesinde tifüs felâketi şiddetle hükmünü icra ediyor; bir taraftan soğuk, diğer taraftan tifüs, orduda her gün genişleyen rahneler açıyordu. İstanbul ve Anadolu'nun hayatı gittikçe daralıyor; her gün biraz daha güçleşen maişet derdi karşısında, halk bunaldıkça bunalıyordu. Siyasi vaziyet hakkında gelen haberler de endişeleri artırıyordu. Yunanistan'da Kral aleyhinde yapılan nümayişlerden sonra kabine tebeddül etmiş; iktidar mevkiine, M. Gonaris gelmişti. Gonaris Kabinesi Almanya ve Avusturya'ya teveccüh ediyordu. Buna mukabil Fransız ve İngilizler de, İtalyanlarla uyuşmaya çalışıyorlardı. İtalya'nın, Fransa ve İngiltere ile müttefikan harbe girmesi, hiç şüphesiz ki vaziyeti fenâ halde sarsacak. Bahusus İtalya filosunun da Çanakkale'deki düşman donanmasına ilhakı, bu cephede yeni bir felâket yaratacaktı.

1331 Martının 5'inci günü (18 Mart 1915), 16 zırhlı ve müte-

29- O esnada senebaşı Marttan itibar ediliyordu. Z. Ş.

addit kruvazör ve torpidolardan mürekkep Fransız ve İngiliz donanması Çanakkale'ye şiddetle taarruz etmişlerdi. Harp öğleye doğru başlamış. Öğleden iki saat sonra vaziyet Boğaz müdafileri için buhranlı bir hâl almıştı. Kilid-ül bahir karyesiyle Çanakkale kasabası alevler içinde yanıyor; düşman filosundan yağdırılan fasılasız top ateşleri altında, istihkâmlardaki vaziyet endişe verecek derecede daralıyordu. Muhabere şebekeleri tamamen bozulmuş, istihkâmlardan birçokları harap olmuştu. Bataryaların bir kısmı, topraklar altında kalmış, bir kısmı da -topların kamaları sıkıştığından- felce uğramıştı. Acz içinde kıvranan eller artık semaya kalkıyor; bu müşkül vaziyetten kurtulmak için Allah'ın bir mucize halketmesine dualar okunuyordu. Kalplerin bu yeis ve ıstırap ile sızlandığı esnada beklenen mucize nihayet zuhura gelmişti.

Erenköy'de, ateş ve ölüm tufanı içinde henüz varlığını muhafaza eden bir batarya, o hizaya yaklaşan bir düşman torpidosunu kahir bir ateş altına almış, birkaç dakika zarfında batırmıştı. Yine o sırada bir torpile çarpan Bove ismindeki Fransız zırhlısı da yana yatmıştı. Fakat mucizenin azameti bununla da kalmamıştı. Harp safından geri çekilen Fransız zırhlılarıyla nö-

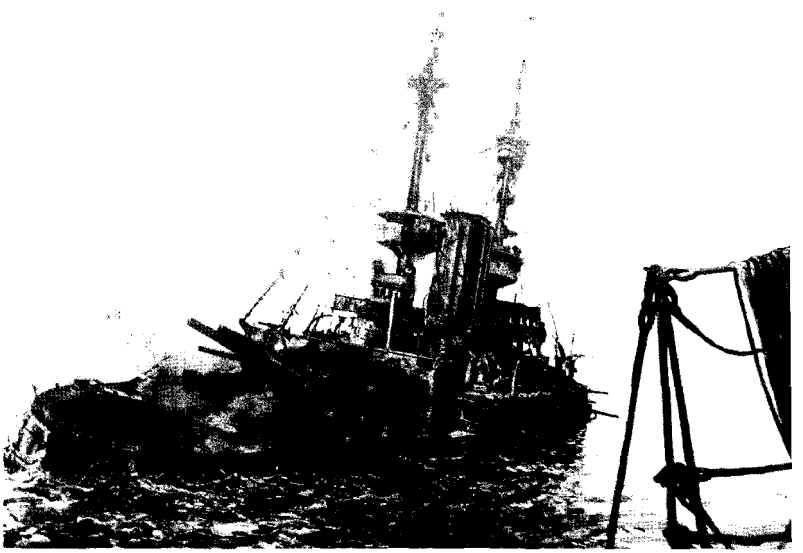

İrrestible'ın son anları

bet değiştiren İngiliz zırhlılarından Irrezisteybil de ayrı bir torpil yarası almış. Onun imdadına koşan Oşean zırhlısı da aynı akıbete uğramıştı.

Düşman filosunun uğradığı bu hasar, müdafilerin maneviyatını bir anda arttırmış; mevcut toplarla açılan şiddetli bir ateş neticesinde İngiliz filosunun en kıymetli gemilerinden Agamemnon ve Engleksbil zırhlıları da yaralanarak geri çekilmek mecburiyetinde kalmıştı.

Güneş, Ege denizinin koyu lâcivert ufuklarında gurup ederken, zafer, arslan Türk topçularının yüzüne gülümsüyor; mecruh düşman zırhlıları, mağlûp arkadaşları tarafından çekilerek, Bozcaada'ya doğru sürükleniyordu. Fransız ve İngilizlerin, bugünkü teşebbüsleri, mühim bir felâketle neticelenmişti. 3 büyük zırhlılarıyla 2 torpidolarını Boğaz'ın kanlı sularına gömmüşler, üç zırhlılarının da derin rahnelerine teessüfler ederek mağluben geri çekilmişlerdi.

Bu zafer müjdesi İstanbul ve Anadolu üzerinde büyük bir tesir husûle getirmiş, aylardan beri hoşnutsuzlukla kalpleri kararan Halka, büyük bir ferah ve sürur vermişti.

TEŞKİLÂT-I MAHSÛSA

Hâlbuki bu esnada kabine, birdenbire zuhur eden bir endişe içinde kıvranıyordu. Çanakkale Boğazı'nı kolay kolay geçemeyeceklerini anlayan İngiliz ve Fransızlar, Bulgaristan'ı elde etmeye karar vermişler; İngiliz Generallerinden Pakel'i Sofya'ya göndermişlerdi. Maksatları, Bulgaristan'ı müttefik devletler aleyhine harbe sokmak ve cenuba doğru yürüyecek Bulgar Ordularıyla Çanakkale müdafilerini arkadan vurdurmak. Bu karışıklık esnasında da Boğazı geçerek Marmara Denizi'ne ve İstanbul'a sokulmaktı.

General Pakel'in Sofya'da giriştiği müzakerat İstanbul'a akseder etmez, derhal Enver Paşa ile Leyman Fon Zandres[30] Paşa Edirne'ye gitmişler, oradaki müdafaa kuvvetini gözden geçirmişlerdi. Hükûmetin büyük bir itina ile saklamak istediği bu havadis, çarçabuk intişar etmiş, halka yeni bir korku ve dehşet vermişti. Sofya'da ki müzakerata Ruslar tarafından gönderilen murahhasların da iştirak ettiği havadisi meseleyi büsbütün alevlendirmişti. Ruslar, Bulgarlara daha müsait şerait gösteriyorlar; Odesa'da bulunan bir ordunun Bulgaristan'dan Çanakkale üzerine geçirilmesini teklif ediyorlardı.

30- Liman Von Sanders

Efkârıumumiye bu mesele ile meşgul olurken, İngiltere hükûmeti Akdeniz Filosu kumandanı tarafından İzmir Valisi Rahmi Bey'e bir mektup gönderilmişti. Amiral, bu mektubunda şöyle diyordu:

"İngiltere devleti, Türklere düşman değildir. Türklerin düşmanı, ancak Almanlardır. Enver Paşa ile onun hemfikirleri, Almanların iğfalâtına kapılarak Devlet-i Aliye'yi müellim bir vaziyete ilka ettiler. Devlet-i Osmaniye, Almanlar gibi yalancı dostların rey ve fikirlerini kabul ederek asırlardan beri devletinizin dostu olan İngiltere ile kat'i münâsebât etti ve harbe girişti. İşte bu hâlin neticesi, Devlet-i Osmaniye'yi felâkete doğru sürüklemektedir. Rus Orduları Kafkasya'da muzaffer bir mevkidedir. İzmir istihkâmları sükûta mecbur olmuştur. Mısır aleyhindeki teşebbüs, akamete uğramıştır. İstanbul da, yakında tarafımızdan işgal olunacaktır."

Amiralin bu mektubunu *Tanin* gazetesi aynen dercetmiş; şu mealde bir cevap vermişti:

"Bu muharebeye, Enver Paşa ile hemfikirlerinin reyiyle değil; bütün Osmanlıların arzusuyla girilmiştir. Bütün âlem-i İslâm, Almanların galebesi için dua etmektedir."

Tanin'in bu cevabı, İttihatçılar ve Almanlardan başka kimseyi tatmin etmemiş. Efkârıumumiye üzerinde büyük bir infial ve ho şnutsuzluk husûle getirmişti.

İttihatçı gazeteler, halkı oyalamak için heyecanlı yazılar yazmaktan geri kalmıyorlar;

"Rusya'nın, kımıldayacak hâli kalmadı."

"İngiltere şaşkına döndü."

"Fransa, mahv-ü perişân oluyor."

Gibi başlıklar altında sütun sütun yazı yazıyorlar. Pek yakında zafer-i nihaiye vasıl olunacağına dair ümitler saçıyorlardı.

Hâlbuki Ruslar, bir taraftan General Mihoilofski'nin riyasetinde olarak Bulgaristan'a bir heyet göndererek Bulgarların bir

an evvel harbe girmelerini tacil ediyor; diğer taraftan da Samsun, Ereğli, Zonguldak, Kozlu Limanlarını topa tutarak Karadeniz sahillerini dehşet ve heyecan içinde bırakıyordu. Aynı zamanda, İngiliz ve Fransızların da Çanakkale'ye karşı büyük bir taarruz hazırladıkları haber alınıyordu. 17 Mart 1915'te Leyman Paşa, Çanakkale'de Mütehaşşit Kuvayi Cisime-i Osmaniye Başkumandanlığına tayin edilmişti. Bu sırada pek hassas olan efkârıumumiye, -bu tayinden- Çanakkale'nin yeni ve büyük bir tehlikeye maruz kaldığını çarçabuk hissetmişti.

***

Hâdisat, durmayıp yürüyor; her gün yeni bir şekle giriyordu. Bulgarlar, nihayet son kararlarını vermişlerdi. Demokrat Fırkası reisi Malinof ve Başvekil Radoslavof'un Kral üzerinde icra ettikleri tesir iyi bir netice husûle getirmiş. İtilâf devletleri tarafından harbe teşvik edilen Bulgaristan hükûmeti, şimdilik bîtaraflığını muhafaza mecburiyetinde kaldığını bu müşevviklere resmen bildirmişti. Bu sırada, başta Yavuz–Goben olduğu halde filonun Karadeniz'e çıkarak Rus Filosuna meydan okuması da halkın maneviyatını biraz yükselmişti. Fakat apâşikâr Odesa sahillerine kadar pervasızca sokulan Mecidiye Kruvazörünün o civarda bir torpile çarparak battığı haberi, yine kalplere bir teessür vermişti.

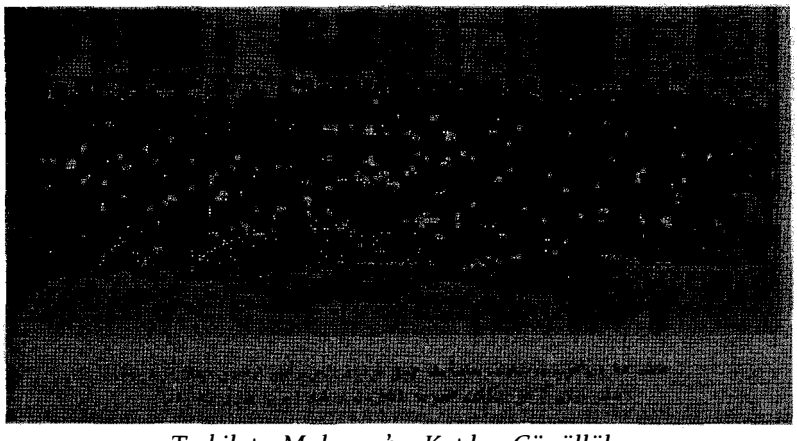

Teşkilat-ı Mahsusa'ya Katılan Gönüllüler

Her gün, zayıf veya kuvvetli bir ümit ile avunan halk, bugünlerde yine bir teselli vesilesi bulmuştu. Hemen her yerde ve her mahfelde, meşhur Alman Kumandanı Fon Der Golç'den ve büyük bir askerî vazife alacağından bahsolunuyordu. Gazeteler, bu zat hakkında sütun sütun methiyeler yazıyorlar; medhüsenası hususunda, itidal haddini biraz fazlaca aşıyorlardı. Sultan Abdülhamid devrinde Osmanlı Hükûmeti hizmetine girmiş olan bu zat, o zamanlar bu hükümdarın kıymet ve ehemmiyetini göklere çıkarırken, Meşrutiyet'in ilânı üzerine İttihatçılara temayül etmiş, şimdi de onların meddahı kesilmişti. Golç Paşa, Beşinci Sultan Mehmed tarafından Almanya İmparatoruna hediye edilen murassa harp madalyasını takdime memur olarak Berlin'e gitmiş, avdetinde Avusturya İmparatorunu da ziyâret etmişti. Bu münâsebetle Viyana'da kaldığı zaman kendisiyle mülâkatta bulunan *Noye Fraye Presse* gazetesi muharririne, Avusturyalıların kahramanlıklarını, yakında tamamıyla muzaffer olacaklarını söyledikten sonra; sözü Osmanlı Hükûmetinin üstüne getirmiş:

"Eğer düşmanlar, Genç Türklerin bîtap kaldıklarını zannediyorlarsa, çok aldanıyorlar. *Gelsinler, iş başında olanları yakından görsünler.* İşte o zaman hakikatin neden ibâret olduğunu anlay*acaklar; artık istikbalden ümitlerini kesmeye mecbur olacaklardır,"* demişti.

Fakat bu müraiyane *(ikiyüzlü)* sözleri söylerken, Avusturya – Macaristan topraklarından en kıymetli bir sahanın, kazak çizmeleri altında çiğnendiğini düşünmemiş. Ve hele koca Osmanlı İmparatorluğu'nun mukadderatına hâkim olan Genç Türk liderlerinin ne hâl ve ne vaziyette bulunduklarını hiç hatırına getirmemişti.

Harbin başladığı günden itibaren, iş başında bulunan rüesa arasında da gizli bir mücadele baş göstermişti. Şu anda İmparatorluğun hayat ve mukadderatı üzerinde nafiz olan yegâne kudret, Başkumandan vekili, Enver Paşa'dan ibâretti. Mevkiinin zahiri kuvvetine rağmen Talat Bey artık ikinci dereceye indiği-

ni hissetmişti. Talat Bey'in nüfuzunu yavaş yavaş kaybetmesi tabiidir ki, İttihat ve Terakki'nin tedricen ufûl etmesi *(batması)* demekti. Enver Paşa, manevi saltanatını idame için çok hesaplı hareket ediyor; sivilleri, kendi aleyhine bir hareketten men edecek her türlü tedabire tevessül ediyordu. Hâkim mevkilere yerleştirdiği taraftarları, ordu arasında en küçük bir memnuniyetsizliğin izharına meydan vermeyecek derecede şiddetli davranıyorlar sert bir disiplin altında bir tek ferdi bile kımıldatmıyorlardı. İstanbul'da da Teşkilât-ı Mahsûsa ile korkuttukları sivillere ağız açtırmıyorlardı.

İstanbul'da bulunan kıtalardaki efradın en gözü açıklarından ikişer nefer seçilmiş, bunlardan bir Teşkilât-ı Mahsûsa taburu vücuda getirilmişti. Bu neferlere, Enver Paşa'nın şahsına tam manasıyla sadakat göstereceklerine, onun tarafından verilen emirlere, körü körüne itaat edeceklerine, hatta kendilerine, babalarını öldürmek için bile emir verilse, asla tereddüt etmeyeceklerine dair, teker teker yemin ettirilmişti.

Balıkesirli Bedreddin isminde bir neferden başka, bu efradın hepsi de, bu suretle yemin etmişlerdi. Harbiye Nezareti'nde Bekirağa Bölüğü'nün üst katındaki koğuşlara yerleştirilmiş olan bu efrad, merkez kumandanının emri altında, âdeta bir kıta-i muntazıra hâlinde bulunuyorlar, cephelerde yarı çıplak

Bursa Teşkilat-ı Mahsusa Gönüllüleri

askerler aç ve susuz, düşmanlara göğüs gererlerken, bunlar sıcacık koğuşlarda, kuş sütüyle besleniyorlar, mâlik oldukları hudutsuz imtiyaz dolayısıyla de, Abdülhamid devrinin –Yıldız Sarayı etrafındaki– Arap ve Arnavut taburları efradına benziyorlardı. Bunların taşkınlığı az zaman zarfında haddini aşmış ve bu tabur kadrosu haricinde bulunan zabitan ve ümeranın maruz kaldığı bazı hâller dolayısıyla şikâyet, lüzumundan fazla olduğu için bu taburu dağıtmak mecburiyeti hâsıl olmuştu.

Esas itibariyle bir muhafız kıt'asından ibâret olan bu taburun, Teşkilât-ı Mahsûsa ile kuvvetli bir alâkası yoktu. İttihat ve Terakki tarihinde oldukça mühim bir rol oynayan bu teşkilât, ayrı bir mahiyeti haiz bulunuyordu. Teşkilât-ı Mahsûsa'nın merkezi, Nuruosmaniye'de kulüp binasının yanındaki sokağın içinde, binaya bitişik olan önü küçük bahçeli, alelâde bir evdi. Hiç kimsenin nazar-ı dikkatini celbetmeyen bu tarihî ev, pek vatanperverane müzakerat ile beraber, birkaç kanlı vakaya da sahne olmuştu. Meşrutiyet'in ilk zamanlarında Cemiyetin en hararetli propagandacılarından olduğu halde sonraları muhalif bir vaziyet takınarak –vaktiyle eline geçirdiği silâhlarla– Cemiyet rüesasını tehdide kıyam eden meşhur *Silâh* gazetesi sahibi Tahsin Bey, bir desise ile bu eve getirtilerek boğdurulmuş, bir çuvalın içine konularak Bakırköy civarında bir hendeğe attırılmıştı. Bu teşkilât erkânından maada yabancı bir adamın bu binaya girip çıkması imkân ve ihtimal haricinde olduğu için, alt kattaki koridorun nihayetinde bulunan basık tavanlı odanın döşeme tahtalarında ve duvarlarındaki kan lekelerini silmeye bile lüzum hissedilmemişti. "Şu hakikati de itiraf etmek lâzım gelir ki, buraya girip de bir daha çıkamayanlar, böyle bir akıbete müstahak olanlardan ibâretti."

Teşkilât-ı Mahsûsa'nın kısaca tarihine gelince: Balkan Harbi'nin fecaatle neticelenmesi ve Garbî Trakya'da Türklere yapılan mezalimin önüne geçilmek ihtiyacının hissedilmesi üzerine bu teşekkül vücuda getirilmişti. Garbî Trakya'da, Süleyman Askerî Bey'in muhitine toplanan Makedonyalı arka-

daşlardan ve bunların ifa ettiği vazifelerden bahsetmiştik. İşte bu teşekkül, Teşkilât-ı Mahsûsa'nın ilk devresidir. Garbî Trakya hükûmeti, dağıldıktan sonra, Süleyman Askerî Bey bu teşekkülün muhafazasını ve şayet yeni bir harp olursa yine faal bir hâle konulmasını, Merkez-i Umumî'ye tavsiye etmiş ve kabul ettirmişti. Harb-i umumi seferberliği başladığı zaman, ilk evvel bu kuvvet harekete gelmiş ve evvelce arz ettiğimiz üzere Kafkas Cephesi'nde gizli bir faaliyete geçmişti. Gün geçtikçe işlerin artması dolayısıyla artık bu işin başında bir kişinin bulunması kâfi görülmemiş; bir komisyon ile idâre olmasına lüzum gösterilmişti. Bu lüzum üzerine Merkez-i Umumî namına Doktor Nâzım Bey, Harbiye Nezareti tarafından gösterilen lüzum üzerine Çanakkale Mebusu Atıf Bey, asayiş işleri dolayısıyla de Emniyet-i Umumiye Müdürü Aziz Bey'den mürekkep bir komisyon teşekkül etmişti. Bu komisyonun resmî vazifesi, İstanbul'da bulunan Rumeli ve Kafkas muhacirlerinden gönüllü temin etmekti. İlk zamanlarda Süleyman Askerî Bey, teşkilatın heyet-i umumiyesini idâre ediyor ve Harbiye Nezareti'yle temas vazifesini ifa eyliyordu. Bir müddet sonra, Makedonya'da çalıştığı çeteci arkadaşları ve teşkilatça tedarik olunan gönüllü kuvvetiyle Irak'a gitmesi üzerine, bu vazifeyi Merkez Kumandanı Halil Bey deruhte etmişti. Halil Bey'in de Fırka Kumandanlığına tayin edilmesini müteakip vazife, Merkez Kumandanı olan Cevat Bey'e devredilmişti.

Teşkilât, muhtelif şubelere ayrılmıştı. Her şubenin bir masası vardı. Bunlar, Rumeli Masası – Kafkas Masası – Afrika Trablusgarb Masası isimlerini taşıyorlardı. Yüzbaşı Arif Bey Rumeli masasını, Mümtaz Yüzbaşı Muhtar ve kaymakam Hüsameddin Bey'ler de diğer masaları idâre ediyorlardı. Teşkilât heyeti, resmi emirleri Harbiye Nezareti harekât şubesinden, hususi emirleri de Enver Paşa ile İttihat ve Terakki Merkez-i Umumîsi'nden alıyorlardı. Teşkilât kadrosu dâhilinde asker sıfatıyla toplanan ve harp mıntıkalarına sevk olunan gönüllülerden maada, askerlikle hiçbir alâkası olmayan ve dolgun ücretlerle gizli hizmetlerde kullanılan başıbozuklar da vardı.

Bunlar, Cemiyetin en kör ve cahil güruhu arasından seçilmekle beraber ayrıca tahlif olunuyorlardı.

Orduca gönüllü teşkilâtına hitam verildiği zaman Teşkilât-ı Mahsûsa'nın resmî kısmı da feshedilmişti. Tarihe geçecek derecede ehemmiyete şayan olan fesih emri, şu suretle verilmişti:

"Ordu Emri

-Aynen -

Mahremdir

1- Çete teşkilâtı hakkında 1, 2, 3, 4, 5'inci Kolordularla İzmir ve havalisi Kumandanlığına ve Ordu Kumandanlıklarına, taraf-ı nezaret penahiden verilen emrin sureti berveçhi atidir:

Teşkilâtı ikmal edilmiş olan çetelerin mahallî müretteplerine sevkleri ve sevk edilmişlerin istihdamları ve çete teşkilâtına nihayet verilerek bademe bu gibi efradın muallem (eğitimli) veya gayr-i muallem olduklarına nazaran kıtaata veya depo taburlarına tevzileri lâzımdır.

2- Mevkuf ve mahkûminin bazı şerait altında orduya celp ve istihdamları hakkında bir kanun-u mahsus derdest-i tanzim olduğundan neşir ve ilânında hükmüne tevfikan muamele ifa edilmek üzere mevaki-i muhtelife tevkifhanelerinde olup merbuten gönderilen pusulada gösterilen 2267 şahıs hakkında şimdilik bir muamele ifasına mahal yoktur.

3- Bir maksad-ı hususinin temin husulü için ihzar edilmekte olan 531 neferlik müfrezenin, ikmal-i nevakısı ile mahall-i mürettebine sevki tabiidir.

4- Batum ve havalisi muhacirinden olan ve elyevm burada bulundukları bildirilen 335 neferin dahi Üçüncü Ordu Kumandanlığı emrine tevdii lâzımdır.

Ordu Dairesi Reisi namına

Behiç"

Bu emirden sonra artık Teşkilât-ı Mahsûsa unvanının da feshi ve karargâhının da kapatılması lâzım gelirdi. Fakat ne karargâh dağıtılmış ve ne de isim feshedilmişti. Yalnız teşkilâtın resmi cephesi ile Doktor Nâzım, Atıf, Aziz ve Cevat Bey'lerden mürekkep komisyonun faaliyetine hitam verilmiş. Asıl gizli cephesine, şahsen Enver Paşa tarafından vaziyet edilerek işin başına Cezayirli Ali Bey isminde bir zât geçirilmişti. Hudutlarda filen düşmanlarla mücadeleye girişen teşkilât kuvvetleri, üç merkez etrafında vazifelerine devam ediyorlardı.

1- Kafkas – Bahaeddin Şakir Bey kumandasında.

Ekseriyeti, Erzurum kahraman dadaşlarından ve o havalideki cesur halktan mürekkep olan bu teşkilât, bilhassa Ermeni çetelerinin faaliyetini akim bırakmak için cidden büyük fedakârlıklar ihtiyar etmişlerdi.

Ermeni çetelerinin Rus hudutları gerisinde İslâm halka ve bilhassa kadın, çocuk ve ihtiyarlara karşı irtikâp ettikleri mezalimi duydukça bu teşkilât da şiddetini artırıyor, eline geçen her fırsatta mukabele-i bilmisilden geri kalmıyordu. Bir aralık Ermeni Patriğinin müessir bir şekilde Babıâli'ye müracaat etmesi üzerine, derhal faaliyetine hitam vermesi ve süratle İstanbul'a avdet etmesi için Bahaeddin Şakir Bey'e emir verilmişti. Fakat içtihat ve inadı kolay kolay yenilmeyen doktor:

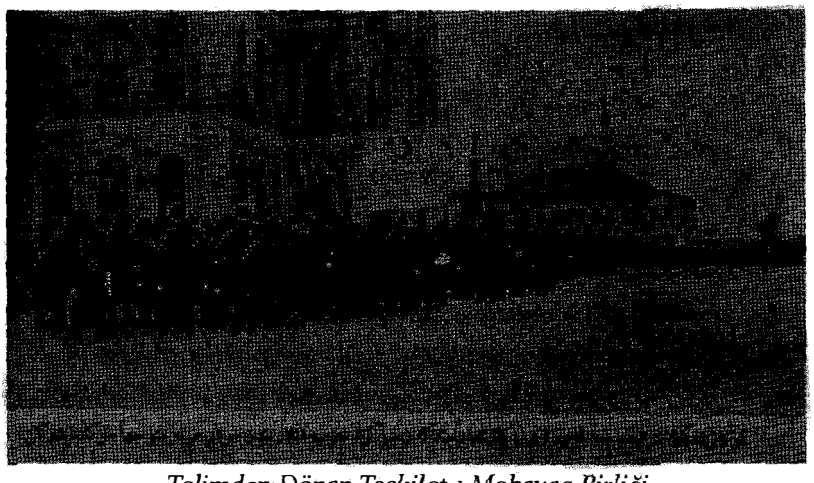

Talimden Dönen Teşkilat-ı Mahsusa Birliği

"Benim kati kanaatime göre, Ermeni çeteleri, Rus Ordularından daha ziyade Türk milleti için muzırdır. Bunların her gün irtikâp ettikleri cinayetlere en yakından şahit oluyorum. Milletime zarar veren kuvvet her ne olursa olsun; buna tahammül edemem. Bunlarla sonuna kadar mücadele edeceğim. Ve İstanbul'a dönmeyeceğim. Yaptıklarım, eğer hükûmetin kanunlarına muhalif bir hareket teşkil ediyorsa, beni tevkif ve idam edersiniz. "

Cevabiyle mukabele etmişti. Bu iddia karşısında da, Bahaeddin Şakir Bey'i tevkif ve idam etmek, hiç kimsenin aklından geçmemişti.

2- Erzurum teşkilât-ı –Sabık Merkez-i Umumî azasından Binbaşı Rıza Bey kumandasında.

Sonraları, Yakup Cemil Bey ve Giresunlu Topal Osman ve sair bazı ehemmiyetli şahsiyetlerin de karıştığı bu teşkilât, Batum üzerine taarruz hareketleriyle iştigal etmekte ve oldukça müessir faaliyet göstermekte idi.

3- Irak teşkilâtı – Süleyman Askerî Bey'in kumandasında.

Irak ve havalisi Başkumandanlığına tayin edilen Süleyman Askerî Bey ile İstanbul'dan giden ve ekserisi Rumeli'nin bağrı yanık gençlerinden teşekkül eden bu kuvvet, İngiliz taarruz ordusuna karşı anûdane taarruz ve mukavemetlerle unutulmaz hizmetler ifa eylemişti. Hazır sırası gelmişken şunu da arz edelim ki, İttihat ve Terakki tarihinin en mühim şahsiyetlerinden biri Süleyman Askerî Bey ve bu kanlı mücadele sahasında vatan ve milletine karşı en son ve en şerefli vazifesini ifa etmişti. Bu zatın, 7 Kânunusani 1330'da *(20 Ocak 1915)* Rota istikametine yapılan keşfî taarruz da ayağından ağır surette mecruh olarak Bağdat Hastanesi'ne nakledildiğini yazmıştık. Yapılan tedavilere rağmen cerihasının pek geç iyi olacağına kani olan Süleyman Askerî Bey, hastanede daha fazla kalmak istememiş, kendisini bir sedye ile ordusunun başına naklettirmişti. Harekâtı yattığı yerden idâre ediyor ve ekseriye o halde, taarruz hatlarının ön saflarına kadar sürükleniyor. İngiliz kuvvetlerine sık

sık baskınlar yaparak, onları yerleştirmemeye çalışıyordu. Nihayet, bütün kuvvetlerini toplayarak Basra'nın garbinde, Şuibe mevkiinde bulunan İngiliz Ordusu üzerine hücum etti. İki gün iki gece süren bu şiddetli harp, İngilizlerin mükemmel ve pek fâik silâh kuvvetleri karşısında, ümit ettiği neticeyi vermedi. Hatta bu taarruz kuvvetinin yarısı, kahramanca dövüştükten sonra eridi. Sedyesinin içinde, sırtüstü uzanmış olduğu halde bu kanlı harbi bizzat idâre eden Süleyman Askerî Bey, nihayet elinde kalan kuvvetlere ricat emri verdi. Bu esnada kendisi bir hurma ağacının dibinde yatıyor, melûl ve müteessir gözleriyle gurup eden güneşe ve kıpkızıl ufuklara bakıyordu. Aldıkları emir üzerine ricat eden askerle onun sadık gönüllüleri, yavaş yavaş uzaklaşıyor, hafif meyilli sırtlar arkasında kayboluyordu. Yanında arabası, sedyesini taşıyan iki neferi, Manastırlı arkadaşlarından Seyfi Bey'le diğer bir refikinden başka kimse kalmamıştı. Beş on dakika daha geçerse, hiç şüphesiz ki, düşman süvarilerine esir olacaktı.

— Haydi, arkadaşlar, siz de yavaş yavaş çekilin!

İşte bu, Süleyman Askerî Bey'in verdiği son emirdi. Gerek Seyfi Bey ve gerek diğerleri, hiçbir şeyden haberdar olmayarak aldıkları emir üzerine atlarına binmiş yavaş yavaş ilerlemişlerdi. Fakat beş on adım gider gitmez, bir silâh sesi işitildi. Başlarını çevirenlerin bir anda tüyleri ürperdi, Kahraman Süleyman Askerî, mertlikle başlayan hayatına, mertçesine hitam vermişti. (1 Nisan 331)

İstidrat olarak şunu da söylemek mecburiyetini hissediyoruz ki, İttihat ve Terakki mevzuunu istismar eden ve bu meyanda Süleyman Askerî Bey'i şahsî menfaatini temin etmek için ikiyüzlülük etmekle ittiham eyleyenler, acaba onun bu şerefli ölümünü hatırlarına getirmediler mi?

Eğer Süleyman Askerî Bey, şahsî menfaatler peşinde koşan adi ruhlu bir adam olsaydı. O da harp zamanında bazılarının yaptığı gibi Enver Paşa'ya dalkavukluk eder, Tokatlıyan Oteli'nin salonlarında yan gelerek vagon ve şeker dalavereleriyle binlerce

banknotlar istif eder, Miloviç, Makenzi vesaire gibi Türk düşmanı casus karıların yataklarına biner liralık banknot sererdi. Tarihî yazılar yazmak isteyenler, kralın hakkını krala, Allah'ın hakkını da Allah'a vermeyi unutmamalı ve kendi seyyiatlarını örtmek için başkalarının yumurtalarına kulp takmamalıdır."

3- Afrika Trablusgarb Teşkilâtı – Mülâzım Nuri Bey kumandasında:

İtalya hükûmetinin Trablusgarb'ı işgal ettiği zaman o havaliyi müdafaa etmek için gönüllü olarak Trablus ve Bingazi'ye – bin bir tehlikeyi göze alarak – koşan zabitler, Balkan Harbi'nin patlaması üzerine Anavatan'ı daha büyük tehlike içinde görmüşler; Rumeli harp sahasında çalışmak maksadıyla İstanbul'a avdet etmişlerdi. Fakat İttihat ve Terakki Cemiyeti buralardan büsbütün elini çekmek istememiş. Birkaç zabit orada kalarak Sünûsilerle teşrikimesai eylemişti.

İtalya ile akdedilen sulh üzerine, Trablusgarb civarındaki zabitan ve efrad, İtalya hükûmeti tarafından verilen vesaitle İzmir'e nakledildikleri halde, birkaç zabit ile bir hayli Nizamiye efradı, Bingazi havalisine çekilmişler, orada kalmışlardı. Bunların arasında, Enver Paşa'nın biraderi Mülâzım Nuri Bey de vardı. Nuri Bey, Sünûsilerin reisi Seyyid Ahmed ile birleşmiş, mücadeleye devam etmişti. Hükûmetin İtalyanlarla resmen sulh etmesine rağmen İstanbul'daki Teşkilât-ı Mahsûsa, gizli vasıtalarla Bingazi'ye para, silâh ve cephane temin etmekte idi.

Harb-i Umumi'nin başlaması ve Cemal Paşa'nın Kanal harekâtının akim kalması üzerine Almanlarla Enver Paşa, bu kuvveti hatırlamışlar, Mısır üzerine garp tarafından bir akın yapmak ve bu suretle de Mısır hakkında beslenen emelleri tahakkuk ettirmeye çalışmak için bu Afrika teşkilâtına ehemmiyet vermeye başlamışlardı.

Almanlar, bir taşla iki kuş vurmak istiyorlar; Sünûsî kuvvetlerini büyük mikyasta harekete getirmekle hem Mısır üzerine hareket etmeyi, hem de İttifak-ı Mûselles'e ihânet eden İtalya'ya

karşı Trablusgarb'ta bir isyan husûle getirmeyi tasavvur ediyorlardı. Bu maksatla derhal bir Alman – Türk Teşkilât-ı hafiyesi tesis edilmiş ve işe girişilmişti. Şu hale nazaran, Teşkilât-ı Mahsûsa'nın bu şubesi genişlemişti. 1915 senesi Nisan ayı iptidalarında Cafer Paşa isminde bir zat – mühim miktarda silâh ve cephane ile – gizlice Bingazi'ye gönderilmişti. Bu zat, aslen Bağdatlı bir Arap olmakla beraber uzun müddet Almanya'da kalmış ve âdeta Almanlaşmıştı. Almanlar, Cafer Paşa'nın gerek askerî ve gerek siyasî kudretine güveniyorlar, ondan büyük hizmetler bekliyorlardı. Cafer Paşa, Bingazi'ye çıkar çıkmaz, Enver Paşa'nın biraderi Nuri Bey ile teşrik-i mesai etmiş ve işe girişmişti. İlk iş, Sünûsileri, Mısır üzerine harekete getirmek için tazyik ile başlamıştı. Eğer bu tazyik, sadece Cafer Paşa ile Nuri Bey'in – diyânet ve hamiyeti tahrik eden kuru lâflarından ibâret kalsaydı, hiç şüphesiz ki müessir olmayacaktı. Fakat küçük variller içine istif edilmiş olan çil Alman altınlarının sihirkâr cazibesi, her kuvvetin fevkinde tesir yaptı. Sünûsilerin reisi Seyyid Ahmed, derhal cihad bayrağını açtı.

Makam-ı hilâfetin düşmanlarına ve o düşmanlarla çalışanlara yani, Mısırlılara karşı açılan bu cihad bayrağı, derhal tesirini gösterdi. Nuri Bey'in tensik ettiği *(düzenlediği)* muharip Sünûsi müfrezeleri Mısır hududunu geçti. İngiliz ve Mısır kuvvetleriyle mücadelelere girişti. Bu ilk hareket, İstanbul'dakilerden ziyade, Alman Karargâ-hı Umumî'sinin hoşuna gitti. Cafer Paşa'nın sevk ve idâre ettiği bu kuvvet, maddi ve manevi vesaitle biraz daha takviye edilecek olursa, artık Mısır'ın Garp tarafından daha kolayca fethedilebileceğine kanaat geldi. Fakat bu sırada garip bir hâdise oldu ve bu gizli tertibatın içyüzünü bütün üryanlığı ile meydana koydu. 1915 senesi Haziranında Yunan bandırası taşıyan şüpheli bir yelken gemisi, Fransız Filosunun nazar-ı dikkatini celbetmiş, gemi taharri edilmişti. Ele geçirilen şeylere gelince: Her türlü tahminin fevkinde idi. Fransızlar, gemide bulunan birkaç Alman zabitine pek o kadar fazla ehemmiyet vermemişlerdi. Fakat Şeyh Sünûsi'ye gönderilen nefis ve kıymettar eşyalar, küçük varillere lebalep doldu-

rulmuş olan altınlar ve bilhassa, altın tellerle örülmüş bir sepet içinde zuhur eden bir mektup; herkesi hayretlere gark etmişti. Arap lisanîyle yazılmış olan bu mektubun muhteviyatı ise aynen şu şartlardan ibâretti:

"Allah'ın azamet ve kudretine, hamdüsenalar...

Şarlman'ın oğlu, İmparator Vilhelm'den;

Allah'ın bir vekili ve İslâm'ın hamisi olan muhteşem, Sünusîlerin reisine.

Ordularımızın muzaffer olması için cenab-ı Hakk'a dualar etmekteyiz. İstirhamımız, cesur muhariplerinizin sahibi hakikisine ait olan memleketlerimizdeki hainlerin defütart edilmesidir. Bu maksada vusul için size para, eslâha ve mücerrep adamlar gönderiyoruz. Düşman-ı müşterekimiz –ki, Allah onları son neferine kadar ifna ve imhâ edecektir. – Sizin önünüzde sebat edip kaçacaklardır.

İstirhamımızı, arzu olunduğu tarzda ifa ediniz.

Vilhelm"

Bu imzayı görenler, şaşırmışlar. En derin bir büht-ü hayret içinde:

— Vilhelm... Kayzer Vilhelm... Koskoca Prusya kıralı ve Almanya İmparatoru bu mektubu yazsın. Afrikalı bir kabile reisine istirhamda bulunmaya kalkışsın. Bu ne tenezzül, diye bağırmışlardı...

Hâdisenin bundan sonrası mevzuumuza dâhil olmadığı için, sadedimize avdet ediyoruz.

ERMENİ İSYANLARI

1915 senesinin ilk günlerinde intişar eden gazetelerde, ajans haberleri arasında şu kısa havadis görülmüştü:

"İngiltere'nin Dersaadet Sefarethanesi sabık Baştercümanı Fiç Moris, İngiltere'nin Sofya Sefaretine tayin edilmiş ve mahall-i mezkûra gelerek, yeni vazifesine mübaşeret etmiştir."

Bu havadis, birçok kimseler tarafından büyük bir ehemmiyetsizlikle karşılanmıştı. Fakat buna mukabil, İttihatçılar mahfilinde de, büyük bir hayret ve heyecan uyandırmıştı. Vaktiyle İstanbul'da, Cemiyet aleyhinde zuhur eden her menfi harekette mutlaka parmağı görünen bu adamın Sofya'ya gelmesi, Osmanlı hudutlarına bu derece takarrüp etmesi birçok dedikodulara sebebiyet vermişti. Nitekim muhtelif istihbarat şebekelerinden geçerek alâkadar makamlara gelen malûmat da, bu endişeyi haklı göstermişti.

Aradan birkaç gün geçer geçmez, Hınçakyan Ermeni komitesinin Varna şubesi, bütün Ermeni milletine hitaben bir beyanname neşretti ve bunlardan külliyetli miktarda İstanbul'a gönderdi. Epeyce uzun olan bu beyanname:

"Vatandaşlar!

Artık yıkılmaya başlayan Osmanlı İmparatorluğunun kemal-i tantana ve şematet ile çalmış olduğu Cihad-ı Mukaddes borusu,

ne sergüzeştcû İttihat Cemiyeti'nin ve ne de cihangirlik hevesinde bulunan Kayzer Vilhelm'in emel ve arzularını tatmin edemedi. Bugün harbeden Türkiye, yakında yalnız siyasî istiklâlini değil, hayatını ve nüfuz-u manevi ve dinisini de kaybedecektir."

Satırlarıyla başlıyor:

"Ermeniler! Komitemiz; milletin istiklal davasındaki müdafaasını kendi omuzlarına almış olduğundan, milletin bütün kuvva-yı maddiye ve maneviyesinden istimdat ediyor. Bu defa, her defakinden ziyade milletin ihtilâline ihtiyaç vardır. Hayat ve memat saatleri yeniden yaklaştı. Hiç kimse, vazife-i milliyesine karşı terahi ve tekâsül göstermeyecektir.

Sosyal demokrat Hınçakyan Komitesinin

Bulgaristan şubeleri heyet-i fa'alesi."

Satırlarıyla hitam buluyordu. Bu beyannamenin tarihinden birkaç gün sonra da Sofya'da intişar eden *Hayestan* ismindeki Ermeni gazetesinin 46 numaralı nüshasında, göğüslerimiz yukarı başlığı altındaki uzun makalede de şu satırlar göze çarpıyordu:

"Menhus ve hain Moğol ırkı, bir defa daha ve fakat daha ziyade şiddet ve dehşetle Arya ırkının en hakiki ve zarif bir kavmine karşı hücum ediyor."

"Ya biz, ya onlar. Bu, bir asırlık mücadele değil. Âlem, bu nesilden, bu afetten kurtulmalı. Türk milleti, cihanın huzur ve sükûnu için ortadan kaldırılmalıdır."

"Göğüslerimiz yukarıda. İman ve itminanla zaferi bekliyor."

Aradan bir hafta geçmeden, Zeytûn'daki Ermenilerin isyan ettiği işitilmişti. Filhakika Zeytûn Ermenileri, Maraş ve sair mahallere giden telgraf tellerini ve Zeytûn dağlarının etraf ile olan muhabere ve münâsebet vasıtalarını kesmişler. On yedi neferden mürekkep olan bir jandarma müfrezesini pusuya düşürmüşler, altı neferi katletmişlerdi. İş bununla kalmamıştı. Zeytûn'daki hükûmet dairesiyle karakolu basmışlar, iki Niza-

miye neferini öldürdükten sonra cephane ve silâhları almışlar, hapishanenin kapılarını açarak mahpus Ermenileri çıkarmışlardı. Sekiz yüz asi, Zeytûn'a hâkim bir mevkide bulunan Tekke Manastırı'na toplanmışlar, Ermenistan bayrağını sallandırmışlardı. Tenkil müfrezesi ile şiddetli bir müsademeye girişmişler; Maraş Jandarma Kumandanı Binbaşı Süleyman Bey ile 25 Nizamiye neferini şehit etmişlerdi. Fakat içlerinde 34 de yaralı bulunmasına rağmen müfreze şiddetli bir taarruza geçmiş; ihtilâlcilerin bir kısmını ele geçirmekle beraber, Manastır'dakileri de püskürterek Ermenistan bayrağını indirmişti. Buradan muhtelif guruplara ayrılan Ermeni komitecileri ayrı ayrı etrafa dağılmışlar; yangınlar ve pusular tertibi ile Türk köylülerinin mal ve canlarını tehdide başlamışlardı.

Maraş ve havalisi bu suretle kan ve ateş tehdidi altında inler iken, Kayseri'de de çok mühim bir hâdise zuhura gelmişti. Uzun müddet Amerika'da ikamet ettikten sonra bu esnalarda Kayseri'ye gelerek Everk'te yerleşen Kevork isminde birinin evinde dehşetli bir infilâk olmuş, vaka mahalline koşan halk ile zabıta memurları, Kevork'u, bir kolu kopmuş, sol bacağı di-

Bayburt'ta Ermeniler Tarafından Katledilen Sivil Müslüman Türkler

zinden ayrılmış, karnının bir kısmı ile kafatasının yarısı parçalanmış bir halde bulmuşlardı. Kısa bir tahkikat neticesinde bu adamın Amerika'da bombacılığı öğrenerek buraya geldiği ve bir tecrübe yaparken elindeki eczaların kazaen ateş aldığı anlaşılmıştı. Hükûmet tarafından derhal şüpheli yerler basılmış; iki yüze yakın bomba ile dört yüzü mütecaviz seri ateşli tüfek, elliden fazla mavzer tabancası ve külliyetli miktarda bomba imaline mahsus birtakım alât ve edevat meydana çıkarılmıştı.

Hükûmet o zaman, büyük mikyasta bir Ermeni ihtilâli arifesinde bulunduğunu anlamıştı. Tabiidir ki, akla ilk gelen tedbir, bu ihtilâlin önünü almaktı. Fakat Anadolu'nun her tarafına dağılmış olan bu Ermeni komitecilerin harekâtı nasıl durdurulacaktı? Asker, kâmilen hudutlara gönderilmiş; koca iç Anadolu'nun bütün zapt-ı raptı, beş on jandarmanın eline kalmıştı. Hele vilâyetlerde istihbarat vesaiti, büsbütün noksandı.

Hükûmet, bu acz içinde bocalayıp dururken Ermeni komitecileri de son hazırlıklarını ikmal ediyorlar ve tertip edilen plân mucibince umumi harekete geçmek için Tiflis ve Sofya merkezlerinden kati emir bekliyorlardı. Sonraları ele geçirilen muhtelif evrak ve muhaberattan anlaşıldığına göre bu plân şu esasa istinad ediyordu:

1- İhtilâl, umumi bir şekilde ve aynı günde olacaktır.

2- İhtilâlin merkezi Sivas vilâyetidir. Bu vilâyet; Sivas merkezi ile Karahisar, Suşehri ve buralara mücavir mahallerle beraber otuz bin fedaî çıkaracak ve iki büyük ihtilâl mıntıkasına muzaherette bulunacaktır.

3- Bu iki büyük ihtilâl mıntıkasının biri, Kafkas cephesi, diğeri de Çanakkale'nin Anadolu sahili gerisidir.

4- Kafkas hududunu müdafaa eden Osmanlı Ordusu'nu arkadan vurmak için Erzincan ve havalisinden, Diyarıbekir'e kadar uzayan hat üzerinde bulunan Ermeni kuvvetleri, derhal taarruza geçecek. Ledelhace Sivas merkezinde bulunan kuvvetler bunlara imdat verecektir.

5- Çanakkale'nin Anadolu cihetini müdafaa eden Osmanlı kuvvetlerini de geriden vurabilmek için İzmit, Bilecik ve bütün Bursa vilâyetindeki Ermeni komiteleri harekete geçecek. Bir taraftan da Bursa vilâyeti dâhilinde baştanbaşa çıkaracakları yangın ve karışıklıklarla hükûmeti oyalarken, diğer taraftan da çeteler, Çanakkale sahillerine takarrüp edecek. Bu sırada denizden de İngiliz ve Fransız zırhlıları taarruza geçer geçmez orada bulunan askerlere arkadan taarruz edilerek müdafaa hattı iki ateş arasında eritilerek Anadolu istihkâmları sukut ettirilecek.

Son sistem silâhları, bombaları, erzak ve iaşeleri, sıhhiye levazımı, *nakliye ve muhabere vasıtalarına varıncaya kadar mükemmelen* ihzar edilen *(hazırlanan)* bu müthiş ihtilâl tertibatı, Ermeni komitecilerine büyük bir itimat vermekte idi. Hemen hepsi de muvaffakıyetlerinden emindi. Ve emin olmamak için de bir sebep mevcut değildi. Çünkü Anadolu köylüleri müdafaa vesaitinden mahrum olduğu gibi, asker kuvvetleri de ancak müdafaa mıntıkalarına kâfi gelebilmekte idi. Fakat komite rüesasının tedbirsizce hareketleri ve bazı yerlerde vakti merhumuna intizar edilmeden taarruza geçilmesi; bu büyük hazırlık-

Gümüşhane'de Ermeniler Tarafından Katledilen Kadın ve Çocuklar

ları alt üst etmiş. İhtilâl kuvvetinin parçalanmasına sebebiyet vermişti. Nitekim en mühim bir ihtilâl merkezi olan Karahisar, büyük bir sabırsızlık göstermiş, ilk harekette müddeiumumî Cemal Bey ile jandarmaları öldürdükten sonra, Karahisar Kalesi üzerine Ermeni bayrağını çekmişti. Asiler üzerine sevk olunan hükûmet kuvvetleri mağlûp olmuşlar, nihayet kaleyi muhasaraya mecbur kalmışlardı. Komiteciler, evvelce kalede depo ettikleri erzak ve mühimmat sayesinde tam on sekiz gün bu kalede mukavemet etmişler ve yüz yirmi askerin şehit olmasına sebebiyet vermişlerdi.

Bu hareket derhal Ankara vilâyetine de sirayet etmiş, oradaki komiteciler de faaliyete geçmişlerdi. Bir gece, Boğazlıyan civarındaki karakol basılmış, jandarmalar öldürülerek, silâh ve cephaneleri alınmıştı. Aynı zamanda, bütün geçitler tutulduktan sonra, Türk köylerine karşı bombalarla taarruzlar başlamıştı. Askerî sevkiyat, tamamıyla sektedar olmuştu. Vaziyet gittikçe vahamet kesbediyor; asker ve jandarma müfrezeleri her gün pusulara düşürülüyordu.

Kars'ta Ermeniler Tarafından Ayakları Bağlanarak Katledilen Türkler

Boğazlıyan kaymakamı Kemal Bey, başına toplayabildiği cüzi bir kuvvetle ortaya atılmış, bu çetelerle birer birer mücadeleye başlamış. Bir hayli müşkülât çektikten sonra, bu vehametin önünü almıştı.

Fransız ve İngiliz donanmalarının karaya ilk asker çıkarma teşebbüsleri olan 12 Nisan 1331 (25 Nisan 1915) büyük taarruzundan iki gün evvel de Bursa civarındaki Orhangazi kazasına merbut Ermeni köyleri, ilk çetelerini çıkarmışlardı. Kırkar, ellişer fedaiden mürekkep olan bu çeteler, bütün geçitleri tutmaya başlamışlardı. İzmit'in Bahçecik, Aslan Bey, Döngel, Manuşak köyleriyle Adapazarı, Bilecik çeteleri de hazırlanmışlardı. Çanakkale'de Fransız ve İngiliz zırhlılarından ilk taarruz topu patlar patlamaz, Bursa şehrinde de isyan başlayacak, ihtilâl umumi bir şekil alacaktı. Öteden beri bu mesele etrafında uyanık bulunan Bursa hükûmeti, bu ilk çete faaliyeti üzerine derhal icap eden tedbirleri almış, büyük bir felâketin zuhuruna meydan bırakmamıştı. Jandarma tabur kumandanı Tahsin ve Merkez Bölük Kumandanı Diyarıbekir'li merhum Galip Bey'lerle[31] diğer jandarma erkânının bu hususdaki himmet ve hizmetlerini takdir ile yâd etmek icap eder.

Zuhur eden ihtilâl hareketleri yalnız bunlardan ibâret kalmamış; yavaş yavaş Anadolu'nun her tarafına sirâyet etmeye başlamıştı. Sivas mülhakatında, Amasya'da, Tokat'ta, Adana'da, Haçın, Urfa, Dörtyol civarında dağlara çıkan, yolları kesen Ermeni çetelerinin adedi, bütün Anadolu'nun selâmetini tehdit edecek bir hâl almıştı. Hükûmet, elindeki bozuk düzen vasıtalarla bunlara karşı tedbirler almaya çalışıyor, askerî sevkiyat ve nakliyatı bile güçlükle temine muvaffak oluyordu.

Çok dikkate şayandır ki, hükûmet daha hâlâ, hazırlanan büyük facianın esasına nüfuz edemiyor; bütün bu hareketleri, mevzii hareketler telâkki ederek bulunduğu mahallerde söndürmeye çalışıyordu. Hükûmet, adeta müdafaa vaziyeti almış; hatta Ermeni Patriği'nin nüfuz ve tesirinden istianeye *(yardım*

31- Merhum Galip Bey, Zonguldak Mebusu Galip Bey'in biraderidir. İstiklâl Harbi'nde fedakârane hizmet ifa ederken şehit olmuştur. Z. Ş.

istemeye) mecbur kalmıştı. Hâlbuki bütün çete hareketlerinde, en ileri gidenler arasında birtakım vartabetler ve murahhaslar da vardı. Patrikhane vilâyetlere suret-i mahsusa da birer heyet göndermeye karar verdi. Fakat bu heyetlerin Anadolu'da dolaşması üzerine çetelelerin faaliyeti, evvelkilerle kıyas kabul etmeyecek dereceye geldi. Artık yapılacak son bir çare kalmıştı. Kafkas ve Bulgaristan Ermenilerinin tamamıyla tesir ve nüfuzu altına giren Ermeni kulüplerini kapamak ve bunların efradını dağıtmaktı. 1331 senesi Nisanının 11'inci günü İstanbul da dâhil olmak üzere bütün vilâyetlere emir verildi; Ermeni kulüplerinin faaliyetine set çekildi. Bunun üzerine, çete hareketlerinin azalacağına ve müzaheretten mahrum kalan çetelerin de barınamayacağına kanaat gelmişti. Fakat. Birdenbire bu kanaatin büsbütün aksi zuhur etti. Şark hudutlarında ve bilhassa Van'da baş gösteren kanlı bir facia, hükûmet ve İttihatçılar mahafilinde bir yıldırım tesiri husûle getirdi. Van valisinden gelen telgrafı aldığı zaman – hayatında hiçbir hâdise karşısında itidal ve sükûnetini kaybetmemiş olan Dâhiliye Nazırı Talât Bey, az kalsın tecennün edecekti.

***

Biz, -İnsanlık havsalasının istiap edemeyeceği derecede feci olan- bu vakayı anlatırken, Osmanlı Hükûmetinin resmî raporlarını ve Türk felâketzedelerinin ifadatını bir tarafa bırakacağız; insaniyet tarihine en siyah bir kalemle yazılması lâzım gelen bu haileyi, bizzat bu hailenin kahramanları olan Ermeni komitecilerinin kendi lisanları ve kendi raporlarıyla anlatacağız. Fakat karilerimizin o esnada Kafkas hududundaki askerî vaziyeti de anlamaları lâzım olduğu için, birkaç satır yazımızı, bu meseleye bağlıyacağız.

Evvelce de yazdığımız vechile Sarıkamış Harbi, büyük bir felâketle neticelenmiş: altmış bin Türk evlâdı, bir kahramanlık destanı kazanmak uğrunda kurban olup gitmişti. 9'uncu Kolordu'nun esaret faciası hitam bulan bu emsalsiz hezimet-

ten sonra, Başkumandan Vekili Enver Paşa, 3'üncü Ordunun kumandasını – O sıralarda livalığa terfi ettirmiş olduğu Damat Halil Hakkı Paşa'ya – vekâleten – tevdi etmiş, kendisi de İstanbul'a avdet eylemişti.

Perişan bir hale gelen 9'uncu ve 10'uncu kolordların dağınık kıtaları, bin müşkülat ile döküntü halinde Erzurum'a çekilebilmişlerdi. Bereket versin ki –vaziyeti birdenbire lâyıkıyla kavrayamayan– Rus Ordusu, bunları takip etmemiş. Bu bedbaht askerlerin talihi, hiç olmazsa bu suretle yardım ederek, daha büyük bir felâket zuhura gelmemişti.

Rus Ordusu, kısa bir tevakkuf devresinden sonra yeniden, taarruza geçmiş ise de, muhtelif esbap dolayısıyla pek ileri gitmemiş; 1330 *(1914)* senesi nihayetine kadar da Erzurum Cephesinde ehemmiyete şayan bir harp hâdisesi vukua gelmemişti. Malazgirt havalisine doğru ilerleyen Rus kolları ise, o havaliye yetiştirilmiş olan kuvvetler önünde geri çekilmişlerdi.

Karargâh-ı Umumi 3'üncü Ordunun o müthiş zayiatını telâfi etmek için 5'inci Kolordu ve Beşinci Kuvve-i Seferiye'nin bu perişan orduya ilhakına emir vermişti. Ordu yeniden tensik

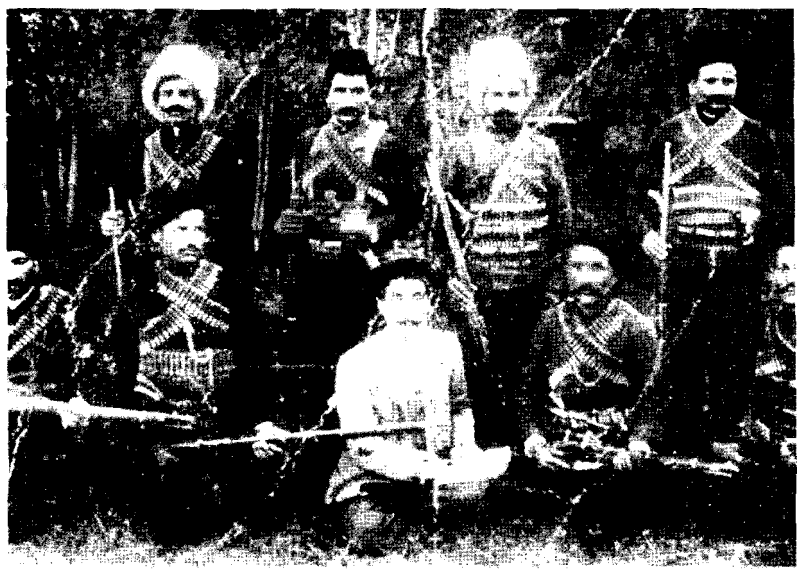

Bir Ermeni Çetesi

ve ıslah edilmiş, bir hayli kuvvet kesbetmişti. Fakat Rusların taarruz iştihâlârı birdenbire gevşemiş. Erzurum civarına âdeta bir sükûnet gelmişti.

Kış, şiddetle hüküm sürüyor; tifüs hastalığı, ordunun varlığını kemiriyordu. Ordunun kuvvetini artırmak için büyük bir faaliyet gösteren Hafız Hakkı Paşa, tifüse tutulmuş; en itinalı tedaviye rağmen bu felâkete kurban olmuştur. Yerine gelen Mahmud Kâmil Paşa, derhal iş başına geçmiş ve kısa bir zamanda 9'uncu Kolordu'yu ihya etmiştir.

Erzurum havalisin bu suretle kuvvet kesbettiğini hisseden Ruslar, taarruzdan çekiniyorlar, sükûnetlerini muhafaza ediyorlardı. Fakat aradan az bir zaman geçer geçmez, Ermeni komitelerinin tazyikleri karşısında kalmışlardı. Ermeniler, Rus hükûmetine mütemadiyen müracaatta bulunuyorlar, Anadolu'da başlayan isyan hareketlerini faydalı bir şekle sokmak için Van ve Bitlis üzerine hücuma teşvik ediyorlardı. Çanakkale İtilâf Donanması tarafından şiddetle bombardıman ediliyor; Gelibolu yarımadasına çıkarılmak istenilen 90 bin ki-

Bayburt'ta Ermeniler Tarafından Katledilen Müslüman Türkler

şilik İngiliz ve Fransız Ordusu, Limni ve İmroz Adalarında bekliyordu. Fırsat, bu fırsattı. Eğer bu fırsat kaçırılmazsa, Türklere biri Şark'ta, diğeri Garp'ta iki büyük darbe vurulacak. Osmanlı Hükûmeti bir anda çökerek, bütün maksatları çarçabuk hâsıl olacaktı.

Ermenilerin tazyiki o derece artmıştı ki; artık Ruslar, onları kendi hallerine bırakmak mecburiyetinde kalmışlardı.

Ermeni komitecileri, Van ve Bitlis'te mükemmelen hazırlanmışlardı. Çeteler, yolları tutmuş, her türlü nakliyatı tehdide başlamışlardı. Köylere yaklaşan asker ve jandarma müfrezelerinin üzerine şiddetli ateş açılıyor; ele geçen asker ve jandarmaların gözleri oyuluyor, başları taşlarla eziliyor; yol ortalarına atılıyordu. Bitlis civarındaki Korsu, Ahkisi, Bikri, Arşın, Taso gibi kalabalık ve büyük Ermeni köyleri tamamen isyan etmişler, hükûmetle alâkalarını kesmişlerdi. Telgraf hatları tamamen tahrip edilmiş; köprülere ve geçit yerlerine kuvvetli çeteler yerleştirilmişti. Bu isyan derhal Hizan ve Muş Ovası'na da sirâyet etmiş, nahiye merkezleri, jandarma karakolları, kurşun yağmurlarından geçirilmişti. İsyan mevkilerini ve bu isyana iştirak eden çeteleri saymak mümkün değildi.

Bir iki gün zarfında, bütün o havali kan ve ateş mıntıkası kesilmişti. Hudutlardan, düşman karşısından ayrılan asker kuvvetleriyle Teşkilât-ı Mahsûsa müfrezeleri bu ateşi söndürmeye çalışıyorlar; fakat her gün, her saat, pusudan pusuya düşerek o ateşin içinde eriyorlardı.

Aynı hareketler, Van havalisinde de başlamış; isyan sahası, büyük bir tedip ordusuna ihtiyaç gösterecek derecede genişleyerek korkunç bir hâl almıştı.

Bu vâsi isyan şebekesini idâre eden sergerdelerin başında, başlıca iki adam görünüyordu. İkisi de Kafkasyalı olan bu iki adamdan birine Işhan, diğerine de Karabağlı Aram deniliyordu. Asıl dikkate şayan olan cihet şurasıdır ki; bu iki adam vaktiyle Rusya'da idama mahkûm olarak Türkiye'ye kaçmışlar, hayatla-

rını kurtarmışlardı. Şimdi, senelerden beri barındıkları bir yurdu parçalamaya çalışıyorlar, yalnız Türkleri değil, Türk yurdunu öz malı gibi benimsemiş olan yerli vesadık Ermenileri de ölüm tehditleri altında inim inim inletiyorlardı.

Bu iki Kafkas kaçağı, Türk yurdunda canlarını kurtaran emin bir melce *(sığınak)* bulduktan sonra derhal –Rusya'da yarım bıraktıkları– işe, burada da devama başlamışlardı. Bir Ermenistan teşkil etmek, bir hükûmetin başına geçmek, kimin zararına olursa olsun, zevkusefa ile ömür geçirmek; bu adamların yegâne hayat programını teşkil ediyordu. Onun için gözleri; kendi aziz canlarını kurtaran Türkleri değil, kendi canlarından ve kendi kanlarından olan masum Ermenileri bile görmüyordu. Bu iki adam, komitenin başına geçer geçmez, evvelâ Ihtımar'daki Ermeni Papaz Mektebi'ni ilga ettirmişler, buradan tasarruf ettikleri paralarla, köy hocası namı altında her Ermeni köyüne birer komite mümessili göndermişlerdi. Aynı zamanda da Komitenin Heyet-i Faalesi'ne, kendi fikirlerinde olan adamlar getirmişlerdi. Bütün hayatını komiteciliğe vakfetmiş olan Yernik isminde bir papazla Danyel Vartabet, Ermeni mektepleri müfettişi Rafael, arkadaşı Sergis, Kaçkânlığı Vartan, Osep, Osmanlı mebuslarından Vremyan, Papasyan, artık Van ve Bitlis'teki Ermeni milletinin mukadderatına hâkim olan bir vaziyete geçmişlerdi. Asırlardan beri bütün Ermenilerin dini bir merkezi olan –Van gölü içindeki- Ihtimar adası, bu adamların elinde bir komite merkezi hâline gelmişti. Mühim miktarda olan varidatına vaziyet olunarak komite işlerine sarf edilmesine karar verilmişti. Aynı zamanda, Van ve Bitlis vilâyetlerinde yaşayan Ermeniler, komite namına vergilere raptedilmişti. Her Ermeni köyünden, nüfuz nispetinde bir vergi alınıyor; Rusya'dan ucuzca tedarik olunan silâhlar, fakir köylülere – iki üç misli fazla fiyatla– cebren satılıyordu. Komitenin emrine itaat etmemek mümkün olmuyordu. Çünkü buna cesaret edenler, köylerinden tart, nikâhının feshi; mirastan mahrumiyet, dayak, idam cezalarıyla tehdit olunuyordu. Bu şerait altında yerli ve hükûmete sadık Ermeniler de ister istemez bu

cereyana sürükleniyordu. Komite, kuvvetlendikçe kuvvetleniyordu. Son zamanlarda vaziyet o dereceye gelmişti ki...

Ermeniler hükûmeti değil, sadece komiteyi tanıyorlardı. Hiç şüphesiz ki, bunda hükûmetin de büyük bir mesuliyet hissesi vardı. Valilerin ve diğer alâkadar memurların bu vaziyeti görmesi ve bunların önüne geçmesi icap ederdi. Fakat büyük bir ekseriyeti, İttihat ve Terakki Kulüplerinin Çanak yalayıcılarından mürekkep olan bu memurlar, kendi ihtiraslarını tatmin etmek yüzünden etraflarını göremiyorlar, işittikleri şeylere de ehemmiyet vermiyorlardı.

Umumî seferberliğin başladığı zaman bu civar Ermenileri kâmilen mavzer, verndil, musin, gra, manliher gibi seri ateşli tüfenkler, kundaklı mavzer tabancaları ve bombalarla silâhlanmışlardı. Artık sadece, Komitenin bir tek işaretine bakıyorlardı. Harbin ilânını müteakip, Kafkasya'daki Ermeni gönüllü taburlarının Osmanlı hudutlarına taarruz etmesi, bu vilâyetlerin de bir anda isyan edeceği zannını vermiş ve Teşkilât-ı Mahsûsa erkânı en çok bu harekete mani olmak istemişlerdi. Hâlbuki Ermeni komitecileri, indirecekleri darbenin daha müessir olabilmesi için kendi umumî plânlarını tatbikten

Ermeni Zulmünden Yaralı Olarak Kurtulan Bir Türk Ailesi
Erzurum / Hasankale

vazgeçmemişler; bütün Anadolu'nun müşterek bir ihtilâle hazırlanmasını beklemişlerdi. İşte, Ermeni çeteleri tarafından yer yer bu ihtilâle başlanır başlanmaz, Rus hükûmetine ve Kafkas Ordusu Başkumandanlığına müracaat ve tazyikte bulunmuşlar. Ve nihayet, pek kanlı ve pek korkunç bir şekilde harekete geçmişlerdi.

İlk kıyam hareketi, Tımar Nahiyesi merkezinde Hükûmet memurlarının koyun sayımına itiraz etmek bahanesiyle başlamış. Ve ilk silâh patlar patlamaz bini mütecaviz silâhlı komiteci derhal nahiye merkezine toplanmıştı. Jandarma Kumandanı Yüzbaşı Süleyman Efendi ile maiyetindeki jandarmalar bir anda kurşundan geçirildikten sonra Banat ismindeki büyük İslâm köyüne tecavüz edilmiş, bu koca köy, yarım saat zarfında alevlerle muhat bir maktel hâline gelmişti. esir edilen kadın ve kızlar da Ermeni köylerine getirilmişti.

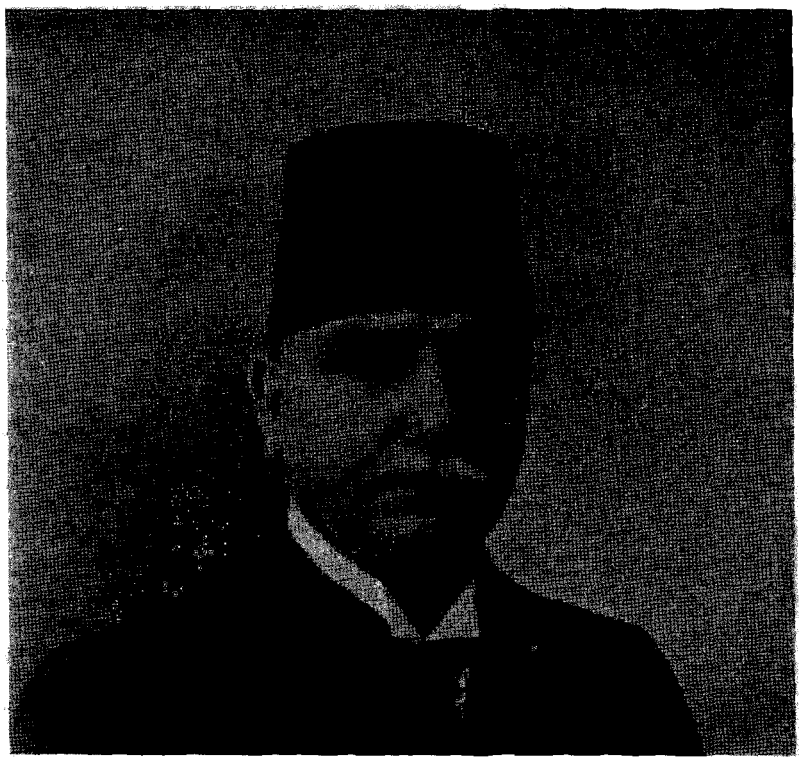

Ermeni İsyancılarının (Haklarını) Savunan Mebus Zöhrab Efendi

Şıtak'da Osep isminde bir mektep hocasının hareketleriyle başlayan isyan Kövaş Kazasına sirayet etti. Şıtak – Van – Bitlis telgraf telleri derhal kesildi. Civardaki karakollar basılarak jandarmalar kâmilen katledildi. Türk ve Kürt köylerine karşı geniş mikyasta bir katliam başladı. Artık kazalarda bulunan asker ve jandarma müfrezeleriyle Teşkilât-ı Mahsûsa kuvvetleri, ya imha edilmişler veyahut çekilmeye mecbur kalmışlardı. *İsyanın süratle büyümesi,* hükûmeti tamamen şaşırtmıştı. Vilâyet merkezindeki son inzibat ve asayiş kuvvetleri de isyanın bastırılması için yola çıkarılmıştı. Bu suretle de komiteciler, arzularına muvaffak olmuşlardı. *Şehrin bu suretle müdafaa kuvvetinden mahrum ka*lması üzerine, orada da derhal ihtilâl patladı. *İlk harekette,* beş bin silâhlı komiteci ortaya atıldı. Hamidağa Kışlası'na müessir bir ateş açıldı. Küçük karakollardaki efraddan bir fert bile sağ kurtulmadı. *İçşehir'e taarruz başladı.* Osmanlı Bankası, Düyun-u Umumiye, Reji, Posta - Telgraf

Ermeni İsyancılarının (Haklarını) Savunan Mebus Varteks Efendi

Daireleri, bir anda bombalarla havaya atıldı. *İslâm mahallelerinin her tarafını insafsız alevler sardı.* En güzide komitacılardan yedi yüz Ermeni fedaisi, Van Kalesi'ne karşı bombalarla bir hücum yaptı. Fırsat bulup da buraya iltica edebilmiş olanları imhaya başladı.

Hayestan ismindeki Ermeni gazetesinin 6 Temmuz tarih ve 25 numaralı nüshasında – ihtilâl merkezinin raporlarına nazaran – bu kanlı facia şu suretle tasvir ediliyor:

" ... Biz düşmandan yirmiden fazla mevki zapt ettik. İsyanın dördüncü günü, en büyük muzafferiyeti ihraz eyledik. Hamidağa Kışlası'nda infilâk da o gün oldu. Biz, kışlanın temeli altına bir bomba koyduk. Bomba, ateş aldı. Fakat binayı tamamıyla tahrip edemedi. Gece, kışlaya ateş verildi. Askerin bir kısmı -ki bunlar, hudutlardan gelen ve tedavi edilmekte olan ağır yaralı Türk askerleri idi- bu yangında yandı. Bir kısmı da, gecenin karanlığından istifade ederek kaçtı.

Hücuma kalkışan hükûmeti, ricata mecbur ettik. Asker, jandarma ve eli silâh tutan ahaliden mürekkep altı bini mütecaviz olan hükûmet kuvveti, takriben bin mecruh ve maktul verdi. Bütün tarihimizde böyle şanlı müsademe kaydolunmamıştır. "

Goçnak adını taşıyan Ermeni gazetesinde Van'dan yazılan 24 Mayıs 1331 (6 Haziran 1915) tarihli mektup:

" ... Nisanın 7'inci günü başlayan harp, 23 gün devam etti. Türklere galebe çaldık. Kaleyi zapt ettik. Bütün kışlalardan 10 top aldık. Kışlalarla hükûmete ait binaları yaktık. Üç gün sonra Rus Ermeni gönüllüleri ve bir gün sonra Rus Ordusu buraya geldi. Şehirdeki hanelerin hemen büyük bir kısmı yanmış; yanmayanların üst katları da top ateşinden harap olmuştur. -Van'da ancak 1500 kadar kadın ve çocuktan başka Türk kalmamıştır. - Bunlar, Amerika mıntıkasında muhafaza ediliyor. Rus Ordusu tarafından yiyecek veriliyor. Aram, Van valisi olmuştur. Bütün davalar Ermeni lisanıyla görülüyor. Köylere ve kasabalara, Ermeni memurlar gönderiliyor."

Müteferrik Ermeni vesaikinden çıkarılan parçalar:

"Kafkas Hidivi Kont Varanof Daşkof'un telgrafnamesine göre, mahall-i mezkûr ahalisi tarafından Aram Paşa namıyla yâd olunan Aram Manokyan, Van mutasarrıfı tayin edilmiştir. Mumaileyhe, memurlarını Ermenilerden teşkil etmek salâhiyeti verilmiştir" Hayestan gazetesi – numara 26 – 6 Temmuz 1915

"Düşmanın kül olmuş kışlalarına şu, adetleri sayılamayacak derecede olan zayiatına bakınız! Askerlerimizin kahramanane mukavemetine bakınız. Kalbiniz, ümit ve cesaretle dolu olarak milletin yeniden hayat bulması bayramına hazırlanınız. Yaşasın Ermeni askeri. Yaşasın Ermeni milleti!" Van Müdafaa-i Milliye Komitesi Raporu 10 Nisan 1915.

"Dün akşam Ararotz'ın merkezinde üç mevki daha kazandık. Birçok Türk öldürdük. Geceleyin, ileri mevzileri yaktık." 13 Nisan tarihli aynı raporun, 3'üncü maddesi.

"Bu gece bombalar ve lâğımlarla, Tütünciyan mevziimizin karşısında bulunan Topal Molla'nın hanesini berhava etmeye muvaffak olduk. Burası, Türklerin en kuvvetli bir mevzii idi"

14 Nisan tarihli aynı raporun 6'ıncı maddesi.

Aynı mealde olan binlerce vesaiki buraya dercetmekle bu bahsi daha fazla uzatmaktan içtinap ediyoruz. Tamamen elde mevcut olan bu vesaik göstermektedir ki, Van ile Bitlis havalisi, birkaç gün zarfında, her tarafından dumanlar tüten, alevler yükselen bir maktel haline girmişti.

Bütün bu fecaat arasında, hiçbir galibe şeref veremeyecek olan bir şey varsa, o da – bazı koğuşları hastane hâline konulan Hamidağa Kışlası'nda yatan ağır yaralı Türk askerlerinin diri diri yakılması. Her türlü müdafaa vasıtasından mahrum olarak yolda yakalanan hasta ve zuafa *(zayıflar)* kafilesinin kurşunlar ve kamalar altında parçalanması idi. Eğer bu kanlı istilânın üçüncü günü Rus Ordusu yetişmese idi, koca Van şehrinden bir mucize eseri olarak kurtulan bin beş yüz can da hiç şüphesiz, yanacak ve parçalanacaktı.

"Van'da Ermeni gönüllülerinin adedi günden güne artmaktadır. Yeni taburlar teşekkül ediyor. Fırkalar talim görmekte ve hazırlanmaktadır. Muş, Sasun, Zeytûn ve Kilikya'dan gelenler dâhil olduğu halde, üç fırka askerimiz olmuştur. Bunlar, Ermeni bayrağının etrafında toplanmış bir kolordu demektir. Bütün bu genç askerler, namağlup bir şecaatle mütehassistir."

Şu satırlar, Rustof'ta intişar eden *Utro Yoga* ismindeki gazetenin 142 numaralı nüshasında yazılıyordu. Fakat talihin ne garip bir cilvesidir ki, daha bu satırların mürekkebi kurumadan, Erzurum'dan yetişmiş olan Abdülkerim Paşa'nın kuvveti, bu namağlup bir şecaatle mütehassıs olan kahramanları süngüsünün ucuna takmış; yırtık bir postal gibi hududun öbür tarafına atmıştı. Van'da ancak yirmi yedi gün saltanat süren Ermenistan hükûmeti ise, birdenbire hayale karışmıştı.

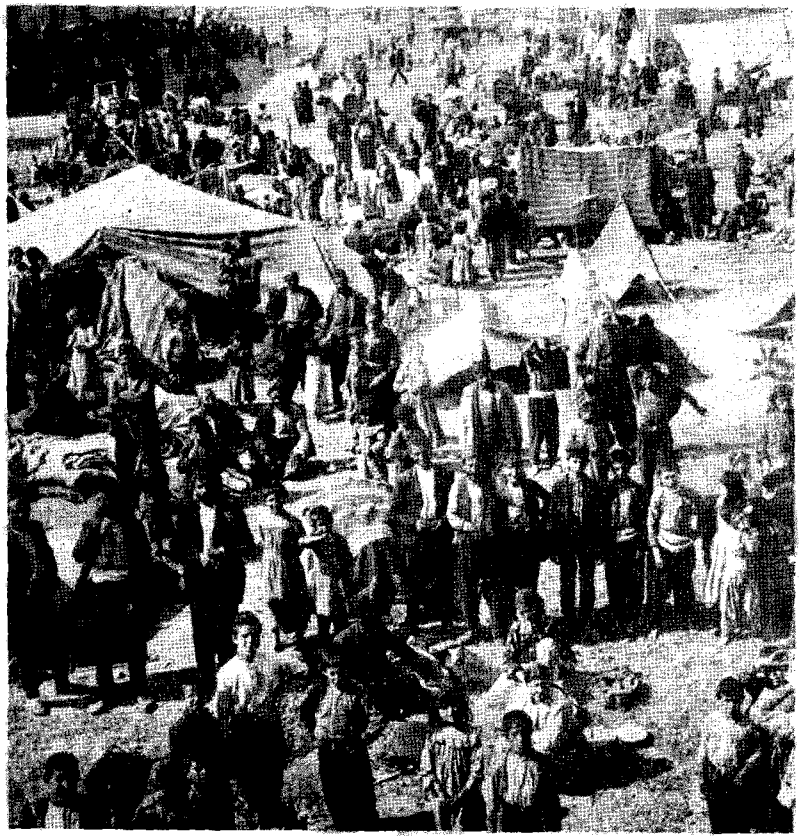

ERMENİ TEHCİRİ

Koca iki vilâyeti kan ve ateş içinde boğan ihtiras, bu çılgın kasırgadan sonra, nihayet tevakkuf etmişti. Fakat buna mukabil, Anadolu'da başka bir facia baş göstermişti.

11 Nisan 1331 (24 Nisan 1915) tarihinde Ermeni kulüplerini kapayan hükûmet, 14 Mayıs 1331 (27 Mayıs 1915) tarihinde de şu kanunu neşretmek mecburiyetini hisseylemişti:

"Madde 1 – Vakt-i seferde ordu ve kolordu ve fırka kumandanları ve bunların vekilleri ve müstakil mevki kumandanları. ahali tarafından herhangi bir suretle evamir-i hükûmete ve müdafaa-i memlekete ve muhafaza-i asayişe müteallik icraat ve tertibata karşı muhalefet ve silâhla tecavüz ve mukavemet görürler ise, derakap kuvay-ı askeriye ile şiddetli surette tedibat yapmaya, tecavüz ve mukavemeti esnasında imha etmeye mezun ve mecburdurlar.

Madde 2 – Ordu ve müstakil kolordu ve fırka kumandanları icabat-ı askeriyeye mebni veya casusluk ve hıyânetlerini hissettikleri kurâ ve kasabat ahalisini münferiden veya müçtemian diğer mahallere sevk ve iskân ettirebilirler.

Madde 3 – İş bu kanun tarihi neşrinden muteberdir."

Gazetelerde bu kanunu okuyanlar, birdenbire hiçbir şey anlamamışlardı. Fakat birkaç gün sonra, mühim bir hâdise karşısında kalmışlardı: "- Anadolu yerinden oynuyor... Ermeniler, tehcir ediliyordu."

Tehcir. Bu kelime, ilk defa olarak halkın kulağına çarpıyordu. Halk, aylardan beri perde arkasından devam eden kanlı bir hâilenin dedikodularını işitiyor, fakat bunun içyüzünü bilmiyordu. Bugüne kadar bu mesele etrafında ketum davranan hükûmet, Van faciasının sinirleri tutuşturan ıstırabına tahammül edemeyerek o perdeyi parçalayıp atınca, halk acı bir hakikat karşısında kalmıştı.

Hükûmet –nisan iptidalarına kadar– Anadolu'daki hareketleri, mevzii hâdiseler telâkki ediyordu. Fakat o esnada zuhur eden mühim bir tesadüf, bu meselenin umumi bir ihtilâl mahiyetinde olduğunu bütün üryanlığı ile meydana koydu. İstanbul'da manifatura tüccarlarından Herant Ağacanyan isminde birinin, Mısır ve Bulgaristan ile şüpheli muhaberatta bulunduğu haber alınmış, mağazasıyla ikametgâhında taharriyat yapılmıştı. Bulunan bazı evrak arasında; Mısır'daki Boğos Nobar Paşa'dan gelen üç mektup bir anda nazar-ı dikkate çarp-

Tehcir Edilen Ermeniler

mıştı. Bu mektup kâğıtlarının köşesinde Türkçe ve Ermenice olarak; Beynelfırak Ermeni İttihat Cemiyeti klişesi bulunuyor ve münderecatları da hükûmetin şimdiye kadar ne derin bir gaflet içinde bulunduğunu gösteriyordu. Bu mektupların biri, âdeta bir talimatname mahiyetinde idi. Gayet açık ve sarih bir lisanla yazılmış olan bu talimatname, şu maddelerden ibâretti:

1- İhtilâlin tam sırası gelmiştir.

2- Bu ihtilâl, müsmir *(verimli)* olabilmek için şahsî teşebbüslerden sarf-ı nazar edilmeli ve umumî bir kıyam vücuda getirilmelidir.

3- Askerî mevkiler civarında bulunan komiteciler, Türk Ordusuna her vesile ile müşkülât çıkarmalı. Ordunun sevkiyat, nakliyat ve muhaberatını sektedar etmeye uğraşmalıdır.

4- Askerî nakliyat ve tahdişat derhal haber alınmalı. Kale ve istihkâmlar hakkında esaslı malûmat toplanmalıdır.

5- Umumî ihtilâl başladığı zaman yegâne hedef, Türk Ordularının ricat hatlarını kesmek olmalıdır.

Kafkasya'dan hücum edecek Rus Ordularının tazyikiyle geriye çekilmeye mecbur kalacak olan Türk Ordusu'nun arkasında bir cephe almak lâzımdır. Keza, İngiliz ve Fransız donanmaları tarafından Çanakkale'ye asker çıkarılacağı zaman da, Çanakkale'nin Anadolu sahilindeki müdafaa hattının arkasında bir isyan çıkarılmalıdır.

6- -Bu madde, Kafkasya'daki Rus Ordusu'na ve oradaki Ermeni intikam ve istihlâs alaylarına iltihak edecek gönüllülere ait bir takım talimatı ihtiva ediyordu. -

Bu talimatnameden gözü açılan Hükûmet, Ağacanyan'ın evinde daha dikkatli ikinci taharriyat daha icra ettirmiş, bu defa mühim birtakım evrak ele geçirilmişti. Bu evrak, umumî ihtilâl komitesinin bütün esrarını ifşa ediyor, meydana çıkan ve ekserisi İstanbul'un maruf simalarından mürekkep olan 260 kişinin isimlerini bildiriyordu.

Divan-ı harp müstantiği Vehip Bey tahkikatı büyük bir dirayet ve ehemmiyetle idâreye başlamış; Hırant Ağacanyan'ın istintakı neticesinde, şu hakikat anlaşılmıştı:

"Ermeni siyasî fırkaları ittihat etmişler ve müşterek bir ihtilâl komitesi vücuda getirmişlerdir. Bu komitenin riyasetini, Mısır'daki Bogos Nobar Paşa deruhte eylemiştir. Teşkilâtın başında ikisi Hınçak, ikisi Taşnak ve diğer ikisi de Ramgavar Fırkalarına mensup altı azadan mürekkep bir Heyet-i Faale vardır. İstanbul'daki teşkilâtı idâre eden Doktor Benet'tir. Tekirdağ Mebusu Muratyan ile Sabah gazetesi başmakale muharriri Diran Kelekyan ise, bu ihtilâl komitesinin murakıp ve müşaviri vazifelerini ifa etmektedir."

Hırant Ağacanyan'ın bu itirafatı üzerine derhal icap eden yerlerle *Pozantyon* ismindeki Ermeni gazetesinin matbaası basılmış, araştırmalar yapılmış, komite mensuplarının isimleri kâmilen anlaşılmıştı. Bunu müteakip tevkifat başlamıştı. İlk partide tevkif edilenler arasında Doktor Benet, Doktor Emirza, Diran Kelekyan, Doktor Torkomyan, mebuslardan Dagavaryan, Muratyan, Varteks, Posta ve Telgraf Nazırı Oskan Efendiler ile diğer bazı mühim simalar vardı. Yine mebuslardan Zöhrap ve Hallaçyan Efendiler ortadan kaybolmuşlardı. Tevkifâtın adedi, bir iki gün zarfında iki yüz kişiyi bulmuştu.

İstanbul'da bu hâdise cereyan ederken vilâyetlerde de mühim bir faaliyet gösteriliyordu. İsimleri İstanbul heyet-i merkeziyesinde kayıtlı olan ve muhabere evrakları tutulan komitecilerin emirleriyle Ermeni kulüplerinde taharriyat yapılıyor. Bu ihtilâl teşkilâtının ne kadar geniş ve cüretkârane esaslara istinad ettiği anlaşılıyordu.

Bu vaziyet karşısında hükûmet ricali ve İttihatçıların erkânı kadar Almanlar da şaşırmışlardı. Karargâh-ı Umumî'deki Almanlar, tehlikeyi çok büyük görüyorlar; İhtilâl ve casusluk teşkilâtının bu kadar tevessü etmesi dolayısıyla artık Ermeni milletinden tek bir ferde bile emniyet ve itimat edilemeyeceğini ileri sürüyorlardı.

Divan-ı harp, İstanbul'da tevkif edilen Ermenileri derhal muhakeme etmiş. İhtilâl tertibat ve teşkilâtında, Anadolu'da isyan eden çetelerin harekâtında ve bilhassa Van faciasını hazırlayan esbap ve tarikatta fiilen alâkadar görülen 31 Ermeni komitecisini idama karar vermişti. Cürümleri bu derece ağır cezayı müstelzim olmayanlar Ayaş'a gönderilmiş, suçsuz olanlar ise büsbütün tahliye edilmişti.

Fakat iş bununla bitmemişti. Takibattan her nasılsa yakasını kurtarabilen çetelerle, Kafkasya merkezinden kati emir alan komiteciler, son bir ümitle işe girişmişlerdi. Aynı zamanda Mısır'da, Bulgaristan'da, Kafkasya'da neşredilen beyannameler, gazetelere yazılan hitabelerle de bütün Ermeni milleti isyan ve ihtilâle dâvet olunuyor;

İrade-i ezeliye-i İlâhiye ile bütün Ermenilerin Katogigosu ve Ararat Ana Kilisesi Kürsi-i Muallâsı'nın Patriği Efhamı Beşinci Kevork Hazretleri tarafından Türkler aleyhinde sâdır olan Mukaddes Cihad fetvası, Katogigosluk Makamının resmî organı olan *Ararat* mecmuası vasıtasıyla Anakilise'nin bilumum hakiki evlâdı olan Ermeni milletine nam-ı İsa'ya olmak üzere duyurulmaya çalışılıyordu.

Tehlike büyüyor, önüne geçilmez bir hâl alıyordu. Bazı yerlerde hayatlarından memnun olan ve Türklere karşı kalplerinde samimi muhabbet zail olmayan bazı hakiki Ermeni vatandaşları, bütün bu tahrikâta âmil olan komitecilere karşı isyan etmek istemişlerde de korkunç tehdit ve intikamlara hedef olmuşlardı.

Bursa'da bir vakitler mektep muallimliği ve hükûmet memurluğu yapan ihtiyar bir Ermeni, taşkınlık eden gençlere nasihat vermek yüzünden komitecilerin intikamına maruz kalmış; bir gece Setbaşı Köprüsü'nün üstünden dereye atılmış ve parçalanmıştı. Ermeni unsurunun Hükûmet ve Türklerden memnun olan zümresi, adeta iki ateş arasında kalmıştı. Komitecilerin amaline hizmet etmeyenler ölümle tehdit ediliyorlar; bunlara uymak mecburiyetinde kalanlar ise, Hükûmetin takibatı kar-

şısında titriyorlardı. Komitecilerin, "Bu tahrikâtı bütün Ermeni milletine teşmil etmeleri" pek müşkül bir vaziyet ihdas etmişti.

Artık suçlu ile suçsuzu birbirinden ayırmak, Hükûmet için kolaylıkla mümkün olmayacak bir hâle gelmişti. Bunun içindir ki, Karargâh-ı Umumî'nin gösterdiği lüzum üzerine – Tehcir Kanunu tatbik edilirken, birçok masumlar da bu felâkete kurban gitmişti. "Tıpkı; Osmanlı Hükûmetinden intikam almak için Van ve Bitlis'e hücum eden Ermeni komitecilerinin – haddühesabı bugüne kadar meçhul kalan – masum Türk kadın ve çocuklarını bir anda imha ettikleri gibi"

Tehcir hâdisesi, ilk defa olarak Âyan Meclisi'nde bir velvele uyandırmıştı. Âyan azasından Azaryan Efendi, aleni celse arasında birtakım yolsuzluklar icra edilmesi ihtimalinden bahsederek Hükûmetin bu kararını protesto etti. Ahmed Rıza Bey ise ne Mebusan ve ne de ayan meclislerine haber verilmeden ve bu hususta hiçbir müzakereye geçmeden hükûmetin böyle bir meseleye karar vermesini şiddetle tenkit eyledi. Fakat bu iki itiraz, akametle neticelendi. Çünkü o sırada mecliste, kabine erkânından hiçbir kimse bulunmadığı için müzakere devam edemezdi.

Tehcir Edilen Ermeniler

Celse hitam bulup da azalar mütareke salonunu terk ederlerken sabık Şeyhülislâm Musa Kâzım Efendi, Ahmed Rıza Bey'le Azaryan Efendi'nin karşısına dikildi:

— Böyle ağır lisânlarla Hükûmete hücum etmeye hiç hakkınız yok. Galiba vuku bulan işlerden haberin yok. Ermeniler, Van'da bu kadar ahali-i İslâmiyeyi katlettiler. Çocukları, duvarlara mıhladılar. Ecsad *(ceset)* ve azalarıyla Ermenistan armaları tersim ettiler[32] *(resmettiler).* Kadınları toplayarak cebren Rus askerlerine peşkeş çektiler. İslâm kurâ ve mahallâtını ihrak-ı binnâr eylediler. Bunları hiç lisana almayıp da, sadece hükûmetin tehcirinden ve bu sırada yapılması ihtimali olan mezalimden bahsetmek revay-ı hak mı, diye söze girişti.

Ve bilhassa Ahmed Rıza Bey'e:

— Beyefendi, kimleri muahaze buyuruyorsunuz? Bugünlerde aleyhlerine en galiz lisan kullandığınız zevat, zatıâlinizin rüfekay-ı kadimeniz ve birçok hususatta talebeniz değil mi, diye şiddetle hücum etti.

Hiç şüphesiz ki mühim bir hâdise zuhura gelecekti. Fakat azadan bazı ağır başlı zevat, derhal araya girdi. İki milletin arasına büsbütün nifak sokacak olan böyle mühim bir meselenin alenen müzakere ve münakaşasındaki mahzurlar ihtar edilerek bu mücadelenin önüne geçildi. Azadan on beş zat, üst kattaki teneffüs salonunda içtima etti. Vaziyet müzakere edildi. Hükûmetin bu icraatının önüne geçmek mümkün değildi. Çünkü Kafkas Ordusu, büyük bir tehlike karşısında idi. Ordu kumandanı Mahmud Kâmil Paşa, "Ordunun yanlarında ve hudut muvasalaları üzerinde bu türlü menabi-i fesada tahammül edemeyeceğini" kati bir lisanla karargâh-ı umumiye bildirmişti. Hükûmet, her cephede harici bir düşman ile hâl-i harpte bulunduğundan ihtilâlcileri tedip için hiçbir cepheden bir kuvvet tefrik edemeyecekti. Buna binaen vaziyeti sükûn ve itidal ile karşılamak elzemdi. Ancak... Tehcirin imkân dairesinde tahdit olunması ve bunun tatbikinde mülâyemetle davranılması

32- Aynen Z. Ş.

için temenniyatta bulunmak üzere azadan Abdürrahman Şeref Bey'in riyaseti altında Vükelâ nezdine bir heyet gönderilmesine karar verildi.

Tehcire karşı ikinci itiraz, itilâf devletleri tarafından zuhura geldi. Tehcir kanunun neşrinden tam yirmi üç gün sonra, *Ajans Havas* vasıtasıyla Babıâli'ye şu nota tebliğ edildi:

- Nota Sureti -

"Fransa, İngiltere, Rusya devletleri, beyanat-ı atiyenin neşri hususunda ittifak etmişlerdir:

Hemen bir aydan beri Türk, Kürt ahali, hükûmet-i Osmaniye memurlarıyla müttehiden ve ekser bunların muavenetiyle Ermenileri katliam eylemektedir. Mezkûr katliamlar, bahusus Nisanın nısfına karip (yarısına yakın) zamanlarda Erzurum, Tercan, Bitlis, Muş, Sasun, Zeytûn ve bütün Kilikya havalisinde vuku bulmuştur. Van civarında yüze karip köylerin sekseni umumiyetle katledildiği, gibi aynı zamanda Osmanlı Hükûmeti Dersaadet'te sakin ve zararsız Ermenilere musallat oldu. Türkiye'nin insaniyet ve medeniyete karşı icra eylediği bu cinaya-tı cedideden dolayı gerek hükûmet-i Osmaniye azalarını ve gerek bu gibi katliamlara iştirakte bulunmuş ve bulunacak olanları şahsen mes'ul tutacaklarını, itilâf hükûmetleri Babıâli'ye aynen tebliğ ederler.

24 Mayıs 1915"

Hükûmet, bu protestoya derhal cevap verdi.

"Memalik-i Osmaniye dâhilinde Ermenilere karşı katliam vukuu yalandır."

Dedi ve aylardan beri hükûmetin ve bilhassa Türk milletinin zararına olarak Ermeni komitecileri tarafından yapılan cinayetleri birer birer izah etti. Epeyce uzun olan bu cevapta, bilhassa şu cümlelerle, Hükûmet hak kazanmakta idi:

"İngiltere, Fransa ve Rusya'yı sevk ve idâre edenler, yalnız Ermenilerin kıyamını ihraz ile iktifa etmeyerek unsur-u İslâmı da Saltanat-ı seniyeye karşı kıyam ettirmeye teşebbüs eylemişlerdir."

Bunlar, maksatlarına vusul zımnında, cinâyât-ı şahsiye ika ve iritikâbı[33] için de tertibatta bulunmuşlardır.

Bu tertibat ve teşebbüsata ait delâil ve berâhin, Babıâli'nin eline geçmiştir. Gayrikabil-i tavsif olan bu ef'alivakı'a, pek eski zamanlarda harekât-ı zalimane ile lekedar olan asırlarda bile görülmemiştir.

"Kafkasya'da, Fas'ta, Mısır'da ve Hindistan'da ve mahalli sairede vuku bulan kıyam ve tahrikât zamanlarında, bunları bastırmak için son derece şiddet göstermiş ve tamamen mugayiri insaniyet muamelâttan geri durmamış olan İngiltere, Fransa ve Rusya hükûmetlerinin, ittihazına mecburiyet his ve son derece itidal ve adli nisfet dairesinde tatbik eylediği tedabir-i tenkiliyeden dolayı hükûmet-i Osmaniye'yi muhatab tutmaları muvafik olamaz.

Hükûmet-i Osmaniye, bu hâdisatta en iptidai hukuku hükümranisini istimal etmekten başka bir şey yapmamış iken hükûmet-i Osmaniye erkânıyla tedabir-i tenkiliyede alâkadar bulunan memurların mesul edileceklerine dair olan neşriyat, hiçbir cevaba lâyık değildir.

Şikâyet etmeye mecbur oldukları*nı zanneyledikleri hâdisatın bütün mesuliyeti, mevzubahis olan harekât-ı ihtilâliyeyi kendileri tertip ve idâre eyledikleri cihetle, daha ziyade itilâf-ı müselles hükûmetlerine aittir. Bu beyanatları bile, bizatihi Ermeni muharrikleri hakkında bir istinadgâh ve alenî teşci teşkil eder."*[34]

***

Tehcir meselesine üçüncü itirazı, Paris'teki Şerif Paşa koparmıştı. Son zamanlarda Ermenilerle birleşen ve şayet İtti-

33- Ermeni komitecileri tarafından Talat Bey'le Enver Paşa ve sair İttihat erkânının katli ve Goben – Yavuz zırhlısının dinamitle tahribi, İstanbul'daki İslâm mahallerinin aynı zamanda ateşlenmesi, askere ekmek pişiren fırınlardaki unların zehirlenmesi ve sair birçok cinayete tasavvurları tespit edilmişti. Z. Ş.

34- Hükûmet, bu iddiasında çok isabet etmişti. Çünkü Harbi Umuminin sonlarına doğru yapılan fakat hâdisatı fevkalâde arasında meydana çıkarılamayan mühim bir vakayı vakti gelince arz edeceğimiz gibi, mütarekeden sonra zuhur eden fecayii de elimizdeki mahrem vesikalara istinaden başka bir eserimizde nakleyliyeceğiz. Z. Ş.

hatçıları devirerek hükûmet kudretini ele geçirirse, her şeyden evvel Ermenistan muhtariyeti için çalışacağını vadeden bu zat, Turino'da intişar eden *Armina* ismindeki gazeteye bir mektup göndermişti. Türk toprağında doğmuş, Türk ekmeği ile büyümüş. Senelerce bir Türk hükümdarının sırmalı yaver kordonlarını bir şeref ve imtiyaz alâmeti olarak göğsünde taşımış olan bu zatın mektubu biraz uzunca olmakla beraber, nesillere ve tarihe ibret olmak üzere buraya aynen dercine lüzum görüyoruz.

Şerif Paşa'nın Mektubu:

"Muharrir Efendi;

Muhterem ceridenizin 9 Kânunusani tarihli nüshasında bir milletin imhası unvanıyla neşredilen makaleye, cehâlet ve barbarlık devresine ait bir maziye has olan ve yirminci asr-ı medeniyette görülmeyeceği zannolunan, harekât-ı vahşiyanesiyle Cengiz Han vahşetlerini unutturan, hunhar İttihat ve Terakki komitesi hakkındaki şahsi nefret ve infialimi de ilâve etmenizi rica ederim. İttihatçıların hâlet-i ruhiyesi, Almanya'nın hatırı için harbe iştirak ettikleri günden beri âlem-i medeniyete karşı tezahür etti. Lâkin ben bunu, altı seneden beri Meşrutiyet gazetesinde ve Fransa ile İngiltere matbuatında, Almanların Osmanlı milletine ve bilhassa Ermenilere ve Fransa ile İngiltere'ye karşı ittihaz edilen gizli tertibatını ilân etmekten geri kalmadım. Eğer Türkiye'de sadakatiyle, memlekete ifa ettiği hizmetle, hükûmete verdiği muktedir memurlarıyla, ticaret, sanat ve ulûm-u fununun şuabat-ı muhtelifesinde ibraz eylediği dirâyet ve liyâkatle Türklere merbut bir unsur varsa, o da Ermeni unsurudur[35]*. Türkiye'ye sanatı tıbaati (matbaa) ve tiyatroyu ithal eden bu unsurdur. Şâirleri, âlimleri, maliye mütehassısları ise bihaddühesaptır. Bunların çoğu garbın herhangi bir memleketine şeref verebilecek bir iktidardadır.*

35- Şu cümle üzerinde üç ihtimal düşündük. Ya, Şerif Paşa Türk tarihini hiç bilmiyor. Yahut tarihi tahrif ediyor. Veyahut Ermenilere dalkavukluk etmek için böyle bir yalan söylüyor. Biraz düşündükten sonra, bu üç ihtimalin hepsine birden hüküm verdik. Z. Ş.

Meselâ, şâir ve tarihşinas Moses Horen ve Eristarh Ladizordaçi ancak Yeremiya ile mukayese edilebilir. Muassırlardan Rafi, Sündükyan, Şıravan Zata, A. Haronyan, Çobanyan ve Norabir ve daha birçok zevat da bu zümredendir.

Ermeni Malkom Han tarafından tertip ve tehiye edilen İran inkılâbının en büyük kahramanı, Şarkın Garibaldi'si Yeprem Han'dır. Ve itiraf etmelidir ki, usul ve idâre-i mutlakanın, İran ile Türkiye'deki idâre-i mutlakanın en büyük hasımları, istihsal-i meşrutiyet hususunda fevkalâde hizmetleri sebkat eden (geçen) Ermenilerdir.

Bu kadar vazifeyi ifa ettikten sonra, Ermeni milletine değil, İttihat ve Terakki'nin altı seneden beri en mühim müdafilerinden bulunmuş olan bazı Ermeni küberası ve bazı Ermeni propagandaları hakkında birkaç söz söyleyeceğim:

Kara ruhlarını ve vahşî maneviyatlarını eyice bildiğim İttihatçılardan müçtenip olmalarını kaç kere kendilerine ihtar etmişim. Zaten suret-i mahsusada tertip ve icra edilen Adana katliamı[36] *kendilerine ikaza kâfi idi.*

Bazıları sevk-i menfaatle, bazıları dahi bilahare hatasının cezasını kendi kanıyla tediyeye mecbur olan Zöhrap gibi şeametli politika tertibatı saikasiyle, velhasıl bütün Ermeni zimamdaranı İttihat ve Terakki ile teşrikimesai etmekle, kendi milletlerinin davasına ihânet etmiş oldular. Bunlar o meşum ve hafi şirketin bayrağı altında hizmet edecekleri yerde, çoktan beri tehlikeyi ilân etmiş olan hakiki hürriyetperverlere iltihak etmiş olsaydılar, kendi umdelerine merbut bulunmakla kalmayarak kardeşlerine, millettaşlarına karşı tatbik edilen bu mahv-ü ifna siyâsetinin netayicine de maruz kalmış olmayacaklardı.

Şerif"

Türklerin Şerif Paşa'ya verdikleri cevaptan bahse lüzum görmüyoruz. Sadece Şerif Paşa'nın meftun olduğu Ermeni üdeba

36- Adana Katliamı'nın iç yüzünü bütün vesaikiyle neşretmiştik. Bununla tamamen sabittir ki, yüzlerce masum Türkün kanına mal olan bu kanlı facianın yegâne müretti bi Muşeg isminde bir Ermeni papazıdır. Ermeni şuarâ, ulema ve küberasını biz lisanı hürmetle zikreden Şerif Paşa'nın, bu ismi de, saydığı isimler arasında zikretmemesi, hayrete şayandır. Z. Ş.

ve zurefasından Vahan Tekeyan isminde bir zatın verdiği şu parlak cevabı, aynen buraya dercetmeyi lüzumlu görüyoruz:

"Türk Generali Şerif Paşa, bu mektubuyla kendisini –mahiyet itibariyle– diğer Türklerden farklı göstermeye çalışıyor. Bu mektubun bir taziyetname değil, bir mersiye olduğunu anlıyoruz. İhtimal ki, Şerif Paşa zannediyor ki, Ermeni milleti ölmüş veya ölmek üzere bulunuyor. Böyle bir zamanımızda, -kendisine hakiki liberal süsünü veren birisi olsun– bir Türk'ün Ermenileri tenkide kalkışması, kaba bir vicdansızlık, bir terbiyesizliktir. Şerif Paşa'nın, bizim için döktüğü bol bol gözyaşının içinde, samimiyetine inanılacak bir damla gözyaşı eksiktir ki: O da, kendi hâline dökülmesi lâzım gelen gözyaşından ibârettir."

***

Hükûmet, Tehcir Kanununu mülâyemetle tatbik etmeye ve ancak mühim mevkilere hasreylemeye karar vermişti. En evvel, Çanakkale'nin Anadolu sahilindeki hatt-ı müdafaasının gerisini tehdit eden Hüdavendigâr vilâyeti ve havalisi ile Erzurum, Erzincan, Muş, Diyarıbekir gibi Kafkas Ordusu'na engel teş-

Tehcir Edilen Ermeniler

kil eden Ermeniler tehcir edilecek. Hatta bunlardan, zararsız olanları da seçilerek birtakım suçsuz insanların felâketlerine sebebiyet verilmeyecekti.

Fakat bu emrin İstanbul'da intişar ettiği gün, Hüdavendigâr vilâyetine merbut Orhangazi kazasının Çengiler ismindeki büyük Ermeni karyesi şiddetle isyan etmiş; silâh ve bombalarını hükûmete çevirmişti. Bu hareket, münferid kalsa idi, Hükûmet belki yine sükûnetini muhafaza edecekti. Fakat aynı zamanda, Adapazarı ve Geyve'de de aynı hâdise zuhur etmişti. Çengiler köyünden çıkan -ve içlerinde iki de kadın bulunan– kırkar kişilik iki çete, derhal yolları kesmişti. Adapazarı ve Geyve'den çıkan çeteler de, Anadolu Şimendifer hattını tehdide başlamakla beraber Karadeniz sahillerine kadar inmek, suret-i mahsusada hazırlanmış fenerler ve bayraklarla Rus filosu ile muhaberata girişmişti. Çok şayan-ı dikkattir ki, yine aynı zamanda Karahisar'dan geçerek Sivas'a doğru hareket eden bir asker zuafa kafilesi, Suşehri civarında Ermeni komitecileri tarafından pusuya düşürülerek, yanlarında bulunan muhafızlarıyla kâmilen şehit edilmişti.

Bu hadisatın cereyan ettiği saatlerde, hükûmet her türlü tasavvurun fevkinde bir buhran geçirmekte idi. Çünkü korkulan felâket baş göstermiş; İngiliz ve Fransızlar, nihayet Gelibolu Yarımadasına asker ihraç etmişlerdi. İstanbul'da büyük bir buhran ve heyecan hüküm sürüyor; Hükûmet ricali, vaziyetin bu vahameti karşısında kıvrım kıvrım kıvranıyordu.

Karargâh-ı umumî, görülmemiş bir telâş içinde idi. Almanlar ter ter tepiniyorlar; Hükûmetin maddi, manevi bütün kuvvetlerini Çanakkale üzerinde teksife çalışıyorlardı. Düşman filolarının Çanakkale'den girmesi, harbin pek meş'um bir akıbete sürüklenmesi demekti. Böyle hayatî bir vaziyet karşısında Ermeni komitecilerinin daha hâlâ inat ve ısrar ile ihânette devam etmeleri, Hükûmet ricâlinin sabrını büsbütün tüketmişti. Artık haklıyı haksızı seçmek şu tarafa dursun, bunu düşünmek bile muhal hâle gelmiş ve tehcir, umuma teşmil edilmişti. Se-

nelerden ve hatta asırlardan beri geniş bir refah içinde yaşadıkları yurtlarından çıkarılarak kafile kafile cenuba doğru sürülen vatandaşların bu felâketlerine kalbi sızlayan, yine Türkler olmuştu. Komşularını bu felâketten kurtarmak, sahipsiz Ermeni çocuklarını himayelerine almak için birçok Türkler kendi hayatlarını bile tehlikeye koymuşlardı. Hâl ve vaziyeti düşünebilen ve doğruyu söylemekten çekinmeyen pek çok Ermeniler, Türk komşularına veda ederlerken hüngür hüngür ağlamışlar. Ve:

"Allah o, komitecileri kahretsin. Bizi ateşlere yaktılar" diye, bar bar bağırmışlardı.

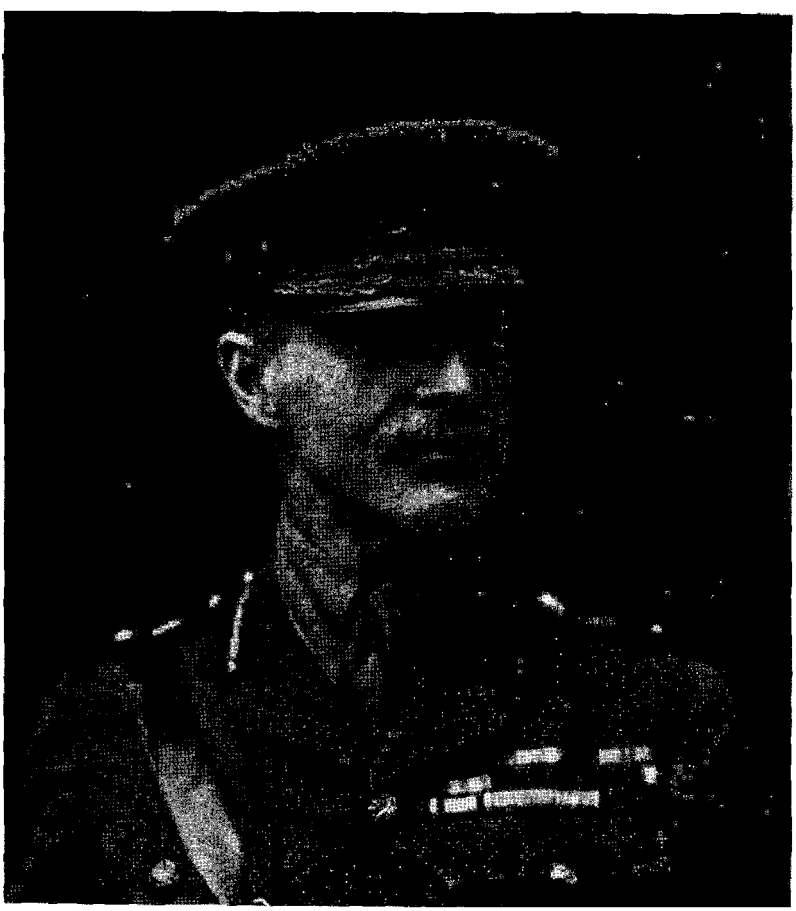

General Ian Hamilton

ÇANAKKALE KARA HARBİ

Memleket pek korkunç günler yaşıyordu. Çanakkale taarruz orduları başkumandanı General Hamilton, Fransız ve İngilizlerden mürekkep olan 90 bin kişilik ordusunu -şimdiye kadar cihan harp tarihinin kaydetmediği ihtimam vevesaitle – Limni ve İmroz adalarında hazırlamış. 1331 senesi Nisanının 11'inci (24 Nisan 1915) günü güneş gurup ederken, son emirlerini vermeye başlamıştı. Gündüz, karadan ve denizden gürleyen toplar susmuştu. Deniz, sakin bir hava içinde uyuyordu. Parlak bir mehtabın nurları, Boğaz'ın sularını yalayarak Akdeniz'in koyu lâcivert ufuklarına doğru uzuyordu. Gecenin saat üç buçuğuna kadar bu sükûnet devam etmişti. Fakat o zaman, ufuktan koyu gölgeler belirmişti. Birdenbire şimşekler çakmaya başlamış; ufuklar müthiş tarrakalarla sarsılmıştı. Düşmanın üç büyük torpidosu, son süratle sahile yaklaşmış, Arıburnu'ndaki Türk siperleri üzerine kahir bir ateş açmıştı. Türkler, bu ölüm sağanağının arkasından daha müthiş bir felâket kasırgası zuhur edeceğini anlamışlardı. Fakat hiç telâş etmeden neticeye muntazır kalmışlardı. Bu torpidoların arasından çıkan römorkörler, istimbotlar, arkalarında sürükledikleri kayıklar, şalupalarla sahile doğru yaklaşıyorlar; Çanakkale Boğazı'nın hayatını tehdide başlıyorlardı. Mukadderata karşı hiç fütur

(bezginlik) getirmeden bekleyen Türkler, biraz daha beklemişler; mehtabın altın nurlarını beyaz köpüklerle parçalayan bu sinsi kuvvetin ateş hattına girdiğini görünce, bu dâvetsiz misafirlerini müessir bir yaylım ateşle istikbal etmişlerdi.

Şimdi, topların ölüm saçan tarrakalarına boğuk feryatlar karışıyor, mehtabın nurlarıyla pırıldayan köpüklü dalgaların arasında yüzlerce insan çırpınıyordu.

Fakat... Batan bir şalopenin yerine on tanesi geliyor, boğulan bir insanın yerine on insan bu feci ölüme sürükleniyordu. Sanki Akdeniz'in meçhul ufuklarından gelen bir kayık, sandal, motor, şalope dalgası; birbirine çarpa çarpa Gelibolu Yarımadası'nın bu kumsal sahiline çarpıyor ve her çarptıkça, kumlar üzerine bir yığın insan dağıtıyordu.

Engin denizde ardı arkası kesilmeyen alevler parlıyor; birbirine karışan tarrakaların dehşet ve heybetini ufuklar bile almıyor; Arıburnu sahillerinin taş ve toprakları, hızını alamayan bir volkan gibi kaynıyordu.

Güneşin ilk ziyaları ufukları aydınlattığı zaman, Arıburnu sahilinin karşısında doksan parça harp gemisinin ateş saçtığı görülüyor, bir tarassut balonu yükseliyor, meçhul ufuklardan beliren düşman tayyareleri, karaya doğru süzülüyordu.

Bu doksan parça harp gemisinden Arıburnu sahillerine açılan ateş, bu mıntıkayı altüst etmiş, içinde barınmak imkânı olmayan bir cehenneme çevirmişti. Esasen bu cephede bulunan Türk ileri karakollarının miktarı, ancak bir taburdan ibâretti. Bunlar da kısmen şerefli bir ölümle can vermiş, kısmen de geri çekilmişlerdi. Şimdi karaya çıkan düşman kuvvetleri, kendilerine tamamen meçhul olan bu arazide, tereddüt ve korkaklıkla ilerliyorlar, Kılıçbayırı ile Çataldere'nin şarkındaki sırtlara doğru tırmanıyorlardı. Eğer bu düşman kuvvetleri bu gidişle Kabatepe'de de bir galebe kazanırlarsa teşebbüslerinde muvaffak olacaklar ve artık Çanakkale'nin hayatını ciddi bir surette tehdide başlayacaklardı.

Cenup Mıntıkası Kumandanı olan Miralay Halil Sami Bey, bunalmış; karargâhı Bigalı Köyü'nde bulunan 19'uncu Fırka Kumandanı, Erkânıharp Kaymakamı Mustafa Kemal Bey'e bir rapor yollanmıştı. Halil Sami Bey bu raporda, düşmanın Arıburnu sırtlarına asker çıkardığından bahsediyor, bir tabur askerin düşmana karşı sevk edilmesini istiyordu.

Mustafa Kemal Bey'in fırkası, ihtiyat-ı umumîyi teşkil etmekte idi. Mustafa Kemal Bey'e böyle bir vazifenin tevdii ise, hiç şüphe yok ki Karargâh-ı Umumi'nin mühim bir düşüncesine istinad etmişti. Çünkü Mustafa Kemal Bey, Bingazi ve Derne harbinde sahil müdafaası harplerinde temayüz ettiği gibi, Balkan harbinde de bu mıntıkayı müdafaa eden kuvvetin Erkânıharbiyesinde kudret ve liyakatini göstermişti. Bunun içindir ki harp başladığı zaman Sofya ateşemiliterliğinde bulunan Mustafa Kemal Bey, cephelerde bir vazifeye talip olur olmaz Tekirdağı'nda 19'uncu Fırkanın teşkiline memur edilmiş ve bu kuvvetle Gelibolu Yarımadası'na naklolunarak Ece limanı; Seddülbahir, Morto Limanı arasındaki sahilin müdafaası, uhdesine verilmişti.

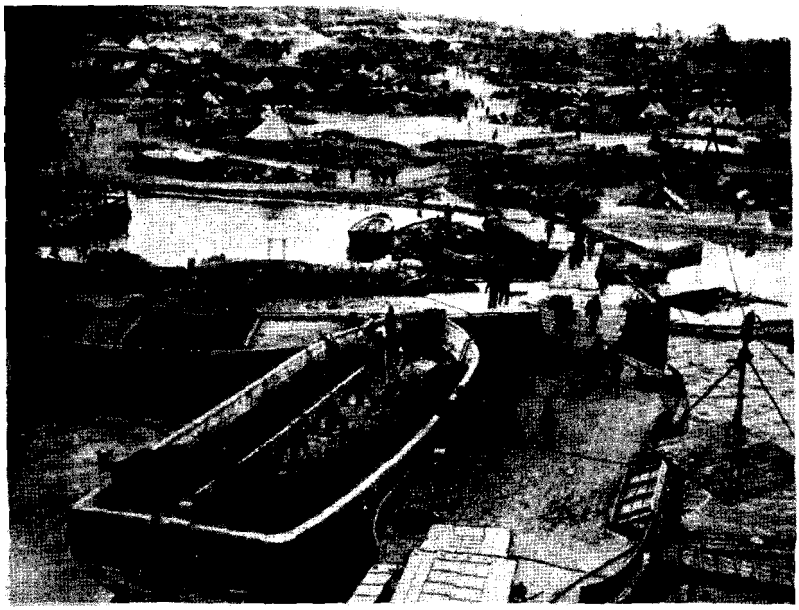

Çanakkale'ye Asker Çıkarılması

Mustafa Kemal Bey, yeni vazifesine başlar başlamaz, nokta-inazarını tespit etmişti. Bu isabetli görüşüne nazaran düşman Çanakkale'ye karşı bir ihraç teşebbüsünde bulunursa, başlıca iki nokta intihap edecekti. Bunun biri, Seddülbahir, diğeri de Kabatepe civarı idi. Ve onun düşüncesine göre, düşmanı karaya çıkartmadan bu sahil parçalarını doğrudan doğruya müdafaa etmek imkân dâhilinde idi. Buna binaendir ki, alaylarını, böyle, sahili müdafaa edecek surette yerleştirmişti. Fakat sonra sahil muhafazası, Miralay Halil Sami Bey'in kumandasına verilmiş; Mustafa Kemal Bey'in kumanda ettiği 19'uncu Fırka da Beşinci Ordu'nun ihtiyat-ı umumi vazifesine terkedilmişti.

19'uncu Fırka, Bigalı köyü ile bunun cenubu şarkisindeki Maltepe, Mersintepe civarında bulunan konaklara yerleştirilmişti. Alacağı emir mucibince, icabında Bolayer'e gidecek, lâzım olursa Anadolu sahiline geçecekti. İşte bu intizar devresinde, düşmanın bu ihraç hareketi zuhura gelmişti.

Mustafa Kemal Bey, Halil Sami Bey'in raporunu aldığı zaman, esasen vaziyeti bütün dikkatiyle takip etmekte idi. Gece

Çeşitli Sömürge Ülkelerinden Getirilen Müslüman Askerler

yarısından sonra o cehennemî bombardıman başlar başlamaz, Maltepe'ye hususî tarassut zabitleri göndermiş, aldığı malûmattan tam bir kanaat hâsıl etmişti. Düşmanın şu ihraç hareketi, bu büyük erkânıharbin, evvelce tahmin ettiği şekle tamamen uygun gelmişti. Her ihtimale karşı plânını tasarlamış olan Mustafa Kemal Bey, - Mıntıka Kumandanı Miralay Sami Bey'in istediği – bir taburla bu işin içinden çıkılamayacağına hükmetti. Karargâhının bulunduğu Bigalı Köyü'nde oturan bir Piyade Alayı ile Cebel Bataryasını derhal harekete getirdi. Alay ve Batarya Kumandanlarına da altı maddelik bir emir not ettirdi. Aynı zamanda, yapacağı işler hakkında da Üçüncü Kolordu Kumandanlığına telefonla malûmat verdi. Görülüyor ki, Çanakkale'nin mukadderatı mevzubahis olan şu dakikada, süratli muhakemesi ve kati kararıyla bu tehlikeli vaziyet karşısına atılan bu genç kumandan, ancak hissinden ve vicdanından doğan bir duyguyla iş başına geçmişti.

Ne kadar gariptir ki burada bu hadisat cereyan ederken, Üçüncü Kolordu Kumandanı Esad Paşa vaziyet hakkında henüz vazıh bir malûmat bile edinememişti.

Mustafa Kemal Bey'in ileri sürdüğü bu 57'inci Alay, çeviklik ve kahramanlıkla temayüz etmişti. Kendisi de maiyetinde fırka sertabibi, bir yaveri ve bir de emir zabitiyle alayın başına geçmiş. Her tarafı fundalıklar ve geçilmesi pek müşkül olan derelerin kayalıkları arasında bizzat yol bularak Kocaçimen Tepesine gelmişti. Fakat –zaviye-i meyyite içinde kaldığı için- buradan Arıburnu görünmüyor; sadece uzaktan asabı sarsan bir uğultu işitiliyordu. Mustafa Kemal Bey, burada yorgun efradına küçük bir istirahat vermiş yanında yine sertabip, yaveri ve emir zabiti olduğu halde, yaya olarak Conkbayırı'na geçmişti.

Genç kumandanın önünde, şimdi birdenbire enteresan bir harp sahnesi açılmıştı. Lâkin bu sahnenin manzarası, çok dikkat ve ehemmiyete şayan bir vaziyet almıştı. Conkbayırı'nın cenubundaki 261 rakımlı tepeden, Conkbayırı'na doğru asker müfrezeleri koşuyor; görünüşe nazaran bunlar kaçıyordu.

Mustafa Kemal Bey, derhal bu askerin önüne atıldı. Kaçanlardan birkaç tanesini yakaladı. İsticvaba başladı.

— Çocuklar! Nereye kaçıyorsunuz?

— Efendim. Düşman.

— Nerede?

Askerler, 261 rakımlı tepeyi gösterdiler.

Mustafa Kemal Bey'in vaziyeti, ciddi bir tehlikeye girmişti. Çünkü şu anda düşman, kendi askerlerinden ziyade onun yakınında idi. Anî bir hücumla etrafı çevrilebilirdi. O zaman –bu vaziyetten haberdar olmayan– alayının, pek fenâ bir akıbete uğraması muhtemeldi. Hâlin bu kadar vahim olmasına rağmen, Mustafa Kemal Bey, soğukkanlılığını biran bile kaybetmedi. Gözüne ilişen firarî efradı derhal etrafına topladı, üç beş kelimeden mürekkep sözle onlara Türk askerinin düşmandan kaçmayacağını anlattı. Askerin biri, ağlamak derecesinde bir teessür ve hicapla:

Efendim, kaçmazdık amma, cephanemiz kalmamıştı, diye mırıldandı.

O zaman Mustafa Kemal Bey:

— Askerin son silâhı, süngüsüdür. Cephaneniz yoksa süngünüz var... Asker! Süngü tak. Yere yat, diye bağırdı.

Bir dakika evvel, şuursuzlukla vazifesini unutan asker, şimdi yalçın birer kaya parçası gibi yere yatarak düşmanı beklemeye başlamıştı.

Bu emir tam zamanında verilmişti. Çünkü birdenbire meydana çıkan düşman askerleri, bu derme çatma kuvvetin yere yattığını görür görmez, onlar da korkularından derhal yerlere yatıvermişlerdi. Düşman, bir an için sarsılmıştı. İşte bu, bir an istikbalin en büyük kumandanına, ebedi bir şöhret kazandırmıştı.

Cephaneden tamamen mahrum Türk neferleri, süngüleriyle düşmana atılmak için emir bekliyor. Karşısında büyük

bir tuzak kurulduğunu zanneden düşman kuvvetleri de, ileri atılmaktan ve ateş açmakta tereddüt ediyordu. Çanakkale'nin, İstanbul'un, belki de koca bir memleketin ve büyük harbin mukadderatı, -her biri bir yıl kadar kıymettar olan– şu saniyelere merbut bulunuyordu. Ve bunu takdir eden Mustafa Kemal Bey, hiçbir saniyeyi boş geçirmiyordu. Evvelâ emir zabitine:

"Koş! Alayı marş marşla buraya getir" emrini vermiş ve sonra araziyi, düşmanın vaziyetini, gelecek askeri, bunları nerelere yerleştireceğini ve nihayet, düşmanı nereden söktürerek nereye kadar sürebileceğini zihnen hesap etmişti.

Bu müddet zarfında da, alayın kol başında bulunan bölüğü yetişmişti.

Mustafa Kemal Bey, hiç tereddüt etmeden Bölük Kumandanına ilk emrini verdi:

— Yerde yatan şu bölüğü görüyor musunuz? Tamamen cephanesizdir. Derhal bu bölüğü takviye ediniz. Düşmana ateş açınız.

Bu sırada nefes nefese yetişen Tabur Kumandanlarından Yüzbaşı Ata Bey'e de ikinci emrini verdi:

— Bütün taburunuzla bu bölüğü takviye ediniz. 261 rakımlı tepe üzerinden düşmana taarruza geçiniz.

Mustafa Kemal Bey, artık vaziyete hâkimdi. Evvelâ bir bölüğün ve sonra onu takviye eden bir taburun kesif ateşi, düşmanın kirpi gibi yere yapıştığı mıntıkayı bir anda mermi sellerine gark etmişti. Yattıkları yerden başlarını bile kaldırmaya imkân bulamayan düşman bölükleri, kendilerini cehennemi bir dil gibi yalayan bu kahir ateşin altında birer birer eriyor. Bu ölüm borasından kurtulabilenler, arazinin mânialarından istifade ederek geri çekiliyordu. Bu sırada, Cebel Bataryası da yetişmişti. Genç kumandan, üçüncü emrini verdi:

— Su yatağında mevzi alınız, düşman piyadesi üzerine şiddetli ateş açınız.

Batarya, derhal su yatağına yerleşerek düşman piyadesi üzerine ateş açtığı zaman, henüz harp hattına giren yeni bir düşman piyade taburunu yakaladı ve bunun üzerine ateş etmeye başladı. Tabur, derhal perişan bir halde dağıldı. İlk ilerleyen düşman kuvvetleri, artık iki ateş arasında kalmıştı.

Bu suretle, düşmanın ilk taarruzunu kırmaya muvaffak olan Mustafa Kemal Bey, vaziyete daha iyi hâkim olmak için bataryanın bulunduğu yere geldiği zaman, dördüncü emrini de Alay Kumandanına verdi:

— Bütün alaylar, şu istikametlere taarruz ediniz.

Mustafa Kemal Bey'in ileri uzanmış olan sağ elinin şahadet parmağı, havada, düşman mıntıkası üzerinde kısa bir kavis resmetmiş. Alay Kumandanı, derhal bu emrin infazına geçmişti.

Miralay Mustafa Kemal Bey

Fakat bu sırada, Fırkanın Süvari Bölüğüne mensup Mülâzım Salih Efendi gelmiş:

— Efendim! Düşman, Kocadere'nin garbindeki sırtlarla Kemalyeri üzerinden göründü. Oradaki alay harbe başladı, demişti.

Şu halde harp cephesi, ikileşmişti. Genç Fırka Kumandanı, tereddütsüz ve endişesiz bir sükûnetle yaverine şu emri verdi:

— Alay kumandanına emir yazınız! *"Ben düşmanın sol cenahına taarruz ediyorum. Henüz Bigalı civarında bulunan fırkanın kısm-ı küllisini de Kocadere istikametine celbedeceğim. Bu emri size getiren Mülâzım Salih Efendi'yi tekrar nezdime gönderiniz. Benimle de irtibatınızı muhafaza ediniz. Ben, Conkbayırı'ndayım."*

Salih Efendi bu emri almış, derhal Kocadere istikametine fırlamıştı. Verdiği emrin muvaffakiyetle neticeleneceğine emin olan Mustafa Kemal Bey'in şimdi bir işi kalmıştı. O da, Çanakkale Harbi'nin ilk zaferini teşkil eden vaziyet hakkında, Kolordu Kumandanı'na bir rapor yollamaktı. Ve yolladı:

Bu tarihi raporu da aynen dercediyoruz:

"Üçüncü Kolordu Kumandanlığına,

Arıburnu'nun şimalindeki sırtlar

12 Nisan

10 Saat 24 Dakika evvel

Düşmanın karaya çıkmış bulunan piyadesi, Arıburnu ile Kabatepe arasında bir buçuk kilometre kadar bir cephedeki sırtları işgal etmiştir. Alayımın biri, düşmanı Şark Cephesinde, sekiz yüz metre mesafede işgal ediyor. Düşmanın tamamen sol cenahında, altı yüz metre mesafeden taarruza başladım. Yalnız piyadeden ibâret olan düşmanı, bir alay tahmin ediyorum. Muharebe devam ediyor, bir saat kadar ateş muharebesinden sonra, düşmanın 261 rakımlı tepeye kadar ilerlemiş olan kıtaatının ric'ata başladığı görüldü.

19'uncu Fırka Kumandanı Mustafa Kemal."

Mustafa Kemal Bey'in karşısında, tam altı tabur güzide İngiliz askeri vardı. Fakat bu kumandan, o bir tek cephanesi kalmayan firarî askerleri süngü taktırarak yere yatırdığı dakikadan itibaren bu güzide İngiliz taburlarına, bir adım ileri attırmamış. Hatta verdiği son taarruz emri üzerine, düşman ricata başlamıştı.

Şimdi yapılacak bir tek hareket kalmıştı:

Kısmıküllînin başına geçmek. Ve düşmanı sahile doğru sürmek. Ve mümkün olursa, denize dökmek. Fakat öğleye doğru, meş'um bir haber gelmişti:

— Düşman Kumtepe'ye, ihraç yapıyor. Orada, kuvvet yok. Mesele, çatallanmıştı. Kumtepe, Kilitbahir'e en yakın ve pek müessir bir nokta olduğu için buraya ihraç yapan düşman, sabahtan beri kazanılan zaferi, tamamen ziyana uğratacaktı.

Mustafa Kemal Bey, derhal kararını verdi:

— Alaylarım, Arıburnu'ndaki taarruzlarına devam etsinler. Ben de, fırkamın kısmıküllisi ile bizzat Kumtepe'ye yetişeyim.

O anda icap eden emirleri verdi. Kendisi de, kısmıküllinin başına geçmek için hareket etti. Fakat Maltepe civarında Kolordu Kumandanı ile Erkânıharbiyesine rast geldi. Bunların ellerinde son harp raporu bulunuyordu.

Bu rapordan da, "düşmanın Kumtepeye ihraç yaptığı hakkında verilen malûmatın doğru olmadığı" anlaşılıyordu... O zaman Ordu Kumandanı, Mustafa Kemal Bey'e sordu:

— Şimdi neye karar veriyorsunuz?

Mustafa Kemal Bey, cevap verdi:

—Şimdi, bütün kuvvetimle, Arıburnu'ndaki düşmana taarruzda devam edeceğim.

Kolordu Kumandanı, bu fikri derhal kabul etti.

Mustafa Kemal Bey, tekrar harp meydanına geldi. Son vaziyeti gözden geçirdi. Düşmanın sağ cenahına yapılan taarruzu,

şiddetlendirdi. Sahra bataryasını, ateşi daha müessir olabilecek bir yere yerleştirdi. Kendisi de sağ cenahta bir nokta intihap etti. Bütün taarruz kuvvetlerini birleştirdi. Var kuvvetiyle düşmanın üstüne yüklendi. Kahir piyade ateşlerini, yalın süngülerin parıldaması takip ediyor; hücuma kalkan kıt'aların:

"Allah, Allah" sesleri, kaçan düşman bölüklerinden yerlere serilen efradın acıklı feryatlarına karışıyordu.

19'uncu Fırkanın kahraman efradı, artık düşmanı –tam manasıyla– önlerine katmış, sahile doğru sürüyorlardı. Geniş bir hat üzerine yayılmış olan İngiliz bölükleri, anûdane harp ediyorlar. Takım takım eriyorlar, mahvoluyorlardı. Son bir süngü hücumu, güçlükle tutunan düşman artıklarını yerinden oynatmıştı. Bunlar nihayet, Türkün gücü karşısında dayanamayacaklarını anlamışlardı. Birdenbire yerlerinden fırlamışlar. Sahile doğru kaçmaya başlamışlardı. Bu sakin Nisan günü artık hitam buluyor; ilkbaharın kızıl güneşi, büyük bir kan lekesi gibi ufukta kayboluyordu.

Deniz, düşman gemilerinin mütemadi hareketlerinden, her tarafa yağmur gibi yağan güllelerden, hırçın dalgacıklarla çırpınıyor; kan üstüne doğan ve kan üstünde batan bugünün güneşinin son kızıl ışıklarıyla, kızardıkça kızarıyordu.

Arıburnu'nda Ele Geçirilen Bir Düşman Siperi

Levent Şahverdi Arşivi

Gün, böylece geçmişti. Fakat bugünden itibarendir ki burası, bu Gelibolu Yarımadası; bütün cihanın, bütün cihan harp tarihlerinin karşısında, Türk'ün kanlı bir imtihan meydanı haline gelmişti. General Hamilton'un doksan parça harp gemisine, bu gemilerin saçtığı çıldırtıcı ölüm ateşlerine ve tam doksan bin kişilik askerine karşı on sekiz Türk evlâdıyla göğüs geren Mehmed Çavuş elindeki kazma sapıyla bu cidal sahasının perdesini açmış. Türk'ün en büyük evlâdı Mustafa Kemal de ilk zafer imtihanını büyük bir şerefle kazanmıştı. Artık bundan sonra, Çanakkale'nin kahramanlık destanı başlıyor. Bu destan her gün sayısız ve adsız kahramanlarla dolup taşıyordu. Türkün büyük ve ölmeyen ruhu pulat bir sine gibi Çanakkale'nin önüne gerilmiş. General Hamilton'un yüzlerce harp gemisine, yüz binlerce mermisine ve dünyanın her tarafından toplanan rengârenk sayısız askerlerine karşı:

"Buradan geçilmez!" demişti. Ve... Geçirmemişti.

Kanlısırt'a Dikilen Alay Sancağı

MUHALEFET HAREKETLERİ

Arıburnu'nda hezimete uğrayan düşman, talihini başka yerlerde de tecrübe ediyor. Seddülbahir'de, Kumkale'de – Türk Ordusu'na ebedi şeref kazandıran – çetin harpler devam eyliyordu.

Düşmanın karaya asker çıkarması, İstanbul'da pek büyük bir telâş husûle getirmişti. Başta Karargâh-ı umumî olmak üzere Babıâli, İttihatçılar mahafili ve bilhassa mahalle kahveleri heyecan içinde idi. *Tanin* gazetesi, ateş saçan bir makale yazmış; Çanakkale'ye taarruz eden düşman kuvvetlerini İstanbul'dan bombardımana başlamıştı. Kırk sekiz saat kadar süren bu telâş ve heyecandan sonra nihayet vaziyet tevazzuh etmiş. Düşmanların karaya asker çıkarmalarına rağmen, Çanakkale kahramanlarının çelik sinelerini kolay kolay yarıp geçemeyeceklerine kanaat gelmişti.

Artık herkes sevinç ve sürur içinde idi. Gazeteler, bütün sütunlarını harp havadislerine ve kahramanlık menkıbelerine hasretmişlerdi.

İlk telâş zail olur olmaz kendilerini toparlayan İttihatçılar, tehlikenin henüz tamamen geçmediğini idrak etmişler ve efkârıumumiyeyi fantezilerle avutmaya karar vermişlerdi.

Çanakkale zaferini bir kat daha parlak göstermek için, Padişaha, Gazilik unvanı kahramanının tevcihi tensip ve Cuma günü Ayasofya Camii'ne muazzam bir alay tertip edilmişti[37]. Yıldız Sarayı'nın ücra bir köşesine çekilerek ahval-i âleme karşı şöylece uzaktan, dervişane ve feylesofane boynunu bükerek kazaya, rıza demekten başka elinden bir şey gelmeyen Beşinci Sultan Mehmed bile, bu fuzuli tevcihe ve teveccühe karşı hayrette kalmış. O gün Ayasofya Camisi'nde bir hayli sıkılıp bunalmıştı. Efkârıumumiyeye gelince, bu komediden de hoşlanmamıştı. Bir taraftan, Çanakkale topraklarında bir düşman ayağının bulunması, diğer taraftan, muhaliflerin ve hükûmetten gayrimemnunların, Ermeni tehciri etrafında gizli ve sinsi bir velvele uyandırması halkı sinirlendiriyor; harbe sebebiyet verenlere ve bilhassa günden güne artan sefâletin önüne geçemeyen hükûmete karşı gittikçe bariz bir hoşnutsuzluk hissediliyordu.

Halkı bir müddet dedikoduya düşürecek ve netice itibariyle de hükûmete hak verdirecek bir mevzuu aranmış ve nihayet bulunmuştu. *Tanin* gazetesi, *Siyasi komedya* başlığı altında bir makale silsilesi yazmaya başlamıştı. İlk sahnesi, 1331 Nisan 26 Pazar (9 Mayıs 1915) günkü nüshasında enzar-ı umumiyeye konulan komedinin mevzuu, hulâsa edilmek lâzım gelirse, şöyle bir mesele ortaya çıkıyordu:

"Prens Sabahaddin, Şerif Paşa, *Miralay Sadık Bey, Gümülcüneli İsmail'i Atina'da birleşmişler. Bir ihtilâl komitesi teşkil etmişler. Sabık Yunan Başvekili Venizelos ile* İngiltere*'nin Atina Sefiri ve İngiltere'nin Harbiye Nazırı Kont Kiçner, Yunan hükûmetinin sabık* İstanbul sefiri Mösyö *Panas; bu komitenin hamisi imişler. Lord Kiçner,* İstanbul*'da ve iktidar mevkiinde bulunan bir büyük zâtın başını getirene, yirmi bin lira vaat etmiş"*

Halkın fikri, bu mühim nokta üstünde toplanıyordu. Herkes harp havadisini unutmuş. Zihnen başı kesilecek o büyük zatı arıyor; parasızlık ve açlığın şiddetle hükümferma olduğu şu zamanda, o başı Lort Kiçner'e götürüp teslim ederek yirmi bin adet çil İngiliz lirasını almak hayaliyle yaşıyordu.

37- 1331 senesi Nisan 17 (30 Nisan 1915)

Fakat aradan birkaç gün geçer geçmez, bu neşriyatın birdenbire arkası kesilmiş. Birçok hayalperestleri de tatlı hülyalarından mahrum etmişti. Güdük kalan bu dedikodulu komedi, derhal menfi bir tesir husûle getirmişti. Herkes bu neşriyatın, bir masal olduğuna hüküm vermişti. Hâlbuki meselenin yalanı yoktu, yanlışı vardı. Filhakika muhalifler, memleket haricinde var kuvvetleriyle çalışıyorlardı. Fakat bu çalışma, *Tanin*'in neşrettiği vesikalar gibi değildi. Büsbütün başka bir şekilde idi.

Osmanlı Hükûmetini münferid bir sulha sevk etmek için Fransızlar birçok çarelere başvuruyorlar, İngilizleri de aynı fikir arkasından sürüklüyorlardı.

Memleket haricinde bulunan muhaliflerden bu meselenin en hararetli mürevvici *(taraftarı)* Prens Sabahaddin Bey'di. Bunun için Fransızlarla İngilizler bu zatı ileri sürmektelerdi. Sabahaddin Bey, Atina'daki teşebbüsünün de akim kalması ve hatta bir de suikast tehlikesi atlatması üzerine müteessir olmuştu. Bir müddet hiçbir şeye karışmamayı düşünüyordu. Bu esnada İngilizlerle Fransızlar, Yunanistan'ı beraberce harbe sürüklemek istiyorlardı. Fakat Yunanlılar da başlıca şu üç suâli soruyorlar ve cevap bekliyorlardı:

1- Osmanlı Hükûmetinin sonu, ne olacaktır? "Yani, itilâf devletleri arasında Osmanlı Hükûmetinin taksimi, tamamıyla takarrür etmiş midir?"

2- İzmir, Aydın ve havalisi, Yunanistan'a verilecek mi?

3- İstanbul'un vaziyeti hakkında kati bir karar verilmiş midir? "Yani, İstanbul'a hangi devlet sahip olacak?"

İngiliz ve Fransızlar, bu suâllere sarih bir cevap vermekten çekiniyorlar; Kayzer Vilhelm'in enişte si Yunan Kıralı Kostantin ile Başvekil Mösyö Venizelos arasındaki gizli mücadelenin sonunu bekliyorlardı. Bu mücadele uzadıkça Yunan hükûmeti harbe giremiyor; bundan en çok, Osmanlı Hükûmeti istifade ediyordu.

Osmanlı Hükûmetinin taksimi etrafında dolaşan sözler, memleket haricinde bulunan muhalifleri de düşündürüyor-

du. Çünkü Anavatan taksim olduğu takdirde kendilerinin de yurtsuz kalacaklarını müstevlilerin tahakkümü karşısında bir parmak bile mevki alamayacaklarını ve nihayet, şurada burada hüsran içinde sürünüp duracaklarını çok iyi biliyorlardı. Bu düşünce, onları muhtelif şekillerde çalışmaya sevk etmiş ve bu suretle muhalifler adeta üç gruba inkısam eylemişti *(bölünmüştü)*.

O sırada muhaliflerin başlıca mühim simalarından olan Topçu Livalarından Mustafa Natık Paşa ile Gümülcineli İsmail, Erkânıharp Kaymakamı Rasih, Şâir Hüseyin Siret, *Söz* gazetesi sahibi Asaf Muammer, Süleyman Paşazade Âdil Bey'ler Selânik'te bulunuyorlar; Prens Sabahaddin Bey'le muhabere ediyorlardı. Fakat Gümülcineli İsmail Bey, birdenbire bu zatlardan ayrılmış ve müstakilen bir gazete çıkarmaya başlamıştı.

Gümülcineli İsmail Bey'in tuttuğu şu meslek –memleketin Yunan idâresinde bulunması hasebiyle– Yunanlılara hoş görünmek istediğine tam bir kanaat veriyordu. O esnada bazı müfrit Yunanlılar, İttihat ve Terakki erkânına suikastlar yapılmasını ve Türklerin denizde yegâne istinad ve müdafaa vasıtaları olan Yavuz ile Midilli'nin batırılmasını, düşünüyorlardı. Bu düşünceler karşısında –bir İslâm ve Türk sıfatıyla– bir lahza durup düşünmesi lâzım gelen Gümülcineli İsmail Bey, bilakis bu caniyane fikirlere taraftar görünüyor, yalnız Türklüğü ve Müslümanlığı değil, muhalefeti dahi rencide edecek derecede muhterisane neşriyatta devam eyliyordu. Sabahaddin Bey, İsmail Bey'i tuttuğu bu yoldan çevirmek istemiş, bu çirkin neşriyatın önüne geçmek için Kâtibi Ahmed Bedevi Bey'i Selânik'e göndermişti. Fakat gözlerini ihtiras bürümüş olan Gümülcineli İsmail Bey, tuttuğu yoldan dönmemişti. Bunun üzerine Selânik'te bulunan – isimleri yukarda geçilen – zevat da, İsmail Bey'le münâsebetlerini kesmek mecburiyet-i vicdaniyesini hissetmişlerdi.

Şerif Paşa'ya gelince; bu zat da maksadına başka bir yoldan vasıl olmak istiyordu. Avuçlar dolusu altınlar sarf ederek İtti-

hatçıların aleyhinde neşriyatta bulunuyor; bunları Avrupa'nın gözleri önünde terzil ve tezlil etmek *(küçük düşürmek)* için – mensup olduğu – devletin en mühim esrârını fâş etmekten bile çekinmiyordu. Bu zatın bu sakîm hareketleri iki posta memurunun salben *(asılarak)* idamı ve Abuk Ahmed Paşa gibi herkesin hürmetini kazanmış bir ordu kumandanının büyük bir felâkete uğraması gibi feci bir netice verdiği halde, o hâlâ İttihatçıları mağlûp ederek iktidar mevkiine geçmek hırsını yenemiyordu.

İttihat ve Terakki tarihini ehemmiyetle alâkadar eden –ve ciddi bir ibret levhası teşkil etmesi lâzım gelen– bu facia, şu şekilde vuku bulmuştu.

Henüz harp başlamadan evvel, Harbiye Nezareti'ne, Emniyet-i Umumiye'ye ve sair bazı resmi makamlarla bilhassa Dâhiliye Nazırı Talât Bey'e ve Harbiye Nazırı Enver Paşa'ya ait mektuplar kaybolmaya başlamıştı. O sırada Avrupa'da bulunan Maliye Nazırı Cavit Bey, muhtelif mesâil-i siyasiyeye dair İstanbul'a mektuplar gönderiyor, fakat bunlara cevap alamadığından şikâyet ediyordu. Posta Nazırı Oskan Efendi sıkıştırılıyor, tahkikatlar yapılıyor, fakat bir ipucu yakalanamıyordu. Tam bu esnada Paris'te Şerif Paşa tarafından bir kitap neşredilmiş. Esrarengiz bir surette kaybolan mektupların bu kitapta klişe hâlinde teşhiri, herkese derin bir hayret vermişti. Bunun üzerine, postanede gizli tahkikat ve tarassudat büsbütün arttırılmış, bütün şüpheler, tefrik memurlarından Talat Efendi ile nakliyat memurlarından Kenan Efendi üzerinde toplanmıştı. Sivil taharri komiserlerinden K. Osman Efendi aldığı emir üzerine Talât Efendi'yi büyük bir dikkatle takibe başlamış ve nihayet postahane civarında bir muhallebici dükkânında cebindeki mektupları Şerif Paşa'nın adamına teslim ederken, cürmümeşhut hâlinde yakalamıştı. Talât Efendi'nin üzerinde bulunan mektuplardan bilhassa iki mektup büyük bir ehemmiyeti haiz idi. bunun biri, Cavit Bey tarafından Berlin'de Dâhiliye Nazırı Talât Bey'e gönderilen ve pek mühim mesail-i siyasiyeyi ihtiva eden hususi bir mektuptu. Diğeri de, Petersburg ateşemiliteri

Mümtaz Bey tarafından, Harbiye Nazırı Enver Paşa'ya yazılıyordu. Talat Efendi'nin evi taharri edilmiş Şerif Paşa ile olan muhabere evrakı –ve bu meyanda, üzerinde Şerif Paşa'nın Fransızca matbu adresi bulunan bir deste mektup zarfı– ele geçirilmişti. Talat Efendi divan-ı harp müstantiki Vehbi Bey tarafından isticvap edilmiş; bu bedbaht memur cürmünü tamamıyla itiraf eylemişti. Bu itirafâta nazaran, postane nakliye memurlarından Kenan Efendi ile bu işte müştereken çalışıyorlar, bu sefil hizmetlerine mukabil, Şerif Paşa'dan da ayda on beşer lira ücret alıyorlardı.

Tahkikat biraz daha tamik edilmiş *(derinleştirilmiş)* ; Talât Efendi'nin evinde çıkan bir istida müsveddesinin, Abuk Ahmed Paşa'nın el yazısı olduğu, Talât Efendi'den öğrenilmişti. Meydana çıkan hakikat, tamamen bir taklib-i hükûmet şeklini göstermekte idi. Şimdi sıra, Abuk Ahmed Paşa'nın Tevfik ve isticvabına gelmişti. Lâkin bunun pek kolay olacağı tahmin edilmemekte idi. Fakat zeki taharri komiseri K. Osman Efendi bu mühim işi deruhte etti. Yalnız başına doğruca Abuk Ahmed Paşa'nın Erenköyü'nde ki köşküne gitti:

— Efendim, Dâhiliye Nazırı Talât Bey tarafından geliyorum. Mahsus selâm söylediler. Harbiye Nezareti'nde mühim bir mesele hakkında gizli bir meclis yapılacakmış. Bu mecliste zatıâlinizin de bulunması lâzımmış. Sivil elbisenizi giyerek derhal teşrifinizi rica etti. Arzu buyurursanız, beraber gidelim, dedi.

Abuk Ahmed Paşa kalbine hiç şüphe getirmeden bu teklife muvafakat etti. Sivil elbiselerini giydi. Osman Efendi ile beraber İstanbul'a indi. Oradan bir arabaya binerek Harbiye Nezareti'ne geldi. Lâkin kapıdan içeri girer girmez iş değişti. Abuk Ahmed Paşa derhal tevkif edildi. Divan-ı harbe verildi. Cereyan eden muhakeme neticesinde Paşa'nın muvakkat kürek cezasıyla tecziyesine hükmedilmişti. Fakat Beyrut Valisi Bekir Sami Bey'in şefaati sayesinde bu ceza, Meclis-i vükelâca sürgünlüğe tebdil olunarak Bekir Sami Bey'in kefaleti altında ikamete memur olmak üzere Beyrut'a gönderilmişti.

Her suretle hürmete şayan olan Abuk Ahmed Paşa, ağır bir cezadan kurtulmuştu. Fakat ne oldu ise, o iki talihsiz gence olmuştu. Şerif Paşa'nın iğfalâtına kapılan ve mukaddes vazifelerini on beşer liraya satan – Talat Efendi ile Kenan Efendi, nihayet saflık ve cehaletlerine kurban olmuşlar: Postahanenin karşısında salben *(asılarak)* idam olunmuşlardı.

Kendi ihtirası uğruna bu üç hayatı manen ve maddeten felâkete sürükleyen Şerif Paşa, bu feci hâdiseden hiçbir nedamet hissetmemiş, yine işinde devam eylemişti. Anadolu'da binlerce masum Türk evlâtlarının kanlı cesetleri ortada dururken, bu defada Ermeni komitecileriyle birleşmek istemişti.

Fakat bu hâl onun muhitindekilere de nefret vermişti. Parasına tamah eden birkaç dalkavuktan başka, diğer muhalifler artık Paşa'yı terk etmişlerdi. Şerif Paşa şimdi de gülünç bir hayal peşinde geziyor; Ermenilerle Kürtleri birleştirmek istiyordu. Şerif Paşa'nın sürmeli gözlerinden ziyade dolgun kesesine ehemmiyet veren Ermeni komitecileri onu bir müddet oyalamışlar. Şarkın, ezelden ebede kadar kıpkızıl düşmanı olan iki milleti, Kürtlerle Ermenileri birleştirmek hülyasıyla avutmuşlar; nihayet Van hezimetinden sonra, onun suratına acı bir tokat atarak kaldırıp bir tarafa atmışlardı. Şerif Paşa, Ermenilere karşı gösterdiği bu kadar bariz temayülata rağmen, böyle nankörce bir mukabeleye maruz kalınca birdenbire şaşırmış. Büsbütün yalnız kalmaktan korkarak Prens Sabahaddin Bey'e takarrüp etmeye başlamıştı.

Hâlbuki Prens Sabahaddin Bey, Gümülcineli İsmail Bey'in Selânik'te takip ettiği mesleği ne derece menfur buluyorsa, Şerif Paşa'nın harekâtını da o derecede takbih ediyor. Bütün mesaisini siyasî uzlaşma cephesinde ve muslihane bir şekilde teksif eyliyordu. İşte buna binaendir ki; *Tanin* gazetesinde, bütün muhalifleri birleştirmek suretiyle ortaya atılan *Siyasi Komedya* hakiki mevzuuna tevafuk etmiyordu.

İttihatçıların bu esnadaki telâşı, büsbütün başka bir sebepten ileri geliyordu. Filhakika muhalefet liderleri, Paris'te bir-

leşmişlerdi. Fakat bu birleşme, falan ve yahut filân zata suikast tertip etmek için değildi. Çünkü idealist muhaliflerden hiçbirinin fikrinden, o aralık böyle şeyler geçmemekte idi.

Meselenin iç yüzü şundan ibâretti:

Prens Sabahaddin Bey sulh-u münferid teşebbüsünün daha ciddi bir şekil alması maksadıyla belli başlı muhalifleri Paris'e dâvet etmiş: Fransa rical-i siyasiyesine karşı müttehit bir cephe göstermek istemişti. Muhalifler, Prensin bu arzusuna muvafakat göstermişler, Paris'te birleşmişlerdi. Artık, aykırı teşebbüslerin hiçbir fayda vermeyeceğine kani olan Şerif Paşa bile bu guruba iltihak mecburiyetini hissetmişti. Paris'te aktolunan umumî bir içtimada, şu dört madde esas ittihaz edilerek Fransa ricali ile müzakerata girişmeye karar verilmişti.

1- Trakya meselesinin, Osmanlı Hükûmeti lehine olarak halli.

2- Osmanlı Hükûmetinin, tamamiyet-i mülkiyesinin halelden masuniyeti.

3- İstikraz akti.

4- Akdeniz'de istilâ altında bulunan adaların, Osmanlı Hükûmetine terki.

Fransızlar, bu esas dâhilinde müzakerata girişmeyi kabul etmişlerdi. Fakat bu teşebbüsün müsmir olabilmesi için İstanbul'daki hükûmet erkânının ve İttihat – Terakki ricalinin de muvafakati elzemdi. Buna binaen, bu teşebbüse dair evrak ve vesâik Doktor Nihat Reşad, Mabeyinci Reşid, Ahmed Bedevi Bey'lere verilmiş, İsviçre'ye gönderilmişti. Üç zattan mürekkep olan bu heyet, ellerindeki evrak ve vesaiki, İsviçre'de bulunan esbak Dâhiliye Nazırı Reşid Bey'le diğer zevata da gösterecek. Onların da muvafakatini istihsal ettikten sonra, Cemil Paşa'ya teslim ederek İstanbul'a, Dâhiliye Nazırı Talât Bey'e gönderecekti.

Almanlar, bu teşebbüsü çarçabuk haber almışlar ve şaşırmışlardı. Harbin en buhranlı bir zamanında Türklerin bir

sulh-u münferid yaparak sahneden çekilmesi, Almanları pek müşkül vaziyete sevk edecekti. Buna binaen, bütün bu teşebbüsleri akim bırakmak için harekete geçmişlerdi. Bir taraftan –o sırada Paris'ten Cenevre'ye gelen– Sabahaddin Bey'i yakından takip ve tarassuda girişmişler; bilvasıta kendisine mühim miktarda bir para teklif etmişlerdi. Diğer taraftan da muhalifleri darbelemek için *Siyasî Komedya* mevzuunu tertip ettirmişlerdi.

Sulh-u münferid teşebbüsü, bu defa da akametle neticelenmişti. Bundan müteessir olanlar, sadece muhalefet erkânı değildi. Fransızlar ve İngilizler de aynı derecede teessür hissetmişlerdi. Çünkü Çanakkale kahramanlarının anûdane müdafaası neticesinde büyük bir hacalete duçar olan İngiliz ve Fransızlar, Alman tahtelbahirlerinin de *(denizaltılarının da)* Akdeniz'de cevalana *(dolaşmaya)* başlaması üzerine fenâ halde bunalmışlardı. Bir an evvel Çanakkale Boğazı meselesini halletmek ve İstanbul'a girmek istiyorlardı. Aynı zamanda –bilhassa – İngilizlerle Ruslar arasında İstanbul hakkında bir rekabet fikri mevcut olduğu gibi; keza Fransızlarla İngilizler arasında da hilâfet ve merkez-i hilâfet meselesi dolayısıyla bir nokta-i nazar ihtilâfı vardı.

1- İngilizler, Rusların Boğazlara hâkimiyetini, İngiliz menafii için tehlikeli buluyorlardı.

2- Fransızlar da, İngilizlerin İstanbul'a hâkim olmasını kendi menfaatleri için muvafık görmüyorlar; İstanbul'un Osmanlı Hükûmeti payitahtı ve Hilâfet merkezi olarak kalmasını istiyorlardı. Çünkü İstanbul'da yerleşecek olan ve İslâm ekseriyetini cami bulunan İngiltere İmparatorluğunun, hilâfeti himayesine aldığı takdirde, Şimalî Amerika İslâmları üzerinde de bir nüfuz ve tesir husûle getireceğinden korkuyorlardı.

İşte, bu ayrı ayrı gayelerdir ki, İngilizlerle Fransızları bir an evvel İstanbul'a girmeye ve orada kendi emellerine uygun bir vaziyet tesis etmeye sevk ediyordu. Aynı zamanda yapılan hesapların şöyle bir netice vereceği de zannolunuyordu. Şayet, İngiliz ve Fransız zırhlıları Çanakkale'den geçecek ve İstanbul

önünde demirleyecek olurlarsa, zaten hükûmetten gayrimemnun olan halk, - muhaliflerin de teşvik ve tesirleriyle – müstevlilere karşı derhal hüsnükabul gösterecekti. O zaman İttihat ve Terakki hükûmeti kolaylıkla ıskat edilecek. Harbin mesuliyeti, millete değil, yalnız İttihatçılara yükletilecek.

Derhal muhaliflerden mürekkep yeni bir kabine teşkil olunarak iktidar mevkiine geçirilecek. Çarçabuk aktolunacak bir sulh ile Osmanlı Hükûmeti harp sahnesinden çekilecek.

Almanlar her taraftan abluka edilerek, Alman Ordusu'nun beynine, kahir bir darbe indirilecek.

Evvelâ Fransızların ileri sürdüğü bu fikir, İngilizlere de pek uygun geliyordu. Hatta Türk dostu geçinen bazı İngilizlerin, bu mesele etrafında teşebbüse giriştikleri bile işitiliyordu. Harbin zuhurunu müteakip, İstanbul ve İzmir'i terke mecbur olan Vitoller ve sair zengin tüccar ve sermayedar İngilizler, İngiltere'ye kadar gitmeyerek Atina'da yerleşmişlerdi. Bunlar; Rusların İstanbul'a, Yunanlıların da İzmir'e göz dikmesi üzerine harekete gelmişler;

"Şarkın en necip milleti, Türkler" olduğunu ve *"İstanbul ile İzmir'in, Türkler elinde kalması, İngiltere'nin iktisadî menfaatlerine daha uygun"* bulunduğunu Loit Corc'a bildirmişler; bu siyâseti istihdaf etmesini rica etmişlerdi. Bu müracaat, Londra'da bir münakaşa uyandırmış, İngiliz matbuatına bir hayli yazı yazdırmıştı.

Hatta Londra'da intişar eden *Nirayst* ismindeki mecmuada:

"Çanakkale'de batan harp gemilerinden denize dökülen İngiliz bahriyelilerini kurtarmak için çalışanlara engel olmamak maksadıyla, Türk topçuları ateş kesiyorlar. Türk milletinin, bu yüksek ve insanî meziyetine, daha birçok büyüklükler ilâve etmelidir. Bu asil millete karşı, her hususta centilmence muamele gösterilmelidir." diye yazılan yazılar, İngiltere'nin hakperest bir zümresi arasında Türklere karşı bir sempati uyandırmıştı.

Muhalifler, bu fırsatı da kaçırmak istememişlerdi. O sırada

Malta'da bulunan İngiltere hükûmeti Akdeniz filosu kumandanı, Amiral Gambel'e müracaat etmişler. Hazırlandıkları bir muhtırayı Loit Corc'a takdim etmekle beraber, şahsî nüfuzunu istimal etmesini de kendisinden rica eylemişlerdi. O tarihte Çanakkale'yi bombardıman eden bir filonun kumandanı olan Amiral Gambel, harbin zuhurundan bir müddet evvel Osmanlı Bahriyesi'nin ıslahına memur olan ve Gambel Paşa nam ve unvanıyla tanınan zât idi. Hiç şüphesiz ki, İstanbul'dan memleketine avdet ederken, Türkler ve Türklerin siyasî cereyanları hakkında bir hayli malûmat edinmişti. Buna binaendir ki, kendisinden edilen ricayı büyük bir memnuniyetle kabul etmiş ve muhtırayı derhal Loit Corc'a göndermişti. Bu muhtıranın calib-i dikkat olan mevzuu da şundan ibâretti:

"Türkler, İngilizlerin ananevi dostlarıdır. Buna binaen Türkler, öteden beri İngilizlere samimî bir muhabbet beslerler. İttihatçılar, Türk milletinin rızası hilâfına olarak harbe girmişlerdir. Eğer Hilâfet meselesi İngiltere hükûmetini kuşkulandırıyorsa, -Osmanlı Hükûmetinin tamamiyet-i mülkiyesi muhafaza edilmek şartıyla- bu meselenin suret-i muslihanede hâlli mümkündür."

Loit Corç, bu muhtıraya ehemmiyet vermiş. Bu mesele etrafında muhaliflerle görüşmesi için Çanakkale Taarruz Orduları Başkumandanı General Hamilton'a haber göndermişti. Bunun üzerine General Hamilton tarafından Prens Sabahaddin Bey Mondros Karargâhı'na dâvet edilmiş, Amiral gemisinin muhteşem salonunda, -muhalifler namına- Prensin beyanat ve temennileri dinlenilmişti. Prens Sabahaddin Bey ile refakatinde bulunanlar Mondros Limanı'nda - İzmir'in meşhur İngiliz tüccarlarından - M. Byrd'in mükellef yatında bir hafta misafir kaldıktan sonra avdet etmişler, büyük bir ümit ile İngiltere hükûmetinin girişeceği yeni teşebbüsü beklemişlerdi[38]. Fakat bu intizar, - yukarıda arz ettiğimiz siyasî esbap ve rekabetin

38- Küçük bir tashih: Çanakkale'de Ceneral Hamilton ile görüşenin Prens Sebahaddin Bey olmayıp onun tarafından gönderilen iki zattan mürekkep bir heyet olduğu anlaşılmıştır. Tashih ve itizar olunur. Z. Ş

halledilmemesi yüzünden – uzadıkça uzamış. Bir hayli zaman sonra da İstanbul'da Yakup Cemil vakasının zuhûru üzerine artık Sulh-u münferid teşebbüsü, büsbütün akim kalmıştı.

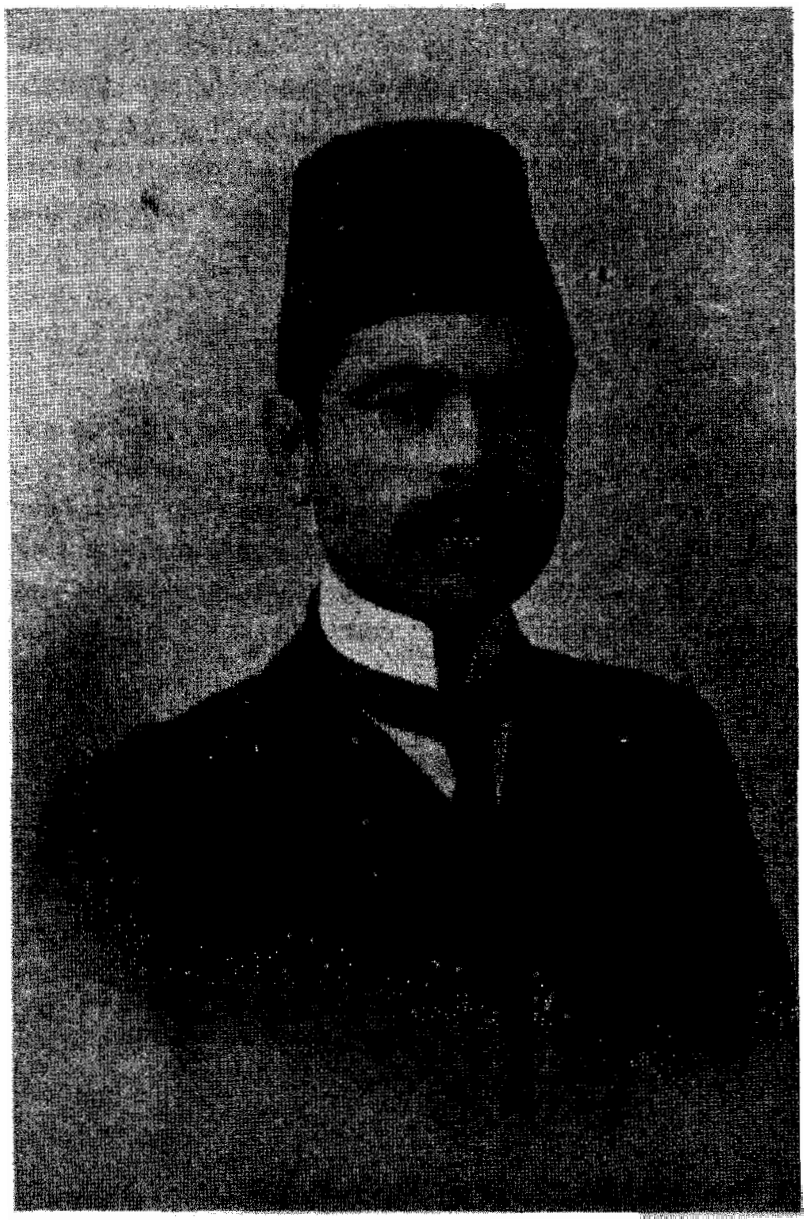

Gümülcineli İsmail Bey

SURİYE MESELESİ

Harp, bütün dehşetiyle devam ediyor. Umumi vaziyet, pek feci şekiller gösteriyordu. Şark Cephesinde Ruslar, mühim kuvvetlerle Bâyezîd - Karakilise hattından Cenup ve Cenub-u garbî istikametine doğru ilerliyorlar, Ahlât–Kop hattına kadar olan sahayı istilâ ediyorlardı. 3'üncü Ordu'yu takviye etmek için 4'üncü Ordudan 36'ıncı Fırka celbedilmişti. Bu Fırka, Bitlis civarına, l'inci ve 5'inci Kuva-yi Seferiye ile 2'inci Nizamiye Süvari Fırkası da Van Gölü garbine gönderilmişti. Bu son vaziyete göre mezkûr mıntıkadaki kuvveti 9'uncu Kolordu ile de takviye etmeğe ve bütün bu kuvvetlerden bir sağ cenah grubu teşkiline lüzum görülerek Kumandanlığına Il'inci Kolordu Kumandanı Liva Abdülkerim Paşa tayin edilmişti. Sağ cenah grubu, 9 Temmuzda mukabil taarruza geçmiş; 12 gün zarfında Malazgirt ve Van'ı istirdat eylemişti. Fakat Ruslar, buradaki kuvvetlerini takviye etmişler; taarruzlarını tekrar ederek sağ cenah gurubunu Babadağı–Kop hattına kadar sürmüşlerdi.

Bu hâdiseden sonra, bu cephede bir sükûnet devri başlamıştı. Lâkin bu sükûnette, endişeye şayan bir mana vardı.

Arası çok geçmeden, Rus Orduları Başkumandanlığını bizzat ve bilfiil Çar Nikola deruhte etmiş, Kafkas Hidiviyeti'ne de Grandük Nikola'yı tayin eylemişti. Aynı zamanda, sağ cenah grubu karşısında faaliyetlerine hitam vermiş olan Rusların, oradaki kuvvetlerinden mühim bir kısmını yavaş yavaş Erzurum cephesine çektikleri hissedilmekte idi. 3'üncü Ordu Kumandanı Mahmud Kâmil Paşa, bu cephede Rusların mühim bir taarruza hazırlandıklarını anlamış, ona göre tedarikâta başlamıştı. Fakat işe, yine Karargâh-ı umumî karışmış. takarrüp eden *(yaklaşan)* kış mevsiminde Rusların ciddî bir harekette bulunamayacağını zannederek, Üçüncü Ordu'nun en kıymetli bir istinad kuvveti olan Mürettep 18'inci Kolordu'yu, İran'a yollamıştı. İşte bu Kolordu'nun o cepheden uzaklaştığı günden itibaren de Erzurum ve hatta bütün Anadolu için bir istilâ tehlikesi başlamıştı.

Irak Cephesi'ndeki vaziyet de gittikçe nezaket ve ehemmiyet kesBey'lemişti.

Süleyman Askerî Bey merhumun, merdane bir suretle hayatını feda etmesi üzerine Irak ve havalisi Umum Kumandanlığı'na Miralay Nureddin Bey tayin edilmişti. Fakat

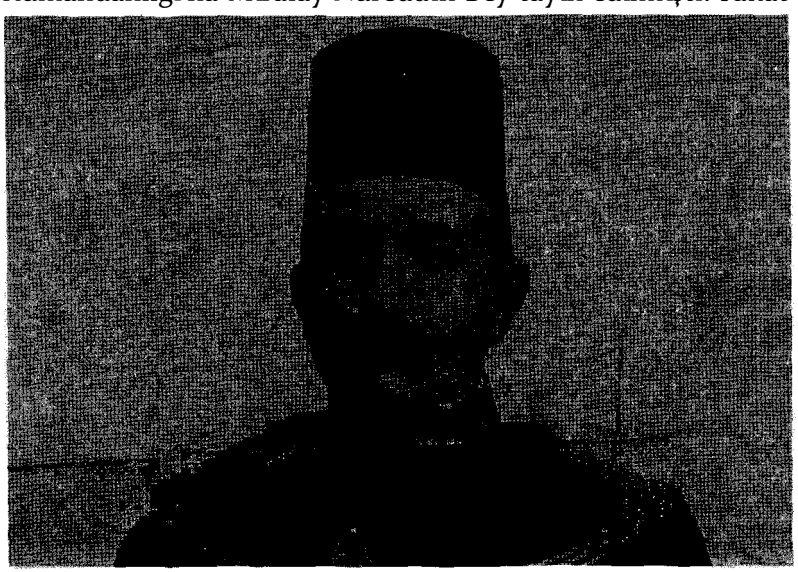

Mısır Hıdiv'i Abbas Hilmi Paşa

bu zevatın İstanbul'dan Irak'a muvasalatına kadar bu vazifeyi vekâleten Kaymakam Ali Bey ifa etti.

Kanlı bir macera geçiren Irak Ordusu'nun sol cenahı, kemal-i müşkülat ile geri çekilmişti. Ancak Dicle Fırkası, düşmanla temasını muhafaza etmekte idi. Düşman, bu fırkaya da taarruz ederek bir kısım kuvvetini esir etti. Mütebaki kuvvet, bin müşkülat ile Ammare'ye çekilebilmişti.

Fakat İngiliz Ordusu Kumandanı General Tavshent, karadan süvarileri ve nehirden de gambotlarıyla yetişti ve Ammare Kasabası'nı zapt etti. Bunun üzerine Nureddin Bey, Kût'ül-ammare'nin şarkında bir müdafaa hattı intihap ederek tahkime başladı. Ve Ammare istikametinden çekilebilen perakende askerleri topladı. Gerek bunlar ve gerek aldığı imdat kuvvetleriyle 38'inci Fırkayı yeniden teşkil etti. 35'inci Fırkayı da takviye eyledi. Düşmana doğru ilerledi. Şimdiye kadar kazandığı muvaffakiyetlerden mağrur olan düşman 1 Temmuzda yapılan harpte sarsıldı. Fakat derhal kendini toparladı. 10 Temmuzda Nureddin Bey'e karşı taarruza başladı.

Nihayet Nâsıra'yı da işgal altına aldı.

Hükûmet merkezi ve Karargâh-ı Umumi, birbirini takip eden bu mağlûbiyetlere hiçbir mana veremiyor ve bahusus cihad ilân edilmesine rağmen Irak'ta bulunan urban ve aşâirîn *(çöl Arapları ve aşiretlerin)* orduya muzaheret göstermemesine hayret ediyordu.

O zaman Enver Paşa, bizzat Cemal Paşa'ya müracaat etmiş. Irak'ın bütün idâre-i mülkiye ve askeriyesinin kabulünü rica eylemişti. Fakat Cemal Paşa, -hakikati pek geç anlayan- başkumandana şu cevabı vermişti:

"Bu sırada benim buradan ayrılmam caiz olamaz. Çünkü Suriye ve Filistin dâhilindeki Arap ihtilâlcilerinin teşebbüsat-ı hafiyesi meydana çıktı. Bu havalinin umuru, pek ziyade nezaket kesbetti. Eğer ben burasını terk edersem, burada daha büyük fenalıklar zuhur etmesi ihtimali var. Yok, eğer bu nokta-i nazarımı kabul etmezseniz, Bağdat'a harekete hazırım."

Bu kısa ve kati ifâde, gayet açık bir tehdidi tazammun etmekte ve bahusus, Cemal Paşa'nın lisanîyle söylenmekte idi. Buna binaendir ki –en küçük bir fikrinde bile en büyük inat göstermekle maruf olan– Enver Paşa, bu arzusunda ısrar gösteremedi. Irak'a başka bir kumandan aramak mecburiyetini hissetti.

***

Burada bir lahza durmak ve düşünmek mecburiyetini hissediyoruz. Çünkü İttihat ve Terakki tarihinde Suriye meselesi namı verilen mühim, nâzik ve esrarengiz bir hadisat silsilesi ile karşı karşıya geliyoruz.

Bu mesele etrafında bugüne kadar meçhul kalmış olan öyle bir takım acı hakikatler var ki, eğer bunları ortaya dökmeden evvel sözlerimize devam edersek, - bugün, karilerimizi yarın da- istikbal tarihini yine müphemiyet içinde bırakacağımıza hükmeyliyoruz. Buna binaen, kısa bir istidrat yapmaya lüzum görüyoruz.

İlk hakikat olarak şunu bilmek lâzımdır ki; Osmanlı Hükûmetinin idâresinde yaşayan Araplarla, Araplaşmış milletler, hiçbir zaman bu hükûmete karşı candan ve yürekten bir muhabbet ve merbutiyet hâsıl edememişlerdi. Buna sebep de, hükûmetin tarz-ı idâresi idi, Irak'ta, Basra'da, Necit'te, Yemen'de, Hicazda, Suriye'de daima hükûmet memurlarından şikâyet edilmiş; hükûmetle halk arasındaki uçurum, her gün biraz daha genişlemişti. Yemen, Asir ve Hicaz'da; isyan isyanı takip etmiş, bu isyanları bastırmak için gönderilen milyonlarca Türk evlâdı oralarda can vermiş. Arabistan'ın kızgın çölleri, zavallı Anadolu'nun korkunç bir mezarı kesilmiştir.

"Sebep?"

Hükûmet cahildi, kendi asli unsuru olan Türkleri bile refah ve saadet içinde yaşatacak maddi ve manevi vesâite mâlik değildi. Milyonlarca halkın, ayrı ayrı emel besleyen muhtelif un-

surların idâresi; saray denilen istibdat yuvasıyla Babıâli namı verilen rüşvet ve ihtiras ocağına inhisar etmişti. Hükûmet idâresinin zulüm ve şenaatinden doğan feryatlar; sarayın duvarlarına, Babıâli'nin parmaklıklarına kadar gelerek çarpıyor; orada bin parça olarak tesirsiz kalıyordu. Buralar yalnız altın seslerine makes oluyor ve yalnız elinde altın kesesi olanların sözü dinlenilerek bunlara memleketlerinde gûnagûn *(çeşit çeşit)* imtiyazlar veriliyordu. Anadolu'da olduğu gibi Arabistan da mütegallibe *(zorba takımı)* elinde kalmıştı. Mürtekip *(vurguncu)* devlet memurlarıyla çarçabuk uyuşabilen eşraf ve zadegân, hükûmetin nüfuz ve kudretini müştereken kullanıyorlar. Her vesileden istifade ederek halkı soymaktan çekinmiyorlardı.

Düşüncesiz ve cahil bir memurun beş on lira irtikâp etmek için aciz köylülere reva gördüğü zulüm ve hakaret yüzünden halk hükûmete karşı gittikçe artan bir kin ve gayz besliyor, halk ile hükûmet arasında açılan uçurum derinleştikçe derinleşiyordu.

Tahsil, ticaret ve sair sebeplerle, Tunus, Cezayir'e, Mısır'a giden Araplar, oradaki ırkdaşlarının –hiç olmazsa zahiri – bir refah-ü saadet, - velev gösterişten ibâret olsun– bir müsavat ve adâlet içinde yaşadıklarını görüyorlar; İngiliz ve Fransız idâresiyle Osmanlı Hükûmetinin idâresi arasında mukayeseler yapıyorlar, o zaman mahrumiyetlerini daha acı bir şekilde hissederek Osmanlı Hükûmetine –ve hatta hükûmeti resmen temsil etmekten başka hiçbir suç ve günâhı olmayan Türklere karşı kinlendikçe kinleniyorlardı.

Saray ve Babıâli, gaflette devam ediyor; her şikâyeti idâre-i maslahat ilâcıyla uyuşturmak istiyordu. Fakat buna mukabil Arabistan ve hilâfet siyâsetine hâkim olmayı arzu eden İngilizlerle, Araplardan iktisadi ve siyasî menfaat bekleyen ecnebilerin ekmeklerine tereyağı sürülüyordu. Hudutsuz rüşvetler almaktan, kaçakçılarla ortaklıklar yaparak zengin olmaktan başka bir şey düşünmeyen cahil ve mürtekip valiler bir taraftan o koca ülkeyi yoldan, köprüden, mektepten, bütün umran

ve terakki vasıtalarından mahrum ederlerken, diğer taraftan ecnebiler darülfünunlar, mektepler, medreseler, hastaneler açıyorlar. Hükûmet-i metbuasından en küçük bir şefkat ve himaye bile görmeyen halka, her hususta yardıma koşuyorlar, kimsesiz çocukları, dul kadınlarla yoksul ihtiyarları, tesis ettikleri darüleytam ve darülacezelere toplayarak bunların dertlerine deva oluyorlardı.

Suriye ve Irak, Osmanlı Hükûmeti için sadece öşrü alınacak vasi bir tarla mahiyetinde idi. Hâlbuki ecnebiler bu mıntıkayı kendileri için yüksek bir varidat membaı hâline getirmişlerdi. Kapitülâsyonların bahşettiği salâhiyetten istifade eden Frenkler; limanlar, şimendiferle, tramvaylar yapıyorlar; o feyyaz toprakları deşerek birer avuç tohum serpiyorlar; buna mukabil aldıkları kucak kucak cevheri, kendi memleketlerine taşıyorlardı. Bu gizli müstevliler, yalnız bununla da kalmıyorlar; mekteplerinde meccanen okuttukları gençlerin, hastanelerinde bir damla şifa verdikleri dertlilerin fikirlerini açıyorlar, hükûmetin haysiyet ve şerefini büsbütün ıskat edecek telkinatta bulunuyorlar. Yaptıkları propagandalarla Arapları Osmanlı Hükûmetinden ve Türk milletinden soğutmaya çalışıyorlardı.

İktisadi saha, az zaman zarfında bir siyâset sahnesi hâline gelmişti. Arabistan'da manevî bir hâkimiyet tesis etmek isteyen İngilizler, tabiidir ki, artık iş başına geçmişlerdi. Ortaya birdenbire Arap istiklâli, Arap ittihadı fikirleri atılmıştı. Bu sözleri Arapların kulağına ilk defa fısıldayanlar da, İngilizler olmuşlardı. Bu fikir, Mısır'da kaynıyor, bütün Arap beldelerine akmaya başlıyordu. Hayalperver Arap gençleri, derhal bu parlak fikrin cazibesine kapılmışlar; bu hayalin tahakkuku için zemin ve zaman aramaya koyulmuşlardı. Ancak, karşılarında bir mânia vardı. O da, büyük bir ekseriyet teşkil eden muhafazakârlardı. Filhakika bunlar da Osmanlı Hükûmetinin ve bilhassa mutlakıyetin fenâ idâresinden şikâyet ediyorlardı. Yalnız, kendi milli mevcudiyetlerini kendi kendilerine idame edemeyeceklerini bildikleri için ağır davranıyorlar; istiklâl pe-

şinde koşarken herhangi bir ecnebi devletinin tuzağına tutulmaktan korkuyorlar. Sadece Arabistan'da yapılacak ıslahat ile bir geniş nefes alacaklarını tahmin eyliyorlardı.

Fakat mesele, bir hayli alevlenmişti. Hatta İngilizlerin gizlice ortaya attığı tez, Mısır hidivine de bir hayli ümit vermişti. Irkan öz Türk olan Mısır hidivi, muhtariyetle idâre olunan bir Arap memleketinin başında bulunuyordu. Mısır, fikren ve iktisaden bütün Arap mıntıkalarının fevkinde idi. müttehit bir Arap imparatorluğu vücuda getirilmek lâzım gelirse, şüphesiz ki bütün bu mıntıkalar, Mısır'ın etrafında ittihat edeceklerdi. Buna binaen Mısır hidivinin, bu Arap davasına karışmasına taaccüp edilemezdi. Yalnız, böyle bir davanın alenen ortaya atılmasına kuvvetli bir mani vardı. En kısa bir tabir ile söylemek lâzım gelirse, bu davanın bütün davacıları, Abdülhamid'den korkuyorlardı.

Meşrutiyet'in ilânına kadar bu dava, gizli bir emel olarak kalplerde kalmıştı. Fakat Meşrutiyet'in ilânından sonra büsbütün başka bir şekil almıştı. Bilhassa Suriye Arapları, Meşrutiyet'in ilânını Türkler kadar hararetle karşılamışlardı ve hatta Cemiyetin ilân ettiği hürriyet, adâlet, müsavat, uhuvvet vaatleri, kendilerinin istiklâl davalarını kâmilen unutmuşlar, Selânik'te, Manastır'da, Üsküp'te ve İstanbul'da herkes, nasıl bir aşk-u şevk ile:

— Yaşasın İttihat - Terakki Cemiyeti, diye bağırıyorsa, Beyrut ve Şam'daki Arap gençleri de, aynı teraneyi aynı hararetle tekrarlamışlar, o günlerin heyecanına tamamen sadık kalmışlardı. Fakat birkaç gün sonra, birdenbire iş değişmişti.

Her yerde olduğu gibi işler, Suriye'de de çarçabuk bozuluvermişti. İttihat ve Terakki Cemiyeti'nin tecrübesiz ve genç elemanları, orada da taşkınlığa başlamışlar; her şeyden evvel bir milliyet cereyanı açmışlardı. İttihat ve Terakki Kulüplerinde geçen münakaşalar harice taşmış. Türk ve Arap memurlar arasında infialler ve iğbirarlar zuhur etmeye başlamıştı. Az zaman zarfında fikirler, ifrata dayanmıştı. Genç ve münevver Araplar,

Meşrutiyet'in ilân ettiği Hürriyet, adâlet, müsavat, uhuvvet vaatlerinde, aradıkları şeyi bulamamışlardı. Sonra da, kulüplerin tahakkümü karşısında birdenbire sarsılmışlardı. Apaşikâr görünüyordu ki: Ortada hükûmet kuvvetini durduran bir anarşi vardı.

Bu anarşi, hükûmet ve Cemiyetin en büyük zararına olarak devam ederken, genç ve münevver Araplar, şikâyete başlamışlardı.

Arapları istismar etmeye alışmış olan ecnebiler de bu şikâyetleri haklı buluyorlar; onları istiklâl ve ittihat yolunda devama teşvik eyliyorlardı.

Osmanlı Hükûmetinin geçirdiği buhranı büyük bir dikkatle takip eden Mısır istiklâlcileri de harekete geçmişler; Suriye'deki cereyanları kuvvetlendirmişlerdi. Bu cereyanı idâreye hazırlanan Arap münevverleri, hâdisatı hükûmet merkezinde daha iyi takip ve idâre edebilmek için birer birer İstanbul'a gelerek yerleşmişler ve muhtelif yollardan işe girişmişlerdi. Artık, Meşrutiyet'in bahşettiği haktan istifade edilerek Cemiyetler teşkil olunuyor, kulüpler açılıyor; içtimalar yapılıyor; İstanbul'da serpilen tohumlar, Suriye ve Iraktaki dimağlara saçılıyordu.

Fakat... İstanbul'da sarf edilen bu mesai, Suriye ve Irak'ta, ümit edildiği derecede semere vermiyordu. Çünkü fikirler ve zihniyetler, birbirinden ayrılıyordu. Evvelâ, bu vâsi iki kıta halkının ekseriyetini, muhafazakârlar teşkil ediyordu. Bunlar, Osmanlı Hükûmetinden az çok müteneffir olmakla beraber, İslâmlık rabıtasına riayet ediyorlar ve hilâfet merkezinden ayrılmak istemiyorlardı. Suriye'nin Hıristiyanları ise, Arap istiklâl ve ittihadına taraftar olmakla beraber, başlarında Fransa'yı görmeyi arzu ediyorlardı. Bu fikirleri te'lif etmek, hep birden hedefe doğru yürümek bir hayli güçleşmişti. Hatta bir aralık, bütün bu fikirlerin akamete uğraması kuvvetlenmişti. İşte o zaman gerek hükûmet ve gerek – Hükûmete nigehban olduğunu iddia eden – Cemiyet, gafil ve mağrur davranma-

saydı; bu nifak cereyanı, bir balon gibi sönüverecekti. Halbuki Hükûmet ve Cemiyet, bu dirâyet ve kiyâseti göstermek şöyle dursun; bilâkis, sönmek üzere olan ateşi yanlış bir siyâsetle körüklemişti. Bir taraftan İstanbul'daki Arap mebuslara bed muameleler edilerek bunların Meclis'te alenen muhalefetlerine ve sonra da Hürriyet ve İtilaf Fırkasına geçmelerine sebebiyet verilmişti. Diğer taraftan da Yemen, Asir, Kerek, Havran, Basra isyanlarının başlangıçlarında gösterilen becerisizliklere bütün Arap âleminde bir velvele husûle getirilmişti.

İttihatçılar, hata üstüne hata ihtiyar ediyorlardı. Osmanlı hudutları dâhilinde her gün siyasî ve idarî bir muvaffakiyetsizlikle karşılaştıkları halde, şimdi ellerini Mısır'a da sokuyorlar; oradaki siyasî cereyanlarda da âmil olmak istiyorlardı. O sırada Mısır'da, iki kuvvet çarpışıyordu. Bunun biri Hızbül-Islah diğeri de Hızbül Vatanî idi. İttihatçılar birinci hizbin reisi Mehmed Ferid Bey'i elde etmişler, Mısır Hidivi Abbas Hilmi Paşa ile gizli bir mücadeleye girişmişlerdi. Bu mücadelede Abdülaziz Çaviş'i bir silâh gibi kullanıyorlar, bu zattan büyük bir medet umuyorlardı. Hâlbuki Mısır Hidivi, Mısır'ın en kuvvetli şahsiyetlerinden Şeyh Ali Yusuf vasıtasıyla el altından ikinci Hizbi idâre ediyor; Arap İttihat ve istiklâli davasını kazanmak için fili teşebbüslere girişiyordu.

Abbas Hilmi Paşa'nın muhteşem bir alayla Hicaz'a gitmesi, Hac etmekten ziyade, Hilâfet-i Arabiye meselesini halletmek için Mekke şerifi ile müzakere maksadına atfediliyordu. Aynı zamanda Hidivin birâderi de Suriye'de bir seyahate çıkıyor; Suriyelilere propaganda yapmak iddiasıyla hükûmet tarafından geri çevriliyordu.

Fakat ne hükûmetin ve ne de İttihatçıların çürük tedbirleri, hâdisatı durduramıyordu. Her ne pahasına olursa olsun İttihatçıları devirmek isteyen muhalefet liderleriyle Hürriyet ve İtilafçılar da İstanbul'daki Arap mebusları, Cemiyet aleyhine tahrik ediyorlar ve fiili hareketlere sürüklüyorlardı. Balkan Harbi'nden biraz evvel Şam'da ve Beyrut'ta bazı nümayişler

tertip edilmiş, hükûmetten bazı imtiyazlarla ciddi bir ıslahat istenilmişti. O sırada –Mahmud Şevket Paşa'nın Harbiye Nezareti'nden istifasını müteakip Cemiyet de iktidar mevkiinden sukut ettiği için – Sadaret mevkiini Kâmil Paşa, işgal etmekte idi. Kâmil Paşa, Suriyelilerin bu taleplerine mümaşat *(hoşgörü)* göstermiş. – âdemimerkeziyet nazariyesine hiçbir zaman taraftar olmadığı halde pek gariptir ki – Suriye'nin hususî bir idâreye nail olmasına rıza göstermişti. O zaman Kâmil Paşa'nın bu hareketi, İttihatçılardan intikam almak için bir çevirme hareketi yapmak istediğine atfedilmişti. Fakat Kâmil Paşa, Suriyelilere vaat ettiği bu hususî idâreyi tatbik etmeye vakit bulamadan 10 Kânunusani – Babıâli Taklib-i Hükûmet Vakası zuhura gelmiş. Kâmil Paşa partiyi kaybederek hükûmet kuvveti, yine İttihatçıların eline geçmişti.

Suriyelileri bu harekete sevk eden amil, Balkan Harbi'nin hezimeti idi. Komanova, Kırkkilise, Lüleburgaz bozgunlukları, Osmanlı İmparatorluğunun kuvvetini sarsar sarsmaz, Suriyeliler milli mukadderatlarına hâkim olmak istemişlerdi. Bahusus Arnavutluk istiklâli, Arap İstiklâlcilerine mükemmel bir ders vermişti. Fakat görülüyor ki bu istiklâlciler, doğrudan doğruya gayelerinin tatbikine girişmemişler; büyük bir teenni göstermişlerdi. Nitekim Paris'de Suriyeliler tarafından akdedilen kongreye riyaset eden Hama Mebusu, Abdülhamid Zehravî Efendi bile kendisiyle mülâkat yapan Fransız gazetecilerine:

— Suriyelilerin üç arzusu var. Birincisi, Arap vilâyetlerindeki Müslim ve gayr-i Müslim muhtelif anasır arasındaki revabıtı takviye etmek. İkincisi, ıslahat talebi hususunda bunların itilâf ve ittihadını beyan eylemek. Üçüncüsü, bu kongrede ittihaz olunan mukarreratı ve arzularımızı, hem kendi hükûmetimize ve hem de medeniyet âlemine bildirmek. Bu arzularımızın hulâsasına gelince: O da Arapların âdemimerkeziyet ile idâresini temin etmekten ibârettir, demişti.

İttihatçılar, tekrar iktidar mevkiine gelerek Mahmud Şevket Paşa'yı sadarete geçirdikten sonra vaziyet birdenbire ha-

raret kesbetmişti. Çünkü hükûmet, Kâmil Paşa'nın Arap ıslahatçılarına – hükûmet namına – verdiği vaatlere yanaşmak istememişti. Hatta Vükelâ Meclisi, bu hareketin merkezi olan Beyrut'ta şiddet gösterilmesine temayül etmiş. Dâhiliye Nezareti, Beyrut, Şam ve Halep'teki Arap kulüplerinin kapatılması için vilâyetlere emirler vermişti. Islahatçılar bunu haber alır almaz derhal muhalefet göstermişler. 1329 *(1913)* senesi Nisanında bir gün Beyrut'ta bütün dükkânları kapayarak isyanı andıran bir nümayiş yapmak istemişlerdi. Vakıa bu hareket ancak birkaç saat devam edebilmiş, şehrin cadde ve sokaklarına birkaç zabit ve asker devriyesi çıkarılır çıkarılmaz, nümayişçiler dağılıvermişti. Fakat bu müddet zarfında, hükûmet ciddi bir endişe geçirmişti. Çünkü bir taraftan Rumeli'de meşum bir harp devam ederken diğer taraftan Beyrut gibi mühim bir ecnebi kitlesi bulunan bir memlekette böyle bir hareketin zuhuru, ehemmiyetle nazar-ı dikkate alınacak bir keyfiyetti.

Hükûmet, şiddetin, faydadan ziyade zarar hâsıl edeceğini anlar anlamaz derhal siyâsetini değiştirmiş; ciddi bir devlet idâresine yakışmayacak bir şekilde Vali Hazım Bey'i İstanbul'a istemişti. Ondan sonra da bir bocalama devri husûle gelmişti. O havalinin ahvaline vâkıf zevata müracaat olunuyor, tatbik edilmesi lâzım gelen idâre tarzı hakkında bunların fikri alınıyordu. Uzun müddet Arabistan'ın muhtelif mıntıkalarında çalışmış olan mühim bir zat, o sırada Mahmud Şevket Paşa'ya hitaben bir muhtıra göndermiş, bilhassa şunları tavsiye etmişti:

"Suriyelilerin, öteden beri besledikleri amale nazaran, Emîr-i Mekke'nin kendilerine temayülünden çok istifade edebilirler. Esasen Suriye ile Hicaz arasındaki münâsebât ve revâbıt, diğer aksam-ı mülke nazaran pek ziyadedir.

Gerçi bu harekâtı idâre edenler meyanında Şerif Hüseyin Paşa'nın *sadakati ef'alile sabit ise de, uzun müddet kendisiyle cereyan eden münâsebetimden istidlâl ettiğime nazaran kendisi gayet seriülinfial bir zat olduğundan bu meselede hüsnüidare ile iğbirarına mahal verilmemesi vacibedendir.*

Bu bapta diğer bazı malûmat ve mülâhazat da, Mahmud Paşa hazretleri tarafından arz edilmiştir. Diğer cihetten, fesadın aleniyete ve file çıkarak cebir istimaline mecburiyet elvermemesi için elden geleni sarf etmek muktezidir. Çünkü şu aralık o cihetlere asker sevki ve donanma ile sevahilin terassudu, eslîha duhûlünün men-i müstahyel olduğu gibi orada ki ..... den devletçe vefa ve itaat görülebilmesi de pek meşkûktür. Şu aralık yapılabilecek başlıca tedbir, Hüseyin Hilmi Paşa veya Nâzım Paşa gibi orada bulunmuş, kesirülahbap, sahib-i vekar ve şeref bir zâtın memur edilmesiyle oradaki ekâbirin, eshab-ı nüfuzun, ulemanın elde edilmesi suretinden ibârettir. Eski eşraf, menfaatleri muktezası olarak ecanipten ihafe edilebileceği gibi, hâl-i hazır vaziyet-i siyasiyesi tavzih edilirse ulemanın dahi akıbet-i islâmiyeden endişenak olarak yola gelmeleri ve bunların, avamın galeyanına mani olmaları kaviyyen muhtemeldir. İlletin taammüm ve sirayetinden evvel Hama ve Şam'ın Beyrut'tan tefrikine çalışılması da vücub-u kat'i tahtında görülmektedir."

Bu tavsiye, Mahmud Şevket Paşa'nın üzerinde kâfi derecede hâsıl etmişti. Buna binaen derhal bu muhtıraya cevap vermişti. O zamanın zihniyet ve siyâseti hakkında çok mükemmel bir vesika olan bu cevabı, aynen dercediyoruz:

-Aynen –

"13 Nisan 329

Efendimiz hazretleri;

13 Nisan 1329 (26 Nisan 1913) tarihli ve gayet mahrem işaretli tahrirat-ı aliyelerini aldım. Tıpkı, iş'arı âlileri vechile hareket etmek üzere Hüseyin Hilmi veya Nâzım[39] *Paşalardan birisinin müfettiş-i umumilik unvanile Suriye, Beyrut ve Halep vilâyetlerine icra-yı memuriyetleri, burada teemmül olunmuş ve el'an müşarünileyha ile muhabere edilmekte bulunulmuştur. Ancak, Bahriye Nazırı Mahmud Paşa Hazretlerinden evvelce alınan mektupta, kumandanlık için tavsiye olunan Rıza veya*

39- Cemal Paşa'nın Münih'de basılan hatıratı Sayfa 182. Aynen ve harfiyen. Z. Ş.

Salih Paşaların, Âyan Azası bulunmaları hasebile Şam'a gitmeye ragıp olmayacakları muhakkak ve Rıza Paşa'nın rahatsızlığı buna manidir. Fahri Paşa için badesulh başka bir memuriyet mütesavverdir. Müsteşar Fuad Paşa ile beraber, Paşalar listesini yukarıdan aşağıya gözden geçirdik. En nihayet kumandanlık için yine Süleyman Paşa'da karar kıldık. Vakıâ Mumaileyh batşuşiddet sahibidir. Ancak, Asir'den avdetinde, âcizlerini ziyâret etmiş idi. O esnada Asir'deki şiddetini muahaze etmiş idim. Merkezin fikir ve ahvaline vâkıf olmamak hasebile öyle hareket ettiğini; yoksa bittabi fikr-i hükûmete rağmen böyle hareketa cür'et etmeyeceğini nâdimen ikrar eyledi. Elyevm, Suriye'de harekât-ı askeriye yoktur. Olması da melhuz (muhtemel) değildir. Beyrut'taki dükkân kapamalar, bir hareket-i ihtilâliye değildir. Cebelilübnan gibi vergiden kurtulmak maksadile yapılmıştır. Devletlerden hiçbiri, bugün Suriye'de bir mesele çıkarmak istemiyor. Binaenaleyh orada isyan zuhur ve ihtimalâtı vârid değildir. Ancak, zapturaptı fenadır. Birkaç yaramaz dizgini geme alarak ortalığı karıştırmaktadırlar. Asıl fenalık bunlardan gelecektir. Binaenaleyh, bunları tutacak bir kumandana ihtiyaç-ı şedit vardır. Süleyman Paşa'da, bu iktidar vardır. Arap olmaması, halis Türk olması, vazifesini bir kat daha teshil eder. Çünkü Arap bir kumandan, kolaylıkla ittiham altında kalabilir. Şerif ile münâsebeti vâkıa fenadır. Ve Şerif hazretleri vâkıa, iş'arı âlileri vechile seriülinfialdir. Ancak müşarünileyhle öteden beri hüsnü münâsebât tesis etmişimdir.

Binaenaleyh Süleyman Paşa'nın Şam'a tayin olunmasından dolayı hâsıl olacak iğbirarını bertaraf edebilirim. Mahmud Paşa Hazretlerinin yazdığı mütalea, Halep ve Bağdat tarafları için vârid olabilirse de, Şamlılar o gibi şeylerle ülfet etmişlerdir.

Kendisi buradan münferiden gönderilecek olduğu ve kendisi de esasen bu fikirde bulunduğu cihetle o mahzur da bertaraf edilecektir.

Beyrut'ta ahiren meşhud olup bertaraf edilmiş olan ahval, Şam ve Halep'te kat'iyyen gayr-i mahsustur. Bilâkis Basra'da o

gibi metalibat vaki olmuştur ki, bu da Nakipzade Talip Bey'in eser-i teşvikatıdır. Olbapta emr-ü irâde efendim hazretlerinindir.

Haşiye – Şerif Haydar Beyefendi'nin Surye işlerinde istihdamı kat'iyen varid-i hatır olmamıştır.

Bu bapta mesmuat varsa doğru değildir efendim."

Sadrazam Mahmud Şevket Paşa'nın şu cevabı, birkaç noktadan haizi ehemmiyetti:

1-Suriye'de müfettiş-i umumilik ihdasiyle oranın idâresinde bir fark tasavvur ediliyordu.

2-Suriye'de şiddet gösterilmek istenilmiyordu.

3- Halkın bir kısmı tarafından gösterilen taşkınlığa, bir ihtilâl ve isyan manası verilmiyor. Buna binaen askerî harekete lüzum gösterilmiyordu.

4- Ortalığı karıştıranlar biliniyor. Asıl fenalığın bunlardan geleceği söyleniyordu. "Fakat ne kadar gariptir ki hükûmet reisinin "Yaramaz" tabiriyle tavsif ettiği bu, fenalık gelmesi melhuz olan müfrit İttihatçılar, oradan tebdil edilmiyordu."

5- Asıl dikkate şayan olan nokta Şerif Haydar Bey meselesi idi. Mahmud Şevket Paşa, bu zatın Suriye işlerinde istihdamı kat'iyen varid-i hatır olmadığından bahsediyordu. Hâlbuki İttihat ve Terakki rüesası ise başka türlü düşünüyorlar, Şerif Hüseyin'i azlederek ve yerine Cemiyetin gözdelerinden olan Şerif Haydar Bey'i geçirerek muhtemel olan bir Arabistan isyan ve ihtilâlinin önüne geçmek istiyorlardı.

Mahmud Şevket Paşa'nın bu suretle idâre-i lisan etmekten maksadı neden ibâret olursa olsun bu meselede başlıca göze çarpan bir nokta varsa o da hükûmetin, siyâsetini tebdil etmesi ve bu meseleye muslihane bir şekilde hitam vermek istemesi idi. Hürriyet ve İtilaf Fırkası ile Arap komitecilerinin müşterek bir gaye ile Suriye'nin muhtelif memleketlerinde açtıkları merkezler; -Hürriyet ve İtilaf Fırkasının hükûmet tarafından

feshedilmesi üzerine– kapanmıştı. Ortada sadece Arap komitecileri kalmıştı. İlk zamanlarda bunlara karşı:

— Siz, Suriye halkının vekâletini haiz değilsiniz ya. Umumî davalara kalkışmaya ne hakkımız var, diyen hükûmet, şimdi bu komitecilere karşı ric'at gösteriyor, etek dolusu altunlar sarf ederek İstanbul'dan Paris'e kadar nazırlar, mebuslar, murahhaslar gönderiyor, müzakerata girişmek istiyordu. Hükûmetin bu arzusu, kolaylıkla neticelenmişti.

Mefkûre namına Cemiyetler teşkil ve kulüpler tesis eden, Paris'te hararetli kongreler akteyleyen, Suriye halkını parlak vaatlerle heyecan ve harekete getirmek isteyenler, çarçabuk yola gelmişler. Âyanlık, mebusluk, büyükçe kârlar bırakacak imtiyazlarla taltif edilen zaif imanlı mefkûreciler derhal davalarından vazgeçivermişlerdi.

Ortalığa zahiren bir sükûn gelmişti. Teşekkül eden Arap Cemiyetleri infisah etmişti *(dağılmıştı).* Fakat bu, Arap istiklâl ve ittihadı fikrinin kâmilen ölmüş olmasına delâlet etmezdi. Bu öyle bir vaziyet idi ki; artık bunu idâre etmek, hükûmet ricalinin dirayet ve hüsnü niyetine kalmış bir şeydi. Nitekim bu fesadı el altından körükleyenler bulunmasına rağmen bu hareket uzun müddet atıl ve meflûç kalmıştı.

Şu hakikati söylemek icap eder ki, Umumî Harbin başladığı zaman, Halep'ten Yemen'e ve Beyrut'tan Bağdat'a kadar bütün Arabistan Osmanlı Hükûmetine büyük bir temayül göstermiş ve muzafferiyet temenni etmişti. Bu temayülde büyük bir samimiyet hissedilmese bile – idâre noktasından – her halde hükûmet erkânını memnun edecek bir şeydi. Nitekim Cemal Paşa bile Suriye'ye giderken, orada bir Araplık meselesi ile mücadeleye girişeceğini aklından bile geçirmemişti.

Cemal Paşa, Şam'a ayak bastığı gece vali Hulûsi Bey'i hükûmet dairesinde bir köşeye çekmiş, Suriye'nin o günkü vaziyeti hakkında izahat istemişti. Burada bu mülâkatı bütün teferruatıyla nakletmek, uzun sürer. Yalnız şunu arz etmekle iktifa edelim ki, ertesi günden itibaren Cemal Paşa'da şu iki

fikir tebellür etmişti, bu fikir kendi ifâdesiyle:

1- Suriye'ye Müfettiş-i umumî olmak.

2- Umuma dehşet vermek için şiddetli davranmaktı.

Birinci fikir, bir şeref ve mevki meselesi idi. fakat ikinci fikir, derhal Arapları fenâ halde kuşkulandırmış. Hatta Vali Hulûsi Bey – böyle aykırı bir siyâset içinde bulunmamak için – istifa edeceğini söylemek mecburiyetinde kalmıştı.

Acaba o esnada bir dehşet siyâseti takip etmeye lüzum var mı idi? Bu suâlin cevabını Cemal Paşa'dan dinlediğimiz zaman büyük bir tenakuz karşısında kalıyoruz. Cemal Paşa hatıratında Arap İhtilali meselesini naklederken evvelâ: Fransız konsoloshanesinden müsadere edilen pek mühim vesaik-i resmiyeye nazaran Arap ihtilalcilerinin, Fransız himayesi altında ve adeta Fransa hükûmetinin tertibat ve teşvikatiyla çalışmakta olduklarına hiçbir şüphe ve tereddüde mahal bırakmayacak surette kani olduğunu söylüyor fakat biraz sonra da şöyle diyor:

"... Suriye'nin en nâzik ve tehlikeli zamanı idi. İngilizler ve Fransızlar, Çanakkale'ye ihraç yapmışlar ve her gün hücumlarını tekrar etmekte bulunmuşlardı. Karargâh-ı Umumî'nin talebi üzerine Suriye'de bulunan 8'inci ve 10'uncu Fırkalarla 25'inci Fırkayı ve bilahare bilumum makineli tüfek bölüklerini, velhasıl Çanakkale müdafaasında işe yarayabilecek bütün vesait-i harbiyeyi İstanbul'a göndermiştim. Toros'tan ta Medine'ye kadar gayet vasi bir sahada, gerek dâhili emniyetin muhafazası ve gerek herhangi bir düşman hurucuna karşı memleketin müdafaası için elimde bir iki Arap fırkasıyla yalnız bir tek Türk gönüllü Mevlevi taburu bulunuyordu. Binaenaleyh, eğer bir teşvik-i harici ile dâhilde bir isyan zuhura gelecek olursa teskinine imkân kalmaz ve devlet, bütün hıtta-i Arapiye'yi zayi edebilirdi. Hatta şurasını da söyleyebilirim ki, eğer İngilizler veya Fransızlar Suriye'nin herhangi bir noktasına, meselâ Beyrut veya Hayfa'ya iki fırka asker ihraç etmiş olsalardı, dâhilden muavenet görmek şartıyla bizim için gayet tehlikeli olurdu. Fakat ben, bu kütle-i avam ile ekseriyet havassın hissiyat-ı sadıkanelerine tamamen

emin olduğum için asayiş-i dâhilinin muhafazasını münhasıran Arap kıtaatına tevdiden ve sevahili bilkülliye açık bırakmaktan zerre kadar tehaşi etmedim."[40]

Bizzat yine Cemal Paşa'nın ifâdesiyle söylüyoruz ki: "Arapların ihtilâl etmeyecekleri ve halkın ekseriyetinin, Arap ihtilalcilerine yüz vermeyecekleri" hakkındaki kanaate, bundan daha büyük bir delil olamaz.

Şu halde, Cemal Paşa tarafından Arap ihtilali namı verilen ve Suriye'nin en maruf şahsiyetlerinden 34 kişinin idamıyla 400'e yakın nüfustan mürekkep yetmiş ailenin memleketlerinden sürülmesini intaç eden hâdisenin mahiyeti nedir?

Cemal Paşa bunu, şu suretle hikâye ediyor:

Ordu karargâhında Ordu müftüsü unvanıyla istihdam olunan Es'adüşşefir ismindeki zat, bir gün - o esnada Kudüs'te bulunan - Cemal Paşa'ya geliyor. Suriye'de bazı fesat emârâtı olduğunu söylüyor. Paşa:

— Fikrini açık söyle.

Emrini veriyor. Bunun üzerine Es'adüşşefir de:

— Memleketi olan Sayda'da oturan, Beyrut mebusu Kâmilül - Esad Bey'i bir bahane ile Kudüs'e celbederseniz, bazı hakayıka vâkıf olacaksınız, diyor, Kâmil Bey'e, derhal telgraf yazılıyor, Kudüs'e getirtiliyor. Bizzat Cemal Paşa tarafından malûmatına müracaat olunuyor. Bu zât da:

— Efendim! Zatıâliniz, bu Islahiyyun'a karşı pek büyük itimat ibraz ediyor ve kendilerini memlekette serbest bırakıyorsunuz. Fakat ben korkuyorum ki bunlar, bu itimadı suiistimal ediyorlar. Elyevm, sabık Beyrut mebusu Rıza Suluh ile Abdülkerim Halil, Sayda ve Sur taraflarında ihtilâl hazırlıkları ile meşgul bulunuyorlar, eğer der'akap tahkikat icrasına tevessül edecek olursanız, her hakikate vâkıf olursunuz, cevabında bulunuyor.

Cemal Paşa, düşünüyor; Sayda ve Sur havalisini zihninden

40- Cemal Paşa'nın Münih'de basılan hatıratı Sayfa 182. Aynen ve harfiyen. Z. Ş.

geçiriyor. Filhakika o civarda asker ve inzibat kuvvetleri az. Muhit, bir ihtilâl sahnesi olmaya elverişli, şu halde, bu ihbar da, tam yerinde. Derhal tahkikat icrasını emrediyor, şüpheli adamlar yakalanıyor. Tahkikat başlıyor. Bu sırada Mısır'dan gönderilmiş olan A. imzalı bir mektup da ele geçiyor. Maznunlar muhakeme ediliyor. Abdülkerim ile rüfekasının idam edilmesine karar veriliyor. Ve Cemal Paşa'nın bu kararı tasdik ettiğinin ertesi günü, idam hükmü Beyrut'ta tatbik ediliyor.

1915 senesi Ağustos ayı ortalarında vukua gelen bu hâdise, Suriye muhitinde çok büyük bir tesir yapıyor. Cemal Paşa bu meseleden bahsettikten sonra diyor ki:

"İhtilâlciler hakkında en merhametsiz tarzda hareket edeceğimi filen ispat eden bu icraat, her tarafta hüsn-ü tesir hâsıl etmiş ve ihtilâlcileri cidden korkutmuştu."

Bu icraatın muhite verdiği bu korku ile iktifa etmek lâzım gelir miydi, gelmez miydi? Biz, buna cevap vermiyoruz. Sadece hâdisatın seyrini takipde devam ediyoruz.

İdam edilen Abdülkerim'in muhakemesinden kendi aleyhine de bir hisse çıkacağını zannederek çöle firar eden Abdülganiyyül Arîsi isminde bir adam ele geçiriliyor. İsticvap ediliyor. Bu adamın isticvabı neticesinde birçok hakayık-ı elîmeye *(acı gerçeklere)* agâh olunuyor.

Cemal Paşa, bu hakayık-ı elîmenin ne olduğunu meskût geçiyor. Ancak Cemal Paşa'nın o tarihte *Tanin* matbaasında neşrettirdiği Âli-yi divan-ı harbı örfisinde rü'yet olunan *Mesele-i Siyasiye Hakkında İzahat* adlı ve kırmızı kaplı kitabında bu adamın cürmü, şu satırlarla izah ediliyor!

"Abdülganiyyül Ârisî

İlk muhakemede gıyâben idama mahkûm *edilmiştir. Bilahare derdest olunmuştur. El-lâ merkeziye ve teşkilât-ı hafiyesine dâhil idi. Suriye'de ihtilâl tertibatına da memur olmuştur. Mu'temer'in, Mu'temer'den evvelki ve sonraki muzır cereyanların âmillerindendir. Arap istiklâlinin teminine bütün kuvvetiyle çalışıyordu. Urbanı ihtilâle teşrik ettiği dahi sübut bulmuştur."*

Abdülgani'nin isticvap ve itirafatından müteessir olan Cemal Paşa, o esnadaki hâlet-i ruhiyesini bizzat şu kelimelerle anlatıyor:

"Artık harbin bidayetinde Şam Fransız konsoloshanesinden elde edilmiş olan vesaikin, mevki-i icraya vaz'ı zamanının gelmiş olduğuna hükmettim. *Ve bu hususta bana müsaade olunmasını Harbiye ve Dâhiliye Nazırlarından rica ettim. Uzun uzadıya devam eden muhaberatımız neticesinde istihsali müsaade ettim.* İstanbul'un *bu tereddüdü vesaikin taalluk ettiği eşhasın pek yüksek mevkide bulunmalarından ileri geliyordu.*

Hâlbuki bence, hain-i din-i vatan olan bir şahsın mevki-i içtimaiyesi ne kadar yüksek olursa, onun aleyhindeki takibatın o derece şedit olması icap eder. Çünkü bu gibi eşhasın teşebbüsat-ı hâinanesi hem daha muzır netayiç tevlid eder ve hem de onların ef'ali, cehele veya noksani-i akıl ve muhakemeye hamlolunamaz. Bunlar kasten ve amden hain olmaktan başka bir şey değildirler. Nihayet, nokta-i nazarımın isabeti hakkında iki mesul nazırla müttefik kaldıktan sonra, senelerden beri Arap ıslahatı, Arap muhtariyeti ve Arap istiklâli namına bin türlü hezeyanlara teşebbüs etmiş olan eşhasın cümlesi hakkında takibat-ı kanuniye icra edilmek üzere bütün bu vesaiki, divan-ı harb-ı örfiye tevdi ettim" diyor...

Divan-ı harbe tevdi olunan bu vesaik üzerine Beyrut ve Şam'da derhal büyük mikyasta tevkifat başlıyor. Maznunlar, muhakemeden geçiriliyor, bunlardan otuz kadar şahsa idam cezası veriliyor; diğerlerine de muhtelif cezalar hükmediliyor. Başta ordu erkânıharbiye reisi olmak üzere bütün karargâh heyeti, idam mahkûmlarının cezalarını tahfif için Cemal Paşa'ya yalvarıyorlar. Cemal Paşa, bunları kalp zayıflığı ile itham ediyor. Şam'ın rical ve uleması, merhamet dileniyor. Cemal Paşa, bunları da dinlemiyor.

Hatta Şerif Hüseyin, mahdumu Şerif Faysal'ı Medine'den Cemal Paşa'ya kadar gönderiyor. Arap milleti namına mahkûmların affını istirham ediyor; fakat Cemal Paşa –hatıratında bizzat yazdığı vechile– Şerif Faysal'a şu cevabı veriyor:

— Sultan Abdülhamid'in, o sizi bile korkutmuş olan istibdad-ı şedidi aleyhine bîperva kıyam etmekten çekinmemiş olan zevatın teşkil ettiği şimdiki hükûmet, İslâm'ın hayrına matuf olan bugünkü mücadele ve mücahedesi esnasında, kendisine az çok mazarrat ikaına cür'et edenleri affetmeyecektir. Fakat o mukaddes gayeye vusul için kendisine fisebillillah muavenet edenler hakkında, Zat-ı Hilâfetsımat Efendimizin mürüvvet-i şahanelerini isticlaptan da geri durmayacaktır, diyor.

Ertesi gece de, Şam ve Beyrut'ta idam hükümleri icra olunuyor.

Şam'da bu idam hükümlerinin infazını gören *Zeytindağı* sahibi, muhterem edibimiz Fatih Rıfkı Bey; manzarayı büyük bir incelikle tasvir ettikten sonra şu sözleri söylüyor:

"Hafif rüzgâr, gece içinde bütün beyaz hayaletleri sallıyordu. O gece, fikir uğrunda ölen bir gencin ruhundaki kuvvetin ne olduğunu gözümle gördüm. Bu ruhun kudretinde öyle baş döndürücü bir cazibe vardı ki, ölüme dokunduğu zaman bu müthiş hâileye bile bir ünsiyet veriyor. Hâlâ o histeyim ki, eğer o dakikada ölmek için bir sebep olsaydı, bu asil gencin karşısında ölümü, hayatın en basit ef'alinden biri gibi kabul edebilirdim.

O güne kadar bana, itibar ve nüfuzlarını satılığa çıkaran bir takım kimselerin oyunu gibi görünen Arap milliyetperverliğine, bu fedainin ölümü dakikasında inandım. Ve heyhat. Belki o dakikadadır ki -bizim için Suriye'nin kaybolmuş olduğunu gördüm. Eminim ki Suriye, emperyalistler için de o dakikadan beri kaybolmuştur."

VELİAHT YUSUF İZZEDDİN EFENDİ'NİN VEFÂTI

İstanbul'un – ve bütün Anadolu'nun – hâli gittikçe fenalaşıyor. Yoksulluk ve sefâlet, arttıkça artırıyordu. Şeker, gaz, ispirto, kumaş ve saire gibi başka memleketlerden tedariki mecburi olan eşyanın fiyatları, halkın alışmadığı ve aklü hayaline sığdıramadığı dereceye çıkmıştı. Hükûmet, muntazaman aylık veremiyor. Buna mukabil, harp masafirini kapatabilmek için mevcut vergileri arttırıyor. Yeni vergiler koymaya mecbur kalıyordu. Halkın zararına olarak geçinen ve hatta servet edinen mahdut bir zümreden maada vaziyetten memnun olan kimse görünmüyordu. Bu sefâlet ve perişanlık içinde bunalan halk, yine zaferden ümidini kesmiyor, cephelerde ordunun en küçük muvaffakiyetlerinden en samimi heyecanlara kapılanların, her hafta dua sesleri yükseliyordu.

1915 senesi Mayısının 4'üncü günü İtalya hükûmetinin de –Fransa, İngiltere, Rusya ittifakına dâhil olarak– harbe girmesi, halkın üzerinde acı bir tesir husûle getirmişti. Bunu müteakip, Romanya ve Bulgaristan'ın da bu itilâf zümresine iltihak edeceklerine dair şayi olan rivâyetler herkese büsbütün dehşet vermişti. Çanakkale Boğazı'ndan geçmeye muvaffak olan birkaç düşman tahtelbahiri, Marmara Denizi'ni cevelângâh ittihaz et-

mişler ve hatta İstanbul civarına kadar sokulmak cüretini göstermişlerdi. Boğaziçi, Kadıköy, Adalar hattına işleyen vapurlara hükûmet tarafından cankurtaran simitleri tevzi edilmiş, bu ihtiyatkârane tedbir, zaten helecan içinde bulunan halkı, büsbütün sinirleştirmişti. Temmuzun 3'üncü gecesi bir tahtelbahir Zeytinburnu'nu topa tutmuştu. Bir hafta sonra da bir düşman tayyaresi İstanbul üzerinde dolaşmış, Ayastafanos'taki tayyare hangarına bombalar atmıştı. Bu suretle, ümit edilmeyen bir tehlike daha başlamıştı. Aradan üç gün geçmişti. Sıcak bir ramazan gecesi idi. sahurdan sonra, Selimiye Kışlası'ndan acı acı toplar atılmaya başlamış. İstanbul halkı, büyük bir korku içinde yataklarından fırlamıştı. Bir düşman tahtelbahiri, gecenin karanlığından istifade ederek Limana girmek istemiş... Fakat Selimiye Kışlası'nda bulunan açıkgözlü topçular tarafından sekiz gülle atılarak ricate mecbur edilmişti.

Sirkeci'deki Reşadiye Oteli'ne bir mermi isabet etmiş, bir binbaşının vefatına, bazı kimselerin mecruhiyetine sebebiyet vermişti. Yine bugünlerde bir düşman tahtelbahiri, Sarayburnu'nun önüne kadar gelmiş, attığı torpili, Tophane rıhtımına isabet ettirmiş, sahildeki tarassut bataryalarından atılan toplar, İstanbul'a büyük bir velvele vermişti. Görülüyor ki düşmanların denizden tahtelbahirlerle, havadan da tayyarelerle taarruzu artık İstanbul'u da bir harp sahası hâline getirmişti.

Halk, bu helecanların ıstırabını çekerken memnuniyet veren bir haber, birdenbire yüreklere bir su serpmişti Dahiliye Nazırı Talât Bey, bizzat Bulgaristan'a gitmiş. İtilâf Devletlerinin oradaki nüfuz ve propaganda şebekelerine galebe çalarak Bulgarların ittifak zümresine girmesini temin etmişti. Talât Bey'in bu muvaffakiyeti mahrem tutulmakla beraber, yine memleketin her tarafında memnuniyet saçan akisler husûle getirmişti. Bu sırada, Almanya ve Avusturya Ordularının Galiçya'da büyük muvaffakıyetler kazandığına dair de haberler geliyor; artık kuvvetlenen zafer ümitleri, bunalmış kalpler üzerinde tatlı bir rüzgâr gibi esiyordu. Yalnız kısa bir ajans havadisi, bu neş'eyi

biraz kırar gibi olmuştu. Alman tahtelbahirleri tarafından Lüzitanya isminde büyük bir Amerika vapurunun batırılması üzerine, Amerika hükûmetinin hiddete gelerek Almanya'ya ve müttefiklerine karşı bir ültimatom hazırlamakla meşgul olduğu haber veriliyordu.

Yine bugünlerde, Padişah Beşinci Sultan Mehmed'in iltihab-ı mesaneden pek mustarip olduğu işitiliyor, bu da ayrıca bir dedikodu sermayesi teşkil ediyordu. Sultan Mehmed'in hastalığı oldukça mühim cereyanlar husûle getirmişti. Saltanat meselesi etrafında bazı saray entrikaları çevriliyor; bunda da İttihat ve Terakki Cemiyeti'nin gizlice tesir ve nüfuzu hissediliyordu. Cemiyet, hanedan-ı saltanatı sıkı bir kontrol altında bulundurmayı elzem görüyordu. Çünkü, şehzadelerden ekserisinin, İttihatçılara karşı menfi hislerle mütehassis oldukları biliniyordu. Balkan Harbi'nden evvel, İttihatçılar iktidar mevkiinden sukut ettikleri zaman, Padişahın Gazi Muhtar Paşa'yı iltizam etmesine rağmen şehzadeler Kâmil Paşa'nın Sadarete gelmesini istemişler; bu arzularının husulü için bir hayli kuvvet sarf etmişlerdi.

Babıâli Baskını neticesinde ittihatçılar tekrar iktidar mevkiine geldikleri vakit, Cemiyete muhalif olan şehzadeler bir hayli telâş göstermişlerdi. Hele Mahmud Şevket Paşa'nın katliyle neticelenen taklib-i hükûmet meselesinde Damat Salih Paşa'nın idam edilmesi üzerine Cemiyete karşı olan hoşnutsuzluklarını, adeta nefret derecesine getirmişlerdi. Bu muhalif şehzadelerin en başında Vahdeddin Efendi bulunuyordu. O zaman ikinci veliaht olan bu şehzade, Meşrutiyet'in ilk gününden beri İttihatçılara aleyhtardı. Onun içindir ki, muhitine sokulan muhaliflere fazlaca yüz veriyor ve Hürriyet ve İtilâf Fırkasına büyük bir meyil ve teveccüh gösteriyordu. En çok münâsebette bulunduğu şahıs ayan azasından Damat Ferid Paşa idi. Garip fikirleri, hoşa gitmeyen tavırlarıyla İttihatçılardan yüz bulamayan bu zat ise, artık muhaliflerin arasında epeyce sivrilmiş, kendisine hususî bir lider süsü vermişti.

Vahdeddin Efendi, Damat Salih Paşa'yı idam cezasından kurtarmak için gizlice birçok teşebbüslere girişmişti. Hatta bu teşebbüsten haberdar olan Meşrutiyet devrinin bazı jurnalcileri, Vahdeddin Efendi'nin de ihtilâlcilerle el altından münâsebâtı olduğuna dair Cemal Paşa'ya müteaddit jurnaller vermişlerdi. Bunun üzerine Cemal Paşa, Vahdeddin Efendi'yi sıkı bir tarassut altına almak mecburiyetini hissetmişti. Vahdeddin, bundan müteessir olarak Padişaha gitmiş şikâyet eylemişti. Fakat Padişah, bu işlere karışacak vaziyette değildi. Buna binaen, ikinci veliahdın yüzüne mahzûnane ve mütevekkilâne bakarak ellerini açmış, omuzlarını yukarı kaldırmakla cevap vermişti. Saray erkânındakiler Beyoğlu'nun yüksek mahafiline sızan bu hâdise, Serkl Doryan'da ecnebilerin arasında bir dedikodu husûle getirmişti. Cemal Paşa, bir akşam bu dedikoduları duyar duymaz salonda yüksek sesle hanedan-ı saltanat aleyhinde birçok sözler söylemiş ve Vahdeddin hakkında takibatı arttırmak istemişti. Lâkin bu meseleden haberdar olan Talât Bey, Cemal Paşa'nın bu hareketinden müteessir olarak derhal kabineye müracaat etmiş; vükelâ meclisinin kararıyla Vahdeddin'e tatbik edilen tarassudatı refettirmişti.

Vahdettin Efendi

Vahdeddin, bu meseleden dolayı Talât Bey'e ve Cemiyetin dürüst hareket eden erkânına karşı kalbinde bir memnuniyet ve minnet beslemek lâzım gelirken, bilakis bu duyguyu hissetmemiş eskisinden daha şiddetli bir kin beslemişti.

Bir müddet sonra Enver Paşa, Naciye Sultan'la izdivaç etmiş, Hanedan-ı Osmanî arasına girmişti. Damâd-ı şehriyarî sıfatıyla Hanedan-ı saltanat meclisine iştirak ediyordu. Fakat Vahdeddin'den, bariz derecede istiskal görüyordu. Veliaht Yusuf İzzeddin Efendi, bir zamanlar bu vaziyetin gerginliğini idâre ediyor; bir uygunsuzluğa meydan vermiyordu. Vahdeddin, aynı zamanda Yusuf İzzeddin Efendi'yi de çekemiyordu. Bu çekememezliğin başlıca iki sebebi vardı. Birincisi, Cemiyetin en nafiz erkânından Doktor Bahaeddin Şakir Bey, -Meşrutiyet'in ilânından bir hayli sene evvel– veliahdın hususî doktoru idi. Meşrutiyet'ten sonra da bu münâsebet, bir dostluk şeklinde idame edilmişti. Yusuf İzzeddin Efendi, bu sebeple Cemiyetin pek o kadar aleyhtarı değildi. Buna binaen İttihatçılar tarafından hürmet görmekte idi. İkinci sebebe gelince, senelerden beri yetişkin şehzadeler arasında Mecidilik, Azizîlik namıyla bir rekabet baş göstermişti. Sultan Mecid'in oğullarına Mecidiler, Sultan Aziz'in evlâtlarına da Aziziler deniliyordu. Padişahlığın, veraset kanunu mucibince en büyük evlâda intikali tabii olmakla beraber, Mecidiler saltanatın kendi aralarında teselsülüne ihtiras gösteriyorlar; Veliaht Yusuf İzzeddin Efendi'yi katiyyen sevmiyorlardı. 1330 *(1914)* senesi iptidalarında Yusuf İzzeddin Efendi'nin ilk cinnet buhranlarını göstermesi, Vahdeddin Efendi'ye büyük ümitler vermiş; o günden itibaren saray entrikaları kuvvetlenmişti. Aynı zamanda, İttihatçılar da telâş içindelerdi. İstedikleri gibi kullandıkları Padişah, ihtiyar ve hasta idi. Kendilerine az çok taraftar olan veliaht ise, feci bir akıbete namzetti. Yusuf İzzeddin Efendi'nin hastalığı, pek garip bir surette başlamıştı. Esasen sinirli ve evhamlı olan Yusuf İzzeddin Efendi'de, son zamanlarda bir hastalıklardan korkma merakı başlamıştı. Bir gün, Fransızca hocasının mahzun bir tavırla saraya gelerek akrabasından birinin kanserden ölümünü

feci bir şekilde anlatması üzerine bu merak, büsbütün artmıştı. Veliaht, daha o günden itibaren önüne gelene kanserin nasıl başladığını soruyor:

— Acaba, bende kanser var mı?

Sualini dilinden düşürmüyordu. Aradan biraz geçer geçmez, veliahdın fikri başka bir mecraya saplanmış:

— Beni saltanat hakkından ıskat ettiler, demeye başlamıştı.

Vakit vakit sinir buhranları geçiriyor; bu buhran esnasında, Şeyhülislâm'ı ve vükelâdan bazılarını Zincirlikuyu'daki köşküne celbediyor; veliahtlıktan ıskat edilmediğine dair bunlara yemin ettiriyor, kendilerinden senet istiyordu. Fakat ne bu yeminler ve ne de bu senetler onu tatmin etmiyordu. Bir aralık hükûmet garip bir vasıtaya tevessül etmiş; Efendi'ye veliahtlıkta baki olduğuna kanaat getirmek için bazı merasim ve teşrifat ile Çanakkale'ye götürerek harp hatlarının gerilerini gezdirmişti. Fakat bu tedbir de onun derdine kâr etmemişti. Veliaht bir taraftan hükûmete, diğer taraftan da padişaha müracaat ediyor; tedavi için Avrupa'ya azimetine müsaade istiyordu. Diğer taraftan da kendisini bu fikirden vazgeçirmek isteyenlere:

— Ne yapalım? Mebuslar, mecliste toplanarak beni veliahtlıktan ıskat edecekler. Bu felâket esnasında, İstanbul'da bulunmak istemiyorum. Hiç olmazsa Köstence'ye kadar gideyim, diyordu.

Gittikçe ehemmiyet kesbeden bu mesele, artık İttihatçıları ciddi bir surette düşündürüyordu. Eğer veliahdın hastalığı uzar ve şayet bu esnada Beşinci Sultan Mehmed de vefat ederse, saltanat makamına İkinci Veliaht Vahdeddin Efendi'nin getirilmesi zaruri idi. Fakat Vahdeddin Efendi tahta çıkarsa, hiç şüphesiz ki, Cemiyet mensuplarıyla büyük bir mücadeleye girişecekti. Bu düşünce etrafında toplananlar, uzun uzadıya müzakerelerden sonra, nihayet son kararlarını vermişlerdi:

Beşinci Sultan Mehmed'in vefatı esnasında, Yusuf İzzeddin Efendi'nin hastalığı devam ederse, veraset usulünü değiştire-

cekler. Vahdeddin efendi'yi veliahtlıktan ıskat ederek, merhum Sultan Murad'ın en büyük oğlu, Şehzade Salâhaddin Efendi'yi Osmanlı tahtına geçireceklerdi.

Fakat hayatın pek garip bir cilvesi eseridir ki; verilen bu kararın üzerinden beş on gün geçmeden, Şehzade Salâhaddin Efendi vefat edivermişti. Bu esnada ise, padişahın hastalığı artmış, doktorlarca ameliyat icrasına lüzum göstermişti. İttihatçılar, tarihi günler yaşıyorlar; merak ve endişe içinde bu ameliyatın iyi bir netice vermesine dua ediyorlardı. Padişah, ciddi bir tehlike atlattıktan sonra, nihayet iyiliğe avdet etmişti. Fakat aradan altı ay geçer geçmez, korkunç bir hâdise, İstanbul'un, -hatta yalnız İstanbul'un değil, bütün dünya- efkârıumumiyesinin, altını üstüne getirivermişti.

1331 senesi Kânunusaninin 19'uncu - 1916 senesi Şubatının I'nci günü henüz ortalık ağarmaya başlıyordu. Veliaht Yusuf İzzeddin Efendi'nin ikamet ettiği Zincirlikuyu Köşkü, derin bir sükûnet içinde uyuyordu. Harem dairesinden, birdenbire bir çığlık duyuldu. Bu çığlığı, acıklı feryatlar takip ediyor. Harem ağaları, selâmlık tarafına koşuyorlar:

— Yetişin, Efendimize bir hal oldu, diye haykırıyorlardı.

Saraylılar, hazinedarlar selâmlık tarafına açılan pencerelerin kafeslerini sürüyorlar:

— Allah rızası için doktor getirin, doktor.

Feryatlarıyla kendilerini parçalıyorlardı. Veliahdın yeni yaveri Fuad Bey ile Bey'lerden[41] Hafız Hakkı ve Emin Bey'ler Harem dairesine koşmuşlar, haykıran, bağıran, saçını başını yolan kadınların arasından geçmişler. Yusuf İzzeddin Efendi'nin yatak odasına girmişlerdi. Veliaht, lâke karyolasının içinde gözleri kapalı olduğu halde arka üstü yatıyor. Göğsüne kadar örtülü bulunan yorganın üstündeki sol kolunun oynak yerinden kıpkızıl bir kan boşanıyordu. Vaziyet, tahkikat icrasına müsait değildi.

41- Şehzadelerin müsahiplik vazifesini ifa edenlere Bey denilirdi. Z. Ş.

Yaver Fuat Bey:

— Etfal Hastanesi'ne otomobil gitsin. Doktorlardan kim varsa getirsin, dedikten sonra eline geçirdiği bir bezle veliahdın sol kolunun pazusuna sımsıkı bağlamış; fazla kan kaybetmesinin önüne geçmişti.

Bu sırada Hafız Hakkı Bey'in gözüne; yatağın sağ tarafında, baş yastığı ile yatak arasında, siyah saplı adi bir usturanın ucu ilişmişti. Bu usturayı çekip almışlar, açıp bakmışlar. Veliahdın kolundaki korkunç yaranın, bununla yapıldığını anlamışlardı.

Veliaht vefât etmemişti. Ancak, fazla kan kaybettiği için baygın bir hâlde idi. Kolunun bağlanması hiçbir fayda vermemişti. Kan mütemadiyen akıyor, kalbi gittikçe daha ağır çarpıyordu. Köşk ile hastanenin arası, az yol değildi. Hastanede bulunan Operatör Raif Bey, ancak yirmi dakika sonra gelebilmişti.

Doktor Raif Bey, Veliahd'ın yarasını muayene ettikten sonra:

— Damarlar, tamamıyla kesilmiş. Kurtarılmak imkânı yok. Maamafih bir şırınga tecrübesi yapacağım, demişti.

Fakat yapılan bütün müdavata *(tedaviye)* rağmen Veliaht Yusuf İzzeddin Efendi ancak beş on dakika daha yaşadıktan sonra derin bir sükûnet içinde vefât etmişti.

Bir Veliahdın bu şekilde ölümü, hiç şüphesiz ki, pek ehemmiyetli ve tarihî bir hâdise idi. Fakat bu feci hadise başka bir zamanda olsaydı, ihtimal ki, daha sükûnetle telâkki edilirdi. Hâlbuki şimdi iş değişmişti. Birdenbire her tarafta bir velvele husûle gelmişti. Resmî tahkikat ve neşredilen raporlar, efkâra sükûnet vermiyor, hâdisenin lehinde ve aleyhinde birçok sözler deveran ediyordu. Veliahtla temasa mezun olanların iddialarına nazaran Yusuf İzzeddin Efendi'nin son zamanlarda cinnet buhranları arttıkça artmış. Hatta daire müdürü Osman Bey[42] ile diğer birkaç zatın yanında:

42- Adliye Nazırı İbrahim Bey'in biraderi. Z. Ş.

— Artık yaşamak istemiyorum, diye söylenmeye başlamış, tabiidir ki, bu hâl muhitine endişe vermiş, makas, ustura, bıçak, rovelver gibi şeylerin ortadan kaldırılması için Harem dairesine haber gönderilmiş, hatta tıraştan sonra ustura ve makaslara dikkat etmesi için berberbaşıya bile emir verilmiş, fakat Veliaht bu ölümü kafasına o kadar yerleştirmişti ki, ölümünden bir gün evvel, validesinin Aksaray'daki kabrini ziyârete gitmiş. Orada namaz kılmış. Uzun uzun duâ etmiş. Sonra da:

— Artık ömrüm azaldı. Ben öleceğim. Şayet ölürsem, tabutumu bayrağa sarsınlar, demiş.

Bu hâdiseyi menfî zaviyeden görenlerin ve hatta görüş ve düşünüşlerini bugüne kadar da intikal ettirenlerin iddia ve fikirlerine bakılırsa; Yusuf İzzeddin Efendi ölmemiş, öldürülmüştür: Bunun sebebine gelince: Veliaht, Almanlara şiddetle aleyhtardır. Hatta bu harbe sebebiyet veren Almanların taraftarı olduğu için de birçok defalar Enver Paşa'ya çatmıştır. İhtiyar padişah vefat ettiği takdirde, veliaht tahta çıkarılırsa, Almanlara fenâ muamele edecek. Belki de düşmanlarla derhal sulha girecek bir vaziyet ihdas eyleyecek. Şayet tahta çıkarılmasa da sarayların birinde hapsolunsa, o da iyi bir netice vermeyecek. Çünkü Hakan-ı sabık Abdülhamid, henüz Beylerbeyi Sarayı'nda mahpus iken ikinci bir padişahı ve yahut bir padişah namzedini de hapsetmek, tarihte görülmemiş bir hâdise vücuda getirecek. Şu halde, iki cepheden de fayda memul olmayan bu mecnun veliahdı -Sultan Murad gibi, birçok dedikodulara sebep olacak şekilde– yaşatmaktansa, vücudunu ortadan kaldırmak, uygun gelecek.

Bu iddiayı ileri sürenler, deliller de gösteriyorlardı. Meselâ, bu hâdiseden bir hafta evvel, veliahdın yaveri Hüsnü Paşazade Tahsin Bey'in diğer bir zat ile tebdil edilmesini manalı görüyorlardı. Bu kadar dikkat ve ihtimama rağmen veliahdın, usturayı nereden bulduğuna akıl erdiremiyorlardı. Sonra da, başlıca bir nokta üzerinde duruyorlar; iki gün evvel veliahdı ziyâret eden Doktor Bahaeddin Şakir Bey'in sözlerinden manalar çıkarıyorlar:

— Mecnun bir adamın bu kadar ince düşünmesi mümkünsüzdür. Kolun damarları, ustura bir kesilmiş. Ustura kapanmış. Yastık altına sokulmuştur. Kendi hayatına kasteden bir adam, artık usturayı kapamayı, bâhusus sağ elinde bulunan usturayı bir takım külfetler ihtiyar ederek yastığın sağ tarafına yerleştirmeyi düşünmez. Kaldırır yere atıverir. Veliahdın ölümünün bu şekilde olması da, meseleye fennî bir vaziyet vermek içindir. Sultan Aziz de aynı şekilde öldüğü için; bu ölümü de, atavizme (soyaçekime) uydurmak maksadıyla düşünülmüş ve yapılmıştır, diyorlardı.

Bize kalırsa, bu meselenin ağırlığını bu iki zata tahmil etmek doğru değildir. Bu mesele hakkında inceden inceye ve bizzat Yusuf İzzeddin Efendi'nin muhitinde bulunanlardan icra ettiğimiz tahkikata nazaran Bahaeddin Şakir Bey, Meşrutiyet'ten evvel olduğu gibi Meşrutiyet'ten sonra da veliaht ile münâsebetini kesmemiş ve ona karşı hürmet ve muhabbetini daima izhar etmiştir. Bahaeddin Şakir Bey'i yakından bilenler, onun mertlik ve dostluğunu birçok meselelerde tecrübe edenler; bu zâtın bu işte hiçbir medhali olmadığına kanidirler. Enver Paşa'ya gelince; veliahdın bu ölümünde onun da en küçük bir tesiri olmadığına dair pek kuvvetli bir delil mevcuttur. Bu ölüm hâdisesi vuku bulduğu zaman, Enver Paşa İstanbul'da değildi. Onun için ancak bu vakanın üzerinden yirmi dört saat geçtikten sonra haberdar olabilmiş ve derhal veliahdın katledildiğine hükmederek usulen tanzim edilen ve vükelâ heyeti tarafından imza edilmesi icap eden protokolü imza etmemiş. Fikrini açıktan açığa vükelâ meclisinde söylemişti. Aynı zamanda, derhal ve bizzat tahkikata girmişti. İki gün, inceden inceye süren bu tahkikat ve tetkikat neticesinde, bu ölümün bir katl neticesi olmadığına kanaat hâsıl etmiş, ondan sonra protokolü imza eylemişti.

Bu hâdise, İttihatçıları sarsmaya ve bir hayli düşündürmeye sebep olmuştu. Rüesa arasında sıkı sıkıya cereyan eden müzakerelerde, Vahdeddin Efendi'nin veliahtlıktan ıskatı düşünü-

lüyor, fakat ortada hiçbir sebep olmadığı için bir türlü buna cesaret gösterilemiyordu. Veliahdın vefatını müteakip, onu istihlâf eden zatin derhal ilân edilmesi usulden olduğu halde ne kendisine bu hususta tebligat icra ediliyor ve ne de bu mesele hakkında gazetelerde bir şey görülebiliyordu. Vakıa, Vahdeddin Efendi'yi oyalamak kabilinden olarak, - Beylerbeyi Sarayı'nda mahpus bulunan Abdülhamid'in muhafızlarından – Yüzbaşı Hulûsi Bey isminde bir zât, yaver sıfatıyla gönderilmiş. Fakat başka hiçbir muamele cereyan etmemişti. Nihayet, uzun uzadıya müzakerelere ve müşaverelerden sonra Vahdeddin Efendi'yi veliaht tanımaya karar verilmiş; teşrifatçılığına tayin olunan zatın ismini ilân etmek bahanesiyle, gazetelerde ilk defa olarak bu meseleden bahsedilmişti.

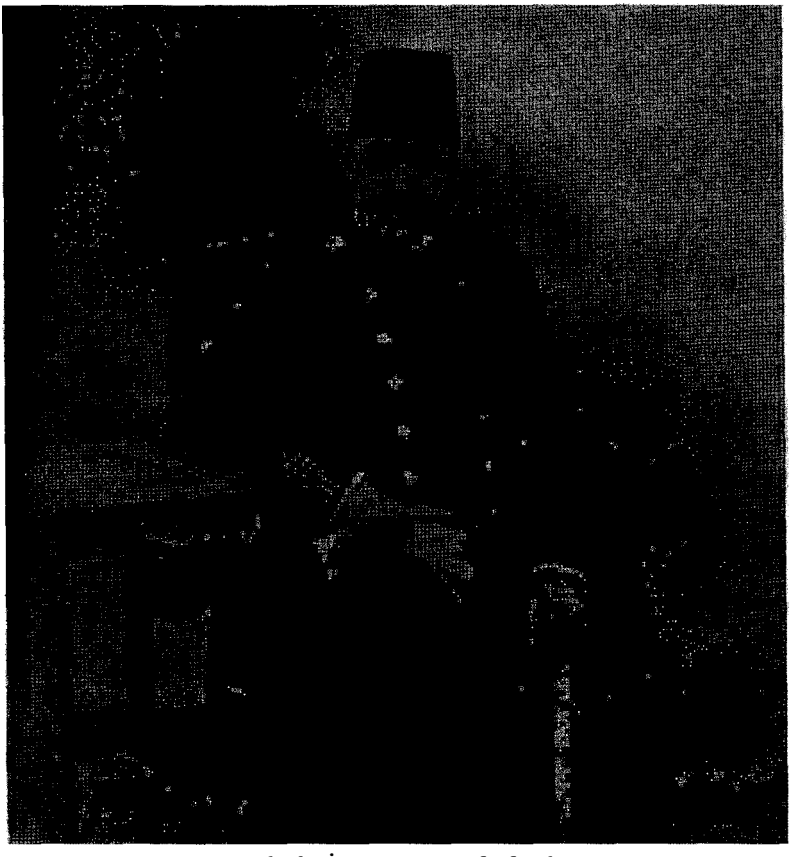

Veliaht İzzettin Yusuf Efendi

HARP ZENGİNLERİ

Cephelerde harp, bütün fecaatiyle devam ediyordu.

Kafkas cephesinde; Erzurum ile Rize sukut etmiş. Bitlis şehri, bir baskın neticesinde, düşmanın eline geçmişti. Irak cephesinde de vaziyet, büyük ümit verecek şekilde değildi. Birinci Kut-ülammâre felâketinden sonra, hem Irak kuvvetlerini idâre etmek, hem de Iran'da yapılacak askerî harekete nezaret eylemek üzere Birinci Ordu Kumandanı Müşir Fonder Golç Paşa Irak'a gönderilmiş. Orada teşekkül eden 6'ıncı Ordu Kumandanlığı'na tayin edilmişti.

Golç Paşa, evvelâ Bağdat'a ve sonra Kut-ülammâre cephesine gelmiş. Burada 3 tabur piyade, 4 top, 4 makineli tüfekten mürekkep bir müfreze tertip etmiş. Alman Miralaylarından Bob Bey'in kumandasında olarak Bağdat üzerinden İran'a göndermişti.

Golç Paşa, İngilizlerin elinde bulunan Kûtülemmare'nin vaziyetini tetkik etmiş; burayı cebri hücum ile elde edemeyeceğini anlayınca yandan dolaşarak ilerlemişti. Bir müddet, ufak tefek harplerle geçmişti. Nihayet 8 Kânunusanide, İngilizlere mühim bir darbe indirmişti. Fakat bu esnada, Irak Ordusu Kumandanı unvanını taşıyan Miralay Nureddin Bey ile aralarında kumanda ve salâhiyet meselelerinden dolayı bir ihtilâf zuhu-

ra gelmiş. Karargâhıumumi tarafından Nureddin Bey tebdil edilerek yerine 18'inci Kolordu Kumandanı Miralay Halil Bey gönderilmişti. İngilizler yavaş yavaş muhasara altına girmeye başlayan Kut-ülammâre'yi kurtarmak istiyorlar. Sık sık taarruz ediyorlardı. Kanlı harplerin arkası kesilmiyor; her iki taraf da mühim zayiat veriyordu.

Irakta bu kanlı hâdiseler cereyan ederken Çanakkale'de de şiddetli harpler devam ediyor; düşmanın her hususta fâik olan ateş ve asker kuvvetlerine rağmen, Çanakkale müdafileri her gün yeni bir şeref kazanıyordu.

Fakat cenk ve cidalin en korkunç ve en acıklı sahneleri cephe gerilerinde vukua geliyordu. Açlık ve yoksulluk her tarafı sarmıştı. Anadolu, sefâletin büyük ıstırapları altında bunalmıştı. İstanbul'da yaşamak, tahammül edilmez bir işkence hâlini almıştı. Anadolu'da, hayat ve ziraat, kâmilen felce uğramıştı. Yalnız tarlaların değil; evlerin kapılarını bile yabani otlar kaplamıştı. Halk, hudutlara toplanmış. Köyler, ıssız ve viran kalmıştı. Her felâkete derin bir iman ve tevekkülle göğüs geren Anadolu kadınları, çocuklarını sırtlarına bağlıyor; yaz güneşinin cehennemî harareti altında tarlasında çalışıyorlar. Tek kalan öküzlerinin yanına bizzat koşuluyorlar; böylece hem kendilerine bir lokma ekmek tedarikine, hem de hudutlardaki askerin gıda ve hayatını temine uğraşıyorlardı. Bin mihnet ve meşakkatle elde ettikleri mahsulâtı sırtlarına yükleniyorlar, yine bin mihnet ve meşakkatle şehirlere, ticaret merkezlerine, depolara taşıyorlar. Ve artık ondan sonra neler olup bittiğini düşünmeden yine köylerine dönerek kendi sefâletleriyle baş başa kalıyorlardı.

Bu suretle elde edilebilen Anadolu mahsulâtının hemen hemen dörtte üçü, Alman ve Avusturyalıların ellerine geçiyor, zavallı Türkün hakk-ı hayatına zerre kadar ehemmiyet verilmiyordu. Kabataş'ta Almanlar tarafından bir müessese teşkil edilmişti. Anadolu'nun en ücra köşelerine kadar buradan adamlar gönderiliyor; tavuklar, kazlar, ördekler getiriliyor. Bu müesse-

sede kesilip tuzlandıktan sonra Almanya'ya sevk ediliyordu. Bu yoksulluğun en büyük sıkıntısını İstanbul halkı çekiyordu. Evvelâ, ekmek tedariki için vesika usulü ittihaz edilmişti. İlk zamanlarda az çok müsait şerait altında cereyan eden bu usul gittikçe müşkülât kesbetmişti. Nihayet fırınların önü, bir mücadele sahnesi hâline gelmişti. Sonraları bu vesika usulü gaz, şeker ve saire gibi en tabii ihtiyaçlılara kadar teşmil edilmişti. Fakat bu usulün bir türlü tanzim edilememesi, bu basit işte bile hak ve adâlet gösterilememesi halkın büyük bir zümresini açlığa ve sefâlete mahkûm ediyor, İstanbul sokaklarında rengi solmuş, kanı kurumuş bir zümrenin mecalsiz adımlarla sürüklenerek hayat kavgası arkasından koştuğu görülüyordu. Birçok kimseler Sakarinin şeker ihtiyacını defettiğine zahip oldukları için, bu müthiş zehiri istimal etmeye başlamışlardı. Bazıları da idrarın lâmbalarında petrol gibi yanabileceğini işitmişler; bunun tecrübesine girişmişlerdi. Filhakika işret istimal eden adamların idrarı, lâmbada yakıldığı zaman bir müddet solgun ve cılız bir ışık verdiği anlaşılmıştı. Bu tecrübede kazanılan muvaffakıyet, derhal bir çığır açmıştı. Artık sarhoşların idrarları şişelerde biriktiriliyor; bu müstekreh mayi, mahalle aralarında kıymetli bir nesne gibi tedavül ediliyordu.

Halkın mühim bir ekseriyeti bu korkunç sefâletin ıstırapları içinde yuvarlanıp giderken; küçük bir zümre de, aklın ve hayalin insanlık, şefkat ve mürvetlerinin idrak ve ihata edemeyeceği bir safahat içinde yaşıyordu. Ve bu bahtiyar zümreye de Harp zenginleri deniliyordu? Bunlar, hangi Allah'ın kulu idiler? Bu imtiyazlı mertebeye hangi vasıtalarla ve ne suretle ermişlerdi? Kucak kucak kazandıkları parayı, har vurup harman savuruyorlardı. Fakat bu paraları nereden ve nasıl kazanıyorlardı? Bu suâlin cevabını vermeden evvel, o zamanın iktisadî vaziyeti hakkında arz edeceğimiz kısa bir malûmat, vaziyeti karilerimiz nazarında daha iyi canlandıracaktır.

Daha seferberlik başlar başlamaz, çarçabuk zengin olmak isteyen birtakım açıkgözlerin de faaliyete geçtiklerini evvelce arz

etmiştik. Bu esnada, ticaret ve iktisadiyatı millileştirmek gayesini takip eden İttihat ve Terakki Cemiyeti Merkez-i Umumîsi, bu müteşebbisleri teşvik ve teşci etmiş. Lâkin bunların takip edecekleri yolları ilmî bir şekilde tespit ederek iktisadî bir nizam ve program vücuda getirmemişti. Ortaya atılanların ekserisi, yine Türkün gayr-i unsurlarına mensup bulunuyorlar. Fakat bunlar bizzat görünmeyerek Türklerden kendilerine uygun gelen birer maske buluyorlar, bunları ileri sürüyorlardı. Harp başladıktan sonra deniz yolları kapanmış. Ticaretin usul ve şekilleri büsbütün başka bir macera almıştı. Hele küçük sermayedarlar için artık şerait, büsbütün ağırlaşmıştı. Meşrutiyet'in ilânından sonra varını yoğunu bir araya getirerek – hakikaten necip bir gaye ile – ticaret meslekine sülûk edenler, bu ağır şeraite mukavemet edememişler; ince düşünenler, ilk zararlarda ric'at ederek bir dereceye kadar kendilerini kurtarabilmişlerdi. Gözü daha pek olanlar ise, bu kasırganın çabuk geçeceğini zannetmişler; - neticede kârlı çıkarız. Derlerken bu buhran mücadelesinde mahvolup gitmişlerdi.

Cemiyet, bu ciheti nazar-ı dikkate almış; piyasadaki durgunluğu harekete getirmek ve her sınıf ticaret erbabını vikâye edebilmek için tedbirler düşünmeye başlamıştı. İlk akla gelen, şirketçilik olmuştu ve bu da hemen tatbik mevkiine konulmuştu. Fakat bu, kâfi gelmiyordu. Fertler, yine sefâlet içinde çırpınıyordu. Bu işle meşgul olanlar, ortaya şöyle bir nazariye sürdüler:

— Türk kitlesinin yarısını teşkil eden kadınlar, evlerinde bomboş oturuyorlar, bunları harekete getirelim, işlerin her şubesinde çalışmaya dâvet edelim. Bunlar, pekâlâ devlet memurluğu yaparlar. Bankalarda, müesseselerde, fabrikalarda, belediye işlerinde ve hatta tarlalarda bile mükemmelen çalışırlar. Bu suretle fertleri açlıktan ve sefâletten kurtarırız. Onların kurtulması, piyasadaki durgunluğun oynamasıdır, dediler.

Bu fikir, kısmen tatbik edildi. Kadınlardan, amele bölükleri teşkil edilerek İstanbul'un temizliği bunlara verildi. Aynı za-

manda asker ihtiyacatına çalışan fabrikalara da bir hayli kadın yerleştirildi. Kadınları çalıştırma dernekleri vücuda getirildi. Lâkin bundan daha ileri gidilemedi. Yani kadınlara, biraz daha yüksek hayat sahasında, bir parmak yer bile verilemedi. Çünkü buna, o devrin taassup siyâset ve sistemi, büyük bir mânia teşkil etmişti. Kadınlar, ancak kendi sahalarında çalışacak. Erkeklerle aralarında daima bir karış açıklık ve yahut kalınca bir perde bulunacaktı.

Bu teşebbüs, umumî hayata nispetle, deryadan bir katre olmakla beraber yine az çok sefâleti azaltmıştı. Fakat buna mukabil de müthiş bir ihtikâr başlamıştı. Artık, mahdut muayyen kazançlar, yaşamanın bütün ihtiyaçlarına kâfi gelmiyor; kazanmak için varlığının bütün kuvvetini sarf edenler de, kaybettikleri kuvveti telâfi edemiyorlardı. İhtikârı men için bir takım teşekküller vücuda getirilmişti. Fakat bunlar bu işte milletin menfaatine olarak bir muvaffakiyet gösterememişler, hatta kendi aleyhlerinde birtakım dedikodulara sebebiyet vermişlerdi. Yegâne ümit, teşekkül edecek milli bankalarda ve şirketlerde kalmıştı. Bunlar da, Cemiyetin iktisadi komiteleri vasıtasıyla teşvik edilen kimseler tarafından birer birer teşekküle başlamıştı.

1331 (1915) senesinde tesis edilen İtibar-ı Milli Bankası teşekkül etmiş ve derhal faydasını göstermişti. Şüphesiz ki bu bir muvaffakiyetti. Buna binaen bu muvaffakiyetten cür'et alan hükûmet ve Cemiyet, artık bu sahadaki faaliyeti şümullendirdi. 1332 (1916) senesi Eylülünden itibaren Himâyeli Gümrük Tarifesi tatbikine başlandı. Aynı zamanda İhracat Heyeti'de milli ticaretin harice karşı müdafaasına hazırlandı. Ticaret ve iktisat işlerinde henüz zayıf ve tecrübesiz olan o zamanın Türk müteşebbisleri, bu himaye esasları karşısında biraz kendini toparladı. Yeniden bir kalkınma başladı, Vaziyete ilmî ve salim bir cereyan verebilmek için Ticaret ve Ziraat Nezaretinde 24 azadan mürekkep bir İktisat Meclisi teşekkül etti. Şube müdürleriyle iktisatçı mebuslardan ve Darülfünun hocalarından

mürekkep olan bu meclis; *"Ticaret, ziraat ve sanayiyle, gümrük ve vesait-i nakliye tarifelerine ve iktisadiyatın diğer şubelerine taalluku olan hususa dair kanun lâyihâlârı tanzim edecek, bu kanunların tatbikatına dair icra tedbirleri ittihaz eyleyecek, deniz ticaretinin inkişafı için müzakerelere girişecek. Hulâsa bunlara dair bütün hazırlıkları yaptıktan sonra vücuda getireceği eserleri Mebusan Meclisi'ne tasdik"* ettirecekti.

Meclisin azası 24 olacak iken yalnız 17 aza ile işe başlayabildi. İlk toplantıda, "Hayat-ı iktisadiyede serbesti ve hükûmetin müdahalesi esasları" gibi çetrefil bir mevzu üzerinde müzakere cereyan etti. İkinci içtimada ise;

— Efendim!. Evvelâ bir şeker fabrikası yapsak, nasıl olur, acaba, diye, muazzam bir mevzuun müzakeresine girişildi. Fakat bu müzakere, lafügüzaf çizgisinden bir parmak ileri geçemedi.

Artık teşekküller, birbirini takip ediyordu: Umur-u ziraiye komisyonu, Konya Köylü Bankası, Manisa Bağcılar Bankası, İzmir'de, İttihat ve Terakki Cemiyeti murahhası Celâl Bey'in[43] teşebbüs ve gayretiyle vücut bulan Tütüncüler Bankası, yine Celâl Bey'in himmetiyle teşekkül eden İzmir Teshilât Şirketi, merkezi İstanbul'da olan Milli Banka, bu bankanın mürakabesi altında Maden Çıkarma Şirketi, Milli Ekmekçi Anonim Şirketi, Bursa'da Dokumacılar Şirketi ve saireden maada bazı vilâyet, sancak ve hattâ kaza merkezlerinde memur, tüccar ve halkın iştirakiyle kurulan bir hayli kooperatif şirketleri. Bu teşekküller, büyük faydalar temin etmişti. Memleketin mühim servet membalarında, muhtelif mahsuller üzerinde feci ihtikâr oyunları oynamak isteyen muhtekirlerin önüne geçmişti. Hele İzmir'deki Teshilât Şirketi, İzmir'in münevver ve müteşebbis gençleri tarafından teşkil edildiği için büsbütün bir hususiyet göstermekteydi. Bu şirket, üzüm ve incir gibi büyük iki mahsulü tamamen muhtekirlerin elinden kurtarmış, İstanbul ve Bandırma'da birer şube açarak bu ticarete geniş bir saha ihzar etmişti.

43- Şimdi İktisat Vekili Celâl Beyefendi. Z. Ş.

Az bir zamanda uyanan bu hareketin mesut neticelerini beklemek pek tabii idi. fakat birdenbire alevlenen ihtiras ateşi, ihtikârın önüne geçmek isteyenlerin hüsnüniyetlerini kurutup kül edivermişti.

Ticaret sahasında akla hayale gelmeyen fırıldaklar dönüyor ve piyasa âleminde buna Anafor deniliyor ... Anafor, evvelâ yüksek işlerden başlamış; yavaş yavaş en küçük alışverişe kadar inmişti. Ve pek az bir zamanda, önüne geçilmez bir hâle gelmişti. Anaforun en kuvvetli havası, müzayede ve münakasa işlerine bakan dairelerde esiyordu. Zavallı bir milletin dişinden tırnağından koparılarak alınan, saçı bitmedik yetimlerin hakkı olan altınlar burada eriyor; kucak kucak banknot desteleri, kasırgaya tutulmuş kuru yapraklar gibi savruluyordu. Bir anda zengin oluvermek işten bile değildi. Bir gün evvel; eşinden dostundan beş on kuruş ödünç isteyenlerin, bir gün sonra avuç, avuç altın sarf ettikleri hayretle görülmekte idi. İstanbul'un anılmış tüccarlarının listesine yeni yeni isimler ilâve edilmişti. Bu isimlerin bazıları, zade unvanını da taşıyor; adeta mutlakıyet devrinin şehzadelerini hatırlatıyordu.

Bütün muharip devletlerin memleketlerinde türeyen ve adlarına, "harp zenginleri" diye umumî bir isim verilen bu zümre, bu memlekete de harptan daha büyük bir felâket getirmişti. Çünkü koca bir milletin gıda maddeleri, bu gaddar zümrenin eline geçmişti. Depolarına yığdıkları unları, şekerleri, hulâsa yaşamak için insanların muhtaç olduğu yiyecek ve içecekleri canları isterse piyasaya çıkarıyorlar; istemezlerse depolarına bir kilit daha vuruyorlardı. İnsanların kıymet ve ehemmiyeti, hiç derecesine inmişti. Ücra mahallelerdeki sefâlet ve perişanlığı tasvir etmek, imkânsız hâle gelmişti. Buralarda, ölenlerin cenazelerini taşıyacak kadar kuvvete mâlik insanlar azaldığı için ekseriya tabutlar bile yük arabalarıyla nakledilmekte idi.

Geceleri İstanbul semtinin üstüne, simsiyah bir perde geriliyordu. Halk, açlığın ve ışıksızlığın ıstırabını duymamak için, ortalık kararır kararmaz yataklarına giriyordu. Fakat buna mu-

kabil, Beyoğlu'nun malûm ve muayyen olan yerlerinde yine ziyalar taşan salonlar dolup boşalıyor; her cinsten çalgı seslerine, mestane naralar karışıyordu. Çünkü gündüz kazanılan anafor paraları, buralarda har vurulup harman savruluyordu.

Umumî salonlarda görülen bu coşkun hayat, adi anaforcuların basit çılgınlıklarından ibâretti. Asıl büyük anaforcular; yani un, şeker, pastırma, bulgur, zeytin, yağ, petrol ve saire kralları büsbütün başka bir âlem içinde yaşıyorlar; hatta bıkıp usandıkları zevklerde değişiklikler yapmak için sefahat mucitleri besliyorlardı. Fatih'te, Sultanahmed'te, Edirnekapısı'nda, hulâsa İstanbul'un zulmetler altında sinen köşe ve bucaklarında yüzlerce vatan evlâdı aç, çıplak, bir avuç ateş ve bir kör kandilden mahrum bir halde sesiz sedasız can verirken, bu krallar, yalnız insanlık zevk ve safahatının en son hududuna kadar varmakla da kalmıyorlar; Viyana'dan, Peşte'den, daha şuradan buradan gelen yabancı karıların yataklarına beşer yüz, biner liralık banknotlar döşemekten sıkılıp utanmıyorlardı. Daha üç gün evvel ayaklarındaki pabuçları yamatmak için beş kuruşa kıyamayan ve hele, en uzak bir yere gitmek için iki kuruş tramvay parasını bile vermeyi adeta bir sefahat sayan bu kralların şimdi bir yerden bir yere küçük bir seyahat etmeleri bile efsanevi bir şekle girmişti. Daha dün, merhaba diyecek bir ahbaba bile mâlik olmayan bu adamlar, şimdi dostlardan, dalkavuklardan, zevk ve neşe tellâllarından mürekkep birer avene kafilesi edinmişlerdi. Bilmem nerenin pirincini, buğdayını, zeytinini mubayaaya giden kral, bu avenesini de beraber götürüyor; trenlerde, salonlu vagonlardan başka, İstanbul'un en yüksek lokantalarından taşınan yiyecekler, içeceklerle körpecik garsonlar, iki üç vagon teşkil ediyordu.

Bunlar nasıl yapılıyor? Bu paralar nasıl kazanılıyordu? Bunun cevabını kısaca vermek mümkün değildir. Çünkü yüzlerce ve belki de binlerce misal göstermek lâzım gelir. Fakat:

— Bu krallar zümresini kim yarattı?

Sualine, kısaca cevap verilebilir.

— İsmail Hakkı Paşa...

Aleyhinde söylenen sözler, mutlakıyet devrinin bazı vükelâsından fazla dedikodular husûle getiren ve hayatının son günlerini bir otelin köşesinde geçirerek sefâleti andıran bir akıbetle pek yakında vefât eden bu zat, Umumî Harbin unutulmaz bir simasıdır. İttihat ve Terakki Cemiyeti'nin tarihinde de mühim bir mevkii vardır. Bu zatın kısaca tercüme-i hâline gelince; Abdülhamid devrinde, gençliğini Yemen'de geçirmiştir. Araplarla bazı harplere girişmiş ve muvaffakıyetler göstermiştir. Binbaşı iken yaralanmış, Zülüflü İsmail Paşa'nın tavassutu ile İstanbul'a getirtilmiş ve Harbiye Mektebi'ne yerleştirilmiştir. Meşrutiyet'in ilânını müteakip Zülüfi'ye olan mensubiyetinden dolayı aleyhinde bir cereyan husûle gelmiştir.

Hatta o tarihte kaymakam olan İsmail Hakkı Bey, bir tüfek alarak odasına kapanmış ve kendisini müdafaa etmek istemiştir. Fakat Yemen arkadaşlarından – bilahare Ordu Kumandanı olan – Mahmud Kâmil Paşa, İsmail Hakkı Bey'i İttihat ve Terakki Cemiyeti rüesasına tanıtmış; o müşkül vaziyetten halâs etmiştir. Az bir zaman sonra, bu zat doğrudan doğruya Harbiye Nezareti'ne alınmış ve Levâzımat-ı Umumiye Dairesi'ne yerleştirilmiştir.

İsmail Hakkı Bey işten anlayan, teşkilatçı ve bilhassa verilen kararları tatbik ve icrada mahir bir âmir olduğu için çarçabuk kendini göstermiştir. Böyle olmakla beraber, Balkan Harbi'nden evvel aleyhinde bir takım dedikodular husûle gelmiş. Hatta rivâyet edilen bu dedikodulardan dolayı – o zaman – Harbiye Nazırı olan Mahmud Şevket Paşa Mebusan Meclisi tarafından istizaha çekilmek istenilmiştir. Fakat bu mesele, Mahmud Şevket Paşa'nın istifası, halâskâr vesaire gruplarının harekâtı ve Balkan Harbi'nin zuhuru gibi hâdisat arasına karışmış gitmiştir.

İsmail Hakkı Bey, Balkan Harbi'ni müteakip Cemiyet erkânı arasında zuhur eden partilerden, Enver Bey partisine intisap etmekle beraber, Merkez-i Umumî deki cereyanları da mahirane idâre etmiştir. Bunun içindir ki Enver Bey, paşalıkla Har-

biye Nezareti makamına geldiği zaman İsmail Hakkı Bey'i terfi ettirmiş ve Levâzımat-ı Umumiye dairesinin ıslahı için ona bir hayli salâhiyet vermiştir. Harbiumuminin zuhuru ve Hükûmet tarafından seferberlik ilânını müteakip harp ticaretine girişmek isteyen bir bezirgân kafilesinin Levazım Dairesi'ne ne suretle hulûl etmeye giriştiğini ve bunlara karşı da Cemiyetin ne şekilde muamele etmek istediğini vaktiyle yazmıştık. Artık vaziyeti büyük bir ehemmiyet kesbeden Levazım Reisi, bu cereyanları da muvaffakiyetle idâre etmiş, harp ticaretini – başta Kamhi ile ortakları olmak üzere mahdut ve muayyen bir zümre hissetmiştir. Harbin, birinci ve ikinci seneleri, nispeten sükûn ile geçmiştir. Fakat bu mahdut ve muayyen zümrenin az bir zamanda kazandıkları para dillere destan olmaya; halkın günden güne artan sefâlet ve ıstırabıyla eğlenir gibi, yaptıkları çılgınca sefahatler göze batmaya başlar başlamaz, işe Merkez-i Umumî müdahale etmiş. Pek aşırı giden bu hâli durdurmak istemiştir. Harbiye Nazırı Enver Paşa, kendisine vuku bulan şikâyetleri büyük bir dikkatle ve tamamen dinlenmiş, tahkikata girişmiştir. Fakat Levazimat-ı Umumiye Dairesi Reisi İsmail Hakkı Paşa'yı tecrim edecek *(suçlayacak)* hiçbir delil elde edememiştir. Buna binaen; harbin şiddetle devam ettiği bir sırada, ordunun bütün ihtiyacatının teminine hâkim bir vaziyette bulunan Levazım Reisini feda edememiştir.

Bu hâdise; bilhassa halk ve memleket hesabına, pek fenâ bir netice vermiştir. Çünkü İsmail Hakkı Paşa, kendisini tutan Enver Paşa'ya dört elle sarılmakla beraber, Merkez-i Umumî ile derhal alâkasını kesmiş; Merkez-i Umumî taraftarıyla mücadeleye karar vermişti. İşte bugünden itibarendir ki, gizli bir mücadele baş göstermişti. Harp, bütün şiddet ve fecaatiyle devam eder, ordu ve halk, bütün hayat ihtiyaçlarını hükûmetten beklerken bu işleri idâre edenler arasında bir cidal başlamış. Fakat Merkez-i Umumî taraftarları, artık yavaş yavaş kuvvet menabiini kaybettikleri için mukavemetleri azalmış. Hatta Şehremini İsmail Canbolat Bey, İsmail Hakkı Paşa ile şiddetli bir telefon muhaveresini müteakip istifaya mecbur kalmıştı. Bunun üze-

rine iki kuvvet karşılaşmıştı. Biri, Merkez-i Umumî'nin en anût istinad kuvvetlerinden biri olan Kara Kemal Bey, diğeri de İsmail Hakkı Paşa idi. Kara Kemal Bey sivil halkın iaşe ve ihtiyaçlarını temin maksadıyla tesis edilen İaşe Nezareti'ne tayin edilmişti. Fakat memleketin bütün vesait-i nakliyesiyle, limanları, -karşısında muhasım bir cephe alan– Levazım Reisi İsmail Hakkı Paşa'nın elinde idi.

İstanbul, açlıktan ve sefâletten kırılıyordu. Hâlbuki Anadolu'nun birçok yerlerinde erzaklar depo ediliyor, bunları İstanbul'a nakletmek için vasıta bulunamıyordu. İsmail Hakkı Paşa, Merkez-i Umumî'ye aleyhtar olanları birer birer etrafına toplamış ve adeta bir parti yapmıştı. İaşe maddelerinin ticareti nasıl, mahdut ve muayyen bir zümreye hasredilmişse, vagon ticareti de öylece yalnız gözdelere ve gözdeler vasıtasıyla tavsiye edilenlere inhisar etmişti. Anadolu'nun muhtelif yerlerindeki âşar depolarında bulunan erzak ve hububat çürüyor, bunları nakletmek imkânı olmuyordu. Birçok yerlerde de müstahsiller mahvolma derecesine gelmişlerdi. Vagon anaforuna uyabilen tüccarlar, komisyoncular ellerindeki malları kolayca nakledebiliyorlardı. Fakat bu anafor parasını da malın üstüne zammediyorlar, fiyatları diledikleri gibi artırıyorlardı.

Vagon, adeta aynen nakit hâline gelmişti. Yalnız ticaret âleminde, alım satım işlerinde değil; kumar masaları başında bile tıpkı para veyahut fiş gibi tedavül ediyordu. Bu işle alâkadar olan pokerciler, ceplerindeki biner ve beş yüzer liralık banknotları bir hamlede tüketiverdikten sonra, cüzdanlarından çantalarını çıkarıyorlar, altın kalemle arkasına iki kelime yazıyorlar ve sonra;

— İki vagon, dört vagon, diye bunları ortaya atıyorlardı.

İşine ve müstaceliyetine göre bir vagonun kıymeti bin, bin beş yüz, iki bin lira arasında dönüyordu.

Zaman geçtikçe bu vagon ticareti etrafında bir şebeke teşekkül etmiş ve yavaş yavaş genişleyerek Almanya ve Avusturya'ya

şümul kesBey'lemişti. Hatta iş o dereceye gelmişti ki, Almanya ve Avusturya'nın büyük ticaret sendikaları bile bu şebekeye dâhil olmak mecburiyetini hissetmişlerdi. Büyük bir ekseriyeti Musevilerden, mütebakisi de Rum ve Ermenilerle birkaç Türk'ten ibâret olan bu gizli teşekküllere, Karapençe, X. Y. Z. şirketleri deniliyor; o tarihte yapılan bir hesaba göre bunların kazandıkları para, 16 milyon altın lirayı geçiyordu.

Harbin devam ettiği dört sene zarfında, gümrük resmi verilmeden kapalı vagon namı altında hudutlardan geçirilen vagonların adedi 69. 245 adedi bulmuştu. Sonraları bu hususta yapılan resmî tetkikâta nazaran, yalnız 1. 447 vagondan Rüsumat Dairesi'nin kaybettiği paranın miktarı 12. 475. 000 kuruş gibi mühim bir yekûna baliğ oluyordu. Eğer bu hesap 69 bin küsur vagona teşmil edilecek olursa, o zaman ortaya çıkacak paranın miktarı orta halli bir hükûmetin bütçesini geçiyordu.

O devrin cereyanlarını çok yakından takip eden ve Levâzımat-ı umumiye dairesinin içyüzünü bilen birçok itimada şayan zevatın teminatına kanaat ederek söylüyoruz ki:

Bütün bu hayrete şayan meselelerden Levâzımat-ı Umumiyenin şubeleri büsbütün ayrı bulunuyordu. Şubelerde çalışan zevatın hemen kâffesi tamamen afif ve nazif zevattan mürekkepti. Bunlar, vazifelerinin hudut ve salâhiyetlerini tecavüz etmiyorlar, ihtiras ve menfaat cereyanlarına kapılmıyorlardı. Ve bu sayededir ki; asıl mes'ul olanların bu kadar aşırı hareketlerine rağmen o muazzam binayı ancak kendi hâmiyet ve faziletleriyle yaşatıyorlardı.

Yapılan yolsuzluklar, yalnız bunlardan ibâret kalmıyordu. Daha birçok garibeler de cereyan ediyordu. İsmail Hakkı Paşa aynı zamanda Hükûmet namına ticaret de yapıyordu. Yün, deri, ipek gibi bazı maddeleri mahallerinde mubayaa ettiriyor, İstanbul'a getirtiyor; bunları ya İstanbul'da işletiyor, veyahut Almanya ve Avusturya'ya sevk ediyor; hasıl olan kazanç ile Ankara'dan Erzurum'a kadar bir şimendifer hattı yapmak istiyordu. Bunun için muhtelif mıntıkalardaki memurlarının

emirlerine –yüz bin liradan aşağı olmamak üzere– paralar, avanslar, krediler veriyor; bazen da mübayaat için bilhassa memurlar ve heyetler gönderiyordu. Bazen bu hudut ve salâhiyeti namahdut olan işler, -para kazanması matlup olan– gözdelere ve mensuplara da havâle ediliyor. Ve şüphesiz ki, bu şekilde yapılan usulsüz muamelelerden, ekseriya pek acı neticeler de zuhura geliyordu. Meselâ, kim bilir kimin tavsiye ettiği Sabri isminde birine İsmail Hakkı Paşa oldukça mühim bir para vermiş. Eskişehir'de, piyasada mevcut bütün şekerleri satın alarak İstanbul'a getirip satması için göndermişti.

Sabri, bu ticaret işini yaptıktan sonra, İsmail Hakkı Paşa'nın verdiği parayı iade edecek, bir iki gün zarfında kazanacağı birkaç bin liralık kâr ile iktifa edecekti. Hâlbuki paraları cebine yerleştiren bu adam, doğruca Beyoğlu'na gitmiş, kısa bir müddet zarfında o binlerce lirayı eritivermişti. Bunu haber alan İsmail Hakkı Paşa, derhal divan-ı harbe müracaat etmiş, Sabri'yi tecziye ettirmişti. Fakat divan-ı harp Müstantiği Vehbi Bey[44], nukuduemriyeyi hilâf-ı usul sarf ve istimal dolayısıyla ve Sabri'nin şerik-i cürmü sıfatıyla İsmail Hakkı Paşa'nın da istic-vap altına alınması hakkında bir karar ittihaz edince, işin şekli değişmişti.

Kara Kemal Bey'in nezareti altında bulunan İaşe Nezareti'nin hâl ve ahvâline gelince; o da başka türlü fecaatler arz ediyordu. Merkezi Galata'da, Ömer Âbid Hanı'nda bulunan bu Nezaretin işlerinde büyük dalavereler çeviren gizli bir şirket teşekkül etmiş, bunlar da az zaman zarfında birinci sınıf harp zenginleri sırasına geçmişti. İaşe Nezareti, İstanbul halkının ekmek ihtiyacını temin için Anadolu'dan buğday getirtiyor, bunların değirmenlerde öğütülmesini, fırınlarda pişirilmesini ve muayyen yerlerde tevzini müteahhitlere veriyordu. Bu müteahhitler bu şirketin mensuplarından ibâretti.

Bunlar, bu halis buğdayları alıyorlar, tenha yerlerde tedarik ettikleri depolara götürüyorlar, evvelâ orada süpürge tohumu,

44- Şimdi, dava vekâleti ile meşgul. Z. Ş.

mısır koçanı vesaire gibi maddeler ile karıştırıyorlar. Oradan değirmene gönderiyorlar, un haline getirtiyorlar. Sonra, - o sıralarda Kâğıthane civarında keşfettikleri- bembeyaz bir nevi toprak ile ağaç külü de ilâve ediyorlar; kendilerine bu suretle beş liraya mal olan bu mahlût unun çuvalını, tam yirmi sekiz liraya İaşe Nezareti'ne satıyorlardı.

Bu işle meşgul olanlar, pek geniş ve kuvvetli bir şebeke haline gelmişti. Bunlar, kendilerine mahsus arabacılar, hamallar, değirmenciler, fırıncılardan mürekkep bir kadro vücuda getirmekle beraber, birçok memurları da elde etmişlerdi. Bu fenalığın önünü almak, milletin hayatiyle oynayan bu makineyi durdurmak bu muhtekirlerin ellerini ve kollarını kırmak mümkün olmuyordu. Birtakım taahhütnameler ve mukavelelerle bu fırıldakları çeviren bu şebeke, bir taraftan halkı zehirleyerek ölüme mahkûm ediyor, diğer taraftan da, memleketin hakiki ticaret erbabını mahva mahkûm eyliyordu. Aynı zamanda verdikleri rüşvetler ve sükût haklarıyla, birçok kimselerin ahlâkı üzerinde de feci bir sarsıntı husûle getiriyordu. Diğer iaşe maddeleri üzerinde de akla ve hayale gelmeyen hilelere müracaat ediliyor; Millî Kantariye Şirketi namıyla teessüs eden bu teşekkülün aleyhinde deveran eden şayialar, halka büyük bir dedikodu sermayesi veriyordu.

Gerek İsmail Hakkı Paşa'nın usulsüz hareketlerinden ve gerek İaşe Nezareti'nin bin bir dalavereli işlerinden en büyük istifade eden tamamen yabancılardı. Vagonların anafora tâbi olması yüzünden Anadolu'nun o kıymetli mahsulâtı depolarda çürüyüp mahvolurken, Bulgar tüccarları ile hatta ticaretle hiç alâkası olmayan şahıslarıyla büyük mukaveleler yapılıyor; milletin o yoksul zamanında elinde avucunda kalan son beş on parası da -hiçbir zaman dost olmak ihtimali olmayan- başka memleketlere akıtılıyordu. Bulgar mebuslarından Gınadyef isminde bir adam İstanbul'a gelmiş, Tokatlıyan Oteli'ne postunu sermiş. Büyük mikyasta mukavelelere girişmişti. Bu adamın pek kısa bir zamanda gördüğü işler akla hayret verecek derecede idi. Aynı zamanda Filibe'de Niko Angilof, Mozes,

Bahçekapı'da Yeni Volto Hanı'nda 19 numaralı yazıhaneyi merkez ittihaz eden Moiz Yonatan, Bulgar tüccarlarından İsak Menahem vesaire gibi bir takım yabancılar, "Yağma edilen zavallı Hasan'ın böreğinden" bol bol istifade etmişlerdi.

İstanbul'da açlıktan ve sefâletten bunalan halkın feryadı göklere çıkıyor; Anadolu'daki tüccarlar ve müstahsiller mahv-ı perişan oluyorlardı. Bu vaziyetten en ziyade müteessir olanlar İzmirlilerdi. Depolarda çürüyen mahsullerini nakletmek için yalvarıyorlar; fakat vagon bulamıyorlardı.

Bu sırada İzmir'de bir dayak hâdisesi zuhur etmiş; bütün nazarları, oraya çevirmişti. İsmail Hakkı Paşa, bir aralık İzmir'e gelmişti. İzmir tüccarları bir heyet hâlinde Paşa'nın huzuruna çıkıp kendilerine bir miktar vagon lutf-ü ihsan buyrulmasını istirham etmek istemişlerdi. Fakat paşa, heyetin ricasını kabul etmek şu tarafa dursun; memleketin bu ticaret mümessillerini huzuruna bile kabul etmemişti. Paşa'nın bu muamelesi, İzmir gençleri üzerinde pek acı bir tesir husûle getirmişti. Ertesi günü, İzmir gazetelerinden biri, hükûmete ve Paşa'ya hitaben pek acı bir açık mektup neşretmiştir.

Bu mektubun neşri – daima halk taraftarı olan – İzmir İttihat ve Terakki murahhası Celâl Bey'e atfedilmiş; hatta vali Rahmi Bey tarafından Celâl Bey'den bu hususta izahat istenilmişti. Celâl Bey, halkın pek büyük zararına olarak ortada dönen yolsuzlukları birer birer izah etmekten çekinmemiş ve her ne pahasına olursa olsun, halk ile yürümekten geri durmayacağını söylemişti. Bu sırada, Paşa'nın refakatinde bulunan Nafıa Müsteşarı Muhtar Bey de işe karışmış. Memurları tamamen yabancılardan mürekkep olan İzmir – Kasaba – Aydın hattı lehine bir cephe almıştı. Muhtar Bey'in bu vaziyeti İzmir gençleri üzerinde derhal bir infial husûle getirmiş; bir gün Muhtar Bey trenden inerken yaptıkları birer birer yüzüne çarpıldıktan sonra bir de kırbaçtan geçirilmiştir.

Muhtar Bey, derhal tabancasını çekmiş, kendisini kırbaçlayan gencin üstüne ateş etmişse de kurşun – bu işe hiç alâkalı olmayan – bir başkasına rast gelmiş, hafifçe cerihadar etmişti.

Bu meseleler üzerine vali Rahmi Bey'le Celâl Bey'in arası açılmıştı. Merkez-i Umumî, vaziyete müdahaleye mecbur kalmıştı. Fakat elinde birçok vesaik ve delâiliyle İstanbul'a gelen ve bunları, Merkez-i Umumî Heyeti'nin önüne döken Celâl Bey hak kazanmış, tekrar İzmir'e dönerek İzmirlilerin minnet ve şükranıyla karşılaşmış. Mütarekenin akdi ve Cemiyetin feshi tarihine kadar İzmir'de kalarak, bugüne kadar hürmetle yad edilen bir nam bırakmıştır.

Dayaklara, cerhlere, isticvaplara, divan-ı harplere dayanan bu İzmir vagon meselesi, aynı zamanda pek hayırlı bir teşebbüsle neticelenmiş, Türk şimendiferciliğinin ihyasına matuf olan bu işte de Celâl Bey'in pek kıymetli yardımı sebkat etmiştir (ilerlemiştir). İlk asker şimendifercilerden olup öteden beri Türklerden şimendiferci yetiştirmek gayesini istihdaf eden Mülazım İskender Bey[45] isminde bir zat o sırada İzmir'de bulunuyor, orada bir şimendifer mektebi açmak aşkıyla yanıp tutuşuyordu. Bu zât bir gün Celâl Bey'e müracaat etmiş, fikrini izah eylemişti. Celal Bey, derhal bu hayırlı işe girişmiş. Müdafaa-i Milliye Cemiyeti Reisi Müftü Cevherizade'nin de kıymetli yardımını temin eylemiştir.

Bu teşebbüsün ehemmiyetini takdir etmek için şunu da söylemek lâzımdır ki, o tarihte koca İzmir – Kasaba hattında yalnız üç Türk bulunuyordu. Bunun biri Ahmed Kaptan denilen bir makinist idi. İkincisi, Mehmed Efendi isminde bir istasyon memuru; üçüncüsü de memur muavinlerinden Mustafa Efendi idi. Bu vaziyet karşısında Celâl Bey bu teşebbüse pek büyük bir alâka gösterdi. Evvelâ vali Rahmi Bey'den bir bina istenildi. Rahmi Bey de yardımını esirgemeden Basmahane civarında Amerika kolejinin metruk binalarından birini verdi. Üç yüz talebenin çalışabilmesi için hazırlıklar yapıldı. Derhal o miktarda talebe toplandı. Leylî kısımlar ve gece kursları açıldı. Her tarafta propagandalar yapıldı. Celâl Bey'le Müftü Efendi'nin hamiyet eshabına müracaatlarıyla mektebin masrafları temin

45- Şimdi, Harbiye fen tatbikat Mektebinde şimendiferlik şubesi Müdürü Kaymakam İskender Bey. Z. Ş.

edildi. Hatta talebeye hep bir şekilde elbise giydirildi. Altışar aylık devrelere ayrılan Cer, Hareket ve Tamirat Şubelerinde, -az bir zaman zarfında– yüzlerce Türk şimendifercisi yetiştirildi. Yetişen bu talebeden Umumî Harbin son senelerinde bir hayli istifade edilmişti. Fakat asıl İstiklâl Harbi'nde, unutulmaz hizmet ve fedakârlıkları görülen Türk şimendifercilerinin pek büyük bir kısmı, işte bu mektepten yetişen talebelerdi.

Kaiser Wilhelm II. - Franz Joseph I. - Sultan Mehmed V -

ÇANAKKALE CEPHESİ

İaşe ve vagon meselelerinden bir daha bahsetmemek için harp senelerinin sonlarına kadar ilerlemiştik. Şimdi yine biraz gerileyeceğiz; bazı mühim hâdisata temas edeceğiz.

Harbin tahmil ettiği elem ve ıstıraplar arttıkça İttihat ve Terakki Cemiyeti'nin halk üzerindeki tesir ve nüfuzu da azalıyordu. Cemiyete merbut olanları, iki zümreye ayırmak icap ediyordu. Biri, şahsî menfaatleri, Cemiyetin hayatıyla kaim olanlardı. Diğeri de, kalben ve ruhen Cemiyetin programına merbut ve eski yeminine sadık olan saf ve temiz İttihatçılardı. Halkın gizli ve aşikâr feryat ve iştikâsından her iki zümre de telâş ediyorlar. Artık temelleri yıkılan, eski saf ve metin varlığı, içinden ve dışından yediği darbelerle hırpalanan bu binayı, son kuvvetlerini sarf ederek yaşatmak istiyorlardı.

Cemiyetle beraber hükûmetin varlığı, ikinci dereceye inmişti. İmparatorluğun bütün kudreti, artık sadece Enver Paşa'nın kuvveti altına girmişti. Eski Cemiyetin bütün mühim simaları birer birer erimişti.

Bunlardan pek çokları; ya, vatanî vazifeler veyahut da manevî mes'uliyetler dolayısıyla birer tarafa çekilmiş, ilk plânda göze çarpanlar, başlıca üç simaya inhisar etmişti. Bunlar da Enver

Paşa, Cemal Paşa ile Talât Beydi. Enver Paşa, ikisinden de üstün olan kuvvetine istinad ediyor ve artık –kendisini o makam-ı muallâya çıkaran Cemiyeti değil- sade mevkiini düşünüyordu. Zahiren dost ve samimi görünmekle beraber, Cemal Paşa bu vaziyeti hazmedemiyor; tam manası ile bir saltanat hayatı yaşadığı Suriye'de, bazen İstanbul'a karşı hissettiği infiallere mağlûp olarak söz arasında:

— Hareket Ordusu, sadece Selânik'ten çıkmaz ya, demekten çekinmiyordu.

Talât Bey'e gelince; o daha sakin ve mülâyim davranıyor, kendisine tam bir sadakatle merbut olan havarilerine güvenerek, bu dehşetli fırtına içinde bocalayan hükûmet gemisini ancak kendisinin kurtaracağına kâni bulunarak çalışıyordu.

Fakat bu fırtına gittikçe artıyor; ufuklar, en korkunç felâket bulutlarıyla kararıyordu. Filhakika Avrupa'da, müttefiklerin harp cephelerinde işler pek fenâ gitmiyordu. Şark cephesinde, Alman ve Avusturya Orduları mütemadiyen ilerliyor, Varşova Kalesi, kısa bir mukavemetten sonra müttefik ordularının

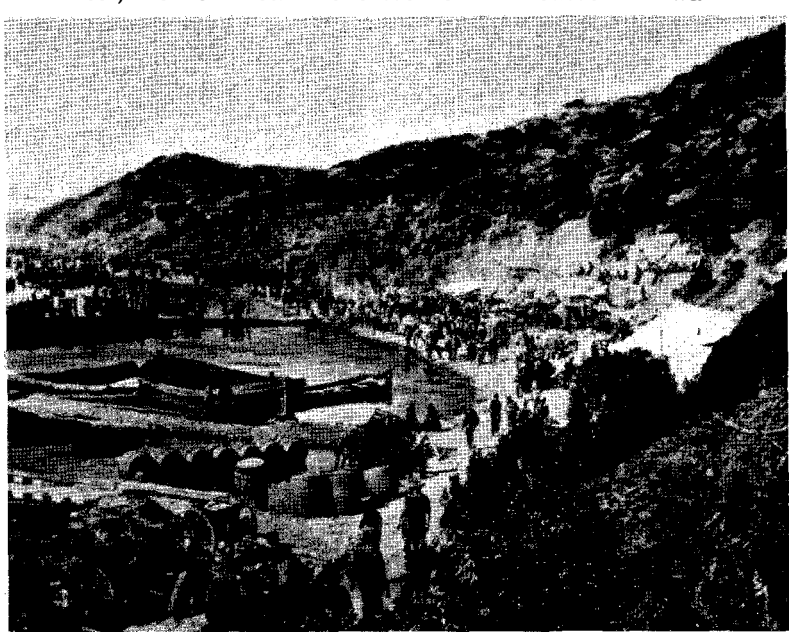

Anzak Koyu

önünde baş eğiyordu. Fakat Rus Ordularının böyle sür'atle çekilmesi, vaktiyle Napoleon Bonapart'a oynanan bir oyunun şimdi de Almanlara ve Avusturyalılara karşı oynanması şeklinde tefsir ediliyordu. Müttefikler aleyhine harp ilân eden İtalyanlar da, Yunanlıları tazyik ediyor; müttefikan şimale doğru yapılacak askerî bir harekete sürüklemek istiyordu. Aynı zamanda İtalyanların İzmir sahillerine asker çıkararak orada da bir cephe açmak istediklerine dair heyecanlı haberler işitiliyordu. Bilhassa, Rus çarının Odesa'ya gelerek orada büyük bir ordu tahşid ettiğine *(topladığına),* Romanya ve Bulgaristan'ı çiğneyip geçerek İstanbul üzerine yürümek istediğine dair gelen haberler, efkârıumumiyeyi altüst ediyordu.

Asıl korkulan cihet, Çanakkale idi. Müttefik orduların ihtiyar ettikleri fedakârlıklara nazaran, artık her ne bahasına olursa olsun, Boğazı geçmek istediklerine hüküm veriliyordu.

Müttefikler, 12 – 13 Nisanda yedikleri şiddetli darbelere rağmen muhtelif yerlerde ihraç hareketine devam etmişler; işgal ettikleri noktalarda kuvvetli tahkimat yaparak yerleşmişlerdi. Fakat burada vaziyet, hiçbir harp tarihinin kaydetmediği bir şekle girmişti. Gece gündüz birbirleriyle çarpışan ve boğazlaşan bu iki kuvvetin arasındaki mesafe sekiz on metreye kadar inmişti. Süngü ve kurşun, artık bu da kâfi gelmemekte idi. El bombalarının kıymeti, adi bir kurşun derecesine düşüvermişti. Düşmanın inat ve ısrarı, kahraman Türk neferlerinin gururuna dokunuyor. Türk siperlerinde her gün, her saat, her dakika yeni bir şecaat menkıbesi işitiliyordu.

Ufuklara yayılarak Ege yarımadasının üstüne fasılasız ateşleri yağdırmakta devam eden düşmanın seyyar ve çelik kaleleri, Mayısın 9'uncu günü birdenbire demirlerini almaya, acı acı düdüklerini çalmaya büyük bir telâş ile sağa sola doğru volta vurmaya başlamışlardı. Bütün bu düşman zırhlılarından fasılasız bir surette tehlike çanları çalınıyor; bu hâli karadan seyredenleri hayrette bırakıyordu. Filhakika İtilâf donanması için büyük bir tehlike baş göstermişti. Çünkü Alman denizal-

tı gemilerinin adalar arasında göründüğüne dair, korkunç bir haber gelmişti. Bu haberin teeyyüd etmesi de *(gerçekleşmesi de)* gecikmemişti. Arıburnu ile Kabatepe arasında Triyomf Zırhlısı, Tekeburnu'nda Majestik zırhlısı birer torpil darbesiyle batıvermişlerdi. Fakat bu büyük tehlike de, anut düşmanın azim ve sebatını kıramamış. Bir taraftan su kesimi az olan küçük gemilerle bu denizaltı gemilerine karşı bir mücadele açılırken diğer taraftan da karadaki hücumlar, en son hadde kadar artmıştı.

İtilâf Kuvvetleri Başkumandanı General Hamilton, 23 Nisan'da (6 Mayıs) Kirte üzerinde büyük taarruza geçmişti.

Bu taarruza, Fransız ve İngiliz donanmalarının kahir ateşi de yardım etmekte idi. Fakat bir saat bile fasıla vermeden tam üç gün üç gece devam eden bu kanlı taarruzda, müthiş zayiat veren düşman hücum kolları, hiçbir muvaffakiyet elde edememişlerdi.

Bunun üzerine, vaziyetin aldığı ehemmiyete binaen Beşinci Ordu'nun sevk ve idâresinde bir kolaylık aranmış, Ege yarımadası Şimal grubu, Cenup grubu namıyla ikiye ayrılmıştı. Çanakkale'de vaziyetin pek ciddi bir şekil aldığı bu esnada, Başkumandan vekili Enver Paşa, düşmana bir taarruz yapılmasını arzu ve emretmiş, İkinci Fırka ile takviye edilmiş olan Şimal grubu, 6 Mayıs sabahı alacakaranlığında düşman siperlerine hücum eylemişti. Nihayet üç kilometreden ibâret olan bu dar sahada, 42 bin askerden mürekkep olan 4 fırka yığılıp kalmıştı. Güneş çıkıncaya kadar, vakıa düşmanın bir kısım siperleri alınmıştı. Fakat ortalık tamamen aydınlandıktan sonra düşman zırhlıları müthiş bir bombardımana başlamış. İşgal kuvvetleri geri çekilerek alınan yerler, tekrar düşmana bırakılmıştı. Sarıkamış mağlûbunun talii burada da yardım etmemiş; bu kanlı gece hücumu, tam 10. 000 Türk'ün hayatına mal olarak neticelenmişti.

Bu harp, İstanbul'da bir zafer şeklinde gösterilmek istenilmiş ise de, hakikat çarçabuk ağızdan ağza şayi olmuş ve kalpler yeniden yeis ve fütur ile dolmuştu. Artık kanlı harpler birbirini

takip ediyor, İstanbul'a her gün yüzlerce yaralı zabit ve efrad geliyor. Bunları gören ve haber alan halkın telâşı artıyor: bütün ağızlarda:

"Artık Çanakkale kurtulamaz. Meğerki mucize zuhur eder" sözleri dolaşıyordu.

Fakat Çanakkale, Türk'ün pulat sinesinden ördüğü çelik bir kale gibi dayanıyordu. General Hamilton, bu muvaffakiyetsizlik karşısında plânını değiştirmiş, yeniden Temmuz nihayetine kadar Çanakkale'ye, beş Fırkalı iki Kolordu gönderilmesini istemişti. General Hamilton, bu büyük imdat kuvvetini aldıktan sonra, kuvvetinin bir kısmıyla Arıburnu Cephesi'ni takviye edecek. Müdafilerin sağ cenahında, yeni Conkbayırı ve Kocaçimen tarafında şiddetli bir taarruza geçecek. Maydos'a doğru ilerleyerek ordunun İstanbul'la rabıtasını kesecekti.

Temmuz ayının ortalarına doğru imdat kuvvetlerini alan General Hamilton, ayın 24 ve 25'inci günleri plânının tatbikine girişmişti. Şu anda, Ege yarımadasının üzerindeki iki muharip kuvvetin silâh adedi, şundan ibâretti:

Çanakkale'de siperlerde düşman bekleyen askerlerimiz

167, 000 Türk askeri.

215, 000 İngiliz ve Fransız askeri.

Bu büyük adet tefevvukuna rağmen General Hamilton, Seddülbahir üzerine yaptığı taarruzu kaybetmiş; bu büyük muvaffakiyetsizlik, ayın sonuna kadar devam eylemişti. General, aynı zamanda şimal grubunun sol cenahında da hücuma geçmiş; fakat burada da umduğu faydayı görememişti.

Şimdi bütün nazarlar, şimal grubunun sağ cenah mihrakını teşkil eden Conk Bayırı'na çevrilmişti. Çünkü bu kanlı imtihan sahnesinde, Çanakkale'nin, İstanbul'un ve bilhassa Osmanlı İmparatorluğu'nun hayat ve mukadderatının bu mıntıkada halledileceğine, herkesçe bir kanaat gelmişti. General Hamilton, bütün kuvvetleriyle taarruza geçtiği zaman, bu mıntıka cidden nazar-ı dikkati celbedecek bir vaziyette idi. İki tarafın siperleri, adeta birbirinin içine girmişti. Her gün, birçok tarihi efsaneler yaratan bu siperlerde, birbirinin kanına susamış olan iki düşman kuvveti, konuşulan sözleri işitecek hâle gelmişti. Daima ürkek ve işkilli olan düşman tarafı, hareketsiz kalmıyor; bilhassa geceleri, uyanık bulunduklarını anlatmak için Türk siperlerini mütemadiyen taciz etmekten geri durmuyordu. Üst-

Liman Von Sanders ve 5. Ordu subayları

ten bombalar yağdırıyorlar, alttan da vakit vakit lâğımlar patlatıyorlar, Türk siperlerinin altını üstüne getiriyorlardı. Bir aralık bombalardan korunmak için Türk siperlerinin üstü kalaslarla örtülmüştü.

İngilizler derhal buna karşı da bir çare buldular; içleri, hava ile temas eder etmez alev kesilen eczalı su dolu şişeler, yağlı paçavralarla bu kalasları tutuşturmaya koyuldular. Artık Türk siperlerinin üzerinden sık sık alevler fışkırıyor, boğucu dumanlar, eksik olmuyordu. Fakat bu bombalara, bu lâğımlara, bu yangın sularına ve yağlı paçavralara rağmen, cesur Türk evlâtları büyük bir tevekkül ve sebat ile siperlerinden bir karış bile ayrılmıyorlar, dünya tarihinde görülmemiş olan bu korkunç şerait altında derin bir iman ve tevekkülle tarihi vazifelerine devam ediyorlardı.

İtilâf kuvvetleri – yukarıda arz ettiğimiz –24 Temmuz taarruzuna kalkıldığı zaman bu mıntıkadaki şiddetini de yavaş yavaş artırmaya başlamış. Biraz sonra da şiddetli bir topçu ateşiyle Kanlısırt'a hücuma kalkmıştı. Sürekli bomba ve piyade ateşiyle devam eden bu harp, gece yarısından sonra, pek kanlı bir hâl almıştı. Düşmanın bütün tahrip vasıtalarıyla hücum ettiği 19'uncu Fırka mıntıkası, adeta bir alev seli altında bunalmıştı. İlk ihraç günü ve sonraları, kahraman fırkasının emsalsiz muvaffakiyetiyle Türk tarihine büyük bir şan-ü şeref kazandıran Kumandan Mustafa Kemal Bey, ilk ihraç gününde olduğu gibi bu en tehlikeli anda da itidal ve sekineti muhafaza etmiş, kumandasında bulanan kıt'alara, derhal şu emri vermişti:

Mustafa Kemal Bey Tarafından Verilen Emir Sureti

"Vaziyet-i umumiye, pek mühimdir. Kumandanlardan, zabitlerden her vakittekinden ziyade, fevkalâde intibah ve mesai-i fedakârane isterim."

Emir, derhal tesirini göstermişti. Bütün siperlerin altı üstüne gelmesine, lâğımların, bombaların tesiriyle bütün gizli yolların çarçabuk yıkılıp mahvoluvermesine rağmen, 19'uncu Fırka burada da büyük vazifesini ifa etmiş, mukabil bir hücumla, ta-

arruza kalkan düşman kıt'alarını adeta mahveylemişti. Burada cereyan eden mücadeleyi tasvire imkân yoktur. Bu mücadele, harp hâlini de geçmiş: adeta bir ölüm kasırgası hâline gelmişti. Düşman zabitleri, askerlerini siperlerinde durdurabilmek için sopalar ve revolverlerle tazyik etmişlerse de, ölüm hepsini aynı akıbete sürüklemişti.

Mustafa Kemal Bey, bu Kanlı Sırt hailesine de bir çare bulmuş; düşmanın buradaki dayanılmaz hücumunu durdurmuştu. Fakat iş bununla bitmiyordu. Gerek 19'uncu Fırka ve gerek bütün Arıburnu mıntıkası, şimdi daha büyük bir tehlike içinde bulunuyordu. Çünkü kesif bir düşman kuvveti, bütün tahrip vasıtaları kullanarak Ağıldere mıntıkasından Şahinsırt'la Conkbayırı'na doğru ilerliyor. Bu tehditkâr hareket, tekmil Arıburnu Cephesi'nin sükûtunu intaç edecek gibi görünüyor. Bu vaziyet, Şimal grubu Kumandanı Ferik Esad Paşa'nın da nazar-ı dikkatini celbetmiş, gönderdiği bir raporla Beşinci Ordu Kumandanını ikaz eylemişti. Fakat Ordu Kumandanı Leyman Paşa, bu cihetten düşmanın ihraç ve taarruz yapmasına ihtimal vermediği için bu mıntıkayı zayıf bir kuvvetin tarassuduna terk etmişti.

Türk Askerleri 18'lik Top Başında

İngilizler, 26 Temmuz sabahı, büyük kuvvetlerle Conkbayırı Cephesi'ne hücum etmişlerdi. Bu hücumun şiddeti de her türlü tasavvurun haricinde idi. Düşmanın Arıburnu cephesindeki Obüs ve Sahra bataryalarıyla denizdeki zırhlıları buraya fasılasız bir mermi yağmuru yağdırıyorlar; müdafilere göz açtırmıyorlardı. Mustafa Kemal Bey, kendi mıntıkasına mücavir olan bu hatta cereyan eden hâdisata vakıf olmak için zabitler göndermiş, vaziyeti tetkik ettirmiş. Düşmanın Kocatepe ve Şahinsırt'ı işgal ettiğini öğrenmişti. Şu hâle nazaran büyük bir vahamet baş göstermişti. Bunun üzerine, tarassut mevkiine kadar bizzat gelen ve düşmanın Conk Bayırı'na doğru taşan hücum dalgalarını gören Mustafa Kemal Bey, Şimal Grubu Kumandanlığına şu raporu yazıp göndermişti.

"Şimal Grubu Kumandanlığına,

Conk Bayırı'ndaki vaziyetin henüz şayan-ı dikkat ve nâzik olduğu anlaşılıyor. Bu hususta Ordu Kumandanının nazar-ı dikkatlerini ciddi bir surette celbe delâlet buyurmanızı, selâmeti memleket namına istirham ederim."

Bugün, kumanda makamlarında bir değişiklik olmuştu. Anafartalar mıntıkası, bugüne kadar Şimal grubu kumandanlığına merbut olup, bizzat bu grubun kumandanı tarafından idâre olunuyordu. Halbuki bugün Anafartalar grubu namıyla yeni bir grup teşekkül etmiş, Conk Bayırı ve Kocaçimen'deki kıtalar da bu grubun kumandasına verilmiş. Grup kumandanlığına da, Saros Grubu Kumandanı, Miralay Fevzi Bey tayin edilmişti. Mustafa Kemal Bey'in, yukarıdaki tavsiyesi Beşinci Ordu Karargâhı'na vasıl olduğu zaman, başta ordu kumandanı Leyman Paşa olduğu halde, bütün yüksek kumanda heyeti, asabiyet içinde idi. Ordu Kumandanı, bu hususta Mustafa Kemal Bey'in mütalaasını almak için, Erkânıharbiye Reisi Kâzım Bey'e emir vermişti. Kâzım Bey, telefonla Mustafa Kemal Bey'e ordu kumandanının emrini tebliğ etti; bu tehlikeli vaziyet karşısında yapılabilecek tedbir hakkında fikir ve mütalaasını istedi.

Mustafa Kemal Bey:

— Vaziyet nâziktir. Fakat daha bir an mevcuttur. Bu ânı ziyana uğratacak olursak, bir felâket-i umumiye karşısında kalmaklığımız pek muhtemeldir, diye en kestirme cevabı verdikten sonra, fikrini şu suretle izah etti:

— Anafartalar'a çıkan ve çıkmakta olan düşman kuvvetlerini nazar-ı dikkate almak, ona göre tedbirler ittihaz etmek lâzım, sevk ve idâreyi tevhid etmeli, bütün kuvvetler, bir kumanda altında ve bilâvasıta idâre edilmeli. Bundan başka çare yoktur, dedi.

26-27 Temmuz gecesi saat 9. 50 den sonra, Beşinci Ordu Kumandanı Leyman Paşa tarafından verilen emirle, Mustafa Kemal Bey Anafartalar Grubu Kumandanlığına tayin edildi.

Leyman Paşa'nın verdiği bu emir, tam manasıyla bir tarih yaratıyordu. Çünkü cihan harbinin en nâzik ve en tehlikeli bir noktasında en küçük ve en korkunç bir mes'uliyeti, Mustafa Kemal Bey'in omuzlarına tevdi ediyordu, Bu andan itibaren Çanakkale'nin, İstanbul'un ve bilhassa Osmanlı İmparatorluğu'nun mukadderatı, Mustafa Kemal Bey'in kudret ve zekâsına muallâk bulunuyordu. Eğer Çanakkale sukût ederse, düşmanlar derhal İstanbul'u işgal edecekler, Anadolu'yu çepeçevre çevirecekler; kısa bir zamanda, baştanbaşa istilâ edeceklerdi. Aynı zamanda bu muvaffakiyet karşısında Bulgaristan ve Romanya'yı da suhûletle ele geçirecekler. Onların da yardımı ile Avusturya ve Almanya üzerine cenuptan da yüklenerek müttefik ordularına son ve kat'i darbeyi indireceklerdi.

Çanakkale'nin aldığı bu korkunç ve tehlikeli vaziyet, İstanbul'a çarçabuk aksetmiş; büyük bir teessür ve heyecan husûle getirmişti. Artık, bütün ümitler kesilmiş; yeis ve fütur ile yaş dolan gözler, Marmara'nın enginlerine çevrilmişti. Ufuklarda tüten her duman, düşman gemileri zannediliyor; bu acı akıbeti görmemek için, sevine sevine ölüm isteniliyordu. Halk şimdiye kadar aldatıldığına o kadar büyük bir kanaat

hâsıl etmişti ki, resmî tebliğlere bile ehemmiyet verilmiyordu. Çünkü Beyoğlu'nun muhtelif membalarından çıkan şayialar halkın maneviyatını sarsıyor; Hükûmet ile halkın arasındaki açıklığı, artırdıkça artırıyordu. Mamafih, yalnız halk değil, Hükûmet de telâş içinde idi. Bilhassa karargâh-ı umumi çok müşkül mevkide idi. Vaziyetin vahim bir akıbete sürüklendiğini gören Enver Paşa, yüklendiği ağır mes'uliyetin altında artık belini doğrultmaktan ümidini kesiyor; camilerde Buhari-i Şerif, Fetih Suresi, Selâten Tüncinâ vesair mukaddes dualar okutturmakla bütün halâs ve necatı manevî kuvvetlerden bekliyor. Geceleri, tek başına otomobiline binerek ve pelerinine bürünerek Kocamustafapaşa'da Hocahanım denilen Hadiye ismindeki bir falcı kadının evine gidiyor; devlet ve milletin mukadderatına merbut olan bu elim vaziyetin neticesini bu yarı meczup kadından öğrenmek istiyordu[46]. Fakat Çanakkale...

Her avuç toprağı, yüzlerce şehit kanıyla mukaddes ve kızıl bir hamur haline gelen bu etten kale, düşmanların denizden, karadan, havadan yağdırdıkları ölüm yıldırımları altında daha hâlâ çelik bir mania gibi sarsılmadan duruyor. Türk varlığının birer timsali olan esatirî kahramanları, azın-ü sebatlarından, tevekkül ve imanlarından bir zerre bile kaybetmeden, tarihi vazifelerine devam ediyordu.

Filhakika vaziyet çok vahim idi. Fakat ilk siperlerden, son karargâha kadar verilmiş karar da şundan ibâretti:

— Düşmanlar buradan geçerlerse, devlet ve millet mahvolacak. Bu felâketi görmemek için ne mümkünse yapalım. Eğer bu felâket mukadderse, evvelâ biz mahvolalım. Bu hâdiseyi Türk'ün tarihine kanla yazdıralım.

Bu kararı veren bir ordunun mağlûp olmayacağı tabii idi. Buna binaendir ki, düşman kuvvetleri, her hususta büyük bir

46- Muhterem karilerimiz, şu satırları bir hayal zannetmesinler. Bize bu hakikati söyleyen, bugün mühim bir müessesei maliyede mevki sahibi olan bir zattır. Hâdiye hanım, bu aile arasında yetişmiş. İyi bir medyum olduğu için falcılığa sülûk etmiş. Pek yakında vefat etmiştir. Bu kadını Enver Paşa'ya, Mahmud Kâmil Paşa tanıtmıştır. Bu kadının hemşiresi sağdır. Elinde, Enver Paşa tarafından yazılmış, birkaç mektup bile vardır.

fâikiyete mâlik olmakla beraber, henüz büyük bir zafer elde edememişlerdi.

Düşman kuvvetlerinin göz açtırmayan hücum kasırgaları, Anafartalar mıntıkasında temerküz etmişti. Vaziyetin vahameti karşısında bocalayan Ordu Kumandanı Leyman Fon Sanders Paşa tarafından büyük bir ümit ile Anafartalar Grubu Kumandanlığına tayin olunan Mustafa Kemal Bey, bu emri aldığı dakikada yeni vazifesine şitap etmişti.

Fakat Mustafa Kemal Bey bu esnada büyük bir buhran içinde idi. Aylardan beri ateş hattından üç yüz metre geride, yarı çürümüş ve kokmuş ecsat *(cesetler)* içinde yaşamak sıhhati üzerinde fenâ bir tesir husûle getirmişti. Bu son harp günlerindeki açlık, yorgunluk ve uykusuzluk ise Mustafa Kemal Bey'i büsbütün sarsmış, endişe edilecek derecede humma nöbetleri vermişti. Onun içindir ki Mustafa Kemal Bey, yanında Rasim Efendi isminde bir süvari zabiti[47] olduğu halde yeni ve tarihi vazifesine şitab ederken, Fırka Sertabibi Hüseyin Bey de atına atlamış. Bu büyük zafer yolunda, genç kumandanını yalnız bırakmamıştı.

Ancak, şimşek gibi çakan top ve şarapnel yalımlarıyla vakit vakit aydınlanan bu zifiri karanlık gecede biraz uzunca süren bu yolculuk, hasta kumandanın üzerinde büyük bir tahavvül husûle getirmiş. At sırtında teneffüs edilen temiz hava, derhal ona bir şifa ve dinçlik vermişti. Zindan gibi zulmetlere müstağrak olan yollarda, bazan geçitlerini şaşırmalarına rağmen yine tam vaktinde, Anafartalar grubunun Gümbürdek Bayırı'nın cenubunda bulunan karargâhına gelmişlerdi. Ordu kumandanı tarafından sabık Grup Kumandanı Feyzi Bey'e bir taarruz emri verilmişti. Bu emir mucibince bu taarruz, tam şafakla icra edilecekti. Mustafa Kemal Bey karargâha vasıl olduğu zaman, bu taarruz hazırlıkları bitmek üzere idi. Fakat taarruz vakti yaklaşmış, son emirleri vermeye pek az kalmıştı. Buna binaen yeni kumandan derhal bütün erkânıharbiye heyetini toplamış; vazi-

47- Mustafa Kemal Bey'in yaveri Kâzım Efendi o gün şehit olduğu için refakatine yaver gibi bu zatı almıştı. Z. Ş.

yet hakkında fikirlerini almış. Düşmanın Kireçtepe, Kükürtlüpınar, Sülecik, Mestantepe hattı ile Kocaçimen eteklerinde ve Conkbayırı'nda da mühim miktarda kuvvetleri bulunduğunu, sahilde Kemikliler'e de mütemadiyen düşman askeri çıkarılmakta olduğunu anlamıştı. Mustafa Kemal Bey, derhal kararını vermiş, elindeki kuvvetlerin hareketini ona göre tertip etmişti. Fakat şimdi büyük bir müşkülât baş göstermişti. Burada telefon teşkilâtı mevcut değildi. Bu son emirler yerlerine nasıl gönderilecek ve nasıl tatbik ettirilecekti. Derhal buna da çare bulundu; bu iş de birkaç zabite tevdi olundu. Fakat Mustafa Kemal Bey, bunu kâfi görmüyordu. Bir taraftan, artık başlamak üzere olan taarruza hazırlanırken diğer taraftan da derhal telefon hatlarının tesisi, iaşe ve sıhhiye işlerinin ne şekilde görüleceği hakkında da emirler vermiş. Taarruzu bizzat idâre etmek üzere Çamlıtekke'nin şimalindeki tepelerde bulunan tarassut mahalline gitmiş ve yerleşmişti.

Çanakkale harp tarihinin en kıymetli bir sayfasını teşkil eden bu taarruzu lâyıkıyla anlatabilmek için sayfalar dolusu

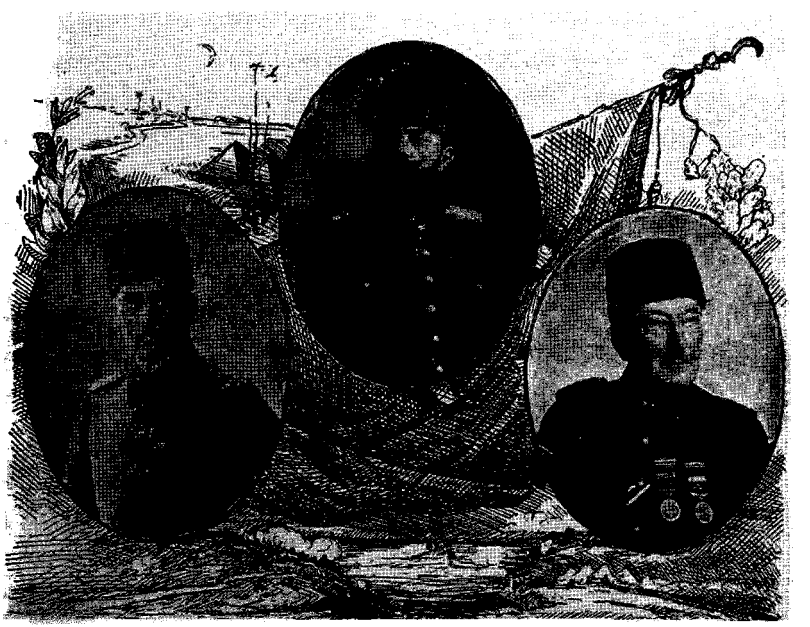

Liman Von Sanders - Cemal Paşa - Van Der Goltz

yazı yazmak icap eder. Biz yazı hududumuzu geçmiş olmamak maksadıyla bu parlak taarruzun teferruatını bir tarafa bırakıyoruz ve sadece neticesini arz etmekle iktifa ediyoruz. O gün şafakla başlayan bu taarruz, öğleden sonraya kadar devam etmiş; düşmanın Sovla'nın şarkında bulunan bir Kolordusu ile büyük Anafarta istikametindeki bir Fırkası, en acı manasıyla mağlup edilmişti.

— Düşmanın, her hususta fâik olan bu muazzam kuvvet ve vesaitine karşı, bu kadar kısa bir zamanda bu zafer nasıl kazanılabilmişti?

Taraftarlığa atfedilmemek için bu suâlin cevabını biz vermeyeceğiz. Ve bir Türk'ün ifâdesini de şahit göstermeyeceğiz. Bu cevabı düşman ordularının en büyük kumandanı ve bu taarruzun bizzat mağlûbu olan General Hamilton'dan dinleyeceğiz. Bu doğru sözlü ve doğru sözlü olan İngiliz Generali, kendi imzasıyla neşrettiği kitabında bu Türk taarruzunun şiddetinden bahsederken mağlûbiyetinin bütün esbabı ve avamilini birer birer sayıyor ve dürüst bir asker sıfatıyla hakikati saklamayarak:

-Gorkalarım[48], hücum ettiler. Önlerindeki tepeyi tırmanarak Hellâda'nın[49] mavi sularını gördüler. Fakat Türklerin kahhar savleti karşısında barınamayarak biraz sonra, denize döküldüler, diyor, bu veciz itiraftan sonra da, artık bize söyleyecek söz bırakmıyor.

Mustafa Kemal Bey, düşmanın fazla fâikiyetini nazar-ı dikkate alarak şimdilik kazandığı bu parlak muvaffakiyetle iktifa etmiş, derhal taarruzu durdurarak elde edilen siperlerin tahkimini ve yerleşilmesini emretmişti. Hatta emri altında bulunan fırkasıyla pek cesurane harbeden ve Çanakkale Müdafaası'nda temayüz eyleyen güzide Alman Kaymakamlarından Nikolay Bey, Ece mıntıkasından da bir taarruz yaparak düşmanı geri at-

48- Gorkalar, Avusturyalı ve Hintli vahşilerden mürekkep fedai kuvvetleri idi. Bunlar silah yerine korkunç satırlarla teslim edilmiş, Türk siperlerine hücum ettirilmişti. Z. Ş.

49- Hellâda, Marmara Denizi'nin eski ismi. Z. Ş.

mak için Mustafa Kemal Bey'e müracaat etmiş ise de, artık vaziyete tamamen hâkim olduğuna kanaat getiren genç kumandan, Nikolay Bey'i bu fikrinden sarfınazar ettirmiş, lüzumsuz yere bir hayli kan dökülmesinin önüne geçmişti.

Birkaç saat içinde kazanılan bu muvaffakiyet, tabiidir ki, Çanakkale muhitinde – ve hem de vaziyetten telgrafla haberdar edilen – İstanbul'daki Karargâh-ı Umumi'de büyük bir memnuniyet husûle getirmişti. Fakat ne bu parlak muvaffakiyet ve ne de bu galip vaziyet, Mustafa Kemal Bey'i tatmin etmemişti. Umumî vaziyetin tamamıyla emniyet altına alınması, İstanbul'u tehdit eden tehlikenin büsbütün ortadan kaldırılması elzemdi. Çünkü düşman, üç gündür Arıburnu ile Azmak arasında başkaca mühim kuvvetlerle birbirini müteakip fedakârane hücumlar yapıyor, bu sayede Conkbayırı ve Şahintepe'deki tehditkâr vaziyete sahip bulunuyordu. Bugüne kadar burada emsalsiz bir kahramanlıkla harp eden alaylar, fedakârlığın son haddini göstermişler, yorgunluktan bitkin bir hâle gelmişlerdi. Mustafa Kemal Bey, derhal bunların yeni Alaylarla değiştirilmelerini Ordu Kumandanlığından istedi. Muvafakat cevabını alır almaz, o mıntıkadaki Fırka Kumandanlarına:

Müttefik Kuvvetlerin Topçu Ateşi

"Bu gece, Conkbayırı'nda, kendilerinden büyük faaliyet talep edeceğim iki piyade alayı için orada bulunan kıtaat vasıtasıyla, hiç olmazsa sıcak bir çorba hazırlatmaya imkân bulmanız çok muvafık olur" emrini verdi...

Bu emri müteakip, bütün gözler bu mıntıkaya, bu mıntıkada cereyan edeceği anlaşılan kanlı hâdisata çevrilmişti.

Ordu Kumandanı Leyman Paşa, kazanılan bu emsalsiz muvaffakiyetten dolayı Mustafa Kemal Bey'i bizzat tebrik için Gurup Karargâhı'na gelmişti. Mustafa Kemal Bey, Conkbayırı'nda düşmanın hazırladığı taarruzu Ordu Kumandanına anlattıktan sonra bu, taarruzu bizzat idâre etmek için harekete hazırlanmakta idi. Leyman Paşa, bunu muvafık görmedi:

— Sizin bizzat ateş hattına girmenize razı değilim, dedi.

Fakat Mustafa Kemal Bey, gülerek:

— Yapılacak hareketin neticesinden, başka türlü emin olamam, cevabını verdi.

Mustafa Kemal Bey, yanına Erkânıharp Heyetini alarak Çamlıktekke'den Kocaçimen istikametine doğru ilerlemişti. Fakat derhal başlarının üstünde bir gürültü peyda oldu. Bir düşman tayyaresi, bu küçük kafileyi dikkatle takip ediyordu. Mustafa Kemal Bey'le arkadaşları, gittikleri istikameti belli etmemek için derhal sağa sola doğru dağılmışlar. Fakat biraz sonra karanlık basması yüzünden birbirilerini kaybederek ertesi gününe kadar buluşmamışlardı. Mustafa Kemal Bey, yanında yalnız süvari ihtiyat zabitlerinden Zeki Bey olduğu halde tuttuğu yolu takip ederek Kocaçimen üzerinden Conk Bayırı'na gitmek istemiş. Fakat bu yol İngilizler tarafından tutulduğu için şiddetli bir ateşe maruz kalmış daha Cenuptan dolaşarak yorgun bir halde Conk sırtının şark yamaçlarına vasıl olabilmişti. Yorgunluk, açlık, uykusuzluk, bunlar, hiç olmazsa birkaç saat olsun istirahatı icap ettirmekte idi. Lâkin vakit dar, vaziyet nazikti. Mustafa Kemal Bey bir ân evvel tertibatını almak, düşmana hazırladığı son darbeyi vurmak fikrinde idi. Genç kuman-

danın beklediği iki yeni alaydan ancak birisi gelmişti. Bunun için orada bulunan Kumandanlarla Erkânıharbiye Heyeti, bir tek alayla yapılacak taarruzun neticesini meşkûk görmüşler, Mustafa Kemal Bey'in nazar-ı dikkatini celb etmişlerdi. Fakat muvaffakıyetin sırrını çok iyi kavramış olan bu kumandan:

— Çok kuvvete mâlik değilsek, elimizdeki kuvvetin azm-ü şiddetini arttıralım. Bu kuvveti, tasavvur ettiğimiz gibi kullanalım. Bu da kâfidir, cevabını vermiş, ikinci alayın gelmesini beklemeden hazırlığa geçmişti.

Verdiği emir, gayet basitti. Bu gecenin sabahında 28 Temmuz 1331 tam saat 4. 30 da birdenbire hücuma kalkılacak, ne bir top, ne bir bomba ve ne de bir tüfek patlatılmadan, yalnız süngülerle düşman siperlerine atlanacak ve derin bir azm-ü imanla beslenen kaderin hükmü, yerini bulacaktı.

Tan yerinde, hafif bir alaca karanlık başlamıştı. Sessiz sedasız siperlere giren hücum kıt'aları süngüleri takmışlar, tüfeklerine dayanmışlar, birer tunç heykel gibi dimdik duruyorlar; son emri bekliyorlardı. Türk siperleriyle düşman siperleri arasında, ancak 15-20 adımlık bir mesafe vardı. Birkaç dakika sonra siperlerinden fırlayacak olan bu kahramanlar, göz açtırmadan düşmanı olduğu yerde bastıracaklardı. Saka neferlerinden en büyük kumandana kadar herkesin kalbi coşkun bir heyecanla çarpıyor. Gözler, fosforlu saatlerin yelkovanlarından ayrılmıyor. Saniyeler, birer saat kadar uzun geliyordu.

Mustafa Kemal Bey de gelmiş; Çanakkale müdafaasının mukadderatında en büyük âmil teşkil edecek olan bu hücumu bizzat idâre etmek için ilk sipere girmişti. Bütün tertibatın tekmil haberini aldığı için tamamen müsterih bir halde, onun gözleri de saatin üstüne çevrilmişti. Harbiye mektebinden beri kıymetli bir hatıra olarak sakladığı Omega markalı saati, nihayet:

"4. 30 rakamı" üzerine gelmişti. İşte şimdi. Türk siperlerinden, o nazenin parlak süngüler bir anda fışkırıverecekti.

Hâlbuki bir, iki, üç dakika geçmiş. Hiçbir hareket eseri zuhur etmemişti. Eğer bir iki dakika daha geçerse ortalık ay-

dınlanacak, kesif birer yığın hâlinde bulunan hücum kıt'aları, düşman tarafından fark olunacak. Karadan ve denizden bir ateş kasırgası kopacak. Beklenen muvaffakiyet acı bir neticeye varacak.

Saat ayarlarının birbirini tutmadığını anlayan zeki kumandan, derhal bu korkunç vaziyeti değiştirmek, bir anda bütün hücum kıtalarını harekete getirmek için – harp tarihlerinin pek az kaydettiği – bir sevk ve idâre manevrası kullanmış. Etrafında bulunan zabitan ve efrada:

— Zannederim ki, düşman kaçmaya hazırlanıyor. Fakat biz buna müsaade etmeyeceğiz. Ben kaçan düşmanı gözlerimle görmek için ileri atılıyorum. Elimdeki kırbaca bakınız. Düşman hangi istikamete doğru kaçıyorsa, size işaret ederim; hepiniz birden oraya atılınız, dedikten sonra, siperin üstüne sıçramış, birkaç adım yürüdükten sonra, elindeki kırbacı ileri doğru kaldırmış, düşman siperleri üzerinde bir kavis çevirerek sallamıştı.

İşte o zaman, bir anda her taraf karışmıştı. Siperlerinden fırlayan Türkler, birer genç aslan çevikliği ile 15 – 20 adımlık mesafeyi bir hamlede sıçramışlar, karşılarındaki siperlerin içine atlamışlar, gafil avlanan düşmanın kıpırdamasına bile meydan vermeden, keskin süngülerini savurmaya başlamışlardı.

Harp tarihinde emsali pek az görülen bu parlak süngü hücumunun azameti karşısında biz sükût ediyoruz. Sözü yine İngilizlerin doğru sözlü Başkumandanı, General Hamilton'a veriyoruz. Türk askerinin hücumlarını tasvir ederken kelime bulmakta maharet gösteren bu kumandan:

"Bu muhaberede Türkler, bizim için bir afet oldular. Önlerinde durmaya yeltenenleri, süngülediler; yerlere serdiler. Conk Bayırı tepesinin zirvesini çarçabuk tarayarak temizlediler. Sonra kovanından çıkan arı sürüleri gibi etrafa saldırdılar. Biraz evvel güç halle yakalarını muhakkak bir ölümden sıyırabilmiş olan öteki kollar üzerine atıldılar. Bu hücumlara karşı durmak

isteyen kıt'aları da oldukları yerde imhaya koyuldular. İngilizlere bu derece kanlı ve pahalıya mal olan bu muhaberenin tafsilâtı, kâğıt ve kalemle asla ve asla tasvir olunamaz," diyor, kahraman Çanakkale müdafillerinin başına İngiliz kalbi ve İngiliz kalemiyle, kıymettar bir çelenk örüyordu.

Mamafih, Türklerin yarattığı bu zafer sahnesi karşısında General Hamilton hayran hayran durmuyor. Daha ilk hücumda bütün emir vasıtalarını harekete getiriyor, ortalık biraz ışır ışımaz, denizden ve karadan yağdırdığı binlerce yıldırımla, Conk Bayırı mıntıkasını kudurmuş bir cehenneme çeviriyor. Bu esnada, hücum kollarını idâre etmekle meşgul olan Mustafa Kemal Bey'in göğsünün sağ tarafında, birdenbire küçük ve siyah leke kararıyor. Yanında duran süvari zabiti Zeki Bey:

— Efendim!. Vuruldunuz, diye bağırıyor, metin kumandan, derhal elini kaldırıyor, fakat göğsünü değil, Zeki Bey'in ağzını tutuyor; askerin manevî kuvvetini sarsacak bir söz daha söylememesi için:

"Sus!" Diyor, heyecan içinde kalan bu genç zabiti susturuyor ve sonra elini kendi göğsü üzerinde gezdiriyor. Göğsüne çarpan bir misket tanesinin, talebelik hayatının kıymetli bir hatırası olarak sakladığı o, Omega markalı saate rast gelerek parça parça ettiğini anlıyor. "O günden itibaren, istikbalde tarihin en muazzam işlerini başarmaya namzet olan Mustafa Kemal'i; o gün muhakkak bir ölümden kurtaran bu tarihi ve şerefli saati, kıymettar bir hatıra olmak üzere Leyman Fon Sanders Paşa istemiş, yine o günün bir hatırası olmak üzere, arkasında L. Z. harfiyle Sanders ailesinin asalet taç ve arması bulunan siyah Okside ve Omega markalı kendi saatini de Anafartalar'ın en büyük kahramanına hediye etmişti."

ZAFER KUTLAMALARI VE TERFİLER

O gün İstanbul'da daha öğle ezanları okunurken, umumî karargâh birbirine girmişti. Evvelâ, binlerce düşmanın, birkaç saat zarfında süngüden geçirilivermesi, hayretle telâkki edilmişti. Fakat Ordu Kumandanı tarafından gönderilen harp raporları birbirini takip ettikçe, kazanılan zaferin azameti, hayret hudutlarını da geçmişti.

İstanbul derhal baştanbaşa donatılmış, Anadolu ve Arabistan'ın her tarafına telgraflarla zafer müjdeleri salınmıştı. Bu müjde, cidden milletin canına değmişti. Aylardan beri harp vaziyetinin musibet ve mahrumiyetleri içinde manen ve maddeten ıstırap çekmekle yaşayan ve bahusus her an düşmanın Çanakkale Boğazı'nı geçivermesi endişesiyle son günlerde pek bunalmış olan İstanbul halkının yüzü birdenbire gülüvermişti. Çanakkale kahramanlarına karşı aylardan beri herkesin kalbinde kaynayan şükran ve muhabbet, artık önüne geçilmez bir minnet ve hürmet kaynağı haline gelmişti. Herkes bu kahramanları ayrı ayrı tanımak, onların isim ve menkıbelerini kalplerinde taşımak ve hatta, onlara mukaddes bir sanem gibi tapmak istemekte idi. O güne kadar, yalnız ordu zabitanıyla arkadaşları arasında hürmetle anılan bir isim, şimdi yavaş yavaş

dalgalanıyor. En parlak mahfellerden, en ücra köşelere kadar hulûl ederek kalplere yayılıyordu. Bugüne kadar deveran eden kuvvetli bir şayiaya nazaran Enver Paşa:

— Şeref, ordunundur. Kimsenin ismi zikredilmesin, diye, resmî tebliğlerde bu ismin sık sık tekerrür etmesini istememişti.

Fakat halk, hakiki halâskârlarını, saka neferinden en büyük kumandanına kadar birer birer öğrenmişti. Hatta Beylerbeyi Sarayı'nda mahpus bulunan Hakan-ı sabık Abdülhamid bile ser muhafızı Rasim Bey'le haber göndermiş, Mustafa Kemal Bey'in bir resmini istetmiş. Resmi uzun uzun tetkik ettikten sonra Anafartalar Galibi'ne, gözleri yaşara yaşara dualar etmişti.

Muhakkak olan bir şey varsa, -bugüne kadar ancak kendisini tanıyanların perestişini celbetmiş olan– Mustafa Kemal Bey; bugünden itibaren, milletin müdrik ve münevver zümresinin kalbine yerleşmişti.

***

İttihat ve Terakki Merkez-i Umumîsî, telâş içinde idi. Bütün münakaşa mevzularını, Mustafa Kemal Bey'in şahsı teşkil ediyor. Hatta son zamanlarda Merkez-i Umumî'ye karşı pek yüksekten bakan Enver Paşa bile Merkez-i Umumî'ye gelerek bu hararetli müzakerelere iştirak eyliyordu. Bu mühim münakaşa ve müzakerelerde bir kısım İttihatçıların sözleri, şu noktada toplanıyordu:

"Harp uzuyor. Cephelerden gelen haberler, hoşa gitmiyor. Muhtelif mahrumiyetler içinde bunalan halk, vaziyetten şikâyet ediyor. Gayrimemnunların adedi gittikçe çoğalıyor. Muhalifler, harp aleyhtarları, felâketzedeler yalnız çoğalmakla kalmıyorlar. Bütün bu unsurlar, hükûmete ve Cemiyete karşı gizli bir kin besliyorlar. Kendilerini bu vaziyetten kurtaracak bir halâskâr arıyorlar. Mustafa Kemal Bey, her geçtiği yerde derin bir iz bırakan

mühim bir şahsiyetti. Şimdi bu Çanakkale Zaferi üzerine büsbütün ehemmiyet *kesbetti. Kazandığı şöhret, ona birçok taraftar temin edecek. Bize müthiş bir rakip kesilecek belki de günün birinde bizi deviriverecek."*

Ekserisi Enver Paşa taraftarı olan ve zabitlikten istifa ettirilerek murahhaslıklarda kullanılan zevatın bu sözlerine karşı başta Talât Bey olduğu halde ağırbaşlı Cemiyet erkânı tarafından şu suretle mukabele olunuyordu:

— Hayır. Mustafa Kemal Bey, her şeyden evvel askerdir. O, arkasında üniforması olduğu müddet zarfında bizim için en küçük bir tehlike bile teşkil etmez. Çünkü askerlerin siyâsetle alâkadar olmalarının aleyhinde bulunduğu için, siyasî işlere girmez. Eğer bu zattan çekiniyorsak, çekinmemizin esbabını tetkik edelim. Halkı aleyhimize kışkırtan yolsuzlukların önüne geçelim. Kimsenin hoşnutsuzluğuna meydan vermeyelim.

Üç dört gün kıyıda köşede gizli gizli cereyan eden bu münakaşa ve müzakerelerde galebe yine ağır başlı zümrede kalmıştı. Çünkü kazandığı şöhreti, Cemiyet ve Hükûmetin aleyhinde bir silâh gibi kullanmasından korkulan Mustafa Kemal Bey, 14 Ağustos'ta da General Hamilton'a son büyük darbesini vurarak, 12 Nisan 1331 günü söylediği:

"Çanakkale'den geçilmez."

Sözünü, silâhıyla teyid ettikten sonra, yerine Feyzi Paşa'yı tevkil etmiş. Aylardan beri, en çetin ve meşakkatli bir harp sahasında yıpranan vücuduna biraz sükûn ve istirahat vermek için İstanbul'a gelmiş, Şişli'deki evinin münzevi köşesine çekilmişti.

Halbuki onun, Yusufçuk Tepesi'nde Çanakkale'nin son zaferini temin ettiği ve General Hamilton'un: "- Bu derece güzide efrada, zaman-ı hazır muharebatında pek ender tesadüf olunur" dediği, İngiliz asilzadegânından mürekkep İkinci Mavnd Yaya Süvari Fırkasını 34'üncü ve 64'üncü alaylarla tamamen mağlûp ve perişan eylediği günden dört gün sonra, gazetelerin tebligat-ı resmiye kısmına şu iki kısa resmi ilân dercettirilmişti:

Terfi

"Taraf-ı eşref-i mülûkâneden, Başkumandan vekili ve Harbiye Nazırı Enver Paşa Hazretlerinin rütbeleri ferikliğe terfi buyurulmuştur."

Ertesi günkü gazetelerde de şu ilân nazar-ı dikkati celbetmişti:

"Müttefik-i hassülhassımız Almanya İmparatoru haşmetlû Vilhelm Hazretleri tarafından, Başkumandan vekili ve Harbiye Nazırı Ferik Enver Paşa Hazretlerine meziyet-i askeriye nişanı ihda olunmuştur"

Bu iki ilânı derceden bazı gazeteler, son Çanakkale Zaferi ve diğer Türk cephelerinin de metanet ve resaneti hakkında birçok sitayişlerde bulunduktan sonra, bütün bunları, genç başkumandan vekilinin cümle-i muvaffakıyetinden addetmişlerdi.

Fakat. Aradan bir gün geçer geçmez, Âyan Meclisi'nde büyük bir velvele yükselmişti. Bakkallar vesaireler Cemiyetlerinin yaptıkları ihtikâra karşı lakayt kalan hükûmeti tenkit için kürsüye çıkan Ahmed Rıza Bey, artık ağzından tamamen baklayı çıkararak bu bahsi şümullendirmiş. Beşinci Sultan Mehmed'e fuzulî olarak gazilik unvanı verildiğinden başlayarak:

— Harblerde, hayatları pahasına çalışanlar, Türk Ordusu'na zafer ve şeref kazandıranların isimlerinden bile bahsedilmediği halde Enver Paşa'ya feriklik veriliyor. Abdülhamid devrinde, birkaç sene zarfında birkaç rütbe atlayanlar gözümüze batıyordu. Unutmayalım ki, bugün ferikliğe terfi ettiren Enver Paşa, Harbiye Mektebi'nden neş'et edeli henüz on iki sene olmuştur, feryadını yükseltmişti.

Tabiidir ki, bu hâdise İstanbul muhitinde ne büyük bir hayret tevlid etti ise, Cemiyet mahafilinde de o derece hiddet husûle getirmişti. Ahmed Rıza Bey'i susturmak için bazı mühim zevat araya girmişti. Fakat Ahmed Rıza Bey o kadar sinirli bir halde idi ki, bütün teklifleri reddetmiş. Hatta kendisinin Cemiyetten tardedileceği tehdidine karşı da:

— Kim kimi tard ediyor? İttihat ve Terakki Cemiyeti'nin bânisi benim. Onlar değil. Onlar beni tart etmeden ben onları tart ederim, cevabını vermişti.

İstanbul bu meselenin dedikodularıyla çalkalanırken, mühim bir garibe daha zuhura gelmişti. Harbiye Nazırı Enver Paşa, bütün makamat-ı askeriyeye birer tezkere ve ordu kumandanlarına da birer telgraf yazmış; Taraf-ı eşref-i padişahîden, rütbesinin ferikliğe terfi ettirildiğini – usulen – bildirmişti. Tabiidir ki, her yerden birçok cevap ve tebrik telgrafları gelmişti. Fakat, Suriye'den, Dördüncü Ordu Kumandanı Cemal Paşa'dan gelen cevap telgrafının imza yeri, Enver Paşa'yı hayretlere gark etmişti. Çünkü o tarihte Liva rütbesini haiz olan Cemal Paşa, Enver Paşa'yı hürmetli bir lisân ile tebrik ettikten sonra imzasının üstüne Birinci Ferik sıfat ve unvanını vazeylemişti.

Cemal Paşa'yı, Birinci Ferikliğe kim terfi ettirmişti? Bu suâlin cevabı, şundan ibâretti:

Cemal Paşa, kendisini daima müsavi ve hatta biraz da mütefevvik gördüğü eski komite arkadaşı Enver Paşa'nın Ferikliğe terfi edildiğine muttali olur olmaz, o da derhal aralarındaki müsavi ve müvaziliği muhafaza etmek istemiş, bizzat kendi kendisini terfi ettirmiş. Çektiği cevap telgrafının altına bu suretle yazarak göndermiş, Enver Paşa'ya, beraberce yürümeleri lâzım geldiğini nazikâne ihsas etmek istemişti. Eğer bu hareket; bir başkası tarafından yapılmış olsaydı, hiç şüphesiz ki ya, deliliğine hükmedilir ve yahut da küstahça bir şımarıklık telâkki olunarak derhal Divan-ı harbe verilirdi. Nitekim Enver Paşa da fenâ halde sinirlenmiş: telgrafı Vükelâ Meclisi'nde göstererek askerliğin ruh ve inzibatını ihlâl eden bu mücaseretten şikâyet eylemişti. Fakat derhal Talât Bey'le diğer arkadaşları araya girmiş; Cemiyet erkânı arasında sükûn ve ittihada en çok riâyet edilmesi lâzım olan böyle bir zamanda bir mesele çıkarılmaması için Enver Paşa'nın sinirleri teskin edilmiş. Cemal Paşa'nın hidemat-ı memduhasına binaen ferikliğe terfi hakkında bir inha yazdırılarak Beşinci Sultan Mehmed'e gönderilmiş. Aynı zamanda Cemal Paşa'ya da bir telgraf çekilerek:

"Ferikliğe terfi edildiniz, tebrik ederiz," denilmişti.

Bu meselenin dedikodusu da birkaç gün devam ettikten sonra geçivermiş. Zafer ümitleri, yeniden baş göstermişti. Çünkü Sırbistan'ı ortadan kaldırarak İstanbul'la doğrudan doğruya rabıta tesis etmek isteyen Alman ve Avusturya Orduları şiddetle taarruza geçerek Sırp Ordusu'na şiddetli bir darbe indirmişlerdi. Bilhassa şu telgraf, bütün İstanbul halkını heyecana vermişti:

"Viyana 20 Eylül 1915 - Resmi

Alman ve Avusturya bataryaları, dün Sava ve Tuna'nın cenup sahillerindeki Sırp mevziilerini bombardıman etmişler ve düşman topçusunu iskât eylemişlerdir. Belgrad, ateşimiz altına alınmıştır. Bosna hududunda, Derina nehri mansabında kıtaatımız Sırp ileri müfrezelerini basmışlar, bunları dağıtmışlardır."

Yine her taraf bayraklarla donanmış. Yine zafer şenlikleri yapılmıştı. Aradan birkaç gün geçer geçmez Bulgaristan'ın da seferberliğini ilân etmesi, Bulgar talebelerinin Sofya'daki Osmanlı Sefareti binası önünde, dostane nümayişler icra eylemesi kalplerdeki zafer ümitlerini kuvvetlendirmişti. O aralık Meclis-i Mebusan'a gelerek umumî vaziyet hakkında mebusları tenvir etmek isteyen Harbiye Nazırı Enver Paşa, Çanakkale'de kazanılan zaferin azamet ve ehemmiyetinden bahsettikten sonra, sözü yapılacak işlere çevirmiş. Birinci Kanal hareketinin bir muvaffakiyetsizlik olmadığını söylemiş: "Sina çöllerini geçtik. Kanal'a vardık. İngilizlerin tedarikâtını tetkik ettik. Neticede anladık ki: Mısır Seferi'ni yapabileceğiz" demişti...

Enver Paşa'nın bu sözleri, bazı hayalperverlere yine büyük ümitler vermişti. Hâlbuki birçokları bu hususstaki hislerini saklamayarak Enver Paşa'nın bu parlak nutkuna:

"Yem borusu," demişlerdi. Enver Paşa'nın –hiçbir hesap ve kitaba istinad etmeyen– bu nutku, hiç şüphesiz ki hayalden ibâretti. Fakat onun o sıralarda daima ikbale doğru yürüyen talih yıldızı, bir müddet daha sadakat göstermiş, zafer ümit-

lerini kuvvetlendirecek hâdiseler zuhura gelmişti. Bulgarların da ittifak hükûmetleriyle müştereken harbe girmesi. Bir taraftan Alman ve Avusturya Ordularının amansız taarruzları karşısında bunalan Sırbistan'ın, diğer taraftan da Bulgar hücumlarına maruz kalarak her gün parça parça erimesi; Osmanlı Zaferinin de kuvvetlenmesi demekti. Bahusus kahraman Sırp Ordusu, memleketlerini adım adım arslanlar gibi müdafaa ettikten sonra inhilâl etmiş. Alman ve Avusturya trenleri, neşeli zafer düdükleri çalarak Sırbistan'dan geçtikten sonra, coşkun tezahürat arasında İstanbul'a gelmişti. İşte o zaman, Osmanlı Hükûmetini bu harbe sürükleyenler; muhaliflerinin karşılarına dikilmişler:

— Gördünüz mü? İşte bu, yakında kavuşacağımız zafer-i nihainin en şerefli bir merhalesidir, demişlerdi.

Fakat aradan az bir zaman geçer geçmez anlaşılmıştı ki, bu şerefli merhale de bir serabdan ibâretti Çanakkale kahramanlarının çelik sinesini yarıp İstanbul'a geçmeye muvaffak olamayan İngiliz ve Fransızlar, Cihan tarihinin kaydetmediği acı bir mağlûbiyeti kabul ederek nihayet Gelibolu Yarımadası'nı terk edip gitmişlerdi. Fakat buna mukabil, Selânik'i işgal ederek oraya yerleşmişler. Çanakkale mağlûbiyetinin acısını çıkarmak için Rumeli'de büyük bir galibiyet teminine teşebbüs etmişlerdi.

General Saray'ın kumanda ettiği bu muazzam itilâf ordusu, evvelâ Yunanistan'ı tazyik etmiş. Cebren harbe sürüklemişti. Bu vaziyet, Alman ve Avusturyalılardan ziyade, Osmanlı kabinesini telâşa düşürmüştü. Çünkü Çanakkale mağlûbiyetinin intikamını almak isteyenlerin – hiçbir ciddi müdafaa eshab ve vesaitine mâlik olmayan – Edirne vilâyeti arazisini çiğneyip geçerek Çatalca istihkâmları önüne dayanıvermeleri pek mümkündü.

ŞERİF HÜSEYİN VE ARAP İSYANI

İstanbul halkında yeniden bir telâş başlamış. Bu da, başta Enver Paşa olduğu halde, İttihat ve Terakki rüesasının maneviyatını bir daha sarsmıştı. Bu sırada kabinede birtakım tebeddüller husûle gelmişti. Meclis-i Mebusan Reisi Halil Bey, Hariciye Nezareti'ne geçirilmişti. Evvelce istifa eden ve bu istifasından pek güçlükle vazgeçirilen Şeyhülislâm ve Evkaf Nazırı Hayri Bey – üçüncü bir vazife olarak – Adliye Nezareti'ni de deruhde etmişti. Adliye Nazırı İbrahim Bey'e Şûray-ı devlet Riyaseti verilmiş, Edirne Valisi Hacı Adil Bey – Halil Bey'in yerine – Meclis-i Mebusan riyasetine getirilmişti. Sadrazam Said Halim Paşa'ya gelince, bu zatın de tarafı eşref-i mülûkâneden, Mısır Hidiviyeti'ne nasb-ü tayin buyurulacağı işitilmişti. Fakat bu rivâyet, akıl ve mantık ile düşünenler üzerinde gülünç bir tesir husûle getirmişti. Mısır, tamamen İngilizlerin elinde idi. Filhakika Enver Paşa Meclis-i Mebusan kürsüsünde irâd ettiği son parlak nutkunda ikinci bir Kanal hareketi ile Mısır'ın fethedilivereceğini kat'iyete yakın bir lisan ile söylemiş ise de, henüz bu da hayal çizgisinden ileri geçmemişti. Bu vaziyette Mısır'ın Osmanlılarla alâkasından bahsetmek bile gülünç bir şeydi. Artık buraya taraf-ı eşref-i mülûkâneden yeni bir Hidiv tayin buyurtmak hiçbir akıl ve mantık ile ölçülemezdi. Meselenin bu gülünç cephesi yanında, bir de acıklı tarafı vardı: Mısır Hidivi Abbas Hilmi Paşa.

Zahiri münâsebetler, ancak resmiyetin verdiği sun'i bir nezaketten ibâretti. İttihat ve Terakki Merkez-i Umumîsi'nin, Mısır Hidivi Abbas Hilmi Paşa'yı Arap ittihat ve istiklâlinin başlıca mürettip ve müşevviklerinden addettiğine dair bizzat İttihatçılar tarafından söylenen sözler, bu zata karşı beslenen emniyetsizliğin sebep ve mahiyetini göstermekte idi. Nitekim İttihat ve Terakki Cemiyeti ile anlaşmış olan Mısır'daki Hızbülvatani Cemiyeti'nin Hidive karşı: aleyhtarlık göstermesi de Cemiyetin gizli teşvik ve siyâsetine atfedilmekte idi. Bunun içindir ki, vaktiyle Hidiv Abbas Hilmi Paşa'nın resmî ziyâreti müteakip Babıâli'de Sadaret dairesi kapısından çıkarken maruz kaldığı suikast İttihatçılara tahmil edilmek istenilmişti.

Vâkıâ, Abbas Hilmi Paşa'ya kurşun atan genç, bir Mısırlı talebe idi. Fakat bu mütecasir, o anda kurşunlarla delik deşik edilmiş, bir tek kelime söylemeden can vermişti. O zaman bu meseleyi Cemiyete atfedenler:

— Kapının önünde bulunan resmî ve sivil zabıta memurları, eğer isteselerdi bu genç Mısırlıyı diri olarak tutabilirlerdi. Hâlbuki bu gencin etrafını alan İttihatçı fedailer, onu bililtizam öldürdüler. Çünkü ifâdesine imkân bırakmak istemediler, demişlerdi.

Arasında İttihatçılarla bu derece gerginlik olan Hidiv Abbas Hilmi Paşa, harp ilân edildiği zaman Avrupa'da idi. Ondan sonra da Mısır'a gidememiş, İstanbul'a gelmişti. Uzun müddet İstanbul'da kaldıktan sonra, tekrar Avrupa'ya avdet etmişti. Şimdi, Sadrazam Said Halim Paşa'nın Mısır Hidiviyetine tayin edileceğinden bahsedilirken buna, şu esbab-ı mucibe gösterilmekte idi:

"Hidiv Abbas Hilmi Paşa'nın İngiltere hükûmetine arz-ı dehalet ettiği anlaşılmıştır. Vakıa müşarünileyhin parası kalmamıştır. Viyana'da ve badehu İsviçre*'de müzayaka-i* şedide içinde yaş*amaktadır.* İhtimal ki bu *sebepten böyle bir teşebbüste bulunmuştur. Fakat bugün tâbiyet-i Osmaniye'de bulunan bir zâtın her hangi bir sebeple düşmanlara iltica etmesi hoş görülemez. Buna binaen Hidiviyetten azli lâzım gelir."*

Tabiidir ki bu sözler, gülünç olmaktan ileri geçemiyordu. Çünkü dört tarafı ateş alan bir evin en kıymetli eşyalarını unutarak şaşkınlıkla yalnız gecelik takkesini kurtarmaya benziyordu.

Asıl hakikate gelince: Harbin başladığı günden beri kabineyi hoşnutsuzlukla idâre eden Said Halim Paşa, artık Cemiyet erkânına ve kabine azalarına pek ağır geliyor. Yavaş yavaş istiskal edilen bu zât, böyle hayalî vaatler ve sairelerle avutularak sadaret makamından uzaklaştırılmak isteniliyordu. Mamafih, pek zeki bir zat olan Said Halim Paşa, kendisini zorla iktidar makamına getirenlerin maksatlarını yavaş yavaş hissediyordu. Fakat azamet ve vekarına pek mağlûb olduğu için hissiyatını saklıyor; Mısır Hidiviyeti vaatlerine inanıyor gibi görünüyordu.

Eh, bu hayalin hakikat olmak ihtimali de büsbütün imkândan uzak değildi. Çünkü Cemal Paşa, İkinci Kanal seferi hazırlıklarını bitirmiş. Mısır'ı fethedebilmek için elinden gelen gayrette kusur etmemişti.

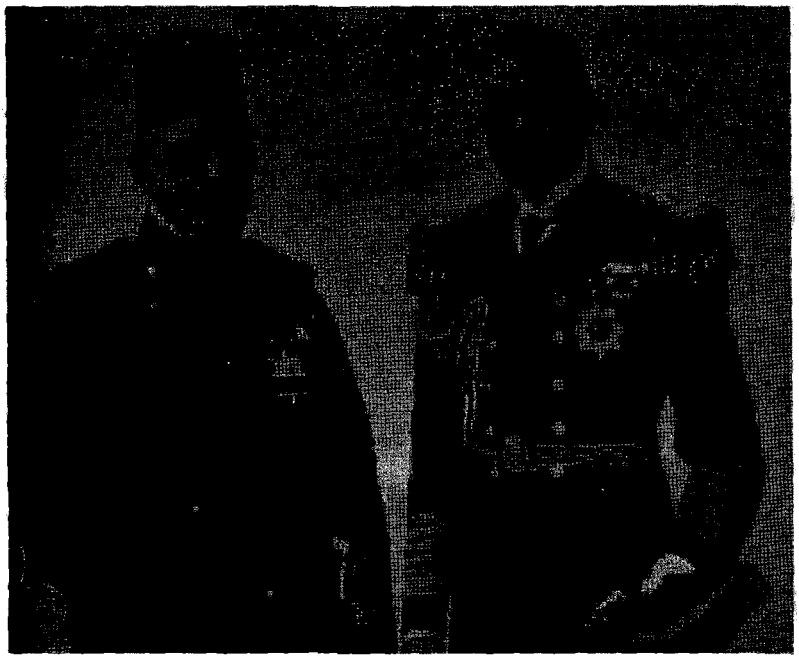

Mısır Hıdivi Abbas Hilmi Paşa ve İngiltere Kralı

Bu esnada, Suriye ve Filistin'de büyük bir faaliyet hüküm sürmekte idi. Cemal Paşa, ordu karargâhını Kudüs'te tesis etmiş, 1915 senesini tamamıyla ikinci Kanal seferinin hazırlıklarıyla geçirmişti. Bir taraftan askerî hazırlıklar yapılırken diğer taraftan da Mekke Emiri, Şerif Hüseyin Paşa, İbnürreşid, İbnüssuud gibi en büyük Arap rüesasıyla muhaberata girişmiş. Yakında Halife ordusunun yapacağı büyük harekete muzaheretlerini temin etmek istemiş. Bu uğurda da yüz binlerce altın lira sarf etmişti. Esasen Cemal Paşa'nın tahsisat-ı mesture faslı hemen hemen hudutsuz gibi idi. Elimizde bulunan ve resmi kayıtlardan aynen çıkarılan rakamlara nazaran Mısır seferi için 330 senesinde Almanya hükûmeti tarafından Cemal Paşa'ya – elden kaydıyla – 194. 938 altın lira gönderildiği gibi 331 senesinde de 174. 198 altın lira verilmişti. Bunlara, muhtelif yerlerde sarf edilmek üzere gönderilen diğer paralar da nazar-ı dikkate alınırsa, Cemal Paşa'nın tahsisat-ı mesturenin hesabının yekûnu, 710. 732 altın liraya baliğ olmakta idi. Bu paradan 141. 260 lirası, muhtelif tarihlerde İbnürreşid'e verilmiş; buna mukabil kendisinden pek çok istifadeler temin edilmişti. Aynı zamanda, bu para sayesinde Suriye ve Filistin'de de birçok işler görülmüş: bilhâssa düşmanın casus şebekeleri meflûc bir hle getirilmişti.

İkinci Kanal seferi için bütün hazırlıklar bittikten sonra. Birinci Kuvve-i Seferiye Kumandanı unvanını almış olan Fon Kres harekete geçmişti. 1332 senesi Nisanının 10'uncu *(23 Nisan 1916)* günü hareket eden ve ağır ağır Kanal'a doğru ilerleyen bu Kuvve-i Seferiye, Bi'rülabd'da düşmanla karşı karşıya geldi. İngilizler, Birinci Kanal taarruzunu defettikten sonra Sina şibih cezirесine geçmişler. İhtiyatla ilerlemişler, bu hatta kadar gelmişlerdi.

Fon Kres, derhal taarruza geçti ve iyi bir muvaffakıyet elde etti, düşmana bir hayli telefat verdirerek geri attı. Epeyce de esir aldı. Fakat düşmanı takibe devam etmedi. Ureyş ve Şelâle'ye çekildi. Orada bir müddet bekledi. Bu bekleme, 22 Temmuza

kadar devam etti. Bu tarihte Fon Kres, tekrar taarruza geçti. Fakat bu defa talihi yardım etmedi. Rumanî'de düşman ileri kıtaatının işgal ettiği mevzilere hücum ederken düşman süvarisi tarafından şiddetli bir tazyik karşısında kaldı. Bütün kuvvetini sarf etmesine rağmen bu tazyika dayanamadı. Epeyce esir vererek geri çekilmeye mecbur kaldı.

Maddi ve manevi birçok fedakârlıklar ihtiyar edilerek hazırlanan İkinci Kanal Seferi de nihayet böyle acı bir netice ile hitam bulmuş, Şehit ve mecruh, 1000 kişi ile 3 Piyade Taburu, iki makineli tüfek, bir Cebel Topçu ve bir İstihkâm Bölüğü ile daha bazı kıtaların esir düşmelerine mal olmuştu.

Vaziyet, tehlikeli bir hâl almıştı. Çünkü Hicaz'da da isyan ve harp başlamıştı. Hicaz isyanı İttihat ve Terakki tarihinin en mühim fasıllarından birini teşkil ettiği için burada muhtasar bir tarihçe yapmak iktiza eder. Meşrutiyet ilân edildiği esnada, Hicaz ve Yemen vilâyetleri, birer suiistimal membaı hâlinde idi. Hicaz Valisi Ratib Paşa, Mekke Emiri Şerif Ali Paşa ile uyuşmuş, vilâyeti şahsi malikâne haline getirmişlerdi. Meşrutiyet'in

Şerif Hüseyin

feyzini her tarafta sür'atle neşretmek isteyen İttihat ve Terakki Cemiyeti, Hicaz halkının göklere çıkan şikâyeti karşısında, derhal bu iki zatı azletti. Mekke Emirliği, Şerif Avnillâh Paşa'ya tevcih edildi. Fakat bu zat da makamına vasıl olmadan vefat ettiği için Emaret, Şerif Hüseyin Paşa'ya intikal eylemişti.

Şerif Hüseyin Paşa'nın, Emaret makamına gelmesi Hicaz'da ailevî bir ihtilâf husûle getirmişti. Şerif Abdülmuttalib evlâtları ve Obâdile namıyla iki koldan mürekkep olan Şerif ailesi, eskiden beri birbirlerini çekememektelerdi. İttihat ve Terakki Cemiyeti, Şeriflik makamına Şerif Hüseyin'i getirmekle onun mensup olduğu Abdülmuttalib evlâtları kulübüne – Hicaz havalisinde – bir şeref temin etmişti. Bundan sonra İttihat ve Terakki Cemiyetinin yapacağı bir şey varsa artık burada açık ve dürüst bir siyâset takip etmekti. Fakat Cemiyet hata etti. Ailelerinin gasp edilen bazı hukukunu istirdat için İstanbul'a gelen Şerif Hüseyin'in hısımlarına fazlaca yüz verdi. Hatta Cemiyetin bazı nafiz erkânı bunlarla adeta bir hususiyet tesis etti. Esasen kıldan nem kapan bir adam olan Şerif Hüseyin, bu vaziyet karşısında kendi mevkiinden şüphelendi.

Bu sırada İttihatçılar tarafından Hicaz'a bir heyet gönderildi. Bu heyet, Hicaz'ın hâl ve ahvalini tetkik edecek, orada asrın en son tekâmülâtına uygun bir idârenin tatbiki mümkün olup olamayacağını tetkik edecekti. Hâlbuki bu, hiç şüphesiz ki, bir hayalden ibâretti. İstanbul'da bile mevcut kanunların tamamıyla tatbikinden âciz kalındığı bir zamanda, Hicaz'da böyle İsveç ve yahut Felemenk hükûmetlerinin idâre tarzına benzeyen ıslahat ve tesisat yapılabileceğine inanmak için mecnun olmak gerekti. Böyle olmakla beraber, İttihatçıların bu tasavvuratı Hicaz'da şüyu bulur bulmaz halk arasında büyük bir dedikodu husûle gelmiş. Asırlardan beri Ebû Nümey'in çöl kanunuyla idâreye alışmış olan halk ahkâm-ı şer'i şerifi ihlâl eden böyle Frenk kanunlarıyla idâreyi kabul etmeyeceklerini ihsas etmişlerdi. Şerif Hüseyin'in aleyhtarları bu vaziyetten istifade etmek istemişler:

— Şerif Hüseyin, halk üzerinde gizlice tesir yapıyor. Bu adam bu mevkide iken hiçbir şey yapmaya muktedir olamazsınız, diye İttihatçılara fit vermişler; aynı zamanda Şerif Hüseyin'e de haber göndererek:

— Biz, İttihatçıların içini dışını biliyoruz. Buraya, ıslahat namı altında bir takım Frenk bid'atleri sokacaklar. Mübârek Hicaz topraklarının kudsiyetine büyük bir darbe vuracaklardır. Bunların maksatları da halkın fikrini açarak hanedanımızın kıymet ehemmiyetini ıskat etmek, emaret ve şerafeti ilga etmektir. Eğer siz, böyle bir ıslahata müsaade ederseniz, mübârek ecdadımızın lâneti altında can verecek. Bugün dünyanızı, yarın da ahretinizi berbat edeceksiniz, diye, Şerif Hüseyin'i İttihatçılar aleyhinde harekete sevk etmişlerdi.

T. E. Lawrance

Bu ikiyüzlü propaganda da hâl tesirini göstermişti. Zaten İttihatçıların vaziyetinden şüphesi olan Şerif Hüseyin'in endişesi tezayüd etmişti. İttihatçılara, Şerif Hüseyin'in bir ıslahat düşmanı olduğuna dair kat'i bir kanaat gelmişti.

Hâlbuki Şerif Hüseyin, Emaret makamına gelir gelmez, eski emirlerin idâresizliğinden doğan birçok fenalıkların önüne geçmiş, o havalide asayişi ıslah ederek oldukça kuvvetli bir emniyet tesis etmişdi. Hükûmete asi olan bazı kabileleri tedip eylemiş, mutlakıyet idâresinin zulüm ve seyyiatına hitam vermişti. Şüphesiz ki, bunlar da birer ıslahat eseri idi.

Şerif Hüseyin'in bu faaliyeti de derhal başka türlü tefsir edilmiş, aleyhine bir hüküm verilmişti. Meşrutiyet'in ilânını müteakip her yerde zuhur eden türediler, çarçabuk Hicaz havalisinde de türemiş ve üremişti. Meşrutiyet'in ilk gününden beri İttihat ve Terakki Cemiyetinin şeref ve hayatını kemirmiş olan bu zümre – Anadolu'da, - Rumeli'de, Irakta olduğu gibi – Hicaz'da da Halk ile Hükûmet arasına girmişler; birçok hoşnutsuzluklara sebebiyet vermişlerdi. İttihat ve Terakki Cemiyeti'nin kudret ve nüfuzuna istinad ederek bir taraftan

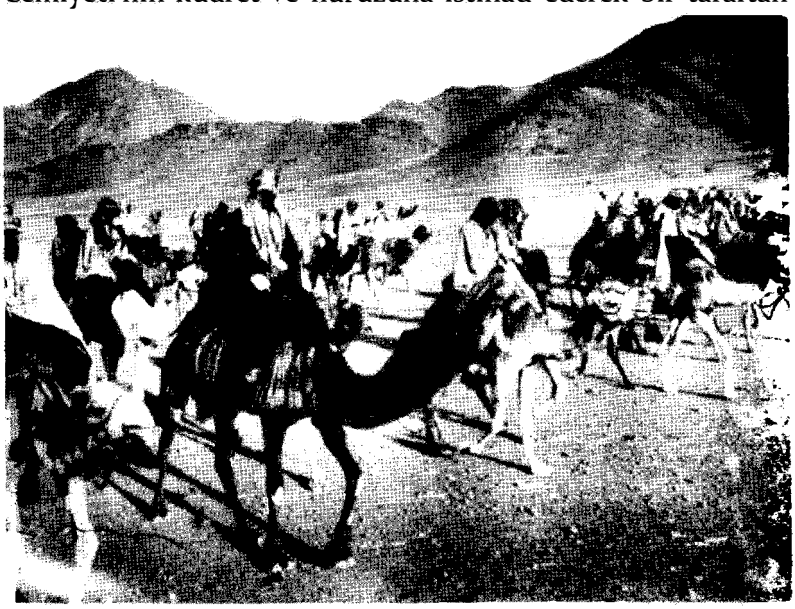

Arap İsyancılar

Hükûmet memurlarını birer kukla gibi ellerinde oynatan bu tufeyli makulesi, diğer taraftan da Şeriflerin ve hatta bizzat Emirin harekâtına müdahaleye başlamışlar; her tarafta şikâyet sebeplerini arttırdıkça artırmışlardı.

Gerek Babıâli ve gerek İttihat ve Terakki Merkez-i Umumîsi - memleketin içinde ve dışında- zuhura gelen birçok gailelerin altında ezilmekte idi. Her gün Hicaz'dan gönderilen jurnallerin kıymet ve mahiyetini inceden inceye tetkik edecek halde değildi. Ekserisi tasniat ve tezvirattan *(yalan dolandan)* ibâret olan bu jurnaller üzerine İstanbul'da yanlış hükümler veriliyor; Hükûmet kuvvetleri, lüzumsuz izâcâta alet ediliyor. Bilhassa masum Türk askeri ile Halk ve Bedeviler arasında derin bir uçurum husûle getiriliyordu.

Halk ve Emir ile hoş geçinen vali ve memurlar, Cemiyetin bu tufeyli güruhu tarafından hazmedilemiyor, bunlara aleyhinde derhal İstanbul'a jurnaller gönderiliyor. Güya Cemiyetin gayesine hizmet eden - fakat hakikatte Cemiyetin ana programını ayaklar altında çiğneyen - vali ve memurlardan başkaları sık sık değiştiriliyor ve yahut azlediliyordu. Bu müzebzep *(karışık)* hâl, Balkan harbinin takaddüm ettiği zamanlara kadar devam etmişti. Yemen isyanını bastırmak için gönderilen Erkânıharbiye-i Umumiye Reisi İzzet Paşa, o havalinin şikâyet ve ihtiyaçlarını tetkik ederken bu yolsuzluk ve idâresizlikleri de görmüş vaziyetin nezaketini Babıâli'ye bildirmişti. Gerek Babıâli ve gerek İttihat ve Terakki Merkez-i Umumîyesi, ancak o zaman kendini toparlayabilmiş; Asir mutasarrıfının azli, bütün bu fenalıklara sebebiyet verenlerin tebdili gibi teşebbüslerle yapılan hatalar tamir edilmek istenilmişti. Fakat Balkan Harbi'nin zuhuru, her işi altüst edivermişti. Harbin devam ettiği müddette keşmekeş içinde geçti. Ne, Hükûmetin acz ve tereddüdü kuvvet kesbedebilirdi. Ve ne de Şerif Hüseyin'in İttihatçılara karşı beslediği şüphe silinebildi.

Bu sıralarda Arap ittihad ve istiklâli cereyanları açılmış, bu işin elebaşları arasında Şerif Hüseyin'in de adı söylenmeye baş-

lamıştı. Hükûmet – evvelce arz ettiğimiz vechile – Suriye ve Arabistan'daki siyâsetini tebdile mecbur kalmıştı. Rumeli'de Arnavutlara karşı takip edilen şiddet siyâsetinin kötü bir netice verdiği tahakkuk etmişti. Buna binaen, Suriye ve Arabistan'da mülâyim bir idâre usulü tatbiki tasavvur edilmekte idi. buna binaendir ki, Suriye ve Filistin'deki Arap komitecilerinin ef'al ve harekâtı affedilmiş, bunlara dair olan evrak hükûmetin battal torbalarına girmişti. Artık yapılacak bir şey kalmıştı. Araplarla meskûn vilâyetlere aklı başında ve idâreli valiler yollanılacak; kül altında kalan ifsadat ateşi, dirayetli tedbirlerle büsbütün imha olunacaktı.

Bu gaye ile hareket eden Hükûmet, işe valilerden başlayarak girişmişti. Bu sırada Enver Paşa'nın tavsiyesi üzerine sabık Yanya Müstahkem Mevki Kumandanı Vehib Bey de Hicaz valiliğine tayin edilmişti. Hicaz gibi – yerli ve ecnebi – birçok ihtirasatın çarpıştığı bir yere gönderilecek ve oradaki nâzik cereyanları

Lawrence ve Şerif Faysal

idâre edecek zâtın her sözü ve her hareketi ölçülü olmak lâzım gelirdi. Bahusus bu zat, Şerif Hüseyin gibi gayet zeki ve fakat Hükûmete karşı fevkalâde şüpheli bir adamla muvazi bir şekilde yürüyecekti. Vehib Bey'in tayini üzerine bütün hassasiyeti bir kat daha uyanmış olan Şerif Hüseyin, fenâ haberler almaya başlamıştı. Yeni Valinin, daha memuriyet mahalline gelirken Cidde ile Mekke yolu üzerinde, bir takım hoşnutsuzluklar tevlid ettiği:

— Mekke'ye varır varmaz, Şerif'in ya kendini ve yahut başını, İstanbul'a göndereceğim, dediğine dair akseden rivâyetler, Şerif Hüseyin'i hayretler içinde bırakmıştı.

Artık yerine yerleşen yeni valinin birdenbire büyük bir şiddetle işe başlaması, hem Şerifin, hem de muhitinin endişesini arttırmıştı. Ahali ve urban arasında Hükûmete karşı adeta tehditkâr bir vaziyet baş göstermeye başlamıştı. Bu hâli hisseden Vehib Bey derhal mesleğini tebdil etmiş, bu tehlikeli vaziyeti tatlılıkla geçirmiş. Fakat ne çare ki, bu vaziyet fenâ bir şekilde neticelenmişti. Hem Şerifin adâvet ve husumeti tahrik edilmiş; hem de İngilizlere karşı temayülâtın artmasına sebebiyet verilmişti.

Harb-i Umumi başladığı zaman başta İmam Yahya olmak üzere bütün Arabistan Türklere karşı teveccühkâr cephe almıştı. Buna rağmen Şerif Hüseyin aleyhtarlarının tezviratı artmıştı. Nihayet bunların İstanbul'a gönderdikleri evrak, Şerif tarafından yakalanmıştı. Şerif Hüseyin Paşa, bu evrakı oğlu Faysal Bey'in eline vermiş. Kendisine isnat edilen şeyleri ret ve cerh edecek delâili izah etmekle beraber artık bu tezvirat ve tasniata nihayet verilmesi ricasıyla İstanbul'a göndermişti, Faysal Bey, İstanbul'da Talât Bey'le diğer Hükûmet ve Cemiyet erkânı tarafından dikkatle dinlenilmiş, kendisine icap eden teminat verildikten sonra, memnunen geri çevrilmişti. Nitekim Cemal Paşa'nın Birinci Kanal seferine dâvet ettiği Şerif Hüseyin, bu harbe bizzat iştirak etmemişse de, mükemmelen teçhiz edilmiş bir müfreze ile iki oğlunu göndermişti. Bütün bunlar,

Şerif'in hüsniyetine delâlet edebilirdi. Fakat bu vaziyet, iyi bir şekilde idâre edilememişti. İstanbul'da Faysal Bey'e verilen teminata rağmen Mekke ve Medine'de Şerif Hüseyin hakkında çevrilen entrikalar eksilmemişti.

Bütün bunların esbap ve müvellidi ise, yabancılar değil. Emaret makamına göz dikenlerdi. Bu dedikoduya âlet olan Osmanlı Hükûmeti memurları ise, gafil birer vasıtadan ibâretti. Aradan çok geçmeden, Suriye'deki feci hâdiseler zuhura gelmişti.

Mevki ve makamı itibariyle Araplar üzerinde bir velâyet ve vesayet iddia eden Şerif Hüseyin, oğlu Faysal Bey'i Cemal Paşa'ya göndermiş, mahkûmların affını istirham etmişti. Fakat Suriye hâdisatını naklettiğimiz zaman –bizzat Cemal Paşa'nın

Şerif Hüseyin'in Oğlu Şerif Faysal

ifadatına atfen- arz ettiğimiz vechile, mahkûmların affı şu tarafa dursun; mesele Cemal Paşa'nın bu istirhamı huşunetle reddi ve acı bir tehdidi ile neticelenmişti. İşte bu hareket, İttihat ve Terakki Hükûmetinin bir türlü emniyet ve itimat telkin edemediği Şerif Hüseyin Paşa'yı, artık en müessif çarelere başvurmaya mecbur etmişti.

Senet sureti[50]

1. 500 İbnirreşide 25 Eylül 330

7. 000 İbnirreşide 19 Teşrinisani 330

3. 000 İbnirreşide 22 Teşrinisani 330 on üç bin lira meyanındadır.

10. 000 İbnirreşide 28 Şubat 330

500 İbnirreşitin vekili umumisi Reşit Paşa'ya 8 Ağustos 331

3. 500 İbnirreşitin vekili umumisi Reşit Paşa'ya 17 Ağustos 331

6. 000 Haile İbnirreşide 27 Eylül 331

500 İbnirreşidin vekili Reşit Paşa'ya 8 Teşrinievvel 331

25. 000 İbnirreşide 8 Kânunuevvel 331 elli bin lira meyanındadır.

600 İbnirreşidin vekili Reşit Paşa'ya 1 Mart 332

4. 000 İbnirreşide 25 Mart 332

20. 000 İbranirreşid için Şamda bulunan vekili Reşit Paşa'ya 17 Temmuz 332

300 İbnirreşidin vekili Reşit Paşa için Üsküdar'da Seyid Resul efendiye 27 Eylül 332

20. 000 İbnirreşit için 17 Mayıs 332

30. 000 İbnirreşit için 30 Teşrinisani 332

50- Bu senet kılişeye alınamadığı için harfle dizilmiştir.

1. 170 İbnirreşit mahdumları ile adamları ve Reşit Paşa'nın mahdum ve kerimeleri 23 Kânunuevvel 1512 lira meyanındadır.

8. 190 İbnirreşidin mahdumları ile adamlarının ve Reşit Paşa'nın mahdum ve kerimelerinin Mart 332 ila Eylül yedi aylık muhassasatı mecmuu altı aylığı Şam'da Reşit paşa namına bir aylık burada müşarünileyh.

Toplam 141. 60

Tan gazetesinin neşriyatına istinad eden Cemal Paşa, Şerif Hüseyin'in İngilizlerle müzakerata girişmesini Devlet-i âliye divan-ı harbi ahkâmının infazından evveline -yani, 1915 senesi Temmuz iptidasından 1916 Kânunusani nihayeti tarihlerine- atfediyor. Hâlbuki Emaret makamına geldiği zamandan beri mevkiinden emin olamayan Şerif Hüseyin'in; yakalanan evrak ile oğlu Faysal Bey'i İstanbul'a göndererek aleyhindeki ifsadatı reddetmeye çalışması, Hükûmet ve Cemiyet erkânından bu bapta teminat almasına rağmen yine bu tezvirattan kurtulamaması nazar-ı dikkate alınırsa, bu tarihe inanmamak icap eder. Çünkü Şerif Hüseyin'in İngilizlerle müzakerata girişmesi, 1915 senesi Temmuzu iptidalarında başlamış olsaydı. Osmanlı Hükûmetinden o tarihte alâkasını kesmesi için zemin ve zaman pek müsait idi. Unutmamalıdır ki, 1330 Temmuz ayında Hedâ'da ureban ve ahali tarafından vukua gelen müsellâh isyan, çarçabuk sulhen tesviye edilivermiş. Hükûmet kuvvetlerinin o esnada pek zayıf olmasına rağmen Mekke, Medine, Tâif gibi Şerif'in nüfuz mıntıkalarına sirayet etmemişti. Birinci Kanal seferi yapıldığı zaman ise, koca Hicaz vilâyetindeki asker kuvveti, ancak üç piyade taburundan ibâretti. Buna rağmen yine bu havalide sükûnet muhafaza edilmekte idi. hatta Hicaz vali ve kumandanlığına tayin edilmiş olan Galip Paşa'nın 30 Mayıs 1331'de *(12 Haziran 1915)* bir alay piyade ve iki cebel bataryasıyla Mekke'ye gelmesi ve vaziyeti büyük bir dirayet ve kiyasetle idâre etmesi, hem Şerif Hüseyin'i tatmin etmiş hem de İngilizlerin Araplara karşı el altından vuku bulan tahrikâtının

bir hayli önüne geçmişti. Hatta, 9 Haziranda İngiliz tayyarelerinin Cidde'ye beyannameler atması, denizden de nümayişler yapılması, Araplar üzerinde hiçbir tesir hasıl etmemişti. Ancak, İngilizlerin bütün Bahriahmer *(Kızıldeniz)* Osmanlı sahillerinde abluka ilân etmeleri ve halk üzerinde tesir yapacak gizli propagandalara girişmeleri neticesindedir ki, vaziyet başka bir şekle girmişti. Halk birdenbire ayaklanmış, silâhlanmış, Mekke sokaklarında içtimalar yaparak istiklâlden ve İngiliz himayesine ilticadan bahse başlamışlardı.

Meselenin nezaketi anlaşılmış; Hükûmetin başına bir gaile çıkarmamak için sükûtla davranılmış. Aynı zamanda Şerif Hüseyin'in de ahaliye hitaben vesayada bulunması üzerine, bu mesele de kapanmıştı. Bundan sonra ise Hicaz havalisi, tam bir sene derin bir sükûn devresi yaşamıştı.

Fakat bu sükûneti görüp de, Arabistan'ın Osmanlı Hükûmetine tam ve ebedi bir sadakat göstereceğine inanmak doğru olamazdı. Asırlardan beri devam ettiği idâresizliği ile kendisine bağlı olan unsurlar arasında daima hoşnutsuzluk husûle getirmiş olan Osmanlı Hükûmeti, -Meşrutiyet'in ilânına rağmen daha hâlâ cari olan bu idâresizlik yüzünden- nasıl olsa meş'um bir akıbete uğrayacaktı. Nitekim göz önünde, Balkan Harbi ile Arnavutluk gibi acı bir misal vardı. Şu hâle nazaran Arabistan'ın –velev zahirî bile olsa– şu sükûnetinden istifade etmek, Osmanlı Hükûmetinin ezeli düsturu olan idâre-i maslahat siyâsetini asıl şimdi tatbik eyleyerek tehlikeli bir vaziyet ihdas etmemek elzemdi. Nitekim Hicaz isyanından biraz evvel Enver Paşa'nın Cemal Paşa ile beraber Medine'ye kadar gitmesi, oradaki rüesa ve ekâbiri nişanlar vesairelerle taltif etmesi, halka para tevzi eylemesi gibi bir takım ufak tefek şeyler; o havalideki sükûnu bir kat daha takviye eylemişti.

Enver Paşa'nın avdetinden biraz sonra Şerif Hüseyin, İstanbul'a şu mealde bir telgraf çekmişti:

"Tebük'den Mekke'ye kadar imtidad eden (uzayan) arazide, benim idâremi kabul ediniz. Bu suretle teşekkül edecek olan Hi-

caz Emaretini, vefatımdan sonra evlâdıma intikal etmek üzere bana veriniz. Bundan başka da, elyevm Suriye'de muhakeme altına alınmış olan Arap ekâbirinin kabahatlerini affederek Suriye ve Irak'a şamil olmak üzere bir affiumumî ilân ediniz."

Şerif Hüseyin'in bu müracaatı, hiç şüphesizdir ki, fevkalâde calib-i dikkatti. Hatta bütün manasıyla bir çıbanbaşı kopartmak istediği hissini vermekte idi. Enver Paşa bu telgrafı Cemal Paşa'ya göndermişti. Şerif Hüseyin'in bu tekliflerinden pek müteessir olan Cemal Paşa, Kudüs'te bulunan Emir Faysal'ı nezdine celbetmiş, babasının bu telgrafını göstermiş. Makul bir takım fikirler dermeyan ederek gerek babasının bu yolsuz hareketinden ve gerek Medine'de kumandan Basri Paşa ile hoş geçinmeyen – Şerif Hüseyin'in oğlu ve Faysal'ın biraderi – Emir Ali'nin aldığı vaziyetten şikâyet etmişti. Faysal, Cemal Paşa'nın sözlerini tasdik etmiş, hatta bu telgrafı, iyi Türkçe bilmeyen kâtiplerin hatalı yazışlarına atfeylemiş bu gibi teşebbüsattan feragat etmesi için babasına derhal mektup yazacağı cevabını vermişti.

Şerif Faysal ve Lawrence

Cemal Paşa bununla iktifa etmemiş; Şerif Hüseyin'e kendisi de şu şifreli telgrafı çekmişti:

"Enver Paşa'ya yazdığınız telgrafı okudum. Emaretin evlâdiye olarak size verilmesini istiyorsunuz ve birkaç din ve millet hainlerinin mazhar-ı aff-ı âli olmalarını arzu ediyorsunuz. İkinci arzunuz, selâmet-i âmmeye müteallik bir teşebbüsün bir şekli muzırda neticelenmesi demek olduğu için, gayrikabili kabuldür. Hainleri affeden devleti, efkârıumumiye zaaf ile ittiham eder. Ve diğer birçoklarının ihânete yeltenmelerini ve binnetice dinin ve memleketin zarardîde olmasını mucip olur. Haklarındaki vesaik manzurunuz olursa, bunların ne derecelerde hain olduklarını siz de takdir buyurursunuz. Emaretin evlâdiye olarak tefvizi meselesine gelince; buna neden lüzum görmekte olduğunuzu anlayamamakla beraber, zaman-ı talebin pek de hüsn-ü intihap edilmemiş olduğunu söylemekliğime müsaade buyurunuz.

Bütün kuva-yi akliye ve hissiyenin bu cihan harbiyle meşgul olduğu bir sırada, memalik-i Osmaniye'nin en mühim ve nâzik bir noktasında, makam-ı emareti işgal eden bir zât tarafından izhar edilen bu sada-yi matalibin dermeyanına hakkınız olsa bile, bunu şimdi yapmamalısınız. Bugün bütün kuva-yı milliyenin yalnız bir noktaya matuf olması icap eder ki o da, galebe-i nihaiyenin istihsali gayesidir."

"Şimdi size şurasını arz etmek isterim ki, hükûmet-i hazıra, kavline sadakat şaritasından bir dakika fariğ olsa da bugünkü ahval-i müşküle arasında sizin tarafınızdan bir fenalık ika edilmesine mâni olmak maksadıyla size şimdiki metalibinizi kâmilen bahşetse. Harbin galibiyetle neticelenmesinden sonra sizin aleyhinize kemal-i şiddetle hareket etmesine kim mâni olabilir?

Hükûmet, hayr-ı İslâm'a matuf bu günkü mücadele ve mücahedesi esnasında, kendisine az çok mazarrat ikaına cüret edenleri affetmeyecektir. Fakat o mukaddes gayeye vusul için kendisine muavenet edenler hakkında, Zat-ı hilâfetsemat efendimizin mürüvvet-i şahanelerini isticlâbdan (çekmekten) geri durmayacaktır."

Cemal Paşa, şu telgrafını ihtiva eden sözlerde ve fikirlerde haksız değildi. Ancak bu hakikati, - o zamana göre, faydadan ziyade zarar verecek derecede – mağrur ve mütehakkim bir lisanla söylemişti. Affedilmeyeceğini söylediği hainlerin ekserisi, zaten evvelce Hükûmet tarafından affedilmişti. Şerif Hüseyin'in, bir çıbanbaşı koparmak istediğini hissettikten sonra, bunlar hakkında bir az müsamaha gösterir, muhtemel olan fenalıklarını bir müddet daha durdurabilirdi. Ve sonra. Son iki fıkranın muhteviyatında pek sarih bir surette göze çarpan tehdidin, Şerif Hüseyin gibi en küçük sözlerden ve hareketlerden şüphelenen bir adamı, büsbütün korkuya sevk etmesi. Onu, senelerden beri kendisine himaye ve muzaheret vadeden İngilizlerin kucağına atıvermesi ihtimali de, tahmin edilmeyecek bir şey değildi. İdâre kabiliyeti ve zekâsının yüksekliği inkâr kabul etmeyen, Cemal Paşa'nın, bu tahmininde hata etmesine asla ihtimal vermiyoruz. Her halde bu telgrafı yazarken, Cemal Paşa'nın asap ve irâdesine hâkim olamayacak derecede müteessir hükmetmek mecburiyeti karşısında kalıyoruz.

Şerif Hüseyin, bir müddet sonra Cemal Paşa'nın bu telgrafına cevap vermişti. Gelen cevapta, açıktan açığa değilse bile zımnen *(dolaylı)* bir hoşnutsuzluk hissedilmekte idi. Şerif cevapta 1 Mart meselesinden hiç bahsetmiyor; aff-ı umumî için, devletin faide-i dahiliyesini mucip olabilir, fikriyle böyle bir mütalâayı ileri sürdüğünü söylüyor ve sonra da, Medine Muhafızlığı'ndan birçok şikâyetlerde bulunuyordu. Hâlbuki aynı zamanda Cemal Paşa'ya da Medine Muhafızı Basri Paşa'dan telgraflar geliyor; bunlardan, Medine'de bulunan Emir Ali'nin, cidden tahammülün fevkine çıktığı istidlâl ediliyordu. Hâl bu merkezde iken Şerif Hüseyin'in Medine muhafızından şikâyet etmesi yine Cemal Paşa'nın asabiyetini tahrik etmiş; Emir Faysal'ı huzuruna celbederen gerek babasının kullandığı lisanda ve gerek kardeşi Emir Ali'nin yaptıklarından son derecede şedit bir lisan ile bahsettikten sonra:

— Ben size gayet açık bir lisan ile söylemek isterim ki, eğer dost isen, onun icabatını tamamen icra edelim. Yoksa maksa-

dınız başka ise, rica ederim silâhlarınızı elinize alınız. Hemen isyan ediniz. Hiç olmazsa o zaman, şimdiki komedyalara nihayet vermiş ve iki düşman gibi karşı karşıya çıkmış oluruz. Neticede, Cenabıhak ne Murad etmiş ise o olur. Eğer maksadınız ihtilâl değilse, biraderiniz Ali Bey'e yazınız. Hemen gelsin, beni burada ziyâret etsin. Ve muhafıza da, tasallut etmekten vazgeçsin, demişti...

Cemal Paşa'nın –aynen naklettiğimiz– şu sözleri, mertlik ve açık kalplilik itibariyle hiç şüphesiz ki, takdire sezâdır. Ancak, şunu düşünmek lâzımdır ki, Cemal Paşa bu sözleri Emir Faysal'a söylediği zaman, İkinci Kanal seferi de hazırlanmakta idi. Bunun için Cemal Paşa daha okşama siyâsetine riayet etmesi hiç olmazsa, yüz binlerce lira sarf ederek hazırladığı ikinci kanal seferinin neticesine kadar, karşısındaki işkilli adamları hüsn-ü idâre ederek bunlardan gelmesi muhtemel olan bir fenalığın önüne geçmesi icap ederdi. Fakat Cemal Paşa, birdenbire hiddet ve asabiyetine mağlûp olmuş, Emir Faysal'ı fenâ halde korkutmuştu. Nitekim, bu sözlerin tesiri altında Cemal Paşa'nın odasından çıkan Emir Faysal, doğruca Erkânıharbiye Reisi Fuad Bey'in odasına gitmiş:

— Paşa, pek hiddetli. Kardeşimi getirtecek, idam edecek, diye, gözyaşlarıyla teessürünü izhar eylemişti.

Âliye divan-ı harbi mahkûmlarının Şam ve Beyrut sokaklarında asıldığı gün, nasıl Suriye elden çıkmışsa; Cemal Paşa'nın Emir Faysal'a bu sözleri söylediği günden itibaren de Hicaz ve hatta bütün Arabistan öylece tamamıyla elden çıkmıştı. Zeki Cemal Paşa, bunu hissetmemiş değildi. Hissettiği halde acaba niçin bu hatayı tamir etmemiş. Artık göz önüne korkunç bir heyûla gibi dikilen koca bir felâketin, niçin önüne geçmek istememişti? Bu nâzik vaziyetten bahseden Cemal Paşa:

"Ben eğer o zamanlar bu hakikate vâkıf olsaydım, Şam'daki Şerif Faysal'ı da, *Medine'deki Şerif Ali'yi de tevkif eder ve hatta Mekke'ye alelâcele bir Türk Fırkası göndererek Şerif Hüseyin ile diğer evlâdını yakalayarak bu ihtilâli meş'umu daha doğmadan*

boğmuş olurdum. Ne yapayım ki, elimde bu denîlerin sübut-u cürümlerine medar olacak hiçbir vesika-i maddiye mevcut değildi." diyor.

Cemal Paşa'nın bu sözlerini ihtiyatla kabul etmek zaruridir. Çünkü istihbarat işleri için parmaklarının ucundan su gibi sarı altınlar akıtan büyük bir kumandanın, Hicaz'da oynanan oyunlardan haberdar olmaması, hayretle telâkki edilir. Hatta Şerif Hüseyin lehine bir hüküm de verdirebilir. Asıl dikkate şayan olan cihet, bilhassa şu hâdisedir:

Yukarıda naklettiğimiz mesele, 1332 *(1916)* seneleri Mayıs ayının iptidalarında cereyan etmişti. Bundan on gün kadar sonra Emir Faysal Cemal Paşa'nın ziyâretine gelmiş:

— Medine'de bulunan biraderim Emir Ali, oradaki mücahitlerle Sina Cephesi'ndeki orduya iltihak için babamdan emir aldı. Müsaade ederseniz ben Medine'ye kadar gideyim. Biraderimi alıp Kudüs'e getireyim. Mücahidin üzerinde hüsn-ü tesir hâsıl eder, demişti.

Cemal Paşa, bir müddet düşünmüş, şu cevabı vermişti:

— Pekâlâ. Size izin veriyorum. Gidiniz. Benim namıma mücahidini Medine'den istikbal ederek buraya getiriniz. Hatta yanınıza Şam ülemasından birkaç zâtı da terfik edeyim. Bir heyet olunuz.

Emir Faysal bu cevaptan, gözlerinde meserret kıvılcımları saçılacak derecede bir memnuniyet hissederek çıkıp gitmişti. Fakat o anda Cemal Paşa da, Erkânıharbiye Reisi Fuad Bey'e:

— Pek yakın bir zamanda bir Hicaz ihtilâli karşısında kalacağımıza emin olunuz. Şerif Faysal benim elimden kurtulduğundan dolayı hissettiği meserreti setretmeyecek kadar müteheyyiç oldu, demişti.

Vuku bulacak hâdisatı bildiği halde, acaba Cemal Paşa'yı bile bile bu tarzda harekete sevk eden âmil ne idi? Cemal Paşa buna şu cevabı veriyor:

"Mademki bir kere Şerif Hüseyin ve evlâtları tarafından aldatılmaya başlamıştım; bu aldanmakta nihayete kadar devam etmeyi tercih ediyorum" diyor

Eğer bu mesele, sırf Cemal Paşa'nın şahsına mahsus bir iş olsaydı, Şerif ve evlatlarıyla istediği şekilde oyun oynaması, onlara dilediği kadar aldanması hiç kimseyi alâkadar etmezdi. Fakat meselenin ucu doğrudan doğruya devlet işlerine ve harbin mukadderatına istinad ediyor; kendisine tevdi edilen vazife dolayısıyla Cemal Paşa'nın aldanması değil, - millet ve memleketin selâmeti için – karşısındakileri aldatması icap eyliyordu.

Vaziyetin nezaket ve ehemmiyetini, İstanbul da takdir edemiyordu. Emaretin evlâdiye olarak uhdesine verilmesini isteyen Şerif Hüseyin'e karşı – bilhassa Enver Paşa tarafından – büyük bir infial besleniyordu. Bu esnada Cemal Paşa tarafından Şerif hakkında vuku bulan iş'arlar da inzimam ediyor, gerek Babıâli'de ve gerek Karargâh-ı Umumi'de Şerif'in tebdiline şiddetle lüzum gösteriliyordu. Bu meselenin neticesinde, zuhur etmesi muhtemel olan fenalıkları yalnız Talât Bey görebiliyor; Şerif Hüseyin ile pek gerginleşen rabıtayı büsbütün koparark onu isyana sevk etmek için Enver Paşa üzerinde tesir yapmaya çalışıyor; fakat muvaffak olamıyordu.

Artık Babıâli koridorlarında Şerif Ali Haydar Bey'in[51] rütbe-i vezaretle Hicaz Emirliği'ne tayin edileceğinin ancak bir gün ve saat meselesi olduğuna dair kuvvetli şayialar deveran ediyor; İstanbul'daki adamları vasıtasıyla Şerif Hüseyin, bu cereyanlardan derhal haberdar ediliyordu.

Beş on gün evvel Emir Faysal tarafından gönderilen haberle Cemal Paşa'nın Emir Ali hakkındaki düşüncelerine vâkıf olan Şerif Hüseyin, şimdi İstanbul'da da kendi azli ve rakibi Şerif Ali Haydar'ın Emarete tayini şayialarını duyar duymaz, Osmanlı Hükûmeti ile alâkasını kesmeye kat'iyen karar vermiş; mahirane bir plânla Cemal Paşa'nın elinden kurtularak avdet etmesi

51- Şerif Hüseyin'in rakıblerinden, İttihadçıların gözdelerinden, sabık Evkâf Nazırı. Z. Ş.

için oğlu Emir Faysal'a haber göndermişti. Bunun üzerine Emir Faysal da – yukarıda arz ettiğimiz şekilde – Cemal Paşa'dan izin alarak süratle Medine'ye avdet etmişti.

Cemal Paşa, birkaç suretle müteessir idi. İkinci Kanal seferine iştirak etmek için Medine'de hazırlanan bin beş yüz kişilik mücahidin kafilesinin masrafı olmak üzere daha bir ay evvel Şerif Hüseyin'e altmış bin altın lira kadar bir para göndermişti. Şayet tahmin ettiği gibi Şerif Hüseyin, bir isyana kıyam ederse, bu mühim para, tabiidir ki gürültüye gidecekti. Sonra Kanal'a gidecek olan Kuvve-i Seferiye büyük bir tehlikeye girecekti. Daha sonra da, yeni bir harp cephesi teşekkül edecekti.

Cemal Paşa ihtiyatla harekete karar verdi. Makamat-ı mübârekeyi ziyâret bahanesiyle Fahri Paşa'yı Medine'ye gönderdi. Aynı zamanda iki üç tabur askerle bir iki cebel bataryasını da derhal harekete geçebilecek şekilde ihzar etti. Şayet isyan başlarsa bunları son süratle Medine'ye gönderecekti.

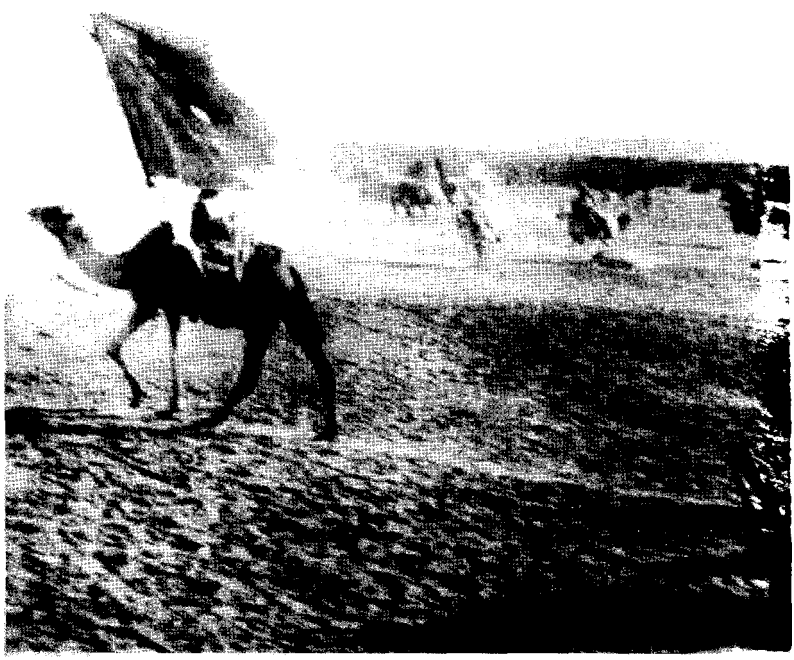

Arap İsyancılar

Emir Faysal, Medine'ye avdetinden sonra Cemal Paşa ile muhabere ediyor. Yakınında Emir Ali de beraber olduğu halde Kudüs'e avdet edeceğini söylüyordu. Bu muhaberat Cemal Paşa'yı yavaş yavaş müsterih ediyor; tahmin ettiği isyan ihtimallerinin alelâde bir vehimden ibâret olduğuna kanaat getiriyordu.

Fakat Mayısın 26'ıncı günü meselenin rengi birdenbire değişivermişti. Uhdesine rütbe-i vezaret tevcihi ile Mekke Emareti'nin Şerif Ali Haydar Paşa'ya tevcihi ve yanında bir Heyet-i Mahsusa ile mahall-i memuriyetine hareketi İstanbul'da ilân edilmekle beraber, bu babda Cemal Paşa'ya da tebligat icra etmişti. Şu da hiç şüphe edilmemelidir ki Şerif Hüseyin, kendi aleyhinde vukua gelen bu harekete, Cemal Paşa'dan daha evvel vukuf kesbetmişti. Çünkü Mayısın 27'inci günü Mekke de Osmanlı Hükûmeti aleyhine büyük bir heyecan baş göstermiş. Ertesi gün de Şerif Hüseyin, şehre hâkim olan tepeleri işgal ederek isyan bayrağını çekmişti. İki gün sonra da Medine'de bulunan Fahri Paşa'dan Cemal Paşa'ya bir telgraf gelmiş; isyanın başladığı bildirilmişti.

Bütün Arabistan'ın elden çıkması, harbin ve bilhassa Sina cephesi mukadderatının makûs bir şekil alması itibariyle İttihat ve Terakki tarihinde pek mühim bir fasıl teşkil eden Hicaz isyanı bahsine de burada nihayet veriyoruz. Osmanlı hudutlarında milyonlarca Türk ve Müslüman, Anavatan'ın müdafaası, İslâm dininin hakarete uğramaması için canlarını feda ederken, Osmanlı hudutları içinde yaşayan ve Osmanlı Hükûmetinin –ancak bazı imtiyazatına mâlik– bir ferdi olan Şerif Hüseyin Paşa'nın İngilizlere iltica etmesi, İslâm tarihine büyük bir esefle kaydedilecek acıklı bir harekettir. Fakat işi bu dereceye getiren ve idâresizlik yüzünden bu hâle sebebiyet verenlerin bu hususdaki mesuliyet hisselerini de, yine o tarih tayin edecektir. Osmanlı camiasına karşı samimi rabıtalarla bağlı olmayan milletlerin blöf ile idâre edilemeyeceği, Meşrutiyet'in ilk gününden beri tahakkuk etmiş bir keyfiyetti. Fakat ittihat-

çıların müfrit ve mağrur zümresi –birçok misallere rağmen– bu hakikati anlamak lüzumunu hissetmemişlerdi. Eğer Arabistan siyâseti, daha âkilane bir şekilde idâre edilmiş olsaydı hiç şüphesiz ki, bu müessif netice zuhur etmeyecek, şayet bu isyan fikri suret-i kat'iyede temerküz etmiş olsa bile, hiç olmazsa hükûmeti idâre eden bir zümre tarafından sebebiyet verilmeyecekti. Nitekim isyan haberi İstanbul'a aksettiği zaman, ağır başlı ve makul düşünceli İttihatçılar – gerek Babıâli'de ve gerek Merkez-i Umumî'de – Enver ve Cemal Paşaları şiddetle tenkit etmişlerdi.

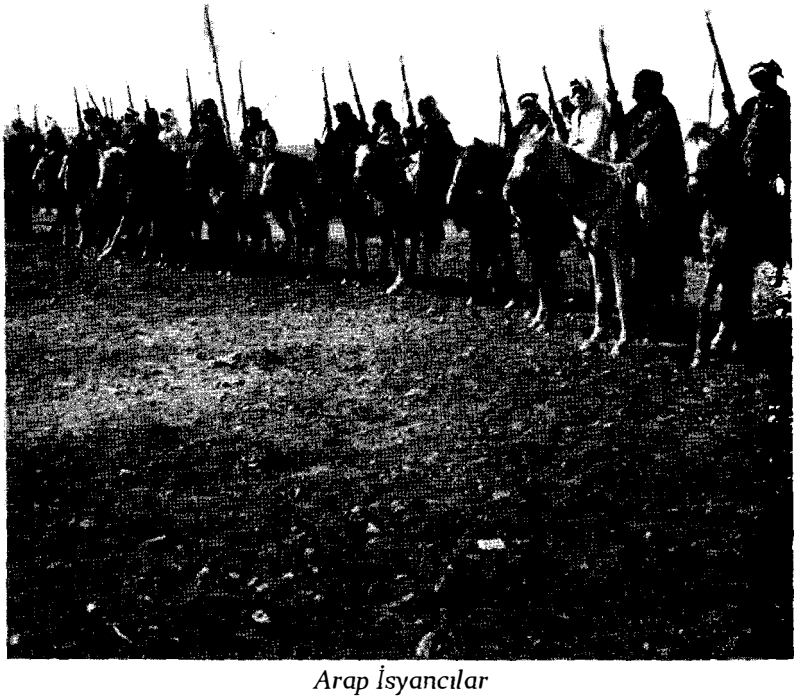

Arap İsyancılar

KAFKAS CEPHESİ

Çanakkale zaferini müteakip Enver Paşa'nın Mebusan Meclisi kürsüsünde verdiği mağrurane teminata rağmen ikinci Kanal seferi de hezimetle neticelenmiş. Ve bu muvaffakiyetsizlik, efkârıumumiyeye büyük bir hiddet ve asabiyet vermişti. Muhtelif cephelerden gelen haberler de, memnuniyeti mucip olacak şekilde değildi. Irak Cephesi'ne giderken büyük ümitler veren, orada istihsal edeceği muvaffakiyetlere âmil olmak üzere tam yüz yetmiş bin altın lira götüren Golç Paşa gibi bir askerlik dâhisi de, milletin yüzünü güldürecek bir iş göremeden 1332 senesi Nisanının 6'ıncı (19 Nisan 1916) günü Bağdat'ta tifüs hastalığından vefat etmişti. Osmanlı Ordusu'na bir hayli hizmeti dokunan bu kıymetli askerin vefatı, Almanlar kadar Türklerin kalbine de bir teessür vermişti. Artık bu cephede de hiçbir muvaffakıyet istihsal edilemeyeceğine dair herkese bir kanaat gelmişti.

Fakat aradan sekiz gün geçer geçmez, her tarafı büyük bir meserret kaplayıvermişti. Çünkü Kut-ül'ammâreyi muhasara eden Irak Ordusu kumandanı Halil Paşa, büyük bir muvaffakiyet istihsal etmiş. 1332 senesi Nisanının 14'üncü *(27 Nisan 1916)* günü, İngiliz Ordusu'nu kâmilen esir ederek bu kasabaya girmişti. Bu zafer, aylardan beri elem ve ıstırap içinde yaşayan

milletin kalbine, tatlı bir neş'e verecek derecede ehemmiyetli idi. Başta, Ordu Kumandanı General Tavnshend olduğu halde 5 General, 479 zabit, 13. 309 askerden ibâret olan İngiliz Ordusu'nun esir edilmesi, coşkun zafer şenliklerinin yapılmasına, ümitlerin yeniden artmasına sebebiyet vermişti.

Kafkas cephesinde Ruslar, Trabzon'u işgal ettikten sonra Bayburt istikametine doğru ilerlemektelerdi. Düşmanın buradaki istilâ sahasını durdurmaya, 5'inci Kolordu memur edilmişti. Aynı zamanda bu cephenin cenup mıntıkasından düşmanı söküp atmak için Diyarıbekir'de de 2'inci ve 3'üncü Kolordulaın 1 – 4 – 7 – 8 – 9'uncu Fırkalarından mürekkep olmak üzere 2'nci Ordu teşekkül etmiş. O havalide Birinci cephe unvanıyla bulunmakta olan 16'ıncı Kolordu da, - bütün milis kıtalarıyla – bu ordunun emrine verilmişti.

Kafkas cephesine yardım etmek için denizden bir harekete girişmek mümkün değildi. Çünkü Goben-Yavuz zırhlısı, uzun müddet tamire muhtaç olacak surette torpillenmiş olduğu gibi, Barbaros, Mes'udiye zırhlılarıyla Mecidiye kruvazörü de battığı için Karadeniz'deki hâkimiyet, tamamıyla Rusların elinde idi. 2'nci Ordu'nun toplanabilmesi ve noksanlarının ikmali için bir tek Anadolu Şimendifer hattından başka elde ciddi nakil vasıtası görülememekte idi. Hâlbuki Balkan Harbi esnasında, günde 10-12 tren hareket ettirebilen bu hat, şimdi eski kudretini kaybetmişti. Aynı zamanda trenlerin büyük bir kısmı da paşa nakliyatı denilen, Suriye'ye ait muhtelif levazımın nakliyatına hasredilmişti. Buna binaen, Kafkas Ordusu'nun cenup cephesinin ihtiyacı için günde ancak dört trenden istifade edebilmekte idi.

Müşkülât bundan ibâret kalmıyordu. Bir taraftan kara yolları ıslah edilerek top, araba vesairenin bu uzun yollardan nakline çalışılırken diğer taraftan da başka manialarla çarpışılıyordu. Ordu Erkânıharbiye Reisi İsmet Bey bütün bu müşkülâtı yenmek için var kuvvetini, sarf ediyor; bir taraftan tabiatla, diğer taraftan da mevcut vesaiti ıslah için muhtelif engeller-

le mücadele ederek ihtiyaçları biran evvel temine çalışıyordu. Fakat Karargâh-ı Umumi'nin yolsuz müdahaleleri bazan bütün tertibatı bozuyor, yeni müşküller karşısında kalınıyordu. Meselâ İkinci Ordu'ya mürettep olan Dokuzuncu Fırka'nın nakliyatına başlanılmış iken; Karargâh-ı Umumi'nin gözdelerinden olan Üçüncü Ordu Kumandanı Vehip Paşa'nın müracaatı üzerine bu fırka derhal Üçüncü Ordu'ya ilhak ediliyor. 6'ncı Fırka, yoldan çevrilerek Bağdat üzerine gönderiliyor. Diyarıbekir istikametine doğru ilerleyen 3'üncü Fırka, İkinci Kanal Seferi'ne hazırlanan Cemal Paşa'nın talebi üzerine derhal Dördüncü Ordu emrine veriliyor, istikameti cenuba doğru çevriliyordu. Bu karışıklık içinde Dersim'in şarkında da bir takım isyan ve şekavet eserleri görünüyor; 13'üncü Şevket Bey[52] Fırkası da bu tarafı tedibe gönderiliyordu. Müşkülât, yalnız bunlardan ibâret değildi İkinci Ordu'ya tahsis edilen kamyon ve saire gibi nakil vasıtaları yoldan çevrilerek 6'ncı Ordu'ya gönderildiği için erzak ve mühimmat nakliyatı birdenbire duruvermişti. Ordu mıntıkasında, âdeta bir kıtlık baş göstermişti. Mevcut otomobillerin lâstikleri kâmilen parçalanmıştı. Bunlara yeni lâstik gönderilmesi için Karargâhıumumiye vuku bulan mütemadi müracaatlar da cevapsız kalmıştı. Hele para meselesi, mühim bir mücadele hâlini almıştı. Ordunun ihtiyacatı için yüz bin altın lira tahsis edilmişti. Fakat bu para, Maliye Nezareti tarafından bir takım esbap gösterilerek yetmiş bin liraya indirilmişti.

Ordu idâre heyeti İstanbul'dan hareket ederken bu paranın ancak altı bin lirası verilmiş, sonra da on iki bin liraya iblâğ edilmiş ve artık tediyatın arkası kesilmişti. Ordu, ihtiyaç içinde idi. Ordu Kumandanı İzzet Paşa'nın tevali eden müracaatlarına karşı; "Ordunuza muhassas olan para, 4'üncü ve 6'ncı Ordu kumandanlarının talebi üzerine, oralara gönderilmiştir" diye akıllara hayret veren özürler beyan edilmekte idi. Halbuki Karargâh-ı Umumi'nin ve Hükûmet-i Merkeziye'nin

52- Aldığımız mektupta Galatalı Şevket Bey'in 13'üncü fırka kumandanı olmayıp fevkalâde kumandan sıfatı ile Dersim'e gönderildiği bildirilmiştir. Mektup sahibine teşekkür ederiz. Z. Ş.

bu idâresizlikleri; Rus Ordusu'na mühim bir darbe vurmaya hazırlanan 2'nci Ordunun vaziyetini, her gün biraz daha fazla müşkülleştirmekte idi. Bu sırada Diyarıbekir valisi Reşid Bey ile bazı Vilâyet erkânı da vilâyet dâhilindeki askerî muamelâtını işgale başlamışlardı. Ordunun ihtiyacatını ihmal ediyorlar. vuku bulan müracaatlara muhalefet gösteriyorlardı. Çünkü Diyarıbekir'de bulunan Kolordu'nun başında, Mustafa Kemal Paşa vardı.

Çanakkale Zaferi'nden sonra, Mustafa Kemal Paşa'yı kendisine pek ehemmiyetli bir rakip addeden Enver Paşa, bu genç kumandanın İstanbul'a ve İstanbul'a civar olan mıntıkalarda bulunmasını kendi için büyük bir tehlike telâkki etmiş; Livalığa terfi eden Mustafa Kemal Paşa, 16'ıncı Kolordu Kumandanlığı ile Diyarıbekir'e gönderilmişti. Fırkacılığı ve Enver Paşa taraftarlığını memleketin zararına mal olacak bir şekilde takip eden vali ile memurları, İstanbul'a hoş görünmek için vilâyet dâhilinde orduya karşı müşkülât çıkarmayı iş, güç edinmişlerdi. Bir müddet buna tahammül gösteren ordu erkânı, nihayet bu hâle sabredememişler; bazı büyük memurları tebdil ve hapsettirmek suretiyle bu seyyiatın önüne geçmek mecburiyetini hissetmişlerdi.

İkinci Ordu'nun harekâta hazırlandığı esnada, geri hatlarını tehdit edebilecek mahiyette bir şekavet hareketi başlamıştı. Şeyho isminde bir Kürt, başına müthiş bir eşkiya çetesi toplamış, ordunun muvasala hatlarıyla Mardin yolunu âdeta kapamıştı. Hasankeyf cihetlerinde Perihan Sultan isminde bir kadın türemiş: kendine uydurduğu bir takım serserilerle hükûmete isyan etmiş. Dicle nehri vasıtasıyla yapılan nakliyat-ı askeriyeye ve Bitlis yolundan yapılan sevkiyata mühim bir engel kesilmişti. Büyük bir Nasturi çetesi de Midyat civarında eski bir kaleyi merkez ittihaz ederek o civar halkının rahat ve huzuruyla. yolların, selâmetle emniyetini külliyen haleldar etmişti. Vakıa bunların kahr-ü tenkili, orduca pek güç değildi. Fakat harici bir düşmana karşı harekete hazırlanan ordunun kuvvetini böl-

mek; hudut işlerini bırakarak eşkıya peşinde gezmek, tabiidir ki hoşa gidecek bir şey değildi. Buna binaen, hükûmet zabıta kuvvetlerinin acz içinde temaşa etkileri bu şekavet sahnelerine ordu kumandanı tarafından tehditkâr haberler gönderildi. Şakilerin istimanı *(teslimini)* temin olunarak bu müşkül de bu suretle izale edildi.

Kumandan Enver Paşa, büyük bir Alman-Avusturya zabitan heyetiyle Diyarıbekir'e gelmiş; İkinci Ordu Erkânıharbiyesi'ne:

— Biz, Vehib Paşa ile kararlaştırdık. Erzurum'un şarkına doğru bir taarruz yapacağız, demişti.

İkinci Ordu Kumanda Heyeti, ikinci bir Sarıkamış felâketinden başka hiçbir netice veremeyeceği aşikâr olan bu fikre itiraz etmişlerse de, Başkumandan Vekiline söz dinletememişlerdi. Biraz sonra Vehib Paşa tarafından bu taarruza başlanmıştı. Vaziyet düşünülecek bir hâl almıştı. Ruslar, yavaş yavaş sol cenahlarını çekiyorlar; kendileri için daha müsaid mevkilere çekiliyorlardı. Vehib Paşa'nın taarruzu kısa, seri ve müessir bir darbe şeklinde olmayıp betaetle devam ediyor. Âdeta, Ruslar çekildikçe o ilerliyordu. Rusların bu şekilde hareketleri, Avrupa cephelerinde fazlaca sıkışmalarından ve oraya kuvvet göndermek için Kafkas Cephesi'nden bazı fırkaları geri çekilmiş olmalarından ileri geliyordu.

Vehib Paşa'nın betaetle hareketi, hayırlı bir netice vermemişti. Garp Cephesi'nde kendilerini toparlayan Ruslar, kısa bir zaman sonra, Bayburt tarafında şiddetli bir mukabil taarruza geçmişlerdi. Aynı zamanda, İkinci Ordu mıntıkasının karşısına da tam 40 taburluk bir kuvvet tayin etmişlerdi. Bu kuvvet, Çapakçur üzerine taarruz etmiş, o civarda bulunan iki piyade taburu ile Kürt milislerini ric'ate mecbur eylemişti. Ruslar, Vehib Paşa'ya karşı kat'i bir mukabil taarruza kalktıkları zaman, İkinci Ordu karşısındaki faaliyetlerin de artırmışlar. Bitlis cihetlerindeki Beşinci Fırka'yı boğazın cenubuna kadar atmışlar; Muş'un cenubu garbisindeki boğazları müdafaa eden Sekizinci Fırka'ya taarruza kalkmışlar, bu mıntıkada pek büyük bir za-

fer ümidine kapılarak sevinmeye başlamışlardı. Fakat karşılarında, kolordusunun ihtiyatlarını mahirane bir surette tabiye etmiş olan Mustafa Kemal Paşa'yı bulur bulmaz, fenâ halde şaşırmışlardı.

Rus Ordusu'nun taarruz kabiliyeti, birdenbire kırılmıştı. Hatta müdafaa imkânı bile kalmamıştı. Cenuba sarkan bu kırk taburluk kuvvetin bütün hatlarında ricat başlamıştı. Eğer vaktiyle imdat yetiştirilmemiş olsaydı, belki de bu Rus taarruzu büyük bir hezimetle nihayet bulacaktı.

Mamafih, gelen imdat kuvvetlerine rağmen, düşmanın İkinci Ordu cephesindeki ileri hareketi tamamen felce uğramıştı. Üç gün devam eden kanlı harp Ruslara pek pahalıya mal olmuş, harp mıntıkası, maktullerle dolmuştu. Fakat İkinci Ordu; cidden büyük bir tehlikeden kurtulmuştu.

Vaziyet, bu şekle getirildikten sonra bu derecede bırakılmak istenilmemiş. Mustafa Kemal Paşa, kolordusu ile şiddetli bir taarruza geçmişti. Bu taarruz o kadar hızlı ve o kadar zorlu olmuştu ki; Bitlis ve Muş'un pek kısa bir zamanda düşmandan geri alınması, akıllara hayret vermişti. Hatta İkinci Ordu Kumandanı İzzet Paşa, Mustafa Kemal Paşa'ya şu telgrafı çekmiş; bu genç ordu kumandanını büyük bir hararet ve samimiyetle tebrik etmişti:

"Bitlis'te 16'ıncı Kolordu Kumandanı Mustafa Kemal Paşa Hazretlerine;

Kumandanızda bulunan askerlerinizi hüsn-ü muhafaza ederek lüzumu zamanında gösterdiğiniz dâhiyane kudret ve hamasetle ifa buyurduğunuz kahramane hizmetten dolayı zatıâlinizi tebrik ve teşekkürlerimi beyan ederim."

İkinci Ordu, bu kanlı harpte vazifesini tamamen ifa etmişti. Hemen her kıt'anın harp ceridesine şerefli hatıralar kaydedilmişti. Herkes sevinç ve sürur içinde idi. Fakat ne çare ki bu neş'e pek uzun sürmedi. Kalplerdeki keyfe keder verecek bir mesele zuhur etti.

Bu muvaffakiyetlerin istihsal olduğu günün gece yarısı, Başkumandan vekili Enver Paşa, Ordu Kumandanı İzzet Paşa'yı telgraf makinesi başına istemiş. Bir hayli tebrik ve taltiften sonra aralarında şu garip muhabere geçmişti:

Enver Paşa — Şimdi ne yapmak fikrindesiniz?

İzzet Paşa — Ben şimal istikametinde taarruzlarımı ilerletmek fikrindeyim. Ancak, nakil vasıtaları müşkülâtı karşısında bulunuyorum. Zannederim ki düşman bu taarruzdan sonra Üçüncü Ordu'nun yakasını bırakacak, kuvvetinin mühim bir kısmını bizim aleyhimize ayıracaktır. Böyle bir hâl zuhur ettiği takdirde, Üçüncü Ordu ile birlikte hareket edersek, düşmanı bir daha tazyik edebiliriz. Karargâh-ı Umumice bu cihetin nazar-ı dikkate alınarak her şeyden evvel vesait-i nakliye noksanımızla diğer levazımımızın ikmalini rica ederim.

Enver Paşa — Ben sizin yerinizde olsam, Süvari Fırkasını sağ cenaha alır, Kiğı mihver olmak üzere Bitlis'e kadar uzanan umum cephede bir çarh yaparak sağ cenahı denize kadar vardırırım. Bu suretle Rusların hattı ric'atini keser, Rus Ordusu'nu mahvederim. İlerledikçe Rusların depolarını ele geçirirsiniz. Erzak için kat'iyen sıkıntı çekmezsiniz. İkinci Ordu'yu benim bu kadar takviye etmekten maksadım, sadece müdafaada kalması için değildi.

Enver Paşa'nın bu fikri karşısında İzzet Paşa'nın ne hislerle mütehassis olduğunu bilmiyoruz. Fakat bu sözler, Ordu Kumanda Heyeti üzerinde pek fenâ bir tesir husûle getirmiş; kalplerindeki neş'eyi birdenbire silivermişti. Çünkü Enver Paşa'nın Süvari Fırkası dediği kuvvet, bin atlıdan mürekkep, üç Alaydan ibâretti. Buna mukabil düşmanın süvarisi ise altı bölüklü yirmi alaydan müteşekkil, on beş bin atlıdan aşağı değildi. Enver Paşa'nın, şöylece çarhediverirsiniz; dediği mesafe ise iki yüz kilometre tûlü tecavüz etmekte idi. Nispet kabul etmez derecede fâik bir düşmana karşı bu kadar uzun bir saha dahilinde, bu derecede noksan vesaitle taarruza kalkışmak; askerlik kitabının hiçbir babında yeri yurdu olmayan, garip bir hayal derecesinden ileri geçemezdi.

Bahusus, 3'üncü Ordu'nun geri hatları, tamamen emniyet ve selâmet içinde değildi. Bu ordu ric'at ederken Dersimliler yanlarına taarruz etmişler ve hatta bazı Rus zabitlerini bir takriple içeri çekerek bunların kumandasına girmişlerdi. İkinci Ordu'nun da aynı tehlikeye maruz kalması muhtemeldi.

Fakat bu ordunun yüksek kumanda heyet-i meseleye tam zamanında ehemmiyet vermişler; halka hoş muamele göstermişler; Dersim ağalarına nasihat heyetleri göndermişler; kendi gerilerinde bir sükûnet temin etmekle beraber bazı şekilleri de istiman ettirmişlerdi Tabiidir ki bu da, büyük bir muvaffakiyetti. Fakat bu muvaffakiyet, Enver Paşa'nın hayal-i tasavvurunu, hiçbir zaman hakikate kalbedemezdi.

İkinci Ordu Kumandanı İzzet Paşa, tahmininde aldanmamıştı. Aradan pek az bir zaman geçer geçmez, Ruslar Üçüncü Ordu önünden ayırdıkları kuvvetleri, müstacelen Kiğı istikametine göndermeye başlamışlardı. Öteden beri bu cephedeki harekâtı idâre eden Rus Generali Dö Vid derhal taarruza geçmişti. Fakat bu ilk taarruzu, oldukça mühim telefat vermesiyle neticelenmişti. Hele Kiğı'dan ilerletmek istediği kol, o kadar acı bir darbe yemişti ki, bir daha burada talihini tecrübeye bile cesaret edememişti. Burada bu kanlı harpler cereyan ederken 16'ıncı Kolordu Kumandanı Mustafa Kemal Paşa, Bitlis cihetlerinde biraz kuvvet çekmiş muhtelit bir fırka teşkil etmiş, düşmana hiç sezdirmeden mahirane bir manevra ile Murad nehrini geçerek muharebe meydanına gelivermişti. Ertesi gün, düşmana büyük bir taarruz icrasına karar verilmişti. Ali Rıza Paşa Kolordusu, üç fırka ile düşmana cepheden hücum edecek, Mustafa Kemal Paşa da düşman kuvvetlerinin sol yanını çevirmek suretiyle taarruza geçecekti. Fakat bu hücum ve taarruz emirlerinin kıt'alara tebliğinden evvel düşman birdenbire harekete geçmiş, 7'inci ve 59'uncu Fırkaları ric'ate icbar ederek kendisine en müsait şerait temin eden hâkim tepeleri elde etmişti.

Yeniden kanlı harpler başlamıştı. General Dö Vid, mütemadiyen imdat kuvveti alıyor, her türlü vesaite mâlik olduğu

için taarruz kudret ve kabiliyeti artıyordu. Bu gidişle İkinci Ordu'nun vaziyeti fenalaşıyordu. Nihayet, son bir taarruza karar verilmişti. Bunun için de Üçüncü Ordu ile sözleşilmişti. Üçüncü Ordu kumandanı Vehib Paşa, karşısındaki düşmanın İkinci Ordu mıntıkasına imdat göndereməmesi için taarruza geçmişti. Bu taarruz birinci gün iyi gitmiş ise de ikinci gün birden bire tevakkuf etmişti. Fakat İkinci Orduya mühim bir fayda temin eylemişti. Çünkü buradaki düşman kuvvetleri, General Dö Vid'e imdat edememişlerdi. Mamafih, İkinci Ordu ile baş başa kalan Generalin maiyetindeki kuvvet 88 tabur piyade tahmin ediliyordu. Hâlbuki İkinci Ordu'nun mevcudu, bunun yarısına baliğ olamıyordu. Çünkü muhtelif sebeplerden dolayı mevcutları yarıya inen taburlara, ikmal efradı gönderilmiyordu.

Bir hafta süren kanlı muharebelerden sonra İkinci Ordu, mevzi-i aslisine çekilmeye ve orada müdafaa vaziyeti aldıktan sonra General Dö Vid'e birdenbire ağır bir darbe indirmeye karar verilmiş; bu plân da aynen tatbik edilmişti. General De Vid, birkaç gün muhtelif cihetlerden ufak tefek hücumlar yaptıktan sonra, İkinci Ordu'nun merkez solundaki istinad noktası olan Karababa Tepesi istikametine dehşetli bir gece baskını icra etmiş; artık neticesiz bir halde uzayıp giden bu muhaberat silsilesine hitam vermek istemişti. Rusların hücumu, çok şiddetli idi. İkinci Ordu'nun mukadderatı, büyük bir tehlike içine girmişti. Bütün ordunun son ihtiyat kuvveti, ancak üç taburlu bir alayından ibâret kalmıştı. Fakat müdafaa hatlarına birer çelik külçesi gibi yerleşen kahraman Türk bölükleri yerlerinden bir adım bile ayrılmıyorlar; verdikleri mühim telefata rağmen, kendilerine bir deniz dalgası gibi çarpan Rus kuvvetlerini kırıp parçalıyorlardı.

Artık sabah yaklaşıyordu. Gecenin derin zulmetleri içinde, kanlı bir maktele dönen o mücadele sahası birden bire karışmış; Türk alayları, müthiş bir mukabil taarruza kalkışmıştı. Bu taarruz sürmemiş; General De Vid ağır bir hezimetle çekilmek

mecburiyetini hissetmiş, bir aydan beri devam eden Çapakçur Harbi, nihayet Türk'ün zaferi ile neticelenmişti. Bu günden itibaren bu havalideki harplere hitam veren bu son muharebede, her iki taraf da büyük fedakârlıklar göstermişlerdi. Başta İkinci Kolordu ve On ikinci Fırka kumandanları olmak üzere bir hayli şehit veren Türk Ordusu, bu zaferle de şerefli tarihine kıymetli bir sayfa ilâve etmiş. Yorulmak bilmeyen azın-ü irâdesiyle ordunun muvaffakiyetini temin eden Enkânıharbiye reisi İsmet Bey bu son muharebenin en mühim zamanında - kumandanı şehit olan - ikinci kolorduya bizzat kumanda etmek suretiyle de bu zaferin büyük kahramanları safında lâyık olduğu mevkii işgal eylemişti.

1916 senesi Teşrinievvelinin 20'inci Cuma günü akşamı Berlin'den gelen hususi bir vagonla Almanya İmparatorunun biraderzâdesi Prens Valdmar İstanbul'a gelmiş. İmparator tarafından Zat-ı şahaneye hediye edilen Seyf-i iftiharı getirmişti. Yıldız Sarayı'nın bir köşesine çekilerek cereyan eden muazzam hâdisatı, uzaktan gelen bir davul sesi gibi dinleyen Beşinci Sultan Mehmed'in böyle bir hediyeye lâyık olup olmadığı mevzubahis değildir. Çünkü gönderilen bu kılıç, onun şahsına ait olmayıp, Türk Ordusu'nun gösterdiği kahramanlığa bir takdir nişanesidir.

Tam iki seneden beri Kafkas Cephesi'nin karlı dağlarından Bağdat ve Sina cephelerinin yanıp tutuşan çöllerine kadar Anavatan'ı müdafaa etmek. Çanakkale'den geçmek isteyen dünyanın en muazzam harp vasıtalarını hezimetle geri çevirmek suretiyle Türk ve cihan tarihinde ölmez bir şeref hatırası kazanan Türk Ordusu, İmparator Vilhelm'in yalnız takdirini değil, minnet ve şükranını da celbetmişti. Çünkü General Makenzen'in Romanya'da kumanda ettiği müttefikler kuvvetinin en fedakâr unsurunu Türk Ordusu'nun bir parçası teşkil ettiği, Selânik'ten ilerleyen saray ordularının harekatını durdurmaya çalışan müdafaa kudretinin en sağlam cephesini de yine Türk alayları teşkil etmekte idi. Ve sonra Galiçya. Bundan üç asır evvel, Türk akıncılarının cesur kumandanı Kasım Bey'in

kılıcı altında titreyen orta Avrupa'nın bu kıymettar ma'muresi, bugün da yine Türk, kahramanlarının süngüsüne arz-ı ihtiyaç etmişti. Fedakar Türk, iki seneden beri dünyayı kasıb kavuran şu kan ve ateş kasırgasında yalnız kendi Anavatan'ında kendi varlığını müdafaa ve muhafaza ile kalmamış; dost ve müttefik tanıdığı milletlerin kanlı kavgalarına da erip yetişmişti. Eğer bir Kafkas, bir Çanakkale, bir Irak, bir Sina cephesi olmasaydı, hiç şüphesiz ki, harbin mukadderatı çoktan hitama erecek. Ancak Türk'ün durdurabildiği o cehennemî düşman kuvvetleri, Alman ve Avusturyalıların üstüne yüklenerek daha az bir zamanda onları bir silindir gibi ezip mahvedecekti.

Som cephesinde dört aydan beri devam eden kanlı mücadele artık tahammülün son haddine gelmiş. Yüz binlerce Alman, Fransız, İngiliz; bu meşum topraklarda can vermişti. Bu faciadan mustarip olanlar, yalnız muharipler değildi. Bütün beşeriyet ıstırap içinde idi. İnsanlığın bütün rahmüşefkatı ile istihza eder gibi her gün bir kanlı hâile yaratan harp meydanları, bîtaraf memleketlerde yaşayan insanları bile harpten iğrendirmişti. Sulh kelimesi, hiçbir zaman, bugünlerde olduğu gibi insanlara tatlı ve perestişe lâyık gelmemişti.

Kim bu sözü söylerse, bütün kulaklar o tarafa çevrilmekte idi. Fakat muharip kuvvetlerin başına geçenler, bu mukaddes kelimeye karşı kulaklarını tıkamaya mecbur oluyorlar; giriştikleri şu kanlı davada kazanmak için gururlarından hiçbir şeyi feda etmek istemiyorlardı. Buna mukabil, başta Papa olmak üzere bîtaraf memleketlerin halk ve matbuatı, beşeriyetin bu felâketine nihayet vermek için çalışıyorlar; sulh teşebbüslerinden geri durmuyorlardı.

Muharipler arasında sulh sözlerinin yüksekçe seslerle söylenmeye başladığı yer, Rusya idi. Berlin'den gelen şu iki telgraf bu sulh sözlerinin ne gibi esaslara istinad etmekte olduğunu gösteriyor; kalplere bir ümit ve teselli veriyordu.

"Berlin 23 Eylül - Rusya'da Brest Litovsk şehrinde birçok fişek depoları dinamitle berhava edilmiştir. Vak'a ihtilâlcilere atfoluyor.

Berlin 28 Eylül - Rusya'da isyan cereyanı gittikçe artmaktadır. Köylülerin kıyamı muhtemeldir. Teşebbüsat-ı isyankârane de bulunmak töhmetiyle pek çok Yahudiler tevkif olunmuştur."

Bu telgrafların halk üzerindeki tesiri, ölüm döşeğinde yatan bir hastanın, bir bardak sudan şifa ümit etmesine benziyordu.

Rusya'daki cereyanları en hararetle takip eden, Türklerdi. Çünkü muhakkak olan bir şey varsa; bu cihan felâketinde en çok onlar ezilmişlerdi. İki seneden beri devam eden bu emsaliz hailede yüz binlerce sevgilileri kaybetmişler. En acı mahrumiyetler içinde, inim inim inlemişler. Verdikleri ahdi bozmamak için mütevekkil ve cesur bir halde neticeyi beklemişlerdi. Fakat günler geçiyor; her gün şiddet ve ıstırabı artan bu facianın sonu gelmiyordu.

Teşrinievvel ayı iptidalarında, Rusya'nın müttefiklerinden ayrılarak münferid bir sulh teklifinde bulunacağına dair çıkan rivâyet halka pek hoş gelmiş. Artık günün başlıca dedikodu sermayesini teşkil etmişti. Hele, Hariciye Nazırı Halil Bey'in 1916 senesi Teşrinievvelinin 20. Pazar günü İstanbul'dan Viyana'ya ve Berlin'e müteveccihen hareket etmesi, zayıf ümitlere büsbütün kuvvet vermişti. Böyle olmakla beraber bundan - açıktan açığa - kimse bahsedemiyor; İttihat ve Terakki Cemiyetinin göz bebeği olduğu halde sulh-u münferid hakkında cereyan açmakla ittiham edilerek 1332 senesi Ağustos'unun 30'uncu Salı günü Kâğıthane'de kurşuna dizilen ihtiyat binbaşılarından Yakup Cemil Bey'in akıbetine uğramaktan korkuluyordu[53].

53- İttihad ve Terakki mevzuu ile meşgul olan bazı zevat, bu mesele etrafında bir dedikodu zemini açmışlar; bir bardak suda, koca bir fırtına yaratmışlardır. İçyüzü büsbütün başka bir mahiyette olan bu mesele hakkında burada tafsilât vermek esas mevzuumuzu sekteye uğratacağı için bundan içtinap ediyoruz (kaçınıyoruz) ; resmi ve hususi bütün vesaiki elimizde bulunan bu hâdiseyi müstakil bir yazı halinde karilerimize takdim etmek istiyoruz. Z. Ş.

SADRAZAM TALÂT PAŞA

Hükûmet, sulha talip olanlardan memnun olmuyor; hele Enver Paşa bu kelimeden bahsedilmesine hiç tahammül gösteremiyordu. En hararetli sulh taraftarları bile gösteriş olsun diye zaferi nihaiden bahsediyor, hele kulüplerde, müsamerelerde ve sair toplantı yerlerinde - manası henüz meçhul olan - bu iki kelime ahenksiz bir şarkı nakaratı gibi tekrarlanıyordu.

Halil Bey'in bu Viyana ve Berlin seyahatinden halk arasında çıkarılan mana, harp taraftarının hiç hoşlarına gitmemişti. *Tanin* gazetesinde bir makale neşredilmiş. Bunda, itilaf devletleri tarafından tahakküm altında alınan Yunanistan'ın ahval ve vaziyeti bir ibret dersi olmak üzere gösterildikten sonra, bu harbe giriş, nasıl zarurî oldu ise, buna - zafer-i nihaîye kadar - devam etmek de en tabiî bir mecburiyettir, denilmişti. Bu da tamamen muzaffer olmadıkça, sulh cereyanlarını açmak isteyenlere karşı açık ve sarih bir tehditti. Fakat ne kadar gariptir ki, harp aleyhtarlarının en birincisi, hükûmetin en yüksek makamını işgal eden, Sadrazam Said Halim Paşa idi. Bu zat, - sırasında bütün tafsilatıyla yazdığımız vechile Karadeniz'de ilk top patlar patlamaz istifa etmişti. Fakat arkadaşları, efkârıumumiye üzerinde zuhura gelecek tesiri nazar-ı dikkate alarak bunun

önüne geçmişlerdi. Lâkin o günden itibaren de artık bu zât ile istedikleri gibi çalışamayacaklarına hüküm vermişlerdi. Buna binaendir ki Said Halim Paşa, arkadaşlarından pek çok hürmet görmekle beraber, mevkiini daima iğreti bir surette muhafaza etmişti.

Said Halim Paşa, arkadaşları tarafından samimî bir surette de sevilmemişti.

Prensliğini, hiç bir zaman unutmayan ve Oksford Darülfünununda okuduğu için kendisini ilmen de pek yüksek bulan zâtın bazan haddi aşan gururu - kâmilen demokrat ruhlu ve ekserisi de basit tahsilli olan - İttihat ve Terakki liderlerini memnun etmiyor; işgal ettiği mevkii uzun müddet muhafaza edebileceği zannedilmiyordu. Mamafih bu zâtın arkadaşlarına hoş gelen meziyetleri de vardı. Evvelâ, iyi kalpli bir zâttı. Sonra, arkadaşlarına ve Cemiyete karşı cömert ve fedakârdı. Daha sonra da, Türklükle ciddi ve samimi bir suretle alâkadardı. Diğer Mısır prenslerinden birçokları, kendilerinin Kavalı Mehmed Ali oğullarından ve tamamen Türk ulusundan olduklarını çarçabuk unutuvererek - mahza mevkilerini tahkim etmek için - Araplık davası arasında koşarlarken; gerek Said Halim Paşa ve gerek biraderi Abbas Halim Paşa, hiç bir zaman damarlarındaki şerefli kanı unutmamışlar; riyakâr bir maske takarak yabancıların arkalarından koşmamışlardı. Paşa'nın bu meziyetini takdir eden İttihatçılar, devletin en buhranlı bir zamanında en ağır yükü sırtına almak tahammülünü gösterdiği için ona hürmette kusur etmiyorlar; fakat mevkiini kâfi derecede dolduramadığı için de, münasip bir fırsat zuhurunda sadaretten uzaklaştırmak istiyorlardı.

Birkaç defa bu fırsat zuhur etmemiş değildi. Enver Paşa'nın kabinede gösterdiği tahakkümü çekemeyen Said Halim Paşa. mevkiini derhal terk etmek istemişti. Fakat her şeyde efkar-ı umumiyeyi göz önünde tutan Talât Bey işin önüne geçmiş. Arkadaşlarını birbirine karşı cidden hüsn-ü idâre eden bu zât, - Cemiyet erkânı arasında olduğu gibi devlet ricali arasında da

gizli bir geçimsizlik olduğunu halka sezdirmemişti.

Lâkin son zamanlarda, Said Halim Paşa'nın hırçınlığı tezayüd etmişti. Sık sık görüştüğü Amerika sefiri Morgan Tav'ın sözlerinden sinirleniyor. Arkadaşlarıyla buluştuğu zaman, harbin uzayıp gitmesinden, Almanların tahakkümünün artık çekilmez dereceye gelmesinden, Levâzım Reisi İsmail Hakkı Paşa'nın dillere destan olan suiistimal hikâyelerinden ve bilhassa Ermeni tehciri esnasında zalimane hareket edenlerin tecziye edilmediğinde şikâyetler ediyordu.

Said Halim Paşa'nın bu şikâyetlerine az çok hak verdirecek sebepler yok değildi. Fakat son iddiasını ikide birde tekrar etmesi pek haksız bir hareketti. Ermeni tehciri meselesinde şikâyeti mucip olanlar, daha o zaman - dâhiliye nazırı sıfatıyla - Talât bey tarafından takip ve tecziye edilmişti. Hatta Türk ve Osmanlı Hükûmeti düşmanlığını en çok ileri götüren, kendi mahallelerinden bir tek Türk geçirmeyen Diyarıbekir Ermenilerinin tehciri esnasında zulüm yaptığı rivâyet edilen Çerkez

Ahmed'in idamını, bizzat Talât Bey İstemişti. Hâlbuki Çerkez Ahmed, İttihat ve Terakki komitesinin oldukça mühim bir şahsiyeti idi. Vaktiyle Rumeli'de birçok kanlı maceralara atılmak suretiyle komitenin fedaîleri arasında temayüz etmiş olan bu adam, cehil ve taassubuna körü körüne merbut olmak yüzünden, İstanbul'da Bahçekapı'da Ahmed Samim Bey ile Bakırköy'e de Hûban Sokağı'nda Zeki Bey'i katletmişti. Komitenin hiç bir kararına iktiran etmeyerek yalnız Çerkez Ahmed'in dimağından doğan bu cinayetler, ona - kendisi gibi cahil ve mutaassıp komiteciler arasında mühim bir mevki vermişti. İttihat ve Terakki komitesinin resmî bir cemiyet ve fırka hâline inkılâbından sonra artık böyle gizli icraata da lüzum görülmediği zamandan itibaren - diğer fedailer gibi - Çerkez Ahmed de bir köşeye çekilmişti. Fakat Şark vilâyetlerinde Ermeni komitecilerinin yaptıkları mezalimi bu adam da duymuş, intikam almayı kafasına koymuştu. Tehcir kanunu çıkar çıkmaz doğruca Diyarıbekir'e gitmiş. Vali doktor Reşid Bey'e misafir olmuştu. Tehcir esnasında da birtakım taşkınlıklar yaptığı duyulmuştur.

Talât Bey, derhal Cemal Paşa'ya şifreli bir telgraf çekmiş. Çerkez Ahmed'in derdestiyle idam edilmesini rica etmişti. Çerkez Ahmed arkadaşı Halil ile beraber Diyarbekir'de tevkif edilmiş, Şam'a getirilmiş, kısa bir isticvaptan sonra kanlı maceralarının hesabını darağacında ödemişti.

Bu misaller ortada dururken Talât Bey'i, Ermeni tehcirinde zulmedenlere müsamaha ile itham etmek, Morgan Tav ve emsalinin tesiri altına girmek demekti.

Olur, olmaz şeylere kızmak âdeti olmayan Talât Bey, Said Halim Paşa'nın bu sakat düşüncelerine de ehemmiyet vermemiş. işi - kendine mahsus - alaycılıkla geçiştirmişti. Fakat nihayet son bir hâdise, artık Said Halim Paşa'nın Sadaret mevkiinde tutulamayacağını göstermişti. 1332 senesi Kânunusanisinin 8'inci (21 Ocak 1917) günü bîtaraf devletler, muharip hükûmetlere birer muhtıra göndermişler, beşeriyeti harap eden bu kanlı cidâle

artık nihayet verilmesini rica ve teklif etmişlerdi. Rusya, Fransa, İngiltere hükûmetleri "Sulh, henüz pek uzaktır" diye cevap vermişlerdi. Almanya İmparatoru bir nutuk irâd etmiş; "meseleyi ancak silâhla halledeceğiz" demişti. Avusturya İmparatoru da yine bu mealde bir nutuk söylemişti Osmanlı Hükûmetine gelince, tabiîdir ki, müttefiklerinin sözlerini tasdik edecek sözlerle mukabele göstermişti. Kânunuevvelin 30'uncu günü İtilâf devletleri Amerika reisi hükûmeti Vilson'a müracaat ederek, adeta Osmanlı Hükûmetinin taksimine karar verdiğini bildirmişlerdi. Osmanlı Hükûmeti hakkında pek ağır bir lisanı ihtiva eden bu nota, birçoklarını telâşa düşürdüğü gibi, Sadrazam Said Halim Paşa'yı da derin bir düşünceye sevk etmiş. Esasen harp aleyhtarı olan bu kabine reisi, büsbütün sulh taraftarı kesilmişti.

Said Halim Paşa'nın bu vaziyeti, karargâh-ı umumide pek fenâ bir tesir uyandığı gibi, Viyana ve Berlin'de de büyük bir hoşnutsuzluk husûle getirmişti. Talât Bey'in bütün idâre maharetine rağmen her gün biraz daha hissediliyordu ki, nihayet günün birinde Enver Paşa ile Sadrazam arasında mühim bir hâdise zuhura gelecek ve mesele-i müessif bir şekilde neticelenecekti. Bunun önünü almak için düşünülen yegâne çare; ikide bir de mes'uliyet kokusunu ileri süren Sadrazam Said Halim Paşa'yı artık bir kenara çekmek, başlanılan davayı sonuna kadar sürükleyebilmek için, her türlü mes'uliyete göğüs gerebilecek bir şahsiyeti, o makama geçirmekten ibâretti.

Kânunusanin 20'inci günü merkeziumumî içtima etmiş; bu meseleye karar verilmek istenilmişti. Merkez-i Umumî azalarından Kara Kemal Bey, ilk defa olarak bir teklif dermeyan etti:

— Memleket, en buhranlı devreye girdi. Artık perde arkasında oynanacak zaman geçti. Hepimiz manevî mes'uliyetler altında eziliyoruz. Fakat bütün bu mes'uliyetleri üzerine alabilecek bir şahsı ortaya çıkaramıyoruz. Talât Bey, bu güne kadar kendisini "Lider" addetmiyordu. Bunun için fırka ve Cemiyetin bütün icraatı şahıstan ziyade, heyet-i mecmuaya atfediliyordu.

Artık bu devre geçmiştir. Esasen fırkanın lideri Talât Beydir. Artık o, bu işin başına geçsin. Fırkanın nik-ü bedine *(iyiliğine kötülüğüne)* ait bütün mesuliyetleri deruhte etsin. Bari üçüncü. dördüncü derecedeki şahıslar, mes'uliyet altında ezilmesin. Cemiyet ve fırka, Talât Bey'e tamamen emindir. Aynı zamanda Talât Bey, herkese karşı müessir bir kuvvettir. Bugüne kadar sürüklediğimiz bu Çelebi devrine hitam verelim. İdâre yükünü, Talât Bey'in sırtına yükletelim, dedi.

Talât Bey büyük bir dikkatle dinlediği bu sözlere, hiç cevap vermedi. İçtimaa iştirak eden, Doktor Nâzım, Bahaeddin Şakir. Hilmi, Doktor Rusuhi, Ziya Gökalp, kâtib-i umumî Mithat Şükrü Bey'ler, Kara Kemal Bey'in bu teklifini derhal kabul etmişlerdi. Bu karar, derhal Enver Paşa'ya bildirilmişti. Başkumandan vekili bu kadarı duyar duymaz, ellerini masaya dayamış:

— İşte, şimdi oldu, demişti.

İttihat ve Terakki mevzuu etrafında yazı yazanlardan bazıları, Enver Paşa'nın Cemal Paşa'ya şöyle bir telgraf çektiğinden bahsediyorlar:

"Said Halim çekilecek. Talât sadrazam olacak Sen ve ben yerlerimizde kalacağız. Şayet Mısır alınırsa, Said Halim'i Mısır'a Hidiv yaparız."

Bu meselenin hakikat olup olmadığı hakkında en salahiyettar zevata müracaat ettik. Hepsi de müttefik bir lisan ile bunu reddettiler; bu hâdiseden Cemal Paşa'nın ancak resmi bir tebliğ ile haberdar olduğunu söylediler. Cemal Paşa'nın, Mısır'ı fethettikten sonra Mısır Hidiviyetini de hak etmiş olacağı nazar-ı dikkate alınırsa, Enver Paşa'nın böyle bir teklifte bulunmaya lüzum bile göstermeyeceği aşikârdır.

1332 senesi Kânunusanisinin 22'inci, 1917 senesi Şubatın 5'inci günü intişar eden gazeteler, Said Halim Paşa'nın esbab-ı sıhhiyeden dolayı istifa ettiği makamı sadareti uzmâya, uhdesine Rütbe-i vezaret tevcihi ile Dâhiliye Nazırı Talât Paşa'nın tayin ve yeni kabinenin teşkiline memur edildiğini yazıyorlardı.

Bu suretle; üç buçuk sene Sadaret mevkiini muhafaza etmiş olan Prens Said Halim Paşa artık işten çekilmişti. Beşinci Sultan Mehmed, sabık sadrazamına, bir Name-i Mülûkâne göndererek ifa ettiği Hidematı mebrureye *(hayırlı hizmetleri)* beyan-ı takdirat ve mahzuziyet etmişti.

Talât Paşa'nın Sadaret mevkiine gelmesi, İttihatçı gazeteler arasında büyük bir velvele husûle getirmişti. Hemen hepsi de sütunlarını, Cemiyetin Bânisi ve fırkanın lideri olan Talât Paşa'nın hükûmet riyasetine gelmesiyle artık hükûmetin kâmilen İttihat ve Terakki hükûmeti olduğuna dair yazılan yazılara tahsis etmişlerdi. Aynı havadis, muhalifler arasında da bir bomba tesiri husûle getirmişti. Hemen o gün zarfında, küfürler, sövmeler, saymalar, akla ve hayale gelmez dedikodular, İstanbul'un gizli muhalefet çukurlarından taşmış; iğrenç bir mayi gibi yine muhalefet muhitlerine yayılıvermişti.

Muhalif şâirlerden biri tez dilden şu beyiti söylemişti:

"Sen yakışmaz dersin, amma kel başa şimşir tarak,

Sadrıazam oldu Talât, cilve-i takdire bak."

Bu beyit bir gün zarfında, İstanbul'un dört köşesinde dilden dile gezmişti. Talât Paşa'ya gelince: Babıâli'de Sadaret fermanı okunduktan sonra büyük üniformasını değişmiş; doğruca Merkez-i Umumî'ye gelmişti. Onun geldiğini pencereden gören birkaç arkadaşı merdivene koşmuşlar, istikbal etmişlerdi. Her zaman kayıtsız ve şen çehreli olan bu kalender komitecinin çehresi şimdi pek açık bir teessür içinde idi. Yeni Sadrazamın candan ve samimî arkadaşları onun koluna girmişler, odaya götürmüşler, bir daha tebrik ederek muvaffakiyet dilemişler, neş'esizliğini gidermek için teşçi etmişler, fakat endişelerinin önüne geçememişlerdi.

Yeni Sadrazam, o akşam evine de aynı neş'esizlikle avdet etmişti. Hatta aile halkının sevinç ve sürururna iştirak etmek şu tarafa dursun; bir köşeye çekilmiş:

— Ben, bu yükü nasıl taşıyacağım?

Sözlerini sık sık tekrar ederek bir hayli zamanını gözyaşlarıyla geçirmişti.

Umumi vaziyet, hakikaten Talât Paşa'yı düşündürecek ve hatta gözyaşı döktürecek kadar mühim ve nazikti. Memleket. baştanbaşa felâket içinde idi. Her taraf açlık ve hastalıktan inim inim inlemekte idi, akıllara hayret veren büyük yangınlar. İstanbul'un birçok mahallelerini yakmış harabeye çevirmişti. İstanbul'da ve Anadolu'da insafsız bir kış hüküm sürüyor; her gün yüzlerce talihsizi ölüme sürüklüyordu. Üç korkunç unsur. adeta ittifak etmişlerdi:

"Açlık, soğuk, hastalık."

Devletin para vaziyeti ise, bunlardan daha firaklı bir hâle gelmişti. Beşer ve birer liralık, kâğıt paralar, ortalarından kesilmiş; eski gümüş ve bakır ufak paraların tekrar geçmesi için hükûmet tarafından emirler verilmişti. Fakat bu basit ilâç da. milletin sinesinde açılan ağır yaraya hiçbir şifa vermemişti. Enver Paşa'nın, ordu efradına dağıttırdığı kurşun geçmez muskalar, düşman kurşun ve şarapnelleri karşısında bir kalkan vazifesi göremediği gibi, Maliye Nazırı Cavit Bey'in meclis kürsüsünde söylediği şatafatlı nutuklar da beş para etmiyordu.

Talât Paşa herkesten daha iyi biliyordu ki: Hiç muayyen hedefi olmayan ve tamamıyla mukadderata terk olunan bir idârenin başına geçmişti. Sekiz seneden beri heyulavi bir kuvvet ifâde eden İttihat ve Terakki Cemiyet, ve yahut Fırkası, Nigehbanlık vazifesini deruhte ettiği Osmanlı İmparatorluğu'nun dahili ve haricî siyâseti hakkında şaşmaz bir program çekmişti. Fırkanın iki programı bilâkayd ve şart Meşruiyet'ti, fakat sonraları ıslah edilmek istenilen bu program, hiçbir zaman Abdülhamid devrinden miras kalan idari maslahattan ileriye geçemedi. Dahili ve haricî siyâsette, fırka işleri de, iltizam ve tesahubda - pek az farkla, hep aynı sistem takip edildi. Onun için İttihat ve Terakki kuvvetinin tesiri altında bulunan Osmanlı İmparatorluğunun bu senelerinin tarihi, hududu sergüzeştlere atılan bir maceraperestin hayatına benzemişti. Meselenin en mühim ciheti şurasıdır ki, bu sekiz sene zarfında - görülen birçok derslere rağmen, bu macera hevesi, henüz dinmemişti. Osmanlı Ordusu, yüzlerce kilometre imtidad eden *(uzayan)* hudutlarını bile zorla müdafaa edecek hâlde iken, bu ordunun en güzide kuvvetlerini, Anavatan haricinde, şuraya buraya serpiştiren Başkumandan Vekili, imparatorluğun ne büyük bir felâket karşısında titrediğini daha hâlâ hissedemiyor, etrafını alan birkaç maceraperest, Almanya haritasının üstüne kapanarak:

— Acaba Hindistan'a girerken Hayber geçidini mi geçsek. Yoksa daha Şarka vurarak Süst Vadisinden mi girsek, diye en coşkun hayallerle vakit geçiriyordu.

Talât Paşa için en büyük müşkülat, işte burada baş gösteriyordu. Evvelce kendi işlerinde ve kendi fikirlerinde hiçbir kontrol kabul etmeyen Enver Paşa, kabine arkadaşlarıyla bir ihtilâf çıkardığı zaman kendisi araya giriyor, şahsına mahsus idâre maharetiyle arkadaşları birbirleriyle çarpıştırmıyordu. Fakat şimdi. hükûmetin reisi sıfatıyla bu mücadeleye bizzat kendisi girişecek. Tarihte, Abbasiler devrinde halife namına icray-ı hükûmet eden emirülumerâları andıran harbiye nazırı ve başkumandan vekilini hüsn-ü idâre edecekti. Bu da kolay bir

iş değildi. Hatta şunu bir hakikat olmak üzere kabul etmek icap eder ki, Talât Paşa'nın bu mevkie gelmesi, biraz da bu mesele içindi. Çünkü Hükûmet riyasetine gelecek bir zâtın Enver Paşa ile geçinememesi, şu buhranlı zamanlarda işleri büsbütün alt üst ediverdi.

Talât Paşa'nın sadareti ortaya bir suâl doğurmuştu:

— Acaba, Talât Paşa'nın ehliyet ve kudreti, deruhte ettiği vazifeyi ifaya kâfi midir, değil midir?

Bu suâle, bir tek kelime ile cevap vermek mümkün olmuyordu. Onun için Talât Paşa'yı o günkü kıymeti ile tahlil etmek icap ediyordu. Bu tahlili yaparken, evvelâ bu zâtın manevi şahsiyetini nazar-ı dikkate almak lâzım geliyordu. Talât Paşa yaradılış itibariyle mert ve temiz ruha mâlikti. Gençliğinden beri sağlam bir akıl ve zekâya mâlik olduğunu göstermişti. Her yerde ve daima muhitinde bir sempati uyandırmakla meşhurdu. Düşmanları bile onda sevilecek ve takdir edilecek noktalar buluyordu. Para ve caka hırsı yoktu. Şahsı itibariyle saadet ile felâket denilen şeylere hiç ehemmiyet vermiyordu. Hamiyet ve hüsnüniyeti, her şeyden üstündü. Bazılarının dillerine doladıkları şekilde, "cahil bir postacı" değildi. Bilâkis Selânik Hukuk mektebini bitirmişti. Mamafih, hiç bir zaman Hukuk işleriyle iştigal etmemiş ve etmeyi de aklından geçirmemişti. Daha pek genç yaşında Abdülhamid idâresini - sözle tenkit - şekilde siyâsete karışmış; ilk komitecilik dersini, Edirne hapishanesinde İpekli Hoca İbrahim Efendiden almıştı. Sürgün suretiyle Selânik'e gönderilmesi, artık onun önünde geniş bir ufuk açmıştı. Rumeli'de cereyan eden fecaat onu vatanî vazifeye sevk etmiş, Mason locası ona bir Cemiyetçilik dersi vermişti. Artık aradığını bulmuş, iyi bir komiteci olmuştu. Kalenderliliği ve sevimliliği sayesinde - temiz ve hamiyetperver zevattan mürekkep - sadık bir arkadaş zümresi bulmuştu.

Talât Paşa, Meşrutiyet'in ilânına ve hatta ilk Dahiliye nazırlığı zamanına kadar herkes tarafından riyâsız bir muhabbetle sevilmişti. Fakat Dahiliye Nazırlığı makamı, ona pek meş'um

gelmişti. - sırasında arz ettiğimiz vechile - bilerek ve bilmeyerek yaptığı idari ve siyasî hatalar, bunları tenkit eden - hakiki ve hamiyetperver - muarızlara karşı verilen pek ağır cezalar, birçoklarının kalbindeki muhabbeti haleldar etmişti. O zamanki Talât Bey, hükûmet işlerine - birçok evsaf ve liyakatle hazırlanarak - girmediği için bunlar acemiliğe de atfedilebilirdi. Fakat onun tekrar nazırlıklara girdiği zaman - resmi - muhittindekilere pek o kadar ehemmiyet vermemesi, onun bunun tavsiyesiyle bazı - zayıf iman ve vicdanlı kimseleri türetmesi, yine ona bazı hatalar isnadına sebebiyet vermişti. Onun içindir ki, birçok valilerin, yüksek mevkilerde bulunan memurların mes'uliyetini bizzat üzerine almak mecburiyetini hissetmişti.

Şüphesiz ki, bu da bir faziletti. Fakat şunun bunun hatırı için millet ve memleketin göğsünü bir tecrübe tahtasına çevirmek; bu faziletin üzerine siyah bir perde çekmek demekti. Hayırhahlığı, dostlarına karşı itimat ve vefakârlığı, bazan birbiriyle çarpışma derecesine gelen eski arkadaşlarının aralarını bulmak için esirgemediği fedakârlığı insanlık nokta-i nazarından ona yüksek bir paye verebilirdi. Fakat bütün bu kıymetli meziyetler, ekseriya Hükûmet ve memleketin zararı hesabına kaydedilecek hâdiseler husûle getirilmişti. Öyle tarihi bir devir yaşanıyordu ki, her şeyden evvel, memleketi ihata eden felâketi nazar-ı dikkate almak, sonra hatır ve gönüle bakmadan hükûmet makinesinin bozuk aksamını sağlamlaştırmak, ondan sonra da şaşmaz bir sistemle çalıştırarak o felâketlerden sıyrılmak ve selâmet sahiline vasıl olmak icap ediyordu. Bu icap, Meşrutiyet'in ilk gününden beri - bilhassa Talât Bey tarafından - hissedilmiş; fakat bir türlü tam manasıyla icra edilememişti. Şimdi, hükûmetin en yüksek ve en selâhiyettar makamına gelen ve bu günden itibaren bütün mesuliyeti şahsen kendi sırtına yüklenen - ve manen de Cemiyetin sırtına yükleten - Sadrazam Talât Paşa, acaba bundan sonra matlub olan sistemi takib edebilecek miydi?

Bunun hükmünü herkesten evvel, Talât Paşa vermiştir.

"Hayır."

Çünkü iş işten geçmişti. O da biliyordu ki, artık bundan sonra yapılabilecek yegâne iş, devlet ve milleti mümkün olduğu kadar az bir zararla - her taraftan yürüyen - felâket selinden kurtarabilmekti. Şu anda bütün mukadderata hâkim olan harp vaziyeti idi. Fakat gerek Osmanlı hudutlarında ve gerek Avrupa'da harp vaziyeti, neticesi pek hayırlı görülmeyen bir şekle girmişti. Bu vaziyeti ıslah edebilmek için de milletin kudret menabii *(kaynakları)* tükenmek üzere idi.

Evvelâ, büyük bir hamiyet ve hüsnüniyetin ve sonrada muvaffakiyetle yapılan bir inkılâbın cilvesiyle birdenbire hükûmetin en yüksek makamlarını işgal eden Talât Paşa: böyle muazzam hâdiselere karşı koyacak, icap ederse bir damla sudan bir umman, bir tek fertten bir millet çıkaracak bir şekil ve surette hazırlanmamıştı. Onun içindir ki, Meclis-i Mebusan'da okuduğu - kabinenin - programı, bir tek cümlede;

"Dünyada bir tek Osmanlı kaldıkça, İstanbul'dan çıkmayacağız."

Cümlesinde toplanmıştı. Bu cümlenin ruhunda, büyük bir azm-ü iman olmakla beraber, biraz da acı ve ye's-ü fütur vardı.

Talât Paşa'nın sadareti, cihan harbinin en mühim bir devresine rast gelmişti. Denizaltı gemilerini korkunç bir silâh haline getiren Almanlar, 1917 Şubatının 1'inci gününden itibaren bütün İngiliz Fransız, İtalyan sahillerine Akdeniz'de hudutsuz bir abluka ilân etmişlerdi. Bu abluka bîtaraflara da şâmildi. Bu mıntıkada bulunacak gemiler, hangi hükûmete mensup olursa olsun, bilâkaydüşart batırılacaktı. Bundan sonra da anlaşılıyordu ki, bütün dehşet ve şiddetiyle harbe devam olunacaktı.

Almanların bu ilânı en ziyade Amerikalıları müteessir etmişti. Çünkü bir taraftan sulhu temin etmek için çalışıyor gibi görünürken diğer taraftan da muhariplere büyük mikyasta harp malzemesi satan Amerikalılar, artık istedikleri gibi ticari faaliyetlerine devam edemeyeceklerdi. Daha beş on gün evvel cihan sulhundan hararetle bahseden Amerika Hükûmet Reisi

M. Vilson, bu hâdise üzerine Almanlarla ve hatta müttefikleriyle dostane münâsebetini kesmiş, sefirlerine Amerika'ya avdet için emir vermişti.

Almanlar, bu tehlikeye hiç ehemmiyet vermemişler; büyük bir ciddiyetle işe girişmişlerdi.

Abluka ilânının üzerinden henüz bir ay geçmeden, Alman denizaltı gemileri tarafından bu yasak mıntıkada yakalanarak batırılan – muhtelif hükûmetlere mensup – gemilerin ton miktarı yarım milyonu aşmış; her tarafa dehşet salan bu vaziyet karşısında bütün gemiler, limanlara kapanıp kalmıştı. Bu hal tabiidir ki, itilâf devletlerini birdenbire fenâ halde bunaltmıştı. Bunun için:

"Denizaltı gemileri, harbe hitam verecek." sözleri çoğalmıştı. Harpten bıkıp usananlar, bu sözleri bir müjde gibi telâkki ediyorlar, sulh hakkındaki ümit ve temennilerini kuvvetlendiriyorlardı.

Talat Paşa ve Maliye Nazırı Cavit Bey

İstanbul, bu tatlı hayalin neşesiyle yaşarken 1917 Martının 16'ıncı günü Berlin'den kısa bir telsiz telgraf gelmiş; halkı derin bir sürura gark etmişti. Bu telgraf şundan ibâretti:

"Öteden beri intizar olunan büyük Rus ihtilali, infilâk etti. Çar, *istifasını verdi. Artık Ruslarla harp, bitmiş addolunabilir."*

Vakıa birbirini takip eden telgraflar, bu sevinçli havadisi teyid etmişti. Artık Çarlığın devrildiğine, herkesçe kanaat gelmişti. Fakat Rusya'dan gelen haberler, sulhun akdedileceğine dair kat'i bir fikir verememekte idi. Fikirler, bu tereddüt içinde iken mühim bir havadis daha intişar etmişti. Bu da, Fransa Mebusan Meclisi huzurunda itibar ve itimadı sarsılan Briyan kabinesinin istifasından ibâretti. Şu hallere bakılırsa Talât Paşa'nın sadaret makamına gelmesi; umumi vaziyette müttefiklerin lehine az çok bir uğur getirmişti.

Talât Paşa, her şeyden evvel pürüzlü meseleleri halletmek, yarım işleri bitirmek istemişti. Bunun içinde Almanya ve Avusturya hükûmetleriyle akdolunan muahede ve mukaveleleri Mebusan ve Âyan Meclislerine tasdik ettirmişti. Kapitülasyonların ilgasını resmen ispat ve tasdik eden bu mukaveleler mucibince Osmanlı Hükûmeti, müsavi şartlarla Avrupa Hukuk-u düveline bilfiil dâhil oluyor; şehbenderlik, adli müzaheret, tebaa ikameti, mücrimlerin iadesi, asker kaçaklarıyla diğer firarilerin teslimi gibi meseleler ahid altına giriyordu.

Talât Paşa, başlıca mesaisini üç nokta üzerinde teksif etmişti.

Birincisi, parasızlık işinin düzelmesi. İkincisi, umumî iaşe meselesi. Üçüncüsü de; devlet memurlarının, vazifelerine ciddiyet ve ehemmiyetle merbutiyetlerinin temini. Para meselesi, tam manasıyla berbat bir hâle gelmişti. Hükûmet, borç ile yaşayan müflislere benzemişti. Hatta bütçe müzakeresi esnasında Mebusan Meclisi kürsüsüne çıkan Maliye nazırı Cavit Bey bile, iki saati tecavüz eden parlak nutuklarından sonra:

"Arkadaşlar! Size şu hakikati açıkça söylemek isterim ki.

harp devam ettiği esnada, her ay ihtiyar ettiğimiz masraf, takriben beş milyon altın liradır. Şu halde bugüne kadar harp masrafımız, *yüz altmış beş milyon altın lirayı bulmuştur. Eğer eski Düyunuumumiyemizi de bu hesaba dâhil edersek, - Ağustos gayesine kadar – borcumuz, tam üç yüz otuz milyon altın liraya baliğ olacaktır. Bunun senelik taksitleri ve faizi de hemen hemen yirmibir milyon altın lira tutmaktadır.*

Filhakika bu muazzam borç, değil bizim gibi fakir bir millet ve hükûmeti, hatta en zengin devlet ve milletleri bile düşündürmeye kâfidir.

Ancak biz; azmimiz, imanımız, milletimizin çalışkanlığına itimadımız dolayısıyla bu borçları ödeyeceğimize kaniyiz. Harpten sonra bütçemizi tanzim edersek, acaba varidatımızı nispetle attırarak bu borcu tedricen imha edebilecek miyiz? Hayır. Bu mümkün değildir. Çünkü harpten sonraki adi *bütçemizde de senelik masrafımız, kırk – kırk iki milyon liradan aşağıya düşmeyecektir. Buna mukabil ise varidatımız; - yeniden tarh edeceğimiz vergiler vesair varidat membalarımızla beraber – nihayet,* otuz beş milyon liraya iblağ edilecektir. *Yani. Bütçemizin açığı yine kapatılamayacak. Yine açık kalacak, demektir.* Şu halde; bir taraftan bu muazzam borcu ödemeye, *diğer taraftan da bu açığı kapamaya nasıl muvaffak olacağız? Birçoklarını korkutan bu suâle, biz büyük bir emniyet ve itimat ile cevap veriyoruz ve diyoruz ki: Korkmayın arkadaşlar! Bizi bu azim tehlikeden kurtaracak, iki büyük ümidimiz var. Biri, muzafferen akdedeceğimiz sulhtan sonra, her taraftan memleketimize akacak olan ecnebi sermayesi diğeri de, devlet ricalimizin irfan ve dirâyetine inzimam edecek olan milletin gayret ve mesaisi. Bunların ikisini birleştirdikten sonra, gayet hasisane ve tasarrufkârane bir siyâset-i iktisadiye takip edeceğiz. Gece gündüz çalışacağız.* İktisaden yükseleceğiz. *Yakamızı,* şu afetin elinden halâs eyleyeceğiz" demişti.

Maliye Nazırı Cavit Bey'in şu parlak duasına, kaç mebusun "âmin" dediğini bilmiyoruz. Fakat birçok vatanperver mebus-

ların, o gece başlarını iki yastık arasına sokarak hüngür hüngür ağladıklarına hiç şüphe etmiyoruz.

Harbin devam ettiği müddet zarfında, her ay sarf olunan beş milyon altın lira nereye gidiyordu? Bunu - uzun müddet Dâhiliye ve hatta Maliye Nazırlığı eden- yeni Sadrazam Talât Paşa, herkesten daha iyi biliyordu. Harbin zarurî masraflarına boyun eğmek, -pek tabiîdir ki - hiç kimsenin itiraz edemeyeceği bir keyfiyetti. Fakat bu zarurî masrafların yanında bir de tahsisat-ı mesture denilen bir masraf vardı ki, işte bunun hesap ve kitabı belli değildi. Tahsisat-ı mesture bir zamanlar, en yüksek mülkiye ve askeriye makamları tarafından idâre edilirken, sonraları muhtelif sebeplerle valilerden nahiye müdürlerine kadar teşmil edilmişti. Vilâyetlerde zaman ve ahval ile hiç uygun olmayan bir faaliyet baş göstermişti. Yollar açılıyor, parklar yaptırılıyor; gece yatısı mektepleri tesis ediliyor, bunların - karyola, dolap, ders eşyaları ve saire gibi - bütün levazımı, Almanya ve Avusturya'dan celbediliyordu. Hele resmi dairelerin ve bazı valilerin otomobil masrafları adetâ sefahat derecesini buluyordu. Aynı zamanda, bir takım gözdelere de falan ve yahut filan hizmet-i vataniyeden dolayı bol keseden ihsanlar verildiği vaki oluyordu. Bunların bazılarının hakikî ihtiyaçlardan ileri geldiği iddia edilebilirdi; fakat binlerce ve yüz binlerce liraların bir takım manasız işler ve şahıslar için feda edildiği pek aşikâr bir hakikatti. Mısır vatanperverlerini gizliden gizliye idâre ediyor. Efganistan'da mühim bir kuvvet hazırlıyor, Hindistan Hilâfet komitesiyle bizi birleştiriyor. Çin Türklerine karşı propaganda yapıyor, bütün Afrika İslâmlarını ayaklandırmaya çalışıyor diye bir takım hacıya, hocaya, şeyhe mücahit namı altında kahve ve gazinolarda dama ve tavla başından kalkmayan tembellere verilen paranın miktarı, pek mühim bir yekûn teşkil ediyordu.

İran Şahının en yakın akrabasından Sülârüddevle isminde bir Prens Bursa'ya getirilmiş, maiyetine yaverler, uşaklar, işçiler verilerek cesim ve mükellef bir konakta iskân edilmişti. Oldukça mühim bir hane halkı ile senelerce Bursa'da kışın

kaplıca âlemleri, yazın Mudanya'da deniz sefalarıyla yaşayan bu Kaçar prensine sarf edilen paranın miktarını kat'iyetle kestiremiyoruz. Ancak, bu zatın uzun müddet bu fakir millete ve müflis hükûmete on paralık bile bir fayda temin etmediğine tamamen kani bulunuyoruz. Aynı zamanda yine Bursa'ya Şeyh İbrahim isminde mühim bir zatın getirildiğini hatırlatıyoruz. İran müçtehidin-i kiramından ünvanı verilen bu zat, güya bazı entrikalı işler için Bağdat'a celbedilmiş, oraya bu Şeyh Hz. ile görüşmek için -Cemiyete mensup - mühim bazı şahsiyetler gönderilmiş, fakat kendisine büyük bir müçtehit süsü veren bu adamın cidden iyi bir entrikacı olduğu tahakkuk eder etmez - belki ileride istifade edilir, ümidiyle-maiyetindeki çömezlerle beraber müreffehen ve muazzezen Bursa'ya getirilmiş, Temiz hanlardan birinde ikametine bir daire tahsis edilmişti. Şeyh hazretleri, bu daireye gelmişti. Sabahtan akşama kadar, ziyâretine gelen misafirleri kabul ediyor, bol bol da kerametinden bahsediliyordu. Bir tarafta mütemadiyen çay semaverleri kaynıyordu, Yurdun zavallı hasta evlatları, dertlerine derman için bir tek kesme şekeri bile bin müşkülât ile tedarik ederlerken Şeyh hazretleriyle çömezleri, günde birkaç kıyye-i atika *okka)* kelle şekerine dudak büküyorlar; ihtiyaçlarına ehemmiyet verilmediğinden şikâyet ediyorlardı. Bunca masrafa mukabil, devlet ve millet acaba bu şeyh hazretlerinin en küçük bir kerametinden istifade edebilmiş mi idi? Hayır. Hatta bir hayli de zararını çekmiş, Bursa zabıtasının başına bir belâ kesilmişti.

Aradan az bir zaman geçer geçmez, - kendisine bir İran müçtehidi süsünü veren bu adamın -Eskişehirli İbrahim isminde bir serseri olup vaktiyle İran'a firar ettiği öğrenilmiş, artık yakası salıverilmişti. Bunun üzerine İbrahim işi azıtmış, rakıya başlamış, bir genç kızı iğfal ettikten sonra muhitinde her gün bir rezalet çıkarmış, zilzurna sarhoş olarak sokaklarda yatıp kalkmıştı.

Böyle serserilere avuç doluları para sarf edilirken, bunun aksini gösteren misaller de eksik değildi. Harbin en buhranlı

zamanında, Dâhiliye Nezaretinin muhtelif şubelerinden otuz efendi askere alınmıştı. Bu efendilerin kendileri parasız ve aileleri de açtı. Kendilerine alelhesab birer lira[54] verilmesi için - o zaman - dâhiliye nazırı olan Talât Bey'e haber yollamışlardı. Bunların içinde, ailesini hasta ve perişan bir halde bırakıp gideceklerinden dolayı ağlayanlar da vardı. Talât bey, bu haberi alır almaz acı bir teessür göstermiş; fakat:

— Olamaz, demişti.

Bu ricaya tavassut eden zât, Talât Bey'in bu kat'i ifâdesi karşısında daha acı bir teessür hissetmiş:

— Aman Efendim. Merhamet buyurun. Bunlara hiç olmazsa tahsisat-ı mestureden birer lira verilsin, demişti.

Talât Bey, derin derin düşünmüş:

— Olamaz. Tahsisat-ı mestureden bu gibi işlere para sarf edemem. Git, muhasebeciye söyle. Benim maaşımdan mahsup edilmek üzere bu arkadaşlara yarımşar lira versin, cevabını vermişti.

O tarihte, elinin altında tam otuzbir bin altın lira tahsisat-ı mesture parası olduğu halde, maiyetindeki kâtiplerin böyle mühim bir ihtiyaçlarına bu paradan bir şey vermek istemeyen Talât Bey, acaba bu efendilere kendi kesesinden yardım edecek kadar zengin mi idi? Bunu da şu misalle arz edeceğiz.

Bu meseleden bir müddet sonra, Dâhiliye nezareti evrak müdürü Hacı Nuri Bey[55], bir sabah erkenden Talât Bey'in odasına girmiş, o gece gelen şifreli telgrafları takdim etmişti. Talât bey, Hacı Nuri Bey'i karşısına oturtmuş. Telgraflar hakkında konuşacağını konuşmuş. Sonra, Hacı Nuri Bey gitmek için kalkarken:

— Hacı! Bana bir lira versene, demişti.

54- Naklettiğimiz bu vak'a hayal değil. Elinizdeki vesikalara istinad eden bir hakikattir. Z. Ş.

55- Inkılâbın ilk seneleri, Ittihad ve Terakki cemiyeti Evrak memurluğu vazifesini ifa eden bu zat, şimdi Üsküdar'da bir tütün deposu müdürüdür. Z. Ş.

Hacı Nuri bey, evvelâ bu koca Dahiliye Nazırı'nın kendisiyle alay ettiğine hamletmiş, gülüvermek suretiyle cevap vermek istemişti. O zaman aralarında şu muhavere geçmişti.

Talât Bey — Vallahi, sahi söylüyorum, Hacı. Bana bir lira ver.

Hacı — Beyim, beni bilmiyor musunuz? Bende bir lira ne arar.

— Yarım olsun.

Hacı Nuri bey, Talât Bey'in ciddiyeti karşısında durmuş, düşünmeye mecbur olmuştu. Para çantasının en derin köşesinde, cıgara kağıdına sararak - bin bir ihtimale karşı sakladığı - çil bir yarım lirası olduğunu hatırlamıştı. Fakat Talât Bey'le arasındaki samimiyete rağmen, bu parayı cebinden çıkarıp Nazırına vermeye utanmıştı.

Hacı Nuri Bey dışarı çıkmış, biraz dolaşmış, elinde çil yarım lira olduğu halde tekrar dönerek parayı Talât Bey'in masasına bırakmıştı. Talât Bey eğilerek paraya bakmış.

— Bu, İngiliz'miş, be, diye mırıldandıktan sonra zile basmış, maiyetine memur olan polis Cavit Efendi'yi çağırtmış, kendi ceplerini de aramış, üç mecidiye çıkartmış, bunları Cavit Efendi'ye uzatmış:

— Al şu parayı. Evde pirinç kalmamış. Git pirinç al, demiş ve sonra yine işlerine dalmıştı.

Elinin altında otuz bir bin altın lira bulunan bir Dahiliye Nazırı'nın, ne kendi namına ve ne de arkadaşlarının hesabına bu paraya el sürmemesi, şüphesiz ki yüksek bir faziletti. Fakat şahsı ve cidden muhtaç arkadaşları için -millet ve devletin parasına karşı- asla cömert davranmayan Talât Bey'in başka yerlerde bu parayı sıkı bir kontrol altında bulundurmaması kendisini şiddetli tenkit ve muahazerelere hedef etmişti. Bunun içindir ki Sadrazam olur olmaz, idâre makinesini biraz daha sıkmak, âdeta suiistimal derecesine varan fuzuli masrafları ortadan kaldırmak istemişti.

Aynı zamanda memurlara karşı da bir beyanname neşretmiş devlet işleriyle meşgul olanları, ciddiyetle vazifelerine dâvet eylemişti. Çünkü son zamanlarda buhran, herkes gibi memurlara da bir şaşkınlık vermişti. Açlık ve sefâlet yüzünden yuvalarındaki saadetleri bozulan, istikbale karşı ümitleri günden güne azalan memurlar, artık işi gevşetmişlerdi. Vicdanları körlenenler, irtikâp ve irtişadan çekinmiyorlardı. Temiz yürekli olanlar da, mahrumiyet karşısında her gün biraz daha eziliyorlar, maddî ve manevî kuvvetlerini kaybediyorlardı. Vilâyetlerle yapılan muharebenin büyük bir kısmını, memurlardan şikâyet teşkil ediyordu. Fakat, yerlerine koyacak başka adam bulunamayacağı için bunlar azil ve yahut tecziye edilemiyor, her şey, harbin sonuna bırakılıyordu. Talât Paşa hem suiistimallerin önüne geçmek ve hem de memurlardan beklenen vazifeyi onlardan sağlam bir fikirle istemek için bir çare düşünmüştü. Memurlara, maaşları mukabilinde erzak verilecekti. Bu usul birçoklarının memnuniyetini mucip olmuştu. Fakat şimdi başka türlü suiistimal kapısı açılıyordu. Her şeyden evvel hasis menfaatler temin etmek isteyenler, kendilerine Hükûmet tarafından verilen erzakı da bakkallara satıyorlar, fazla kâr temin etmek için birçok hile yollarına sapıyorlardı.

***

Talat Paşa'nın Sadaret mevkiine gelmesi, bozuk düzen işleri biraz düzeltir gibi olmuştu. Bu da ihtimal ki, bu zatın pek çok kimseler üzerinde husûle getirdiği sempatiden ileri geliyordu.

Günler geçtikçe Rus ihtilâli muhtelif şekiller gösteriyor. Kafkas Cephesi'nde mütarekeyi andıran bir durgunluk hüküm sürüyordu. Bu da, Ruslarla sulh ümitlerini kuvvetlendiriyordu. Rus ihtilâl hükûmeti bir beyanname neşretmiş; *"Biz artık Çarizmin ihtiraslarından vazgeçtik. Boğazlarda asla gözümüz olmadığı gibi hudutlarımızın haricinde de kimse ile kavgaya vesile çıkarmaya niyetimiz yoktur"* demişti. Bu sözler, Çarizmin aykırı siyâsetinden daima kuşkulananların kalbine bir rahatlık vermişti.

Fakat Irak ve Filistin Cephelerinde cereyan eden hâdiseler bu iki mıntıkanın akıbetini pek karanlık göstermekte idi. Irak Cephesi'nde, Kut-ül ammâreyi istirdad ve General Tavshend'i de bütün ordusîle esir alan Altıncı Ordu, bu mühim muzafferiyetten sonra ciddi bir harekete teşebbüs etmemişti. Bu müddet zarfında, Alman Miralaylarından Bob kumandasında İran'a gönderilen kuvvet, tedricen kuvvetlendirilmiş olduğundan Kirmanşah'a doğru ilerlemişti. Fakat burada Ruslar tarafından şiddetli bir mukabele ile karşılanmış, cephesi yarılmış; Osmanlı hududuna kadar geri atılmıştı.

Bu hareket, Bağdat'ın vaziyetini tehlikeye koymuştu. Bunun için ordu, 6'ıncı Fırka'yı Hankın istikametine göndermeye, 13'üncü Kolordu'nun diğer bir fırkasıyla müstakil Süvari Livası'nı da –Kut-ül ammâre civarından- yine aynı istikamete göndermeye mecbur olmuştu.

Ruslar, Hankın civarında tekrar şiddetle taarruza geçmek istemişler; fakat 6'ıncı Fırkanın anûdane mukavemeti karşısında bozularak ricat etmişlerdi.

Bu sırada başkumandan vekili Enver Paşa, cepheyi teftişe gelmiş, vaziyeti tetkik ettikten sonra İran'a yeni bir sefer açılmasını emretmişti. Enver Paşa'nın maksadı, düşmanı yalnız yüz geri ettirerek hududun ötesine kovmak değil; İran'ın içerilerine doğru sokulmak, her tarafa dehşet salmak -belki biraz da, Hindistan yolunun kapısını açmaktı. 13'üncü Kolordu Kumandanı Miralay Ali İhsan Bey, bu hareketin müşkülatından bahsederek daha makul bazı fikirler beyan etmiş ise de- ancak maceralardan zafer bekleyen- başkumandan vekiline söz dinletememişti. Sefer yeniden açılmıştı.

13'üncü Kolordu, Rusları Paytak Boğazı'nda hırpaladıktan sonra orayı elde etmiş, hatta ertesi günü, Kirmanşah'ı da işgal eylemişti. Süleymaniye'den ilerleyen bir müfreze de aynı günde Sine şehrine girmişti. Şu anda iki muharip kuvvet arasında bir mukayese yapılırsa, 13'üncü Fırka'nın kazandığı bu muvaffakiyetlere ciddi bir zafer denilebilirdi. Çünkü iki taraf

arasında piyade kuvvetleri her ne kadar birbirine müsavi ise de, Rusların süvari kuvvetleri kahir bir fâikiyete mâlikti. Böyle olmakla beraber, Ruslara karşı iyi bir galebe ihraz edilmişti.

Ancak, artık buradan ileri geçmek, göz göre göre tehlike üzerine yürümek demekti. Cephane azdı. Nakil ve menzil vasıtaları pek kıttı. 13'üncü Kolordu Kumandanı, vaziyeti 6'ıncı Ordu'ya bildirdi. Fakat cevap olarak şu emir geldi;

— İleri!.

Halbuki bu emir, 6'ıncı Ordudan değil, doğrudan doğruya bâlâdan gelmekte idi. Karargâh-ı Umumi, bu muvaffakiyetleri kâfi görmüyor; kolordunun, Hemedan'dan bile ileri geçmesini istiyor ve sarih emirler veriyordu. Bu emirler üzerine Kolordu Kirmanşah'dan da ileri doğru hareket etmiş, Biston Boğazı'nı ele geçirmişti. Oradan iki gruba ayrılmış, Ruslara karşı muvaffakiyetli baskınlar yapmış. Nihayet Hemendan'ı da almıştı. 13'üncü Kolordu Kumandanı, daha ileri gitmeyi pek ziyade tehlikeli bulduğu için burada kalmış, şehrin 15 kilometre ilerisinde tahkimat yapmaya başlamıştı. Artık Karargah-ı Umumi'de biraz insaflı davranmış; vaziyetin idâresini, kolordu kumandanına bırakmıştı.

Rus istilâsına karşı şiddetle muhalefet gösteren Iran vatanperverlerinden mürekkep gönüllü alayları da, bu kuvve-i seferiyeye iltihak etmiş; Rus kuvvetlerinin harekâtı sekteda edilmişti. İki taraf ara sıra birbirine baskınlar yapıyor, fakat bu baskınlar, iki tarafa da hiç bir fayda temin etmeden akim kalıyordu. Bu esnada İngilizler, Dicle Cephesi'nde taarruza kalkmışlar, Bağdat üzerine yürümeye başlamışlardı. Vaziyeti tehlikeli gören karargâh-ı umumî İran kuvve-i seferiyesini geri çekmeye karar vermişti. Bu karar derhal tatbik edildi. İran'ı tahliye ederek Bağdat'ın imdadına yetişmesi için 13'üncü Kolordu'ya emir verildi.

Kut-ül ammâre de uğradıkları hezimetten ders alan İngilizler, uzun bir zamanı hazırlıklarla geçirdikten sonra, şimale doğ-

ru yürümüşlerdi. Buna mukabil Osmanlı Ordusu, kadro noksanlarını henüz dolduramamış; vesait-i nakliye müşkülâtından dolayı erzak ve mühimmat buhranının bile önünü alamamıştı. Mecburi bir ric'at başlamıştı. Bu ric'at esnasında vukua gelen şiddetli müsademelerde İngilizler bir hayli telefat vermekle beraber artık Bağdat'a yaklaşmışlardı.

Son müdafaa hattında Osmanlı kadroları o kadar azalmıştı ki, 51'inci ve 52'inci Fırkalarda, ancak 5. 000 silâh mevcudu kalmıştı. Tabiidir ki, pek fâik silâh adedine ve tamamen makineli vesaite mâlik olan İngiliz kuvveti karşısında yapılacak müdafaadan hiçbirşey kazanılamazdı. Bunun için Bağdat'ın tahliyesine ve mevcut kıtaatın şimal istikametine çekilmesine karar verildi. 11 Mart 1333 (11 Mart 1917)

Bağdat'ın düşman eline geçmesi, Talât Paşa'nın Sadaret mevkiine gelmesinden bir buçuk ay kadar sonraya tesadüf etmişti. Yine aynı günlerde Filistin Cephesi'nde de kanlı muharebeler cereyan etmekte idi. İkinci Kanal seferinden de muvaffakiyetsizlikle avdet eden Birinci Kuvve-i Seferiye, -evvelce arz ettiğimiz vechile- Gazze- Bi'rissebi'hattına yerleşmiş, kuvvetli tahkimat vücuda getirmişti. İngilizler, âsi Şerif Hüseyin'in oğulları tarafından idâre edilen Arap süvarileriyle birleşmişler, yavaş yavaş bu hat üzerine doğru ilerlemişlerdi. Bu bedevi çöl kuvvetlerini idâre edenler, yalnız Şerif Hüseyin'in oğulları Şerif Faysal ile büyük biraderi Şerif Ali değildi. Bunların aralarında iki mühim şahıs daha vardı ki, bunlardan biri, Bağdatlı Cafer Paşa, diğeri de meşhur İngiliz casusu, Lawrens'di. Vaktiyle İttihat ve Terakki Cemiyeti tarafından teşkil edilen Teşkilât-ı Mahsûsa- Trablusgarb Şubesi'nden bahsederken, bu Cafer Paşa'nın Trablus'a nasıl gittiğini ve İngilizlerin eline ne suretle esir düştüğünü nakletmiştik. Şerif Hüseyin'in isyanına kadar, Kahire civarındaki üsera garnizonunda sakin bir hayat geçiren Cafer Paşa, bu isyan zuhur eder etmez, İngilizlere müracaat etmiş, Şerif Hüseyin ordusunda istihdamını rica eylemişti. Cafer Paşa, kumandasını deruhte ettiği âsi kuvvetleriyle filen hizmet

ifa ediyor; Lawrens ise, İngiliz istihbarat şebekesinin bir memur ve müşaviri sıfatıyla Şerifzadelere refakat eyliyordu.

Bu âsi kuvvetlerle birleşen İngiliz Kuvve-i Seferiyesi, 1333 senesi Martının 26'ıncı günü 2 Piyade ve 1 atlı Piyade fırkasıyla Gazze hattına şiddetle taarruz etmiş. Gazze kasabasını ele geçirmek muvaffakiyetini istihsal eylemişti. Talihsiz Fon Kres. İngilizlerin önünden üçüncü defa olarak geri çekilme mecburiyetini hissetmişti. Bereket versin ki; derhal harp sahnesine koşan 3'üncü ve 16'ıncı Piyade ve 3'üncü Süvari Fırkaları imdadına yetişmiş, ertesi günü mukabil taarruza geçerek İngilizleri ağır bir hezimetle geri püskürterek Gazze kasabasını istirdat eylemişti.

Bu sahada cereyan edecek muharebelerin şekli artık tebellür etmişti, anlaşılıyordu ki, cephenin harpleri, tıpkı denizdeki medd-ü cezir hareketine benzeyecekti. Buna binaen birinci kuvve-i seferiye namı verilen teşkilât lâgvedilmiş, bunun yerine 22'inci Kolordu teşkil olunarak rütbesi livalığa terfi edilen Fon Kres Paşa'nın kumandasına tevdi edilmişti.

Bu, birinci Gazze Harbi'nin son safhası, Osmanlı Ordusu hesabına hiç şüphesiz ki parlak bir muvaffakiyetti. Fakat anut İngilizler, yedikleri darbeyi hazmedememişler, Nisanın 19'uncu günü dört Piyade, bir Süvari Fırkası, sekiz tankla tekrar hücuma geçmişlerdi. Fakat tahminen yedi bin kadar maktul ve 250 esir verdikten sonra, acı bir hezimetle geri çekilmişlerdi. İngilizlerin, birbirini takip eden bu iki mağlûbiyeti, gerek Cemal Paşa'nın ve gerek Fon Kres Paşa'nın, üç buçuk seneden beri zafer ihtiyacıyla çırpınan kalplerine büyük haz ve sürur vermişti. Aynı zamanda, Osmanlı hudutları dahilinde de mühim bir meserret ve memnuniyet husûle getirmişti.

Talât Paşa, üç cephe idâresi mecburiyeti karşısında bulunuyordu. Birincisi, hükûmet cephesi idi. Memurları az çok sıkıştırmak, bunların iaşe işlerini imkân dairesinde yoluna koymak. ne zamandan beri keyfi işlere alışmış olan valileri kanun dairesinde muameleye mecbur tutmak gibi tedbirlerle bir dereceye kadar bu cepheyi ıslah edebilmişti.

Hükûmet cephesinde, en çok dedikodu uyandıran meselelerden biri de iaşe ve ihtikâr işleri idi. Sansürün mevcudiyetine rağmen, gazeteler bile ihtikârın memleketi kasıp kavurduğundan şikâyet ediyorlar; men'i ihtikâr ve mücadele heyetlerini şiddetle tenkit ediyorlardı. Bütün mücadeleler, ip yumağı gibi kenet hâine gelmiş olan ihtikârcılar karşısında âciz kalıyor; bu sinsi kuvvet, bir türlü yenilemiyordu. İaşe Nezareti ile iş gören - Cemiyete mensup- tüccarlardan bazılarını Talât Paşa celbetmiş, bunlara suret-i hususiyede rica ederek ticaret işlerinden vazgeçirmişti. Fakat bu da vaziyet üzerinde kâfi derecede hüsn-ü tesir husûle getirmemişti. Bilâkis artık büyük ticaret işleri, Levâzımat-ı Umumiye Reisi İsmail Hakkı Paşa'nın adamlarına intikal etmişti. Halkın fakir kısmı şu tarafa dursun, hattâ orta halliler arasında bile ihtiyaç ve mahrumiyet son dereceye gelmişti. Fakat ne kadar gariptir ki, gazetelerin ilân sütunlarında yine sinema, tiyatro ilânları eksilmemekte idi. Tepebaşı Tiyatrosuna gelen Avusturya Operet Kumpanyası mükemmelen hasılat temin ediyor; Miloviç ismindeki kadının füsunkâr cazibesine dayanamayan bir güruh tarafından koca tiyatro salonu her gece adam almıyordu.

İkinci cephe, Cemiyet cephesi idi. İttihat ve Terakki Cemiyeti senelerden beri resmen fırka hâline intikal ettiği halde daha hâlâ eski Cemiyetçilik ruhu kuvvetini kaybetmemişti ve İttihat ve Terakki kulüplerinde esen bu hava, seferberliğin ilk gününden beri iki cereyan takip etmekte idi. Ekserisi askerlikten istifa ettirilmiş veyahut muvafık bir kulp takılarak tam maaşla tekaüd edilmiş zabitandan mürekkep olan İttihat ve Terakki murahhasları, müfettişleri, kâtip mesulleri -pek azları müstesna olmak üzere- Enver Paşa taraftarı idi. Bunların haricinde kalanlar ise, Talât Paşa'nın tarafını iltizam etmektelerdi. Bu vaziyet, Cemiyetin ikinci ve üçüncü sınıf efradı arasında, bir ikilik husûle getirmişti. Bu ikilik, zahiren göze çarpmamak ve bundan bahsolunmamakla beraber, birçok meselelerde âdeta tebarüz etmekte idi. Enverci murahhaslar, işlerini gördürmek için vilâyetlerde memurları tazyik ediyorlar, bazan kanun hudut-

larını aşan meseleleri terviç ettiriyorlar *(destekliyorlar)* ; muhalefet göstermek isteyenleri, Divan-ı harblerle tehdit eyliyorlardı. Bunlarla mücadeleye girişmek, bizzat Enver Paşa ile çarpışmak demekti. Buna da zamanın nezaketi müsait değildi. Bunu takdir eden Talât Paşa, birçok şahısları ve meseleleri mimlemekle beraber, hesap görmeyi harbin neticesine talik etmişti. Ancak, devam eden yolsuzlukların önünü almak, memurları kanunsuzca hareketlerden korumak için bazı tedbirlere başvurmakla beraber, vilâyetlerdeki asker mütekaidi murahhasları da birer bahane ile değiştirmiş; bunların yerine sivil, doktor ve saire gibi bîtaraf zevat göndererek kulüplerin mütehakkim vaziyetlerini ıslah eylemek istemişti.

Cephelerden üçüncüsü -ve hiç şüphesiz ki en mühimi-, Enver Paşa cephesi idi. Talât Paşa, en ziyade bu cepheyi idâre etmekte sıkıntı çekiyor; bilhassa senelerden beri sessiz sedasız çarpıştığı bu cephe ile aralarında geçen hâdisatın yabancılara sızmaması ve Cemiyet erkânı arasında zıt fikirler olduğunun duyulmaması için bütün takatini sarf ediyordu. Vaktiyle Cemiyetin alelade bir ferdi olan Enver Paşa, -Sırası geldikçe arz ettiğimiz vechile- müteaddit hâdisatın sevki ve talihinin fevkalâdeliği sayesinde Cemiyetin erkân-ı asliyesi arasına girmişti. Seferberliğin ve müteakipen harbin başlaması üzerine de devletin en yüksek ve en kudretli makamına geçmişti. Ortada bariz bir hakikat varsa, Enver Paşa'nın yaradılışı, zihniyeti. yaşı, her hususlaki tecrübesizliği, işgal ettiği mevki ve makamın icabatını hazmedecek bir halde değildi. Vatan muhabbeti. milliyetperverliği, hüsnüniyeti hiç söz götüremeyecek derecede bir kuvvet ve salabete mâlik olsa bile, dimağının kabiliyeti. izalesini deruhte ettiği makineyi selâmetle işletebilmeye kâfi gelemezdi. Bu zâtın dimağında, zekâ kudretinden ziyade hayal hüküm sürmekte idi. Mektepten zabit çıkar çıkmaz, Manastır'a gelmiş; oradaki Bulgar çeteleri ile mücadeleye girişmişti.

Ekserisi cesurane menkıbeler teşkil eden mücadele hayatı. bu genç ve hayalperver erkânıharbe, maceraperverlik hissi ver-

mişti. Onun içindir ki, İttihat ve Terakki Cemiyeti'nin komitacılık hayatı onun dimağı kabiliyetine uygun gelmişti.

Komite tarafından eniştesi Nâzım Bey aleyhine tertip olunan ilk macera oyununda, en mühim rollerden birini bizzat kendisi kabul etmişti. 10 Temmuz İnkılâbı denilen tarihî hâdise, -her türlü ümidin fevkinde olarak- pek çabuk ve pek kolay husûl buluvermişti.

Buna binaendir ki -ekseri ittihatçılar gibi- bu zata da şu kanaat gelmişti:

"Cesurane bir atılganlıkla her şey istihsal edilebilir".

Nitekim bu kanaatin neticesidir ki; Balkan Harbi'nde, Şarköy ihraç hareketi ona parlak bir macera hissi vermiş. Askerliğini, mâfevkinden aldığı emirleri unutturarak kumanda ettiği binlerce Türk evlâdını kanlı bir sergüzeşte sürüklemişti. Bu hâdise, onun sebeb olduğu ilk büyük facia idi. Buna da, hesapsız kitapsız bir atılganlık sebebiyet vermişti. Bu kanlı faciayı gören arkadaşları, o günden itibaren bu zatın gidişine daha sakin ve daha makul bir mecra vermeleri lâzım gelirken, bunu yapmamışlar; hele Edirne'ye bir tek silâh patlatmaya hacet kalmadan girmesi, 10 Kânunusani Vakasında kendisine verilen rolü muvaffakiyetle icra etmesi üzerine artık onu harekâtında büsbütün müstakil bırakmışlardı. Umumî harbe giriş, hiç şüphesiz ki, emsalsiz bir cür'et ve pervasızlık eseri idi.

Sarıkamış'ta yetmiş bin Türk evlâdının kanlar ve karlar içinde boğulması da, hep onun kimseye hesap vermez mevkiinde bulunmasından ileri gelmiş. Ve hakikaten de ondan hesap sormak, millet ve hükûmetin nigehbanlığı vazifesini deruhte eden İttihat ve Terakki Cemiyet - ve Fırkasının aklından bile geçmemişti. Türk tarihinin acı bir hatıra olarak kaydedeceği Sarıkamış hâilesi, yalnız maceraperest Enver Paşa'yı şahsen mes'ul bırakmamış; İttihat ve Terakki Cemiyet- ve Fırkası'nı da ağır bir töhmet altına almıştı. İttihat ve Terakki'nin henüz Cemiyet halinde bulunan gizli teşkilâtının adli heyetleri, devlet ve milletin

zararına hareket edenleri şiddetle takip ediyor, bir karış vatan toprağını, bir damla vatandaş kanını her türlü tecavüzden esirgemek istiyordu. Aynı zamanda, falan veyahut filân meseleden dolayı da resmi ve aleni İttihat ve Terakki Fırkası'nın mebusları, meclis kürsüsünde bar bar bağırıyorlardı. Fakat Sarıkamış hâilesine karşı bu iki murakabe ve adâlet kuvvetinden bir tek ses çıkmadı.

Enver Paşa'yı bu kanlı maceralara sürükleyen avamili, sadece onun dimağındaki falan hücrenin faaliyetine, filan hücresinin cevvalliyetine veyahut müfrit cüret ve cesaretine atfetmek doğru değildir. Onu böyle hurafe kahramanlığına sevk eden sebeplerin en mühimi, onun şahsiyetinden menfaat bekleyen bazı kimselerin tesirini de nazar-ı dikkate almak lâzım gelir. Nitekim 10 Temmuz 1324 (23 Temmuz 1908) günlerinde nasıl zorla hürriyet kahramanı yapılmışsa, ondan sonra da onun - iyi veyahut kötü- her macerası oh ohlar ve peh pehlerle alkışlanmış. Yakınında bulunanların hiçbiri tarafından dostane ve bilhassa nimetşinasane bir şekilde tenkit edilerek itidal derecesine sevk edilmemişti. Bu hâl; fikren mahdud, daima kısa düşünen ve çabuk karar veren Enver Paşa'nın nefsine itimadını artırmış. Artık herkes, her kuvveti ve hatta kendi öz anası olan İttihat ve Terakki Cemiyeti'ni de hiçe saymaya başlamıştı.

Çanakkale Harbi, emsalsiz bir zaferle neticelenmişti. Bu zaferi temin eden en büyük kumandanlardan bir zât, bir aralık İstanbul'a gelmiş; usulen Enver Paşa'yı ziyâret etmek istemişti. Bu zat, yanında yaveri olduğu halde Harbiye Nezareti Dairesi'nden içeri girmiş. Binek taşının önünde kanunlar ve nöbetçiler bekleyen merdivene doğru ilerlemişti. Fakat bir kanun çavuşu, derhal önüne dikilmiş, hürmetkârane bir selâm vermiş:

— Efendim, bu merdivenden çıkmak yasak, demişti.

Bu büyük kumandan bu ihtar karşısında şaşırmıştı. Fakat askerliğin kudsiyetine perestişkâr olduğu için itidalini muhafaza ederek -aldığı emri ifadan başka hiçbir kabahati olmayan- o masum çavuşun yüzüne bakmış:

— Niçin evladım, diye sormuştu.

Çavuşun verdiği cevap şu olmuştu:

— Efendim!. Bu merdiven, yalnız Nazır Paşa Hazretlerine mahsustur.

Dünyanın en muhip ve en muazzam harp kuvvetlerini Çanakkale önünde âtıl ve âciz bırakan bu büyük kumandan, tarihe intikal etmesi lâzım gelen bir necabet göstermiş. Askerlikte, emir denilen kuvvetin ne kadar büyük olduğunu ihsas etmek için karşısında dimdik duran kanun çavuşuna.

— Pek iyi evlâdım! Biz de, karşıki merdivenden çıkarız, dedikten sonra hakikaten karşı tarafa geçmiş. Fakat geçerken de yaverine dönerek:

— Demek ki artık iş, "Ene rabbükümül'alâ[56]" derecesine varmış, diye hissiyatını izhar etmişti.

Bu büyük kumandanın bu büyük sözü, yersiz değildi. Hususî hayatında Enver Paşa'yı ihata eden dalkavuk zümresi, ona hakikaten o hissi vermişlerdi. Yakın zamanlara kadar, yüzüne bakıldığı zaman genç bir kız gibi sıkılarak kızaran bu zât, Aristokrasiyi yıkmak, milleti hür bir müsavat içinde yaşatmak için inkılâp yapan kuvvetin ilk safında mücahede ettiği halde, bizzat Sultan sarayına yerleşmiş, -istibdat zamanında olduğu gibi- resmî dairesinde kendisine hususî merdiven ayırttıracak derecede Aristokrat bir vaziyet iktisap eylemişti.

Enver Paşa'nın üzerine bir kudret temerküz ettirebilmek için onu, yürüdüğü tehlikeli yolda teşvik edenler; ne hasımları ve akrabaları, ne de halis ve samimî dostları değildi. Bunlar, Enver Paşa'nın kudret ve şahsiyetlerine istinad ederek – hâl-i harp dolayısıyla pek zengin bir varidat membaı olan -Harbiye Nezareti bütçesinden bol bol müstefit olmaya çalışan bazı menfaatperestlerdi. Hatta resmi vazife dolayısıyla Enver Paşa'nın muhitinde birçok mert ve müstakim ümera ve zabitan da bunlardan şikâyet etmektelerdi. Vatanperverlik maskesine bürü-

56- İlahlık davasına kalkışan Firavun'un "Ben sizin yüce Rabbinizim!" sözü

nen, hâlbuki küplerini doldurmaktan başka hiç bir şeyi düşünmeyen bu dalkavuklar, az çok mâlik oldukları zekâ sayesinde Osmanlı Hükûmetinin ne vahim bir akıbete sürüklendiğini görüyorlar; bu fırsattan bilistifade, son vurgunlarını vurarak bir köşeye çekilmek istiyorlardı. Ne harp vaziyetinin korkunç şekillere girmesi ve ne de millet ve hükûmetin harp membalarının tükenmesi, onları alâkadar etmiyordu. Harbin, batasıya kadar devamından başka bir şey düşünülmüyordu.

— Balkan Harbi'nde, ordunun şeref ve namusu lekelendi. Bunu kurtarıncaya kadar varlığımızı sarf etmeliyiz.

Sözleri Enver Paşa'yı tesir altına almak isteyenlerin elinde, askerlik ve hamiyet taasubunu hareket getirecek bir kırbaç vazifesi ifa ediyordu. Ordunun şerefine sürülmüş bir leke varsa, bunu temizlemeyi -tabidir ki- bütün hamiyet eshabı can-ı yürekten istiyordu. Nitekim, ordunun bütün zabitanıyla beraber, bilhassa Balkan Harbi'nin acı mağlubiyetini gören zabitler vazifelerinde canla, başla çalışıyorlardı. Fakat – tıpkı Balkan Harbi'nde olduğu gibi- idâre ve kumandan hataları yüzünden, çalışmaları nispetinde zafer kazanmaya muvaffak olamıyorlardı. Vesait-i nakliyenin şahsi işlere ve bazı yerlerde gizli ticaretlere alet edilmesi yüzünden, cephelere vakti zamanında erzak ve cephane yetiştirilemiyor. Zafere doğru yürüyen kıtaların büyük bir aşk ve iman ile düşman üzerine açtıkları ateş, -mevcut cephanenin tükenmesi yüzünden- birdenbire kesiliveriyordu. 1332 *(1916)* senesinde Vehib Paşa'nın emrine verilen 49'uncu Fırka Refahiye civarında yerleştirilmişti. Bu koca fırka, düşman yüzü görmeden, ellerindeki silâhı bir kere bile istimal etmeden oldukları yerde hastalıktan erimiş, bitmiş. Ordu kadrosundan fecaatle silinmişti.

Bir aralık başkumandan vekili hakkında dedikodular artıkça artmış:

— Koca bir milletin mukadderatı, bir tek şahısın irâdesine bırakılamaz.

Sözleri yükselmeye başlamıştı. Aynı zamanda Merkez-i Umumî'yi de ciddi bir endişe almıştı.

Merkez-i Umumî'den yüz bulamadıkları için Enver Paşa'nın etrafında toplananlar ve bu iki kuvveti birbirinden ayırmaya çalışanlar, bu dedikoduları Enver Paşa'ya yetiştirmekte gecikmemiş; hatta Merkez-i Umumî tarafından kendisine bir suikast hazırlandığını söyleyecek kadar da cüret göstermişlerdi. Bunun üzerine Enver Paşa ile Merkez-i Umumî arasında -mütekabil- bir itimatsızlık zuhura gelmişti. Halbuki Merkez-i Umumî, vaktiyle mâlik olduğu -gizli ve aşikâr- kuvvet ve kudreti çoktan kaybettiği için Enver Paşa ile -her ne şekilde olursa olsun- bir mücadeleye girişecek vaziyette değildi. Bunu bilen Cemiyet rüesası, hem bu hâli, harice karşı sezdirmemek ve hem de nazar-ı dikkate çarpacak bir hâdiseye sebebiyet vermemek için büyük bir temkin ve sükûnetle hareket etmektelerdi. Nitekim Yakup Cemil meselesi de bunların en bariz delillerinden biri addedilebilirdi. Merkez-i Umumî'nin Enver Paşa'ya karşı hiç bir fenâ fikirle mütehassis olmadığını göstermek için Yakup Cemil feda edildiği halde, suitefehhüm *(yanlış anlama)* büsbütün izale edilememişti.

Hatta günden güne aleyhindeki dedikoduların büyümesinden kuşkulanan Enver Paşa'nın -icap ettiği zaman kendisini müdafaa ettirmek için - İstanbul'a mühim miktarda Avusturya topçusu ile mitralyöz kıtaları getirdiği bile, kuvvetle cereyan eden şayialar cümlesindendi.

Bu meseleler etrafında gösterilen çok sıkı ketumiyete ve her türlü esbap ve delâilin setredilmesine rağmen vaziyet, endişe edecek dereceye gelmişti. Eğer Enver Paşa hüsn-ü idâre edilmezse, bir kıvılcım, koca bir yangın husûle getirecek ve bu da, harbin başladığı günden beri devam eden facianın son sahnesini teşkil edecekti. Bütün bunları bile bile sadaret mevkiine gelen Talât Paşa cidden ağır yük yüklenmişti. Onun için Talât Paşa, bütün idâre maharetini Enver Paşa'nın üzerinde teksif etmiş, bu facianın önüne geçebilmek için – Enver Paşa'nın hoşlanmadığı -en sevgili arkadaşlarını bile feda ederek onları birer vazife ve memuriyetle İstanbul'dan uzaklaştırmaya karar vermişti.

RUS İHTİLALİ

Talât Paşa'nın düşündüğü şeylerden biri de, artık müfritane ve harisane emel ve teşebbüslere nihayet verdirmekti. Çünkü şimdiye kadar takip edilen Fâtihâne fikirler, gülünç neticeler vermişti. Her şeyden evvel şunu nazar-ı dikkate almak lâzım geliyordu ki; memleketin dahilî asayişi ve emniyeti en berbat bir hâle gelmişti. İstanbul'a en yakın ve en medeni bir vilâyet merkezi olan Bursa vilâyetinde, şekavet yüzünden halk -hatta yalnız halk değil, küçük jandarma müfrezeleri bile- bir köyden diğer köye gidip gelememekte idi. Efradı yüzlere baliğ olan eşkıya çeteleri, köyleri haraca kesmişler, açıktan açığa karargahlar tesis etmişlerdi. Zaaf ve kudreti bu derece aşikâr olan bir hükûmetin İran, Turan, Hindistan istilâsı peşinde koşması, hiç bir akıl ve mantık ölçüsüyle ölçülemezdi. Yapılacak en makul hareket; memleketi her taraftan ihata eden felâketi, son kuvvetle durdurmak, şu üç buçuk senelik ziyandan, mümkün olduğu kadar az bir ziyanla kurtulmaktan ibâretti. Bunu imkân dairesine sokabilmek için de şimdi iyi bir fırsat zuhur etmiş, Rus ihtilâli, sulh için büyük ümitler husûle getirmişti.

İhtilâl, bütün Rusya'yı baştanbaşa sarmıştı. Çarlığın ezeli ananesine uyarak milletini hor ve hakir bir sistemle idâre et-

miş olan Çar Nikola, kendisiyle ailesi efradını çepeçevre saran bu ihtilâl ateşinin ortasında tamamen müdafaasız bir halde kalmıştı. Çarlık sarayını izlâl ve ifsad eden Raspotin ismindeki papazın Yusupof ismindeki genç bir asilzade vatanperver tarafından öldürülmesiyle başlayan bu ihtilâl ilk semeresini Doma Meclisi'nde vermişti. Bu mecliste Milyukof ile arkadaşları:

— Artık, Çarlık idâresinin hayat hakkı kalmamıştır, diye bağırmışlar, bu suretle ortaya ilk zarı atmışlardı.

Vakit vakit parlayan isyan ateşlerini kolayca söndürmeye alışmış olan Çarlık Hariciye Nezareti bu feryatları da susturmak istemişse de muvaffak olamamıştı. Çarlık payitahtının zahiri sükûnu; ancak damlara ve köşe başlarına yerleştirilen mitralyözler sayesinde birkaç gün devam edebilmişse de nihayet 1917 senesi Martının sekizinci günü her tarafta nümayişler başlamıştı. Dahiliye Nazırı Protobof, hassa askerlerine emir vererek halkın üzerine ateş açtırmıştı. Halbuki hakkını isteyen halk da mukabeleden geri kalmamış, ellerine geçen çarlık inzibat kuvvetlerini parçalamıştı.

Artık gittikçe büyüyen ve her mazlum kuvveti sinesine çeken ihtilâl, cephedeki müdafaa kuvvetlerinin inzibat ve itaatini de ihlâl etmişti. Çar Nikola, ihtilâli durdurabilmek ve yine şiddetle harbe devam eylemek için cepheye gitmek istemişti. Martın 13'üncü günü tirene binmişti. Doğruca Tsareskoveslo'ya -Çareskoveslo- gidecekti. Fakat bindiği tren, geçtiği istasyonların birinde, bir ihtilalci gurubu tarafından bekletildi ve bu muhteşem tren, yanlış bir makasa sokularak doğruca Piskof'a sevk edildi. Çar, bu suretle artık ihtilalcilerin eline geçmişti.

Çar, etrafını birdenbire ihata eden felâketin büyüklüğünü ve ehemmiyetini derhal takdir etmiş; tireni ihata eden ihtilâl rüesasına:

— İstediğinizi kabul edeceğim. Yalnız, telefonla hükûmet merkeziyle görüşmeme müsaade ediniz, demişti.

14 Mart gecesi vuku bulan bu telefon muhaveresi, sert bir tavsiye ile neticelenmiş:

— Haşmetmeâb! Bu ihtilâl, öyle vaatlerle teskin edilecek şekilde değildir. Yapacağınız âkilâne bir hareket varsa, derhal istifa ediniz, cevabı verilmişti.

Ertesi günü de, Doma Meclisi'nden -ihtilâlcilerin murahhası olarak- iki aza gelmiş, doğruca Çarın muhteşem vagonuna girerek, milletin hiç bir kuvvetle değişmeyecek olan kararını tebliğ etmişti. O zaman çar, başını önüne eğmiş, sadece!

— Aldatıldım, diyebilmiş, Çarlık makamını terk ettiğine dair tanzim edilerek kendisine uzatılan senedi, cebinden çıkardığı altın kurşun kalemi ile imza eylemişti. 15 Mart 1917 gecesi-saat 11 ile 12 arası .... ???

Fakat Çarın istifa etmesi ve ihtilâlin bütün Rusya'yı istilâ eylemesiyle harp birdenbire duruvermemişti. Muvakkat hükûmet idâresini ele alan Kerenski, bilâkis eskisinden daha şiddetle harbe devam etmek istemişti. Mamafih, ne de olsa, ihtilâlin sarsıntısı, müdafaa, kuvvetlerini gevşetmişti. Hiç şüp-

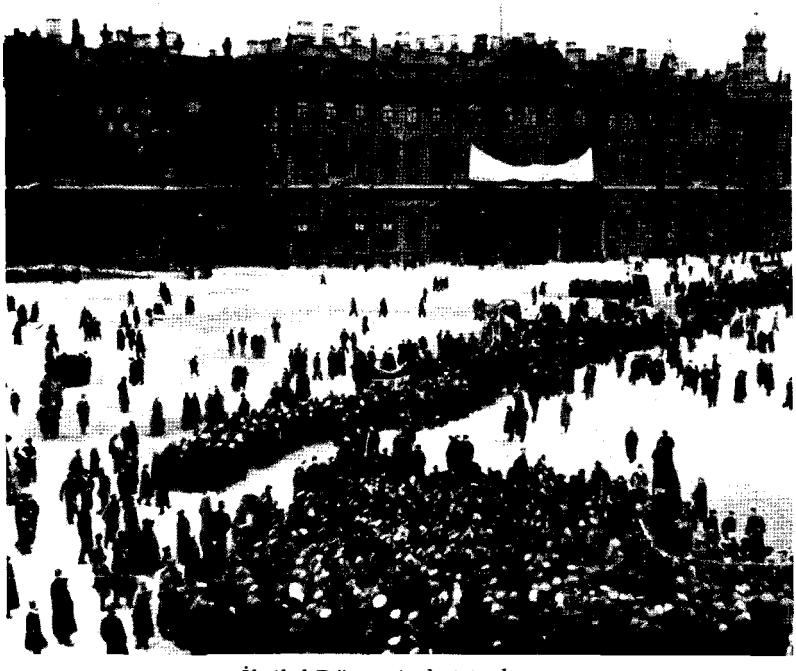

İhtilal Döneminde Moskova

hesiz ki, bu sarsıntı orduyu inhilâle sürükleyecek, vaziyet ancak bir münferid sulh ile neticelenecekti.

Berlin, Viyana ve İstanbul'daki hükûmet ricali, artık her işi bırakmışlar, bu mesele ile meşgul oluyorlar. Hudutlarda hüküm süren fecaatin, hiç olmazsa kısmen olsun önüne geçmek için bu fırsattan istifade etmek istiyorlardı. Babıâli'de iki gün devam eden müzakereden sonra, vaziyetin idâresi, Sadrazam Talât Paşa'ya havale edilmiş. 1917 senesi Nisanının 22'inci günü Talat Paşa Berlin'e gitmişti. Burada, müttefik hükûmetlerin siyasî ricali birleşmişti. Ruslarla münferid sulh yapılmak lâzım gelirse, ne yolda hareket olunacağı müzakere edilecekti. Şu anda bu zevatın fikirleri başlıca şu noktalar üzerinde toplanıyordu:

— Rus Ordusu, ihtilâl gürültüsü ile sarhoştur. İngiltere ile Fransa, Rusya'da parlayan bu ihtilâl ateşinden korkmuştur. Çünkü ilk hamlede Çarın tahtını yakan bu ateş, şimdi de bizzat İtilâf-ı murabba arasındaki rabıtaları da yakıp kül edebilir. Buna binaen, bu dört devlet arasında münferid sulh yapılama-

İhtilali Döneminde Göstericiler

yacağına dair imzalanan Londra Muahedenamesi artık tehlikeye girmiştir. Buna binaen bu vaziyetten azamî derecede istifade edilmelidir, deniliyordu.

Fakat bir taraftan bu zihniyetle müzakereye devam edilirken, diğer taraftan da Garp cephesinden, korkunç haberler geliyordu. İngilizlerle Fransızlar, en üzerinden şiddetli bir taarruza geçmişler, on gün süren fasılasız top ateşi ile Alman mevzilerini altüst etmişlerdi. Dünya harplerinin en müthişi diye tavsif edilen bu topçu taarruzunda, Alman müstahkem mevkilerinin üzerine yağan muhtelif çaptaki mermi yağmuru, bütün o havaliyi çukurlarla dolu bir ova halinde getirmiş. Artık orada barınmak imkânını tamamıyla selBey'lemişti *(ortadan kalkmıştı).* Filhakika günlerce devam eden ilerleme ve gerilemelerle, Alman Ordusu kumandanı bu tehlikenin önüne geçmişti. Lâkin bu korkunç taarruz, Ruslar harpten çekilseler de, Fransızlarla İngilizlerin harbe yine şiddetle devam edeceğini ihsas eden acı ve kanlı bir ihtar teşkil etmişti.

Aynı zamanda Rusların takip ettikleri hattıhareket de, sulh ümitlerini kuvvetlendirecek vaziyetten uzaklaşmakta idi. İngiliz ve Fransızlar, ihtilâl hükûmetinin başında bulunan Kerenski'yi elde etmişler; bu sosyalist ihtilâlciyi, eskisinden daha şiddetle harbe devama ikna eylemişlerdi. Bu hâlin devamı takdirinde sulh ümitleri, büsbütün suya düşecekti. Evvelce büyük bir hürriyetperver ve sulh-ü cihan taraftarı olan Kerenski'nin bu hareketi, Rus ihtilâlcileri arasında da büyük bir hoşnutsuzluk husûle getirmiş idi. Akilane düşünenler, memleketin dahili baştan başa anarşi içinde çalkanırken, artık harbe devam etmenin iyi bir netice veremeyeceğine hükmetmişler ve faaliyete geçmişlerdi. Amele ve asker meclisinde bu meseleyi şiddetle ileri süren müfrid Sosyalist Partisi'nin Reisi Lenin'in sözleri alkışlarla karşılanmış; nihayet, sulh taraftarları, Kerenski'ye galebe çalmıştı. O zaman, Petersburg sokaklarında yine bir kanlı mücadele başlamıştı. Bir anda büyük bir ekseriyete hâkim olan Lenin, -fikriyle olduğu gibi, silâhıyla da-

zafer kazanmış. Kerenski'yi ıskat ederek hükûmetin idâresini eline almıştı.

Lenin'in ilk işi, bir beyanname neşretmek olmuştu. Bu beyanname, başlıca şu üç maddeyi ihtiva ediyordu:

1- Harbe derhal nihayet verilmesi ve yeni teşekkül edilecek kuvve-i icraiyenin muhasımlara bir mütareke teklif etmesi.

2- Arazinin köylülere terki ve taksimi.

3- İktisadi buhranın önüne geçilmesi.

Bu beyannameyi, bütün muharip devlet ve milletlere hitap eden ikinci bir beyanname takip etmiş; bunda da, hulâsa olarak:

"Artık, bu feci harbe nihayet vermek zamanı gelmiştir. Sulh istiyoruz. İlhaksız, *tazminatsız, küçük milletlerin muhtariyeti esasına müstenid bir sulhu kabule hazır olduğumuzu bildiriyoruz.* Üç aylık bir mütareke akdedelim. *Derhal diplomatlarımızı sulh müzakeratına başlatalım. Bu müzakereye bütün muharip milletlerin, hatta bîtaraf hükûmetlerin murahhasları iştirak et-*

İhtilal Döneminde Lenin

sin. Cereyan edecek müzakere, hiç kimseden gizlenilmesin. Hatta devletleri daima harbe sürükleyen gizli diplomatlık, lağvedilsin. Bütün cihan milletlerinden ve bilhassa, Almanya, Fransa, İngiltere gibi en m*edeni üç milletin amelesinden, sulhun iadesi ve ibkası için yardım bekliyoruz"* denilmişti.

Bu beyanname, muhtelif memleketlerde, muhtelif tefsirler husûle getirmişti. Fakat ekseriyetle hasıl olan telâkkiye göre, idâreyi ele alan Lenin'in kuvvet ve iktidarına güvenilmemekte ve bu tekliflerin ciddiyetine de itimat edilmemekte idi. Halbuki, başlarında Lenin ile Troçki bulunan ve artık Bolşevik ismini alan müfrid Sosyalistler, Rusya'da iktidar mevkiini tamamıyla ele geçirmişler ve tekliflerinin ciddiyetini göstermek için de, sulh müzakeratına başlamak üzere derhal mütareke akdi için ordu kumandanlarına emir vermişlerdi. Bolşevikler, bununla da iktifa etmemişler, hüsnüniyetlerini göstermek ve harp mesulleriyle harp entrikalarını cihan karşısında teşhir eylemek için Hariciye Nezareti kasalarında buldukları gizli bir takım vesaiki de neşreylemişlerdi.

İngilizlerle, Fransızlar bu vaziyetten şaşırmışlar, Bolşevik hükûmetini ihânetle ittiham ederek tehdide başlamışlardı. Bolşevikler, bu ittiham ve tehditler karşısında ric'at etmek şu tarafa dursun; bilâkis mukabeleye geçmişler. Rusya'da bulunan İngiliz tebaasını tevkif etmek, umum ecnebi istikrazlarının mefsuh olduğunu ilân eylemek, sulh ve mütarekeyi kabul etmeyen İngiliz ve Fransızlarla ittifakı bozarak husumete geçmek suretiyle şiddet göstermişlerdi.

Bu hareketler, Bolşeviklerin ciddi bir surette sulha talip olduklarını göstermiş. Harpten nefret edenlerin kalplerindeki ümitleri kuvvetlendirmişti. Almanya'nın Şark Cephesi'nde ve Galiçya'da olduğu gibi, Kafkas Cephesi'nde de her yer sükûnet içinde idi. Karadeniz yolları açılmış, vapurlar ve gemiler serbestçe işlemeye başlamıştı. Nihayet, 1917 senesi Kânunuevvelinin 22'inci günü öğleden sonra saat tam dörtte, Brest-Litovsk şehrinde ilk sulh müzakeresi başlamıştı. Osmanlı Hükûmeti mu-

rahhası olarak müzakereye iştirak eden heyet; başta Sadrazam Talât Paşa olduğu halde, Hariciye Nazırı Ahmed Nesimi Bey. Kafkas Grubu Kumandanı İzzet Paşa, Berlin sefiri Hakkı Paşa. Zeki Paşa gibi makul ve mutedil zevattan mürekkepti.

Üç buçuk aya yakın devam sulh müzakeresi küçük bir sekte geçirdikten sonra - nihayet muvaffakiyetle hitam bulunmuş. Nihayet 1918 senesi Martının üçüncü günü tam saat beşte, dört seneden beri devam eden kanlı cihan harbinin ilk sulhu imza olunmuştu.

Müzakereye iştirak eden murahhasların izhar ettikleri hüsnüniyet neticesinde, sulh muahedenamesinin umumî şekli, her taraf için memnuniyeti mucip bir şekil gösteriyor ve hulâsaten şu maddeleri ihtiva ediyordu:

Talat Paşa Brest-Litovks'ta

1- Sulh ve muhadenet.

2- Harb lehinde tahrikât yapmamak.

3- Haritada işaret edilen hattın garbindeki arazinin Rusya'dan alâkasının kesilmesi. Bu arazi Lehistan, Korland, Liuland ve Litvanya'nın bir kısmından ibâret olup Almanya ve Avusturya hükûmetleri, bu memalikin mukadderatını, ahalisinin reyine terk edeceklerdi.

4- Almanya tarafından işgal edilen Rus arazisinin tahliyesi. Aynı zamanda, vaktiyle Rus tazminat-ı harbiyesine mukabil istilâ edilmiş olan Kars, Ardahan, Batum'un tahliyesiyle Osmanlı Hükûmetine terki.

5- Rusya'nın seferberliğe hitam vermesi.

6- Rusya, Ukrayna ile sulh muahedesi akdedecek ve Ukrayna akdeylediği muahedeyi tanıyacak.

7- İran ve Efganistan'ın istiklâli.

8- Üseray-ı harbiyenin memleketlerine gönderilmesi.

9- Bazı nevi tazminattan sarfınazar edilmesi.

10- Şehbenderlik ve saire gibi siyasî münâsebetlerin iadesi.

11- Ticaret muamelâtı, hususî haklar, nefyedilen eşhas, aff-ı umumi gibi meselelerin tanzimi.

Bunlardan başka diğer üç madde de yine müteferrik şeylere tahsis edilmişti. Doğrudan doğruya Osmanlı Hükûmetiyle yapılan muntazam muahedenameye gelince; o da şu maddeleri ihtiva etmekte idi:

1- Vilâyetlerimizin tahliyesi.

2- Osmanlı Hükûmetine iade olunan Kars, Batum, Ardahan hudutlarının bir komisyon tarafından tahdidi.

3- Hududlardaki ahalinin hukuku, hudutlarda ticareti kolaylaştırmak için bir itilâf akdi.

4- Konsolosların kabulü.

5- Konsolosların ve Konsoloshanelerin zayiatının tazmini.

6- Harp sebebiyle ilga olunan muahedat.

7- İade olunacak posta ve telgraf münâsebâtı.

8- İran meselesi.

9- Harp kanunları.

10- Hususî eşhasın alacakları.

11- Eşhasa verilecek tazminat.

12- Müslümanların hicret hakkı.

13- Harp esirleri.

14- Harp esirleri hakkında affı umumi.

15- Tasdiknâmeler.

Bu maddelerden bir ikisi müstesna olmak üzere diğerleri Osmanlı murahhaslarının teklif ettikleri projelerden ibâretti. Bunları da Bolşevik hükûmeti murahhasları, kâmilen kabul etmişlerdi.

Kres Fon Kressenstein

BAĞDAT HAREKATI

Ruslarla sulhun imzalanması memleketin her tarafında büyük bir memnuniyet tevlid etmişti. Hele, Rusların bu harpte istilâ ettikleri araziden başka, 93 Rus Harbi'nde tazminat-ı harbiye mukabili olarak cebren işgal eyledikleri Batum – Kars – Ardahan sancaklarını da iadeye rıza göstermeleri bu memnuniyetin derecesini yükseltmişti. Ancak Irak ve Suriye'deki vaziyet vahametini muhafaza etmekte idi.

Rus ihtilâli başlayıp da Kafkas Cephesi'nde tehlike azaldıktan sonra. Almanya hükûmeti Osmanlı Karargâh-ı Umumisine mühim bir vazife tevdi etmişti ki; o da, Bağdat'ın istirdadından ibâretti. Almanların, Osmanlı hükumetinden bekledikleri birçok menfaatlerin en başında bulunan Haydarpaşa – Bağdat Şimendifer yolunun – henüz tatlı bir hayalden ibâret olan – bu son merhalesi İngilizlerin elinde bulundukça, Almanlar büyük bir haset ve endişe hissetmektelerdi. Almanların bu arzusu, Babıâli'de, Vükelâ Meclisi'nde de müzakere edilmiş, Irak'ın bu mühim beldesinin istirdadı için derhal ciddi teşebbüslere girişilmesine memnuniyetle karar verilmişti.

Yalnız Talât Paşa bir nokta üzerinde durup düşünmekte idi; bu mühim vazife, kime tevdi edilecekti? Filhakika Osmanlı ku-

mandanları arasında bu hizmeti memnuniyetle kabul edecek kumandanlar az değildi. Fakat kumandayı kim ele alırsa alsın, Enver Paşa yine bizzat işe müdahale edecek. Belki de yeni bir felâket zuhura gelecekti. Buna binaen Talât Paşa bu işin başına muktedir bir Alman kumandanının getirilmesini düşünmüş; Enver Paşa'yı da buna ikna etmişti. Talât Paşa'nın fikrince, böyle mühim bir Alman kumandanının işlerine Enver Paşa müdahale edemeyecek ve bu teşebbüs de, ancak bu sayede muvaffakıyetle neticelenecekti.

Buna binaen, bu müzakere ve kararı müteakip Talât Paşa bizzat Almanya'ya gitmiş. İmparator Vilhelm ile vuku bulan mülâkatında, General Falkenhayn'in bu işe tayin edilmesini rica etmişti. Talât Paşa'nın bu ricası kabul edilmiş, bu generalin, altı Alman hücum taburu ve sair bir takım harp malzemesiyle İstanbul'a hareketine karar verilmişti.

Talât Paşa'nın İstanbul'a avdetini ve bu memnuniyete şayan haberi getirmesini müteakip Enver Paşa işe girişmişti. Filistin cephesini ziyâret bahanesiyle Suriye'ye gitmiş; Kafkas Grubu

İzzet Paşa ve Cemal Paşa

Kumandanı İzzet Paşa, İkinci Ordu Kumandanı Mustafa Kemal Paşa, Altıncı Ordu Kumandanı Halil Paşa'yı Haleb'e dâvet ettikten sonra kendisi de Cemal Paşa ile Kudüs'ten avdet etmiş, burada yapılan bir harp meclisinde plânını izah eylemişti. Bu plân mucibince, İkinci Ordu kumandanı Mustafa Kemal Paşa'nın kumandasında bir 7'nci Ordu teşkil edilecek. Bu ordu, Halil Paşa'nın kumandasındaki Altıncı Ordu ile birleşerek Yıldırım Grubu'nu teşkil eyleyecek, bu grubun kumandası da General Falkenhayn'a verilecek. Ve sonra, Bağdat'ın istirdadına teşebbüs edilecekti. Bu plânın gerek esası ve gerek teferruatı, Cemal Paşa'nın hoşuna gitmemişti. Cemal Paşa, Bağdat hareketini tehlikeli görüyor; Yıldırım Grubu'nun şimdilik Haleb'te içtima ettirildikten sonra, Filistin cephesinde İngilizlere bir darbe indirmek istiyordu. Filhakika, Enver Paşa'nın izah ettiği plânda tenkide şayan başka bir takım noktalar da görünüyordu. Fakat, bütün bu tenkit ve tavsiyeler Başkumandan Vekili üzerinde hiç bir tesir hâsıl etmemiş, en nihayet:

— Karârgah-ı Umumi, bu Bağdat hareketine karar verdi. Binaenaleyh, bu hareketten sarfınazar etmenin imkânı yoktur, diyerek son cevabı vermişti.

İşte bugünden itibaren de artık Cemal Paşa'nın kalbinde Enver Paşa'ya karşı acı bir ukde husûle gelmişti. Cemal Paşa, Enver Paşa'nın bu hareketini, kendisinin Suriye ve bütün Arabistan'da kökleştirmek istediği nüfuz ve kudrete bir darbe telâkki etmişti. Hatta bunun önünü almak için Talât Paşa'ya bir iki telgraf çekmişti. Talât Paşa, bu iki eski dost arasında bir çarpışmaya meydan vermemek için bu ağır yükün mes'uliyetini biraz da kendi omuzlarına yüklenmiş:

"Bağdat'ın istirdadı için teşebbüsat-ı ciddiyede bulunmaya, *Meclis-i vükelâca karar verilmiş. Ve son Almanya seyahatim esnasında bu seferi icra etmek üzere General Falkenhayn'ın Hükûmet-i Osmaniye hizmetine verilmesi, tarafımdan rica edilmiştir. Bu hâle göre bu teşebbüsün tehiri için benim müdahalede bulunmaklığıma imkân yoktur. Filistin cephesine tahsis*

ettiğiniz kuvvetler meselesine gelince; bu da ordu kumandanlarından biriyle başkumandan vekili arasında sırf fennî ve mesleki bir ihtilâf olması itibariyle bu işe benim karışmaklığımdan bir faide görüleceğini zannetmiyorum," cevabını vermişti.

Talât Paşa'nın bu cevabı Cemal Paşa'yı tatmin etmek şu tarafa dursun; bilâkis kalben gücendirmişti. Çünkü Talât Paşa'ya müracaattan maksadı, onu da kendi fikrine iştirak ettirmek ve Enver Paşa'nın karşısında müttehid bir cephe tesis eylemekti.

Hâlbuki bu cevap, Enver Paşa'ya karşı Talât Paşa'nın ne derecede çekingen davrandığını göstermekte idi.

Cemal Paşa, vaziyeti bir türlü hazmedemiyor; davasında hak kazanmak için Enver Paşa'ya da tahriren müracaatlarda bulunuyordu. Bu sırada vuku bulan bir hâdise, Cemal Paşa'yı büsbütün şaşırtmış, hayrette bırakmıştı. Ortada hiçbir sebep yok iken Almanya ve Avusturya sefirleri Paşa'ya müracaat etmişler, kendi imparatorları tarafından Berlin ve Viyana'ya dâvet edildiğini tebliğ eylemişlerdi. Zeki, Cem al Paşa, bu dâvetlerden maksadın, kendisini bir müddet Suriye'den uzaklaştırmaya müstenid olduğuna pek âlâ anlamıştı. Fakat hislerini tamamen saklamıştı. Nitekim bu dâvetlere icapet edeceğine dair sadır olan irâde-i seniye üzerine İstanbul'a geldiği zaman da, Enver Paşa ile yine eski dostane hararetle karşılaşmıştı.

Cemal Paşa'nın seyahati, pek parlak bir surette geçiyor, şerefine ziyâfetler, resmigeçitler tertip ediliyordu. Hatta Alman Karargâh-ı Umumîsi'nde, Kayzer Vilhelm'in eliyle, göğsüne Purlö Merit Nişanı takılmak suretiyle taltif ediliyordu.

Fakat bu sırada Enver Paşa'dan kendisine şu şifreli telgraf gelmişti:

"Fon Falkenhayn ile birkaç defa müzakereden sonra Filistin Cephesi'ndeki İngilizler aleyhine yıldırım grubunu teşkil eden kuvvetlerle bir hareket-i taarruziye icrasına karar verdim. Bu hareketin esbab-ı icraiyesini temin etmek üzere Fon Falkenhayn'i Filistin'e gönderdim. Bu hâle göre Filistin Cephesi'nin dahi mü-

şarünileyh kumandasına verilmesi zaruridir. Binaenanaleyh kendisi tarafından verilecek evamirin icras-ı lüzumunu, Fon Kres Paşa'ya iblağ etmenizi (ulaştırmanızı) rica ederim."

Cemal Paşa, bu telgrafı okur okumaz, adeta sersemlemişti. Demek ki, şimdiye kadar Suriye'de kurduğu nüfuz ve kudret, bir anda yıkılıvermişti. Paşa bu teessürle eline kalemi almış, şu telgrafı yazarak Başkumandan vekiline göndermişti:

"Almanların başına bir Verdon felâketi getirmiş olan General Falkenhayn, bizim başımıza da bir Filistin taarruzu belâsı getirecektir."

Cemal Paşa aynı zamanda -Talât ve Enver Paşalara karşı müdafaa edemediği– davasını hemen Karargâh-ı Umumisi'nde halletmek teşebbüsüne girişmiş, derhal Mareşal Hindenburg'a müracaat ederek meseleyi hikâye eylemişti. Bu ağır başlı kumandan, Cemal Paşa'yı tamamen dinledikten sonra:

— Evet, belki hakkınız vardır. Fakat bu kadar uzak mesafeden, bu hareketin mazarret ve faydasını takdir etmek bence müşküldür, demişti.

Cemal Paşa, Mareşal Hindenburg'un huzurunda da davasını bu suretle kaybettikten sonra, son bir ümit ile General Lundendrof'a da başvurmak mecburiyetini hisseylemişti. Lâkin ondan da aynı şekilde bir mütalaa aldıktan sonra:

— Bizim tarafımızdan bir müdahalenin vukuu, muzır olabilir. İstanbul'a döndüğünüz zaman bu meseleyi Enver Paşa ile görüşüp halletmekten başka çare yoktur, cevabını alır almaz, artık teessür ve füturun son derecesine gelmişti.

Tabiidir ki Cemal Paşa İstanbul'a gelir gelmez. Hem Talât Paşa'ya ve hem de Enver Paşa'ya gitmiş; ihdas edilen bu vaziyetin ne acı neticeler verebileceğini, acı bir lisan ile izah etmişti. Lâkin bu sefer de Cemal Paşa'nın parlak zekâ ve telâkatı boşa gitmişti. Talât Paşa'dan sadra şifa verecek bir netice elde edemediği gibi, Enver Paşa'yı da kararından vazgeçirememişti. Artık yapılacak bir şey kalmıştı ki; o da, -Arabistan'daki nüfuz ve

kudretinin zevalini görmektense- istifa edip bir köşeye çekilmekti. Cemal Paşa bu fikrini gerek Enver Paşa'ya ve gerek Talât Paşa'ya söylemekle beraber, şunları da ilâve etmişti:

— Ancak benim şedit siyâsetim sayesinde ihtilâle cesaret edemeyen Dürzülerle, Maan'ın beri tarafındaki Bedeviler, bahusus Şam'da tesiratını tamamıyla ihsas ettirmeye başlamış olan Arap ihtilâlcileri, derakap *(derhal)* kıyam edebilirler. Ve Filistin Ordusu'nun rabıtalarını keserek, her nevi iaşe vasıtalarını yağma ederek bu orduyu kâmilen esarete duçar ederler.

Enver Paşa'nın, bu sözleri bir tehdit mahiyetinde telâkki edip etmediğini bilmiyoruz. Yalnız malûm olan birşey varsa aralarında şu kısa muhavere geçmişti:

Enver Paşa — E, ortada böyle bir tehlike varken niçin istifa ediyorsunuz? Yerinizde kalınız.

Cemal Paşa — Yerimde kalabilmek için benim vaziyetim ile General Falkenhayn'in vaziyeti tamamıyla tespit edilmelidir.

Müzakere ve münakaşa biraz uzunca devam etmiş, nihayet Cemal Paşa'ya parlak bir unvan verilmesiyle şu şekilde neticelenmişti. General Falkenhayn, sadece Yıldırım Orduları Grubu Kumandanı unvanını taşıyacak, şimdilik Filistin Cephesi'nde İngilizler aleyhine - ve Cemal Paşa hesabına - bir taarruz yapacaktı. Buna mukabil Cemal Paşa'nın unvanı, Suriye ve Arabistan Orduları umum kumandanı olacak ve ordular gurubu kumandanı selâhiyetini haiz bulacaktı. Unvan parlaktı. Fakat bu parlaklık zahiriydi. Artık ordunun fiilen idâresi, General Falkenhayn'e intikal ettiği için Cemal Paşa'nın mevkii bir göstermelik şekle girmişti. Zaten Enver Paşa'nın istediği de bundan ibâretti.

Fakat bütün bunlar, meselenin resmi cihetleri idi. Asıl ortaya dökülemeyen ve bilhassa Enver Paşa ile Talât Paşa tarafından açıkça söylenemeyen bir hakikat varsa o da, Cemal Paşa'nın nüfuz ve kudretini kırmak lâzım geldiğine hükmedilmesinden ibâretti. Yakub Cemil ve saire gibi meselelerde

ikiyüzlü rol oynayanlar, Cemal Paşa'yı da ihmal etmemişlerdi. Cemal Paşa'nın bazı zabitanı tahlif ettirmesi, arada sırada:

"Hareket Ordusu yalnız Selânik'ten çıkmaz ya?" gibi manalı sözler söylemesi, çarçabuk hem Enver Paşa'ya ve hem de Merkez-i Umumîye yetiştirilmişti. Herkesin kıldan nem kaptığı bir zamanda, hiç şüphesiz ki, Cemal Paşa'nın bu manalı hareketleri ihmal edilmemiş; mahirane bir üslûb-u hakimane ile nüfuz ve kudreti tahdit edilerek vukuu muhtemel olan hâdisatın önüne geçilmek istenilmişti.

***

Yıldırım Orduları Grubu Kumandanı, General Fon Falkenhayn'e gelince, vazifesi başına gelir gelmez, kıymet ve mahiyetini ortaya döküvermişti. İlk iş olarak kendisine merbut ordu kumandanlarının salâhiyetlerini tahdit etmek, vazifesine taallûk etmeyen umura müdahale etmek istemişti. Bu hâle en evvel, Yedinci Ordu Kumandanı Mustafa Kemal Paşa itiraz etmişti. Çünkü bu şımarık Alman generalinin gidişi, neticenin pek vahim olduğunu göstermekte idi. Fon Falkenhaym, ilk hareketinde askerliğin ruhunu rencide etmiş, ordu kumandanla-

General Falkenhayn ve Cemal Paşa Kudüs'te

rının nüfuz ve haysiyetlerini kırmak istemişti. Sonra ne Arapların ve ne de Arabistan'ın ahval-i ruhiyesi hakkında en küçük bir fikri bile olmadığı halde urban ve aşair umuruna karışmış; bilâhare müfrid durması muhakkak olan bir şekilde Arap rüesasıyla müzakerata girişmeye başlamıştı. Daha sonra. Ordu kumandanlarıyla yaptığı fennî ve mesleki münakaşalarda öyle fikir ve mütalaalar beyan etmişti ki bunlar, dinleyenleri hayrette bırakmıştı. Bu sebeplere binaen, başta Mustafa Kemal Paşa olduğu halde ordular erkânı kâmilen anlamışlardı ki; - Müşir rütbesiyle taltif edilerek Yıldırım Orduları Grubu'nun başına geçirilen – bu Alman Generali, burada en küçük bir muvaffakiyet istihsaline muvaffak olamayacaktı. Hatta – muvaffakıyet kazanmak şu tarafa dursun – bu gidişle büyük bir faciaya sebeb olacaktı.

Mustafa Kemal Paşa, mevki ve makamının kendisine bahşettiği salâhiyete istinad etmiş, Generalın, iktidar ve vazifesi haricinde işlere müdahale etmesinin önüne geçmişti. Aynı zamanda vaziyeti açık ve müdellel raporlarla Karargâh-ı Umumiye bildirmişti. Fakat Karargâh-ı Umumi, derin bir gaflet içinde idi. Bahusus, büyük ümitlerle getirilen bu Alman generaline karşı söylenen sözleri dinlemek fikrinde değildi. Bu hâli gören ve yakında Suriye tarafları üzerinde zuhura gelecek felâketi sezen Mustafa Kemal Paşa, artık bu vaziyetin acıklı bir şahidi olmak istememiş. İstifa edeceğini Cemal Paşa'ya söylemişti.

Cemal Paşa, Mustafa Kemal Paşa'nın fikirlerini can-ı yürekten tasdik etmiş:

— Eğer siz ordu kumandanlığından istifa ederseniz; ben de burada, bir gün bile durmam, demişti.

Mustafa Kemal Paşa, nihayet istifa ederek İstanbul'a gelmişti. Fakat Cemal Paşa – bazı zevâtın tesirlerine mukavemet gösteremediğini ileri sürerek – sözünden rücu etmiş, istifasını verememişti.

Aradan çok geçmeden, felâket baş göstermişti. İngilizler, Gazze cephesini şiddetli bir bombardıman altına aldıktan son-

ra fâik kuvvetlerle ciddi bir taarruza geçmişlerdi. İngilizler, evvelâ cephenin sol cenahına saldırmışlar; burada kazandıkları muvaffakiyetten sonra sağ cenahı ezmeye başlamışlardı. Gazze, tekrar İngilizlerin eline geçmiş; cephe delinmişti.

Fon Kres Paşa'nın kumanda ettiği 8'inci Kolordu, süratle Yafa civarına kadar ricat etmiş. Yeni teşkilât dolayısıyla henüz Fevzi Paşa'nın kumandasına geçen 7'inci kolordu; büyük bir kahramanlıkla, bastığı toprakları karış karış müdafaa ederek Kudüs'ü muhafaza etmek için Halilürahman'a çekilmişti.

Bu acı mağlûbiyetin mesuliyeti, başlıca iki şahıs üzerinde toplanıyordu. Bunun biri 8'inci Ordu Kumandanı Fon Kres Paşa idi. Fon Kres, Falkenhayn'den şikâyet ediyor; uzun tecrübelerden sonra tesis edebildiği vaziyeti, Falkenhayn'in altüst ettiğini söylüyordu. İkinci mesul olan Falkenhayn ise, düşmanın sol cenaha taarruz ettiği zaman, sağ cenaba kumanda eden Fon Kres'in tamamen seyirci vaziyetinde kaldığını ileri sürüyor:

— Fon Kres; zaten kendi bilgisine mağrur ve dik kafalı bir adamdır. Düşmanın birkaç gün evvel yaptığı taarruzda, harp meydanında bililtizam terk ettikleri bir çantada zuhur eden bir harita ile sahte bir harp plânının cazibesine kapıldı. Mükemmelen aldandı. Bu mağlûbiyete yol açtı, diyordu.

Ortada bir hakikat vardı. O da, 7'nci Kolordu Kumandanı Fevzi Paşa, her tarafa dağılan perişan kuvvetleri bir iki gün zarfında toplamış, cephedeki buhranın önünü almıştı. Fakat vaziyet, vahametten kurtulamamıştı. Mütemadiyen takviye kuvvetleri alan İngilizler, şiddetle takipte devam ediyorlardı. 8'inci Ordu, pek ziyade gerilediği için 7'nci Ordu'nun sağ yanı tamamıyla açıkta kalmıştı. İngilizler, artık Kudüs'ü tehdide başlamışlardı. Bu mukaddes beldenin muhafazasına memur olan 20'inci Kolordu, birçok muharebeler dolayısıyla fazlaca ezilmiş ve kadrosunun büyük bir kısmını kaybetmiş olduğu gibi gerek iaşe ve gerek tahkimat vasıtalarını ikmal edemediğinden bu son taarruz karşısında sarsılmıştı. Fakat Kolordu Kumandanlığını henüz kabul eden Miralay Ali Fuat Bey, asker-

liğin icap ettirdiği son vazifeyi de yaptı, Teşrinievvelin 27'inci günü, İngilizler şiddetli bir mukabil taarruza geçerek Beni Samoel tepesini aldı. Fakat ahval ve şerait o kadar uygunsuzdu ki, bu muvaffakıyetten müstefid olamadı.

Yavaş yavaş garpten ve cenuptan ilerleyen İngilizler, fâik kuvvetlerle müdafaa hatlarını barınılmayacak hâle getiriyorlar. Havanın sisli ve yağmurlu olmasından da istifade ederek ilerliyorlardı. 26'ıncı Fırka'nın tutunduğu mevkilere şiddetli taarruzlar yapmışlar ve cepheyi yarmışlardı. Bu arada Grup Kumandanından da emir almışlardı. Nihayet, 1917 senesi Kânunuevvelinin 8-9 gecesi gece yarısından sonra bu mukaddes beldeyi düşmana terk ederek Şarka doğru çekilmeye mecbur kalmışlardı.

Dimyata pirince gidilirken evdeki bulgurdan olmak, işte buna denilirdi. Bağdat'ı istirdat etmek için Almanya'dan suret-i mahsusada getirtilen Fon Falkenhayn'ın idâresizliği yüzünden Kudüs gibi mühim ve tarihi bir belde de üste verilmişti. Karargâh-ı Umumi, nihayet bu facianın azametini idrak edebilmiş. Büyük ümitlerle bel bağladığı General Fon Falkenhayin'i, kumandadan geri çekmek mecburiyetini hissetmişti.

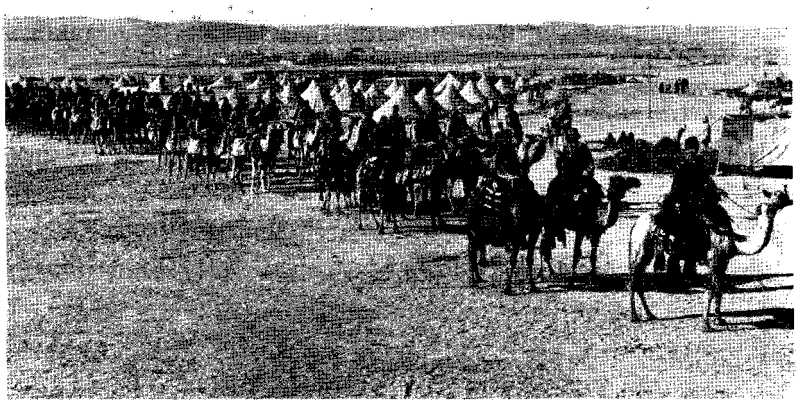

İTTİHAT – TERAKKİ KONGRESİ

1917 senesi Eylülünün son günlerinde İttihat – Terakki Fırkası'nın senelik kongresi, mutad-ı vechile *(alışılageldiği gibi)* teşekkül etmiş, on gün süren müzakereden sonra içtimaa nihayet verilmişti. Bu kongre de diğerleri gibi bir takım usul ve merasime inhisar etmekle beraber, bazı mühim hususiyetler de göstermişti. Meselâ, Aşairin iskânı, bir Asar-ı Milliye Müdüriyet-i Umumiyesi ile Muavenet-i Umumîye ve Basiret-i İçtimaiye Müdüriyetlerinin teşkili gibi bir takım idâre işlerine karar verilmişti.

Kongre, Fırka Reis-i umumîsi, Sadrazam Talât Paşa'nın mühim bir nutkuyla hitam bulmuştu. Bu nutuk, ihtiva ettiği bahisler itibarıyla şimdiye kadar kongrelerde söylenmesi mutad olan basmakalıp nutuklara benzemiyor, başka bir mahiyet gösteriyordu. Talât Paşa bu nutkuna, harbe ne gibi mecburiyetler dolayısıyla girildiğini izah etmekle başlamış. hâdisatın muhtasar bir tarihini yaptıktan sonra, Anadolu'daki Ermenilerle Suriye'deki Musevilerin harp mıntıkalarından uzaklaştırılmasındaki esbabı anlatmıştı. Ermeni tehcirini icap ettiren esbabın ne gibi mecburiyetlere istinad ettiğini vesikalarla ortaya döken Talât Paşa, aynı zamanda milletinin haksız yere hiç kimseye zulüm etmediğini de ispat etmiş, bunu bütün cihana

anlatmak, herkesin borcu olduğunu ilâve eylemişti ve nihayet bu uzun nutkuna, şu sözlerle hitam vermişti:

"Azm-ü metanetine zerre kadar halel getirmeksizin üç seneden beri bütün cephelerde izhar ettiği şecaat ve şehametle ecdadının ruhunu tatyib ve bütün dünyanın takdirini celbeden ordumuzu, minnet ve şükran ile selâmlarım. Sinesinden böyle bir ordu çıkaran bir millete istinad eden devletimiz, ebediyen yaşayacaktır. Ve yaşamak hakkıdır. Milletlerin tecrübeleri, bize vazıh bir surette gösteriyor ki, bir memlekette kanunun hâkimiyetini temin edebilmek için, evvelemirde ilmin ve ahlâkın hâkimiyeti temin edilmek iktiza eder."

Talât Paşa'nın bu değerli sözlerine, bu samimî temennilerine hiçbir diyecek yoktu. Fakat hadisat, bu sözlerin aksini gösteriyordu, Filhakika, harbin devam ettiği müddet zarfında her türlü mahrumiyetlere göğüs geren, açlık, çıplaklık, hastalık, vasıtasızlığa karşı hiç şikâyet etmeden büyük bir iman ve tevekkülle vatanî vazifesini ifa eden ordu, Türk tarihinin şerefli sinesinde – tamamen hak ettiği – hürmet ve tekrim mevkiini alıyordu. Lâkin bu ordunun düşmanlara karşı pulat göğsünü gerdiği hudutlar dâhilinde, dâhili ve harici idâre işlerinde, Hükûmet erkânının gösterdikleri muvaffakiyetsizlik yüzünden Devlet, derin bir inkıraz uçurumuna doğru sürükleniyor; - Talât Paşa'nın ümit ve temennisi hilâfına olarak – daha uzun müddet yaşayacağa benzemiyordu.

Asırlardan beri şuurlu bir idâreden mahrum yaşamış olan Osmanlı Hükûmeti, Mutlakıyet usulünü terk ederek Meşrutiyet şekline geçtikten sonra da şuurlu bir idâre tesis edememişti. Çünkü meşrutiyet, - pek azı müstesna olmak üzere - yine o eski mutlakıyet makinesini idâre eden ellerde idi. Değişen şey, sadece rejimin adı ile büyük küçük bir miktar memurdan ibâretti. Devir değiştikten sonra, ciddi bir ıslahat yapılmamıştı. Eski devrin millete zarar veren fenalıkları ortadan kaldırılamamıştı. Rüşvet, irtikâp, iltizam; bunlar yine eski devirde olduğu gibi devam ediyordu. Vilâyetler, aşar mültezimleri, Bey'ler ve

ağalar, şeyhler, hocalar elinde inim inim inliyordu. Jurnalcilik, riyakârlık eskisi gibi devam ediyor; sefil maksatlar uğrunda memleketin en namuskâr evlâtları hapsediliyor ve sürgünlere gönderiliyordu. Mal ve can emniyeti, takarrür edememişti. İdâre makinesini elinde tutanlar millete karşı daima bir umacı rolü oynamak istediklerinden, hiçbir zaman Hükûmeti, halka sevdirememişlerdi. Küçük memurlar, Hükûmetin vücudunu kemiren, için için yiyip bitiren birer mikrop hâline gelmişlerdi. Bunların irtikâp ettikleri hata ve cinayetler, ekseriya cezasız kalıyor; bu da diğerlerinin cür'etlerini artırdıkça artırıyordu. Aylığı üç, beş yüz kuruştan ibâret olan bir tahsildar, bir tapu kâtibi; müteaddit irâd ve akar alıyor, şahane bir hayat yaşıyor; fakat hiçbir âmir, hiçbir kontrol memuru, onun yakasından tutarak:

— Senin, aylığın şu kadar. Hususi iradın da, bu kadar. Hâlbuki şu kadar zaman da, şu kadar irâd almışsın. Bu kadar şatafatlı da bir hayat yaşıyorsun. Anlat bakalım, bu değirmenin suyu nereden geliyor, nereye gidiyor? diye sormuyor, sormaya da lüzum görmüyordu.

Bunlar, Meşrutiyet'in ilk acemiliği devrine münhasır kalmıyordu. Aradan birçok tecrübe seneleri geçtiği halde, yine aynı şekilde devam ediyordu. Hükûmetin ve bilhassa Hükûmet memurlarının en şaşmaz ve en yanılmaz bir murakıbı olması lâzım gelen İttihat ve Terakki Fırkası ile İttihat ve Terakki Kulüpleri bu mühim vazifeden çok uzak yaşıyor, hatta – geçenlerde de arz ettiğimiz üzere – şahsî dava ve ihtiraslar, memlekete hayır ve menfaat getirmeyecek taraftarlıklar peşinde koşuyordu.

Ne uzak ve ne de yakın maziden en küçük bir ders alınamıyordu. Daima, nazariyeler, faraziyeler, şu veya bu milleti körü körüne taklit mahiyetinde olan adi projelerden ümitler bekleniyor. Fakat düşünülen şeyler, hiçbir zaman tatbik sahasına konamıyordu. Meselâ; Mecelle-i Ahkâm-ı Adliye'nin hâlihazır ihtiyacatına göre tebdiliyle hukuk-u aile meselelerinin asri bir şekle ifrağı için bir komisyon teşkil edilmişti.

Bu komisyonun hazırladığı kanun lâyihası, Padişahın irâdesine iktiran etmişti. Bu kanun, başlıca ahkâm-ı umumiye ile Müslimlere ve gayrimüslimlere dair fasılları ihtiva etmekteydi. Badema nikâh, bir hâkim ve yahut naibi makamına kaim bir memurun huzurunda akdedilecek, yalnız iki şahitle iktifa edilmeyerek bütün nikâh ve talâk vukuatı, mahkeme kayıtlarında sicile geçirilecekti, her nikâh, akdedilmeden evvel ilân edilecekti. Bir de son senelerde pek salgın bir hastalık hâlini alan talâk meselesine bir mazbutiyet (düzen) verilecekti. Karı koca arasında bir ihtilâf zuhur ederse, aralarına mahkeme girecek. Bu ihtilaf, tarafeynin tayin ettiği ikişer kişiden mürekkep bir hakem heyetine havale edilecek. Eğer bunlar, iki taraf arasındaki meseleyi muvaffakiyetle halledemezlerse, o zaman mahkeme, talâk hükmünü verecekti. Bir erkek, yine müteaddit defa izdivaç edebilecekti. Fakat izdivaç mukavelenamesine, zevcin ikinci bir nikâh akdetmek istediğinde, -birincinin veya ikincinin münfesih addolunacağına dair kuyud ve şurut (kayıtlar ve şartlar) vaz'ı- caiz görülecekti. Gayrimüslimlere gelince; bunlar yine kendi ayin ve mezhep usullerine göre nikâhlarını kiliselerde kıydıracaklar, ancak akit esnasında bir hâkim bulunduracaklar ve mahkeme siciline kaydolacaklardı.

Zamanın şaklaban ukalâsına göre parlak bir kanun inkılâbı diye tasvir edilen bu kanun, yine eski hamamın eski tasından ibâretti. Asrın icap ettiği hakiki ihtiyaçları üzerine değil, yine ahkâm-ı fıkhiye'ye istinad ettirilmişti. Ortadaki fark, sadece bir mahkeme tescilinden ibâretti. Sonra, şer'î mahkemelerin meşihat makamına olan merbutiyetleri kesilerek Adliye'ye raptedilmek istenilmiş; usul-ü muhakeme-i şer'iye namıyla bir kanun vücuda getirilmişti. Bu kanun mucibince, şer'î mahkemelerden sadır olacak hükümler, temyiz mahkemesine gönderilecek. Burada teşekkül edecek olan Şeriye Dairesi'nde nihaî surette tetkik edilecekti. Şeyhülislâm Musa Kâzım Efendi'nin ikinci meşihat zamanında yapılan bu kanun da meriyete vazedilmiş. Fakat bekası temin edilememişti.

Hiçbir nazariye, faaliyet sahasında yer bulamıyor; her düşünülen, her yapılan şey sadece pamuk ipliği ile bağlanıyordu. Bütün devlet memurlarına bir eğretilik hissi gelmişti. Sanki Hükûmet ve memleket, adeta kiralık hane imiş de, kısa bir müddet sonra, buradan göçülecekmiş gibi garip bir zihniyet beslenilmekte idi. Mesuliyet ve kanun korkusu tamamen azaldığı için artık hiçbir suiistimalin önüne geçilememekte idi. Mebusan Meclisi'nden de teftiş ve murakabe hakkı, kâmilen refedilmişti. Herhangi bir sebeple ağız açmak isteyen bir mebusa:

— Canım, böyle bir zamanda muhalefetin sırası mı? Hele şu harbin sonuna kadar dişimizi sıkalım da. Sonra, icap edenlerden hesap sorarız, denilmekte idi.

Hâlbuki harbin sonu nasıl gelecekti? Bu çürük terazi, o zamana kadar bu ağır yükü çekebilecek mi idi?

Enver ve Cemal Paşa Kudüs'te

KAYSER VİLHELM İSTANBUL'DA

1917 senesi Teşrinievvelinin 15'inci günü, İstanbul'un seması selâm toplarının sesleriyle sarsılıyor. Padişah, Beşinci Sultan Mehmed'in âlitebar müttefiki, Almanya İmparatoru Kayser Vilhelm Sirkeci İstasyonu'nda, İstanbul topraklarına ayak basıyordu. Başına, kahverengi kuzu derisinden bir kalpak, ayaklarına uzun sarı çizmeler giymiş olan haşmetmaabın sırtında, -seferi kıyâfette- Osmanlı askeri ceketi bulunuyor, omuzlarında da Osmanlı müşiri apoletleri taşıyordu.

İmparator, Sirkeci Garı'nda fevkalâde merasimle, bizzat Beşinci Sultan Mehmed tarafından istikbal edilmişti. Fakat imparatorun bu ziyâreti, İstanbul halkına bir hayli dedikodu sermayesi vermişti. Bu dedikoduların en başında da şu sözler deveran etmekte idi:

— Hükûmet işleri iyi gitmiyor. Bu vaziyetten, müttefik hükûmetler memnun değil. Bozuk işleri düzeltmek için Beşinci Sultan Mehmed'i hal'etmek, Beylerbeyi Sarayı'nda mahpus bulunan Abdülhamid'i tekrar tahta iclâs eylemek lâzım geliyormuş. İmparator, eski dostunu bizzat tahta çıkarmak ve bu işleri yoluna koymak için gelmiş.

Tabiîdir ki bu rivâyetler doğru değildi. İmparatorun İstanbul'a gelişi, sadece bir müttefik hükümdarı ziyâret maksadından ibâretti. Mamafih, İmparatorun İstanbul'a vürûdunun ertesi günü, sabahleyin erkenden Enver Paşa Beylerbeyi Sarayı'na gelmiş, Abdülhamid'i ziyâret etmişti. Enver Paşa, hem imparatorun, hem de Beşinci Mehmed'in selâmını getirmişti. Fazla olarak da her iki hükümdar tarafından, bir arzusu olup olmadığı suâl edilmişti. Abdülhamid, Enver Paşa'ya aynen şu cevabı vermişti:

— Gerek biradere ve gerek imparator hazretlerine mukabeleten selâm ve teşekkür ederim, şimdilik hiçbir şeye ihtiyacım yok. İmparator hazretlerine söyleyiniz; beni unutmadıklarına çok memnun oldum. Vaktiyle bana gösterdikleri dostluğu, bugün de beni hatırlamak suretiyle izhar ettiklerinden dolayı teşekkür ederim. Bununla beraber, biraderime de aynı dostluğu gösterdiklerini işittikçe memnun oluyorum, demişti.

İmparatorun İstanbul'a gelmesiyle, Abdülhamid'in tekrar tahta iclâs edilmesi dedikodusunun mahiyeti, bundan ibâretti. Fakat pek çok dikkate şayandır ki, İstanbul'da üç gün kaldıktan sonra avdet eden imparator, daha Osmanlı Hükûmetinin hudutları içinde iken Talât Paşa tarafından bütün Hükûmet daireleriyle Vilâyetlere gönderilen bir tamim sureti, gazetelerde intişar etti. Talât Paşa bu tamimde devlet memurlarına, oldukça sert bir lisân ile hitap ediyor. Vaziyetlerine bir kat daha ehemmiyet vererek kanundan ayrılmamalarını ihtar eyliyordu. Bu da, Hükûmet işlerinin bozuk düzen gitmesinden, Kayser Vilhelm'in şikâyette bulunmuş olması zanlarını kuvvetlendiriyordu.

***

Fakat ne bu tamimler ve ne de hususi ihtar ve tavsiyeler para etmiyordu. Mesuliyet korkusunun te'yid kuvveti kalmadığı için, yine birçok memurlar ve Hükûmet işleriyle alâkadar olanlar, bildiklerinden şaşmıyordu. Halk, artık son dereceyi

bulan mahrumiyet içinde kıvrım kıvrım kıvranıyordu. İaşe Nezareti, bütün mesaisine rağmen İstanbul halkına et ve ekmek bulamıyordu. Anadolu'da silâhsız askerlerden taraf taraf ziraat taburları teşkil edilmiş ve fazla ekin ekenlere birtakım imtiyazlar verilmiş olduğu halde, alınan mahsul halkın ihtiyacına kâfi gelmiyordu. Çünkü derhal muhtekirlerin eline geçtiği için, son haddine kadar istismar edilmeden piyasaya dökülmüyordu. İşlerini mahirane bir şekilde becerebilenler müstesna olduğu halde memurların birçokları açlıktan şikâyet ediyor; memurların aç kaldıkları Mebusan Meclisi'nin müzakere salonunda bile acı akisler husûle getiriyordu. İaşe işlerini tanzim için bütün kuvvetini sarf eden Talât Paşa ile bu işin başında bulunanların izhar ettikleri hüsnüniyete rağmen ihtikâr ve ihtiras cereyanları bir türlü duramıyor; hatta bazı yerlerde akıllara durgunluk verecek şekiller gösteriyordu. İaşe Nezareti tarafından İzmir'e, Karaoğlu Hasan Bey isminde bir zat gönderilmişti. Bu zat, İaşe Nazırı Kara Kemal Bey'in itimat ettiği şahsiyetlerden biri idi. Daha Meşrutiyet'in ilânından evvel, İzmir'de aralarında kuvvetli bir münâsebet teessüs etmişti. İmzasını bile atamayacak derecede cahil olan bu zât, o kadar hamiyetli, o kadar vatanperver, o kadar Meşrutiyet'e meftun idi ki:

"Mektep kitaplarında, Abdülhamid'in methiyeleri var" diye, Meşrutiyet'ten evvel çocuklarını mektebe göndermezdi.

Kayser Wilhelm ve Padişah M.Reşat

Meşrutiyet'in ilânı sıralarında, Cemiyetin serdengeçtileri arasına girmiş, Kara Kemal Bey'in gizli komite işlerinde istihdam edilmişti. Her tarafta suiistimallerden şikâyet edilirken İzmir gibi mühim bir ticaret merkezinde yapılacak mubayaa *(satın alma)* işlerine kim gönderilebilirdi? Bir hayli düşünülüp taşınıldıktan sonra, bu işe Karaoğlu Hasan Bey'in memur edilmesine karar verildi. Çünkü Meşrutiyet'in ilânındaki hizmetlerine mukabil, mandapost memurluğundan Posta ve Telgraf müfettişliğine tayin edilen Karaoğlu Hasan Bey'in hamiyeti, vatanperverliği şek ve şüphe götüremezdi. Nitekim İaşe Nezareti ilk teşekkül ettiği zamanlarda da yine nezaret namına zahire mubayaası için – en son memuriyeti olan şehremaneti müfettişliğinden istifa ettirilmiş – Konya'ya gönderilmiş, bu hizmetinden de istifade edilmişti. İşte İzmir gibi piyasasında bin bir dalavere dönen – bir ticaret merkezine, gönderilse gönderilse, yine –her hususta mücerrep *(denenmiş)* olan – Hasan Bey gönderilebilirdi. Bu karar üzerine Hasan Bey'e hudutsuz bir salâhiyet ve mühimce bir para verilerek, zeytinyağından mangal kömürüne kadar, ne olursa olsun satın alarak İstanbul'a sevk etmesi için İzmir'e gönderildi. Fakat İzmir'e böyle bir memurun gönderilmesi, Levâzımat-ı Umumiye Reisi İsmail Hakkı Paşa'nın derhal nazar-ı dikkatini celbetti. O da, akrabalarından Mukbil Bey isminde bir zati gayet geniş bir salâhiyetle ve bütün garbi Anadolu'nun zeytinyağlarını mubayaa etmek vazifesiyle İzmir'e gönderdi. Mukbil Bey de, İzmir'de Tekâlif-i Harbiye Komisyonu'na riyaset eden Alâiyeli Mahmud Bey ile teşrik-i mesai edecekti. Şimdi İzmir'de, iki büyük iaşe idâresinin memurları, iki cephe teşkil etmişlerdi.

Karaoğlu Hasan Bey, tamamen cahil bir adam olmakla beraber, gayet zeki bir adamdı. Birdenbire ortaya atılmadı. Bilhassa vazifesini herkesten sakladı. O tarihte, İzmir'de ticaret ile meşgul olan Husrev Sami Bey'le, Hüseyin Lütfi Bey'lerin[57] müşterek yazıhanelerine devama başladı. Hoya Hanı'nda bulunan bu yazıhanenin üst katındaki odaya yerleşmiş;

57- İttihad ve Terakki Cemiyeti'nin İzmir Şubesi müessislerinden, Hüseyin Lûtfi Bey..

— Şimdilik, şöylece uzaktan piyasayı takip edeceğim, demişti. Sık sık odasına girip çıkıyor; fakat ne yaptığını, yazıhane sahiplerinden bile gizliyordu. Nihayet, ağzındaki baklayı çıkaracak zaman gelmiş, Hüseyin Lütfi Bey'e müracaat ederek:

— Ben, Balıkesir ve Bergama tarafında bulabildiğim bütün zeytinyağları, İaşe Nezareti namına mubayaa edeceğim. Bana, okka başına iki kuruş komisyon verecekler. Siz de bana yardım ediniz. Her türlü masrafı tarafımdan tesviye edilmek üzere toplayabileceğiniz yağları benim nam ve hesabıma Balıkesir'de depo edilmek şartıyla on üç kuruşa mubayaa edebilirseniz, ben de size okka başına 2 kuruş veririm, dedi.

Hüseyin Lütfi Bey bu teklifi, ticari mahiyette bir iş telâkki etmekle beraber yine içine bir şüphe girmiş. Teklifi yazıhane namına kabul etmeyerek tanıdıklarından Emin Bey isminde birine havale etmişti. Bu Emin Bey, o zamana kadar İttihat ve Terakki Cemiyeti aleyhinde atıp tutmakla geçinen bir zat olduğu halde, Karaoğlu Hasan Bey'le anlaşır anlaşmaz, koyu bir İttihatçı kesilmişti. Artık, Karaoğlu Hasan Bey de yüzündeki maskeyi çıkarmış, İaşe Nezareti mümessili olduğunu ilân eylemişti. İşler, çok yolunda gitmişti. Birkaç ay zarfında yalnız Emin Bey'in hissesine iki yüz bin lira, kâr isabet etmişti.

Şu bahse hitam vermeden evvel istitraden şunu da arz edelim ki, bu hâl, Cemiyetin infisahı gününe kadar devam eylemişti. İki lâkırdıyı bir araya getirip söyleyemeyen, bütün hayatında bir medrese çömezi gibi silik bir hayat takip eden Karaoğlu Hasan Bey, birdenbire iki dirhem bir çekirdek oluvermiş. Hatta Sporting Kulübe de aza kaydedilerek poker masalarının parlak bir bülbülü kesilmişti. Emin Bey'e gelince, şimdiye kadar mahrumiyet içinde yaşayan bu zât da, birdenbire delicesine sefahat hayatına atılmış. Yakasını fettan bir dilberin pençesine kaptırmıştı. Eline geçen paraları bu kadının uğrunda – hem de pek azgıncasına israf ediyor, derin bir uçuruma doğru sürükleniyordu. Yaradılışta zeki ve kurnaz olan Karaoğlu Hasan Bey, şerikinin bu hâlini görünce, kendisinin de aynı uçuruma düşe-

ceğini anlamış; Emin Bey'den ayrılmıştı. Fakat yakasını Emin Bey'in elinden zor kurtarmıştı.

Ancak şurasını da ilâve etmek lâzımdır ki, kendisi de felâh bulamamıştı. Kısa bir zamanda, kolayca kazanıverdiği yüz binlerce lirayı, poker masaları üzerinde erittikten sonra Kantariye Şirketi'nin kasasına da el uzatmış. Oradan da on dokuz bin lirayı yok etmek suretiyle, -velinimeti olan Kara Kemal Bey'e defeci bir oyun oynamıştı. Şu kıssalardan hisseye gelince zavallı Anadolu halkı, yedi yaşından yetmiş yaşına kadar açlık ve mahrumiyet içinde inim inim inlerken böyle Binbir Gece masalları hayatı yaşayan bu iki servet kahramanı, - bütün harp zenginleri gibi – talih ve kaderin en acı cezalarına uğramışlardı. Karaoğlu Hasan Bey, harpten sonra yakalanmış, Bekirağa Bölüğü'ne atılmıştı. Bir müddet orada süründükten sonra yakasını kurtarabilmiş, İstanbul'da Çiçek Pazarı'nda küçük bir bakkal dükkânı açmış ise de burada da tutunamamış; ortadan kaybolup gitmişti. Emin Bey'e gelince; aynı takibata uğradığı zaman elinde kalan bazı emval ve eşyasını kâtip olan İtalya tebaasından bir Musevi'nin himayesine tevdi etmişti. Fakat bu Musevi, bütün bu malları satıp parasını cebine koyarak İtalya'ya savuşup gitmiş. Emin Bey de çoluk ve çocuğunu on parasız bırakarak tifüsün pençesinde ve yokluk içinde can vermişti.

Kayser Wilhelm, Padişah M.Reşat ve Enver Paşa

ERMENİ ÇETELERİNİN BASTIRILMASI

Ruslarla mütarekeyi müteakip Kafkas Cephesi'nde bulunan Rus Fırkaları yavaş yavaş işgal ettikleri mevkileri terk etmeye ve geri çekilmeye başlamışlardı. O zaman Osmanlı Hükûmeti, yeni bir düşmanla karşılaşmıştı.

12. 2. 1334 tarihiyle Karargâh-ı Umumî'den şu resmî tebliğ neşredilmişti:

"Kafkas Cephesi'nde mütarekeyi müteakip Rus kıtaatı peyderpey hatt-ı fasılı terk ile pek gerilere ve kısmen sahilden vapurlarla Rusya içerilerine çekilmelerinden istifade eden çetelerin, ellerine geçirdikleri top ve makineli tüfeklerle Rus kıtaatının bulunmadığı mıntıkalarda tebaa-i Osmaniye'ye karşı bir program dâhilinde zulüm ve itisafa başladıkları tahakkuk etmiş olduğundan, işbu mezalime bir nihayet verilmesi müteaddit defalar Rus Kafkas Orduları Kumandanlığına vaki olan resmî müracaatlara, tedabir-i lâzıme ittihaz edileceği mealinde cevaplar alınmış ise de, ahiren hatt-ı fasıldan hemen on altı kilometre şarkta vaki Kelkit kasabasındaki muhtelit mübadele komisyonunun dahi bu çetelerden siyanetleri hususunda müşterek bir mazbata ile Kafkas Ordularımız Kumandanlığına müracaat eylemelerine

nazaran mezalimin icra olunduğu mıntıkalarda Rus Kumandanlığının vadettiği tedabir-i lâzımeyi mevkii fiile koyacak Rus kıtaatının bulunmaması ve çetelerin gün be gün daire-i fecaatlerini tevsi etmekte bulunmaları hasebile, tahliye olunan mıntıkalarda tabamızın ırz, mal ve canlarını bu tecavüzlerden muhafaza ve temin-i asayiş için tedabir-i muktaziye ittihazı Kafkas Orduları Kumandanlığına emredilmiş ve bu tedabir neticesinde Kelkit kasabasıyla Köse ve Sadan hattına kadar olan mıntıkada asayiş temin olunmuştur."

Vaktiyle Rus Ordusu'na pişdarlık ederek Erzincan'a kadar gelen Ermeni çetelerinin bütün işgal mıntıkasında irtikâp ettikleri cinayetler, insanlık hududunu tamamen aşıyor; her gün İstanbul'a gelen ve yevmî gazetelerle neşredilen telgrafların fecii münderacatı sinirleri sarsıyor, yüzlerce, binlerce Türk ve Müslüman öldürülüyor, Türk ve Müslüman köylerine ateşler verilerek hâk ile yeksan ediliyordu. Diri diri insan yakmak, analarının kucaklarından alınan evlatları havaya fırlatarak altlarına kılıç ve kasatura tutmak, babalarına kendi evlatlarını cebren boğazlatmak gibi insanlığın ruhunu kanatan facialar tüylerini ürpertiyordu. Türk ve Müslüman köylerini, kasabalarını yağma etmek, ırz ve namusa tecavüz eylemek gibi cinayetler, artık tabii hadisat kabilinden telâkki ediliyordu. Ermeni komitecileri, buralarda hain ve katil bir siyâset takip ediyorlar, Türk ve Müslüman varlığına dair en küçük hayat eseri bırakmak istemiyorlardı.

Bu faciaları gözleriyle gören Rus memurları da şikâyet ediyorlar, fakat aynı zamanda aczlerini de izhar ederek vaziyeti ıslaha muktedir olamayacaklarını itiraf eyliyorlardı. Vazife, artık Osmanlı Ordusu'na intikal etmişti. Ordu, ileri harekete geçmişti. Ermeni komitecilerinin beynine her gün yıldırımlar indiriliyor; âciz ve silâhsızlara, masum çocuklara ve biçare kadınlara karşı birer şahbaz kesilen Ermeni çeteleri birer birer tepeleniyordu. Bu darbelerden kurtulabilenler, geri hatlara firar ediyorlar oralarda tutunabilmek ümit ve hülyasıyla mü-

dafaa mevzileri tesis etmek istiyorlardı. Fakat süratle yürüyen ordu, bunlara göz açtırmıyor, mütemadiyen Şarka doğru ilerliyordu. I'inci ve 2'nci Kafkas kolorduları Bayburt – Erzincan hattına, Karadeniz sahilindeki 37'nci Fırka ile Trabzon istikametine, 4'üncü Kolordu da Van Gölü müfrezesini takviye ederek Malazagird-Hınıs'a doğru yürüyordu. Mart ortalarında Trabzon ve Of işgal edilmişti. Ermeni fedaileri bütün kuvvetleriyle Erzurum'u müdafaaya karar vermişlerdi. Fakat ordunun kahir darbesi altında, buradaki mukavemet kuvvetleri de kırılmış, ordu tekrar ileri hareketine devam etmişti. Ermeniler, burada da tutunabilmek ümidini kaybettikten sonra, derhal plânlarını değiştirmişler; bir kısmı Kars ve Ardahan istikametine çekilmekle beraber, kısm-ı küllilerini de Karakurt ve Sarıkamış civarına teksif etmişlerdi. Ermeniler, Osmanlı Ordusu'nun eski hudutta tevakkuf edeceğini zannederlerken ordunun bu hududu da geçerek ileri harekete devam etmesi üzerine şaşırmışlar; Kars kalesinde toplanmaya başlamışlardı. Ordu; Brest Litovsk Muahedesi'nin vermiş olduğu salâhiyetle ileri hareketinde devam etmiş. Erciş, Kağızman ve Van'ı işgalden sonra 1918 Nisanının 14'üncü günü, Batum'a girmişti.

Ordu, Batum'da beş gün kaldıktan sonra, Ermenilerin mühim bir müdafaa mevzii haline getirdikleri Kars üzerine hareket etmişti.

Ruslar, bütün bu havaliyi hiçbir harp ve hatta münakaşaya meydan vermeden teslime hazır oldukları halde Ermeniler bunu dinlememişler, burada şiddetle mukavemete karar vermişlerdi. Ellerindeki harp vasıtalarına ve oraya toplanan kalabalığa güveniyorlar, ordunun taarruzunu kırdıktan sonra yenden harekete geçebileceklerini zannediyorlardı. Ordu, Kars'ın her tarafını sarmış, tazyika başlamıştı. Ermeniler, burada da Türk gücünün karşısında ne kadar âciz olduklarını anlamışlardı. Son ferdine kadar Kars'ı müdafaaya yemin etmiş olan Ermeni komitecilerinden bir kısmı, kaleden çıkmışlar; Şark istikametine doğru kaçmışlardı. Türk kuvvetleri ise süngülerine dayanmışlar. Kars'ı almışlardı.

25-26 Nisan'da kazanılan bu zafer, bununla bitmemişti. Mayıs ayı zarfında, 93 Rus Harbi'nde hudut hattı olan Elviye-i Selâse arazisi kâmilen ordu tarafından işgal edilmiş. Hatta bazı askerî sebeplerden dolayı Gümrü kasabasıyla civarı da istilâ edilmişti. Ermeniler, burada yedikleri Türk tokadından sersemlemiş. Kurtarabildikleri 6, 000 piyade ve süvari ile 20 toptan ibâret kalan kuvvetlerini, daha şarka, Kafkas Dağları'nın yalçın kayalıklarına çekmişler; oralarda sinmişlerdi.

Osmanlı Ordusu'nun gösterdiği bu muvaffakiyet, o havalideki İslâmların hamiyetini tahrik etmiş, pek çok kimseler gönüllü olarak orduya iltihak eylemişti. Bunlardan azamî surette istifâde edilmek istenildi. Kafkas İslâm Ordusu namıyla bir ordu teşkil edildi. Bu nevzuhur ordu, yine Başkumandan Vekili Enver Paşa'nın macera hislerini tahrik etmişti. Karargâh-ı Umumî, yine fütuhata hazırlanıyor. Yine şarka doğru ilerlemek, İran ve Turan' İskenderane zaferler temin eylemek hülyaları kabarıyordu.

Kafkas İslâm Ordusu, mükemmel silâhlar, mebzul silâh ve cephanelerle teçhiz ve 5'inci ve 15'inci Kafkas Fırkalarıyla takviye edilmiş. Kumandanlık makamına da Nuri Paşa geçirilmişti. Nuri Paşa unvanını taşıyan bu zât, Başkumandan vekili Enver Paşa'nın biraderi idi. Ordudaki rütbesi, mülâzımıevvel olduğu halde bu rütbesi doğrudan doğruya fahrî ferikliğe terfi edilmiş ve Trablusgarb'ı İtalyanlardan istirdada gönderilmişti. Bunun mümkün olamayacağı anlaşılınca, geri getirilmiş; yeni teşkil edilen bu macera ordusunun başına geçirilmişti.

Bu mesele, yine bir takım dedikodu velvelelerine sebebiyet vermişti. Gerek orduda ve gerek siviller arasında bu hareketler şiddetle tenkit ediliyor:

— Elimizdeki vesâit, kendimizi kendi hudutlarımızın içinde bile emniyetle yaşatacak derecede olmadığı halde, ne diye ileri atılıyoruz? Nereye gideceğiz? Gittiğimiz yerde ne iş göreceğiz? Şayet büyük bir mania ve taarruz karşısında kalırsak, nasıl ricat edeceğiz? Harbin devam ettiği şu dört sene zarfında

bunun en acı misallerini gördük. Yüz binlerce Türk evlâdını, yüz binlerce Türk silâhını, böyle hayaller peşinde koşmak yüzünden karlara, kumlara, topraklara, çamurlara gömdük. Bunlar, birer ibret dersi teşkil etmez mi, diyorlar ve sonra, Nuri Paşa'nın şahsı üzerinde de durarak:

— Bu zâtı, tanırız, cesur bir askerdir, iyi bir vatanperverdir. Fakat bunlar, bir mülazımı bir anda ferik rütbesine çıkarmak için bir sebep teşkil etmez. 10 Temmuz inkılâbını hazırlayan amillerden biri de Abdülhamid'in bir takım paşazadeleri, damat Bey'leri ve sair saray mensuplarını genç yaşında yüksek rütbelere çıkarması, emsal ve akranına karşı haksızlıkta bulunması idi. O zamanlar buna şiddetle itiraz ve muhalefet eden Erkânıharb Binbaşısı Enver Bey, üç sene sonra hem Mirliva, hem de Harbiye Nazırı, biraz geçtikten sonra da, Başkumandan Vekili oldu. Haydi, bunları, fevkalâde icabat-ı siyasiyeden ve herkesin aklı eremeyecek hikmet-i hükûmetten telâkki edelim. Fakat şu harbin başlangıcında şehzadelerden ve sair mühim kimselerden gelen tavsiye mektuplarını Harbiye Nezaretinin koridorlarında teşhir ederek babası bile olsa, kimseye en küçük iltimasta bulunmayacağını söyleyen Başkumandan Vekili Enver Paşa'nın bu sözleri ne oldu? Eğer Mülazım Nuri Bey'in bir anda Ferik Nuri Paşa oluvermesi; bir emniyet, bir itimat, maharet, şecaat, dirâyet. Ve hatta halk üzerinde tesir meselesi ise, mevcut kumandanlar arasında aynı evsafı haiz kimse bulunamaz mı idi?

Suallerini soruyorlardı.

Bu dedikodular devam ederken, Ermeni komitecileri ortalığın karışıklığından istifade etmişler, Rus ihtilâl hükûmetinden aldıkları direktif mucibince, Erivan'da bir Ermeni Cumhuriyeti tesis eylemişlerdi, Aynı zamanda ileri harekete hazırlanan Kafkas İslâm Ordusu'nun darbesi altında ezilmemek için Osmanlı Hükûmetiyle sulha karar vermişlerdi.

Bu sulh Muahedesi, 1918-1334 senesi Haziranının 1'inci günü Batum'da imza edilmiş, artık bu mıntıkadaki harp harekâtına

suret-i kat'iyede hitam verileceği hakkında herkese bir zan ve kanaat gelmişti. Fakat Karargâh-ı Umumî, fikrinden vazgeçmemişti. 4'üncü Kolordu'yu İran ve Kafkas İslâm Ordusu'nu da Bakü istikametinde harekete geçirmişti. Biraz sonra, Şark Orduları Grubu unvanını alan bu kuvvetin vazifesi, şundan ibâretti:

- Cenuptan gelen İngilizlerin İran dahilinde ilerlemesine mani olmak, bu maksatla Rumya Gölü ile Bahr-ı Hazer arasındaki sahayı kapamak, sonra da, Bağdat'ı İngilizlerin elinden almak için Altıncı Ordu'ya muavenette bulunmak.

Filhakika o sıralarda 4 bin kişilik bir İngiliz kuvvetinin Iran dâhilindeki Zencan'a geldiği; - 4'üncü Kolordu'nun önünden kaçarak Dilman'a çekilen 4-5 bin piyade, üç bölük süvari, dört toptan mürekkep Ermeni Ordusu'nun İngilizlerle birleşmek istediği: Van, Bitlis ve havalisi Ermenilerinden müteşekkil bir gönüllü ordusunun da Antranik Paşa denilen bir sergerdenin kumandasında olarak Hoy'a doğru yürümeye teşebbüs ettiği anlaşılmakta idi. 12'nci Fırka ile Nizamiye ve İhtiyat Süvari kuvvetleri, 24 Haziran'da Antıranik Ordusu'na hücum etmiş; Türk ve Müslümanlara karşı en şedit husumet hisleriyle hareket eden bu kuvveti tamamıyla ezmiş ve perişan eylemişti. 4'üncü Kolordu da Azerbaycan dâhilindeki büyük Ermeni çetelerini dağıtarak 20 Haziranda Rumye şehrine girmiş, oradaki Ermenileri Sainkale istikametine püskürtüvermişti. 10'uncu Kafkas Fırkası ise Nahcivan – Culfar yoluyla Tebriz'e doğru hareket etmişti.

Kafkas İslâm Ordusu'na gelince; bu ordu da 36'ıncı Fırka'dan bir kısım kuvvet ve tekmil 15'inci Fırka ile kuvvetlendirilmiş. Nihayet 21 Eylül 1334-1918 de Bakü şehrini işgal eylemişti.

Bakü'nün işgali, gerek İstanbul'da ve gerek Anadolu'da – ve hatta müttefik memleketler payitahtlarında – sürekli zafer şenlikleri tevlid etmişti. İstanbul'daki Karargâh-ı Umumi, büyük bir sevinç içinde idi. Enver Paşa'yı bir macera kahramanı telâkki edenler bile bu fikirlerini bir tarafa bırakmışlar:

"Eh artık bu muvaffakıyet, bütün eski hataları unutturdu" demişlerdi.

Fakat bu sevinç ve sürur da, uzun sürmemiş, netice pek aksine zuhur etmiş, hesapsız ve kitapsız olarak iltizar edilen bunca fedakârlık, Bakü zaferinin bütün kıymet ve mahiyetini hiç derecesine indirivermişti.

İzzet Paşa

SULTAN VI. MEHMED VAHDEDDİN

Askerî ve siyasî ahval bu merkezde cereyan ederken, İstanbul'da da mühimce fasıla ile birbirini takip eden iki hâdise vukua gelmişti. Bunlardan birincisi, Beylerbeyi Sarayı'nda mahpus bulunan Hâkan-ı sabık, Sultan Abdülhamid'in vefatı idi. Abdülhamid, üç buçuk gün süren kısa bir hastalıktan sonra, 1918-1334 senesi Şubatın 10'nuncu Pazar günü tam saat 3'ü 7 dakika geçe bu fani hayata ebediyen veda etmişti.

S. Abdülhamid'in vefatı, halk arasında bir hayli dedikoduya sebebiyet vermiş; her hâdiseden bir mana çıkarmak isteyenler, bu sabık hükümdarın vefatını da İttihatçıların gizli bir suikastına atfetmişlerdi. Hâlbuki -o günden bugüne kadar, daha hâlâ bazıları tarafından beslenen- bu zan ve zehap, hakikate kat'iyen muvafık değildi[58].

Aradan takriben beş ay kadar geçtikten sonra ikinci hâdise vukua gelmişti. Bu hâdise, maddi ve manevi mahiyeti itibarıyla birincisinden çok daha mühimdi. Padişah, Beşinci Sultan Mehmed Reşad uzun zamandan beri mesane ve şeker hastalığından mustaripti. Yapılan ameliyatlar, iyi neticeler vermemişti. Uzun senelerden beri içki kullanan padişahın vücudu artık son zamanlarda hastalığın ve ihtiyarlığın ağırlığına da tahammül

58- Bu konuda ayrıntılı bilgi almak için: Akıl Fikir Yayınlarından, *Abdülhamid'in Son Günleri* eserine müracaat edebilirsiniz. Y. N.

edemeyecek bir hâle gelmişti. Nihayet şiddetli bir humma başlamış, şeker hastalığı birdenbire artmış. 1918-1334 senesi Temmuzunun 3'üncü Çarşamba günü saat 7'yi 5 geçe Beşinci Sultan Mehmed gözlerini hayat ve saltanata karşı ebediyen kapamıştı.

Bu hâdise; Osmanlı tarihinde, sadece bir padişah devrinin kapanması ve bir diğerinin açılmasından ibâret kalmıyor; aynı zamanda İttihat ve Terakki tarihinin son ve korkunç faslına da, meş'um bir başlangıç yaratıyordu. Bu ölüm hâdisesi, İttihatçılara pek fazla bir ıstırap ve telâş vermişti. Çünkü en çok korktukları, en çok çekindikleri ve en çok sevmedikleri bir şahsiyetle karşı karşıya gelmişlerdi. Bu da, altıncı Sultan Mehmed unvanıyla Osmanlı taht ve saltanatına sahip olan Vahdeddin'di.

Meşrutiyet ilânının birinci gününden itibaren İttihatçılara diş gıcırdatan Vahdeddin, daha tahta çıktığının altıncı günü, kendini göstermişti. Vahdeddin'in tahta cülûsu, Ramazanın 24'üncü gününe tesadüf etmişti. Altı gün sonra, Dolmabahçe Sarayı'nda bayram tebriki merasimi icra edilecekti. Hükûmet ricali ve diğer huzur-u mutad olan zevat ile Patrikler de Saraya gelmişlerdi. Herkes birebirleriyle görüşüyor, her tarafta mütekabil iltifatlar ve hürmetler teati ediliyordu. Fakat bu arada

Abdülhamid'in Cenaze Merasiminden

Ermeni Patriğinin askın ve dargın bir çehre ile bir köşeye çekilmiş olduğu nazar-ı dikkate çarpıyordu. Nihayet, merasim başlamıştı. Teşrifat sırası mucibince herkes Padişahın önüne gidiyor, saçak öpmek suretiyle tebrik vazifesini ifa ettikten sonra, sessizce geri çekiliyordu.

Sıra Ermeni Patriği'ne geldiği zaman, Patrik Efendi de tebrik vazifesini ifa etmiş, fakat geri çekilmemişti. Tabiidir ki bütün nazarlar, Patrik Efendi'nin üzerine çevrilmişti. Ve o anda:

— Şevketli Padişahım! Zulme uğrayan Ermeni milletini himaye buyurmanızı istirham eylerim, sözleri işitilmişti.

Bu sözleri söyler söylemez Patrik Efendi, derhal geri çekilmişti. Fakat işitenlerin vücudu buz kesilmişti. Vahdeddin, derhal başını tahtın yakınında duran Sadrazam Talât Paşa'ya çevirmiş eliyle yanına gelmesini işaret etmiş. Manalı surette yüzüne bakarak:

— Patrik Efendi'ye söyleyiniz. Emin ve müsterih olsunlar, demişti.

Tabiidir ki bu bakışla bu sözler, Talât Paşa'nın kalbine kızgın bir ok gibi girmişti.

Talât Paşa, hiçbir cevap vermeden yerle beraber temenna etmiş, yine yerine çekilmişti. Fakat rengi, bembeyaz kesilmişti. Biraz sonra merasim hitam bulmuştu. Vahdeddin ayağa kalkmış, harem dairesine gidiyordu. Lâkin birdenbire durdu. Talât Paşa'yı istedi. Paşa yanına gelince kaşlarını çatarak:

— Ben size demin bir şey söylemiştim. Bu irâdemi, Patrik Efendi'ye tebliğ etmediniz, dedi.

Talât Paşa, teessüründen titremekle beraber sekinetini muhafaza etti:

— Şevketmaab efendimiz! Bendeniz, saye-i şahanenizde Sadrazamım. Resmi sıfatım, irâde-i şahanelerini doğrudan doğruya Patrik Efendi'ye tebliğe müsait değildir. Buna binaen, irâde-i hümayununuzu şimdi Adliye Nazırı'na söyleyece-

ğim. O da Mezahib Müdürü'ne söyler. Oradan da usulen Patrik Efendi'ye tebliğ edilir, cevabını verdi.

İşte bu hâdise, Vahdeddin ile İttihat-Terakki Cemiyet ve Fırkası'nın ilk çarpışması idi.

Vahdeddin ile İttihatçıların arasına giren soğukluğun bütün sebeplerini, sırası geldikçe izah etmiştik. İttihatçılar, bütün bunları biliyorlar, şehzadelik ve veliahtlık zamanında ihtiyatla muamele ettikleri Vahdeddin'i, şimdi de idâreli bir tarzda kullanarak bir çıbanbaşı koparmamak istiyorlardı. Talât Paşa bu vaziyet karşısında derhal istifa etmek istemişti. Fakat bu istifa, pek acı bir netice verecek. Hükûmet kuvvetini elden çıkaran fırka ve Cemiyet, padişahın kin ve gayzı altında ezilecekti. Padişahla mücadeleye girişmek, onu hal' etmek bahsine gelince; zamanın nezaketini nazar-ı dikkate alanlardan hiçbiri, böyle bir teklifi ileri sürmeye cesaret edememekte idi.

İttihatçılar, bu vaziyet karşısında inceden inceye düşünmüşler. Nihayet, bazı zevat arasında birbirlerine karşı duyulan soğukluğu kaldırmaya ve Padişaha karşı müttehid bir cephe almaya karar vermişlerdi. Bu teklifi Harbiye Nazırı ve Başkumandan vekili Enver Paşa bile can-ı yürekten kabul etmişti. Çünkü Beşinci Sultan Mehmed'in saltanat devrinde yaptığı diktatörlüğe hitam vermek lâzım geldiğini, artık o da hisseylemişti.

Talât Paşa'nın ilk ittihaz ettiği tedbir, Vahdeddin'in Saray erkânını, hükûmetçe emniyet ve itimada şayan zevattan intihap etmek ve ettirmek olmuştu. Saray erkânı arasında en mühim ve en nâzik vazifeyi, başmabeyinci ifa edecekti.

Şu halde, - Kanun-u Esasî mucibince hükûmet tarafından tayini lâzım gelen – bu zâtı iyi seçmek lâzım gelmekte idi. Bu hususta Talât Paşa, dikkate şayan bir zekâ eseri gösterdi. Bir aralık Beşinci Sultan Mehmed'e Başmabeyincilik etmiş olan Lütfi Simavi Bey'i hatırlayarak Başmabeyinciliğe kabulünü usulen Padişaha arz etti. Bu teklif, Vahdeddin'e muvafık ve mülâyim geldi. Çünkü birkaç ay evvel Berlin'e giderken bu zât

maiyetine verilmiş; bîtaraflığı, ağırbaşlılığı, ciddiyet ve mümtaziyet ile nazar-ı dikkatini celbetmişti.

En mühim meseleyi bu suretle atlatmaya muvaffak olan Talât Paşa, derhal Berlin Sefiri Hakkı Paşa'ya bir telgraf çekti; Almanya'da tedavi altında bulunan Lütfi Simavi Bey'in yeni vazifesinin kendisine tebliği ile derhal İstanbul'a gönderilmesini rica etti. Lûtfi Simavi Bey'in, Talât Paşa'nın arzıyla başmabeyinci olması, bu zatın da Cemiyete mensup olduğuna dair bir fikir vermişti. Hâlbuki Lütfi Simavi Bey'in Cemiyete mensubiyeti, yalnız bir sözden ibâretti. Hatta birçok hususlarda, İttihatçıların gidişini de beğenmemekte idi. Buna binaen Hakkı Paşa tarafından bu parlak memuriyet kendisine tebliğ edildiği zaman, pek o kadar hoşuna gitmemişti. Mamafih, Vahdeddin'in hâlini de bildiği için, belki bir fenalığın önüne geçebilirim; diye kalktı, derhal İstanbul'a geldi.

Lütfü Simavi Bey, İstanbul'a muvasalatının ertesi günü Babıâli'ye gelerek Talât Paşa'yı ziyâret etti. Bu iki zat arasında vukua gelen – mahrem – mülâkatın ilk kısmını, şu kısa muhavere teşkil etmişti:

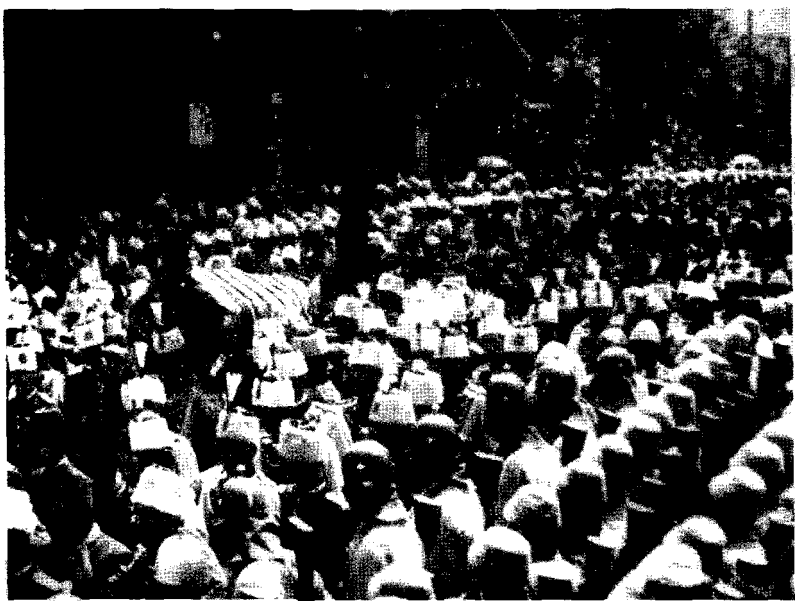

V. Mehmed Reşat'ın Cenaze Merasiminden

Lütfi Simavi Bey — Aman paşam, ne yaptınız, bu adam bu mevkie gelirken epeyce düşünüp taşındınız mı?

Talât Paşa — Düşünüp taşınsa idik de başka bir şey yapamazdık.

— Fakat ben bu işte büyük bir tehlike görüyorum.

— Adam sende. Aldırma, iş olacağına varır. Yapsa, yapsa bizimle uğraşır, bizi devirmeye çalışır. Eh, ne yapalım? Düşmez, kalkmaz bir Allah.

— Fakat bu adamın Avrupa seyahatinde ağzından kaçırdığı bazı sözler var ki, bunlara bakılırsa takip edeceği siyâsetten pek o kadar hayır ve menfaat beklememek lâzım gelir.

— O zaman da kendi belasını bulur. Bu koca milletin içinde ona da lâyık olduğu cezayı verecek bir hayırlı evlat vardır.

— Fakat ben müşkül bir vaziyette kalacağım. Siz ve Padişah... Ben bu iki zıt kuvvet arasında ezileceğim.

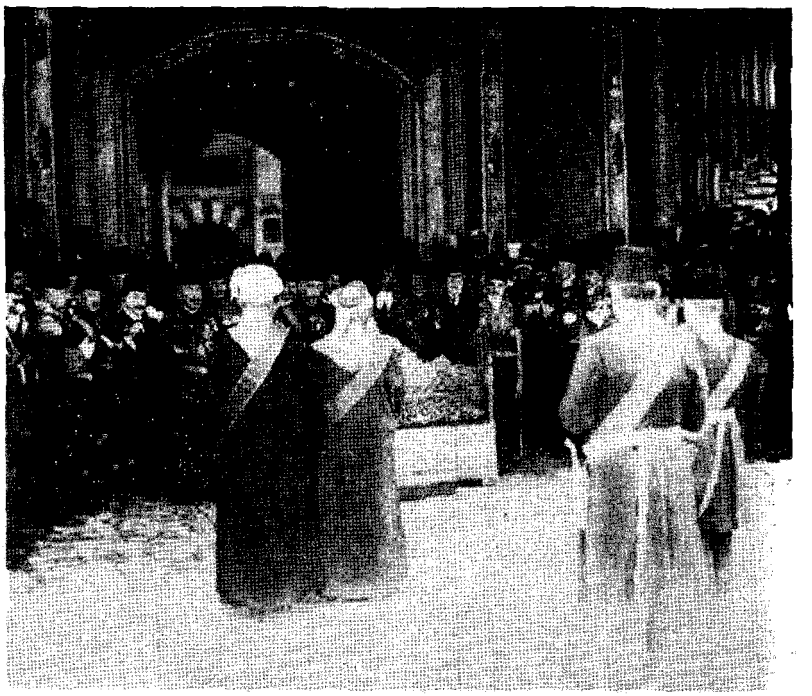

VI. Mehmed Vahdettin'in Cülus Töreni

— Azizim! Siz, haktan ve doğruluktan ayrılmayın, bu adamı mümkün olduğu kadar fenalıktan esirgeyin. Bu, bize kafi.

Talat Paşa ile Lütfi Simavi Bey'in bu mülâkatı üzerinden henüz birkaç gün geçmeden, Vahdeddin yavaş yavaş harekete gelmeye başlamıştı. Anlaşılıyordu ki; bütün cereyanları iyice tetkik etmiş ve artık mücadeleye hazırlanmıştı. Vahdeddin'in ilk fikri, vaziyetten memnun olmayanları etrafına almak ve bunlar vasıtasıyla Talat ve Enver Paşalara bir cidal kapısı açmaktı. Bu fikrini tatbik sahasına koymayı düşünürken, hatırasında bazı simalar belirmişti. Bunların en başında da, Ordu kumandanlarından Mustafa Kemal Paşa, ona Berlin ve Viyana seyahatlerinde askerî müşavir sıfatıyla refakat etmiş... Zekâsı, dirayeti, askerlik kudret ve kabiliyeti; hulasa, her hususta ki mümtaziyeti ile nazar-ı dikkatini celbeylemişti. Aynı zamanda – bazı mülâkatlar esnasında – hâl-i hazırdaki gerek ordu ve gerek idâre işlerinin cereyan tarzlarından Mustafa Kemal Paşa'nın memnun olmadığını da hissetmişti. Buna binaen teşkil etmek istediği mücadele safının en başına, Mustafa Kemal Paşa'yı geçirmek istemişti. Fakat Mustafa Kemal Paşa, vatan ve milletin hayat ve memat dakikaları geçirdiği şu nâzik ve tehlikeli günlerde, böyle bir kavgaya taraftar olacak zihniyette değildi.

Buna binaen yeni padişahın, bilvasıta teklif ettiği parlak ikballeri kâmilen reddetti. Zeka ve kılıcının bütün kudretini, ancak ve ancak orduyu ve memleketi felâketten kurtarmaya hasreyledi.

Mustafa Kemal Paşa'nın bu necibane feragatkârlığı, Vahdeddin'e bir ders olmak lâzım gelirdi. Fakat onun kin ve gayz ile nasırlaşmış kalbi, bu büyük ve alicenabane dersten hiçbir ibret hissesi almak istememişti. Vatanın en büyük tehlike buhranları geçirdiği bir zamanda, İttihat –Terakki Fırka ve Cemiyeti mensuplarına karşı açmak istediği mücadeleden bir an bile feragat edememişti. Buna binaendir ki, en garazkâr bir İttihatçı düşmanı olan Âyan Meclisi azasından Damat Ferid Paşa ve avanesi ile derhal birleşivermişti.

Damat Ferid Paşa'ya gelince; evvelce de arz ettiğimiz vechile Meşrutiyet'in ilânından sonra, bu zat da İttihat ve Terakki Cemiyeti'ne intisap etmiş ve hatta bir aralık, en hararetli bir İttihatçı kesilmişti. Fakat bunun da gayesi; taşıdığı Damad-ı Hazret-i Şehriyari etiketinden ve ancak damatlık dolayısıyla ihraz ettiği vezaret rütbesinden istifade ederek Sadaret mevkiini ele geçirmekti. Fakat bu garip ruhlu adamın, kuru bir gösterişten başka, köprü tahsildarlığına bile liyakati olmadığını anlayan İttihatçılar ona isteği şerefli mevkii vermemişlerdi, veremezlerdi. İşte bu sebepten dolayıdır ki, - birçok emsali gibi o da İttihatçıların aleyhine dönüvermiş, yaman bir muhalif kesilmişti.

Damat Ferid Paşa, saltanat hanedanına mensubiyeti dolayısıyla birkaç defa sabık Padişah, Beşinci Sultan Mehmed'i elde etmek için teşebbüslere girişmişti. Fakat İttihatçılardan korkan Padişah, bu muhteris adama yüz vermemişti.

Hatta birkaç defa saraya geldiği zaman, MaBey'in erkânı tarafından adeta hakaret derecesinde istiskal gösterilmişti. Damat Ferid, bütün bunları hatırasına acı acı kaydetmiş, bu hakaretlerin acısını çıkarmak için zamanını beklemişti. İşte şimdi, o zaman gelmişti. Çünkü yeni padişah olan Vahdeddin, Osmanlı tarihine yeni bir devre-i hükûmetle beraber kin ve gayz ile malamal bir intikam devresi küşad etmişti. Onun için bu kindar hükümdar ile sultan saraylarında çanak yalamakla imtiyaz kesbeden Damat, kolayca birleşivermişlerdi.

IRAK VE FİLİSTİN CEPHELERİ

İstanbul'da bu ihtiras yarışı başladığı zaman, Irak ve Filistin Cephelerinde, korkunç bir felâketin meş'um eserleri, daha kuvvetle baş göstermişti. Her iki cephenin de umumi vaziyeti, tahammülfersa bir hâle gelmişti. Bilhassa Irak Cephesi'nde aylardan beri devam eden kıtlık, ordunun maddi ve manevi kuvvetini harap etmişti. Ordu kadrosundan ve milletin nüfus kaydından binlerce Türk evlâdı silinip gitmişti. Oldukça iaşe vesaitine mâlik olan 13'üncü Kolordu bile efradına günde ancak 110 gram ekmek; top, Süvari ve Mekkâri hayvanlarına da 556 gram yem verebilmekte idi. – Tıpkı Balkan Harbi'nde, Edirne'nin şerefli ve unutulmaz müdafaasında olduğu gibi – efradın çoğu, ot yemekten zehirlenmişti. Orduya iltihak eden yerli gönüllüler arasında, bir lokma ekmek yüzünden arkadaşını öldürenler görüldüğü gibi, hastalığın, ölüm hâdiselerinin baliğ olduğu yekûn da, dehşet verecek dereceye gelmişti.

Açlığın tesiri bu derecede de kalmamıştı. Yerli gönüllüler arasında, firarlar ve müsellâh isyanlar da başlamıştı. Ordu muhiti, adeta parça parça ihtilâl kuvvetleriyle mahsur kalmıştı. Ruslarla yapılan ve Osmanlı – Rus murahhasları tarafından Musul'da imzalanan mütarekeden sonra, harp vaziyeti sakin

bir devreye girer gibi olmuştu. Fakat vaziyetin bu sükûneti, büyük fırtınalardan evvel bir müddet devam eden korkunç ve tehditkâr sükûna benziyordu.

Ordu ve kolordu – hatta bütün cüz'ütam – kumandanlarının ayrı ayrı gösterdikleri gayret, dirayet ve fedakârlıklara rağmen Irak Ordusu'nun böyle acı bir felâket ve akıbete namzet olmasına, münhasıran Karargâh-ı Umumî sebebiyet vermişti. Bu hususta, Karargâh-ı Umumî'nin yegâne hâkimi olan Başkumandan vekili ile Erkânıharbiye Reisi Bronsar Fon Şellendior Paşa da ağır bir mes'uliyet yükü yüklenmişlerdi. Bütün İttifak Ordularını idâre eden Alman Karargâh-ı Umumîsi, tabiidir ki diğer devlet ordularının tafsilata aid iş ve vazifeleriyle tamamen meşgul olamıyor; bunlar her hükûmet ordusunun umumi karargâhındaki Alman Jeaerdil ile o orduların başkumandanlarına bırakıyordu. Osmanlı Ordusu Başkumandan vekili Şark Fatihliği inat ve iddiasından vazgeçemiyor; çok kibar ve zarif bir zat olan Erkânıharbiye reisi de, hayalperestane emellerin önüne geçecek kadar sert ve cüretkârane bir vazifeperverlik gösteremiyordu. İran istilâsına ayrılan kuvvetler, orduyu tamamen zayıflatmıştı. Bu fikirden vazgeçilerek geri çekilen bu kuvvetin bakiyesi ise, bu zayıflığa, artık eski kudret ve zindegiyi verememişti. Bu zayıf kuvvet, her gün yeni alaylar, en asri ve en mücerrep vasıtalarla takviye olunan İngiliz istilâ ordusuna nasıl mukavemet edebilecekti? Bağdat'ı İngilizlerin elinden geri almak hülyasıyla tesis edilmek istenilen Yıldırım Gurubu da, General Fon Falkenhayn'in dirayetsizliği yüzünden Filistin Cephesi'nde menfi netice vermişti. Artık Irak Cephesi'nin hal ve mukadderatı, ancak ve ancak, Cenab-ı Hakk'ın inayet ve merhametine terkedilmişti.

Bu acı vaziyet, yalnız bu zavallı orduyu açlık ve perişanlığa mahkûm etmekle kalmamış, bütün Irak havalisinde taa, Diyarıbekir Kalesi'nin surlarına kadar sâkin olan muhtelif halk zümreleri üzerine de siyasî bir takım emel ve ihtiraslar uyandırmıştı. Osmanlı Hükûmeti kudretinin her gün biraz daha

izmihlâl ve felâket uçurumuna kaydığını gören, artık bu köhne hükûmet idâresinin buralarda beka ve devamından ümitlerini kesen Araplar, Kürtler, Nasturiler, Süryaniler, yavaş yavaş Osmanlı camiasıyla alâkalarını kesmeye başlamışlardı.

Bir zamanlar, tebaa-i sadıka unvanını taşıyan bu kitleler, bir taraftan yer yer isyan kaynakları hazırlıyorlar, diğer taraftan da yeni hâmi ve metbu'larını istikbale hazırlanıyorlardı.

Asırlardan beri idâresizlik yüzünden damından temeline kadar harap bir hâle gelen koca Osmanlı binası, artık çökmeye başlamıştı. 1327-1328 senelerinin doğurduğu felâketler esnasında, bu köhne binanın Afrika ve Rumeli'deki iki köşesi çökmüştü. Ancak Anadolu'nun kudret ve imanına dayanan iki köşe, güçlükle yaşıyordu. İşte şimdi, o köşelerden biri de cahil, haris, anut ve idâresiz ellerde harap oluyor, yurdun cihan hazinelerine bedel olan o feyyaz ve kıymetli köşesi de yavaş yavaş çöküyordu. Bu acıklı inhidam *(çöküş)* yalnız, bu köşede münhasır kalmayacaktı. Hiç şüphesiz ki bunun korkunç akisleri, Anavatan'ın son köşesini de sarsacak. Osmanlı binasının Filistin ve Suriye üzerine uzanan çatısı da, hâk ile yeksan olacaktı. General Falkenhayn'ın getirdiği şe'amet yüzünden acı bir felâkete namzet olan Filistin cephesi, General Leyman Fon Sanders Paşa'nın idâresine geçtiği zaman pek fazla hırpalanmış bir halde idi. Böyle olmakla beraber, maneviyatından hiçbir şey kaybetmemiş. Şeref ve namusuna tevdi edilen vazifeyi tamamıyla ifa etmişti. Kendi idarî ve fennî hatalarını:

— Türk askerinin, taarruza kabiliyeti yok.

Sözleriyle örtmek isteyen General Falkenhayn'ın bu çirkin ve yalan iddiasına rağmen, bu harap, yorgun ve perişan ordu, İngilizlerin – her türlü kuvvet ve vesaitle mücehhez olan – kuvvetlerine karşı 9 Mart 1334'de (22 Mart 1918) Tel'azur önünde harika denilecek bir kudret ve şecaatle harp etmiş, günlerce süren bu kanlı harpte İngilizlerin tahammülfersa hücum dalgalarına karşı bazan müdafaa ve ekseriya da taarruz ederek düşmana müthiş zayiat verdirmiş, aynı zamanda da bu müfteri Alman Generalini fiilen tekzip eylemişti.

Fakat... Büyük bir esefle şunu da kaydetmek lâzım gelir ki; efrad, zabitan ve kumandanlarının gösterdiği şecaat, dirayet ve vazifeperverliğe rağmen artık bu ordu da harap bir makine haline gelmişti. Vakıa Müşir Fon Sanders Paşa, temiz kalpli ve hüsnüniyet sahibi, aynı zamanda dirâyetli bir kumandandı. Fakat bu havalideki muvaffakiyet unsurlarını kavrayacak. Ve kumandası altına giren bu orduyu, idâresiz ellerin düşürdüğü yerden kaldırarak vaziyete hâkim olacak bir halde değildi. Orduda dehşetli bir açlık baş göstermişti. Efradın arkasına giydiği elbiseler, lime lime bir hâle gelmişti. Gündüzlerin müthiş hararetine mukabil gecelerin tahammülfersa soğuklarında kaputsuzluk yüzünden titreye titreye hastalanan efradın adedi, her gün büyük bir yekûn teşkil etmekte idi. Her tarafta acı bir ye'sü fütur başlamıştı. Lâkin bütün bu maddi ıstıraplar, Türk'ün varlığında kökleşmiş olan ezeli ruh ve imanı sarsamamıştı.

Martın 27'inci günü Amman kasabası önündeki 48'inci Fırka'ya karşı büyük bir süvari hücumu yapan İngilizler, bu kahraman fırkanın cesurane mukavemetine dayanamayarak ric'at etmişlerdi. Şeria Grubu Kumandanı Miralay Esad Bey'in[59] tam zamanında taarruza geçmesi üzerine de Salt Kasabası'nı terk ederek perişan bir halde Şeria'nın garbına çekilmişlerdi. Bu muvaffakiyetler, iyi kumandanlar elinde Türk askerinin ne büyük kıymet ve kabiliyet gösterdiğini isbat ediyor; bütün mahrumiyetlere rağmen kazanılan bu parça parça zaferler, mağlup Falkenhayn'ı bilfiil tekzip eyliyordu. İngilizler, - zahire bakarak harap ve perişan zannettikleri ordudan yedikleri bu acı tokatlardan sersemlemişler. Fakat bunun intikamını almak için büyük hazırlıklara girmişlerdi.

1324 senesi Mayısının 1'inci (14 Mayıs 1918) günü Filistin Cephesi harp tarihi, şereflerle malâmal bir sayfa kazanmıştı. Amman ve Salt'ta mağlup olan ve kaçan İngilizler, pek fâik kuvvet ve vasıtalarla şiddetli bir taarruza başlamışlardı. 30 Nisanda 8'inci Kolordu cephesine ve bir süvari fırkasıyla da Şeria Vadisi üzerine başlayan bu taarruzun ilk devresinde Salt Kasabası'nı istirdat etmişlerdi.

59- Mütekaid Mirliva, Esad Paşa.

Fakat 1 Mayıs 1324'de, Miralay Esad Bey'in bizzat kumanda ettiği 3'üncü Süvari Fırkası'nın yalın kılıçları önünde, bütün kudret ve galibiyetlerini kaybedivermişlerdi. Aralarında, gerek silâh ve gerek vesait itibarıyla pek büyük bir fark olan bu iki kuvvetin çarpışması beşerî bir harp değil, imanın, maneviyat yüksekliğinin ve nihayet, ezelî bir kudret ve şecaatin, kahramanlar tarihine kaydedilecek kanlı bir imtihanı idi. Aynı zamanda, 24'üncü Fırka da parlak ve kahir bir taarruza geçmiş, Türk'ün gücünün, kolayca yenilmez olduğunu düşmanlara bir daha ispat etmişti. Bugünün şerefli kahramanlarının en başında ve ateş hattında bulunan Cephe Kumandanı Miralay Esad Bey bir düşman kurşunuyla bacağından ağır surette yaralanmıştı. Fakat bunun mukabilinde o ve onun cesur ve fedakâr arkadaşları, ölmez bir zafer kazanmış. Düşmana yüzlerce maktul verdikten sonra, bir hayli esir ile 8 top almışlardı.

Bu zafer, artık Yıldırım Grubu Cephesi'nin son büyük zaferi idi. Harp, hastalık ve sair muhrip, hâdisat; ordunun varlığını yemiş, kemirmiş. Bu cephenin de akıbetinden endişe edilecek bir hâle getirmişti. Akdeniz sahilinden Şeria'nın şarkına ve oradan da Bahrilût'a kadar uzanan yüzlerce kilometrelik cephenin müdafaa kudreti, bir avuç kahramana inhisar etmişti. Kıtalardaki mevcutlar tamamıyla azalmış; en dolgun fırkaların silâh mevcudu iki bin beş yüze, hatta bazı fırkaların da bine inmişti. Bu koca cephedeki müdafaa kuvveti, adeta uzun bir avcı hattı zincirine benzemişti. Gurubu teşkil eden ordulardaki muharip miktarı 23 bin tüfek ve kılıcı tecavüz etmiyordu. Buna mukabil günden güne noksanlarını ikmal eden İngilizlerin Allenbi Ordusu'nun mevcudu, doksan bin süngü ve kılıcı tecavüz ediyordu. Meselenin asıl dikkate şayan olan ciheti şurası idi ki; Yıldırım Cephesi'ndeki muharip kuvvetin bu dereceye inmesine mukabil, geri hatlarda ve menzil mıntıkalarında akla hayret verecek bir insan kalabalığı göze çarpıyordu. Grubun kuvve-i umumiye cetvellerinde – muharip kuvvetten – on misli fazla mevcut görünüyordu.

Ne kadar gariptir ki, bunlardan hiç olmazsa 50-60 bin kişilik bir müdafaa kuvveti çıkarmaya, cephede ezilen kuvvetlerin yükünü biraz azaltmaya – ne Karargâh-ı Umumî ve ne de Grup Kumandanı Müşir Leyman Fon Sanders Paşa tarafından – lüzum görülmüyordu. İaşe kuvveti 300 bine baliğ olan bir ordu-da, ancak ve ancak 23 bin muharibin bulunabilmesi, hiçbir harp tarihinin kaydetmediği feci bir hâdise idi. Ve bu feci hâdise, artık bu 23 bin muharibin ve bu 23 bin muharibe istinad eden yüzlerce kilometrelik cephenin, daha büyük bir fecaate kurban olacağını açıkça göstermekte idi. Cephede en ağır yükü omuzlarına yüklenen, en korkunç vazifeyi deruhte eden muharipler arasında, açlık ve perişanlık tahammül edilmez hâle gelmişti. Artık bu kuvvet de, şiddetli bir hararete maruz kalmış olan buz kütlesi gibi eriyor, cephe her gün biraz daha kudret ve mukavemetini kaybediyordu.

Bu kudret ve mukavemetin azalması, başka bir felâkete daha sebebiyet vermişti. İki, üç seneden beri kalplerinde orduya karşı nefret ve intikam hisleri besleyenleri harekete getirmişti. Bir taraftan düşmanların istilâ ordusuna istinad eden, diğer taraftan da Türk askerlerinin iaşe membalarını kurutmak için hiçbir fırsatı kaybetmeyen Arap komitecileri, şiddetle harekete geçmişlerdi. Bunlar, aşair ve urbanı tahrik ediyorlar; İngiliz istilâsını durdurmak için son kuvvet ve takatlerini sarf eden kıtaları büsbütün kudretten düşürmek istiyorlardı.

Artık köhne Osmanlı binasının bu köşesi de tamamen kağşamış. Acı bir inhidamın başlangıcı olmak üzere ağır ağır sallanmaya başlamıştı. Kinler ve gayzlar yavaş yavaş ortaya dökülüyor; her taraftan diş gıcırtıları duyuluyordu. Hükûmet, hazırlanan haileyi nihayet idrak edebilmiş. Anadolu'nun muhtelif köşelerine sürgün edilen Suriye eşraf ve muhteberanını memleketlerine iade etmişti.

Hükûmetin bu elim ric'ati, dört seneden beri Suriye ve Filistin'de yapılan idâre hatalarına – güya – bir tarziye *(özür dileme)* teşkil edecekti. Fakat artık iş işten geçmişti. Bir memleketin

hislerle idâresindeki zararın acı neticesi, pek feci bir şekilde tahakkuk etmişti.

Bu büyük facianın mes'ul ve müsebbibi kimdi? Buna birçokları kısaca:

"Cemal Paşa." cevabını veriyorlar, Biz Cemal Paşa'nın Suriye'deki ef'al ve harekâtını – kendimizden bir tek fikir ve hâdise ilâve etmeden – doğrudan doğruya hatıralarına istinaden naklettik. Naklettiğimiz bu hâdisatta belki az çok idâre hataları mevcuttur. Fakat, Filistin ve Suriye felâketinin bütün mesuliyetini doğrudan doğruya ve münhasıran Cemal Paşa'nın omuzlarına yükletmek de biraz fazlaca haksızlık olur. İstikbal tarihini bu haksızlıktan esirgemek için tamamıyla hakikate yaklaşıyoruz ve yine kendimizden hiçbir fikir, hiçbir söz ve hiçbir mütalaa ilâve etmeden; o havalide dört sene valilik eden âlim, fadıl ve bilhassa hakperest bir zâtın bu müddet zarfında idâre gözü ile gördüğü ve ilmî bir şekilde tahlil ettiği müşahadeleri aynen aşağıya dercetmekle iktifa ediyoruz:

"Harp devam ettiği müddetçe Suriye'de kalmaya mecbur olmuştum. Bu memlekette birçok zulümlerin, gafletlerin ve felâketlerin şahidi oldum. Ve insaniyetin sefâlet-i talihine ağladım. Muhasamatın (çarpışmanın) ilk günlerinde Suriye halkı arasında Türklere karşı bir temâyül görüldü. Ne çâre ki, Suriye'ye taslit (musallat) edilmiş olan cahil ve gafil memurlar, bundan istifade etmek yollarını bilemediler. Bilâkis pek vasi mikyasta gadir ve itisafa (haksızlığa) revaç vermekle herkesi kendilerinden ve hükûmetten tenfir (nefret) ettiler. O derece ki, son günlerde Müslüman Hıristiyan bilâistisna, İngilizlerin veya Fransızların gelip memleketi almalarına muntazır idi. Ekser valilerimizin harekât ve icraatını zulüm, irtikâp (yolsuzluk), sefahat, kumarbazlık gibi birkaç sözle hülâsa etmek mümkündür. Bu seyyiat tabii, diğer memurlar arasında intişar etti ve Suriye'de pek fenâ kanaatler uyandırdı. Bu memlekete gelen büyük memurlar içinde öyle adamlar vardı ki, halkın temin-i hayat ve maişetini düşünecek yerde bir takım zaleme ile şirketler teşkil ederek gaz, şeker ve

*buğday gibi eşyayı inhisar altına almak ve bir sürü esâfil (sefiller) ile uyuşup ihtikâra meydan vermek sureti ile ceplerini doldurmak için uğraşıyorlardı. Öyle memurlarımız g*örüldü ki, Âyan azasından bir *zatın imzasını takliden Vilâyet muhasebecisinden harcırah namıyla para aldılar. Ve sonra harcırah sahibinin hastalık ve ihtiyarlığı sebebiyle merkez-i saltanata kadar gidemeyeceği anlaşılınca, Mal sandığına iade edilmek lâzım gelen parayı yine o zata tazmin ettirmekten geri durmadılar. Halepli bir Yahudi'nin cebinden çıkarılan ve kâğıt para ile değiştirilerek muhasebeye irâd kaydedilen iki yüz altın, aradan bir hafta geçmeden Beyrut'a gelen asil ve necip bir nazırın hatırına hürmeten tekrar iki yüz kâğıtla* mübadele edildi.

Nazır Hazretleri, altınları hamilen İstanbul'a hareket ettiği gün, zavallı Yahudi altını kâğıtla değiştirmek cürmüyle divan-ı harbe sevk edilmişti. Bir senenin hasılatından, hükûmet hesabına Cebelilübnan'a getirilen on bir milyon kilo buğdayın yalnız üç milyonu, Lübnan'ın aç ve sefil halkına satıldı ve sekiz milyon kilosu, bir iki muhterem zatın ceplerini doldurmaya yaradı. Bir ipek mubayaası rezâleti vardır ki, bunu hakkıyla tasvire kimse muvaffak olamaz. Almanya'da ve İsviçre'de *altın para ile altı yüz lira tutan her bir balya ipek, eshabının elinden bin türlü tehditler, tazyikler, küfür ve teşni'ler ile üç yüz kâğıda alındı. Mesele, her nasılsa bir defa Meclis-i Mebusan'da mevzubahis edilmişti. Fakat bu kadar çok miktarda ipeğin, kimin veya kimlerin hesabına alınıp* götürüldüğünü anlamak kabil olmadı. Bu işe memur olanlar, evleri araladılar, yerleri kazdılar, mağazaları aktardılar, çatı aralarından, duvar *diplerinden, banka depolarına kadar nerede ipek balyası buldularsa alıp* götürdüler. Saklı ipekleri hükûmete haber verenlere mükâfatlar vadedildi. *Halkın sefâletinden istifade etmek, fukaranın* açlığı ile doymak, mevtiyle *hayat bulmak memlekette itiyat hâlini aldı. Ve bu çığırı açan da hükûmetin büyük memurları oldu. O zaman her tarafta binlerce bîgünâh adamların, kadın ve çocukların en feci bir halde düşüp öldükleri görüldü. Yalnız şu bedbaht Lübnan'da, hükûmetin suikastına kurban olup giden zavallıların adedi yüz*

elli, iki yüz bine çıkar. Satılmadık ev, rehin edilmedik tarla, hetkedilmedik (rezil edilmedik) ırz, payimal olmamış namus kalmadı. Zavallı kadınlar; donlarından, ırzlarına kadar her şeylerini sattılar. Ve akıbet, tasvir edilemez bir sefâlet içinde ölüp gittiler. Çocukların düştükleri sefâlet-i uzviyenin derecesini tarife muktedir değilim. Kadit (iskelet) olmuş vücutlar, kurumuş kollar, çarpılmış bacaklar, derine gitmiş gözlerle talihlerinin felâketine ağlayan yüzlerce, binlerce insanları gördük. O zaman tifüs, açlığın vücut verdiği sefâlet yüzünden tesirini artıran bu melun hastalık da, müthiş bir tarzda tahribata başladı. Yalnız Halep şehrinde ve tifüsün ilk savletinde ölen adamların 18 binden ziyade olduğunu bana teminen söylediler. Suriye'nin çöllerine kadar uzanan bu hastalığın öldürdüğü insanların miktarı, her halde ikiyüz bine yakın olmalıdır.

Suriye'ye gelen memurların ahlâkına – yine bazı- Suriyelilerin de hizmet ettikleri muhakkaktır. Türklerin idâresizliğinden bana şikâyet eden bir Beyrutlu, başka bir günde de akrabasından birinin kazaen işlemiş olduğu bir cinayetten onu tebrie ettirebilmek (kurtarabilmek) için nasıl çalıştığını, kimlere ne kadar rüşvetler verip ne gibi adamlardan delâlet ve muavenet gördüğünü safdile anlatıyordu. Hükûmetten bir teveccüh görebilmek için bu adamlar pek büyük fedakârlıklara katlanıyorlardı. İçlerinde bütün dünyadan gani ve müstağni olacak adamlar vardı. Ve en ziyade bunların gösterdikleri tezellül (alçalma) ve müdahane, insana çirkin görünüyordu.

Harpten evvel Suriye'de büyük bir cereyan vücuda getirmiş olan Arap ıslahatçılığı sevdasını olduğu yerde gömmek için birkaç zâta büyükçe unvanlar vermek, bazı kimselere nişanlar dağıtmak ve bazılarına da şurada burada ufak tefek imtiyazlar vermek, kâfi olmuştu. Bilhassa mezalimin en vasi mikyasta cari olduğu Halep muhitinde, mütegallibe-i eşraf ile hükûmet arasındaki münâsebet daha ciddi ve samimi idi. Çünkü köylülerin haklarını kolayca gasp edebilmek için memurları kazanmak ve kendini onlara sevdirmek lâzımdı.

Araplık; tarihiyle, lisâniyle, edebiyatıyla ve hatta milliyetiyle, Suriye'den pek uzaktadır. Suriye'nin muhtaç olduğu ilim ve irfan, san'at ve temeddün (medeniyet) bu memlekete ecnebiler tarafından getirilmiştir. İstanbul'dan, yani hükûmet merkezinden bu taraflara gelebilecek şeyler; validen zaptiye neferine kadar, münhasıran memurlardan ibâretti."

Yukarıdaki satırları yazan zât, matbuatımızda Şeyh Muhsin-i Fanî imzasile şöhret kazanan, eski valilerden merhum Hüseyin Kâzım Beydir[60].

Bu zat, koyu ve eski bir İttihatçı idi. İş başında bulunan İttihatçılar, kâmilen dostları idi. Kendisi onları şahsen severdi. Ve onlar tarafından da samimî bir muhabbetle sevilirdi. Böyle olmakla beraber, içinde yaşadığı hayatın acılıklarını sadece görüp geçmemiş. Memleket ve millet hesabına, bilerek veya bilmeyerek yapılan fenalıkları, yapanların yüzüne çarpmaktan çekinmemişti.

Yalnız Suriye ve Filistin'in değil bütün Arabistan meselesinin iç yüzünü en berrak şekliyle gösteren şu acı hakikat, acaba hükûmetin başında olan zevat için malûm değil mi idi? Falkenhayn'in Filistin'e gönderilmesi üzerine:

"Ya o, ya ben," diyen ve onun feda edilmemesi üzerine gizli bir kin ve teessürle İstanbul'a, - asıl memuriyeti olan Bahriye Nazırlığı'na – avdet eden Cemal Paşa ile Enver ve Talât Paşalar arasında bir hayli münakaşalar cereyan etmiş, bu vaziyet kâmilen tavazzuh etmişti. Bu münakaşaların şedit bir şekil alması da muhtemeldi. Fakat saltanatın tebeddül etmesi, bahusus saltanat mevkiine Vahdeddin gibi bir İttihatçı düşmanının gelmesi her türlü münakaşalara ve münafeselere *(çekişmelere)* hitam vermiş, Vahdeddin'e karşı sağlam bir cephe almak mecburiyetini hissettirmişti.

S. Vahdeddin bunu anlamakta gecikmemiş. Vaziyete tamamen hâkim oluncaya kadar İttihatçıları mülâyemetle kullan-

60- 19 temmuz inkılâbı ve netayici Şeyh Muhsin Fanî. Z. Ş.

mak siyâsetine karar vermişti. Hatta cülusundan birkaç gün sonra, bayram tebriki için saraya gelen Talât Paşa'nın refikasıyla diğer İttihatçıların ailelerine pek büyük iltifatlar göstermişti.

Usulen haftada iki defa saraya giden Sadrazam Talât Paşa'ya karşı gayet samimi ve itimatkâr davranıyor, ara sıra Enver Paşa'yı, Cemal Paşa'yı saraya çağırtıyor, harp işleri hakkında izahat alıyor. Gerek bunlara ve gerek sair vükelâya karşı gösterdiği riyakârane muamelelerle İttihatçıları şaşırtmaya çalışıyordu. Hatta saltanatının ilk günleri saraya sık sık gelen Ferid Paşa'nın, Başmabeyinci odasında sebebiyet verdiği bir hâdiseyi bahane etmiş:

— Bir müddet saraya seyrekçe gelseniz, demişti.

Bu hâdise de, oldukça ehemmiyet verilecek bir şeydi. Beşinci Sultan Mehmed devrinde İttihatçıların muvakkaten idâre mevkiinden sukût ettikleri zaman Hürriyet ve İtilaf Fırkası erkânının ve bunların başında olan Damat Ferid Paşa'nın saraya nasıl geldikleri ve başmabeyinci Lütfü Simavi Bey'den nasıl muamele gördüklerini yazmıştık.

O zaman Lütfü Bey'den gördüğü muameleyi unutmayan Ferid Paşa, şimdi – kendisiyle gizlice hem fikir olan – Vahdeddin'in Saltanat mevkiine gelmesi üzerine, saraya âdeta muzaffer bir kumandan gibi girmiş ve artık sarayı benimsemişti. Almanya'dan suret-i mahsusada celbedilen Lütfü Simavi Bey, tekrar Başmabeyincilik makamına gelir gelmez, Ferid Paşa derhal karşısına dikilmiş. Hem eski hicranının intikamını almak hem de Vahdeddin'e güvenerek tahakküm satmak istemişti. Bir gün aralarında vukua gelen münakaşa birdenbire alevlenmiş. Lütfü Simavi Bey, Damat Ferid Paşa'nın suratına iki tokat indirmekle beraber kolundan tutmuş, odasından dışarı fırlatıvermişti. Damat Paşa'nın gözlüğü yere düşerek parçalanmış; o andan itibaren saraydaki vaziyeti, gülünç bir hâl almıştı. Ferid Paşa, doğruca Vahdeddin'e giderek Lütfü Bey'i şikâyet etmiş, fakat sadece hakaret gördüğünden bahsederek suratına yediği iki kuvvetli şamarı inkâr eylemişti. Vahdeddin,

hem Lütfü Bey'e şahsen hürmet beslediği ve hem de bu zâtı, İttihatçıların sarayda bir ajanı bildiği için soğukkanlılıkla harekete mecbur kalmış. Bu sebepten dolayı, Ferid Paşa'yı da muvakkaten saraydan uzaklaştırmıştı.

S. VAHDEDDİN'İN FAALİYETLERİ

Bir taraftan İttihatçıları pusuya düşürmek için sinsi bir program takip eden Vahdeddin, diğer taraftan da basit ve iptidaî vesilelerle milletin muhabbetini kazanmaya çalışıyordu. Vefa ve Zeyrek civarında bir yangın zuhur etmiş, itfaiyenin sarf ettiği bütün mesaiye rağmen kolayca söndürülememişti. Başta Sadrazam Talât Paşa olmak üzere birçok memurlar yangın yerine gitmişler mümkün olan gayreti göstermişlerdi. Bu sırada Sadrazam saraya telefon etmiş, vaziyeti haber vermişti. Harem Dairesi'nde bulunan padişah, bu haberi evvelâ kayıtsızlıkla karşılamış:

— Elden gelen gayreti diriğ etmesinler *(esirgemesinler).* Bir an evvel yangını söndürtsünler, diye bir musahiple haber yollamıştı.

Fakat biraz sonra, haremden MaBey'in Dairesi'ne çıkarak, salonda dolaşmaya başlamıştı. Saray otomobili ile yangın yerine giden musahip avdet eder etmez, derhal huzuruna kabul ederek malûmat almıştı. Yangın, gösterilen gayret sayesinde şiddetini kaybetmiş dar bir sahaya münhasır kalmıştı. O zaman Vahdeddin:

— Yangına ben de gideceğim, diye hazırlanmaya başladı.

Padişahın birdenbire gösterdiği bu arzu, saray erkânını hayretlere gark etmişti. Başmabeyinci; henüz halk tarafından tanınmayan padişahın o karışıklık arasında bir hürmetsizliğe maruz kalacağını düşünerek:

— Efendimiz! Yangın itfa olunmak *(söndürülmek)* üzere imiş, diye, Padişahı fikrinden vazgeçirmek istemişti.

Fakat Vahdeddin, gülerek:

— O halde tam vaktinde gideceğiz, cevabını vermişti.

Bu cevabıyla, güya "Padişahlar yangına giderlerse, ateş derhal sönüverir." diye avam arasında beslenen bir fikri, fiilen teyid eylemek istemişti. Ve saray otomobili ile de yangına gitmiş, felâketzedelere iki bin lira vermişti. Ertesi günü çıkan gazeteler, Padişahın bu – demokratça – hareketine koskoca sütunlar tahsis etmişler; Padişahın medh-ü sitayişi bâbında, Abdülhamid devrinin gazetelerini fersah fersah geçmişlerdi.

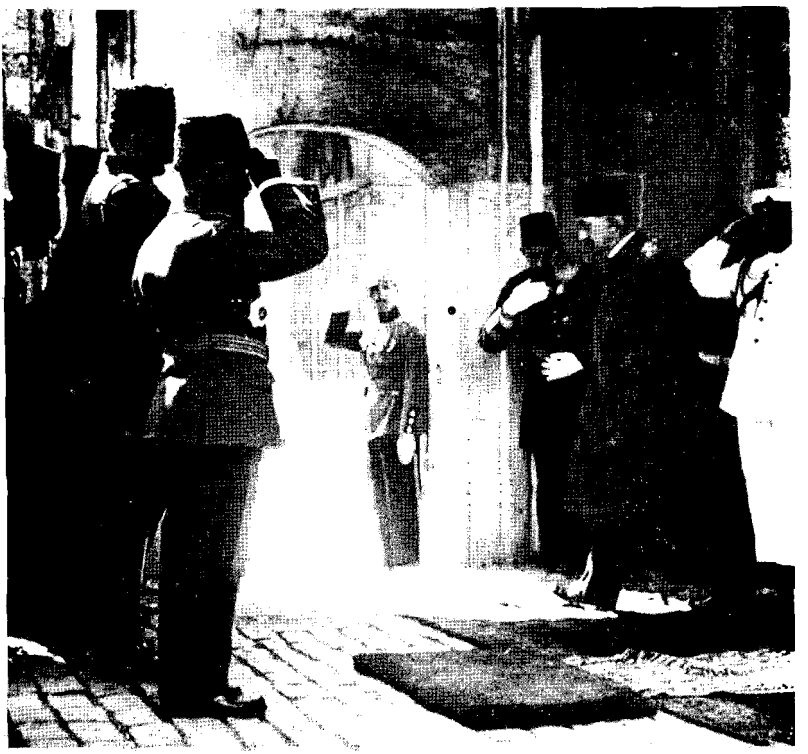

Beyoğlu'nda Bursa sokağında ikamet eden Tatyos isminde bir Ermeni vardı. Bir mağazada tezgâhtarlık eden bu Ermeni, Vahdeddin'e son derecede benziyordu. Vahdeddin'i yarım yamalak görmüş olan bazı safdiller, bu Tatyos'u gördükçe padişahın tebdil gezdiğine atfediyorlar; bunu, şurada burada söylüyorlardı. Bu sözler birdenbire genişlemiş, bazı sefarethanelere kadar aksetmişti. Nihayet sefirlerden biri, saraya geldiği zaman bu meselenin hakikatini öğrenmek istemiş, saray erkânından bir zâta:

— Şevketmaabın, bazı geceler Beyoğlu Caddesi'nde tebdili kıyâfetiyle gezdiği söyleniyor. Bu, doğru mu, demişti.

Bu suâle muhatap olan zeki zât, buna doğrudan doğruya cevap vermemiş:

— Zat-ı şahane, gayet fa'aldirler, diye sudan bir cevapla mukabele etmişti.

Fakat Sefir gittikten sonra meseleyi Vahdeddin'e söylemişti. Vahdeddin, halk arasında şayi olan bu zandan büyük bir memnuniyet hissetmiş, hususî bendegânı vasıtasıyla bu şayiayı genişleterek, kendi lehine bir propaganda mevzuu hâline getirmişti.

Bir taraftan hususi teşkilâtları, diğer taraftan da ordu arasındaki taraftarları, kuvvetini muhafaza ettiği için İttihatçılar eski vaziyetlerinden henüz bir şey kaybetmemişlerdi. Eğer bu vaziyet böylece devam ederse, belki yeni padişahı da sindirecekler ve kendilerine zarar gelmeyecek bir hâle getireceklerdi. Bu hususta yapılan ilk tecrübe, muvaffakıyetle neticelenmişti. Saltanat ve hilâfet tebeddülünü müteakip âsi Mekke Emiri, Şerif Hüseyin bilvasıta İstanbul'a haber göndermiş. Yeni Halife'ye biat etmek istemişti. Fakat İttihatçılar, bunun bir İngiliz manevrası olduğunu ileri sürmüşler; bu teklifi reddettirmişlerdi. Filhakika bu hareketle, Padişah üzerinde nafiz olabileceklerine bir delil elde etmişler, hatta bu vesile ile Almanları da memnun eylemişlerdi. Fakat devlet ve milletin hesabına da büyük

bir hata işlemişlerdi. Çünkü Şerif Hüseyin'in bu müracaatı ve Halife'ye biat etmek istemesi, - velev, sahte bir nümayişten ibâret olsun- daha hâlâ Osmanlı camiasına karşı bir rabıta beslediğini gösteriyor, günden güne felâkete doğru sürüklenen Filistin ve Suriye muradderatının hiç olmazsa bir az salâh kesbetmesi için ümitler veriyordu. Talât Paşa, bu fırsattan istifade etmek istememiş değildi. Fakat Cemal ve Enver Paşalar, hem Arabistan'da takip ettikleri siyâsetten ric'at etmiş olmamak ve hem de yeni hükümdarın kendi arzularına ne dereceye kadar taraftar olduğunu sınamak için Şerif Hüseyin'in talebine ret ile cevap verilmesini istemişler, bu mühim fırsatı, kendi hodgâmlıklarına feda eylemişlerdi. Fakat ne kadar gariptir ki, az bir zaman geçip de artık Suriye'nin hali büsbütün tehditkâr bir vaziyet alır almaz, siyâsetlerini bizzat kendileri tebdil etmişler. Cebel-i Düruz rüesasından Mustafa Atraşa Mirimiranlık ve diğer rüesa ve ümeraya da muhtelif rütbe vermişler, Âliye Divan-ı harbî mahkûmlarından bazı mühim zevatı da affetmek mecburiyetini hisseylemişlerdi.

Vahdeddin'in ilk darbesi, Enver Paşa'nın nüfuz ve kudreti üzerine inmişti.

— Sakalımı kimsenin eline vermemek için; ben de ecdad-ı ızamımdan Yavuz Sultan Selim gibi sakal bırakmayacağım, diyen yeni Padişah; ordunun da bizzat başına geçmek istemişti.

"Başkumandanlık Erkân-ı Harbiye Riyâseti vezaif-i kemakân, damat ve yaveri hass-ı Hazret-i Padişahî, Harbiye Nazırı Enver Paşa tarafından ifa olunacaktır."

Bu irâde Enver Paşa'yı Başkumandanlık vekâletinden ve bu memuriyetin hudutsuz kudret ve salâhiyetinden ıskat eylemişti.

Enver Paşa'nın lüzumsuz ataklarından hoşnut olmayan ağırbaşlı İttihatçılar, bu vaziyetten büyük bir memnuniyet hissetmişlerdi. Çünkü Enver Paşa'nın şahsı dolayısıyla İttihat ve Terakkinin manevi şahsiyeti üzerine her gün biraz daha fazla

binen mes'uliyetin ağırlığı, hiç olmazsa biraz tahaffüf edecekti *(hafifleyecekti).*

Dedikoducu muhaliflere gelince; bunlar bu hâdiseyi mümkün olduğu kadar büyütmüşler, süslemişler, bin türlü manalar vermişlerdi. Padişaha, celâdet ve kahramanlık izafe edecek masallar uyduruyorlar. Enver Paşa'nın, orduyu felâketten felâkete sürüklemesinden müteessir olan Padişah ile sabık başkumandan vekili arasında sarayda geçen korkunç hâdiselerden bahsediyorlar, hatta Vahdeddin'in, revolverle Enver Paşa'nın üstüne yürüdüğüne yemin bile ediyorlardı. Bu dedikodular esnasında, oldukça mühim bir hâdise zuhur etmiş, dedikoduları, tekrar alevlendirmişti. Bir akşam Harbiye Nezaretinden avdet eden Enver Paşa'nın otomobili Ortaköy'deki asker karakolunun önündeki makası geçtikten sonra yolun dar ve dolambaçlı yerinde bir tramvay arabasıyla müsademe etmişti *(çarpışmıştı).* Enver Paşa'nın otomobilini gören vatman, derhal arabayı tevkif ettiği için bu müsademeye, bizzat Enver Paşa'nın şoförü meydan vermişti. Ertesi günü İstanbul'da ve bilhassa dedikoducu zümre arasında; bu hâdise de Padişah tarafından tertip olunmuş bir suikast olarak tefsir edilmişti. Hâlbuki gerek bu saydığımız vak'alar ve gerek Vahdeddin ile İttihatçılar arasında gizli çarpışmalardan bahis şayialar, kâmilen aşağı sınıf muhaliflerin uydurdukları efsanelerden ibâretti.

Vahdeddin'in cülûsu gününden itibaren, yüksek tabakadaki muhaliflerden bazıları da harekete geçmişlerdi. Mısır'da oturan Miralay Sadık Bey, Selânik'te oturan Mustafa Natık Paşa, Cenevre'de ikamet eden sabık Dersim mebusu Avukat Lûtfi Fikri Bey yeni Padişaha birer ariza göndermişlerdi. Sadık Bey'le Mustafa Natık Paşa'nın arizaları, baştanbaşa İttihatçılar aleyhinden küfürlerden ve bu şerzeme-i kalil'in kudreti kahire-i celâdetpenahî ile kahrü tedmir'ini talep etmekten ibâretti. Fakat Lûtfi Fikri Bey'in mektubu ise, ihtiva ettiği makul ve mefkûrevi bir muhalefetle tarihe geçecek derecede bir kıymet ve ehemmiyeti haiz bulunmakta idi. İttihat ve Terakki tarihinde mühim bir yer tutması lâzım gelen bu kıymetli muhalefet vesikasını aynen ve harfiyen naklediyoruz:

"Atabe-i Hazreti Padişahîye

Şevketmeap Efendimiz;

Vatanı seven ve aynı zamanda hem bilen ve tarihini tanıyan her Osmanlı Zat-ı Hümayunlarını ilk meşrutiyet Padişahı; yani hukuk-u saltanat ile hukuk-u milletin müstakar (kararlı) bir muvazenesinde saadet-i memleketi mütegâfil bir tarz-ı idârenin ilk hakiki bâni ve müteşebbisi olacak bir padişah olmak üzere selâmlamayı bir vazife edinmelidir. Filhakika Sultan Hamid-i Sani Hazretlerinin saltanatları müddetleri, ruh-u hadisat itibarıyla devr-i meşrutiyet denilen devre-i ihtilâliyenin küşadında, hitama ermiş addolunmak lâzım geldiği gibi mağfur Sultan Mehmed Hamis Hazretleri de devre-i ihtilâliyenin en ateşli, heyecanlı bir zamanına rast gelmek ve böyle zamanlar için ise, diğer bir çok memleketlerin tarihiyle malûm olduğu üzere makam-ı saltanat için büyük bir vazife mevcut olmamak ve hatta taht ve saltanat nev'ima mülga olmuşçasına şiraze-i idârenin muhtel (bozuk) olması ve memlekette büyük bir anarşi ile karışık bir idâre-i kahirenin vücut bulması zarurî kalmak itibarıyla büyük bir faaliyet gösteremediler ve daha ziyade menfi bir mahiyette kaldılar.

Fakat memleketimizde asırlardan beri devam eden saray suistimalâtı, nasıl akıbet bir aks-i tesir hâsıl ederek 10 Temmuz denilen vak'a ile koca Osmanlı padişahlarının muazzam tahtını kudret itibarıyla sarsmış ve umur-u idâre de bir seyirci mevki ve mahiyetine tenezzül etmiş ise, ondan sonra devre-i ihtilâliyenin suistimalâtı, fartıhuşuneti de aynı kavanin-i tarihiye icabı olarak bir aks-i tesir husûle getirmiş ve herkesin nazarını şimdi tekrar makam-ı saltanata imale ettirmiştir. İşte efendimiz, makam-ı saltanat ve memleket için pek hayırlı olan şu aks-i tesirin en kermi aldığı bir zamanda Padişah oluyorsunuz.

Onun içindir ki Efendimiz, memleketin bihakkın ilk meşrutiyet padişahısınız ve öyle olacaksınız. Yani, zaman-ı saltanatınızda, ne â'sar-ı sabıkada padişahlarda görülen hukuk-u mutlakaya mâlik olmak isteyeceksiniz ve ne de bir devre-i ihtilâliye

zamanında bizzarur makam-ı saltanata gelen zaafın devamına müsaade edeceksiniz.

Şu suretle, bir memleketin tekâmül ve inkişafında, gayrikabil-i def bir merhale olan ve nev'ima bir neşvü nüma-yı maraz-i tesmiyesine seza bulunan devre-i ihtilâliyeden, inşâallah memleketimiz, yed-i hümayunlarıyla ve hayırlısı ile çıkmış ve restorasyon denilen hâl-i tabiye geçmiş olur.

Devre-i ihtilâliyenin bidayetinde, memlekette, güya hemen meşrutiyet teessüs etmiş ve inân-ı idâreyi eline alabilecek bir Ekseriyet Fırkası ve hem onu, icabı Meşrutiyet murakabe edebilecek bir Ekaliyet Fırkası da derhal husul bulabilirmiş gibi, kulları da birçok zevatla beraber o vakit mingayrihaddin Ekalliyet Fırkalarını temsile teşebbüs etmiştik. Hâlbuki bilahare devre-i ihtilâliyenin sadamat-ı müdhişesile bütün bu teşkilât altüst oldu. Birçok kimseler, bu uğurda kurban oldular. Hayatlarını kaybettiler. Kulları gibi canlarını kurtarabilenler de; dâhilde ve haricte, şurada burada lâlüebkem vakayie intizaren durup kaldılar.

Bugün meşrutiyet padişahı olarak Zat-ı hümayunlarına terettüb eden vezaif-i mukaddeseden biri, Meşrutiyet-i idârenin mihveri ve üssülesası olan şu Ekseriyet ve Ekaliyet teşkilâtını ihya ve tanzim etmektir. Arz ve beyandan müstağni olduğu üzere meşrutiyet, hiçbir vakit bütün hukuk ve salâhiyetlerin makam-ı saltanattan alınması ve bir hizbin yed-i tahakküm ve tağallübüne verilmesi demek olamaz. İttihad ve Terakki Cemiyeti, iddiası vechile, memlekette ekseriyet ahalinin efkârını temsil eder olsa bile bu ancak, serbest bir intihab neticesinde tezahür etmelidir. Binaenaleyh, bilâifate-i zaman, bütün tebai-i sadıka-i hümayunları, Kanun-u Esasî ile müeyyed olan hukuk-u siyasilerini, saye-i şahanelerinde serbestçe ve hiçbir kimseden havf ve ictinaba uğramaksızın icra edebilmek imkânını istihsal etmelidirler.

Her hizbi siyasinin mutlâka mevki-i iktidara gelmesi, şart değildir. Ancak, saye-i mülûkânelerinde, hukuk-u esasiyemize

sahib ve mâlik olmalıyız. Memlekette, mevkiimiz hakikaten bir Ekalliyet Fırkası olmak derecesinden fazla değilse, biz o daire dâhilinde de gerek Zat-ı Hümayunlarına ve gerek memlekete, arz-ı hizmete hazır ve müheyyayız.

Şu maksada vasıl olmak, yani şiraze-i Meşrutiyeti temin ve halelden vikâye etmek için, efendimizin yed-i hümayunlarında Kanun-u Esasî ile müeyyed birçok vesait vardır. Ahass-ı amal-i hakiranemiz, memlekette meşrutiyet-i idârenin esaslı bir surette tahkimi olduğundan, vesait-i meşrua ve kanuniye haricinde bir tedbiri, bittabi ne Efendimiz hatır-ı hümayunlarına getirirler ve ne de biz böyle bir şeyi arz ve teklif etmek cüretinde bulunabiliriz.

Şüphesiz bugün memlekette, devre-i ihtilâliyede görülen suistimalât ve şiddet-i huşunet yüzünden İttihad ve Terakki Cemiyeti aleyhine büyük bir cereyan vardır. Yine şüphe edilemez ki, bu cereyanda bulunan adamların birçoğu, şiddetle arzu ederler ki, zatı hümayunları bu babda icraata kıyam buyurasınız. Ve tarihte Patrona Halil ve Kabakçı Mustafa gibi türedilere karşı yapılan şedid icraatla, İttihad ve Terakki Cemiyeti'ni hüküm ve nüfuzdan iskat buyurasınız. Hâlbuki şiddet-i tesir ve infiale bağışlanmak lâzım gelen bu kabil temenniyatın icrası, memleket için hayır şöyle dursun, bilâkis yeni birçok felâket ve musibeti celp ve tahrik eder. Çünkü teessür ve teellüm ile tamik-ı madde edemeyen bu birçok kimselerin zannı gibi İttihadcılar kat'iyen tarih-i Osmanî'de görülen türediler kabilinden, esassız gelip geçici kimseler değildirler. Onların menşelerini, memlekette asırlardanberi devam eden tahakküm ve istibdatta aramalıdır. O tahakküm ve istibdad nihayet zaman ve ahvalin bütün muhit-i maddi ve manevinin yardımı ile aks-i tesir husûle getirdi. Ve İttihadçıları tevlid etti. Binaenaleyh onlar, büyük bir kuvve-i inkılâbiyedir. Gayet derin, köklü ve memleketin derin damarlarından hayat alan bir takım ağaçlardır. Kat'iyen kat' edilemezler. Ancak memleket için hayırlı bir şekil ve surete getirilebilirler.

İttihad ve Terakkinin kulları gibi muhalifleri, muarız-ı siya-

silerine karşı kat'iyen hak ve insafı elden bırakmak fikrinde değillerdir.

İttihadcıların bize karşı on senedenberi reva gördükleri nice bin muameleyi, devre-i ihtilâliyelere hâs ve gayrikabil-i def ahvalden addederek onlara karşı bir hiss-i intikam beslemeyi, selâmet-i vatan nokta-i nazarından pek muzır görürüz. Ve ancak, saye-i mülûkânelerinde, meşrutiyet makinesinin bihakkin, işlediğini görmek ve o daire dâhilinde muarızı siyasiyemizle mücahedatta bulunmak isteriz.

Arîzamın ibtidasında dediğim vechile, efendimizi ilk meşrutiyet padişahımız olmak üzere gördüğümüzden ve bütün meşruti memleketlerde hükümdarların daima memleketin muhtelif fırka ve hizb-i siyasilerile temasa gelerek onların efkâr ve âmellerine muttali olmaları, pek esaslı bir teamül olduğundan, cülûs-u hümayunları üzerine kulları gibi birtakım muhaliflerin ne düşündüklerini ve efendimizden ne beklediklerini, Atabe-i hümayunlarına arz etmeyi münasib gördüm.

Eltaf-ı ilâhiyeden mütemennadır ki, ankarib, saye-i mülûkânelerinde, bütün icabatı meşrutiyet gerî gibi hayzârâyı husul olur ve bütün tebasi mülûkâneleri için emniyetle hukuk-u siyasilerinin icrası, taht-ı imkâna girer de, biz ahkar kullarınız da o vakit, pay-i taht-ı mülûkânelerinde yeniden efkâr ve âmalimiz için vasıta-i arz ve iblâğ olacak gazetelere, Millet Meclisi'nde mebuslara mâlik olur ve böylece Atabe-i müllûkânelerile daha yakından temasa gelmek şeref-i alül'âlini ibraz ederiz.

Baki, her halde emr-ü ferman ve lûtf-i bîpayan, şevketlû padişahımız efendimiz hazretlerinindir.

23 Ağustos 1918

Abdimemlûkleri

Cenevre'de, sabık Dersim mebusu Lûtfi Fikri"

Bu satırları yazan, Lûtfi Fikri Beydi. O Lûtfi Fikri Bey ki, meşrutiyet devrinin ilk intihabında mebuslukla girdiği siyâset

âleminde, bütün hayatı İttihat ve Terakki Cemiyetine muhalefetle geçmişti. Fakat – Cemiyet-i hafiye meselesinde, aşağı sınıftan bir takım muhaliflerin uydurdukları tırnak sökme, domuz topu yapma gibi iftiralara inanarak bu adice davanın avukatlığını kabul etmek gibi fahiş bir hatası istisna edilirse – bütün siyasî hayatı tertemiz ve her türlü ihtirastan azade geçmişti. Bu arizasında İttihatçılar hakkında kullandığı isim ve mütalaat da bu zâtın garez ve ivazdan ne derecede uzak bulunduğunu göstermekte idi. Bugün hayatta bulunan eski ve ağırbaşlı bazı İttihatçıların da itiraf ettikleri vechile, gerek Lûtfi Fikri Bey'e ve gerek onun kıymet ve derecesindeki muhaliflere vaktiyle gösterilen şiddet, hiç şüphesiz ki, İttihatçıların affolunmaz kabahatlerinden birini teşkil etmekte idi.

Ancak Lûtfi Fikri Bey, safiyane bir fikirle yazdığı şu arizayı Vahdeddin'e göndermekle iki noktada hata etmişti. Birincisi, ruhen ve hissen tanımadığı son Osmanlı hükümdarına, lüzumundan fazla faziletler izafe etmiş, o devrin meşrutiyet ve hürriyetperverliğinin hazmedemeyeceği parlak bir şahikaya yükseltmişti. İkincisi de, zaten İttihatçılarla mücadeleye hazırlanan Padişaha, büyük ümitler vermişti. Fakat vaziyetinde henüz İttihatçılarla bir tevazün husûle getiremeyen Padişah, ne bu ümitlerden cür'et alarak harekete geçmeye ve ne de Lûtfi Fikri Bey'e cevap vermeye cesaret edememişti.

İttihatçılar, bütün bu hakikatlere vâkıf olmakla beraber, bir ihtilâf çıkarmak istemiyorlar; Vahdeddin'i dilgir edecek hareketten son derece içtinap gösteriyorlardı. Yeni Padişaha, parlak bir kılıç alayı yapmaya hazırlanıyorlardı. Dâhiliye Nazırı İsmail Canbolat Bey, bu alayın bütün hazırlıklarını bizzat idâre ve teftiş ediyordu. Diğer hükûmet erkânı tarafından da padişahla aradaki soğukluğu harice hissettirmemek için her gayret sarf ediliyordu.

MEŞ'UM HAVADİSLER

Bu sırada siyasî vaziyetler, mühim bir safhaya girmişti. Ruslarla sulh dolayısıyla Osmanlı Hükûmeti tarafından Kafkasya'da temin edilmesi lâzım gelen menfaatler, Almanlar tarafından ihmal edilmişti. Gerek Babıâli ve gerek sarayda yapılan müzakerelerden sonra, Talât Paşa'nın Viyana ve Berlin'e gitmesine, Almanya ve Avusturya imparatorları ile her iki devletin hükûmet ricali nezdinde hükûmetin istediği menfaatleri teminine karar verilmişti. Bunun üzerine Talât Paşa, 3 Eylül 1324 – 1918 günü Balkan treniyle Avrupa'ya hareket etmişti.

Fakat Talât Paşa'nın hareketi üzerinden tam on gün geçer geçmez, mühim bir siyasî hareket husûle gelmiş, Avusturya – Macaristan hükûmeti; bilcümle muhasımlara, dost ve düşmanlara bir nota vermiş, zamanın, hemen müzakerat-ı sulhiyeye girişmeye müsait olup olmadığına bir karar verilmek üzere bîtaraf bir memlekette uzlaşma esaslarını koymak istemişti.

Fakat ne kadar gariptir ki, Beyaz Saray'da irâd ettiği nutuklarda büyük bir sulhperver görünen Amerika Cumhur Reisi, M. Wilson; Avusturya hükûmetinin bu teklifini umulmaz bir sertlikle reddedivermişti. Hattâ Wilson, bu cevabı vermekte o kadar acele etmişti ki; müttefikleri olan İngiliz, Fransız vesair

hükûmetlerin reyini almaya bile lüzum görmemişti. Şu hal de gösteriyordu ki; M. Wilson, günün bir siyâset diktatörü kesilmişti. Müttefiklere gelince, bunlar da Avusturya'nın notasına iltifat etmemişler ve hatta bu notayı, âlicenabane bir teşebbüs şeklinde değil; artık cephelerde ve cephe gerilerinde Avusturya hükûmetinin düştüğü zaaf ve aczin bir ifâdesi olarak telâkki eylemişlerdi. Şu halde, harp devam edecek. Nahak yere dökülen kanlardan, milletleri yiyip kemiren sefâlet ve ıstıraplardan husûle gelen bu muazzam haile, sürüklenip gidecekti.

İki muharip zümrenin siyasî ricali, birbirlerine karşı yine tehditkâr nutuklara başlamışlardı.

Viyana ve Berlin'de de Talât Paşa nutuklar veriyor, zaaf göstermekten içtinap ediyordu. Bu münâsebetle Berlin'de verdiği nutuklardan birinde, söylediği şu sözler, bilhassa nazar-ı dikkati celbetmişti:

"Henüz herkesçe malum olmayan daha bir takım kuvvetlerimiz var. Biz, bunları düşman karşısına çıkarmak için, vakit ve zaman bekliyoruz. Bizi, mevcudiyetimizi ve servetimizi müdafaa için harbe devam etmeye icbar eyledikleri takdirde, kemal-i şecaatle harbe devam edeceğiz. Tâ ki düşman, bizi mağlup edemeyeceğini anlasın."

Bu sözler, hiç şüphesiz ki Türk milletinin azminden ve imanından alınan büyük bir ilhamın eseri idi. Ve bunun en bariz eseri de Suriye çöllerinde görünmekte idi. Sulh sözlerinin sıkça deveran ettiği bir zamanda mümkün olduğu kadar galip mevkide bulunmak isteyen Fransızlar ve İngilizler, Almanya ve Avusturya cephelerinde günde binlerce ton mermi sarf ederek harbin talih ve mukadderatını kendi lehlerine çevirmeye çalışırlarken, İngilizler de Suriye'de son şiddet ve kuvvetlerini göstermeye karar vermişlerdi.

Bu şiddet karşısında en son takat ve tahammülünü gösteren Yıldırım Orduları Gurubu, artık en müşkül bir devreye girmişti.

Sabık kumandan General Falkenhayn'in hatasını, lâhik kumandan Müşir Fon Sanders Paşa, telâfi edebilmek kudret ve kabiliyetini gösterememişti. Bunun içindir ki; -her neye mal olursa olsun- burada mühim bir zafer kazanmak isteyen İngilizler, 18 Eylülde büyük bir taarruza geçmişlerdi.

İngiliz başkumandanı, 18-19 Eylül gecesi, 8'inci Ordu Cephesi'nin sahile dayanan sağ cenahıyla merkezini, emsali görülmemiş bir topçu ateşi altına almış, şiddetle tazyike başlamıştı. Göz açtırmayan bu ateşin himayesinde hücuma kaldırılan İngiliz piyade alayları, ilk hamlede oldukça mühim bir muvaffakıyet kazanmışlar, 7'inci ve 20'inci Fırkaların işgal ettikleri mevziileri almışlardı. Vaziyet, birdenbire kumandan Müşir Leyman Fon Sanders Paşa'yı telâş ve endişeye sevk etmiş; bu telâş ile ta'biye hataları baş göstermişti. Bu hatalardan istifade eden İngilizler, birdenbire cepheyi şiddetle yarmışlar; o müthiş süvari kuvvetlerini, sahil boyunca şimale doğru sürmeye başlamışlardı. İngilizlerin yaptığı bu cür'etkârane süvari manevrası, birdenbire Leyman Paşa'yı fenâ halde sarsmış, şaşırtmış. Anî bir baskınla Nâsıra Kasabası İngiliz işgali altına girdiği zaman bu Alman müşiri de, karargâhıyla şimale çekilmek mecburiyeti karşısında kalmıştı.

Artık İngilizlerin önünde, müsait bir saha açılmıştı. Sabık kumandan Falkenhayn'ın fahiş hataları, affolunamaz idâresizlikleri yüzünden, ateşe maruz kalan bir buz kütlesi gibi eriyen ve bütün maddi varlıklarını kaybeden Yıldırım Orduları Grubu, artık dağılmış. Bütün himmet ve gayret; grubu teşkil eden ordu, kolordu, fırka, alay ve hatta tabur kumandanlarının şahsî imanlarına münhasır kalmıştı. 8'inci Ordu, fenâ halde hırpalanmıştı. Fakat buna rağmen, perişan kıtalarıyla son vatanî vazifesini ifaya çalışmıştı. Ne çare ki nihayet, kısmen esaretin ve daha ziyade de çöllerdeki acı mahrumiyetlerin ıstırap ateşleriyle eriyerek tamamen bînâm ve bînişân kalmıştı.

8'inci Ordunun inhilâli, sol cenahında bulunan 7'inci Ordu'nun vaziyetini de fenâ halde sarsmıştı. Fakat bu sarsıntı,

bu koca ordunun ruh ve maneviyatından, bir zerre bile koparamamıştı. Suriye'de, son Osmanlı varlığını müdafaa etmek için tarihin en çetin bir vazifesini deruhte etmiş olan bu ordu, düşmana ağır zayiat verdire verdire muntazam bir ricatle şimale doğru çekilmeye başlamıştı. Falkenhayn'in kumanda mevkiinden çekilmesi üzerine, İstanbul'dan tekrar Suriye'ye gelerek bu ordunun başına geçen Mustafa Kemal Paşa, harp tarihlerinin ender kaydettikleri en acı şartlar altında, bu ağır tarihi vazifeyi, kudretli omuzları üzerine almıştı.

Mustafa Kemal Paşa, Riyak'a gelir gelmez, etrafındaki perişan kuvvetleri toplamış, kendi ordusuna ve kendi kumandası altına almıştı. Şam'a çekilen 4'üncü Ordu ise, -Karargâh-ı Umumî'den aldığı emir üzerine – o civarı tahkim edecek, Suriye'nin ve Arabistan'ın bu bîbedel cennetini müdafaada bulunacaktı. Fakat artık harbin tali' ve mukadderatını altüst eden, en acıklı hâdiseler baş göstermeye başlamıştı.

Ne zamandan beri kalplerinde intikam ateşleri yanan Arap komitecileri, birdenbire ayaklanmışlardı. Şam'da bulunan ve böyle felâketli zamanlarda, muharip bir asker gibi vazifeleri başında bulunmaları lâzım olan vali ile diğer alâkadar memurlar kaçmışlardı. Panik ve anarşi, korkunç bir hal almıştı. Askerî erzak ve cephane depoları, yağmaya uğramıştı. Daha hâlâ düşman karşısında sebat eden, pençeleşe pençeleşe adım adım geri çekilen kıtalara gönderilecek erzak kalmamıştı. Günlerden beri ağızlarına bir lokma yiyecek koymayan kıtalar da vardı. Bu şerait altında düşmanla harp etmek değil, ric'at eylemek bile imkânsızdı. Arap efrad kâmilen dağılmıştı, İsyan eden Arap kabileleri, bütün ric'at hatlarını kapamış, Türk kıtalarını iki ateş arasında bırakmıştı. Cephelerde büyük gedikler açılmıştı. Yalın kılıç İngiliz süvarileri, bu boş kalan gediklere dalmışlar; birbiriyle irtibatı kalmayan kıtaları şiddetle takibe başlamışlardı. Artık Şam'ın müdafaası da pek müşkül bir vaziyet almıştı. Hiç olmazsa düşmanı biraz oyalamak için 4'üncü Ordu tarafından mühim bir müfreze ile Samsa civarına gönderilen Şamlı

Rikâbizade Rıza Paşa, birdenbire müfrezesini bırakarak – İngiliz Ordusu ile müştereken ilerlemekte olan– Emir Faysal'ın tarafına kaçmış. Müfreze ortada kalakalmıştı. Başsız kalan bu müfreze de tabiidir ki etrafa dağılmıştı. Artık İngiliz istilâ ordusuyla, Emir Faysal'ın âsi kuvvetleri, bir taraftan Şimendifer hattını kesmiş, diğer taraftan da Şam kapılarına dayanmıştı.

***

Karargâh-ı Umumî'nin ve Hükûmetin, fevkalâde ketum davranmalarına rağmen bu felâketlerin acı haberleri İstanbul'a aksetmiş. Adeta, umumi bir matem husûle getirmişti. Hayalperverlikle, idâresizlikle devlet ve milletin kuvvet membalarını zayıflatarak vaziyeti bu hâle getirenler, şimdi acı bir nedamet ve hüsranla karşı karşıya gelmişlerdi.

Fakat facia, bununla bitmemişti. İstanbul için daha büyük bir felâket baş göstermişti. Eylülün 13'üncü günü, Gevgili'de Fransız Ordusu'nun karşısında bulunan Bulgar Ordusu, birdenbire ateş kesmiş ve mütareke talep etmişti. O gün saat beşte, Fransız hatları önünde boru sesleri işitilmiş; Bulgar siperlerinden, beyaz bayraklar yükselmişti. Ve sonra da, Bulgar zabit ve efradından mürekkep bir grup, siperlerden çıkarak Fransız hatlarına doğru ilerlemişti. Bu grup, Fransa siperleri önünde tevakkuf etmiş, bir Bulgar Miralayı gruptan ayrılarak kendisinin Şark Ordusu Başkumandanı nezdine isal edilmesini rica etmişti. Oradaki Fransız zabiti, keyfiyeti Karargâh-ı Umumî'ye haber vermiş; Bulgar Miralayının talebi kabul edilmişti. Gözleri bağlanan bu Miralay, derhal bir otomobile bindirilmiş, Karargâh-ı Umumî'ye gönderilmişti. Başkumandan General Franşe Despere, nezdinde bütün erkân-ı harbiye heyeti bulunduğu halde bu Miralayı huzuruna kabul etmiş, ricasını dinlemişti. Bu rica da, Bulgar Ordusu'nun bilâkaydüşart mütareke teklifinden ibâretti. General Despere, Bulgar Ordusu'nun teklifini kabul ettiğine dair Bulgar Başkumandanına hitaben bir cevapnâme yazmış, Bulgar Miralayının eline vermiş. Aynı zamanda vaziyeti, derhal Paris'e bildirmişti.

Bulgarların bu hareketi üzerine İstanbul, her türlü tasavvurun fevkinde bir tehlike içine girmişti. Makedonya cephesindeki Osmanlı kıt'aları, muhtelif sebeplerle muhtelif cephelere çekilerek Rumeli'deki Osmanlı hudutlarının mukadderatı müttefik Bulgar Ordusu'na tevdi edildiği için, şimdi Bulgarların birdenbire mütareke istemeleri, bu azametini göstermeye kâfi gelmekte idi.

Bu haber, gerek Babıâli ve gerek Karargâh-ı Umumî üzerinde bir yıldırım tesiri husûle getirmişti. Artık zafer-i nihaî teraneleri, birdenbire sönüvermişti. Hatta zafer şu tarafa dursun. Harp, tamamıyla kaybedilmişti. Hiç şüphesiz ki, İtilâf orduları her türlü müdafaadan mahrum olan Edirne vilâyetini çiğneyip geçecekler ve İstanbul'a kolayca girivereceklerdi.

Artık meş'um havadisler birbirini takip ediyor, bu felâketten istifade etmeye hazırlanan menfaatperverlerin yalanları, İstanbul'da büyük bir korku ve heyecan husûle getiriyordu. Bulgar Ordusu'nda kısmen bir isyan baş göstermişti. Bulgaristan hükûmeti de âsi askerlerin taleplerini terviç ederek İtilâf devletlerine müracaat etmiş, resmen mütareke istemişti. Fakat mütareke talebi, bu isyanı teskin edememişti. Asker kafileleri Sofya'ya doğru yürümeye başlamışlar, İtilâf ordusunun cephelerini kâmilen boş bırakmışlardı.

Bu korkunç vaziyet, Berlin ve Viyana'da da büyük bir teessür ve heyecan husûle getirmişti. Berlin'de bulunan Sadrazam Talât Paşa, derhal İstanbul'a avdet etmişti. Sirkeci garında tirenden inen Talât Paşa'nın çehresi, teessür ve ıstırabından simsiyah kesilmişti. O gece saat yediden sonra Babıâli'de Vükelâ Meclisi içtima etmiş geç vakte kadar müzakere cereyan eylemişti. Bu müzakerenin başlıca esasını; Yıldırım Ordusu'nun hezimeti ile Bulgarların mütareke akdetmesi teşkil ediyordu.

Bu vaziyet karşısında yapılacak işe gelince: bunda fikirler, bir türlü birleşemiyordu. Esasen bir hayli zamandan beri vükelâ arasında bir ihtilâf mevcut bulunuyordu. Fakat el ârı, düşman gayreti olmak üzere bu ihtilâf izhar edilemiyordu. Hatta Talât

Paşa tarafından Dâhiliye nezareti makamına getirilen İsmail Canbolat Bey bile bu nezareti kabul etmek için Enver Paşa ile Cemal Paşa'nın istifa ederek kabineden çekilmesini şart koşmuştu. Fakat uzun müzakerelerden sonra İsmail Canbolat Bey ikna olunmuştu. Şimdi vaziyet bu elim şekle girer girmez, artık vükelâ meclisindeki ihtilâf büsbütün açığa vurmuştu. Meclis, adeta iki cepheye ayrılmıştı. Enver ve Cemal Paşalar, karşılarında ekseriyet teşkil eden arkadaşlarının muarızaları karşısında kalmışlardı.

Enver Paşa, Almanlara lüzumundan fazla mümaşaat ederek *(dostluk göstererek)* ordunun kuvvetlerini israf etmek ve Topal İsmail Hakkı Paşa ile sair bazı zevatın –artık gizlenemeyecek dereceye gelen– suiistimallerin önüne geçememekle ittiham ediliyor, Filistin ve Suriye'de dört seneden beri tatbik edilen aykırı hükûmet idâresi öne sürülerek o havalideki inhizamın *(bozulmanın)* mesuliyeti de Cemal Paşa'ya yükletiliyordu. İsmail Canbolat Bey, büyük bir asabiyet gösteriyor, İttihat ve Terakki Cemiyeti'nin bütün varlığını sarsan bu felâketlerin, - halk karşısında biraz mesuliyetini hafifletmek için – Enver ve Cemal Paşaların derhal kabineden çekilmesine lüzum gösteriyordu. İsmail Canbolat Bey'in bu teklifi, meclisin müzakeratını hararetlendirmiş. Bir hayli acı tenkitlerin ve şiddetli sözlerin sarf edilmesine sebebiyet vermişti. Fakat artık bu tenkitler de, bu sözler de beyhude idi. Zafer-i nihai denilen parlak gayenin etrafını süsleyen bütün ümit yıldızları, bir iki gün zarfında sönüvermiş, Dört seneden beri beslenen o mukaddes gayenin her tarafını derin bir zulmet istilâ etmişti. Hükûmetin harp kudretini besleyen amillerin en mühimlerinden biri de, müttefik Avusturya ve Almanya hükûmetleriyle irtibatın mevcudiyeti idi. Şimdi Bulgaristan'ın aldığı bu elim vaziyet, artık bu irtibata da nihayet verecekti. Makedonya'daki itilâf ordusu, her şeyden evvel bu rabıtayı kesecekti. Şu halde, harbe nasıl devam edilecekti? Sulh istemeye gelince. Bir taraftan Diyarıbekir, diğer taraftan Halep vilâyeti hudutlarına giren galip bir düşmandan ne şekilde bir sulh beklenebilirdi? Şu anda Osmanlı

Hükûmetinin bütün varlığı, ancak Anadolu'ya inhisar etmişti. Suriye, Filistin, Irak baştanbaşa istiklâl bayraklarına süslenmiş. Anadolu'nun saf ve masum Türk orduları; dört asırdan beri devam eden zulüm ve seyyielerden, cehaletin sebebiyet verdiği idâresizliklerden artık üç köşesi tamamen çöken köhne Osmanlı binasının yıkılmaya mahkûm olan çürük tavanı altında, feci bir akıbete terk edilivermişti. Bu vaziyette, galip düşmanlardan sulh isteyebilmek için, her şeyden evvel:

"Veyl mağlûblara!" düsturunu kabul etmek elzemdi. Buna binaen, vükelâ heyetini teşkil eden zevatın hemen hepsi de tereddüt içindelerdi. Cereyan eden müzakere geç vakte kadar devam ettiği halde belli başlı bir şeye karar verememişlerdi.

Fakat bu kararsızlık, vaziyeti bir kat daha müşkülleştiriyordu. Sansür dolayısıyla matbuatın büyük bir ketumiyet göstermesine rağmen, vaziyetin fecaatini hisseden efkârıumumiyede, gittikçe artan bir sabırsızlık ve asabiyet görünüyordu... Bulgarların mütareke talebi şüyu bulduğu günden beri, hemen her gece İstanbul'un muhtelif semtlerinde, köşe başlarına ve cami kapılarına yaftalar yapıştırılıyordu. Hemen birbirinin aynı olan bu yaftalar, vatan düşmanlığının en süfli şeklini gösteriyor; Saray'ın, Beyoğlu'nun malûm olan gizli fesat ocaklarının ve bir de iğrenç muhalefetin birleştiğini hissettiriyordu. Memleketin en ağır bir itidal ve sükûna muhtaç olduğu bir zamanda, mahzâ avamı harekete getirmek, beslenen müfsidane emelleri bir an evvel tahakkuk ettirmek maksadıyla yapıştırılan bu yaftalardan biri, şu satırları ihtiva ediyordu:

"Yâ Müslimîn!

On seneden beri İttihat *ve Terakki Cemiyetinin üzerinize serptiği ölü toprağını ne zaman silkilip de kalkacaksınız. Ne zaman bu hâb-ı (uyku) gafletten uyanacaksınız? Cennetmekân, Sultan Mehmed Reşad Han gibi dervişnihad bir padişahı esareti altına alan ve merhum ve müşarünileyh hazretlerini iğfal ederek makam-ı celil-i hilâfet namına cihad bayrağını açan bu şerzeme-i bîdin, otuz iki düvel-i ecnebiye ve muazzama ile harp*

edeceğiz diye, milletin malını yağma ve evlâdını ifna ettiler. Dört sene zarfında bu zümre-i zalimanenin keyfine kurban olarak hâk-i helâke serilen ve zümre-i şühedaya iltihak eden evlâd-ı müsliminin adedi, tam beş milyonu buldu. Asırlardan beri dostumuz ve hayırhabımız olan İngiltere devlet-i fahimesi ve Fransa hükûmet-i muazzaması ile bizleri aduv-vü ekber (büyük düşman) ettiler. Avusturya hükûmeti gibi tarihî bir düşmanımız, Almanlar gibi Anadolu ve Bağdat vilâyetimizi yutmak isteyen bir hükûmetin dava-yı bâtıllarına iştirak eylediler. Daha ne zamana kadar bu Farmasonların, bu Yahudi dönmelerinin ellerinde şerlerine alet olacağız? Bulgar milleti akılâne davranıp terk-i silâh etti. Artık bu derin uykudan uyanalım. Gözlerimizi dört açalım. Etrafımızdaki milletlerden dersi ibret alalım. Vatanı kurtaralım. Zira son pişmanlık fayda vermez. Hemen, basiret üzere bulunalım. Bizleri selâmete eriştirecek bayrak altında toplanalım."

Tereddi etmiş zihniyetlerin en süfli intikam hislerini göstermekten ileri geçemeyen bu beyannameler, ancak bazı mahalle kahvelerinde avam muhaliflerinin çenelerini harekete getirmekten ileri geçmemişti. Fakat efkârıumumiye, bunlardan ibâret değildi. Vaziyeti bütün çıplaklığı ile gören daha müdrik, daha anlayışlı zümre, mağlûbiyetin –hiçbir zehirle ölçülemeyecek kadar müessir olan– acılığını hissetmişler, kalplerine bu zehri damla damla akıtanlara karşı – uzun zamandan beri gizlice besledikleri kini artık izhar edivermişlerdi.

Hükûmet, bunu derhal anlamış. Asayişin birdenbire haleldar olmaması için fevkalâde tedbirler almaya mecbur kalmıştı. Şu anda İttihat ve Terakki hükûmeti, başlıca şu korkulu unsurlarla karşılaşmıştı:

1- Padişah Vahdeddin.

2- Pusuda fırsat bekleyen muhalifler.

3- İtilâf devletlerinin son büyük muvaffakiyetlerini temin maksadıyla, İstanbul'un karşı yakasında için için çalışan muhtelif zümreler.

4- Müntekimler,

5- Menfaatleri sektedar olanlar.

6- Muhakeme kudretinden mahrum olan ve böyle heyecanlı zamanlarda kolayca tahrik olunan avam.

7- İttihat ve Terakki Cemiyeti'ne ancak menfaatle merbut olup artık bu menfaat kapısının kapandığını görür görmez, -intisap edeceği yeni kapıya yaranmak için- zelilâne hareketlere girişecek zayıf ahlâklı gürûh.

Ehemmiyet ve ibretle acı acı itiraf etmek lâzım gelir ki; bütün bu korkulu unsurlardan en evvel harekete gelen, en son saydığımız güruh olmuştu. Şu halde, hükûmetle beraber en feci bir tehlike içine girmiş olan İttihat ve Terakki Cemiyeti bizzat sinesinde besleyip senelerce in'am ve ikbal ile yaşattığı bir güruhun ihânetiyle yıkılıyordu.

Talât Paşa'nın Berlin-Viyana ve Bulgaristan'dan büyük bir ümitsizlikle avdet ettiği İttihatçılar mahfilinde yıldırım süratiyle şayi olur olmaz derhal bir panik başlamıştı. Hatta daha o geceden itibaren kulüplerin mevcudu azalmış, yalnız öz İttihatçılar, felâketle baş başa kalmışlardı. En başta gelen ve en çok çekinilen Padişah Vahdeddin'e gelince, tavrını ve hareketini kat'iyen bozmamış, bilâkis daha mülâyim bir hâl almıştı.

Avrupa'dan melûl ve mahzun avdet eden Talât Paşa, hiçbir netice vermeyen vükelâ içtima-ı müzakeresinin tesirleriyle de o geceyi mustarip geçirdikten sonra ertesi günü saraya gitmiş. Kendisini sabırsızlıkla bekleyen Padişah tarafından kabul edilmişti. İttihat ve Terakki Fırkası'nın bu -ilk ve son- talihsiz sadrazamı şahsına mahsus bir dürüstlük ve pervasızlıkla her şeyi açıkça Padişaha izah etmişti.

O gün sarayın ve Padişahın vaziyeti, uzun konuşmalara müsait değildi. Çünkü dün akşam Talât Paşa'nın avdet ettiği Balkan treniyle İstanbul'a gelen Mısır Hidivi Abbas Hilmi Paşa ve usulen Padişahın cülusunu müttefik devletlere tebliğe memur olup aynı tirenle avdet eden heyet, beraberce Viyana'dan dö-

nen İtibar-ı Milli Bankası Müdür-ü Umumisi Viktor Vayl, Osmanlı Bankası Müdürü Josef Kartali, Selânik Bankası Müdür-ü Umumisi Jozef Karasu ve daha sair birtakım zevat saraya gelmişlerdi. Vahdeddin, bunları ayrı ayrı kabule mecbur olduğu için, Talât Paşa ile mülâkatı kısa kesmişti.

Esasen Talât Paşa'nın vakti de uzun konuşmaya müsait değildi. Çünkü Vükelâ Heyeti o gün yine içtima edecek, müzakerata devam eyleyecekti. Aynı zamanda, sabırsızlık içinde bulunan fırka grubuna gidecek, Avrupa seyahatinin neticesiyle son hâdisat hakkında izahat verecekti.

***

Vükelâ Meclisi'nde, artık fikirler tebellür ediyor; dört buçuk seneden beri müttefiken harp edilen Almanya ve Avusturya – Macaristan hükûmetlerinden ayrılınarak, İtilâf devletleri ile derhal münferid sulh teşebbüsüne girişilmesi zaruri görülüyordu. Bu meselenin münakaşası, diğer bir fikri doğurmuştu. Sulh talebine karar verildiği takdirde, kabinenin istifa etmesi lâzım geliyordu. Çünkü dört buçuk sene evvel harbe giren ve bu müddet zarfında bu feci harbi büyük bir inat ve şiddetle devam ettiren kabinenin sulh talep etmesi, hem usulen ve hem de mantıken muvafık görülmüyordu.

Bu müzakerenin devam ettiği esnada Almanya ve Avusturya – Macaristan sefirleri Babıâli'ye gelmişler, Sadrazam Talât Paşa ile mülâkat etmişlerdi. Sefirler, heyecan ve endişe içindelerdi. Hatta hiçbir mukaddemeye lüzum görmeden, Osmanlı Hükûmetinin nasıl bir hattıhareket takip edeceğini suâl eylemişlerdi. Talât Paşa, vaziyeti kısaca izah ettikten sonra, Osmanlı Hükûmeti için artık harbe devam imkânı olmadığını söylemişti. Fakat sefirler, derhal buna itiraz etmişlerdi. Sefirlerin iddialarına göre, Bulgar cephesinin yıkılması ile vaziyette hiçbir tebeddül vukua gelmeyecekti. Bilâkis, daha metin esaslara istinad edilerek Makedonya'daki itilâf orduları, oldukları yerde tevkif edilecekti. Bu fikir üzerinde tevakkuf eden sefirler

evvelâ Bulgarların, talep ettikleri mütarekeye sadakat gösterip göstermeyeceklerinin henüz meşkûk olduğunu ileriye sürüyorlar. Sonra da, Sırbistan'da bulunan Almanya ve Avusturya fırkalarının cenuba doğru inerek İtilaf ordusunun önüne bir set çekmek teşebbüsüne giriştiklerinden bahsediyorlardı.

Sefirlerin bu talep ve iddiaları, Talât Paşa üzerinde menfi bir tesir husûle getirmişti. Zira söylenen sözlerden de anlaşılıyordu ki, müşkül vaziyette kalan müttefikler kendi selâmetlerini temin etmek için, Osmanlı Hükûmetini felâketin son noktasına kadar sürüklemek istemektelerdi. Buna binaen Talât Paşa, hiçbir kat'i fikir dermeyan etmeden bu mülâkata hitam vermişti. Fakat Karargâh-ı Umumî'de bulunan Almanlar, Enver Paşa üzerinde tesir yapmakta devam etmektelerdi. Hatta bir anlık Cemal Paşa da bu meseleye fazlaca taraftarlık göstermiş, perişan olan Yıldırım Ordusu'nu toplayarak İngilizlerle son ve kat'i bir harbe girişmek için tekrar Suriye cephesine gitmek arzusunu izhar eylemişti.

Fakat o gün, Berlin ve Viyana'dan gelen telgraflar üzerine herkesin ayağı, suya ermişti. Almanların Sosyal Demokrat, Porgresist, Nasyonal Liberal Fırkaları birleşmişler, mühim bir ekseriyet teşkil etmişler, İmparatorluk Kanun-u Esasî'sinin dokuzuncu maddesinin ilgasını istiyorlar, bu suretle Almanya imparatorluğunda, Parlamantarizmi kuvvetlendirmeye teşebbüs ediyorlardı. Bu teşebbüs, harikulâde bir sür'atle netice vermiş, Prens Maks de Bad yıldırım sür'atile Berlin'e gelerek Parlamantarizm esasına müstenid bir hükûmet teşkili hakkında siyasî fırkalar rüesasıyla müzakerata girişmişti. Alman Başvekili istifa etmiş; kabine çekilmişti. Hiç şüphesiz ki bu mesele, Almanya hükûmetinin siyasî tarihinde en mühim bir hâdise teşkil etmekte idi. Aynı zamanda Avusturya'da da bir milliyet meselesi zuhur edivermişti. Avusturya – Macaristan imparatorluğunu teşkil eden milletler, kendi milli esasları üzerinde birer muhtariyet tesis etmek fikrini izhar eylemişlerdi.

Görülüyor ki, müttefik devletlerin hemen hepsi de, ayrı ayrı şekillerde müşkülât içine girmişler ve artık gerek umumi ve ge-

rek hususi vaziyetlerini ıslah edemeyecek hâle gelmişlerdi. Fakat bu müşkülâtın en ezici havası, İstanbul'da cereyan etmekte idi. Babıâli ve İttihat – Terakki Cemiyeti Merkez-i Umumîsi hercümerc içinde idi. 1334 senesi Eylülünün 30'uncu Pazartesi günü, İttihat ve Terakki Fırkası Meclis-i Mebusan grubu azaları, Meclis-i Mebusan'da içtima etmişler, Sadrazam ve Fırka Reisi Talât Paşa'nın ahval-i umumiye hakkında verdiği izahatı dinlemişlerdi. Fakat bu izahat, sinirlere sükûnet vermek şu tarafa dursun, bilakis, ehemmiyetli bir galeyan husûle getirmişti. Şimdiye kadar – zahiren – kuvvetli bir sükûnet ve vahdet gösteren İttihat – Terakki Fırka grubunda, derhal bir itiraz ve tenkit cephesi yükselivermişti. İlk yükselen ses, İttihat ve Terakki Cemiyeti'nin en eski emektarlarından olan İstanbul mebusu Fethi Bey'in sesi idi. Fethi Bey[61] hülâsaten şu sözleri söylemiş:

— İttihat ve Terakki Cemiyeti, mahva mahkûm olan Osmanlı Hükûmetini kurtarmak için teşekkül etti. Tarihî bir vazifeye girişti. Birçok muhaliflere, kanlı irticalara, akla ve hayale gelmez ihânetlere, mukavemet imkânı olmayan talihsizliklere uğradı. Fakat bütün bunlara rağmen, tarihî vazifesini ifadan geri kalmadı. Nihayet, umumi harp başladı. Bu harple beraber birçok idâresizlikler de baş gösterdi. Mesul ve gayr-i mesul şahısların bilerek ve bilmeyerek kapıldıkları hatalar vatanı, milleti bugünkü elim hâle sürükledi. Gerek Cemiyet ve gerek Fırka, bir takım eşhasın tesirleri altında kaldı. Bugün bile bu tesir devam ediyor. Millet ve memleket, en derin bir felâket uçurumuna sürükleniyor. Bu hâle derhal nihayet verilmeli. Bu felâketten kurtulacak esbaba tevessül edilmelidir, demişti.

Halil Bey tarafından bu sözlere itiraz edilmiş; Fethi Bey, fırkasızlıkla ittiham edilmişti. O zaman, Fethi Bey ve arkadaşları tarafından:

— Daha hâlâ mı fırkacılık, sesleri yükselmişti.

Müzakere derhal münakaşa hâline girmiş, Fırka grubu, birdenbire ikiye ayrılıvermişti. Tabiidir ki bu vaziyet Fırka mecli-

61- Şimdi Londra Sefiri Fethi Bey. Z. Ş.

sinden derhal harice taşmış. İstanbul'un dört köşesinde velveleli bir dedikodu başlamıştı. En ağır başlı mahfillerde en ciddi mütefekkirlerden en ücra köşelerdeki mahalle kahvelerinde en çaçaron avam siyasilerine kadar yine münakaşalar, tenkitler, itirazlar, taraftarlık ve aleyhtarlıklar canlanmıştı.

İstanbul, elim bir anarşiye doğru sürükleniyordu. Gerek hükûmetin ve gerek İttihat ve Terakki Cemiyeti Merkez-i Umumîsî'nin maneviyatı bir anda sarsıldığı için, bu iki kuvvetin de vaziyete hâkimiyeti elden kaçıracağından, hatta bugünkü fikr-i anarşinin, yarın da memleketin asayişi ve emniyetini ihlâl edebilecek bir şekil alacağından endişe ediliyordu.

Padişah Vahdeddin müstesna olmak üzere, İttihat ve Terakki'nin varlığını tehdit eden unsurlar, artık birer birer kımıldanmaya başlamışlardı. Pusuda fırsat bekleyen cahil ve mutaassıp muhalifler fırkadaki ihtilâfı öne sürerek şurada burada ve bilhassa avam arasında sinsi propagandalara başlamışlardı. İtilâf devletlerinin son büyük muvaffakiyetini temin maksadıyla İstanbul'un karşı yakasında çalışan muhtelif zümreler, artık plânlarının tatbikine hazırlanmışlardı. İntikam saatinin yaklaşmakta olduğunu hisseden müntekimler, diş gıcırdatarak bu iki zümrenin arasına karışmışlardı. Menfaatleri sektedar olanlar, masum ve mazlum bir tavır almışlardı. İttihat ve Terakki Cemiyeti'ne ancak menfaatle merbut olup artık bu menfaat kapısını kapamaya başladığını hissedenler de – yeni açılacak yeni kapılara intisap edebilmek için – senelerden beri eşiklerini aşındırdıkları kulüpleri, Heyet-i Merkeziye'leri terke başlamışlardı. Kulüpler, birdenbire suyu çekilmiş ve müşterisi tükenmiş değirmenlere benzemişti. Daha dün, sokakta tesadüf ettikleri Cemiyet erkânını uzaktan görür görmez el pençe divan durarak hürmet ve tazim ile etek öpenler ve bunu da büyük bir şeref olmak üzere herkese göstermek isteyenler; bugün aynı zevata rast gelmekten korkuyorlar. Şayet rast gelseler bile, yan sokaklara sapıyorlar, önlerine gelen dükkânlara dalıyorlardı.

Vapurlarda, tramvaylarda, gazinolarda şuna benzer muhavereler işitilmekte idi.

— Bilmem, haberiniz var mı? Bendeniz fırkadan istifa etmiştim.

— Allah, Allah. Ne zaman?

— Ooo, epeyce oluyor.

— Tuhaf şey, siz... Kıpkızıl bir İttihatçı, nasıl olur, canım?

— Ne yapalım, efendim? Nokta-i nazar ihtilâfı. Birçok arkadaşlara defaatle anlattığım gibi, belki zatıâlinize de arz etmiştim. Efendim, bu adamlarla teşrik-i mesai imkânı bulamadım.

— Hayır, bana böyle bir şeyden bahsetmemiştiniz, bilâkis.

— Memnun göründüğümden bahis buyuracaksınız, değil mi? Efendim. Fakat bu, zarurî idi, efendim. Ne yapacaksınız? El ârı, düşman gayreti diye bir söz vardır ya? Tek, memlekette muhalefet sözü çoğalmasın diye, memnun görünüyordum. Hâlbuki bu adamlarla gizli gizli o kadar pençeleştim. Her gün her tarafta yapılan idâresizlikleri, suiistimalleri o derece şiddetle tenkit ettim ki. Baktım, söz dinletmek mümkün olmuyor. Bari onlarla teşrik-i mesai edip de manevi mesuliyet altında kalmayayım diye istifa ettim.

Biraz daha cüretkâr olanlar, seslerini bir iki perde daha yükseltiyorlar;

— Efendim! Memleket, zulüm ve seyyiat yuvası oldu. Üç beş kişinin esiri olacak değiliz ya, demekten çekinmiyorlardı.

İttihat ve Terakki'nin varlığına diş bileyeceklerin içinde, itidal ve sekinetini tamamıyla muhafaza eden tek bir adam vardı. O da, Padişahtı. Padişah Vahdeddin, muhtelif vasıtalarla gerek ahval-i umumiyeden ve gerek fırka ve Cemiyet arasında zuhura gelen ihtilâf ve hâdiselerden dakikası dakikasına haberdar olduğu halde, bütün bunlara karşı gafil davranıyor. Resmî ve gayri resmî bir surette temas ettiği İttihat ve Terakki erkânını yine mültefitane bir muamele ile karşılıyordu. Hatta vaziyetin aldığı şekilden müteessir olan Veliaht Mecid Efendi âyan azasından Londra Sefiri Tevfik Paşa ile yaptığı bir mülâkatı müte-

akip saraya gitmiş; vaziyeti ıslah için ne gibi tedbirler ittihaz edildiğini Vahdeddin'den suâl etmişti. Vahdeddin, zerre kadar telâş eseri göstermeden büyük bir sekînetle:

— Bence ahval, hakikaten doğru yürüyor. Şüphesiz ki bu buhran yakında geçecek. Her şey düzelecektir, cevabını vermişti.

***

Vahdeddin'in dediği gibi ahval, hakikaten hakikate doğru yürümeye başlamıştı. Fakat bu hakikatin ne kadar acı olduğu çarçabuk anlaşılmıştı.

Teşrinievvelin birinci günü, Şam sukût etmişti. Şam'ın sukûtuyla, artık Osmanlı Hükûmetinin Arabistan üzerindeki hükümranlık hakkı tamamıyla hitam bulmuş demekti. Bu vaziyet;

— Harbin neticesi, ancak Almanların garp cephesinde belli olacaktır.

Fikrinde ısrar eden Hükûmet erkânına acı bir sukût-u hayale uğradıklarını göstermişti. Şimale doğru yürüyen İngiliz ve Arap istilâ kuvvetlerine dayanarak Anadolu'yu kurtarmak için artık bir mucize beklenecekti.

Baştanbaşa isyan eden, her tarafında istiklâl bayrakları temevvüç eyleyen *(dalgalandıran)* koca Arabistan'ın tam ortasında, filhakika bir avuç Türk evlâdı, henüz silâhlarını teslim etmemişler; Medine Kalesi'ne kapanarak kalenin burcunda dalgalanan al – beyaz sancak altında sonuna kadar dayanmaya karar vermişlerdi. Fakat bu kahramanane hareket, derin zulmetler arasında parlayan bir tek nur zerresine benzemekte idi. Rumeli'nin onda dokuzu, nasıl kaybedildi ise, Basra Körfezi'nden Akdeniz'e, Umman Denizi'nden Toros eteklerine ve Fırat sahillerine kadar devam eden o, ucu bucağı bulunmayan feyyaz ve mübârek kıta da Osmanlı haritasından silinivermişti. Artık bu acı istilâdan Anadolu'yu kurtarabilmek için

beklenen yegâne mucize, tek bir şahsiyet üzerine temerküz etmişti. O da, Yıldırım Ordusu'nun tarumar olan kuvvetlerini toplamaya çalışan, Mustafa Kemal Paşa idi.

Mustafa Kemal Paşa, Anadolu'yu istilâdan kurtarabilmek için bütün varlığı ile burada göğüs gererken, nihayet namağlup zannedilen koca Alman Ordusu da artık mukavemet edemeyecek hâle gelmiş. Rayhştag meclisinde programını okuyan yeni Alman kabinesi, nihayet muhasım ordulara sulh teklifine mecburiyet hisseylemişti, Almanların teklif ettikleri sulh esasları, şu maddelerden mürekkepti:

1- 1917 Temmuzunda Rayihştag meclisinin verdiği kararla Papa'ya verilen cevapları kabul ve tasdik.

2- Almanya, teşekkül edecek olan bir Cemiyet-i Akvama dâhil olmaya hazırdır. Ve denizlerin serbestisini talep eder.

3- Şimdiye kadar akdedilen sulh muahedeleri umumî sulhun iadeten tesis edilmesi hususunda bir mâni teşkil etmemelidir.

4- Eski Rus imparatorluğundan çıkan devletlerin geniş bir esas üzerinde, bir heyet-i milliye tesis etmeleri.

5- Alsas – Loren'in hemen muhtar ve federal bir devlet ilânı.

6- Prusya'da re'yiâm usulünün hemen tatbiki.

Görülüyor ki Almanya hükûmeti, sadece kendi menfaatini düşünüyor; dört buçuk sene devam eden bu kanlı felâkete sürüklediği müttefiklerinin mukadderatını, sükûtla geçiriyordu.

Bu dört buçuk sene zarfında Almanya ittifakına en merdane, en halisane, en feragatkârane sadakat gösteren zavallı Türkler, neler kaybetmemişlerdi? O tarihte yapılan şu takribi bilânço, akıllara hayret vermeye kâfi gelmekte idi:

Osmanlı Ordusu, 2. 850. 000 – iki milyon, sekiz yüz elli bin mevcut ile harbe iştirak etmişti. Harbin devam ettiği müddet zarfında bu kuvvetin zayiatı, şundan ibâretti:

50. 000 Şehit

35. 000 yaralandıktan sonra şehit

240. 000 Hastalıktan vefat

---

325. 000 Şehitlerin yekûnu

400. 000 Mecruh

1. 565. 000 Hasta, gaip vesaire

---

2. 290. 000

Silâh ve mühimmat zayiatına gelince; Harbin devam ettiği müddet zarfında, ordunun elinde ağır, hafif, cebel, sahra olmak üzere 3. 765 top mevcut idi. Hâlbuki elde kalan topların adedi 1. 867 rakamına inmişti. Hafif silâh zayiatı bir milyon, mühimmat zayiatı da iki milyar tahmin edilmekte idi.

Para zayiatının miktarını, ancak Hak Teâlâ Hazretleri bilebilir. Fakat ancak elde kalan resmî kayıtlara göre, harp müddetince ordulara verilen paranın miktarı, 62. 371. 328 – altmış iki milyon, üç yüz yetmiş bir bin, üç yüz yirmi sekiz liraya baliğ olmakta idi. Bu paranın 25. 500. 000 – yirmi beş buçuk milyonu Filistin ve Suriye Cephesi'ne, Cemal Paşa ile General Falkenhayn'in emrine verilmişti.

"Bu rakamları naklettiğimiz nimresmî mehazımız Ağlebiihtimal, tahsisat-ı mesture, bunun haricindedir diyor"

Bu altmış iki küsur milyon liralık yekûna, Almanya ve Avusturya'dan mübayaa edilen eslaha, cephane, teçhizat, tayyare, otomobil vesaire ile 80 milyon Markla mubayaa olunan Goben ve Breslav gemileri; ahaliden tekâlif-i harbiye ile alınan hadsiz ve hesapsız hayvan, araba, eşya, erzak, vazıyet edilen ecnebi emval ve emtiası da ilâve edilirse bu dört buçuk senelik harbin, Osmanlı Hükûmetine lâakal yarım milyar Osmanlı lirasına mal olduğu tahmin edilmekte idi.

Gelelim, arazi ve nüfus zayiatına:

Irak mıntıkasında; Basra, Bağdat, Musul vilâyetleri tamamen elden çıkmıştı. Dirizor Sancağı'nın büyük bir kısmı isyan etmiş ve sonra kâmilen işgal edilmişti. Yemen, Asir, Hicaz, Kudüs, Beyrut, Şam müstakil sancak ve vilâyetleri kaybedilmiş, Haleb'in en mühim ve mahsuldar arazisi de Arap ve İngiliz işgal kuvvetlerinin eline geçmişti. Elden çıkan bu arazinin mesaha-i sathiyesi, 1. 127. 000 kilometre murabbası idi. Nüfusu ise 8. 299. 000 küsurdan pek fazla tahmin edilebilirdi.

Kâğıt üzerine çarçabuk yazılabilen, dil ile de kolayca söylenilen şu rakamların üzerinde biraz durulur ve biraz da düşünülürse, derin bir ıstırap duymamak mümkün değildi.

Müttefiklerin hiçbiri bu muazzam fedakârlığı ihtiyar etmemiş, hiçbiri, bu hailevi hasarın acısını hisseylememişti. Daha on sene evvel, - gerek zayıf ve gerek kuvvetli -, her ne surette olursa olsun dalgalanan Osmanlı Sancağı, şimdi sadece Asya'nın bir köşesinde sıkışıp kalmış. Boynu bükük, melül ve muhtasar bir halde çırpınmaya başlamıştı. Fakat ne kadar ibrete şayandır ki, bu fedakârlığı ihtiyar edenler büyük bir kayıtsızlıkla karşılanmışlar; merdane sadakatleri tarihin tekrimine lâyık olan fedakâr Türkler, müttefikleri tarafından lüzumu derecede takdir ve alâkaya mazhar olamamışlardı.

Dört buçuk seneden beri kan ve demirle birbirine kaynayan ittifak, şimdi üzerine ağır bir darbe inen cam parçası gibi dağılıvermişti.

Tehlikenin azameti tebellür ettikçe, padişah Vahdeddin, takip edeceği hatt-ı hareketi takviye etmeye çalışıyordu. Tasarladığı gizli plânda ne dereceye kadar muvaffak olabileceğini anlamak için bazı mühim zevatı muhtelif şekillerde isticvaptan geçiriyordu. Bir gün devletin en yüksek mülkiye ve askeriye mevkilerini ihraz etmiş olan bir zattan, tutulması lâzım gelen hatt-ı hareketi sordu. Hiçbir fırka, hiçbir parti ile münâsebeti olmayan bu bîtaraf zat, hiçbir ihtiraz dermeyan etmeden, şu mütalaada bulundu:

— Efendimiz! Meşrutiyet'in ilânından beri saltanat makamı, kuvvetini kaybetmişti. Memlekette hakiki kuvvet, İttihat ve Terakki Cemiyeti'nin eline geçmişti. Şimdi, bu kuvveti Cemiyetin elinden derhal almaya kalkışmak hem doğru ve hem de mümkün olamaz. Bu kuvvetin bir anda kırılması ve ortadan kaldırılması pek kolay olsa bile, bugün için yerine konacak başka bir kuvvet bulunamaz. Balkan Harbi'ne takaddüm eden günlerde böyle bir teşebbüse girişildi. Fakat hem akametle, hem de – iki zümrenin komitecilik hissiyle hareket etmesi yüzünden – felâketle neticelendi.

Balkan Harbi'ni elim bir akıbete sürükleyen amillerden biri de, bu komitecilik zihniyeti idi. Filhakika İttihat ve Terakki Cemiyeti, memleket için tamamen hayırlı ve nafi bir müessese olamamıştır. Aynı zamanda bu müessesenin mensupları, kendi aralarında da tam bir İttihat husulüne muvaffak olamamışlardır. Zahirde tamamıyla müttehit görünmelerine rağmen – fikrimce İttihatçılar iki zümreye, eğer tabir sahih addolunursa, Talât ve Enver Paşa partilerine ayrılmışlardır. Saltanatın manevi kuvveti hangi tarafa iltihak ve inzimam ederse, o kuvvet diğerine galebe çalar. İçtihadımca, Enver Paşa ve zümresi, harbin devam ettiği müddet zarfında gösterdikleri tagallüp *(zorbalık)* siyâseti ile halkın büyük hoşnutsuzluğuna sebebiyet vermişlerdir. Binaenaleyh artık bunların kuvvetlendirilme zamanı geçmiştir. Talât Paşa zümresine gelince; bunlar nispeten daha halis ve müstakim telâkki edilmektedir. Eğer bu taraf iltizam buyurulursa, adâlete ve nefsül'emre daha muvafık olur. Bu sayede, saltanatın meşru hakları da kuvvet bulur. Müştereken, adilane bir idâre tesis edilir. Milletin zayi olan haklarının iade ve telâfisine muvaffakıyet elverir. Ondan sonra da tedricen Meşrutiyet'in pek zayıf kalan umde ve unsurları da kuvvetlendirilir. Ancak o zaman, Meşrutiyetten bir selâmet ve emniyet beklenebilir.

Bu sözleri, o tarihte tespit edilmiş olan bu zata, Vahdeddin'in ne cevap verdiğini bilmiyoruz. Ancak. Padişah'ın, Ahmed Rıza Bey'i de huzura celbederek bu mevzu etrafında fikrini alma-

sından, bu sözlere ne derecede ehemmiyet verdiğini, istidlâl ediyoruz.

Padişah'la bu mesele etrafında müdavele-i efkâr eden Ahmed Rıza Bey de Cemiyeti başlıca ikiye ayıran kuvvetlerden biri ile teşrik-i mesai etmekte çok büyük fayda olacağını kabul etmiş, fakat Vahdeddin'e, henüz orduyu elinde tutan Enver Paşa ile birleşmesini tavsiye eylemişti. Çünkü Ahmed Rıza Bey, ne zamandan beri Âyan Riyasetine teşne olduğu halde, bu hararetli arzusuna hizmet etmediklerinden dolayı hem Talât Paşa'ya, hem de Merkez-i umumi azalarına fenâ halde muğber ve münfaildi. Aynı zamanda, Levâzımat-ı Umumiye Reisi topal İsmail Hakkı Paşa'nın cömertliği sayesinde – harbin devam ettiği müddet zarfında – iâşe vesaire maddelerinden en küçük bir sıkıntı çekmemişti. Bu sebepledir ki Enver Paşa ile taraflarına karşı kalben bir temayül hissetmekte idi. Onun için bu vesileden istifade etmiş, kalbinde duyduğu şükran borcunu, ödemek istemişti.

Fakat gariptir ki Vahdeddin, gerek bu iki zâtın sözlerine ve gerek diğer zevatın mütalaa ve fikirlerine, bıyık altından gülüvermişti. Çünkü o, istinad edeceği kuvvetler hakkında tasarladığı fikri, büsbütün başka unsurlarda aramak istemekte idi. Fakat bu hissiyatını o kadar mahirane bir surette saklamıştı ki; onun İttihatçılara karşı aldığı tavrı görenler;

"Artık padişah kalbindeki gizli kini unuttu. Bazı kayıt ve şartlar altında İttihatçılarla anlaşabilecek ve onlarla iş görecek," zannetmişlerdi.

Tam bu sırada, müttefik hükûmetlerin hükümdarları arasında bir felâket baş göstermişti. İsyan eden ve Sofya üzerine yürüyen Bulgar Ordusu, Kral Ferdinand'ı saltanattan feragate ve memleketi terke mecbur etmişti. Avusturya, Almanya payitahtlarından da aynı hareketlerin mukaddemelerini ihsas eden havadisler gelmekte idi. Şu halde mağlup hükümdarların taç ve tahtları devrilmekte idi. Bunu devirenler ise, memleketin mukadderatına hâkim olan kuvvetlerdi. Şu halde?

Vahdeddin'in korkusu, birdenbire artmıştı. Çünkü memlekette bugün henüz hükümran olan kuvvet, İttihatçılardı. Harbin cereyanları ve harp siyâsetinin icapları dolayısıyla birbirlerinden ancak fikren ayrılan eski arkadaşların, bir anda tekrar birleşivermelerinin ihtimali vardı. O takdirde, kendi vaziyeti ne olacaktı? Bu suâl karşısında titreyen Vahdeddin, İttihatçılara daha fazla güler yüz göstermeye başlamış. Bilhassa Enver Paşa ile pek dost geçinen Ahmed Rıza Bey'i, her ihtimale karşı tamamen ele almıştı.

Vahdeddin, bu entrikalarla meşgul olurken, gerek Babıâli'de ve gerek İttihat ve Terakki mahfilindeki buhran da arttıkça artmıştı.

TALÂT PAŞA İSTİFASINI SUNUYOR

Cephedeki vaziyetin vahametine hiç ehemmiyet vermeyerek, daha hâlen harp taraftarı olanların inadı yüzünden kabinenin maneviyatı fenâ halde sarsılmıştı. Dâhiliye Nazırı Canbolat Bey, istifa edip çekildiği için bu vaziyeti de Talât Paşa üzerine almıştı. Kabinede bir panik başlayacak ve bu da harp taraftarlarına pek acı bir mesuliyet ve mahcubiyet tahmil etmiş olacaktı. Nihayet bu hakikati görebilen Enver ve Cemal Paşalar da, artık inatlarının iyi bir netice vermeyeceğini anlamışlar. Mütareke istemek teşebbüsüne taraftar olmuşlardı.

Bu suretle fikren birleşen kabine, derhal Amerika Hükûmet Reisi Wilson'a müracaat etmiş ve bu müracaatlarını aynı günde te'kit etmişlerdi. Aynı zamanda İzmir valisi Rahmi Bey'i de, İngilizlerle bu hususta temasa memur eylemişlerdi. İzmir'de harbin devam ettiği müddet zarfında ecnebilere pek nazikâne ve dürüstane muamele eden Rahmi Bey'in gerek İzmir'de kalan ve gerek – harpten evvel İzmir'de ticaretle meşgul iken harp dolayısıyla hudut haricine çıkarılarak – Atina'da oturan mühim İngilizlerden birçok dostları vardı. Hiç şüphe edilmiyordu ki, Rahmi Bey bu işte mühim bir muvaffakiyet amili olacaktı. Fakat Wilson, kendisine vuku bulan tekliflere ehemmiyet bile vermemiş. Rahmi Bey'den sadra şifa verecek bir cevap gelme-

mişti. Şu hâle nazaran artık kabinenin istifa ederek bir kenara çekilmesi, kat'i bir mecburiyet şeklini iktisap eylemişti.

Bu münferid teşebbüslerle beraber, Almanya ve Avusturya hükûmetleriyle de muhabere edildi. Onların da muvafakati üzerine, müştereken yine Mister Wilson'a müracaat olunarak, 9 Kânunusani 1918 tarihinde ortaya koyduğu 14 maddelik prensip mucibince sulha delâlet etmesi istenildi. Fakat 1334-1918 senesi Teşrinievvelinin 5'inci günü yapılan bu teklif ve müracaata da ayın 8'inci gününe kadar cevap gelmedi. Bunun üzerine Talât Paşa, kabinesiyle beraber istifa ederek saraya gitti; kabinenin istifasını Padişaha arz etti.

Vahdeddin, hislerini büyük bir maharetle gizledi. Harbi icra etmiş olan bu kabinenin, muhasımlarla sulh müzakeratına girişmesi bittabi caiz olamayacağına dair gösterilen esbab-ı mucibeye hak verdi. Hatta:

— Ne çare? Memleketin selâmeti için fedakârlıklar ihtiyar-ı zaruridir. Gösterilen hüsnüniyetlere rağmen matlup olan semere, iktitaf edilemedi *(toplanamadı).* İnşâallah, sulhun akdinden sonra daha semeredar olacak hizmetlerde bulunursunuz. Zaman-ı saltanatımda gerek sizin ve gerek kabineniz erkânının gösterdikleri hizmet ve sadakate teşekkürler ederim. Ve şimdi sizden ayrıca bir hizmet beklerim, dedi.

O günlerde geçirdiği buhrandan asabı tamamen sarsılmış olan Talât Paşa, birdenbire Vahdeddin'in sözünü kesti:

— Ne ferman buyruluyor, efendimiz, dedi.

Vahdeddin, Talât Paşa'nın bu telâşını görmemiş gibi başını pencereden tarafa çevirerek:

— Memleketin hâli malûm, Efkârıumumiyede bir dedikodu uyandırmamak için sizden rica ederim ki, bu istifa ilân ve ifşa edilmesin. Hatta yarın değil, öbür gün açılacak olan Meclis-i Mebusan'a, yine topluca gelinsin. Mutad olan merasim ve muamele sektedar edilmesin, cevabını verdi.

Gazeteler, şu irâde-i seniye suretini neşretmişlerdi:

"Üç yüz otuz dört senesi Teşrinisani iptidasında açılacak olan Meclisi Umumî'nin, ahval-i hazıra dolayısıyla, Kanun-u Esasî'nin muaddel kırk dördüncü maddesi hükmüne tevfikan Teşrinievvelin onuncu günü küşadını irâde eyledim.

Vahdeddin"

Şimdi, fikirlerde bir tereddüt husûle gelmişti. Acaba Vahdeddin bir manevra mı çevirecekti? Kabinenin ne zamandan beri istifa fikrinde olduğunu bilmiyor değildi. Nitekim istifayı da pek tabii bir surette kabul etmişti. Şu halde, kabine riyasetini tevdi edeceği zatı, hiç şüphesiz ki zihninde tasarlanmış olmak lâzım gelirdi. Şayet böyle olmasa bile nihayet yirmi dört saat zarfında münasip bir zâtı bulur, yeni kabinenin teşkilini ona emredebilirdi? Hâl böyle iken, Kabinenin istifasını ilân ettirmemek, istifa etmiş olan bir Kabineyi Meclis huzuruna dâvet etmek, birçok ihtimallere sebebiyet verdirmekte idi.

Babıâli'de hal ve ahval bu merkezde iken, İttihat ve Terakki'nin Cemiyet ve fırka muhitinde daha mühim hâdisat cereyan etmekte idi. Evvelâ, Kara Kemal Bey'in tabaa-i sadıkasını teşkil eden zümre dağılıvermişti.

Cemiyetin efrad mevcudu varlığında açılan bu gedik, birdenbire Talât Paşa'nın bile nazar-ı dikkatini celbetmiş, çürük kuvvetlere istinad etmenin ne fâhiş bir hata olduğunu bir kere daha acı acı hissederek:

Kara Kemal Bey'e;

— Gördün mü, Efendi. Kendin de aldandın. Beni de, aldattın, demişti.

Meşrutiyet'in ilânından evvel ve sonra, tam on üç seneden beri, birçok sadamata rağmen İttihat ve Terakki binasını koruyan ve yaşatan İttihat kuvvetindeki sarsıntı; artık gözle görülecek derecede bariz bir hâle gelmişti:

"Acaba, Cemiyet yaşayabilecek mi?"

Şimdi bütün fikirleri, yalnız bu suâl işgal etmekte idi. Gün ve saatler geçtikçe, İttihat ve Terakkinin varlığını tehdit eden tehlike çoğalıyor, bu teşekkülün bünyesini ezen bu yük, ağırlığı artıyordu. Vaziyet, ne 31 Mart'ın kanlı günlerine ve ne de Balkan Harbi'ne takaddüm eden günlerde zuhur eden muhtelif grupların tehditkâr blöflerine benzemiyordu. Cemiyetin mevcudiyetini ezen ağırlık arttıkça, iman ve mukavemeti zayıf olan unsurlar birer birer dağılıyor. Tufeylilerden ibâret olan bozuk usare giderek sadece öz ittihatçılardan mürekkep bir posa kalıyordu.

Her ikbalin, idbara *(talihsizliğe)* tahavvül ettiği zaman görülen hâletiruhiye, her kıyıda, her köşede, her mevkide, her makamda göze çarpıyordu. Artık İttihatçılık, bu ismi kendisine ilahi bir tarik gibi mefkûre ittihaz eden mahdut bir zümreye inhisar ediyordu.

***

İttihat ve Terakki'nin hissolunan bu zaafı üzerine, İstanbul'da birdenbire bir fırkacılık uyanıvermişti. Her ne nam altında olursa olsun, hiçbir fırkanın teşekkülüne tahammül edemeyecek kadar kıskanç olan İttihat ve Terakki teşekkülünün önünde şimdi muhtelif nam ve unvanlarla birtakım fırkacılıklar zuhur etmek istidadını göstermişti. Ekserisi, sadece birkaç idâre heyeti azasıyla üç beş yaprak programdan ibâret olan bu teşekküllerin baş göstermesi, tıpkı 10 Temmuz İnkılâbı'nı takip eden anarşi günlerinin – hem gülünecek ve hem de ağlanacak – telâşlı vaziyetine benziyordu.

Mütareke ve sulh sözleri kuvvetlendikçe, bütün hislerde bir kaynaşma hâsıl olmuştu. Muhtelif zümrelerin, muhtelif düşünceleri ortaya dökülmeye hazırlanıyordu. Herkes, bir şey bekliyordu. Fakat hiç kimse, ne beklediğini bilmiyordu. Ortaya atılan bazı siyâset kâhinleri:

— Efendim! Bütün cihan ile beraber, memleketimiz de yeni bir devreye dâhil oluyor. Buna binaen idâre ve siyâset istika-

metlerimizi değiştirmeli. Fırkacılıkta yeni âmil ve unsurlara müracaat etmeliyiz, diyorlardı.

Fakat bu zatlar, tıpkı Bizans'ın son günlerinde olduğu gibi – Osmanlı İmparatorluğu'nun da on senelik fırkacılık yüzünden son saltanat devresine girdiğini hissedemiyorlardı. Bir asırdan beri Hasta adam namı altında yaşayan bu muazzam imparatorluk, artık tarihin derin mezarına yaklaşıyordu. Bu mezara kayıvermek için küçük bir hareket kâfi gelecekti. Yeni âmil ve unsurların yapacağı Amel ve aksülameller, acaba bu hareketi durdurabilecek mi; yoksa tesri mi edecekti?

Filhakika bütün cihan ile beraber, memleket yeni bir devreye giriyordu. Fakat bu devrenin ne olacağı, henüz bilinemiyordu. İmparatorluğun payitahtına girmeye hazırlanan galipler, acaba ne getireceklerdi? Hakiki bir sulh ve muhabbet mi, yoksa dört buçuk seneden beri iliklere kadar işleyen hırs ve nefret mi?

Bunu anlayabilmek için, mutlaka galipleri beklemeye lüzum yoktu. İstanbul'un karşı yakasındaki çehrelere bakmak da kâfi geliyordu. Ortada henüz mütarekenin sözü başlar başlamaz, Galata ve Beyoğlu mağazalarında, İtilâf devletlerinin renklerini temsil eden bayraklık bezler kapışılıvermiş, birçok evler, âdeta birer bayrak dikimhanesi hâline gelmişti.

Sonra, dünkü düşmanlara bugün dost diye el uzatmak ve bu dostluğu takviyeye çalışmak belki mümkün olacaktı. Fakat acaba bu dostluğun hududu, nereye kadar uzanacaktı? Koca Osmanlı imparatorluğu, obur ve şımarık çocukların eline geçen bir yılbaşı çöreğine dönmüştü. Hiç şüphesiz ki bu çocuklar, ellerine geçen bu nefis çörekten yalana yalana yemek isteyeceklerdi. Acaba, bu gür iştiha karşısında, bu siyâset kâhinlerinin nazariyeleri ne dereceye kadar müessir bir rol oynayabilecekti?

İttihat ve Terakki'yi hırpalamak, onun nüfuz ve kudretini bir an evvel kırmak için artık el altından harekete geçen Padişah Vahdeddin, bu fırkacılık fikirleri doğar doğmaz geniş bir

nefes almış, bu fırsattan istifade çarelerine başvurmaya başlamıştı. Elinde bütün arzularına hizmete amade, Damat Ferid Paşa gibi bir zat vardı. Zekâsını herkesten üstün gören bu zat, hiç şüphesiz ki bu meselede mühim bir rol oynayacaktı.

Babıâli'de, kabinenin istifa edip etmemesi hakkında şiddetli münakaşalar cereyan eden son günlerde, Damat Ferid Paşa Âyan Meclisi'nde işe girişmiş. Bazı zevat-ı hususiyi bir müzakereye dâvet etmişti. Bu müzakereye iştirak edenler arasında Ahmed Rıza Bey'le, Ahmed İzzet, Ali Rıza, Topçu Rıza, Çürüksulu Mahmud, Aristidi Paşalar gibi mühim simalar da bulunmakta idi.

Ferid Paşa, evvelâ bu dâvetin sebebini izah etmiş:

— Hâlin vahameti malûm. Memleketi kurtarmak için Padişaha yardım etmek zamanı geldi. Artık bu kabinenin behemehâl tebdili icap ediyor. Bu vaziyet karşısında ne yapılabilir, demişti.

Bazı zevat, yeni bir fırka teşkil etmekten ve o fırka arasından aza seçerek yeni bir kabine vücuda getirmekten bahsetmişlerdi. Bir kısmı ise, mevzu haricine çıkarak:

— Evvelâ. Şimdiye kadar vukua gelen fenalıklara kimler sebep oldu ise, onların temizlenmesi lâzımdır. Memleket bu hâle getirildikten sonra, bugün aşikâr olan tehlikenin mesuliyetini kimse omuzlarına yüklenemez, demişlerdi.

Bu sözler, biraz kin ve intikam hislerine temas etmekle beraber, daha ziyade, vaziyetten korkularak hizmetten istinkâf mahiyetinde idi. Fakat Ahmed İzzet Paşa, hiç bir sarih mana ifâde etmeyen bu müteredditfikirlere karşı, askerliğin verdiği itiyat ile kati bir cevap vermiş:

— İttihat ve Terakki kabinesinin harpten dolayı bir mesuliyeti varsa, tabiidir ki, bu cihet af ve ihmal edilemez. Fakat şimdi, asıl düşünülecek bir nokta var ki, o da devletin vaziyetinin, her türlü tasavvurun fevkinde vahim olduğunu nazar-ı dikkate almak, hizmetten kaçınmamaktır. Şu ve yahut bu sebeplerle

mesuliyetten çekinilerek hizmetten istinkâf etmek, şu ihtisar hâlinde, devleti kendi başına terk etmek değildir. Derhal yapılacak bir şey varsa, en müsaid şerait altında mütareke ve sulh temin edecek bir kabinenin teşekkülünü temin etmektir, demişti.

Fakat o gün bu müzakere, bu sözler etrafında cereyan eden basit bir fikir teatisinden ileri geçmemişti. Buna binaendir ki, Damat Ferid Paşa'dan bu müzakerenin neticesini öğrenen Vahdeddin, yeni bir tereddüt devresine girmiş. İttihat ve Terakki Kabinesi'nin istifasını kabul etmekle beraber, yeni sadrazamını intihaba karar verinceye kadar, bu istifanın şayi olmamasını istemişti.

Fakat vaziyet, uzun beklemelere müsaid değildi. Her saat geçtikçe ahval vahamet kesbetmekte idi. Aradan yirmi dört saat geçer geçmez Vahdeddin, yeni kabinenin teşkiline, Âyan azasından Londra sefiri Tevfik Paşa'yı memur etti. Padişahın Tevfik Paşa'yı tercih etmesi, sebepsiz değildi. Çünkü bu zâtın İttihatçılara karşı ne derece menfi hislerle mütehassıs olduğunu bilmekte idi. Aynı zamanda Tevfik Paşa, kızlarından birinin de kayınpederi idi. Bilhassa bu sebeple Tevfik Paşa'ya karşı, büyük bir emniyet ve itimatla mütehassisti. Fakat Vahdeddin'in bu tercihi, Damat Ferid Paşa'nın tasavvuratını altüst etmişti. O, sadaretin kendisine teklif edilmesini beklemekte idi. Bu hâl karşısında Ferid Paşa derhal vaziyeti altüst etmek istedi. Ahmed İzzet Paşa'yı bir gün yalısına dâvet ederek, bir başka gün de Serki Doryan'da görerek, Tevfik Paşa'yı fenâ halde çekiştirdi. Damad-ı Şehriyari olan oğlunun da bir takım mesavisinden bahsetti. Ferid Paşa'nın, Ahmed İzzet Paşa'ya bunları söylemekten maksadı, bu sözleri Vahdeddin'in kulağına değdirmekti.

Çünkü Vahdeddin, ara sıra İzzet Paşa'yı huzuruna celbetmekte, muhtelif meseleler hakkında fikrini istimzaç eylemekte idi. Kendisi bir taraftan Tevfik Paşa'yı Padişah'a çekiştirirken, İzzet Paşa'da aynı şekilde idâre-i lisan ederse, padişahın fikrini tebdil etmesi muhtemeldi.

Hâlbuki İzzet Paşa, Tevfik Paşa'nın ne kadar dürüst bir zat olduğunu biliyor: Balkan harbinde yakından tanıdığı oğluna karşı da kalben bir muhabbet besliyordu. Bu hislerle mütehassis olan İzzet Paşa'nın, Ferid Paşa'dan ilham alarak kanaati hilâfına söz eylemesi ve bu muhteris zatın entrikalarına hizmet eylemesi, her türlü imkân ve ihtimalin haricinde idi.

Bu cereyanlardan haberdar olmayan Tevfik Paşa derhal işe girişmiş, Âyan'dan Reşid Akif, Ali Rıza, Ahmed İzzet, Çürüksulu Mahmud, Aristidi, eski Evkaf Nazırı Ziya Paşalarla eski Maliye Nazırlarından Abdürrahman Bey'i konağına dâvet etmişti. Aynı zamanda esbak Viyana Sefiri Reşid Paşa ile eski Telgraf ve Posta Nazırı Oskan Efendi'ye birer telgraf çekmiş. Reşid Paşa'ya Hariciye Nezaretini; Oskan Efendi'ye de Telgraf ve Posta Nezareti'ni kabul etmelerini teklif eylemişti. Fakat konakta yapılan bu toplantıda; Tevfik Paşa misafirlerine birer nezaret teklif eder etmez, Reşid Akif ve Ali Rıza Paşalar derhal menfi cevap vermişler: Kabineye girmekten şiddetle istinkâf göstermişlerdi. Aristidi Paşa da, bir takım mütalâalar beyan etmiş, müstenkiflere ittihak eylemişti. Tevfik Paşa'nın bu menfi hareketten duyduğu teessür, Ahmed İzzet Paşa'yı müteessir etmiş. Birkaç gün evvel Âyan dairesinde Ferid Paşa'nın dâvetiyle yapılan içtimada söylediği sözleri tekrar eylemiş:

— Devletin bize muhtaç olduğu bir zamanda, hizmetimizi diriğ etmeye hakkımız yok. Böyle bir günde, her ne surette olursa olsun, hizmetten istinkâf edersek, şimdiye kadar devletin nail olduğumuz nimetlerine nankörlük etmiş oluruz, demişti.

Ali Rıza Paşa, bu sözlerden alınmış, mutadı olan bir tehevvürle cevap vererek bir münakaşa kapısı açmıştı. Bu münakaşa epeyce devam etmiş. Bu içtima da hiçbir netice vermeden hitama ermişti.

Ertesi gün Vahdeddin, saltanat dairesinde ilk defa olarak Meclis-i Mebusan'a gelecek ve Kanun-u Esasî mucibince, millete karşı sadakat yemini edecekti. Yeni Padişah, bu merasimin

parlak olmasını iltizam etmişti. Hükûmet de, tantanalı bir alay tertip eylemişti. Mağlup bir hükûmetin tüm kapılarına düşman süngüleriyle dayandığı ve herkesin kalbi ıstırapla kan ağladığı bir zamanda, halka karşı gösterilmek istenilen bu debdebe ve saltanat birçok kimseleri derin derin düşündürmüş. Yüzü dost, kalbi düşman olanları ise, kahkahalarla güldürmüştü.

Vahdeddin, hakikaten şahane bir alayla meclise gelmiş, İttihatçılar tarafından hürmetle istikbal edilmişti. Vükelâ mevkiini, başta Talât Paşa olduğu halde – muvakkaten hükûmet mevkiini muhafaza eden – İttihat ve Terakki kabinesi işgal etmekte idi. Bir müddet locasında istirahat eden Vahdeddin, alkışlar arasında salona inmiş, Riyaset kürsüsüne geçmişti. Sağ tarafında vak'anüvis[62] Âyan Meclisi azasından Abdurrahman Şeref Bey, solunda da sabık Meclis-i Mebusan Reisi Hacı Adil Bey bulunmakta idi. Padişah, titreyen elleriyle tahlif sureti yazılı olan kâğıdı açmış. Kelimelerin üstünde dura dura:

— Şer'i Şerif ve Kanun-u Esasî ahkâmına riayet ve vatan ve millete sadakat edeceğime. Vallahi, diye yemin etmiş ve sonra aynen şu sözleri söylemişti:

— Ey, Hüzzarıkiram! Bu, aynı kelimat-ı haseneyi sizlerin de tekrar buyurmanızı talep ederim.

Fakat bu sözleri söylerken, birdenbire asabiyetine mağlup olan padişahın gözleri, bir an için karşısındaki İttihat ve Terakki erkânı üzerinde temerküz etmiş

Hatta o anda – irâdesine sahip olamayarak – yumruklarının sıkıldığı bile hissedilmişti.

Padişah Vahdeddin, kürsüden inip de locasına çıkar çıkmaz, kürsüye Talât Paşa geçmiş. Umumun iştirakiyle şu cümleleri kelime kelime tekrar etmişti:

— Zat-ı hazreti padişahiye ve vatanıma sadakat ve Kanun-u Esasî ahkâmına, uhdeme tevdi olunan vazifeye riayetle. Hilâfından mücanebet eyleyeceğime *(çekineceğime),* vallahi...

62- Osmanlı Devletinde zamanın olaylarını tespit etmek ve yazmakla görevli devlet tarihçisi.

Yemin merasimi biter bitmez, Hünkâr yaverlerinden biri Talât Paşa'ya gelmiş:

— Zat-ı şahane, Zat-ı devletinizle Hariciye Nazırı Beyefendiyi huzurlarına kabul buyuracaklar, demişti.

Talât Paşa, biraz evvel Vahdeddin'in gösterdiği hâlet-i ruhiyeden müteessirdi. Hayatın ne ikbaline ve ne de idbarına zerre kadar ehemmiyet vermeyen bu mütevekkil ve kalender ruhlu adam bile, bu haris hükümdarın – bir anlık zaaf neticesinde – ifşa ediverdiği hissiyattan mustarip olarak derin derin içini çekmiş:

— Fermân-ı hümayuna, şimdi imtisal ediyoruz, demiş ve sonra arkadaşlarına göz gezdirmişti. Diğer kabine erkânıyla, Vahdeddin'in bu kindar tavrını görebilen azalar da aynı duygu içindelerdi.

Karşısında sıra sıra duran İttihatçıları görür görmez birdenbire sinirlenen Vahdeddin, - irâdesine sahip olamayarak – bir anda kırdığı pottan acaba şimdi nedamet mi etmişti? Her halde böyle olmak lâzım gelir ki, istirahat salonuna giren Talât Paşa ile Hariciye Nazırını, büyük bir beşaşetle *(güler yüzle)* kabul ederek mültefitane tavırlar gösterdikten sonra; Almanların sulh teklifine karşı, Amerika Cumhur Reisi Wilson'un verdiği cevap hakkında malûmat istemişti.

***

İttihatçılarla padişah arasında bir yıldırım süratiyle geçen bu manevi çarpışma, İttihatçılara yeni bir uyanıklık dersi vermişti. Artık hükûmeti elden çıkarmak mecburiyeti karşısında kalan İttihatçılar, hiç olmazsa meclis kuvvetini ellerinde bir silâh olmak üzere bulundurmak istemişlerdi. Fakat. Bu kuvvet de inhilâl etmek üzere idi.

Üç gün evvel, yapılan Fırka Grup içtimaında, bu hakikat az çok tezahür etmişti. Bu içtimada İstanbul mebusu Fethi Bey ile Aydın mebusu Veli Bey riyasete bir takrir vermişler, hükûmetin harici ve dâhili siyâseti hakkında Talât Paşa'dan izahat istemiş-

lerdi. Bu istizah, bir az sonra ehemmiyetli noktalara da temas etmişti. Fethi Bey, Harb-i Umumi'ye ne maksatla girildiğini ve bu harpten hükûmetin gayesi ne olabileceğini suâl eylemişti. Buna bir an:

— O esnada zatiâliniz de Sofya sefiri idiniz. Bilmeniz lâzım gelmez mi, diye cevap verilmişti.

Fakat bu cevap Fethi Bey'le arkadaşlarının zaten pek gergin olan asabını harekete getirmiş. Şiddetli bir münakaşa baş göstermişti. Eğer o gün Talât Paşa kabinesi istifa etmeseydi, hiç şüphesiz ki, Fethi Bey'in grubu mecliste bu kabineye âdem-i itimat reyi verecek. Belki de birdenbire kendisine iltihak eden zümre ile Talât Paşa Kabinesi'ni ıskat edebilecekti.

Bu şiddetli münakaşayı daha mühim bir ihtilâf takip etmişti. O da, dört gün sonra açılacak Meclis-i Mebusan'da, Riyaset makamına kimin intihap edileceği idi. Şimdiye kadar temin edilen fikir ittihadı, artık bölünüvermişti. Grup azalarından ve henüz Merkez-i Umumî'ye merbut olanlardan mühim bir kısmı, sert fırkacılığı ve cereyanlara mukavemeti ile temayüz etmiş olan Menteşe mebusu – ve o esnada Adliye Nazırı olan – Halil Bey'in riyaset makamına getirilmesini istemişlerdi. Fakat ekseriyete yakın bir mebus zümresi de, İstanbul mebusu Fethi Bey'in reis olmasında ısrar göstermişlerdi. Namzet gösterilen diğer bir iki zata ise, hiç kimse temayül etmemişti. Talât Paşa'nın etrafında toplanan ve İttihat – Terakki ismine sadık kalanlar fırkada zuhur eden bu fikir teşettütünden *(karmaşasından)* dolayı büyük bir teessür duymuşlar; bunca zamandır el ele çalışan arkadaşları bir nam altında toplayan eski bir gaye müessesesine karşı beslenilmesi lâzım gelen ittihat hissinin, fırkacılık hissiyâtına kurban edilmemesini ileri sürmeye mecbur olmuşlardı. Fakat, - sert bir blok hâlini alan – Fethi Bey taraftarları, bu teklif karşısında yumuşamamışlar, hatta taleplerini artırarak, başlıca şu noktalar üzerinde durmuşlardı:

1- Şirket-i İnhisariye namını verdikleri İstanbul merkezinin; daha açık bir tabir ile Kara Kemal Bey teşkilâtının derhal tasfiyesi.

2- Vazifede idâresizlik, harp ticareti, entrikalı işlerle meşguliyet dolayısıyla dedikoduya sebebiyet verenlerin –yine derhal– Cemiyetten ihracıyla haklarında takibat icrası.

3- Hemen bir kongre akdi ve bu kongrede, İttihat-Terakki Cemiyet ve Fırkası'nı uzun zamandan beri idâre eden Merkez-i Umumî'nin hesap vermesi. Bunun neticesinde, kanunî mesuller zuhur ederse, bunların derhal Cemiyetten ayrılması ve kanunî takibata maruz bırakılması.

4- Ancak bu suretle, İttihat–Terakki Cemiyeti, şahsiyet-i maneviyesinin temize çıkarılması.

Talât Paşa, bu taleplerin gayet haklı olduğunu kabul ediyor. Ancak zamanın, böyle işlerle uğraşmaya müsait olmadığını da ilâve eyliyordu. Fakat Fethi Bey blokuna, fikrini kabul ettiremiyordu. Nihayet, bir kongre akdine ve orada bu meselenin hâline karar verilmişti. Fakat bu karar bile, Cemiyetin ve fırkanın eski fikir ittihadını temin edememişti. Nitekim Meclis-i Mebusan'a açıldığı gün yapılan riyâset intihabında reyler, derhal ikiye ayrılıvermişti. Toplanan 131 reyden, Adliye Nazırı ve Menteşe mebusu Halil Bey 73 rey almış, Fethi Bey de 53 rey kazanmıştı. Şu hâl de gösteriyordu ki; artık İttihat ve Terakki Cemiyeti'nin varlığı, tam bir inhilâle doğru kaymaya başlamıştı.

***

İstanbul'da hâl, bu merkezde iken vilâyetlerde de bazı ufak tefek hareketler vuku buluyordu. Fakat bunların başlıcası, İttihat ve Terakki kulüplerinin, günden güne boşalmasından ibâret kalıyordu. Ancak. İzmir'de, İstanbul'daki hareketlerden daha mühim ve daha heyecanlı hâdiseler cereyan ediyordu.

Bulgarlar harpten çekilerek münferid sulh teşebbüsüne girer girmez, - İstanbul'da olduğu gibi- İzmir'de de artık zafer-i nihai hayalinin tahakkuk edemeyeceği anlaşılmış; İttihat ve Terakki Cemiyetinin münevver ve mütefekkir zevatını büyük bir endişe sarmıştı. İstanbul'dan gelen haberler, hoşa gitmiyordu.

Hele kabinede, daha hâlâ harbe devam fikrinde olanların buluşması, endişeleri artıyordu.

Bunun üzerine, sabık valilerden Hüsnü Bey merhum ile İstihbarat Müdürü Yüzbaşı Hâmi, Yusuf Mnapire, İzmir demiryolları memurlarından Yüzbaşı Remzi, ihtiyat zabiti Feridun, Selânikli Bolşevik namıyla maruf– Tahsin, Cemiyetin İzmir'deki ilk müessislerinden olan binbaşı mütekaidi Hüseyin Lütfi, Fransızca *Le Levan* gazetesi muharriri Halide Bey'ler bir gece bir evde içtima etmişler. Vaziyeti uzun uzadıya muhakeme eylemişler. Nihayet şu kararı vermişlerdi:

1- İtilâf devletleriyle münferid sulh akdetmek için, merkezi İzmir'de olmak üzere, Garbî Anadolu'da Türkiye namına hareket eden ve İstanbul Hükûmetini tanımayan bir hükûmet teşkil edilecek.

2- Bu maksadı temin edebilmek için, mühim kuvvet membaları ele geçirilecek,

3- İttihad ve Terakki hükûmetinin o havalideki istinadgâhı olan Aydın'daki Kolordu Kumandanı Nureddin Paşa'nın bu meseleye taraftarlığı temin olunacak. Eğer bu mümkün olmazsa, hiç olmazsa bîtaraf kalmasına çalışılacak.

4- Bandırma ve havalisinin de bu fikre iltihakı için Gönen'e bir zât yollanacak.

5- Aynı zamanda İstanbul'a da bir zât gönderilerek sulh taraftarı olan Cemiyet erkânı ile temaslar yapılacak. Bunların da muzaheretlerinden istifade olunacak.

Bu ilk karar, birkaç içtimaı müteakip suret-i kat'iyede takarrür etmiş, artık faaliyet sahasına girişilmişti. İzmir ve Seydiköy'de bulunan fırka kumandanları, kendilerine yapılan teklifi derhal kabul etmişlerdi. Gönen'e gönderilen *Lö Luvan* gazetesi sahibi Halid Bey, tifoya tutularak birkaç gün içinde vefat etmişti. Hâmi Bey, idâresi altında hareket eden gruptan Yüzbaşı Remzi Bey ile Yamanlar Dağı'na gitmiş. Burada kazanlar kurarak adeta eski devirlerin derebeyleri gibi mücerret bir

âlem içinde yaşayan asker kaçakları ile temas etmiş. Bunların vicdan ve hamiyetlerini tahrik ederek vatana karşı son hizmetlerini temin eylemişti. Bandırma yolu ile İstanbul'a giden Hüseyin Lütfi Bey, Bandırma'da Merkez Kumandanı Çopur İsmail Hakkı ve İstanbul'da da mebus Reşid Bey'lerle anlaşmış; Bandırma havalisinin de İzmir'de müzaheret ve iltihakının esaslarını kararlaştırmıştı.

Bu işler, birkaç gün zarfında olup bitmişti. Fakat her gün ve her saat, takarrüp eden felâketin şeraitini ağırlaştırmakta idi. Artık tamamen fiiliyata geçmek için İzmir'deki Kramer Gazinosu'nun zemin katında, hususî salonda bir içtima akdi takarrür etmişti. Yapılan propaganda sayesinde İzmir'in münevver zümresine mensup ve münferid sulh taraftarı olanlardan elli kişi, muayyen olan saatte dâvete icabet eylemişti.

Hararetli bir müzakereden sonra, Mahir Said Bey:

— Bu işteki muvaffakıyetimizi daha kolaylıkla temin etmek için derhal Vali Rahmi Bey'e müracaat edelim. Arkadaşlardan iki zat gönderelim. Kendilerini buraya dâvet eyleyelim. Eminim ki bu ricamızı reddetmezler, dedi.

Bu fikre, mebus İsmail Sıdkı Bey'de derhal iştirak etti. Fakat Hüseyin Lûtfi Bey:

— Rahmi Bey, evvelce İttihat ve Terakki Cemiyeti'nin rüesasından idi. Bugün de İttihat ve Terakki hükûmetinin burada bulunan bir valisidir. Biz ise, artık İttihat ve Terakki Cemiyeti'ni tanımıyoruz. Bu Cemiyetin siyâseti aleyhinde harekete hazırlanıyoruz. Rahmi Bey, vatanperverliği muktezasından olarak fikrimizi tasvip etse bile bizimle teşrik-i mesai edemez. Meğer ki valilikten istifa etmiş olsun. Bana kalırsa, bu zâtı müşkül bir vaziyete sokmamak için kendisine müracaatta bulunmayalım, dedi.

Bu sözler de derhal tasvip edildi. Artık görüşülecek başka bir şey kalmadığı için derhal harekete geçmeye karar verildi. Fakat işte, mühim bir aksilik zuhur etmişti. O gün, Aydına gönderilen Bolşevik Tahsin Bey Aydın'daki Nizamiye Kolordu-

su Erkânıharbiye Reisi Hüseyin Hüsnü ve Kumandan Miralay Nureddin Bey'lerle temasa gelmiş. Bilâpervâ İzmir'deki gizli teşekkülden bahsederek kendilerinin de bu zümreye iltihaklarını rica eylemişti. Nureddin Bey, şu suretle cevap vermişti:

— Biz, askeriz. Böyle işlere fiilen iştirakimiz doğru olamaz. Ancak, İzmir'de bir isyan zuhur ettiği takdirde İstanbul tarafından bu isyanın tenkili için emir verilir ise, bir nefer dahi göndermeyiz. Buna emin olabilirsiniz, demişti.

Fakat bu şayan-ı memnuniyet cevaptan fevkalâde mütehassis olan Bolşevik Tahsin Bey[63], aynı günde büyük bir neşe ile İzmir'e avdet ederken, Kumandan Nureddin Bey vaziyeti derhal bir şifreli telgrafla İstanbul'a bildirmişti.

O esnada İstanbul, esasen şaşırmış bir hâlde idi.

Hiçbir kimse ve hiçbir makam; bu mesele üzerinde fazla durmaya cesaret gösteremedi. İstanbul'a vuku bulan işarda, "Bu teşebbüste, vali Rahmi Bey'le Ordu Kumandanı Cevad Paşa'nın da iştiraki vardır" denildiği için, birkaç gün sonra usulcacık Ordu Kumandanı Cevat Paşa İstanbul'a celbolunduğu gibi biraz sonra da Vali Rahmi bey, aynı şekilde ve İngilizlerle mütareke zemini taharri edilmek üzere İstanbul'a dâvet etmişti. Hâlbuki bu iki zat, bu gizli teşebbüsten zerre kadar haberdar değildi. Münferid sulh müteşebbisleri, haklarında hiçbir kanunî takip hareketi vukua gelmemekle beraber, fiiliyata geçememişlerdi.

Bu meseleye hitam verirken İstidrat olarak şunu da arz edelim ki, bu hâdisenin üzerinden beş on gün geçer geçmez vali Rahmi bey azledilmiş. Aydındaki kolordu kumandanı Miralay Nureddin Bey, vali ve kumandan sıfatıyla İzmir'e getirilmişti.

Bu sıralarda, Kafkas ve Suriye cephelerinin aldığı vaziyet de, çok dikkate seza idi. 3 Teşrinievvelde başkumandanlık Erkânıharbiye riyasetinden 9'uncu Ordu Kumandanlığı'na gelen bir emirde, Alagöz Dağı'ndan, Ahilik hizalarına kadar Kars mıntıkasının tahliyesiyle Ermeni Cumhuriyeti'ne teslimi lüzu-

63- Bu zat, İzmir'in işgali sırasında büyük fedakârlıklar gösterdikten sonra kahramanca vefat eden ilk şehiddir. Z. Ş.

mu bildirilmiş, işgal edilen diğer arazinin de aynı surette tahliye ettirileceği hissedilmişti.

Bu emir, senelerden beri o havalide tarihi vazifesini kahramanca ifa eden ordu ile Osmanlı Hükûmetine bel bağlayan yerli halka çok giran gelmişti. 21 Eylül'de Bakü'yü işgal eden İslâm Ordusu'nun ehemmiyetli fırkalarının İstanbul'a celbi ve bu suretle inhilâli de Kafkas İslâm ahalisi üzerinde menfi bir tesir husûle getirmişti. Kafkas İslâm Ordusu, teşekkül ettiği günden beri o havalide siyâsetten mühim bir mevki ihraz eylemişti. Kumandan Nuri Paşa, ciddi ve dürüst ahlâklı, hüsn-ü idâresi sayesinde, Trablusgarb'ta Araplar üzerinde kazandığı muvaffakıyeti; burada da sürat ve sühuletle iktisap edivermişti. Buna binaendir ki, bu ordunun buradaki vazifesine hitam vermesi, Kafkas İslâm halkı üzerinde ihraz edilen siyasî muvaffakiyeti sektedar eylemişti.

Suriye cephesine gelince:

-Evvelce de birkaç satırla arz ettiğimiz üzere – artık Arabistan siyâsetinden, Osmanlı Hükûmetinin büsbütün el çekmesine sebebiyet vermişti. Şam sukût ettiği zaman âdeta sahipsiz bir halde idi. Son aylarda, hususi maksatları temin etmek için mülkiye memurları arasında mühim miktarda tebeddülât icra edilmesi. İaşe meselelerinden dolayı Maliye nazırı Cavit Bey'in ısrarıyla tebdil olunan valilerden Şam Valisi Refet Bey'in Sivas valiliğine nakledilerek sukûttan bir iki gün evvel bir şifreli telgrafla yeni vazifesine hareket ettirilmesi. Böyle buhranlı günlerde Şam gibi tehlikeli bir merkezde valilik gibi mühim bir makamının – aynı zamanda başka vazifeleri olan – vekil idâresine tevdi edilmesi. Panik esnasında, başta fiilen asayişle alâkadar bir vali ile inzibat memurlarından eser görülememesi, idâre ve inzibatı ihlâl etmiş; şimale doğru başlayan bir akın, müdafaa ordusunun harekâtını sektedar eylemişti.

Buna rağmen ordunun perakende kıtalarını harikulâde bir muvaffakiyetle Riyak'da toplamaya muvaffak olan Mustafa Kemal Paşa, karargâhını derhal Haleb'e nakletmiş. Emsalsiz bir

sürat ve maharetle bu perakende kıtaatı tensik ederek yepyeni bir ordu vücuda getirmişti. Şimdi bu ordu, tarihin en çetin bir vazifesini deruhte edecek müşterek İngiliz – Arap Ordularının Anadolu istilâsına, aşılmaz bir set çekecekti.

Ordu, bu mücadele içinde yuvarlanırken, İstanbul'da da çok mühim vekayi cereyan ediyordu. Günler geçiyor, fakat Tevfik Paşa bir türlü kabinesini teşkil edemiyordu. Ekserisi asker partisine mensup İttihatçılar, ortaya bir fikir atmışlar; Cemal Paşa'yı sadaret mevkiine getirmek için mühim teşebbüslere girişmeye başlamışlardı. Sivil İttihatçılar, bunu haber alır almaz büyük bir hoşnutsuzlukla karşılaşmışlardı. Bu fikir ve teşebbüs, âdeta Cemiyetin şahsiyet-i maneviyesine bir ihânet telâkki edilmiş:

"Eğer siyâset sahasından çekilmek lâzım gelirse, hep beraber çekilmeliyiz" sözleri yükselmişti. Aynı zamanda Suriye'deki meşhur ipek meselesi de Cemal Paşa'nın aleyhinde bir propaganda mahiyetinde ortaya atılıvermişti. Meclis koridorlarında Arap mebusları, Cemal Paşa'nın zulüm ve seyyiatına dair bin bir efsane dizip döküyorlardı. Bu zâtın leh ve aleyhinde şiddetli münakaşalara sebebiyet veriyorlardı.

CEMAL PAŞA'NIN MEKTUPLARI

Merkez-i Umumî'de de aynı suretle hararetli bir cereyan vardı. Levâzımat-ı Umumiye Müdürü Topal İsmail Hakkı Paşa'ya atfedilen suiistimallerden dolayı öteden beri bu zât ile mücadeleye girişmiş olan İsmail Canbolat Bey, şimdi birdenbire parlayan bu ipek meselesi üzerine bu mücadelelerine kuvvet veriyor. Cemal Paşa gibi zeki ve uzağı gören bir arkadaşın, böyle dalavereli işlere alet olmasından mütevellid hayretini gizleyemiyordu. İsmail Canbolat Bey'in asabiyetini bile Cemal Paşa aleyhtarları, bu fırsattan istifade ediyorlar. Bir zamanlar, birbirlerine öz kardeşten daha yakın olan bu eski dostları bugün yekdiğerine karşı kanlı bıçaklı birer düşman yapabilmek için tahrikâtlarını arttırdıkça artırıyordu. Tabiidir ki, bunları Cemal Paşa da duyuyor; senelerden beri birçok mücadeleler bahasına kazandığı şöhretinin sarsılmakta olduğunu gördükçe, teessürden teessüre düşüyordu.

İttihat ve Terakki Cemiyetinin hayat ve mematı mevzubahis olduğu bir zamanda Cemiyetin en yüksek erkânı arasında zuhur ediveren bu teşeddüd ve nifak; cidden feciydi. Bundan müteessir olan birçok eski Cemiyetçiler:

— Eğer batacaksak, bari şerefimizle, el ele vererek batsaydık. Senelerce milleti, ittihat diye kamçıladık. Hâlbuki şimdi biz o ittihadı kendi elimizle parçalıyoruz, diye teessürlerini izhar etmektelerdi.

İki gün zarfında, her meclis ve her mahfilde alevlenen bu dedikodulara dayanamayan Cemal Paşa, nihayet harekete ve mukabil taarruza geçmek lüzumunu anlamış, biri İsmail Canbolat Bey'e, diğeri de Talât Paşa'ya olmak üzere iki mektup yazmıştı. O acıklı günlerin hâlet-i ruhiyesini bütün çıplaklığıyla ortaya koyan ve bugüne kadar büyük bir ketumiyet ve mahremiyetle saklanmış olan bu mektupları, aynen ve harfiyen aşağıya dercediyoruz.

Cemal Paşa'dan, İsmail Canbolat Bey'e Mektup:

"Canbolat Bey,

Bana gayet mevsuk olarak haber verdiler ki sen, bazı mahfilde benim ipek alış verişinden komisyon aldığımdan bahsediyormuşsun.

Evvelâ, bu komisyon almak meselesi, külliyen yalandır. Ve onu zannedenler ve söyleyenler, ancak alçaklar olabilirler.

Saniyen ben, kabahatleri yalnız aldıkları emri ifa etmeye tevessülden ibâret olanların, değil namus ve şerefime alçakça tecavüz edenlerin kafalarını patlatmak için tabancasını istimal etmeyi (kullanmayı) bilenlerdenim.

Seninle aramızdaki revabit (bağlılık) ve münesebâtı muhadeneti (dostluk ilişkisini), bugünden itibaren kâmilen kırmış olduğumu beyan ederim."

***

Çok düzgün söz söyleyen ve o nispette de kuvvetli yazı yazan Cemal Paşa'nın bu mektubundaki ifâdesi dikkatle tetkik edilirse, geçirdiği sinir buhranının derecesi derhal anlaşılır. Gelelim, Talât Paşa'ya yazılan mektuba. Bu mektup, yalnız meş-

hur "ipek meselesi"nin Cemal Paşa tarafından nakil ve hikâyesi değil; İttihat ve Terakki Cemiyeti erkânı'nın da birbirlerine karşı besledikleri hissiyâtın en canlı, en kudretli bir vesikasıdır.

Cemal Paşa'dan, Talât Paşa'ya mektup:

"Talât Paşa,

Haber veriyorlar ki siz, mahut İpek meselesini, yine bana karşı bir vasıta-i müdafaa ve tahaffuz olmak üzere ortaya atmış ve tufeylilerinizin vasıtasıyla ehvan ve rüfeka (dost arkadaş) meclislerinde alenen mevzubahis ettirmek cür'etine kadar ileri gitmişsiniz.

Ben size şurasını açık olarak söyleyeyim ki, artık sizin yaptıklarınız hadd-i marufunu çoktan aştı. Ve size karşı sille-i tedip uzatmaya beni mecbur etti.

Talât Paşa'nın beni hasım telâkki etmesi ve bu sebeple – kendi itirafı vechile – beni manen lekedar etmek üzere bazı entrikalara kıyam eylemesi, acaba neden neş'et ediyor; diye uzun müddet düşündüm. Mahaza, bu sebebi bulmakta hiç müşkülât çekmedim.

Mahmud Şevket Paşa'nın vakay-ı şahadetini müteakip, teşekkül edecek olan kabinede Dâhiliye nazırı olmaya karar vermiş olan Talât Paşa da bu arzusuna muhalif rüfeka içinde bir zümre-i mahsusa teşekkül etmiş ve bu zümre o nezarete Cemal Bey'i münasip görmekte bulunmuş idi.

Gerçi bu zümrenin tahakkuk etmeye ramak kalmış olan arzuları, Cemal Bey'in merdane bir cevab-ı reddi karşısında tatmin edilememiş ise de; Talât Paşa, rüfekanın kısm-ı azamının itimadını kazanabilmek cüretkârlığında bulunmuş olan Cemal Bey'i kat'iyen affetmemeye karar vermişti.

İşte evvelâ, Said Halim Paşa ile Nafia Nazırı vekili Cemal Paşa'nın arasını açmaktan başlayan teşebbüs, Cemal Paşa'nın Harbiye Nezaretini deruhte edememesi teşebbüsü ile takviyede bulunmuş ve Almanlarla yapılacak ittifakın Cemal Paşa'dan giz-

lenmesi lâzım geleceğini tavsiyeye kadar ileri gitmiş. Ve müteakiben, Cemal Paşa'nın İstanbul'dan uzaklaştırılarak, Suriye'ye gönderilmesi ve kanala sevk olunması esbabının tediyesiyle tetevvüc etmiştir.

Talât Paşa; diğer birçok fedakâr arkadaşlar hakkında kullandığı lisanı, muhakkak Cemal Paşa hakkında da kullanmış "canım, hiç olmazsa Mısır seferi tahakkuk etmezse, Cemal ya şehit olur veyahut vesaitin noksanı, ordusunu berbat ve perişan eder. O da, çılgın bir hâle gelir. Beynine bir tabanca sıkmakla bizi kendisinden kurtarır, demiştir[64].

Fakat ne yapalım ki, Cemal Paşa'nın talihi, her nereye gitmiş ise orada muvaffakıyetler tahassulunu (ortaya çıkmasını) temin ediyor ve bu muhayyel rakibin kıymeti, gerek ihvan ve gerek muhalifler mahfilinde daima artıyordu. Ve bu adam, bir Süleyman Askerî olmaktan kurtulmuştu.

Bu adamı, can evinden vurmak için ne yapmalıydı? Nihayet bu defa talih, Talât Paşa'ya yâr olacak surette tecelli etti. Cemal Paşa, büyük bir ihtiyatsızlıkta bulunmuştu. Resmî Şimendiferler İdâresini müstefid etmek emeli ile Suriye'den ipek mubayaasına tevessül etmişti. O meyanda Suriye'de yapmaya teşebbüs ettiği birçok medeniyet ve umran eserleri için bir sermaye vücuda getirmeyi düşünmüştü. İpek mubayaasını, az çok resmî bir şekilde cereyan ettirdi. Ve şimendiferler İdâresinin muvaffakıyetiyle ve fakat evrak-ı resmiye-i müsbite tanzimine medar olacak bir tedbire tevessül ile şahsi, hüviyeti malûm ve maruf bir zata, senet imza ettirerek bir para aldı[65]*. Bu paranın Rumelihisarı'nın tamiratında istimal olunduğu da malûmdur*[66]*.*

O sırada Cemal Paşa, kendiliğinden Suriye'yi terk etmişti. İhanet-i vataniyeleri müsbet canilerin akrabası, "Bu ufak fırsat-

64- Vatan ve millete karşı muhabbeti malûm olan Talât Paşa'nın böyle düşünceye kapılarak, bir tek Cemal Paşa'nın ortadan kalkması için koca bir ordunun mahvolmasını temenni etmesi akıl ve hayale sığmaz. Buna binaen bu mülâhaza, o esnada büyük bir buhrana kapılmış olan Cemal Paşa'nın şahsî düşüncesinden ibaret olsa gerek. Z. Ş.

65- Bu zat, o esnada Bahriye Erkânıharbiye Reisi olan Rauf Bey'dir. Z. Ş.

66- Cemal Paşa, Rumelihisarı'nı bir Bahriye Müzesi haline getirmek tasavvurunda idi. Z. Ş.

tan acaba istifade edebilir miyiz?" dediler ve sihirkâr İpek kelimesini kullandılar. İşte Talât Paşa o zaman, bu bükülmez rakip olarak karşısında kalmış olan Cemal Paşa'nın aleyhine, kendisi için pek muazzez refikler bulmuş olduğunu gördü. Ve hemen onlarla ittifak akdederek "İpek ve Cemal Paşa" kelimelerini aynı yerde tekellüm etmek (söylemek) lâzım geleceğini, çığırtkanlıklarına, kendine has olan şekilde ihsas etti. Bir yandan da "Biz, bizimle rekabete çıkacakların, koynuna karı koymak ve sonra bastırmak, hakkında yalan havadisler neşrederek gazetelere düşürmek gibi suretlerle kesr-i haysiyetleri usulünü, pekâlâ biliriz, gibi sözlerle, Cemal Paşa'yı ihafeye (korkutmaya) yelteniyordu.

Vaktaki; Meclis-i Mebusan *içinde, Talât Paşa'nın dahili ve harici "efendimci politika"sından gayrimemnun olanlar, Reji meselesi perdesi altında ortaya atıldılar. Ve bu atılanların başında vaktiyle Cemal Paşa'yı dâhiliye nazırı yapmak için çok çalışmış ve Cemal Paşa hakkında nihayetsiz bir itimat ve muhabbet beslemeyi şiar edinmiş olan Fethi Bey bulundu. O zaman Talât Paşa, ipek meselesi hususunda kendileriyle ittifak edebileceğini ve fakat reji işinde hükûmete zahir olmak lâzım geleceğini Arap mebuslara söyletti. Ve hatta onlara, reji meselesi bilhassa Talât Paşa'yı düşürmek ve yerine Cemal Paşa'yı kabine riyasetine getirmek için alet olarak kullanılan bir meseledir. Cemal Paşa kabine riyasetine gelirse, Suriye eşrafının halleri nice olur? Orasını da siz düşününüz, tarzında telkinatta bulundurulmaktan çekinmedi.*

Cemal Paşa, ipek meselesini, Merkez-i Umumî*'den bazı arkadaşların huzurunda izah etti. Bu iş de kendisi için bir menfaati şahsiye tasavvur edilmemesini, merdane arkadaşlarına söyledi. Onlar da, kanaat hâsıl ettiklerini alenen söylediler. Hatta Mithat Şükrü Bey "Biz, zaten senin bu babda müstefid olduğundan bir dakika bile tereddüt etmiş olsak, emin ol kardeşim Cemal, senin elini sıkmayacak, en evvel benim, demişti.*

Talât Paşa, bu ipek meselesinde, Cemal Paşa'nın müstefid olmaya tenezzül etmeyeceğine pekâlâ, imanı kadar kani idi.

Fakat onun için ipek kelimesi, bir sihirbaz çomağı idi. İpek der demez Cemal Paşa sinirleniyor? Değil mi? Cemal Paşa, Suriye'de bir prens hayatı sürmüş, der demez, "Evet efendim, bir de ipek meselesi varmış" demek mümkün olabilecek kadar münâsebet-ı mantıkiye bulunabilmiş? Artık bu çomağı kullanamamak, Talât Paşa ve kâselîsleri için pek hamakat olurdu.

Cemal Paşa'ya kat'i darbeyi indirmek lâzım. Fakat nasıl? O, pek kolay. Arkadaşlar arasında bir zebandıraz[67] (dili uzun) var ya. Ona talimat verirsin. Meclis-i Umumî'de ve Meclis-i Vükelâ'da, Talâtçıların ekseriyet teşkil ettiği bir günde, Cemal Paşa'nın ipek meselesini açar. Ve hatta mümkün olursa, Cemal Paşa'yı âyan listesinden çıkartmaya bile muvaffakiyet temin ettirilmiş olur. Bu darbeyi yiye yiye sersemleşecek olan Cemal Paşa zelil ve hakir, kabineden çekilir. Ve bundan sonra da, namı zikredilince, ipek kelimesi de ona terdif olunmak (ardı sıra söylenmek) suretiyle, Mecalis-i Umumiye'de temeshur (maskara) isimler arasına geçirilmiş olur. Fethi'nin son mektubu firkadaki hücumları göz önünde dururken, hiç artık Cemal Paşa'ya merhamet caiz olur mu? Bugünün en müthiş rakibi olan Cemal Paşa, mutlaka mahvolmalı. Onun için de, "yaşasın, ipek meselesi"

Fakat Talât Paşa, sana çok acırım. Cemal Paşa, sadrazam olmak için hırs ile münhemik olmamış (üstüne düşmemiş). Ve senin hakkında hiss-i rekabet beslemek küçüklüğünde hiç bulunmamış olmakla beraber; seni temin ederim ki, kendisini müdafaa etmekten âciz bir adam değildir. Bütün dünyaya karşı ilân edilebilecek muntazam hesabâta müstenid olan ipek meselesinden, kendisine hiçbir şemme-i (zerre kadar) haysiyet şikenane (kırıcı davranışa) bulaşamayacağına sen de kani olduğun halde, bunu yine benim aleyhime bir hüccet olarak kullanmakta devam edecek olursan, işte o zaman sana karşı ilân-ı harp edeceğim ve göreceksin ki, neler yapacağım.

Şimdi sen, yine bu mektubumu arkadaşlara gösterirsin. Ve beni, Cemiyete karşı ref'i livayı isyan etmiş bir adam ola-

67- Cemal Paşa, İsmail Canbulat Bey'i kasdetmek istiyor. Z. Ş

rak telâkki ettirmeye çalışırsın. Fethi aleyhinde yaptıkların ve Meclis-i Umumî'de, o fedakâr ve kıymettar Fethi için, "namussuz Fethi", tabirinin istismaline kadar meydan açtığın, bence meçhul değildir[68].

Fakat. Hayır, Talât Paşa. Ben senin şahsına ve senin, iğrendiğim siyâsetine karşı ilân-ı husumet edeceğim. Ve yalnız sana karşı muhasım olacağım.

Bu mektubum, pek mahremdir. Ve yalnız senin okuman içindir. Olabilir ki, bu mektubu yazmak sayesinde, seni intibaha dâvet etmiş olurdum. Ve memleketin hayrı için, vaktiyle birçok faydalar temin etmiş olan muhadenetimiz, yeniden teessüs eder.

Ben sana şöyle bir teklifte daha bulunuyorum. Vaktiyle birlikte çalışmış olduğumuz arkadaşlardan Enver, Fethi, Doktor Nâzım, Rahmi, Midhat Şükrü beraber oldukları halde izahat-ı mufassalada bulunayım. Hangimiz haksız isek, bu kıymettar arkadaşların hakemliği, onun aleyhinde hükmetsin. Ve o hakeme ikimiz de mutavaat edelim. Bu merdane teklifimi de kabul etmezsen, o vakit ben her bir teşebbüsümde hak kazanmış olacağım."

Cemal Paşa bu mektupları yazdıktan sonra derhal İsmail Canbolat Bey'le Talât Paşa'ya göndermedi. Her iki mektubun müsveddesini bir zarfa koyarak mühürledi. Hususî şifre memuru Seyfeddin Bey'e verdi;

— Fethi Bey'e gidiniz. Benden selâm söyleyiniz. Bu mektupları okusunlar. Fikirlerini söylesinler, dedi.

Fethi Bey, mektupları dikkatle okuduktan sonra, Seyfeddin Bey'e iade etti:

— Paşa'ya selâm söyleyiniz. Bu mektupları kat'iyen göndermesinler. Memleketin bugünkü vaziyeti böyle şiddetli hareketlere müsait değildir, cevabını verdi.

68- Cemal Paşa'nın – teessür sevkiyle burada da mübalâğaya kapılması muhtemel. Fethi Bey gibi namusu mücessem tanınmış bir zata, Talât Paşa'nın bu suretle hücum etmesi ve ettirmesi, bize pek uzak görünmektedir. Z. Ş.

Cemal Paşa, Fethi Bey'in bu arzusuna mutavaat etti *(itaat etti).* O gün haletiruhiye ve asabiyesini göstermek ve ihvan arasındaki hâdiseleri, rekabetleri, telâkkileri bütün açıklığı ile teşrih etmek itibarıyla fevkalâde kıymettar bir tarihi vesika olan bu mektupları, göndermedi.

İstidrat olarak şunu da arz edelim ki, küçük kıt'ada tam on iki buçuk sayfa beyaz kâğıt üzerine, bizzat Cemal Paşa'nın eli ve kalemiyle yazılmış olan ve bugün vesaik koleksiyonumuz arasında bulunan bu iki mektubun klişelerini aynen neşretmek. Bunların uydurma birer vesika taslağı olmadığını göstermek istedik. Fakat yazıların pek açık renkli ve ince bir kurşun kalemle yazılmış olması, bu arzumuzun husulüne pek büyük bir mâni teşkil etmiştir.

Sultan M. Vahdettin

İZZET PAŞA KABİNESİ

Bir taraftan Cemiyet erkânı arasında gizli çarpışmalar devam ederken diğer taraftan da Tevfik Paşa kabinesini teşkil için uğraşıyordu. Fakat vaziyetin, böyle buhran içinde uzayıp gitmesine, zamanın tahammülü yoktu. İzzet Paşa, saraya dâvet edilmiş, bu kabine buhranı hakkında Padişah ile aralarında bir müzakere cereyan ettikten sonra, artık bu kararsızlığa nihayet verilmek üzere Tevfik Paşa'nın konağına gönderilmişti. Senelerden beri Abdülhamid devrinin evhamı altında bunalmış olan bu afif ve müstakim vezir, kabinesine alacağı zevat hakkında fikrini işgal eden vesveseleri bir türlü silkip atamıyor; tertip ettiği namzet listesinde isimleri yazılı olan zevat arasında, bir ahenk ve ittihat sağlayamıyordu. Konağına dâvet ettiği zevatın ekserisi, bu korkunç zamanda mes'uliyet yükü altına girmekten korkuyorlar. Bu dâvete icabet etmiyorlar; vaziyetin bu keşmekeş içinde sürüklenmesine sebebiyet veriyorlardı. Tevfik Paşa, bu ağır yükün altında o kadar ezilmişti ki, adeta dimağına bir yorgunluk gelmişti. Maarif Nezaretini tevdi etmek için derhal Recaizade Ekrem Bey'in dâvet edilmesini hususî kâtibine emretmişti. Hâlbuki Recaizade Ekrem Bey'in vefâtı üzerinden, bir hayli seneler geçmişti.

Nihayet Tevfik Paşa, bu şerait altında kabine teşkiline muvaffak olamayacağını hissetmiş. Padişaha gönderdiği bir arizada:

"Rical-i devletin efkâr ve temayülâtı, muhtelit bir kabine teşkili merkezindedir. Hâlbuki ben, muhtelit bir kabine teşkilini muvafik bulmuyorum. Buna binaen Sadareti kabulden feragat gösteriyorum," demek zaruriyetini ihtiyar eylemişti.

Tevfik Paşa'nın bu muvaffakiyetsizliği, yüksek dedikodu mahfillerinde birçok sebeplere atfedilmişti. Hatta Talât Paşa ile Merkez-i Umumî erkânından feci bir intikam almaya karar veren Ahmed Rıza Bey'in, bir siyâset manevrası ile İttihatçıları müşkül vaziyete sokmak istediği rivâyet edilmekte idi. Filhakika İttihat ve Terakki Cemiyeti'nin Avrupa'da ilk banisi olan Ahmed Rıza Bey, - sırası geldikçe yazdığımız vechile – son seneler zarfında Cemiyetin merkeziumumisi ile alâkasını kesmiş. Hatta Âyan Meclisi'ne aza olduktan sonra, kendi kendine tamamen muhalif bir cephe tesis etmişti.

Kurnaz Padişah bunu bildiği için Ahmed Rıza Bey'e fazlaca iltifat göstermiş. Ve nihayet kendi tarafına çekmişti.

Ahmed Rıza Bey'in gayesi, Âyan Meclisi'ne reis olmaktı. Fakat İttihatçılar, onun bu arzusuna mani olmaktalardı. Buna binaen aradaki gerginlik arttıkça artmış. Artık Ahmed Rıza Bey'in İttihatçılara karşı beslediği fikir, adeta bir husumet hâlini almıştı. Her hâdisenin içyüzünü bilen ve ondan istediği gibi istifade etmek maharetini gösteren Vahdeddin, bu sırada pek kurnazca hareket etmiş. Ahmed Rıza Bey'le Talât Paşa'nın arasına bir bomba koyuvermişti. Vahdeddin'in efkârını ve ruhî temayulâtını gösteren misallerden birini teşkil edebilecek olan bu hâdise de, şundan ibâretti:

Meclis-i Mebusan'ın açılacağı gün meclise gelecek olan Hükümdarı, Âyan Meclisi Reisi'nin vükelâ ile beraber istikbal etmesi, teşrifat usulü iktizasındandı. Hâlbuki âyan reisliği münhaldi. Talât Paşa bir iki defa riyâsete kimin tayininin tasavvur buyrulduğunu Vahdeddin'den sormuşsa da, gizli emelle hareket eden Padişah:

— Bakalım, elbet, bir münasibini bulur, tayin ederiz, demişti.

Günler, böylece geçmiş, nihayet meclisin, 10 Teşrinievvel günü açılması, takarrür etmişti. Hâlbuki ayın 9'uncu günü olduğu halde, hâlâ Âyan Reisi tayin edilmemişti. Bir gün sonra meclis açılırken usul ve teşrifat hilâfına mühim bir boşluk görünecekti. Buna binaen o gün, Talât Paşa birkaç defa saraya telefon etmiş, bu meselenin Zat-ı şahaneye arzıyla tarafışahaneden kim tensip buyurulacaksa usulen Babıâli'den inha edilmek üzere irâde buyurulmasını ve bu irâdenin de derhal Babıâli'ye tebliğ olunmasını rica eylemişti.

Başmabeyinci Lûtfi Bey, Talât Paşa'nın bu ricalarını, - o gün harem dairesinden hiç çıkmayan – Padişaha, dakikası dakikasına bildirmiş ve cevap beklemişti. Hâlbuki Vahdeddin, hiçbir cevap vermemişti. Artık, akşam oluyordu. Talât Paşa, bir usulsüzlüğe meydan vermemek için mütemadiyen telefon başında cevap bekliyordu. Nihayet, son müracaat üzerine Vahdeddin:

— MaBey'in Dairesi'ne geliyorum, demiş, biraz sonra da Harem Dairesi'ni terk ederek MaBey'in Dairesi'ne gelmiş. Babıâli'ye tebliğ için irâde-i seniyeyi bekleyen başmabeyinciye:

— İçerde kadın misafirler vardı. Bırakıp çıkamadım, dedikten sonra, dudaklarında manalı bir tebessümle sözüne devam etmişti:

— Talât Paşa'yı, biraz uzunca intizarda bıraktık. Fakat şimdi cevabını alırlar. Âyan riyaseti için benim bir tek namzedim var. O da, Ahmed Rıza Beydir. Vakıa, bu zatın Meclis-i Âyan'daki muhalefetinin, ikbal hırsından ileri geldiğine, hiç şüphe etmemeli. Kendisini o memuriyete tayin etmekle, münâsebetsizliğine nihayet verileceği tabiidir. Tarafımdan sadrazama gidiniz. Bu arzumu tebliğ ediniz, demişti.

Vahdeddin bu sözleri, Başmabeyinci Lütfi Bey'e hayret vermişti. Vakıa Padişahın ne süfli bir ruh taşıdığını, İttihatçılardan tam bir intikam alabilmek için birçok şeylere hazırlandığını biliyordu. Fakat artık felâket uçurumuna doğru kayan İttihatçılara bu kadar acı ve ağır darbe vurabileceğini ümit etmiyordu.

Lütfi Bey'in tüyleri ürpermiş, adeta padişaha isyan edecek bir hâle gelmişti. Ve hatta büyük bir celâdet ve necabet göstererek Talât Paşa'ya böyle bir irâdenin tebliğine tavassut etmek istememiş:

— Efendimiz! Arzu-yu hümayunları, taraf-ı şahanelerinden Sadrazam Paşa'ya bizzat telefonla ferman buyurulsa, daha münasip olur, demişti.

Ürpermek sırası, şimdi de Vahdeddin'e gelmişti. Lütfi Bey'in bu sözleri üzerine birdenbire sendeleyen padişah, bu adi entrikanın anlaşılmasından bir hacalet *(utanç)* hissetmiş, belki de telefonda Talât Paşa'dan alacağı cevabın pek feci olacağını tahmin eylemiş:

— Vakıa. Size müşkülce bir vazife tevdi ediyorum, amma. Dirayet ve nezaketinizle bu meseleyi hâl ve intaç edebilirsiniz. Derhal, Babıâli'ye gidiniz. İrademi tebliğ ediniz, demiş, Lûtfi Bey'in, o dakikada istifa eder ve yahut bu işin bir başkası vasıtasıyla görülmesini ısrar ederse, meselenin belki de vahim neticeler vereceğini teemmül etmiş, hemen bir saray otomobiline binerek doğruca Babıâli'ye gitmişti.

Kaç günden beri umumi vaziyetin gittikçe vahamet kesbetmesinden Cemiyet ve fırka içinde zuhur eden mücadelelerle pençeleşmekten müteessir olan Talât Paşa, meyus ve münkesir bir halde idi. Artık, kendisine herhangi bir kuvvet çarparsa çarpsın... Hattâ ölüm bile olsa mütevekkilâne göğüs gereceğini ifham eden *(anlatan)* hazin bir sükûnet kesbetmişti. Başmabeyinci Lütfi Bey'in, yolda tasarladığı bir plânla, bu darbeyi hafifletmek için söylediği mukaddimeyi dinler dinlemez, acı acı gülmüş:

— Anladım. Anladım. Şevketmaab, Ahmed Rıza Bey'i ferman buyuruyorlar değil mi? Pekâlâ, hayrını görsünler. Ben. şimdi inhasını yazdırır, saraya gönderirim, demişti.

Ahmed Rıza Bey'in gayesi, nihayet husûle gelmişti. Fakat bu meselede Ahmed Rıza Bey'den daha ziyade sevinen padişah Vahdeddin'di.

Çünkü o biliyordu ki; Ahmed Rıza Bey bundan sonra İttihatçılarla daha açık bir mücadeleye girişecek. İttihatçılar acı darbeler altında ezilecekti.

Tevfik Paşa'nın kabine teşkili hususundaki muvaffakiyetsizliği üzerine bu müşkül vazifeye padişah Vahdeddin tarafından suret-i mahsusada saraya dâvet edilen İzzet Paşa'ya teklif edilmişti.

İzzet Paşa, vaziyetin ve vazifenin bütün tehlike ve nezaketine rağmen bu teklifi, büyük bir memnuniyetle kabul etmiş. O gece listesini tanzim ettikten sonra ertesi günü intihap ettiği zevatı Âyan Meclisi'ne dâvet eylemiş. Bu zevat ile müzakerata girişmiş. Büyük bir müşkülâta maruz kalmadan, kabine teşekkül edivermişti. İzzet Paşa kabinesini teşkil eden zevat, şunlardan ibâretti:

Sadrazam ve Başkumandanlık Erkânıharbiye Riyaseti inzimamıyla Harbiye Nazırı İzzet Paşa.

Şeyhülislâm – Mahkeme-i Temyiz Şeriye Dairesi Reisi Dağıstanlı Ömer Hulûsi Efendi.

Adliye Nazırı – Sabık Şeyhülislâm, Âyan azasından Hayri Bey.

Şûra-yı Devlet Reisi – Âyan azasından Reşid Akif Paşa.

Hariciye Nazırı – Roma Sefiri Nâbi Bey.

Dahiliye Nazırı – Sabık Sofya Sefiri – İstanbul Mebusu Fethi Bey.

Maliye Nazırı – Cavit Bey.

Bahriye Nazırı – Bahriye Nezareti Erkânıharbiye Reisi Miralay Rauf Bey.

Nafıa Nazırı – Mütekait Mirliva Ziya Paşa.

Evkaf Nazırı ve Posta Telgraf Nazır Vekili – Âyan azasından Abdurrahman Şeref Bey.

Maarif Nazırı – Sabık Nazır Said Bey.

İaşe Nazırı ve Ticaret ve Ziraat Nazır Vekili – Hilâliahmer İdâre Reisi Celâl Muhtar Bey.

Vakıa İzzet Paşa, bu zevattan mürekkep olan kabinesini, kolayca teşkil edivermişti. Fakat, İstanbul'un muhtelif mahfilinde de birçok dedikodular husûle gelmişti. Kabinede, Hayri Bey, Cavit Bey, Fethi Bey, Rauf Bey gibi İttihat ve Terakki Cemiyeti'nin nafiz erkânının bulunduğunu gören muhalifler:

— İzzet Paşa, İttihatçılarla anlaştı. İttihatçılar, henüz kuvvet ellerinde olduğu için evvelâ Tevfik Paşa'nın kabine teşkilini işkâl ettiler. Sonra da Padişahı tehdide geçtiler. Kabinenin teşkilini İzzet Paşa'ya tevdi ettiler. Bu kabine, bir hülle kabinesinden başka bir şey değildir, diye bir feryat yükselttiler.

Fakat gerek bu sözler ve gerek buna benzer rivâyetler, - o günden bugüne kadar – vaziyetin içyüzünü bilmeyenler için bir sır hükmünde idi. bütün bu dedikodular ise, hep zahire göre hükmedilmeden ibâretti. Meselenin hakikatine gelince; Padişah ile İzzet Paşa arasında itilâf, ancak şu suretle husûle gelmişti:

Başta padişah Vahdeddin olmak üzere kabine meselesiyle alâkadar olanların hepsi, İttihatçılardan uzak ve tam manasıyla mütecanis ve bîtaraf bir kabine istemektelerdi. Hâlbuki İzzet Paşa'nın nokta-i nazarı, bu fikrin tamamen aleyhinde idi. Elimizde bulunan mühim vesâikten suret-i kat'iyede istidlâl edildiğine göre, İzzet Paşa'nın nokta-i nazarı başlıca şu esas üzerinde temerküz etmekte idi:

— Fırkacılık, memlekete faydadan ziyade zarar vermiştir. Eğer kabinenin teşekkülünde İttihat – Terakki Cemiyet ve Fırkası'na karşı bir cephe istihdaf edilirse vaziyet bir fırka meselesi hâline getirilir. Bu da, memleketin bugün müptela olduğu marazı, ihtilât ettirerek vahim bir akıbet husûle getirebilir. Çünkü vaktiyle İttihat – Terakki'nin ilga ettiği muhalif teşekküller, varlıklarını gizlice muhafaza ediyorlar; derin bir kin ve gayz ile intikam gününün gelmesini bekliyorlar. İttihatçılar-

dan büsbütün uzak bir kabinenin teşekkülü, muhaliflere cür'et verir. Bunları harekete getirirse derhal bir fırka mücadelesi baş gösterir. Hâlbuki bugün vaziyet o kadar vahimdir ki; değil mücadele, hatta şiddetli bir münakaşa bile, vatana karşı en büyük bir ihânettir. Her şeyden evvel, böyle bir felâketin önünü almak lâzım gelir. Buna binâen, İttihat ve Terakki Cemiyeti'ne mensup oldukları halde, efkârıumumiye karşısında hiçbir suretle ittiham edilmemiş, bilâkis şahısları bugüne kadar daima hürmetle yâd edilmiş zevatı elde tutmak, bunlar vasıtasıyla İttihat-Terakki Cemiyeti'nin aykırı bir siyâset takip etmesine mâni olmak; büyük bir fayda temin edebilir.

İzzet Paşa, hiç şüphesiz ki, bu fikirlerini Vahdeddin'e arz etmiş; - bu makul düşünce karşısında, İttihatçıların da kabineye girmesine rıza göstermek mecburiyetinde kalan – Padişah'ın muvafakatini aldıktan sonra Hayri, Cavit, Fethi, Rauf Bey'lere kabinesinde yer vermişti. Şu hakikati de söylemek lâzımdır ki, bu zevat; kendilerine vuku bulan teklifleri bir hayli güçlükle kabul etmişlerdi. Hayri Bey, kendisine teklif edilen Dâhiliye Nazırlığı'nı reddetmiş:

— Başımdaki sarığı çıkarmak bana çok ağır gelir, demişti.

Fakat birçok rica ve minnetlerden sonra, nihayet Adliye Nezareti'ni kabul eylemişti. Cavit Bey'e de Maliye Nezareti'ni kabul ettirebilmek için Abdurrahman Şeref Bey merhum, bir hayli sıkıntı çekmişti.

İzzet Paşa, kabinesine böyle bir şekil vermekle çok isabet göstermişti. Çünkü Hayri Bey, İttihat – Terakki rüesası üzerinde nafiz bir şahsiyetti. O, kabinede oldukça, Cemiyetin herhangi sınıfından Hükûmet aleyhinde menfi bir hareket beklenemezdi. Cavit Bey'e gelince: o da hükûmete ayrıca bir menfaat temin etmişti. O esnada devletin para sıkıntısı, son dereceye gelmişti. Halbuki bankalarda ve devlet dairelerinde ihtiyat olarak saklanan bir hayli para var idi ki, bunların mahal ve miktarını ancak Cavit Bey bilmekte idi. Maliye Nezareti'ni deruhte eden Cavit Bey'in ifşaatı üzerine bu paralara tamamen vaz'-ıyed edilmiş

(el konulmuş). Devletin o züğürt zamanında yirmi milyon lira birden ele geçirilmişti. Fethi Bey'e gelince: Bu zât, umumi harp seferberliğinin ilk gününden beri, eski arkadaşları olan İttihat – Terakki rüesasıyla ve bilhassa Enver Paşa ile mücadele içinde idi. Hükûmetin harbe girmemesi ve eğer girmek lâzım gelirse, tam ân ve zamanına kadar beklemesi için bütün kuvvetini sarf etmiş, fakat söz dinletememişti.

Ondan sonra da birbirini takip eden yolsuzlukların önüne geçmek için mütemadi bir mücadeleye girişmişti. Fethi Bey'e, bütün bu mücadelelerinde ilham veren iki kuvvet membaı vardı. Bunlardan biri; şahsi görüşleri, diğeri de, hükûmetin on senelik meşrutiyet hayatında, her nerede bir görülürse oraya sinesini siper eden Mustafa Kemal Paşa idi. Hatta artık son günlerde, İttihat – Terakki binası çökmeye başladığı zaman, memleketi kurtarmak için milli esaslar dâhilinde yeni bir fırka teşkilini Fethi Bey'e ilham eden de, bu büyük görüşlü zattı. Fethi Bey, bu fırka fikrini mecliste ortaya atar atmaz, meclis azalarının üçte biri onun bayrağı altına toplanmış. Sonraları Hürriyetperveran namı verilen fırkanın ilk varlığı, bu suretle canlanmıştı. Buna binaen İzzet Paşa Fethi Bey'i kabinesine almakla sağlam bir esasa daha istinad etmiş. Mensuplarının ekserisi, İttihat ve Terakki'den ayrılan yeni ve kuvvetli bir kitleyi de ele geçirmişti. Fakat İzzet Paşa'nın asıl maksadı, kabineyi çok kudretli bir şahsiyetle kuvvetlendirmek. Mustafa Kemal Paşa'yı da Harbiye Nezareti'ne getirmekti. Ancak şu esnada Yıldırım Orduları Gurup Kumandanlığı vazifesini deruhte etmiş olan. Ve cenuptan gelen İngiliz – Arap Ordularını Toros dağlarının eteklerinde durdurarak Anadolu'yu bu istilâdan kurtarmaya çalışan Mustafa Kemal Paşa'yı; büyük, bu tarihi, bu şerefli vazifeden ayırmak imkân ve ihtimali mevcut değildi. Buna binaen İzzet Paşa, Harbiye Nezareti'ni vekâleten uhdesine almış, harbin sonuna kadar beklemeye karar vermişti.

İzzet Paşa Kabinesi'nin diğer azalarına gelince; bunların bir kısmı tamamen bîtaraf olmakla beraber, bazıları ağır baş-

lı muhaliflerden ibâretti. Bu kabinenin teşekkülünden sonra, efkârıumumiyeyi bilhassa şu suâl işgal etmişti:

— Devletlerin en müşkül, en felâketli, en tarihî günlerinde teşekkül eden şu muhtelit kabine acaba vaziyeti ıslah edip de bu büyük badireyi atlatabilecek mi?

Tabiidir ki, bu suâle cevap verebilmek için büyük bir kehanet kudretine mâlik olmak iktiza ederdi. Çünkü vaziyet, hiçbir akıl ve mantığın layıkıyla seçemeyeceği hâdisat ile işbâ *(doyma)* hâline gelmişti. Artık tam manasıyla gebe olan geceler, yine aklın ve mantığın düşünemeyeceği birçok şeyler doğurabilirdi.

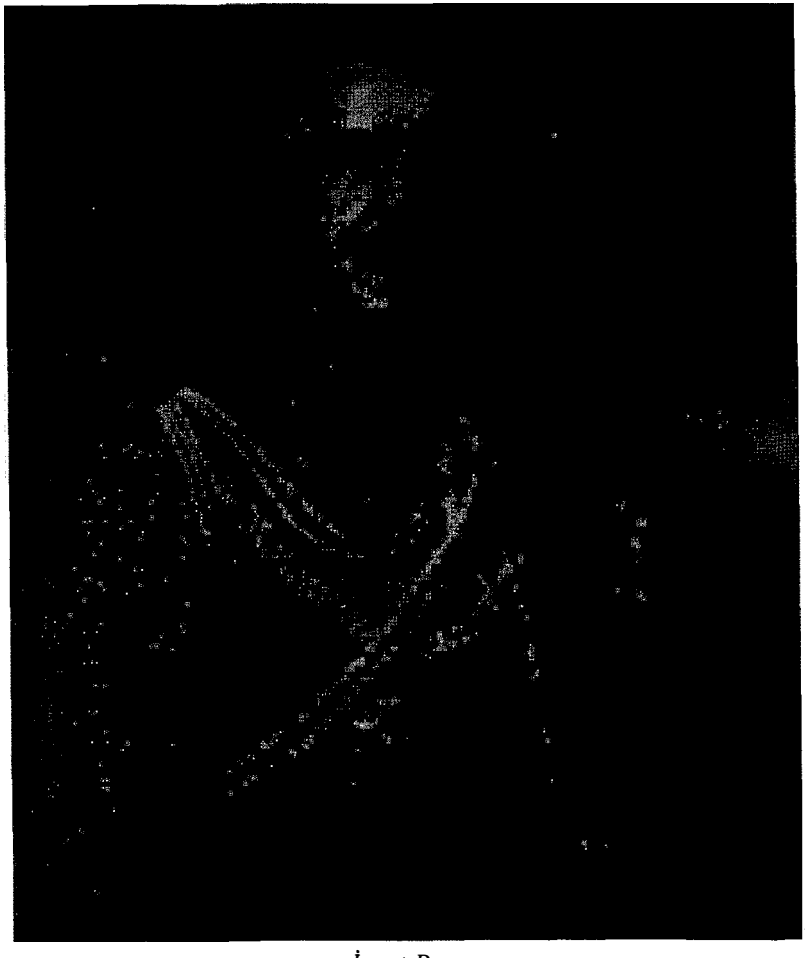

İzzet Paşa

CEMİYET DAĞILMAYA BAŞLIYOR

İzzet Paşa Kabinesi'nin iktidar mevkiine geldiği andan itibaren İttihat – Terakki Cemiyet ve Fırkası'nın hayatı tam manasıyla bir ihtisar *(küçülme)* devresine girmişti. Fırka ve Cemiyeti, bir menfaat kapısı, kulüpleri birer hulûskârlık sahnesi telâkki eden güruh, artık bu menfaat kapılarının kapandığını ve o huluskârlık sahnelerinin dağıldığını görür görmez, büsbütün Cemiyet aleyhine dönmüşlerdi. Hemen hemen *Tanin*'den başka diğer gazetelerin lisânı da birden bire değişivermişti. Daha düne kadar zafer-i nihai teraneleriyle sütun sütun yazı yazan, Enver ve Talât Paşaları alkışlayabilmek için vesileler arayan gazeteler, şimdi mesleklerini çarçabuk değiştirmişler, acı acı tenkitlere girişmişlerdi. Hatta bazı gazeteler, İttihat ve Terakki Cemiyeti'nin ölümünü bile ilân etmişlerdi. Vaziyet, tıpkı 31 Mart faciasının hüküm sürdüğü günleri hatırlatmada idi.

Dâhiliye Nezareti'ne, zabıtaya, alâkadar makam ve mevkilere jurnaller yağdırılıyor; mühim ve dikkate şayan hâdiselerin vuku bulacağından bahsediliyordu. Aynı zamanda, halk arasında da heyecanlı dedikodular çıkarılıyordu. Bu dedikodular; başlıca şu noktalar üzerinde toplanıyordu:

"İstanbul'da bulunan üç tabur asker, Enver Paşa tarafından ayrı ayrı tahlif edilmiş, bu asker bir gece İttihat – Terakki aleyhtarlarını kâmilen süngüden geçirecek. Padişahı da tevkif edecek. Enver Paşa'nın diktatörlüğünü ilân edecekmiş."

"İttihatçılar, harp senelerinde yapılan suiistimallerin vesaikini imha etmek için bir gece ansızın devlet dairelerine ateş verecekler. Kasalardaki paraları da alıp Avrupa'ya kaçacaklarmış."

"Cemiyetin İstanbul merkezi, bol para vererek Kürt hamallardan, Laz sandalcılardan mürekkep bir fedai alayı teşkil ediyormuş. Bu alay İstanbul'da bir ihtilâl çıkaracak, Cemiyete ihânet edenleri birer birer doğrayacak, ondan sonra da Cemiyet, hükûmeti tekrar ele alacakmış."

Bu, "mış"lar birbirini takip ediyor. Halkın heyecanını arttırdıkça artırıyordu.

Bütün bu asılsız ve hainane şayiaların başlıca üç membaı vardı:

1- Saray.

2- Basit düşünceli ve İttihat – Terakki Cemiyetine, körü körüne düşman olan muhalifler.

3- Galata ve Beyoğlu'nun malum mahfilleri.

Zabıta, kâmilen seferber hâline gelmişti. İhtilâl endişesi, herkese korku ve dehşet vermekte idi. bazı müfrit düşünceliler, İttihat – Terakki rüesasının derhal tevkif edilmelerini ileri sürmektelerdi.

Vilâyetlerden de, hoşa gitmeyecek haberler gelmekte idi. Bursa valisi İsmail Hakkı, İzmir valisi Rahmi, Konya valisi Muammer, Sivas valisi Sabit, Diyarıbekir valisi Doktor Reşid Bey'lerle diğer birtakım valiler, mutasarrıflar, kaymakamlar aleyhinde Dâhiliye Nezaretine yağdırılan ihbarnameler, koca dosyalar teşkil etmekte idi. Bu ihbarnamelerde, bu zatlar harp ticaretleri, iaşe suiistimalleri, tehcir idâresizlikleri, vesaire gibi ağır cürümlerle itham edilmekte idi. İttihatçılar aleyhine ya-

pılan şımarıklık birdenbire o kadar şiddetini arttırmıştı ki, bu valilerden bazılarına tehditnameler gönderilmiş; bazısı da, memleketi terke icbar edilmişti. Vali Rahmi Bey'in Avrupa'ya firar ettiğine dair bir şayia çıkarılmıştı. Hâlbuki o esnada, sulhu temin etmek için bütün ecnebi dostlarına başvurmakla meşgul olan Rahmi Bey, İstanbul'a gönderdiği bir telgrafla bu şayiayı tekzibe mecbur kalmıştı. Bursa valisi İsmail Hakkı Bey de Bursa'nın eski hürriyet ve itilafçılarıyla bunların yardakçıları tarafından sinsi vasıtalarla müteaddit tehditnameler almış, hakkında tahkikat başlatılmıştı. Bütün hayatı temiz, sakin ve mütevazı geçen bu namuslu zat; gerek bu hallerden ve gerek hakkında tahkikata girişilmesinden büyük bir teessür etmiş, bir gece apansızın vefât eylemişti.

İstitrat olarak şunu da arz edelim ki, İsmail Hakkı Bey'in böyle esrarengiz bir surette vefâtı İttihat – Terakki Merkez-i Umumîsi ve bilhassa Talât Paşa üzerinde büyük bir acı husûle getirmişti. Hatta Talât Paşa:

— Bu ölüm, tabii bir ölüm değildir. İsmail Hakkı Bey'den kaç defa işittim, bir yerinde, galiba, parmağındaki yüzüğün içinde küçük bir zehir taşırmış. Namuslu adam; hakkındaki iftira ve tecavüzlere tahammül edemedi. İhtimal ki o zehri istimal etti, demişti.

Bütün bu hücumlar, aynı zamanda İttihat – Terakki Heyet-i Merkeziye azalarına da teşmil edilmekte idi. Bilhassa Heyet-i Merkeziyelerde bulunan ve kabine tebeddülü üzerine istifaya mecbur olan büyükçe vilâyet memurları aleyhinde Dâhiliye Nezareti'ne telgraflar ve mektuplar yağdırılmakta idi. Bu telgraflar ve mektuplarda; aleyhinde bulunan şahısların ne hayatları, ne namusları, ne şerefleri gözetilmiyor; dünyanın maddi ve manevi her türlü cinayet ve seyyiatı hep birden bu şahısların omuzlarına yükletilmek isteniliyordu.

Cidden ibrete sezâ olan bu ihbarnamelerden birini aynen ve harfiyen aşağıya dercediyoruz:

"Huzuru Samilerine

Vicdan-ı alilerine hitap edilen bu maruzatımızı, dikkatle mütalaa buyurmanızı istirham eyleriz efendim hazretleri.

Harb-i Umumî'nin tevlid eylediği fecay-i sefâletin müsebbibi ve binlerce ibadullahın katil-i müteammidi (tasarlayıcısı) bulunan İttihat ve Terakki Cemiyeti menfuresinin bu vilâyetteki Heyet-i Merkeziyesi'nin en dişli ve en hain azasından biri de Maarif Müdürü sabıkı ... Beydir. Kâinatta menfaati şahsiyesinden başka hiçbir şey düşünmeyen ve her hususu, bu uğurda feda eyleyen Mumaileyh, Cemiyet-i merkumenin on seneden beri tesis ve ihyasına çalıştığı casusluğun, jurnalciliğin en bîaman bir mürevvicidir (yayıcısıdır). İttihat Cemiyetinin İstanbul'daki heyet-i merkeziyesine ait evrak-ı hafiye muayene ve tetkik olunursa, bura Heyet-i Merkeziyesinden yazılmış ... imzasıyla yüzlerce jurnale tesadüf edileceğine hiç şüphe yoktur. Gerek büyük ve gerek küçük rütbede bulunsun, hiçbir memur yoktur ki, onun dest-i hasarından mukadderatını kurtarabilmiş olsun. Vatanın, gittikçe yuvarlanmakta olduğu harabiye müteallik söz söyleyen erbabı-hamiyetten bazısını, mevkiinin bahşeylediği salâhiyette ve bazısını da Cemiyet Heyet-i Merkeziye Riyaseti unvan-ı mefahiriyle tehdit etmekten asla çekinmeyen Mumaileyh, vazife-i asliyesini ve umur-u maarifi kat'iyen ihmal ederek ve yüzüstü bırakarak muallim ve hatta muallimleri bile haraca bağlamış ve hiçbir muallim ve muallimenin azil ve tayin ve tebdili hususlarında hediye-i münâsebetsiz ve rüşvetsiz iş görmemiştir.

Başına topladığı, Hacı Kaya ve Pulotlu Halil ismindeki sergerdeler ile gerek tehcir mesailinde ve gerek hükûmet-i askeriye zamanında bazı efradın terhis ve tecili hususatında çevirmediği hileler kalmamış ve bu suret-i merdûde ve makduhada, binlerce servet iddihar eylemiştir (biriktimiştir). Eşya üzerindeki terakkiifiat, malûmu samileridir. Bizler ve bir kısım memurin-i mağdure, gazın kıyyesini dört beş yüz kuruşa ve içyağı mumunun kıyyesini de üç dört yüz kuruşa alarak geceleri güç hâl ile hanelerimizi tenvir edebildiğimiz halde, mumaileyh buradaki ... Mektep ve ...

sinden aşırdığı yüzlerce binlerce kıyye gazla ispermeçet mumlarını hizmetçisi vasıtası ile çarşıda, pazarda sattırdığı gibi, tenekelerle de gazı, İttihat Cemiyetine ve mensubînine tevzi ve taksim etmiştir. Bundan başka, yine mezkûr mektep ve ... lerden topladığı pek çok kıymetli eşya ve simüzer şamdan ve bazı edevatı kendi hanesine kaldırdığı ve pek çoğunu da ailesiyle beraber Konya'ya gönderdiği, her şahsın malûmudur. Müdafaa-i milliye namına celp edilen kâğıt vesaireden ve alelhusus şeker meselesinden bazı memurların gözlerini boyamak için ancak birkaç kıyye tevzi edildiği gibi mütebakisini de, kâmilen arzu ettiği fiyatla not akça üzerinden kapatarak madeni bir para ile gizliden gizliye furuht etmişti (satmıştı).

İttihat Cemiyeti'ne muhalif bir firkaya mensup veya hiçbir firka ile alâkası olmayan erbab-ı hamiyetten bazısı, zavallı vatanın terakkisine müteallik bir fikri makbul dermeyan etse, mutlaka o hamiyetperver zavallının imha ve ifna-yı hayat ve istikbali hususunda bin türlü tarik-i denaete başvurur. Ve mutlaka o zavallıyı mahv-ı perişan ettirir.

Artık bilmiyoruz ki, mukaddes vatanı mahv-ı izmihlâle sürükleyen ve milyonlarca masum milletin heder olmasına ve birtakım hamiyetperver memurinin hayat-ı müstakbelesini lekeleyen bu gibi eşhas, ne vakte kadar mevkilerini muhafaza edeceklerdir? Bu gibi menfaatperest vatan ve millet hainlerinden hiç bir şey sorulmayacak mı? Bunların bütün yaptıkları fenalık keselerine mi kalacak? Ve hâlâ, bunların hilelerine, hud'alarına (hilelerine) aldanacak mıyız? Hâlâ, bunlara merhamet mi?

Eşraftan Süleyman

Eşraftan Muhiddin

... Eşrafından Hacı Ziya"

İhbarnamelerin hemen hepsini de bu şekil ve mealde böylece mübalağalı isnadatı ihtiva etmekte idi. Fakat en ibrete şayan olan cihet şurasıdır ki, bu ihbarnameleri tertip, tanzim ve imza edenlerin ekserisi; daha düne kadar İttihat ve Terakki ku-

lüplerinin eşiklerini aşındıran tufeylî ve menfaatperestlerden ibâretti. İttihat ve Terakki Cemiyeti Erkânı, şimdi yüz binlerce hain Yehuda karşısında kaldıklarını hissetmişlerdi. Lâkin artık, iş işten geçmişti.

İzzet Paşa hükûmeti büyük bir temkin ve vakar ile hareket ediyor; hemen ekserisi gayz ve gareze müstenid bulunan bu ihbarnamelere, lüzumundan fazla ehemmiyet vermiyordu. Şu esnada hükûmet mevkiinde bîtaraf zevatın bulunması memleket hesabına bir nimet olmuştu. Eğer hislerle hareket eden ve yahut birçok hoşnutsuzlukların intikamına alet olmak zaafını gösteren hükûmet ricali olsaydı, hiç şüphesiz ki, memleket 31 Mart'tan daha korkunç vekayie sahne olurdu.

Aynı zamanda İttihatçılar da harice karşı soğukkanlı davranıyorlar; gerek aleyhlerinde vukua getirilmek istenilen tahrikâta ve gerek bir kısım matbuat tarafından her gün biraz daha şiddetlenen neşriyata sükûnetle mukabelede bulunuyorlardı. Dün, Talât Paşa kabinesinin meddahı iken bugün en bîaman bir muhalif ve münekkidi kesilen kalemler; artık insaf ve itidal hududunu geçmişler; adeta halkı İttihatçılar aleyhine kıyam ettirecek dereceye gelmişlerdi. Şurada, burada bilhassa avam ve mahalle kahvelerinde:

— Vay, mademki iş, bu merkezde imiş, ne duruyoruz? Bu herifleri daha hâlâ ne diye yaşatıyoruz.

Sözleri işitilmeye başlamıştı. İstanbul'un emniyet ve asayişi, adeta korkulacak bir hâl almıştı. Polis Müdüriyeti ve Merkez Kumandanlığı, endişe içinde idi, her an kanlı hâdisata intizar edilmekte idi.

Merkez Kumandanı nihayet, Matbuat Umum Müdürlüğü'ne müracaatla matbuat serbestisinin pek fazla suiistimal edildiğinden şikâyet etmiş:

"Bazı gazete ve mecmualar, hükûmet-i sabıka aleyhinde şiddetli neşriyatta bulunmak suretiyle Ezhan-ı Umumiye'nin tahdişini mucip oluyorlar. Memleketin geçirmekte olduğu

şu buhranlı ve müşkül dakikalarda matbuatın vazifesi, halkı sükûn ve itidale dâvet etmek, Nâsıhane neşriyat ile mümkün mertebe umumi endişe ve heyecanı teskin eylemektir. Bu, bir hamiyet ve vatanperverlik borcudur. Hâlbuki bugünkü neşriyattan, vahim neticeler zuhur edebilir. Bu gibi neşriyata netice verilmesi ve halk arasında tahrikâtı mucip mütalaalar beyanından tevakki edilmesi zımnında lâzım gelenlere tebligat icra edilmesi"ni rica eylemişti.

Tabiidir ki, ağırbaşlı gazeteciler de bu vaziyetten memnun değillerdi. Barut fıçısı hâline gelen memleketi eğer bir kıvılcım alevlendirirse, hiç şüphesiz ki, bu felâketin sadmesi *(darbesi),* matbuat erkânını da yakıp kül edecekti. Buna binaen her gazeteden bir mümessil seçilerek bir içtima akdedildi. Cereyan eden müzakere neticesinde, şu maddelerin kabulüne karar verildi:

1- Birkaç güne kadar gazetelerin lisanında görülen şiddet, vatanî heyecan ve endişelerin mahsulü olup matbuat birdenbire yeni ahval ve şerait ve yeni meseleler karşısında kalınca muhitteki cereyanları idâre edecek bir kuvvet halinden çıkmış ve bu cereyanların tesirine az çok tâbi olmuştur. Vatanın bu müşkül dakikalarında her hususta kati bir samimiyetin muhafazası lâzım olduğundan, matbuat bu ciheti halisane itiraf eder.

2- Matbuat erkânı arasında vuku bulan müdavele-i efkâr *(fikir alışverişi)* neticesinde, bu vaziyetin devam edemeyeceğine müttefikan hükmedilmiş ve vatanın bu müşkül dakikalarında dar ve mahdut bir nokta-i nazar takibi caiz olmadığına matbuat erkânının, altı buçuk asırlık bir mevcudiyeti ve kavi bir azm-i hayat ve istiklâli olan millet-i Osmaniye'nin menafi-i daime ve müstakbelesini müdrik olarak faaliyette bulunmalarını icap ettiğine karar vermiştir.

3- Millet-i Osmaniye, esna-yi harpte kuvay-ı maddiyesinin çok fevkinde bir kudret ve faaliyet göstermiş olduğundan bugün acz ve zaaf hissetmesine lüzum yoktur. Karilere acz ve zaaf ilka edebilecek neşriyattan geri durulması hususunda da

matbuat erkânı arasında ittihad-ı efkâr bulunduğu, münakaşa neticesinde tezahür etmiştir.

4- Her gazete, fikir ve içtihadında ve kendi kanaatince memlekette salâhıhâl temini için doğru gördüğü yolda neşriyat icrasında serbest olmakla beraber, milletin mukadderat-ı atiyesini tayin edecek olan bu müşkül dakikalarda, memlekette nifak uyandıracak ve Kuva-yi Milliye'yi inkısama uğratacak şahsiyet gürültülerinden geri durulması lüzumu da müttefiken kabul ve tasdik olunmuştur.

Belli başlı matbuat erkânı tarafından verilen bu karar, memlekette esen boğucu ve korkunç havayı biraz değiştirmişti. Esaslı gazetelerin lisanlarına bir sükût ve itidal gelir gelmez; mevsim modası olarak çıkarılan bir takım varakpareler de *(kâğıt parçaları da),* artık kuvvet ve kıymetlerini kaybetmişlerdi.

***

Kaderin pek garip bir cilvesi eseridir ki, İttihat ve Terakki kabinesi istifa etmeden biraz evvel, - ahval-i harbiye ve askeriyeye alt yazılar müstesna olmak üzere – siyasî yazı ve fikirler üzerinden sansürü kaldırmış. Kabine tebeddül eder etmez de, matbuat âlemi İttihatçılar aleyhine bir tenkit kaynağı hâlini almıştı. Birdenbire bu tenkit tufanı karşısında kalan İzzet Paşa kabinesi vaziyetin vahametini görür görmez, Mebusan Meclisi'ne müracaat ederek bu şedit lisanı tebdil ettirmek ve yahut yeniden sansür vaz' eylemek şıklarını teemmül etmişti. Memlekette idâre-i örfiye câri olduğu için bu da, kabinenin salâhiyeti dâhilinde idi. Fakat Dâhiliye Nazırı Fethi Bey, kabinenin vaziyetini işgâl etmemek için birkaç gün teenni ile hareketi tavsiye etmiş. Bu müddet zarfında da matbuat erkânının – yukarıda arz ettiğimiz vechile– teşebbüs ettikleri içtima neticesinde gazetelerin o şedit lisanı, biraz sükûnet kesbeylemişti.

Şimdi mücadele sahası, başlıca üç sahneye inkısam etmişti. Biri Âyan Meclisi. Diğeri, Meclis-i Mebusan. Üçüncüsü de, İttihat – Terakki muhit ve mahfili idi.

Âyan Meclisi'nde, Ahmed Rıza Bey tam bir diktatör kesilmişti. Bir zamanlar, hayatını vakfettiği ve hatta uğrunda can verdiği İttihat – Terakki Merkez-i Umumîsi'nin, artık can çekişmekte olduğunu gördüğü halde zerre kadar teessür eseri göstermiyor. Âyan Reisliği'nin kudret ve mevkiinden aldığı hızla, bu muhtazır *(can çekişen)* kuvvete son darbeyi bizzat indirmek istiyordu.

İttihat ve Terakki kabinesinin mevkiini terk etmesi, Ahmed Rıza Bey'e kâfi gelmiyordu. İdâre âmirliklerinde, polis ve jandarma kuvvetlerinde, elan İttihatçıların yerleştirdiği zevat bulunduğunu ileri sürüyor; bunlar baki kaldıkça, İzzet Paşa kabinesinin İttihatçılık tesirinden hâli kalamayacağını iddia ediyordu. Hiç şüphesiz ki, İzzet Paşa kabinesi de bunu düşünüyordu. Fakat bir anda bütün devlet devairinde ve bilhassa zabıta şubelerinde yapılacak tebeddülâtın, bütün hükûmet umurunu alt üst edeceğini nazar-ı dikkate alıyor, böyle nâzik ve müşkül bir zamanda bir hercümerce sebebiyet vermemek için teenni ile hareket mecburiyetine katlanıyordu.

Mamafih, İzzet Paşa kabinesi daha iş başına geçtiğinin ertesi günü icap eden tedbirleri almış. Hakkında pek fazla dedikodu olan mühim mevki sahiplerini birer ikişer tebdile başlamıştı. İlk teşebbüs olarak, Levazım Reisi İsmail Hakkı Paşa'ya işten el çektirilmişti. İstanbul Kumandanlığına Ahmed Fevzi Paşa[69], Harbiye Müsteşarlığına Erkânıharp Miralayı İsmet Bey[70], Muhasebat-ı Umumiye Riyasetine Faruk Bey, Polis Müdüriyeti'ne Mehmed Ali bey getirilmiş. Haklarında pek bariz şikâyetlerde bulunan polis erkânından bazıları tebdil edilmişti.

Ne kadar gariptir ki, Âyân Reisi Ahmed Rıza Bey, o esnada müptelâ olduğu rahatsızlıktan ifakat bulup da Sadaret tebriki için Babıâli'ye ilk adımını attığı gün, Levazım Reisi İsmail Hakkı Paşa'ya işten el çektirildiği için Sadrazam İzzet Paşa'yı muaheze eylemişti.

69- Büyük Erkânıharbiye Reisi Mareşal Fevzi Çakmak. Z. Ş.

70- Başbakan General İsmet İnönü. Z. Ş.

İstidraden şunu da arz edelim ki, artık hakkın rAhmed ve mağfiretine kavuşmuş olan bu zat hakkında bugün bile hüsn-ü şahadet eden ve bizzat hiçbir suiistimalde bulunmadığını iddia eden –ağırbaşlı zümreye mensup– bir hayli zevat mevcuttur. Bilhassa teşkilâtçılıktaki kudreti, dört buçuk harp senesinde ordunun iaşe ve nakliyat işlerindeki intizamı– eldeki basit ve mahdut vasıtalarla – idâre etmesi, takdir ile yâd ediliyor. Fakat ne çare ki bu zat, efkârıumumiye karşısında daima ağır ithamlar altında kalmış. Bunları ret ve cerh edecek eser ve delil de bırakmamıştır. Vefatından bir ay evvel beni, - Tepebaşı'ndaki – Bristol Oteli'ne dâvet etmiş; hakkındaki dedikoduların esbabını izah ile bunlara karşı vereceği cevapları not ettirmek istemişti. Fevkalâde mâniler dolayısıyla bu dâvete icabet edemediğime çok müteessifim.

Ahmed Rıza Bey, bir anda yeni kabinenin de hasmıcanı kesilmişti. Mecliste, hususî musahabeler esnasında yeni kabine aleyhinde şiddetli tenkitlerde bulunuyor; bu kabineyi teşkil ederken İzzet Paşa'nın İttihatçılarla gizli bir muvazaada bulunduğunu söylemekten çekinmiyordu. Âyan Meclisi'nde bulunan İttihatçı azalar, Ahmed Rıza Bey'in bu yanlış zan ve zehaplarını tashih etmek için uğraşıyorlar, şiddetli münakaşalarda bulunuyorlardı. Bu mevzu üzerinde cereyan eden sözler, kolayca matbuata aksediyor. Şu esnada fevkalâde hassas olan sinirlere tesir ederek İzzet Paşa kabinesi aleyhinde efkârıumumiyeyi şüphelendirecek neşriyata sebebiyet veriyordu.

Âyan Meclisi'nden taşan bu zihniyet, Mebusan Meclisi'nde de mühim akisler husûle getiriyor; programını okumak için meclise gelecek olan İzzet Paşa kabinesine itimat reyi verilip verilmemesi, şiddetli münakaşalara zemin teşkil ediyordu. Meclis, heyecan içinde idi. Koridorlarda toplanan grupların bitmez tükenmez münakaşalarından içtima salonunda müzakerelere devam edilemez bir hâle gelmişti. Fikirler, bir türlü sükûn ve istikrar bulamuyor; yeni teşekkül eden Fethi Bey'in fırkası bile henüz tereddüt devreleri geçirerek ilk adımını atamıyordu. İlk hız ve hiddetle fırkayı teşkil edenler bile şimdi harekete geçemiyorlar.

— Mademki, İttihat – Terakki grubundan ayrılıyoruz. Bari bir kongre akdettirelim. Orada fikirlerimizi tamamıyla izah edelim. Mesullerden hesap isteyelim. Ondan sonra son sözümüzü söyleyelim, diyorlardı.

Mecliste adetleri on ikiye baliğ olan Rum mebuslar da bir tarafa çekilmişler, kendi aralarında bir içtima akdetmişlerdi. Trabzon Mebusu Kofidi Efendi'nin mezunen Trabzon'da, diğer iki mebusun da Avrupa'da bulunması hasebiyle diğer dokuz Rum mebus tarafından yapılan içtimada uzun uzadıya görüşüldükten sonra, nihayet şu karar verilmişti:

1- Rum mebuslar, İttihat – Terakki Fırkası'ndan ayrılmayacaklar.

2- Programını okumak için meclise gelecek olan kabineye karşı bîtarafane hareket edecekler. Kabineye, itimat ve âdemi itimat reylerine karışmayarak müstenkif *(çekimser)* olduklarını beyan eyleyeceklerdir.

3- İttihat – Terakki Fırkası riyasetine müracaat edecekler. Muhtelif sebeplerle memleketlerinden uzaklaşan Rumların tekrar yerlerine avdeti, bunların emlâk ve emvallerinin iadesi için hükûmete vuku bulacak müracaatta, fırkadan muzaheret isteyeceklerdi.

Rumların bu hareketi, İttihat ve Terakki grubunda büyük bir memnuniyet husûle getirmişti. Çünkü İttihatçılar, gerek İstanbul'da ve gerek bazı vilayetlerde bazı cahil ve muhteris memurlar ile işgüzarlık göstermek isteyen düşüncesiz kâtibimes'ullerin idâresizlikleri yüzünden dilgir olan Rum unsurunun – şu buhranlı günlerde – şiddetli bir muhasamat *(düşmanlık)* göstereceğini zannetmişlerdi.

Meclisteki heyecan, bir iki gün bütün şiddetiyle devam etmiş. Nihayet 1334 senesi Teşrinievvelinin 18'inci Perşembe günü gelmişti. Bugün kabine Meclise gelecek, programını okuyarak itimat reyi talep edecekti. O günkü celsenin pek hararetli geçeceği tahmin edildiği için Meclis koridorlarında ve locala-

rında büyük bir kalabalık görülmekte idi. Lâkin aradan biraz zaman geçer geçmez, riyaset makamında bulunan Halil Bey tarafından yeni Vükelâ Heyeti'nin bugün mühim işlerle meşgul olması hasebiyle, meclise Cumartesi günü gelecekleri tebliğ edildi. Halil Bey'in bu sözleri, Mecliste uğultulu bir müzakere husûle getirdi. Bu arada, Trabzon Mebusu Hafız Mehmed Bey'in sesi yükseldi:

— Efendim! Vaziyet-i siyasiye malûm. Ortada da birçok dedikodular dönüyor. Hükûmet bugün gelsin. Bize izahat versin.

Zapt edilmeyen bir tehevvürle *(öfkeyle)* söylenen bu sözlere Meclis Reisi Halil Bey – malûm olan idâreci tavrı ile:

— Söyledik ya, efendim. Kabine, Cumartesi gün gelecek, cevabını verdi.

Cumartesi günü meclis, biraz daha hararet kesbetmişti. Koridorlarda, İttihatçılar hakkında kabineden birçok şeyler talep edileceği söylenmekte idi. sinirlerin bu kadar gergin ve heyecanlı olmasına rağmen, İttihatçılar büyük bir itidal ve sükûn göstermektelerdi.

Talât Paşa; yüzünden acı hatlar görülmekte, kalbinin elem ve ıstırabı mahzun bakışlarından belirmekte olduğu halde yine nefsini cebrediyor. Hem dostlarına ve hem de artık eski dostluğu birkaç gün zarfında unutanlara karşı neş'eli görünmeye gayret eyliyordu.

Öğleden sonra saat ikide, başta Sadrazam İzzet Paşa olduğu halde vükelâ heyeti gelmişlerdi. Şu anda meclis salonunda üzüntülü bir hava esmekte, birçok hâdisatın zuhuruna ihtimal verilmekte idi. Vakıa, mecliste daha henüz ekseriyetini muhafaza eden İttihat ve Terakki Fırkası umumi bir içtima akdetmiş, yeni kabineye itimat reyi itasına karar vermişti. Fakat buna rağmen, İzzet Paşa kabinesinin mühim bir muhalefet karşısında kalacağı, Âyan Reisi Ahmed Rıza Bey'den ilham alan bazı azalar tarafından yeni kabine ile İttihatçılar arasında bir muvazaa olduğuna dair nutuklar irâd olunacağı iddia edilmekte idi.

Tam saat iki buçukta, Meclis Reisi Halil Bey'in:

— Buyurunuz, Paşa Hazretleri, demesi üzerine, İzzet Paşa kürsüye gelmiş, ağır ve metin sesi, salonda aksetmişti.

İzzet Paşa'nın okuduğu kabine programı şimdiye kadar umumi bir formül hâline gelen program suretlerinden büsbütün başka bir hususiyete mâlikti. Her kabine reisinin bir klişe hâlinde tekrar ettiği bahisler yerine, "Dâhilî ve haricî teşevvüşlerin *(karışıklıkların)* izalesi – ahval-i harbiye dolayısıyla muhtelif yerlere tehcir edilen unsurların yerlerine iadesi – idarî ve askerî kararlarla mahkûm ve nefyedilenler hakkında aff-ı umumî ilânı – harici sulh, dahili siyâsette, hak ve adâlet düsturlarının tatbiki – Arap vilâyetlerinin, makam-ı hilafet ve saltanata rabıtaları mahfuz kalmak şartıyla, amâl ve metalibi milliyelerine muvafık şekilde muhtariyete nailiyetleri" gibi, şimdiye kadar Osmanlı Meclis-i Mebusan'ında aksetmemiş meselelerden ibâretti. Ve bütün bu meseleler, sabık kabinenin ve İttihat – Terakki siyâsetinin hatalarını tamir mahiyetinde olduğu için, adeta o siyâseti bir nevi tenkit hissi vermekte idi.

Salonda esen hava, derhal değişivermişti. İçtihatlarına sadık kalan İttihatçılar, bütün bu başlıklar altında söylenen sözlere pervasızlıklarını gösteren bir sükûnetle mukabele etmişlerdi. İttihat ve Terakkiden fikren ayrılanlarla muhalifler ise, İttihatçılarla yeni kabine arasında tahmin ettikleri muvazaanın kuru bir zandan ibâret olduğunu anlayıvermişlerdi.

İlk söz alan hatip, Karesi Mebusu Hüseyin Kadri Bey'di. Hüseyin Kadri Bey kürsüye gelmiş. Hulâsaten:

— Bazı arkadaşlarla birleştik. İttihat ve Terakki Fırkası'ndan ayrılmak mecburiyeti hissettik. Yeni bir fırka teşkil eyledik. Vakıa henüz fırkamızın programı ikmal edilmemiştir. Fakat programımızın esası, Sadrazam paşa hazretlerinin okudukları kabine programıyla hemen her noktada birleşmektedir. Kabinenin, bilhassa derhal müzakerat-ı sulhiyeye teşebbüs etmesi, takdire şayan bir harekettir. Bu itibarla kabineye itimat reyi verilmesini teklif ederim, dedi.

Hüseyin Kadri Bey, Fethi Bey'in grubuna mensup idi. Fethi Bey'in Dâhiliye Nazırı bulunduğu bir kabineye, bütün arkadaşları – daha doğrusu, henüz teşekkül etmek üzere bulunan Hürriyetperveran Fırkası – namına itimat beyan etmesi tabii addedilmişti. Sözlerinin bir münakaşa zemini teşkil edecek mahiyette olmaması da, bu grubun ağırbaşlı hareket etmeye karar verdiklerini hissettirmekte idi. Fakat Ertuğrul Mebusu Şemseddin Bey'in kürsüye gelmesi, vaziyeti değiştirmişti. Şemseddin Bey, vaziyeti uzun uzadıya izah ettikten sonra:

— Dört seneden beri masum halk, kahırlar altında ezildi. Birçok tahkirata maruz kaldı. Bunları yapan fertler hakkında kanunun gösterdiği cezalar derhal tatbik edilmeli. Edilmeli ki, biz de istikbale emniyetle bakalım, dedi.

Şemseddin Bey'in bu beyanatı, iki başlı tehdit mahiyetinde idi. Bu tehdidin bir başı, İttihat – Terakki erkânına; diğer başı da, İzzet Paşa kabinesine temas etmekte idi. Açık ve sarih bir mana ile:

— Eğer Kabine, İttihatçıları tecziyeye teşebbüs etmeyecekse, itimat reyi vermeyelim, demek istemişti.

Şemseddin Bey'den sonra geriye gelen Trabzon Mebusu Hafız Ahmed Efendi ise, beyanatı ile bütün meclisi hayretlere gark etmişti. Bir zamanlar İttihat ve Terakkinin en hararetli efradından olan bu zat, Şemseddin Bey gibi, kelime oyunlarına da ehemmiyet vermemiş. Asabiyetinden birbirine karışan kelimeler ve cümlelerle şu sözleri söylemişti:

— Dört seneden beri yapılan mezalim, Türk milletinin üzerine kalmıştır. Hükûmet demeli ki: "Bu mezalimi icra edenler hakkında takibatta bulunacağım." Ben diyorum ki: Bu cinayet faillerinin, şehir içerisinde otomobillerle gezmesine, artık bu millet tahammül edemiyor. Bu hallere karşılık dört sene, biz de sükût ettik. Haa.

Öz İttihatçıların, bir kitle halinde bulundukları cenahtan işitilen ufak tefek itirazî sözleriyle, localardan duyulan hayret

nidaları arasında; İstanbul Mebusu Yağcı Şefik Bey'in şu garip ifâdesi yükselmişti:

— Biz sükût etmedik, Ahmed Efendi. Biz, vaziyeti siyasiyemizi düşündük. Zira bizim vaziyetimiz; Yunanistan'a da, Bulgaristan'a da benzemez. Onlar yıkılırsa, yine düzelirler. Çünkü onların hâmisi var.

Bu sözlere karşı, şu velveleli ses aksetmişti:

— Bizim de, Allah'ımız var.

Ahmed Efendi, henüz beyanatını bitirmemişti. Aynı mütehevvir ifâde ile sözüne devam etmişti:

— Asker ile hükûmet arasındaki nifaktan istifade edilerek bu haller ika edildi. Memleketimizde, hür yaşamak istediğimiz halde, bizi ecnebi boyunduruğu altına sokmak isteyen adamlar var. İşte, bu korku ile titredik. Ve harp içerisinde memleket dâhilinde bir mesele çıkarmayalım, dedik. Fakat her sırası geldikçe bu adamlara söyledik. Şimdi bir şey diyemeyiz.

Burada, Hafız Ahmed Efendi geniş bir nefes almış, evvelâ kabine erkânına, sonra da İttihatçıların bulunduğu tarafa bakmış. Artık varlıkları büsbütün sarsılan İttihatçılara, son darbeyi vurmaya hazırlanmıştı. Ahmed Efendi'nin sesi, tekrar yükselmişti:

— Kabine. İnşâallah, akd-ı sulhe muvaffak olur. O vakit bu adamlar hakkında takibat icrasında bir mazeret kalmaz. Bu efalin failleri, mücrim olarak söyleniyor[71]. Bu işlerde alâkadar olmayanlardan mürekkep bir heyete, bunlar tevdi olunmalı. Hakikaten sırf menfaat uğrunda yapılmadık cinayet bırakmayan bu adamları muhakeme etmeliyiz.

Bu sözlere bazı sesler:

— Doğru. Doğru, diye mukabele etmişlerdi.

Nihayet Hafız Ahmed Efendi, son sözünü söylemişti:

71- Hafız Ahmed Efendinin aynen ifadesi. Z. Ş

— Hükûmet demeli ki, millet masumdur. Yoksa kat'iyen bu hükûmete itimat reyi veremem.

İttihatçılar, eski bir dost ağzından çıkan bu acı ittihamlar karşısında bir an sendelemiş ve sarsılmışlardı. Birkaç İttihatçı mebus, cevap vermek için yerlerinden fırlamışsalar da, yanlarındakiler tarafından tekrar oturtulmuşlardı. Salondaki ve localardaki bütün gözler, İttihatçıların üzerine çevrilmişti. Bazı İttihatçıların gözlerinde, iri yaş taneleri belirmişti. Talât Paşa'nın çehresi, sapsarı kesilmişti. Şu anda mecliste esen hava, adeta büyük bir fırtınanın başlangıcını göstermekte idi. Bir tek ölçüsüz söz, şüphesiz ki bu salonu, belki de koca memleketi altüst edebilirdi.

Sadrazam İzzet Paşa, bu acı vaziyeti hissetmiş, diğer muhalif bir hatibin kürsüye gelerek bir hâdiseye sebebiyet vermemesi için, derhal hitabet makamını işgal eylemiş. O ağır ve temkinli ifâdesiyle:

— Bu meseleler, Mahakim-i Adliye ve Divan-ı âli'ye aittir. Hükûmetin umdesi, kanuna riâyet ve örfî muamelâttan mücanebettir *(çekinmedir)*. Biz millete karşı adâleti mutlaka vaat ediyoruz ve bunu da icra edeceğiz. Eminiz ki, bu hükmü verecek hâkimler de adâletten ayrılmayacaklardır. Yalnız, hep beraber nazar-ı dikkate alacağımız bir cihet var. Siz, nasıl dört seneden beri sükût etti iseniz, biz de bugün memleketin vaziyetini nazar-ı dikkate alarak sükût etmeye mecburuz. Gayz-ü adâvet izhar edecek vakitte değil; her zamandan ziyade sükûn ve itidale riayet edilecek zamandayız. Sözlerimize ve hareketlerimize dikkat edelim. Eğer müfrit sözler ve hareketler yüzünden millet birbirine girerse Rusya'ya, Bulgaristan'a döneriz. Onlar müttehid milletler olduklarından, kendilerini toplayabilirler. Fakat biz, anarşiye düşersek, hafazanallah... Binaenaleyh bütün millete, sükûn ve itidal tavsiye ederim, demişti.

İzzet Paşa'nın bu sözlerini, evvelâ sağ cenahta işitilen ve derhal bütün salondaki mebuslara sirâyet eden – şiddetli ve sürekli alkışlar takip etmişti. Bu alkışlar arasında İstanbul Mebusu Haralambidi Efendi, söz istemiş:

— Bugünkü hükûmet, şahs-ı manevileri itibarıyla hangi fırkaya istinad ediyor. Bunu bilmek isteriz, demişti.

Haralambidi Efendi'nin bu mânalı sözlerine karşı:

— Bütün memlekete.

— Meclise.

— Millete.

— Umum millete.

Sesleri yükselmişti. Arkadaşlarıyla verdikleri kararı tatbik etmek için söz söyleyen Haralambidi Efendi, sözüne devam etmişti:

— Kabine, mademki bir fırkaya istinad etmiyor. Şu halde maksatlarının, sadece sulhun akdinden ibâret olduğu anlaşılıyor. Sulhun şeraiti icraiyesinin neden ibâret olduğu herkesçe malûm değil. Mademki böyledir. Mademki itimat reyi istiyorlar. Şimdilik ben istinkâf ediyorum ve takdim ettiğim takririn kıraatini rica eyliyorum, demişti.

Haralambidi Efendi'nin imzasından başka, Rum mebuslardan Yorgiyadis, Dimistoklu Arzuoğlu, Kokidi, Ananyas, Viktor Yanko, Vangel Efendilerin de imzasını ihtiva eden bu takrirde, aynı sözler tekrar edilmişti.

Gerek Haralambidi Efendi'nin sözleri ve gerek okunan takrir, meclisin ruh ve hissiyatı üzerinde hiçbir tesir husûle getirmemişti. Hatta küçük bir fısıltı bile işitilmemişti. Yalnız bütün gözler, kürsüye gelen Abdullah Azmi Bey'e çevrilmişti. Bu zat, şu takriri vermişti:

"Memleketin, saadet ve selâmet-i atiyesini temine matuf olan kabinenin, beyanat-ı vakıasına bilâkaydü şart beyan-ı itimat edilmesini talep ederim."

Ve kürsüde de, aynı sözleri tekrar etmişti. Gerek bu takrir ve gerek bu sözler, yine uzun ve sürekli alkışlarla kabul edilmiş. Yalnız 10 Rum mebusun istinkâfından maada, Mecliste mevcut

olan 131 azadan 121 mebus, tam bir ittifak ile İzzet Paşa kabinesine itimat reyi vermişti.

Bazı elim hâdisata sahne olmak ihtimalinden pek çok korkulan bu tarihî celse de, bu suretle hitama ermiş.

Fakat koridorlarda, İttihatçılar arasında meyus ve müteessir tavırlarla söylenen şu sözler yükselmişti:

— Kabahati kimseye bulmayalım. Arkadaş seçememişiz.

— Acaba. Bu cinayetler yapılırken, bu efendiler nerede idiler?

— Korkularından sükût ettiklerini söylüyorlar ya.

— Pekâlâ, amma. Mebus olurken, şu millet kürsüsünde ettikleri yemini, millete karşı verdikleri sözü unutuyorlar.

— Dostumuzu, düşmanımızı tanıyamamışız. Yazıklar olsun, bize.

— Hayır, yazıklar olsun, değil. Oh olsun, bize...

Evet, Artık, İttihat ve Terakki Cemiyeti, ölüyordu. Yine orada bulunan ve bir zamanlar hem nazırlık ve hem de meclis reisliği mevkiini işgal etmiş olan bir zatın da dediği gibi; bu koca milli müessese, kendi kendini içinden yiyen ve kemiren sinsi kurtların yüzünden ölüyordu. Bu hakperest zat, bu elim vaziyeti şu suretle teşrih ediyor:

— Bizi bu hâle getiren amiller; ne muhaliflerimiz, ne garazkârlarımız ve ne de düşmanlarımızdır. Bizzat sinemizde yetiştirdiğimiz ve beslediğimiz kör yılanlardır. Birtakım imanı zayıf, sözüne, şerefine, namusuna itimat edilmez adamları içimize aldık. Onlara aldandık. Lütuflara, ihsanlara, imtiyazlara gark ettik. Vadettikleri fedakârlıklara kanıverdik. Onları en mühim mevki ve makamlara geçirdik. Devletin en ehemmiyetli kuvvetlerini ellerine teslim eyledik. Hüsnüniyetle gayemizi takip edeceklerini, öldüğümüz yerde bizimle ölecekleri, kaldığımız yerde de bizimle kalacaklarını zannettik. Fakat işin alt ucu pot gelip de bu hâle düşer düşmez bizi terk ettiler. Şimdi

de aleyhimize döndüler. Biz, bu korkaklara, bu döneklere kurban gidiyoruz, diyordu.

Ve acı hakikat de, bunu gösteriyordu. Artık, ihtisar hâline gelen İttihat ve Terakki Cemiyeti, filhakika muhaliflerinin, muhtelif sebeplerle hükûmetten dil-gir olan Arnavutların, Rumların Ermenilerin, Arapların ve hatta Cemiyetin en candan düşmanı olan Padişah Vahdeddin'in bile kuvvet ve hücumlarıyla değil. Bizzat sinesinde yetiştirip yaşattığı, ikbal ve servet şahikalarına çıkardığı bir zümrenin ihânetine kurban olup gidiyordu.

Daha dün, ciğerlerinin ve seslerinin var kuvvetiyle:

— Yaşasın, İttihat ve Terakki, diye bağıranlar, kulüp kapılarından geçen muhaliflere:

— Cemiyetin levhasına yan baktı. Hain-i vatan, diye şaklabanlığı göklere çıkaranlar; bugün Cemiyeti ihata eden felâketten uzak kalmak için geri geri kaçıyorlar, bu tehlikeden kurtulmak için, bir tekme de kendileri vurarak İttihat ve Terakki Cemiyeti'ni uçurumun son noktasına kadar yuvarlamaya çalışıyorlardı.

Cemiyetin tahlif masası önünde, millet kürsüsüne verilen yeminler, derhal unutulu vermişti. Yeminlerinde hânis olan (dönen) bu adamlar, kendilerini musaffâ (arınmış) ve müzekkâ (temizlenmiş) göstermek için yalan söylemekten de çekinmiyorlardı. Suiistimal ve cinayetin mülevves çamurları, bugün Cemiyete aleyhtar kesilenlerin suratlarına kadar sıçramamışsa bile, herhalde eteklerini bulaştırmıştı. Harp kazançları ve ihtikâr yüzünden Adliye'ce birçok kimseler hakkında uzun uzadıya tahkikatlara girişilmişti. Hatta şu kirli çamaşırların ortaya dökülüşü şu anda bile, üç mebus ile bir sabık nazır şeker ihtilâsı ve suiistimalinden dolayı mahkeme huzurunda isticvap edilmekte idi. Fakat bu günün hatipleri – bugüne kadar – ne meclis kürsüsünde, ne fırka içtimalarında ve ne de heyet-i merkeziye toplantılarında ağızlarını açıp da bunlar aleyhinde

bir tek söz söylemişler ve bu tahkikatların ne netice verdiğini sorup suâl eylemişti. İttihat ve Terakki Cemiyeti'nin teşekkül ettiği günden beri Cemiyetin şahsiyet-i maneviyesine ve milli esaslara müstenid olan yüksek gayesine sadık kalan. Cemiyetin ruhundan ve manevi camiasından ayrılmayan birtakım zevat vardı ki bunlar, daha senelerce evvel bu günkü tehlikeyi hissetmişler:

1- Askerleri, siyâsetten uzaklaştırınız.

2- Ne idüğü belirsiz birtakım eşhası aramıza sokmayınız.

3- Eşhasa imtiyaz vermekten kaçınınız.

4- Cemiyetin kudret ve nüfuzunu ortaya çıkarmayınız. Onu, ancak Meşrutiyet tehlikeye girdiği zaman irticayı ezecek ilâhî bir kudret olarak saklayınız.

5- Cemiyetin yüzünden menfaat temin etmek isteyenleri derhal ihânetle ittiham ederek, o anda kafalarını koparınız, diye feryat etmişlerdi.

Muhaliflerin gayz ve hiddetle dalgalanan saflarında değil, yine Cemiyetin erkân ve efradı arasında bulunan bu zevat; böylece feryat ederlerken; bu günün hatipleri bunlardan kaçınıyorlar, hak ve hakikati gösteren bu desturlara karşı kulaklarını tıkıyorlar, merhum Tevfik Fikret'in de dediği gibi; "hapır hapır yiyüb, içip şapır şapır yalanıyordu." Bu değirmenin suyunun nereden gelip nereye gittiğini düşünmeyen bu efendiler bir gün olup da bu suyun kesileceğini ve bu değirmen binasının da tepelerine göçüvereceğini zerre kadar düşünmüyorlardı. Bugün, kimin kime, ne söylemeye hakkı vardı? Bütün bu kalaysız tencerelerin dipleri, aynı yerde kararmıştı. Bugün millet ve meclis karşısında acı acı feryat edenler, dün de bulgur krallarının, şeker imparatorlarının, pastırma prenslerinin, yün çorap kontlarının saltanat sürdükleri zevk ve sefahat sahalarında şakır şakır bülbüller gibi ötüyorlar;

— Çok şükür. Türklerden de milyonerler yetiştiğini gördük. Yaşayın, var olun, için, eğlenin. Hakkınızdır, diye, onların zekâ,

dirayet ve maharetlerini alkışlıyorlardı.

Dün hasenattan sayılan şeyler, bugün birdenbire seyyiat sırasına geçivermişti. Fakat bugün bu seyyiatı dizip dökenlerin:

— Memleketi batırdınız, diye feryat edenlerin içinde, -pek mahdut ve malûm zevat müstesna olmak üzere– acaba milletler karşısına ak ve açık alınla kaç kişi çıkarabilecekti?

İkbal ve idbar, bu iki zıt kuvvet, tarih karşısında bir daha çarpışıyor, insan kitlelerini sevk ve idâre etmek işini deruhte edenlere hazin, fakat acı bir ibret levhası hazırlıyordu.

***

İzzet Paşa Kabinesi'nin mecliste müttefikan itimat reyi alması Ahmed Rıza Bey'in üzerinde pek menfi bir tesir husûle getirmişti. Hatta bu tesir ile ertesi gün veliaht Mecid Efendi'ye gitmiş:

— Cavit Bey, Hayri Efendi, Fethi Bey, Rauf Bey gibi kıpkızıl İttihatçıların nazır bulunduğu bir kabine ile Zat-ı şahanenin nasıl çalışabileceğine hayret ediyorum. Her nedense kendileri daha hâlâ bu adamlardan çekiniyorlar. Onları memlekette el'an bir mevkii ve kuvvet sahibi zannediyorlar. Hâlbuki artık İttihat ve Terakki kuvveti millet nazarında kâmilen sukût etmiştir. Böyle bir kabineyi tasdik buyururlarsa, İttihat ve Terakki'yi yeniden bizzat canlandırmış olacaklardır. Bendeniz bu hususta nezd-i şahanede teşebbüse girişeceğim. Bu nazırların azlini isteyeceğim. Zat-i fahîmaneleri de, millet ve memleketin siyasiyat-ı âliyesile alâkadarsınız. Sizden de bu bapta muavenet buyurmanızı istirham ederim, demişti.

Ve Vahdeddin nezdinde de bu teşebbüste gecikmemişti. Fakat Vahdeddin, Ahmed Rıza Bey'in bütün söylediklerini dinledikten sonra, kısaca cevap vermiş:

— Evet, amma. Biraz daha beklemek lâzım, demişti. Acaba Vahdeddin'in beklediği ne idi? Hususî bir kuvvet teşkil ederek İttihat ve Terakki erkânını birdenbire bastırmak ve – bazı

saray erkânının telkin ettikleri vechile – Galata Köprüsü'nün fener direklerine baştanbaşa astırmak mı? Yoksa el altından bir ihtilâl çıkartarak onları kendi muhasım ve müntakimlerine boğdurmak ve şahsını da tarihin mesuliyet ve muahezesinden kurtarmak mı?

Veyahut saltanat makamında biraz daha canlanmak, kuvvet bulmak ve sonra da Millet meclisinin kapısına gelip iki elini boru gibi ağzına koyarak:

— Efendiler! Paydos, diye bağırmak mı?

Vahdeddin'in bütün bu tasavvurlarını, herkesten evvel İzzet Paşa kabinesi hissetmişti. Hiç şüphesiz ki, bu tasavvurlardan her hangi biri, Herhangi bir şekilde tatbik sahasına konulursa; o zaman yalnız İttihat ve Terakki Cemiyeti artık temelinden kağşamış olan bu köhne Osmanlı saltanatı binasının da bir anda göçüvereceği, her türlü şek ve şüpheden azade idi. Hele – her ne mahiyette olursa olsun– bir kısım vatandaşların; payitaht kapılarını bekleyen düşmanlara teslim edilmek ihtimali, tüyleri ürpertmekte idi. Bu meselede fecaati artıran bir nokta varsa, Vahdeddin ile Ahmed Rıza Bey'in Cemiyete karşı olan görüş ve düşüncelerinin birleşmesi idi. Eğer Ahmed Rıza Bey, Vahdeddin'den uzak yaşayan bir İttihatçı düşmanı olsaydı, hiç şüphesiz ki ayrı bir gözle görülecek. Her hareketi, şahsî içtihadına atfedilecekti.

Ahmed Rıza Bey, Âyan Meclisi'nde irâd ettiği nutkunda, Vahdeddin'e pek yüksek bir paye ve mevki vermişti. Hatta bu sözlerle Meşrutiyet düşüncelerinin bir hükümdara izafe edebileceği kudret ve evsafın hududunu bir hayli geçmişti. O Vahdeddin ki, Abdülhamid devrinde mutlakıyetin en acı idâre tarzını kendi hanedanı efradına kadar teşmile sebebiyet vermiş. 10 Temmuz 1324 tarihinden itibaren de Meşrutiyet idâresine karşı en koyu bir kin beslemişti. 31 Mart vakasında cahil Türk evlâtlarının masum cesetleri al kanlar içinde sokaklar ortasında yatarken bu cinayetin – fiilen değilse bile, fer'an ve fikren şeriki olanları Çengelköyü'nün tepesindeki köşkünde gizlemişti.

Küçük bir zabıta kuvvetiyle o köşkü basan ve bu fikir canilerini oradan çıkaran zevat arasında hatırlayabildiğimiz Sûdi Bey henüz sağ ve afiyettedir. Mahmud Şevket Paşa cinayetinin en mühim erkânından olan Damat Salih Paşa meselesinde Vahdeddin'in oynamak istediği rol ise inkâr kabul etmez bir hakikattir. Bu hakikatler meydanda iken Vahdeddin gibi – yalnız İttihat ve Terakki Cemiyeti ve erkânının düşman değil – kıpkızıl bir meşrutiyet aleyhtarı ile Ahmed Rıza Bey'in aynı muvazi hat üzerinde yürümesi eski dostlarına hayret veriyor; zaten biraz safça olan bu zatın Vahdeddin tarafından tamamıyla iğfal edilmiş olduğuna hükmediliyordu.

Şu halde... Yapılacak bir şey vardı. O da, Ahmed Rıza Bey'i ikaz etmek. İşte bu maksatla Dahiliye Nazırı Fethi ve Bahriye Nazırı Rauf Bey'ler geç vakit kalkmışlar. Ahmed Rıza Bey'in –aynı zamanda ikametgâh ittihaz ettiği– Âyan Dairesi'ne gitmişler. Bir mülâkat icra eylemişlerdi. Bu mülâkatın teferruatından sarfınazar edilirse, başlıca ana hatlarını şu iki fikir teşkil ediyordu:Fethi ve Rauf Bey'lerin fikirleri ve hitapları:

— Ahmed Rıza Bey! Siz, bazı mütalâa ve hareketlerinizle adeta Vahdeddin'in işlerinde bir vasıta olmak hissini veriyorsunuz. Hâlbuki Avrupa'da senelerce Meşrutiyet için çalışmış. Sultanların keyfi idârelerine nihayet vermek için ilk cidal bayrağını açmış bir zatsınız. Muhakkak olan bir şey varsa, o da Vahdeddin sinsi bir Meşrutiyet düşmanıdır. Yegâne gayesi, Meşrutiyeti yıkmaktır. Sizin aldığınız vaziyet, adeta bu adamın tasavvur ve hareketlerini teshil ve temin ediyor. Kanun-u Esasî, ayaklar altında çiğneniyor, usulen teşekkül etmiş olan ve Meclis-i Mebusan'dan da tam bir ittifak ile itimat reyi alan bir kabinenin azalarına padişahın müdahale etmesini ve yahut ettirilmek istenilmesini ne kadar doğru buluyorsunuz?

Ahmed Rıza Bey'in hülasaten cevabı:

— Padişahın, böyle bir müdahalesi, doğrudur.

Netice hakkında bu iki zâtın intibaatı:

— Ahmed Rıza Bey'i ikna etmeye imkân yoktur. Vahdeddin tarafından Ahmed Rıza Bey'e, Sadrazamlık vaat olunmuştur.

Hâlbuki bu hüküm, hiç de doğru değildir. Çünkü Vahdeddin, Ahmed Rıza Bey hakkında henüz son kararını vermemişti. Esaslı bir program üzerinde kurnazca yürümek istiyen bu hükümdarın şimdilik fikri; Ahmed Rıza Bey'in halk üzerindeki şahsî nüfuzundan istifade etmek. Onu, bir türlü Âyan Reisi yapmayan ve yaptırmayan İttihat – Terakki Merkez-i Umumîsi'ni, bu müntekim ve inatçı zata ezdirmekti. Sonra? Bakalım; ayine-i devran, ne suret gösterecekti?

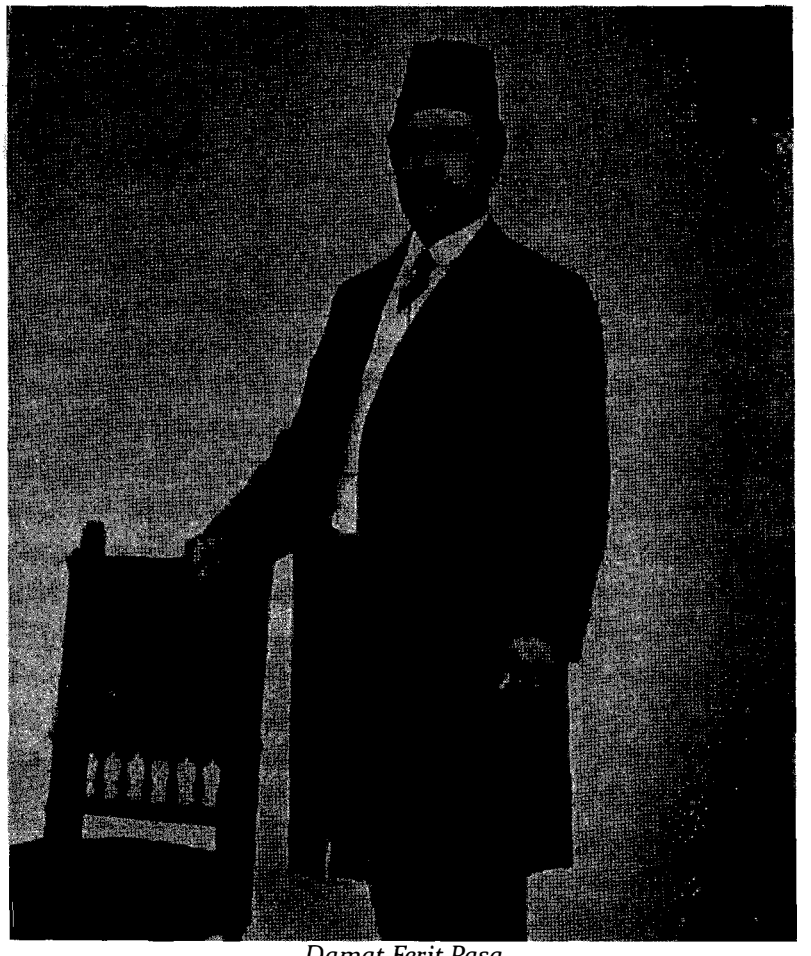

Damat Ferit Paşa

DAMAT FERİD PAŞA'NIN FAALİYETLERİ

Bu vaziyetten cesaret alan muhalifler de harekete gelmişlerdi. Bunların makul ve münevver zümresi, evvelce İttihatçılar tarafından dağıtılan fırkalarını yeniden toplamak tasavvurlarıyla şurada burada içtima ediyorlardı. akılsız ve cahil güruhu ise, en tehlikeli teşebbüslere girişiyorlardı. Fatih, Süleymaniye, Bâyezîd, Ayasofya Medreselerinin karanlık hücrelerinde yine o eski katil silâh bilenmeye başlamış. Buralardan sızan:

— Bu dinsiz, şeriatsız herifler. On seneden beri bizi mahv-ı perişan ettiler. Ocaklarımıza incir diktiler. Bunlar, daha hâlâ ellerini kollarını sallaya sallaya gezecekler mi? Sözleri; mahalle kahvelerinde, cahil ve avam muhitlerinde hiddetli akisler yapmıştı.

Vaziyet, tıpkı 31 Marta takaddüm eden günlere benziyordu.

Ahmed Rıza Bey'in, Damat Ferid Paşa'nın ve bunlara taraftar olanların fikirlerinden ve iddialarından ilham alan bir kısım matbuat:

"Kabinedeki İttihatçı nazırlar değişmelidir ve illâ, bu kabineye, bîtaraf bir kabine nazarıyla bakamayız," diye sütun sütun yazılar yazdıkça, basit ve iptidai ruhlu tabakanın efkâr ve hissiyatı büsbütün bulanıyordu.

Fesat şebekeleri, çarçabuk her tarafa kurulmuştu. Askerlerin siyâset ve ihtilâl işlerine karıştırılmasındaki feci neticeler, en acı tecrübelerle sabit olduğu halde, kara kuvvet yine dilini ve elini kışlalara uzatmıştı. Fakat çok dikkate şayandır ki bu defa fesatçılar, bir tek askerden bile yüz bulamamışlardı. Onun içindir ki, talihlerini gençler arasında tecrübeye başlamışlar, Darülfünun'a başvurmuşlardı. Gençlik, memleketin maruz kaldığı felâketi herkesten daha iyi görüyor ve takdir ediyordu. Buna binaen burada da yapılan propagandalar taraftar temin edememiş, müfsidlerin lehine, hiçbir netice vermemişti.

Akıl, idrak ve mantıkların teşevvüşe uğradığı bugünlerde 23 Teşrinievvel 1334 (29 Ekim 1918) muhalif gazetelerden bazılarının baş makalelerinde ve bazılarının da havadis kısmında mühim bir mesele mevzuu bahis edilmişti. Bu gazetelerin iddiasına göre, İtilâf devletlerine yapılan sulh teklifi, İttihatçılar tarafından kasten geciktirilmiş. Buna sebep de, İttihatçıların Hariciye Nazırı Ahmed Nesimî Bey imiş. Ahmed Nesimi Bey, mensup olduğu kabinenin çekilmeye karar verdiğini görünce, artık Nezaret umurunu tamamıyla ihmal etmeye başlamış ve bu yüzden Amerika Reisicumhuru Wilson cenaplarına arz ve takdim olunan sulh notası iki hafta yollarda dolaşmış, bu yüzden de birçok tüccar ve iş sahipleri azim zararlara uğramış.

Bu yazıları yazanlar, ya hakikati bilmiyorlar veyahut İttihatçıların omuzlarına binen yükü, kasten ağırlaştırmak istiyorlardı. Hakikat, şundan ibâretti. Bulgar Ordusu birdenbire terk-i silâh ettikten, Almanya ve Avusturya'da da Hükûmet aleyhine bazı hareketler baş gösterdikten sonra artık mukavemet imkânının kalmadığını gören Alman ve Avusturyalılar sulh çarelerini araştırmaya teşebbüs etmişler; bu fikirlerinden Babıâli'ye haberdar eylemişlerdi. Bu haberin Babıâli'ye verildiği gün, Alman ve Avusturya hükûmetleri, İsveç ve İsviçre hükûmetleri vasıtasıyla Amerika hükûmetine müracaat etmişler; sulhun akdine tavassutunu istemişlerdi. Babıâli tarafından da aynı günde, Berlin'deki Osmanlı sefareti vasıtasıyla İspanya Osmanlı Sefaretine iki telgraf çekilmiş:

"Müttefikimiz Almanya ve Avusturya hükûmetleri gibi, hükûmetimiz de sulha taliptir. Amerika Reis-i Hükûmeti Wilson'un bu bapta tavassutunu temin etmek için teşebbüsata girişiniz," denilmişti. Fakat o esnada Almanya ve İspanya hükûmetleri arasındaki münâsebât, gergindi. Bu iki telgrafın Berlin'den Madrid'deki Osmanlı sefaretine çekilmesi, bu yüzden teahhür etmişti.

Hakikat bu merkezde iken, muhalif gazetelerin –gerek bilerek ve gerek bilmeyerek– "İttihatçılar, sulhu kasten tehir ettiler" tarzındaki neşriyatı İttihatçı düşmanlarının eline keskin bir silâh vermişti. Bu sefer derhal cephelerini değiştirmişler, başka bir yoldan hücuma geçmişlerdi. Bir taşla iki kuş vuracaklardı. Sultanahmed Meydanı'nda bir miting yapacaklar, halkı başlarına toplayacaklar, orada; senelerden beri sulha müştak olan halkı heyecanlı nutuklarla coşturduktan sonra:

"Ey Ümmet-i Muhammed. Ne duruyorsunuz? Vurun, Kırın, Dökün," diye, cahil güruhunu İttihatçıların üzerine saldırtacaklar, bütün İttihat ve Terakki müesseselerinin camlarını ve çerçevelerini kırdırıp parçalatacaklar, sonra, Babıâli'ye giderek kabine heyetini oradan kovacaklar, Babıâli'ye hâkim olacaklar. Ve sonra...

Artık sonrası, belli idi, kangren olan yara, kokmuş, kurtlanmış ve deşilmek üzere idi. Fakat acaba bu mütefessih *(çürümüş)* yaranın üstüne kim parmağını basacak ve kim deşebilecekti? Bu da biraz sonra, Âyan Meclisi salonlarında akseden sözlerden, kolayca anlaşılıvermişti.

Bu cinayeti tahakkuk ettirmek teşebbüsüne girişen fesatçılar, derhal şu beyannameyi bastırmışlar, bir gece bütün sokaklara attırmışlar ve cami kapılarıyla köşe başlarına yapıştırmışlardı.

-Aynen ve Harfiyen-

"Ey zabitan! Eğer namusun, hamiyetin varsa, hiçbir şeyden korkma. Allah ve Peygamber aşkına ölmek üzere bulunan şu biçare milletin, kuvvetinle imdadına koş. Hevesat-ı iblisane ve

caniyaneleri yüzünden sulhumuzu akamete uğratanlara, bağıra bağıra, zorla sulhu kabul ettir. Korkma, bütün millet-i İslâmiye seninle beraberdir. Artık zafer ümidi kalmamıştır. Her gün yüzlerce kardeş, bir iki namussuzun keyfine, yerlere seriliyor.

Şimdiye kadar ölen kardeşlerine... A. M."

Softa lisanı ve medrese imlâsıyla yazılmış olan bu feci cinayet vesikaları, zabıta tarafından çarçabuk toplanmıştı. Böyle olmakla beraber, İstanbul'un bir ihtilâl tehdidi karşısında bulunduğu derhal her tarafa yayılmış, ticaret ve piyasa muhitlerinde pek fenâ akisler yapmıştı. O gün birdenbire piyasada bir panik başlamıştı. Birkaç saat zarfında bütün eşya fiyatları, yüzde 25 – 30 derecesinde düşerek birçok tüccar ve mal sahipleri, büyük ziyânlara ve acı felâketlere uğramışlardı.

Fesatçıların neşrettikleri bu beyannamelerde yine askeri ve zabitanı böyle isyanlara ve ihtilâllere sürüklemek istemeleri, hiç şüphesiz ki, pek büyük bir cinayetti. Hele beyannamedeki "Sulhumuzu akamete uğratanlara, bağıra bağıra, zorla sulhu kabul ettir." demeleri, fevkalâde calib-i dikkatti. Sulhu akamete uğratanlar, kimlerdi? Eğer bundan maksat İttihatçılar ise, onlar çoktan Hükûmet umurundan el çekmişler, Cemiyeti tehdit eden tefrika felâketi karşısında, kendi dertlerine düşmüşlerdi. Yok, eğer bu sözlerle yeni kabine kastediliyorsa; halkı, yeni vükelâ heyeti aleyhine kışkırtmak için bu, pek sefilâne bir manevra idi. Çünkü yeni kabine iktidar mevkiine geldiği dakikadan itibaren resmî ve hususî müracaatlarla sulh ve mütareke teşebbüsâtına girişmişti. Bu teşebbüslerin safahatı da her gün intişar eden gazetelerin sütunlarında görülmekte idi. Bu sarih delil de gösteriyordu ki: Maksat, İstanbul'u altüst etmek, hoş görünmeyenleri halka tepeletmek. Belki de, 31 Mart'ta olduğu gibi yine meydanı, bir maktele döndürmekti.

Hükûmet, günlerden beri bu fesat ocaklarını tarassut ediyor: hazırlanan haileyi biliyordu. Fakat iki düşünce karşısında kalarak fevkalâde temkin ve teenni ile hareket etmek mecburiyeti hissediliyordu. Birincisi; bu fesat amilleri arasında derhal

bir tevkifat yapılacak olursa, memlekette bir isyan hazırlandığı açıktan açığa ve resmen âleme ilân edilmiş olacak. Bu da, payitaht kapılarında bekleyen düşmanların bu fırsattan istifade ederek bir an evvel İstanbul'u işgal etmeleriyle netice bulacaktı. İkincisi; hükûmetin elinde, -bir kısmı muhaliflere tevcih etmiş olan zabıta kuvvetinden maada – güvenebilecek hiçbir kuvvet mevcut değildi.

O günlerde İstanbul'da bulunan askerî kuvvetler, ancak Bahriye Silâhendaz taburlarıyla müteferrik ve silâhsız birtakım perakende kıt'alardan ibâretti. İstanbul'un hemen her zümresinin, her unsurunun muhtelif hisler ve cereyanlarla kaynaştığı şu günlerde, bulunan bu muzır fikirleri eldeki bu zayıf kuvvetlerle tasfiyeye kalkışmak, her türlü imkân ve ihtimalinin haricinde idi.

Bahusus karşı yakanın; malûm olan kaynaklarından, çok mühim bir dedikodu da tereşşüh etmekte idi. verilen haberlere göre, Bizans İmparatorluğu'nu ihya etmek fikrine düşen bir takım zayıf fikirliler, Ayasofya Camisi'ne hücum edecekler, bu köhne mabedi ele geçirecekler, kubbesine Bizans bayrağı dikeceklerdi.

Bu müşkülât karşısında kalan hükûmet, büyük bir sükûnet ve soğukkanlılıkla harekete ve bütün müfsidane emellerin önüne ancak setler çekmek suretiyle geçmeye karar vermişti. Nitekim yukarıda aynen naklettiğimiz beyannamelerin intişarından sonra sessizce bir iki kişi tevkif edilmiş ve halk tarafından yapılacak her türlü içtimaın memnuiyeti, şayet hükûmetin emrini dinlemeyenler olursa, bunlara karşı kuvve-i cebriye istimaline zaruret hissedileceği gazetelerin resmî tebligat kısmında halka bildirilmişti.

Dâhiliye Nezaretinin bu tebliği üzerine, Meclis-i Âyan salonunda şu garip feryat yükselmişti:

— Vay efendim. İttihatçılar, kabine üzerindeki tesirlerini gösteriyorlar. Bâ irâde-i seniye hükmü tahaffüf etmiş olan

idâre-i örfiyeyi yeniden teşdit ediyorlar. milletin hakk-ı içtimaı nez edilemez. İsteyenler miting yapabilirler. Hakk-ı kelâmlarını diledikleri gibi sarf ederler. Üç beş vatan haini bundan müteessir olacak diye, Kanun-u Esasî nasıl ayaklar altına alınır?

Bu sözleri söyleyen, Damat Ferid Paşa idi. Hatta bu sözleri söylemekle iktifa etmemiş; aynı zamanda meclise şu takriri de vermişti:

- Aynen –

"Kanun-u Esasî hükmüne muhalif olarak hakk-ı içtimaın ilgasına dair bu defa canib-i hükûmetten ittihaz edilen karar, kuvve-i icraiyenin hak ve salâhiyeti dahilinde ve teskin-i ezhanı mucip bir mahiyette olmadığından, o kararın derhal keenlemyekün (yokluk) hükmünde addedilmesi, menfaat-i devlet ve memleket icabındandır.

Damat Ferid"

Ve hatta Damat Ferid Paşa, bu takriri vermeyi de kâfi görmemiş; kürsüye gelerek Hükûmetin bu hareketini şiddetle tenkit eylemişti. Bu tenkit, alelâde bir fikir beyanından ibâret olsaydı, pek o kadar ehemmiyet verilmezdi. Fakat birkaç günden beri padişah Vahdeddin namına saman altından su yürütmeğe çalışan bu boşboğaz vezir, Âyan kürsüsünde ahmakça söylediği sözlerle farkında olmayarak gizlenen fikri, ortaya döküvermişti.

Damat Ferid Paşa, beyanatı arasında bilhassa –ve aynen– şu sözleri de söylemişti:

— ... Hakk-ı içtimaın ilga edildiği ve emr-i hükûmet hilâfında hareket edenler hakkında şiddetle muamele edileceği bildiriliyor. Payitahtta, câbeca *(yer yer)* asker ve mitralyöz tayin edilerek talebe ve kadın, her kim olursa olsun; üzerine ateş edileceği efvahınasta deveran ediyor. Ukûl-ü selime ashabını dehşet ve hayrette bırakan bu ahval nedir? Gerçi şu zaman-ı vahimde, sokaklarda nümayiş, şüphesiz menafii aliye-i memlekete muvafık olamaz. Fakat kusur ile ceza arasında muhafaza-i nispet,

cem'iyyât-ı medeniyenin daima riâyet ettiği bir harekettir. Kanun-u Esasî ile müeyyed olan hakk-ı içtimaın zaman-ı istimali bazı gençler tarafından takdir edilememesi, onların izale-i hayatını icap edemez. Ve müsellâh olmayan ahali üzerine ateş edilemez. Bu gibi tedabir-i şedide ve facia, bir medeni memlekette kabil-i icra değildir.

Damat Ferid Paşa, bu vadide bir hayli söylendikten sonra teatral bir vaziyette ellerini semaya doğru ref'etmiş. Altın çerçeveli gözlüklerini de tavana dikmiş, sözüne şu surette devam eylemişti:

— Yarab! Bu memlekette idâre-i umuru ele alanlarda daima bu hiss-i hunhari nedir? Hariç ile millet-i ecnebiye ile musalehaya teşebbüse iptidar edilir edilmez, milletin parasıyla alınan tüfek ve kurşun, milletin evlâtları üzerine çevriliyor. Ne hakk-ı salâhiyetle? Bu kuvveti nereden alıyorlar?

Bu sözler, saray hesabına gizlice pişirilen aşa soğuk su katan ve hazırlanan kanlı ihtilâlin önünü almaya çalışan yeni kabineye karşı pek bariz bir şikâyetti. Hâlbuki yeni kabine erkânı ve bilhassa bu mesele ile en çok alâkadar olan Dâhiliye Nazırı Fethi Bey halim selim ve vatandaşlarına karşı fevkalâde rahîm bir zattı. Gerek Fethi Bey ve gerek arkadaşları, hükûmet namına o şiddetli kararı verirlerken, milletin masum evlâtlarına değil tüfek ve mitralyöz çevirmeyi, acı bir söz söylemeyi bile ihtimal ki akıllarından geçirmemişlerdi.

Fakat hükûmetin vakarı, haysiyeti, şerefi payimal edilirse -en medeni memleketlerde olduğu gibi- merhamet damarlarını koparıp bir tarafa atarak, tehlikenin önüne geçmek de, hükûmeti idâre edenlerin pek tabii olarak hakkı idi. Hiç şüphesiz ki Damat Ferid Paşa, bunları bilmez değildi. Fakat onun şimdi hükûmeti tenkit ederek bu kararı geri aldırmak istemesi, ihtilâle hazırlananlara meydanı boş bırakmak ve sonra da:

1- İttihatçıların kökünü kazımak.

2- Kabineyi müşkül vaziyete sokarak istifaya mecbur bırakmak.

3- Daha hâlâ İttihatçılıkta temerrüd edenlere, İttihatçılıktan ayrılmakla beraber yine eski dostluk gayretini güdenlerden mürekkep olan Mebusan Meclisi'ni dağıtmak maksadını istihdaf etmekte idi. Bundan sonra yapılacak iş ise, artık hükûmetin bütün nüfuz ve kudretini, doğrudan doğruya saraya çekmekten ibâretti. Nitekim beyanatına devam eden Ferid Paşa, - aynen - şu sözlerle, bu fikri de açıktan açığa söylemekten çekinmemiş:

— Bu memlekette, intihabat-ı cedide *(yeni seçimler)* icrasıyla âmal ve efkâr taayyün edinceye kadar, hiçbir hükûmet kendini, arzu-yu milletin alet-i icrası addedemez. "Yalnız meşru bir kuvvet kalıyor ki o da, Zat-i şevketsimatı hazret-i padişahinin, idâre-i mülk meselesinde, efkâr ve meslek-i şahaneleridir" demişti.

Damat Ferid Paşa'nın bundan sonra söylediği sözleri nakle lüzum görmüyoruz. Çünkü, uzun uzadıya düşünülerek ve bir hayli müsvedde ve tashihlerden geçirilerek sarayda tanzim ve âyan kürsüsünde kıraat edilen şu beyanatın hülasası nihayet yukarıdaki son cümlenin ihtiva ettiği manadan ibâretti.

Fakat çok dikkate şayandır ki, Ferid Paşa'nın bu beyanatı, gazete sütunlarına akseder etmez, halk arasında büyük bir hoşnutsuzluk baş göstermişti. Hatta birkaç saat zarfında:

"Meşrutiyet, tehlikede..." Sözleri, İstanbul'un gerek münevver ve gerek mutavassıt zümresi arasında mühim bir heyecan husûle getirmişti.

Vahdeddin, halk arasında dolaştırdığı hususi bendegânı vasıtasıyla bu heyecana vâkıf olur olmaz, telâş etmiş: Damat Ferid Paşa'yı saraya celbederek, iyice düşünülememek yüzünden yapılan bu hatayı, derhal tamir etmesini irâde eylemişti. Vakıa, söylediği sözlerden rücu etmek Ferid Paşa'ya bir hayli güç gelecekti. Fakat eğer bu hatayı tamir etmek için kabine biraz oksanmazsa, o zaman parçalanmak ve dağılmak eserleri gösteren İttihat Terakki Cemiyeti derhal kabine ile birleşecek, halkı da:

— Padişah, Meşrutiyeti ilga etmek istiyor. İşte Damat Ferid Paşa'nın sözleri, diye heyecana getirerek saraya hücum ettirecekti.

Ertesi günü, Hükûmet namına Âyan Meclisi'nde hazır bulunan Dâhiliye Nazırı Fethi Bey, Damat Ferid Paşa'nın takriri ve beyanatına uzun uzadıya cevap vermişti. Oldukça sert bir lisan ile verilen bu cevapta Fethi Bey:

— İttihaz ettiğimiz tedabir eğer fazla ise ve bu sebepten tahtie ediliyorsak, bunun tevlid edeceği mesuliyeti tamamen deruhte ediyoruz, demişti.

Dâhiliye Nazırı, bu sözlerinde haklı idi. Çünkü el altından teşvik ve böyle Âyan kürsüsünde himaye gören fesatçılar; artık vapurlarda, tramvaylarda tıpkı tiyatro ve sinema ilânları dağıtır gibi halka beyanname dağıtmak cüretini göstermişlerdi. Bu beyannamelerde ise, Meclis-i Mebusan'ın feshi, hükûmetin ıskatı, sulh-u münferid icrası için halk içtimaa dâvet edilmekte idi.

Fethi Bey bunları izah eder etmez, Damat Ferid Paşa derhal ric'at göstermiş. Üç gün evvelki celâdetkârane beyanatını te'vil ederek:

— Mademki hâl böyledir, ben de Hükûmetle hemfikirim. Esasen benim maksadım, yalnız silâhsız kimselere ateş edilmemesinden ibâretti, demek mecburiyetini hissetmişti.

İttihatçılar, artık başlarına örülmek istenilen çorabın, hangi ellerle idâre edildiğini öğrenmişler. Pürüzlü işlerini bir an evvel hallederek hiç olmazsa Mecliste sarsılan varlıklarına biraz kuvvet vermek ve sonra da Mecliste, esaslı bir müdafaa vazıyetine geçmek istemişlerdi.

Rum Mebusların, İttihat ve Terakki Fırkası'na karşı gösterdikleri sadakat de, fırka erkânına bazı ümitler vermişti.

Eğer fırka programında bazı tadilât icra edilirse, diğer unsurların da bundan memnun olarak fırkaya iltihak edeceğine dair bir kanaat hasıl edilmişti. Bu emniyet ve kanaatle, fırka programında herkese ve bilhassa her unsura cazip gelecek bazı tadilât icrasına karar verilmişti.

İttihat ve Terakki kabinesi, adem-i merkeziyet ve tevsi-i mezuniyet esaslarına müstenid olan Wilson Prensiplerini kabul

ederek sulha talip olduğu için, tasavvur edilen tadilâtta da bu esaslar gözetilecek idi. Bunun için bir encümen teşkil edildi. Bu encümenin tanzim edeceği yeni program, yakında toplanacak olan kongreye verilecekti.

Encümen, bu programın tanzimi ile meşgul olurken, meclisteki fırka mücadeleleri de hararet kesbetmişti. Fethi Bey'in Hürriyetperveran Fırkası; Karesi Mebusu Hüseyin Kadri, Lazistan Mebusu Sûdi, Karesi Mebusu Hoca Galip, Sinop Mebusu Hasan Fehmi, Erzincan Mebusu Halet, Karahisar-ı Şarkî Mebusu Salim Bey'ler başta olmak üzere altmış azayı tecavüz etmişti. Hatta Âyan azasından Seyid Bey'in de bu fırkaya intisap eylediği hakkında kuvvetli bir rivâyet deveran etmekte idi. Meselenin en ziyade dikkate şayan olan ciheti şurasıdır ki, şimdiye kadar Talât Paşa'ya ve onun siyâsetine tamamen merbut ve sadık kalan İsmail Canbolat Bey de, Fethi Bey'in cephesine geçmiş, Hürriyetperveran Fırkası'na girmişti. Canbolat Bey'in Bu hareketi, herkese hayret vermişti. Fakat şunu da ilâve edelim ki, Talât Paşa'nın bu eski ve aziz dostu, Hürriyetperverler arasında birkaç günden fazla kalmaya tahammül edememiş. Fırka programındaki hürriyet-i vicdaniye faslından bazı esaslar hakkında fırka müessisleriyle İtilâf-ı efkâr hasıl olamamasını bahane ederek oradan istifa etmiş. Gene, eski fırkasına rücu eylemişti.

Fethi Bey, artık fırkasının programını tanzim eder etmez, *Minber* isminde bir de mecmua çıkarmaya başlamıştı. Hürriyetperveran Fırkası'nın bu vasıta ile propagandaya girişilmesine, İttihat – Terakki Fırkası lâkayt kalamamıştı. Fırka grubu, Meclis-i Mebusan dairesinde Talât Paşa'nın riyaseti altında toplanmıştı. Talât Paşa; fırka programında tasavvur edilen tadilâttan, fırka dahilinde yapılması düşünülen ıslahattan bahsettikten sonra:

— Teşebbüslerimizde muvaffak olmak için sağlam esaslara istinad etmeye ihtiyacımız var. Arkadaşlardan rica ediyorum. Eğer yeni fırkaya iltihak etmek tasavvurunda olanlar varsa, açıkça söylesinler ve şimdiden serbestçe aramızdan çekilsinler.

Biz de hâlimizi, mevkiimizi bilelim. Ona göre hareket edelim, demişti.

Talât Paşa'nın bu sözlerine, sükût ile mukabele etmişlerdi. Fakat bu içtimadan sonra, vaziyetlerini henüz kat'ileştiremeyen zevat arasında, yine bazı şüpheli sözler cereyan etmişti. Bunlardan bazıları:

— Şimdilik fırkadan ayrılmayalım.

Bazıları da:

— Fırka, şimdiye kadar tesirler altında kaldı Bundan. şikâyet etmemeliyiz. Ve bundan sonra, fırka müzakerelerinde şahsî tesirlerin değil, hürriyet-i vicdanın hakim olmasını istemeliyiz, demişlerdi. Bir kısım mebuslar da:

— Fırkanın zinüfuz erkânı, bu vakte kadar takip ettikleri yanlış yolu terk etmelidirler. Eğer bize bu bapta teminat verirlerse, fırkada kalırız, demişlerdi. Ve bütün bu fikir ve mütalaayı serdedenler, yakında toplanacak olan İttihat – Terakki kongresinde, nokta-i nazarlarını ileri sürerek alacakları cevaplara göre harekete karar vermişlerdi.

Bilâkayd-ü şart İttihat – Terakki'ye sadık kalanlarla Merkez-i Umumî mensupları, bu kaçamaklı fikirlere ve bu müstereddit düşüncelere muttali oldukları zaman kalplerinde çok derin bir acı duymuşlar. Artık partiyi tamamen kaybetmek üzere olduklarını – pek acı bir tecrübe neticesinde – anlamışlardı.

Cemiyetin varlığı sarsıldıkça sarsılıyor ve bütün bu sarsıntılar da, maddi ve manevi kuvveti azaltıyordu. Gerek Talât Paşa ve gerek Merkez-i Umumî ; artık kendi şahsî dostlarından başkalarına nafiz olamıyordu. Sonra, yakında toplanacak olan kongreden, son derecede korkuluyordu. Bu kongrenin İttihat ve Terakki Cemiyeti için bir hayat ve memat meselesi olacağı tahmin ediliyor fakat daha ziyade, Cemiyetin ölümüyle neticeleneceğine hüküm veriliyordu.

TALÂT, ENVER, CEMÂL PAŞALAR

Aynı zamanda bazı hâdisat da, Talât Paşa ile arkadaşları hakkında, ağır ve acı bir tehdit teşkil ediyordu. Başta, harp kabinesinde sadrazamlık etmiş olan – ve şimdi de, Âyan Meclisi'nde aza bulunan – Prens Said Halim Paşa olmak üzere, yine âyan azasından ve aynı kabine nazırlarından Çürüksulu Mahmud Paşa ile İbrahim Bey; harp mes'ulleri hakkında söylenen ağır sözlerden ve mensup oldukları kabineye atfedilen suiistimallerden müteessir oluyorlar, her gün ve hatta her saat, gerek matbuatta ve gerek halkın lisanında hududunu genişleten bu isnattan silkinmek ve sıyrılmak istiyorlardı. Bu zevat, Âyan Meclis-i riyasetine müşterek bir takrir vermeyi ve takrirle, "Kanun-u Esasî'de muayyen olan usule tevfikan bir divan-ı âli teşkil edilerek, zaman-ı memuriyetlerine ait olup bugün birçok dedikodulara sebebiyet veren mesailin tetkik ve tahkiki"ni teklif eylemeyi düşünmüşler. Bu fikirlerini de İbrahim Bey vasıtasıyla Talât Paşa'ya bildirmişlerdi. Talât Paşa, İbrahim Bey'i sekinetle dinlemiş ve sonra;

— Vallahi, ben de bu fikirdeyim. Aleyhimizdeki dedikoduların önünü almak için, bundan başka çare yok. Ancak, bunun da bazı mahzurları var. Mamafih, ben arkadaşlarla bir kere görüşeyim, cevabını vermişti.

Talât Paşa, bu meseleyi derhal arkadaşlarıyla müzakereye girişmişti. Fakat bu fikir, derhal reddedilmişti. Çünkü teşekkül edecek divan-ı âlinin kimlerden mürekkep olacağı belli değildi. Ve bu divanı teşkil edecek zevat kimlerden mürekkep olursa olsun hiç şüphesiz ki, bugün buhran içinde bulunan efkârıumumiyeyi tatmin etmek isteyecekler, yine hiç şüphesizdir ki, muhtelif cereyanların tesirlerine tâbi olarak aleyhlerinde bir hüküm vereceklerdi.

— Şu hâlde?

Şu hâlde, yapılabilecek ancak bir şey vardı. İzzetinefislerine pek fazla merbut olan Said Halim ve Mahmud Paşalarla İbrahim Bey'in, böyle bir takrir vererek Âyan Meclisinden bir karar almalarından evvel, - aleyhlerinde en çok dedikodu cereyan eden – Talât, Enver, Cemal Paşaları bir müddet İstanbul'dan uzaklaştırmak, efkârıumumiye sükûn buluncaya kadar bir yere saklamak.

Talât, Enver, Cemal Paşalar da ayrıca birleşmişler; Merkez-i Umumî'de ortaya atılan bu fikri, kendi aralarında münakaşa etmişlerdi. Vaziyet, tamamen aleyhlerinde idi. Vatandaşlarından hiçbir fenalık görmeseler bile, yakında imza edilerek mütarekeyi müteakıp İstanbul'a gelmeleri muhtemel olan itilâf devletleri mümessilleri tarafından bir takım ağır müdahale ve münâsebetlere maruz kalmaları ihtimal dahilinde idi. Bahusus Paris, Londra, Roma, Washington gibi itilâf devletleri merkezlerinde, harp mes'ullerinin ve harbi beyhude yere uzatarak milyonlarca insanların ölümüne ve felâketine sebebiyet verenlerin muhakeme ve tecziyeleri istenilmekte idi. Şu hâle nazaran bir müddet ortadan kaybolmak fikri, en makul bir hatt-ı hareketti.

Talât, Enver ve Cemal Paşalar, bu fikri kabul ettikten sonra; bu gaybubetin ne şekilde olabileceğini de görüşmüşlerdi. Enver Paşa yanına sadık birkaç arkadaş bularak Istranca Ormanları'na çekilmeye karar vermişti.

Cemal Paşa'da yanına Şerif Ali Haydar Paşa'nın yaveri Yüzbaşı Nureddin Bey ile şifre memurluğu ve emir zabitliğinde iş

görmüş olan Seyfeddin Bey'i alacak, İzmit taraflarında bir köşeye çekilecekti. Talât Paşa ise, iç Anadolu'nun ücra bir köşesine sığınarak sulhun akdini beklemeyi tercih etmişti. Fakat bu kararın verildiği gece, Bulgar Başvekili Radoslavof'un Berlin'e firar ettiği işitilmişti.

Bunu; arkadaşlarından daha evvel haber alan Cemal Paşa, derhal telefonla Enver Paşa'yı aramış, aralarında şu kısa muhavere geçmişti:

Cemal Paşa — Radoslavof'un Berlin'e firarını duydunuz mu?

Enver Paşa — Evet, Yarın, Merkez-i Umumî'ye geliniz. Görüşelim.

— Acaba Talât Paşa'yı da haberdar edelim mi?

— Çok iyi olur

Konuşma, burada kesilmiş, vaziyetten Talât Paşa da haberdar edilmişti. Ertesi gün, Merkez-i Umumî'de birleşecekler; Radoslavof gibi hareket etmenin faydalı olup olmayacağını müzakere edeceklerdi.

Ertesi gün, Cemal Paşa, Boyacı Köyü'ndeki yalısından çıkıp da Merkez-i Umumî'ye gideceği zaman Almanya sefareti ataşenavali geldi. Bu nâzik ve kibar Bavyeralı bahriye zabiti, Cemal Paşa'nın şahsen de dostu idi. Sık sık ve vakitli vakitsiz yalıya gelir, giderdi. Onun için bugünkü ziyâreti de, hiç kimsenin nazar-ı dikkatini celbetmemişti.

Halbuki ataşenaval Binbaşı Human, bugün Cemal Paşa'ya pek mühim bir iş için gelmişti. Nitekim paşa ile yalnız kalır kalmaz, derhal bu gelişindeki maksadı izah etti. Aralarında şu konuşma geçti:

Human — Ekselâns! Radoslavof'un Berlin'e firarından haberdar oldunuz değil mi?

Cemal Paşa — Evet. Akşam öyle bir söz işittik. Galiba, akşam gazeteleri de yazmış. Bilmem doğru mu?

— Evet, Ekselâns, doğru. Esasen Bulgaristan'ın bugünkü vaziyeti nazar-ı dikkate alınacak olursa, zavallı Radoslavof için yapılacak bundan başka bir hareket yoktu. Şüphesiz ki, bu talihsiz başvekil memleketinde kalsaydı, iyi bir netice ile karşılaşmayacaktı. Korkuyorum ki, gerek zatıâliniz ve gerek kabine arkadaşlarınız da aynı zaruret karşısında kalacaksınız. Sizi seven bir dost sıfatıyla sormama müsaade buyurunuz; acaba bu cihetleri nazar-ı dikkate aldınız ve bazı şeyler düşündünüz mü?

Gayet zeki olan, Cemal Paşa, Ateşenaval Binbaşı Human'ın bu suâli büyük bir hüsnüniyetle sorduğuna emin olmakla beraber, birkaç saniye tereddüt devresi geçirdi. Bu müddet zarfında da kalbinde acı bir elem ve ıstırap hissetti. Ve sonra, teessürden kuruyan dudakları titreyerek yavaş bir sesle cevap verdi:

—Henüz kat'i bir düşünce ve teşebbüsümüz yok. Fakat sulh, akdedilinceye kadar şöylece bir köşeye çekilmenin fenâ olmayacağını zannediyoruz.

—Bu, kat'iyen lâzımdır Ekselans. Aldığımız haberlere bakılırsa, barometre gittikçe fırtınaya doğru düşüyor. Bu fırtınanın bir kasırga hâline gelmesi ve sizi pek müşkül vaziyetlere sürüklemesi muhtemel. Onun için samimi bir dost sıfatıyla, size tavsiye edeceğim. Radoslavof'u takip ediniz.

— Nasıl? Ne suretle?

— Odesa'da zapt ettiğimiz torpidolardan biri geldi, İstinye önünde demirledi. Artık vaziyeti hitam bulan bizim karargâh heyetimizi alıp Odesa'ya götürecek. Siz de bu torpido ile evvelâ Odesa'ya gider, oradan da doğruca Berlin'e geçersiniz. Almanya hükûmetinin, size karşı misafirperverlikte kusur etmeyeceğine emin olmanız lâzım gelir.

Cemal Paşa, bu nazikâne ve insaniyetkârane teklifine karşı teşekkür etmiş:

— Bir kere de arkadaşlarla görüşeyim. Bakalım, onlar ne diyecekler? Eğer bu cihete karar verilirse, bu âlicenabane yardı-

mınızdan maalmemnuniye istifade ederiz, demişti.

Cemal Paşa'nın Boyacı Köyü'ndeki yalısında Ateşenaval Binbaşı Human tarafından bu teklif vukua gelirken, Karargâh-ı Umumî Erkânıharbiye Reisi Fon Raduvalt Paşa da Enver Paşa'nın Kuruçeşme'deki yalısına gelmiş, o da Enver Paşa'ya aynı teklifi icra eylemişti.

Enver Paşa ile Talât Paşa, öğleye doğru – Düyun-u Umumiye binasının karşısında, bugün *Cumhuriyet* gazetesi İdârehanesi olan Merkez-i Umumî'ye gelmişler. Cemal Paşa'ya gelince; misafiri gittikten sonra yanına sabık Şifre Kâtibi Manastırlı Seyfeddin Bey'i almış, otomobile binmiş, Merkez-i Umumî'ye doğru hareket etmiş. Galata'yı, Köprüyü, Bahçekapı'yı gayet tabii ve arızasız bir şekilde geçmişlerdi. Fakat Babıâli Yokuşu'nu çıkmaya başlar başlamaz, Meserret Oteli'nden yukarı doğru, büyük bir kalabalığa tesadüf etmişlerdi. Birdenbire herkesin gözleri Cemal Paşa'nın bulunduğu kırmızı otomobile çevrilmişti. Bu otomobil, Bahriye Nezareti makamına mahsup olup, yeni Bahriye Nazırı Rauf Bey tarafından bir hürmet ve nezaket eseri olmak üzere muvakkaten Cemal Paşa'nın emrine terkedilmişti.

Cemal Paşa, bütün nazarların otomobile çevrilmesini görür görmez, sapsarı kesilmiş, adeta korkunç bir vak'a ile karşılaşmış gibi bir buhran eseri göstermişti. Yanında oturan Seyfeddin Bey de aynı suretle kalben bir ürküntü hissetmişti.

Cemal Paşa; Babıâli kaldırımlarını dolduran kalabalığı, ya bir ihtilâle ve yahut da İttihatçılar aleyhinde bir nümayişe atfetmiş, ağır bir hakarete uğramak endişesiyle titremişti. Hâlbuki halk, Babıâli önünde icra edilen bir merasimden avdet etmektelerdi. Nitekim Cemal Paşa'nın muhteşem otomobili, azametli horultularla yokuşu çıkarken halk sadece bu eski debdebeli nazırı boş nazarlarla takip etmiş. Hiç kimse ona karşı mütecavizane bir hareket ve muamele göstermemişti.

Takip ettikleri siyâset ve idâre sistemi dolayısıyla harbin son

senelerinde birbirlerinden fikren ayrılan Talât, Enver, Cemal Paşalar; nihayet felâket karşısında birleşmişlerdi. Merkez-i Umumî'de bir köşeye çekilerek Almanların teklifini uzun uzadıya müzakere etmişler, Berlin'e gitmeye karar vermişlerdi.

Fakat bu kararlarını, ne suretle tatbik edeceklerdi? Hükûmete müracaat ederek birer pasaport isteseler, hiç şüphesiz ki, bu talepleri birer bahane ile reddedilecekti. Hiç kimseye bir şey söylemeden savuşup giderlerse de, kendilerine isnat edilen bütün cürümleri, bizzat kabul etmiş bir mevkie düşeceklerdi. Bu mülâhazalardan sonra, Enver Paşa'ya bir fikir gelmiş:

— Meseleyi Fethi Bey'e açalım, demişti.

Enver Paşa'nın bu teklifi, derhal kabul edilmiş, Enver Paşa ile Cemal Paşa'nın, Dahiliye Nazırı Fethi Bey'le temasına karar verilmişti. Fethi Bey'i telefonla makamında aramışlar, bulamamışlar ve biraz sonra, Meclis-i Mebusan'da kendi fırkasıyla içtimada bulunduğunu haber almışlardı. Enver Paşa ile Cemal Paşa nazar-ı dikkati celbetmemek için bir kira otomobiline binmişler, Meclis-i Mebusan'a gitmişler. Merdivende Fethi Bey'e tesadüf etmişlerdi. Etraflarında dönen mütecessis nazarlara renk vermemek için birkaç dakika afâki sözlerle vakit geçirmişler. Ve sonra, şu kısa konuşma ile müşküllerini halleylemişlerdi:

Enver Paşa — İtilâf donanması İstanbul Limanı'na gelirse, bizim burada durmamız caiz mi?

Fethi Bey, hiç düşünmeden cevap vermişti:

— Hayır. Muhakkak, tehlike var.

— O halde, İstanbul'dan, gaybubetimize ne dersin?.

— Kendi nokta-i nazarınızdan, makul bir harekettir.

— Böyle düşünüyorsun, öyle mi?.

— Evet.

Sözü, daha ziyade uzatmamışlar. Birbirlerinin ellerini sıkarak ayrılmışlardı.

Cemal Paşa ile Enver Paşa, tekrar Merkez-i Umumî'ye gel-

mişler. Fethi Bey'in sözlerini, Talât Paşa ile diğer Merkez-i Umumî erkânına nakletmişler, yeniden müzakerata girişmişlerdi. Doktor Bahaddin Şakir ve Nâzım Bey'lerle diğer bir iki zat, hep beraber gitmek fikrini ileri sürmüşlerdi. Fakat Talât Paşa, bu teklifi şiddetle reddetmiş:

— Nasıl olur? Hep beraber gidersek, Cemiyeti elimizle öldürmüş oluruz. Haydi, biz mesul mevkide bulunuyoruz. Memlekette bir fenalığa sebep olmamak için, hesap verme zamanı gelinceye kadar, kendimizi feda ediyoruz. Fakat gayrimesul arkadaşlara ne oluyor? Şayet kendilerinin yakalarına yapışan olursa, mesuliyeti bize atfetsinler, demişti. Ve Talât Paşa'nın bu fikri, arkadaşları tarafından kabul edilmişti.

Fakat, şimdi mühim bir dert baş göstermişti:

— Para?

Bu suâli, en evvel Cemal Paşa sormuştu:

— Pekâlâ. Gideceğiz. Lâkin gittiğimiz yerde parasız ne yapacağız?

Bu suâl, birkaç dakika cevapsız kalmış. Sonra mevcut paraların hesabı başlamıştı. Vakıa Merkez-i Umumî kasasında bir miktar para vardı. Fakat bu paradan hiçbir şey almak istemiyorlardı. Kendi mevcut paralarına gelince, bu para ile Berlin'de bir ay bile yaşayamazlardı. Nihayet Enver Paşa, ortaya şöyle bir fikir attı:

— Odesa'ya çıkar çıkmaz, ben doğruca Kafkasya'ya giderim. Kardeşim, Nuri Paşa'da para vardır. Bilâhare hesap vermek üzere senet mukabilinde kendisinden biraz para alırım.

Cemal Paşa, Enver Paşa'nın bu fikrine memnuniyetle iştirak etti:

—Çok âlâ. Aldığımız paranın, tek santimine kadar hesap veririz, dedi.

Lâkin Talât Paşa, ikisine birden cevap verdi:

— İyi söylüyorsunuz amma. İşittiğime göre Nuri Paşa, yanında bulunan parayı hükûmete teslim etmek için Trabzon'a

gelmiş. Hatta paraları teslim bile etmiş[72].

Para meselesi kolayca halledilememiş ve edilmek imkânı da epeyce güçleşmişti. Fakat tabii bunun üzerinde durulacak zaman değildi. Etraflarını ihata eden felâket çemberinden sıyrıldıktan sonra, elbet bunun da bir çaresine bakılabilirdi.

Bu mütalaaya binaen, gerek Cemal Paşa ve gerek Enver Paşa Almanlara haber göndermişler, dostlarını, yalılarına celbetmişler, Berlin'e gitmeye karar verdiklerini bildirmişlerdi.

Teşrinievvelin 16-17'inci Perşembe gecesi, Boğaziçi'nde İstinye'de münâsebetsiz bir meyhanecinin yüzünden çıkan bir hâdise, az kalsın büyük bir felâketle neticeleniyor, bütün işleri, altüst ediyordu.

Gece, saat ona gelmişti. İstinye Koyu'nda demirlemiş olan üç bacalı torpido[73] muhribinden denize gizlice sandal indirildi. Bu sandala, torpidonun ateşçi onbaşılarından Eyvald ve Limmar ile ateşçi neferlerden Şmit, Vazel, Lişi adında üç nefer bindi. Bunlar, sessizce küreklere yapıştılar. İstinye'deki Dok'a rampa etmiş olan Alman vapuruna yanaştılar. Oradan Herman ve ... isminde iki nefer daha aldılar. Karaya çıktılar. İstinye Koyu'nun kavisini dolaştılar. Köyün kenarındaki Hristo'nun Meyhanesinin önünde durdular. Kapalı olan kepenkleri vurdular.

Meyhaneci Hristo, dükkânını kapayarak içerde oturuyor; birkaç arkadaşile eğleniyor ve rakı içiyordu. Kalabalık birtakım ayak seslerinin durduğunu ve kepenklerin de vurulduğunu duyunca, oturduğu yerden sordu:

— Kimsiniz? Ne var?

Dışardan, birkaç ses duyuldu:

— Raki.

72- Kafkas İslâm Ordusu Kumandanı Nuri Paşa, İttihat ve Terakki Kabinesi'nin çekildiğini ve yeni kabinenin mütareke talep ettiğini haber alır almaz, Trabzon'a gelmiş. vaktile kendi emrine verilen pek mühim miktarda altın parayı, bütün hesaplarile hükûmete teslim etmiş. Kendi kendine bu işten çekilmişti. Z. Ş.

73- Odesa'da Ruslardan zaptedilen torpito. Z. Ş.

— Düziko.

— Alman. Dayç. Alman...

Hristo oturduğu yerden bir küfür savurdu. Arkasından da, öfkeli öfkeli:

Ben, Alman, malman bilmiyorum, Düziko yok, diye bağırıyordu.

Alman neferleri, Rumca bilmiyorlardı. Fakat hiddetle söylenen bu sözlerin, her halde bir sürü hakareti ihtiva ettiğini anlamışlardı. Derhal kapıya dayanmışlar: Adi bir salaştan ibâret olan meyhanenin kapısını kırmışlar, içeri dalmışlardı.

Zaten partizan bir adam olan Hristo, Almanların aleyhinde idi. Şimdi meyhanesinin kapısı kırılarak karşısına birkaç Alman askerini görür görmez; sarhoş kafası birdenbire dönüverdi. Bunlarla mücadeleye girişmek istedi. Fakat onbaşı Limmar, derhal beline davrandı. 12'lik bir mavzer tabanca çıkardı. Meyhaneci Hristo'nun göğsüne uzattı. Sol eliyle de cebinden bir avuç para çıkararak Hristo'nun önündeki masaya attı. Arkadaşlarına:

— Raftaki şişelerden birkaç tanesini alın, diye homurdandı.

Bu sırada Hristo'nun arkadaşı, Yeniköylü Yani meyhaneden dışarı fırladı:

— Adam öldürüyorlar. Polis yok mu? Polis!... diye bağırmaya başladı.

Polis devriyesi uzakta değildi. İki polis ve dört jandarmadan mürekkep olan bu devriye, koşa koşa geldi. Hâdiseye vazıyet etti. Alman neferleri, meyhaneden aldıkları birkaç şişe rakıyı, orada sahilde duran bir balıkçı kayığına nakletmişlerdi. Devriye âmiri olan polisin ihtarı üzerine derhal bu şişeleri aldılar. Meyhaneye getirerek aldıkları yere bıraktılar. Ve sonra da, yine polisin ihtarına tâbi olarak devriyenin önüne düşüp karakola vardılar. Karakolda Komiser muavini Hakkı Efendi, derhal İstinye'deki Alman komodorluğuna müracaat etti, tercüman

istedi. Komodor tarafından, tercüman onbaşı Isteyun Bah ile Hoza isminde bir Alman neferi gönderildi. Mesele, epeyce sarhoş olan Alman neferlerinin, meyhaneci Hristo'yu protesto etmeleri. Komiser muavini Hakkı Efendi'nin de vaziyeti hüsn-ü idâresi ile mühim bir hâdise zuhur etmeden teskin edildi. İfâdeleri alınan Bahriye efradı, salıverildi.

Fakat bu hâdise, gerek Alman torpidosuna ve gerek rıhtımda bulunan Alman vapuruna fenâ bir şekilde aksetmişti. Birdenbire bir gürültü koptu. 45-50 Silâhlı Alman bahriyelisi karakola doldu. Bunlar, her tarafa girip çıkıyorlar, orada mevkuf zannettikleri Alman efradını arıyorlardı. Bu karışıklık esnasında silâhlar patlamaya başlamıştı. Komiser muavini telefonla Yeniköy'deki jandarma mektebinden imdat istemeye mecbur kaldı. Hâlbuki mektepten:

— Efradımızın silâhı yoktur. Gönderemeyiz, cevabını aldı.

Alman askerlerin Türkçe bilmemeleri, belki de o civar sakinlerinden bazı müfsidler tarafından tahrik edilmeleri dolayısıyla mesele pek müessif bir şekilde neticelenmek istidadı göstermekte idi. Bereket versin ki, Muavin Hakkı Efendi soğukkanlılıkla hareket ederek hâdisenin kanlı bir safhaya dökülmesine meydan vermedi. Bu esnada, öteki Alman bahriyelerinin serbest bırakıldığına dair haber geldi. Bunun üzerine Silâhlı Alman efradı, karakolu terk ettiler. Şarkı söyleyerek, çekilip gemilerine gittiler.

Bu mesele, zahiren basit bir zabıta vakasına benziyordu. Fakat hakikatte, birçok fenâ cepheler göstermiş oluyordu. Evvelâ, daha düne kadar silâh arkadaşlığı edilen Alman efradının bir Türk Karakolunu silâhla basmaları, Almanlar aleyhinde bir dedikodu uyandırıyordu. Sonra da, hükûmet tarafından bu gibi hâdiselerin önüne geçilmek için tedbirler alınmasına sebebiyet veriyordu. Nitekim bu Alman torpidosunun tarassudu için sahile memurlar konulmuştu. Halbuki Sivastopol'dan gelmiş olan bu torpido – Alman karargâh heyeti ile beraber – Talât, Enver, Cemal Paşaları da alıp götürecek, mühim ve tarihi bir vazife ifa edecekti.

İstidraden şunu da arz edelim ki, İstanbul'da bulunan Alman Fırka-i Bahriyesi Kumandanı Amiral Fon Repor Başiviç bu hâdiseden dolayı büyük bir teessür hissetmiş, hükûmete resmen tarziye vererek hakperestliğini göstermişti.

Alman torpidosunun tarassut altına alınması, vaziyeti işkâl etmişti. Eğer bu hâdise olmasaydı, Talât, Enver, Cemal Paşalar uzun uzadıya tedbirler almaya lüzum görmeden torpidoya binerek çıkıp gideceklerdi. Hâlbuki şimdi; birkaç gün sabretmek, tarassut vazifesinin biraz daha gevşemesini beklemek elzemdi.

Talât Paşa, bu zamandan istifade etmek istiyor; fırka işlerinin tamamen tasfiyesini düşünüyordu. Esasen, fırka dahilinde Cemiyetin bir istihale geçirmesi lüzumuna dair ortaya atılan fikir de, kuvvetlendikçe kuvvetleniyor. Vaziyet, âdeta tehditkâr bir mahiyet gösteriyordu.

Vakıa, yakında kongre içtima edecek ve müzebzep hâlin, tabii şekle icraına gayret edilecekti. Fakat zahirî hâle nazaran, kongrenin de sükûnetle geçmeyeceği istidlâl ediliyordu.

Merkez-i Umumî, âdeta faaliyetini tatil etmiş bir vaziyette idi. Vaktiyle her işe karışanlara bile, şimdi garip bir çekingenlik gelmişti. Gazeteler, aralarında verdikleri itidal ve sükûneti muhafaza kararına rağmen, yine hücumlarında devam etmektelerdi. Bilhassa, yeni teşekkül eden fırkalar üzerinde duruyorlar ve müttehit bir lisan ile şu mütalâada bulunuyorlardı:

"Muhtelif fırkalara ihtiyacımız var. Bir demokrasi, ancak bu şekilde yaşayabilir. İhtilaf-ı efkâr ve ârâ *(reyler)* olmadan hükûmetin Meşrutiyeti, Meşrutiyet olamaz. Fırkacılık hakkında İttihat – Terakki hükûmetinin usul ve sistemi tatbik edilirse, vaziyetin Mutlakıyet şeklinden kurtulamaması zarurî ve tabiidir. Bir hükûmet olmalı, bir de o hükûmetin karşısında, tenkit ve muaheze kuvveti bulunmalıdır. İşte bu asırda, bir devlet makinesi, ancak bu sayede selâmetle işleyebilir. Bugüne kadar yaşadığımız Meşrutiyet hayatı ile siyasî tecrübelerimizin asla kıymet ve ehemmiyeti yoktur. Gerek Âyan ve gerek Mebusan

Meclislerimiz hiçbir şey öğütmeyen muazzam bir değirmen gibi boş yere dönüp durmuşlardır. Artık kendimizi toplamayız. On senedir geçirdiğimiz hâdisattan, kaybettiğimiz maddi ve manevi kıymetli varlıkların acısını duymalı ve bunlardan ibret almalıyız. Eğer böyle yaparsak, önümüze açılan şu yeni yolda, muvaffakiyetle ilerler; varacağımız son medenî merhalede refah ve saadete ereriz" diyorlardı.

Fakat gözlerinin bütün nüfuzunu istikbalin ufuklarına çevirmiş olan erbabıiz'an, bu son merhaleyi az çok görebiliyorlar, refah ve saadet ümit edilen bu son merhaleyi, tıpkı Arabistan çöllerindeki seraplara benzetiyorlar, endişe ve ıstırap içinde titriyorlardı.

Abdülhamid, ilk meşrutiyeti ilga ettiği zaman:

— Millet henüz rüştünü ispat edemedi. Mecliste, müzakere ve münakaşa usulünü bilmiyor. Evvelâ, bunları öğrensin. Fikren ve ilmen terakki etsin. Ondan sonra hükûmetin murakıbı mevkiine gelsin, demişti.

Bu sözlerle tekrar mutlakıyet devrine giren millet, tam otuz sene yine istibdadın, haksızlığın, şahsî zulüm ve seyyiatın esareti altına girmişti. Tam otuz bir küsur sene, Meşrutiyet'e acı acı hasret çekilmiş ve nihayet, birçok çalışmalar ve fedakârlıklardan sonra mutlakıyet, süngü tehdidi altında devrilmiş, mukaddes addedilen gayeye erişilmişti.

Fakat tam otuz bir küsur sene hasret çekilen bu mukaddes gayenin bir tek sene olsun kıymeti bilinmemiş, Âyan ve Mebusan Meclisleri, birer ihtiras harp meydanı hâline getirilmişti. Şunu itiraf etmek lâzımdır ki, 1293 *(1877)* senesinde açılan Meclis-i Mebusan ve Âyan ile 1324 *(1918)* senesinde açılan Meclis-i Âyan ve Mebusan azaları arasında pek büyük farklar vardı.

Ordunun şerefli bir zaferiyete istinad ederek Âyan ve Mebusan salonlarında birer sandalye kazanan zevatın bir haylisi, İttihat ve Terakki Cemiyeti'nin Devşirmelerinden mürekkep

olmakla beraber, bunların içinde ilmen ve fikren yükselmiş, faziletleriyle şerefli mevkiler ibraz etmiş zevat da eksik değildi.

Fakat ne kadar dikkate şayandır ki, adına fırkacılık namını verdiğimiz geçimsizlik de, en evvel bu ilmen ve fikren yükselmiş münevverler arasında zuhur etmişti. Daha ilk münakaşalarda, ne kadar kirli çamaşır varsa ortaya dökülüvermişti. Bütün siyasî meclis ve mahfiller, şımarık çocuklarla dolu birer mahalle mektebine benzemişti. Fırka teşekküllerinin gayesi ise, tenkit ve murakabe maksadından ziyade, hükûmeti devirmek, iktidar mevkiine geçmek fikir ve umdelerini istihdaf etmişti. 31 Mart, Balkan Harbi'ne takaddüm eden günlerdeki isyankâr harekât, Balkan Harbi'nin kaybedilmesi, koca Rumeli'nin on beş gün sürmeden elden çıkıvermesi, Mahmud Şevket Paşa'nın katli, Cemiyet-i hafiyeler teşkili, din ve şeriat maskesi altında halkın avam tabakasının hislerinin tahrik edilmesi, zabitanın bir türlü siyâsetten çekilememesi yüzünden ordunun matlup derecede kuvvet kesb edememesi. Hep bunlar, fırkacılığın yanlış telâkkisinden, şer ve ihtirasa alet edilmesinden ileri gelmemiş miydi?

— Bunları yapanlar, eski fırkacılardı. Bundan sonra teşekkül edecek fırkalarda bu hâller görülemez.

***

Bu karışık hisler, fikirler ve hâdiseler birbirleriyle çarpışırken yeni bir vak'a daha olmuştu.

1334 senesi Teşrinievvelinin 26'ıncı (26 Ekim 1918) günü, güneş gurup ediyordu. Galata rıhtımına yanaşmış olan Istella – Sanzi ismindeki vapura, birtakım Alman ve Avusturyalı ailelerle artık İstanbul'da yapılacak hiçbir işleri kalmayan Alman ve Avusturya askerleri biniyordu. Vapurun merdivenlerinden, yolcuların pasaportlarını muayene eden polis memurları birdenbire geri çekildiler. Ağır ağır merdivenden çıkan iki zata yol verdiler.

Bu iki zat, polislerce meçhul değildiler. İkisi de bir zamanlar polis müdürlüğünde bulunmuş olan, sabık valilerden Bedri ve Azmi Bey'lerdi. Memurlar, bu eski âmirlerine hürmetle selâm verdiler ve sonra da, pasaportlarını istediler.

Bedri Bey, eliyle arkasına işaret etti:

— Getiriyorlar, dedi.

Bedri Bey'in bu bir tek sözü ve kat'i işareti o kadar kanaat bahşiş idi ki, Polisler bundan şüphe etmeye lüzum görmemişlerdi. Bedri ve Azmi Bey'ler, geçmişler; doğruca vapurun birinci kamara salonuna girmişlerdi. Fakat aradan beş, on, on beş dakika geçtiği halde pasaportlar gelmemişti. İyice karanlık bastığı için artık vapur da hareket etmek üzere idi. İşte o zaman Polis memurlarının içlerine bir şüphe girdi. Derhal deniz merkezine haber verildi.

Telefonlar işliyor. Pasaport dairesindeki memurlar isticvap ediliyor. Bedri ve Azmi Bey'ler namına pasaport çıkarıldığına dair bir kayıt görülemiyordu. Artık, bu iki zatın pasaportsuz olarak gizlice memleketi terk etmek istedikleri anlaşılmış, şimdi başka türlü bir faaliyet başlamıştı. Deniz merkez komiseri, Bedri ve Azmi Bey'leri derhal vapurdan çıkararak müdüriyete sevk etmek için emir almıştı.

Bir zabıta kordonu, vapurun etrafını ihata etmiş. Komiser vapura çıkarak Bedri ve Azmi Bey'lere, müdüriyetin emrini tebliğ eylemişti. Fakat bu eski polis müdürleri, tebliğ edilen emri kabul edemeyeceklerini söylemişler, Vapur süvarisinin kamarasına iltica eylemişlerdi.

Zabıta memurları, müşkül bir vaziyete düşmüşlerdi. Vapurun süvarisine ve zabitanına rica ediyorlar, Hükûmetin emrine itaat lâzım geldiğini söylüyorlardı. Fakat aldıkları cevap, kısa ve kat'i idi:

— Bu iki Efendi, Alman sancağına iltica etmişlerdir. Bizce teslimlerine imkân yoktur. Kendi rızaları ile çıkıp giderlerse, bir şey diyemeyiz. Fakat kollarından tutup çıkararak size tes-

lim edemeyiz.

Hâlbuki kapitülasyonlar çoktan kalkmıştı ve bunun ilgasına dair olan ahitnameyi de – müttefik hükûmetlerden-en evvel, Almanya hükûmeti imzalamıştı. Fakat zabıta memurları, bu ciheti, vapur zabıtan heyetine bir türlü anlatamamışlardı.

Bu münakaşa deveran ederken kaptan emir vermiş, vapur hareket etmişti. Büyük bir muvaffakiyetsizlikle karşılaşan zabıta memurları, mecburen vapuru terk etmişler, vaziyeti polis müdüriyetine haber vermişlerdi. O zaman tekrar telefonlar işlemeye başlamıştı.

Bu sefer işe, Merkez Kumandanlığı ile Karargâh-ı Umumi de karışmış. Derhal Karadeniz Müstahkem Mevki Kumandanlığı'na emir verilmiş. Vapur Büyükdere önünde tevkif edilmiş. Vapura bir heyet gönderilmiş. Bu iki zat, dışarı çıkarılmadıkça vapurun hareketine müsaade edilmeyeceği bildirilmiş, artık bu vaziyet karşısında mukavemet edemeyen vapur süvarisi, kamaraya giderek, Bedri ve Azmi Bey'lere:

— Efendiler! Ben, elimden geleni yaptım. Fakat sizi kurtaramadım. Lütfen vapuru terk ediniz, demişti.

Bedri ve Azmi Bey'ler, vapuru terk etmek lüzumunu anlamışlar. Kendilerini tevkife gelen heyeti takibe mecbur olmuşlardı. Bu heyet, iki sabık polis müdürünü doğruca Sirkeci İskelesi'ne getirmiş. Oradan da Polis Müdüriyeti'ne sevk etmişti. İcra olunan tahkikat, şu neticeyi vermişti: Azmi ve Bedri Bey'ler, Polis Müdüriyeti Dördüncü Şubesi'ne resmen müracaat etmişler. Köstence tariki ile Almanya'ya gideceklerinden bahis ile pasaport istemişlerdi.

Bu iki zatın, usulü dairesinde talep ettikleri pasaportları vermeye kanunen hiçbir mani yoktu. Bunun için istidaları kabul ve pasaport muamelesi de, kısmen ikmal olunmuştu. Fakat. Azmi Bey, Beyrut valiliğinden avdet ederken beraber getirdiği Bahaeddin Efendi isminde bir adamı da beraber götürmek istiyordu. Henüz askerlik çağında bulunan bu efendinin işi, ah-

zıasker şubesine intikal etmişti. Şube, polis müdüriyeti ile bir takım muhaberata girişmişti. Hâlbuki günler değil, saatler bile geçtikçe İttihatçıların aleyhindeki heyecan arttıkça artıyor, bu heyecandan endişe edenler için vakit daraldıkça darlaşıyordu. Buna binaen; şahıslarını tehlikede gören Bedri ve Azmi Bey'ler, artık daha fazla beklemeyi lüzumsuz görmüşler. Pasaport muamelesinin ikmalini beklemeden, İstanbul'dan çıkıp gitmeye karar vermişlerdi.

Bedri ve Azmi Bey'lerin bu iddiaları, sür'atle icra edilen tahkikat ile sabit olmuştu. Pasaportsuz vapura girmeleri, bir cürüm teşkil etmiyordu. Aleyhlerinde de başka bir cürüm iddiacısı ile davacısı yoktu. Şu halde bu iki zatı tevkif etmek için kanunî bir sebep mevcut değildi. Buna binaen tahkikat biter bitmez.

— Buyurunuz, efendim. Serbestsiniz, denilmişti.

Lâkin, bu hâdise, efkârıumumiyeyi altüst etmişti. Ertesi günü bazı gazeteler, "Kaçıyorlar!" "Hükûmet, hiç kimseyi bırakmamalıdır" vesaire gibi heyecanı arttıran başlıklar altında yazılar yazmışlar; yine büyük bir şiddette İttihatçılara hücuma başlamışlardı. Aynı zamanda bu hücumlardan hükûmet de kurtulamıyor; yazılan yazılar arasında:

"... Şunu söyleyelim ki, Hükûmet bu hâdiseden ibret almalı ve şu sırada hiç kimseyi memleket haricine bırakmamalıdır. Bu hususta iltizam teyakkuz olunmazsa; hükûmet, efkârıumumiyenin arzusu hilâfına iş görmüş ve vazifesini gayrimüdrik surette davranmış olur. Mesele, lâkaydî ile telâkki olunamayacak derecede mühimdir" gibi, tehditkâr satırlar da bulunuyordu.

Denemezdi. Çünkü, her ne nam ve her ne şekil altında olursa olsun, bugün yeniden fırka teşkil edecek zevat yine eski şahsiyetlerdi. Henüz ne yeni bir nesil yetişmiş ve ne de, iş başına bambaşka bir unsur geçmiş değildi.

Değişen, sadece gün ve zamandan ibâretti. Asıl nazar-ı dik-

kate alınacak cihet ise, bu zaman meselesi idi. Çünkü yaşanılan şu günler, her türlü tehlike ve felâketlerle mahmul bir nezaket ve ehemmiyet kesbetmişti.

İttihat-Terakki rical ve erkânı, on senelik siyasî hayatlarında, bugünkü kadar acı ve elem hissetmemişlerdi. Kanı, kanla yumanın, ateşi ateşle bastırmanın, dostu ve düşmanı ayıramamanın ağırlık ve mesuliyeti altında ezilmişlerdi. Artık, ya yardan veyahut serden vazgeçmek lâzım geliyordu. Fakat bu iki sevgiden de vazgeçilemiyordu. Hakikate gelince. Yâr, can çekişiyor; ser de en acı bir hüküm karşısında tiril tiril titriyordu.

***

Gerek bu hâdise ve gerek efkârıumumiyedeki tesirat, hükûmetle beraber İttihatçılara da büyük bir ibret dersi vermişti. İttihat ve Terakki erkânı, artık vaziyetlerinin kesbettiği nezaketi, en küçük bir şek ve şüphe kalmayacak derecede hissetmişlerdi. Bir an evvel, başlarının selâmet çaresini temin etmek elzemdi. Fakat bu selâmet nasıl temin edilebilecekti? Bu hâdiseden sonra, firar çareleri bir hayli müşkülleşmişti. Başta Padişah Vahdeddin olmak üzere bütün İttihatçı aleyhtarları, hükûmet üzerinde şiddetli tesirler icrasına çalışıyorlar. Onlardan almak istedikleri intikamın lezzetini yarıda bırakmamak için, ne mümkünse yapmaktan geri kalmıyorlardı.

Ermeni lisanıyla intişar eden *Norkiyank* gazetesi, bu mesele etrafında büyük bir velvele koparıyor:

"Ermenilerin katlinde zîmedhal olan canileri hükûmet bırakmamalıdır. Bunların cinayetlerinden müteessir ve mağdur olan birçok zavallılar vardır. Davacılar, niçin ortaya çıkmıyorlar. Yapılan cinayetleri, niçin ortaya dökmüyorlar," diye barbar bağırıyor, zorla davacı arıyordu.

İşin garibi şurasıdır ki: Bu gazete, Türkler ve İttihatçılarla hoş geçinmiş veyahut Türk topraklarına ve Türk milletine vicdani bir merbutiyet dolayısıyla, harp esnasında hükûmete

yardım etmiş olan saf ve temiz ahlâklı Ermenileri de hafiyelik ve millet casusluğu ile ittiham ediyor, bunların tecziyelerini de talep ediyordu.

Tabiidir ki bunlar, kurnazca birer manevradan ibâretti. Çünkü firar ederlerken yakalanan Bedri ve Azmi Bey'ler; haklarında madde tespit ederek bir davacıları olmadığı için tevkif edilmemişlerdi. Şimdi, birer sebep icat ederek gerek bunlar ve gerek sair İttihatçılar aleyhinde hükûmete birer dava istidası verirlerse, İttihat ve Terakki erkânı ya tevkif edilecekler veyahut da sıkı bir tarassut altında bulundurularak firar edemeyeceklerdi.

Bu maksadı istihdaf edenler *(hedefleyenler),* bununla iktifa etmemişler, hükûmete de pek o kadar emniyetleri olmadığı için bizzat harekete geçmişlerdi. İşlerini, güçlerini bir tarafta bırakmışlar. Birer gönüllü hafiye gibi, İttihatçıların peşlerinde dolaşmaya, İstanbul'dan hareket edecek vapur ve trenleri tarassut etmeye başlamışlardı. Bir kısmı da, kapı kapı gezerek, şuna buna müracaat ederek şahsi dava çıkarmak için adam aramışlardı.

Yine bir aleyhtar zümresi el altından hapishanelerde mahpus ve mevkuf bulunanları tahrik etmiş, İttihatçılar aleyhine harekete teşvik eylemişti. Gerek Bekirağa Bölüğü'nde ve gerek diğer hapishanelerde, haklarında tahkikat icrası dolayısıyla mevkuf bulunanlar, derhal bir gürültü koparmışlar. Bilâ muhakeme mevkuf ve mahpus bulunduklarından bahs ile Adliye Nezareti'ne istida yağdırmaya başlamışlardı. Gerek Mutlakıyet devrinde ve gerek Meşrutiyet senelerinde tam manasıyla istiklâlini muhafaza ederek hiçbir tesir altına girmemek ve yine tam manasıyla kanun ve adâleti muhafaza eylemekle devlet idâre şubelerinde cidden imtiyaz kazanmış olan Adliye Nezareti; derhal Divan-ı harpler Müddeiumumisi Feridun Bey'in riyaseti altında bir komisyon teşkil etmiş, faaliyete girişmişti.

Hususi maksatlara hizmet edenler, bir taraftan İstanbul'daki efkârıumumiyeyi altüst ederlerken diğer taraftan İstanbul'a mücavir olan vilâyetlerde harekete geçmişler. Harp esnasında

askerden kaçarak dağ başlarında takım takım şekavet yuvaları kuran eşkiyalara suret-i mahsusada adamlar göndermişler, bunların – muharebe zamanında– vatanın mukaddes vazifesine karşı irtikâp ettikleri cinayetleri, siyasî bir maceraya çevirmişlerdi. Bandırma, Kirmastı, Karacabey, Balıkesir, İzmit, havalisinde birdenbire bir kaynaşma husûle gelmişti. Yollar kesiliyor. Köyler, basılıyor. Çiftlik ve harmanlar yakılıyor ve sonra da hükûmete:

— Biz, eşkiya değiliz. Maksadımız, memleketi batıran İttihatçılardan intikam almaktır, diye haberler gönderiliyordu.

Bilhassa Bandırma, Karacabey, Kirmastı kazalarında öteden beri halkın rahat ve huzurunu selbeden Çerkezlik – Arnavutluk davası birdenbire korkunç bir hâl almış, artık değil köyler, kasabalar bile tehdit altında kalmıştı. Gecenin sükûneti içinde birdenbire başlayan yaylım ateşleriyle halk derin uykularından uyanıyor, bir baskın felâketine karşı çoluğunu çocuğunu saklayacak yer arıyordu.

Gündüzleri bir köyden diğer köye ve hatta köyden uzakça tarla ve bahçelere gitmek mümkün olmuyordu ve bütün bunlar; İttihatçılardan intikam almak mana ve maksadıyla setrolunuyordu.

Ekseriyeti, İttihatçılara aleyhtar olan matbuat da, bütün bu taşkınlıkları hoş görüyordu. Hatta matbuat erkânının bir araya toplanarak sükûn ve asayişi haleldar etmemek maksadıyla imzaladıkları kararname bile unutuluyordu. Oldukça ağır başlı ve eski bir gazete olan İkdam sütunlarında, şu satırlar görülüyordu:

"Ahalinin, her gün nümayiş ve içtimalardan menedilmesi, cidden gariptir. Hükûmet, demek istiyor ki:

'Sakın, kımıldamayınız. Bizim maksadımız, sizi senelerce aç ve sefil öldüren, milleti bu perişanlığa sevk edenleri elden kaçırmaktır. Biz, onlara kardeşlik vazifesini ifa edeceğiz. '

... Diyoruz ki, bütün mebusların ismini bir levhaya yazmalı ve altına da şu satırları ilâve ederek – resmen – sokak başlarına

asmalı!'

"Ey Osmanlı milleti!. İşte dört senedir seni soyan, öldüren, *sefil ve aç bırakanların cürümlerine; fiillerine veya sükûtlarıyla iştirak edenler bunlardır. Sen bu isimleri,* ömrün oldukça unutma!"

Coşkunluk, arttıkça artıyor. Bunu tenkit edenlere de şu cevap veriliyordu:

—Eh, ne yapalım? İttihat – Terakki hükûmeti, matbuat ve lisan hürriyetini pek sıkı bir surette hapsetmişti. Adeta, istibdat devrinin hafiye ve sansürleriyle müsabakaya girişmişti. Sanki Kanun-u Esasî'nin 12'inci madde-i muadelesi, fiilen hükümden ıskat edilmişti. Hicranlar, ihtiraslar, tenkit hissi ve ihtiyaçları. Bütün bunlar, bir delik bulup da kabından taşamayan bir buhar kütlesi gibi kalplerde birikmişti. İşte şimdi, artık o kalplerin birer köşesini açmak ve bu biriken buharı taşırmak zamanı gelmiştir. Nitekim istibdat zamanında da böyle olmuştu. Meşrutiyet ilân edilir edilmez, İttihatçılar büyük bir velvele tufanı kopardılar. Eski devirden memnun olmayanları etraflarına topladılar. Abdülhamid devrinden intikam aldılar. Tarih, bir tekerrürden ibârettir. Buna binaen aynı hâl vukua gelmektedir. Eğer Talat Paşa ve arkadaşları, bu günleri düşünüp de halkın lisanını matbuatın neşriyatını bu kadar sıkı bir kaydı şart altına almamış olsalardı; bugün bu acı aksulâmelle karşılaşmamış olacaklardı. Matbuat, coşkundur. Hepimiz coşkunuz. Ve bu coşkunluğu da mazur görmelidir. Çünkü devletin idâre kudreti İttihatçıların elinde bulunduğu ve bu feci harbin devam ettiği müddet zarfında birçok ve türlü türlü haksızlıklar oldu. Mahmud Şevket Paşa'nın katli üzerine, memleketimizde insanlar asıldı. Harp, uygunsuz ticaretleri kolaylaştırdı. Her türlü seyyiat irtikâp edildi. İşte bugün, bunlar birer birer meydana çıkıyor. Ve herkes birbirini itham ediyor. İtham vasıtaları da, birinci derecede gazetelerdir. İhtiraslar, nefsaniyetler azıyor. Bu hâl, yağmurlardan sonra, suların bulanmasına benzer. Memleketteki hisler ve fikirler de bir müddet bulanacak ve sonra durulacak-

tır; biz, mücrimlerin mücazat görmesi taraftarıyız. Çünkü hakkaniyet ve adâlet, bunu muktezidir. Elverir ki bunda da kanun hakim olsun."

İttihatçılara aleyhtar olan gazetelerin bu şekildeki neşriyatı yangına körükle gitmeye benziyordu. Bu yazıların sahipleri de biliyorlardı ki, mücazat görmesine taraftar oldukları mücrimlerin ilk saflarına, bizzat kendilerini de dizmek icap ediyordu. Mücrim dedikleri adamların bütün ef'al ve harekâtını alkışlayan eller, yukarıdaki satırları yazan ellerden başkası değildi. Fakat hayattaki mevki ve vaziyetlerini kolayca değiştirivermekte maharetleri olan bu zatlar şimdi kolayca dönüvermişler, bir zamanlar, Yıldız Sarayı'ndan, son senelerde de İttihatçılardan aldıkları ihsanlar ve paralarla besledikleri kalemlerini, şimdi de yeni efendilere beğendirmek için birbirleriyle müsabakalara girişmişlerdi.

Eğer mesele, yalnız bir menfaat temininden ibâret kalsaydı, buna o kadar ehemmiyet verilmezdi. Fakat bu yazılar, çirkefe atılan bir taş tesiri icra etmekte ve o çirkefin içinde barınan unsur ve amilleri harekete getirerek, memleketi bir felâket ve harabeye sürüklemekte idi.

***

Ekilen tohumlar, derhal filiz vermekte gecikmedi. Bu neşriyatın üzerinden yirmi dört saat geçer geçmez, bir Ermeni mebusu tarafından Bedri Bey aleyhinde bir takrir verildi. Bu takrir, - şu ibrete şayan – satırları ihtiva etmekte idi:

Pek az süren Halep valiliği esnasında, koca bir liste doldu-racak kadar ittiham sebepleri mevcut olan Bedri Bey hakkında şimdilik bunlardan bazılarını arz etmekte iktifa ediyorum:

1- Bedri Bey, İmar Şirketi isminde beş yüz bin lira sermayeli bir şirket tesis eder. Ve şirket namına mubayaata başlayıp aldığı mala mukabil hisse senedatiyle tediyatta bulunmaya başlar.

Fakat şu var ki bu imar şirketinin, yalnız ismiyle uydurma bir mühründen başka hiçbir mevcudiyeti olmadığı gibi, 500

bin liralık sermayesi de tamamıyla mevhum ve muhayyeldir.

2- Bedri Bey, vilâyet namına icra ettiği bütün mübayaatın senedatında, sarf edilen mebaliği, daima yüzde ondan fazla göstermiştir. Bu suretle, iktisat ettiği parayı, güya memurlardan, fazla hizmet ve gayreti görülenlere mükâfat-ı nakdiye olarak ihda etmek maksadında imiş. 500 bin liralık sermaye gibi, bu hikâyenin de mahsul-ü hayal olduğu tabiidir.

3- Halep Belediyesi, tüccardan bir zatın elindeki küllî miktarda petrolü zapt etmiştir. Malları zapt olunan tüccar, Belediye aleyhine dava açarak, hak kazanmış ve elindeki ilâm mucibince, mallarını geri almıştır. Fakat bu istirdat muamelesinin icrasından yarım saat sonra, jandarmalar o tüccarın mağazasını basmışlar ve Vali Bey'den aldıkları emir mucibince, gaz tenekelerini cebren almışlar. Tekrar Belediye'ye iade etmişlerdir.

4- Bedri Bey'in Halep'teki icraatından biri de, su yollarını bozmak töhmetiyle on bir kişiyi nefy ve tağrip ettirmesidir. Bu on bir kişi, haklarında hiçbir muamele-i kanuniye icra edilmek sizin nefi edilmiştir.

5- Bedri Bey, Ziraat Bankası'ndan mühim bir para istemiştir. Banka, birçok esbap dermeyan ederek bu talebi reddetmiştir. Fakat vali, bizzat bankaya gitmiş. Ve bu talebini, cebren kabul ettirmiştir.

6- Bir meseleden dolayı, vilâyet sermühendisini fenâ halde tahkir eylemiştir.

7- Müzayede ve münakasa işlerinde pek çok suiistimal vuku bulmuş. Bunların zararları, pek çok kimselere dokunmuştur.

Biz, ne bu tahkirin ihtiva ettiği maddeleri tahlil etmek ve ne de Bedri Bey'in lehinde ve aleyhinde bir tek söz söylemek istemiyoruz. Yalnız şu takriri yazan ellerin, kim bilir kaç defa Bedri Bey'in elini sıkmış. Onun sigarasına kibrit çakmış. Ve kim bilir, kaç defa menfaat vesikası imzalatmış olduğunu düşünmekle iktifa ediyoruz.

Ermeni lisanıyla intişar eden *Norkiyank* ismindeki gaze-

te bu fırsatı kaçırmamış, bütün Meclis-i Mebusan azalarının haysiyet ve şereflerini çiğneyen, şedit bir makale yazmıştı. Kastamonu Mebusu Rüştü Bey Bu makaleden o derece müteessir olmuştur ki, derhal istifaya mecbur kalmıştı. Fakat hayrete şayandır ki, milletvekillerini alenen tahkir eden bu gazete hakkında ne hükûmet tarafından bir takibat yapılmış ve ne de mebuslardan biri – faalen veya fikren – cevap vermek zAhmedine katlanmamıştı.

Bedri Bey, aleyhindeki neşriyatın tesiri, bununla da kalmamıştı. Tevkifata başlangıç olmak üzere, - bir ipucu yakalayabilmek için sabık Harbiye Nezareti Müsteşarı ve Levâzımat-ı Umumiye Müdürü İsmail Hakkı Paşa'nın hesabatı tetkike başlanmıştı. İsmail Hakkı Paşa tarafından Askerî Limanlar ve Şimendiferler İdâresi hesabına muhtelif zevata bir takım paralar verildiği tahakkuk etmişti. Ezcümle, Ordu kumandanlarından Vehip Paşa'ya birkaç ay evvel yarım milyon lira avans olarak verilmişti.

İsmail Hakkı Paşa, aleyhindeki cereyanları hissetmiş, İspanyol nezlesinden mustarip olduğunu ilân ettirerek evinden dışarı çıkmamayı tercih eylemişti.

Fakat bu basit hareketler, kalplerinde ihtisas ateşi kanayan müntakimlere, kâfi gelmemişti. Divaniye mebusu Fuad Bey tarafından meclise bir kanun teklif edilmişti. Bu kanunun ne gibi esbabı ve avamil dolayısıyla teklifini sonraya bırakalım da, evvel emirde bu tarihi kanun lâyihasını aynen arz edelim:

-Aynen-

"Teklif Kanunu

Madde 1 – Seferberlik hasebiyle, kanunumahsusa ile verilmiş olan salâhiyete istinaden divan-ı harplerce idama mahkûm edilip hükm-ü idamın icrası irâde-i seniye istihsaline kadar teahhür olunmakta mahzur mülâhazasından dolayı, ordu ve kolordu ve fırka kumandanlarının mes'uliyeti deruhte ederek verdikleri emir üzerine idam edilmiş olan sivil ve asker eşhasın bir kıt'a listesi Harbiye Nezareti'nce tanzim edilerek işbu kanunun neşrinden itibaren nihayet bir ay zarfında matbuat ve sair vesaitle

neşir ve ilân ve bu listelerin birer suret-i museddekası, İstinaf Müddeiumumileriyle cinayet mahkemelerine tevdi edilecektir.

Madde 2 – İşbu listede mahkûmun sarih hüviyeti, cürmü, hangi divan-ı harpten ne suretiyle hangi tarihte, nerede mahkûm edildiği, hakkında sadır olan hükmün hülâsası, idamın irâde-i seniye istihsaline kadar tehirindeki mahzurun ne olduğu ve neden ileri geldiği, hangi tarih ve mevkide, ne suretle idam edildiği tasrih edilecektir.

Madde 3 – İdamları vakt-i zamanıyla Karargâh-ı Umumî'ye bildirilmeyen eşhas ile, bilâ hüküm idam olunanlar; Bigayr-i hakkın katlolunmuş addolunacaklardır.

Madde 4 – Her Osmanlı, listede ismi muharrer olmayan veya olup da izahatı gayr-i kâfi veya mugayir-i hakikat olanları müddeiumumiliğe ihbar edileceği gibi, idam olunanların kan davacıları dahi, bu kabilden bir iddia ile müracaat ve hukuk-u umumîye davasını tahrike selâhiyettardılar.

Madde 5 – Müddeiumumiler; ihbar veya iddiayı müteakip listede esamisi muharrer olanların Harbiye Nezareti'nde bulunması lâzım gelen dosyasını talep ederler. Listede esamisi muharrer olmayanlarla, izahatı nakıs olanlar hakkında tahkikat-ı iptidaiye icrasıyla harbin esbab-ı subutiyesini cem'i ve tehiyye zımnında, lâzım gelen tedabire tevessül eylerler.

"Harbiye Nezareti; işbu dosyayı kâffe-i teferruatıyla beraber, müddeiumumîye tevdi edilmek üzere, nihayet bir hafta zarfında elinden çıkarmaya. Ve kezalik müddeiumumilerce vaki olan suâller üzerine lâzım gelen malûmat-ı resmiyeyi az bir zaman zarfında itaya mecburdur."

Madde 6 – Müddeiumumiler, Harbiye Nezareti tarafından kendilerine tevdi edilecek dosyayı tetkik ve vasıl olacakları neticeyi havi mütaleanameleriyle beraber resmî gazete ile ilân ettikten sonra, haksız ve kanuna mugayir gördükleri muamelâttan dolayı – usul-ü muhakemat-ı cezaiye kanununa tevfikan – ikame ve takip davayı, vazifedar bidayet müddeiumumilerine emredeceklerdir.

Madde 7 – Müdde-i şahsîler, davalarına müteallik dosyaların neşrinden itibaren – esbab-ı kanuniye ile münkati olmak üzere – altı ay zarfında dava-yı şahsî ikamesiyle hukuk-u umumiye davası tahrik edebilirler. Bu hâlde, usul ve mühakemat-ı cezaiye kanununun hükmü cereyan eder.

"8'inci ve 9'uncu maddeleri tây ediyoruz."

Madde 10 – Heyet-i adûl, altısı müttehimin rütbesine muadil veya mâfevk ümera-yı askeriyeden ve altısı, mahkeme-i cinayet hâkimlerinden veya erbabı hukuktan olmak üzere on iki zattan mürekkep olacaktır. Bu zevat, Harbiye Nezareti'nce bu gibi muhâkemat için evvelce gösterilecek 100 namzetten, ve keza Adliye Nezareti tarafından da gösterilecek diğer 100 namzetten seçilecek ve muayyen olan günden bir gün evvel kur'a ile tefrik ve hangi dava için istenildikleri mektum tutulmak suretiyle –en seri vasıta ile– resmen mahkemeye dâvet edilecektir. Bu dâvete bilâ mazeret icabet etmeyen azadan, yüz lira ceza-yi naktî alınacaktır."

Madde 11 – İşbu kanunda muharrer cürümden dolayı takibat ve tahkikat-ı iptidaiye, idamın vuku bulduğu veya âmir-i idamın ikamet eylediği veya bulunabileceği devairde icra olunur. Ancak muhakemat, Dersaadet Cinayet mahkemesinde rü'yet olunur."

Mühim maddelerini aynen naklettiğimiz şu kanun teklifnamesinin altında vakıâ, Divaniye mebusu Fuad Bey'in imzası görünüyordu. Halbuki Fuad Bey, bu meselede tamamıyla bir göstermelik vazife ifa ediyordu.

Tevkifat için sebep ve bahane arayanlar; başlıca iki membadan – Ahmed Rıza Bey ile saraydan – ilham alıyorlar. Ortaya üç sebep atıyorlardı.

1- Suiistimal ve ihtilâs.

2- Haksız yere idam olunanlar.

3- Tehcir ve taktil.

Bunlardan ikisi, ortaya atılmıştı. Fakat ikisi de aynı kaynak-

tan taşmıştı. Muhtelif maddeler göstererek esbak polis müdürlerinden Halep valisi Bedri Bey'i ittiham edenler, tekrar bir araya gelmişler. bu kanun lâyihasını vücuda getirmişler, intikam sahasının zeminini ihzar eylemişlerdi.

Üçüncü hücum kuvveti olan tehcir ve taktil *(katliam)* meselesine gelince; Bunların da müzakeratına girişmişlerdi. Bu hücum, en kuvvetlisi olacak. Ve artık İttihatçıların ellerini, ayaklarını sımsıkı bağlayarak onları kıpırdayamayacak bir hâle koyacaktı.

Lâkin bunun için kanalı biraz daha genişletmek. Ve şikâyet kaynaklarına, biraz daha kuvvet vermek lüzumu hissedilmiş, -o zamana kadar İttihatçıların leh ve aleyhinde– henüz son hükümlerini vermemiş olan Rum mebuslar da bu işlere iştirak ettirilmek istenilmişti.

Osmanlı Meclis-i Mebusan binasının bir köşesinde, adeta bir şikâyet bürosu teşekkül etmişti. Burada gizliden gizliye müzakereler cereyan ediyor. Cereyanlar idâre ediliyor. Meclise verilecek takrirler, lâyihâlârla; hükûmetin İttihatçılıkla maznun azalarını kabineden atmak için istizah maddeleri hazırlanıyordu.

Müntekimler, nihayet ellerindeki, son kozları da ortaya atmışlar, uzun müzakerelerden sonra, şu takriri yazmışlardı. Bu takrir, yalnız İttihat ve Terakki tarihinde değil, onu takip eden devrede de vukua gelen müessif hâdisata bir dönüm noktası teşkil etmiş, aynı vatan evlâdı arasına birtakım muhterislerin koydukları kundakları ateşlemişti.

-Aynen –

"Meclis-i Mebusan Riyaset Celilesine

Malûm-u âlileri olduğu üzere memlekette, beş seneden beri icraat-ı hükûmet namı altında, tarihte emsaline tesadüf edilmeyen birçok ahvalielîme görülmüştür. Şöyle ki:

1- Ermeni milletine mensup olmaktan başka hiçbir cürümleri

bulunmayan bir milyon nüfus, kadınları ve çocukları da istisna edilmeyerek katl-ü itlâf edilmiştir.

2- Lâakal kırk asırdan beri memlekette medeniyetin âmil-i hakikisi olan Rum unsurlarından, 250 bin nüfus, hudud-u Osmaniye'den tard edilerek malları müsadere edilmiştir.

3- Kablelharp, 550 bin Rum nüfusu, Karadeniz, Çanakkale, Marmara ve Adalar denizleri sevahil ve havalisinde ve sair mahallerde katil ve imha edilmiştir.

4- Memlekette, anasır-ı gayrimüslime, icra-yı ticaretten men edilmiş ve ticaret, yalnız erbab-ı nüfuzun yed-i inhisarına terkedilmiş olmakla bu yüzden bütün efrad-ı millet, âdeta soyulmuştur.

5- Mebusandan Zöhrap ve Varteks Efendiler ifna edilmişlerdir.

6- Arap kavm-i necibine karşı reva görülen şu muamelât, şimdiki felâketlerin başlıca sebeplerini teşkil etmiştir.

7- Seferberlik vesilesiyle teşkil edilen amele taburları efradından 250 bin kişinin açlık ve mahrumiyetten müteessiren telef olmalarına sebebiyet verilmiştir.

8- Harbıumumiye bilâ sebep girilmiş ve bu şeref-i meş'ume nailiyet için Bulgarlara memleketin bir cüzü de terkedilmiştir.

İşbu fiillerin failleri hakkında, Hükûmet-i cedidenin malûmatı neden ibâretir? İşin mahiyeti hakkında ne tasavvur edilmektedir? İttihaz edeceği tedbire, ne vakit mübaşeret edilecektir? Bu teklifleri, hükûmeti cediden suâl eyleriz."

Uzun müşaverelerle yazılan bu istizah takririnin henüz mürekkebi kurumadan, bu haber alınmış. *İşin bu kadar ileri götürüldüğüne* şaşa kalınmıştı. Garibi şurasıdır ki bu takrir iki gün elde dolaştığı halde bunun altına hiç kimse imzasını koymamıştı.

Artık İttihatçılar, tam bir riyaz-i kat'iyetle anlamışlardı. Birbirini takip eden bu sert ittiham darbeleri altında barınamaya-

caklar, bundan sonra memlekette huzur ve sükûn bulamayacaklardı? Şu halde ne yapmak lâzımdı? Hep birlikte memleketi terk edip çıkmak mı? O zaman meydanı büsbütün düşmanlarına bırakmış olacaklar. Vatan haricinde, sonsuz bir cidal içinde çırpınarak, uğraşıp duracaklardı.

Son panikten sonra adetleri üç, beş yüz ferde inen İttihatçılar, şurada burada toplanarak vaziyeti müzakere ediyorlar. Muhtelif noktainazarlarını, Merkez-i Umumî'ye bildiriyorlardı. Fikirler, yine ayrılmıştı.

Mühim bir ekseriyet; isimleri etrafında en çok dedikodu uyanan zevatın Cemiyetten ihraç edildiğini ilân etmeyi, programı da halka ve muhaliflere hoş görünecek tarzda tadil eylemeyi tavsiye ediyorlardı. Bir kısmı da, Cemiyetten son fert kalıncaya ve onun da mukavemet unsurları kırılıp mahvoluncaya kadar –Herce badı abad– mukavemete taraftar bulunuyorlardı. Fakat Merkez-i Umumî, bütün bu muhtelif düşünceler ve tavsiyeler karşısında bocaladıkça bocalıyor; henüz salim ve kat'i kararını veremiyordu.

Nihayet, ortaya şu son fikir atılmıştı;

"İttihat ve Terakki teşekkülünün şahsiyet-i maneviyesini bu hakaretlerden kurtarmak ve onu, kalplerde yaşatmak lâzımdır. Bunun için de bir fedakârlık kabul etmeye ihtiyaç var. Şu halde, evvelâ İttihat – Terakki ismini ortadan kaldıralım. Artık bu ismi, tarih karşısında öldürelim. Onu, tarihin mezarına gömelim. Fakat biz, onun manevi varlığını bir başka kalıba dökelim. Başka bir nam altında, tıpkı gizli bir tarik gibi, Cemiyetin esas maksadını devam ettirip gidelim."

Bu fikir, başta Talât Paşa olmak üzere birçoklarına mülâyim gelmişti. Çünkü –son günlerin hâdisatı dolayısıyla– süzüle süzüle tortudan ibâret kalan öz İttihatçıların ekserisi, öteden beri gizli teşekküllere intisap etmişler, bu gizliliğin tatlı heyecanlarıyla ünsiyet kesBey'lemişlerdi. Şimdi, İttihat ve Terakki'ye de o şekli vermek, tıpkı Meşrutiyet'in ilânından evvel olduğu gibi onu yine esrarengiz bir şekilde yürütmek, bu da, ayrıca bir zevk verecekti.

Bu mesele müzakere edildiği zaman, Cemiyetin bazı eski azaları, bu son fikrin lehinde irâde-i lisan ediyorlar;

— Nasıl? Nihayet, bizim dediğimize geldiniz mi? Meşrutiyet'in ilânından sonra, Cemiyetin yine mahrem kalması için barbar bağırmıştık. Fakat ne yapalım. Doktor Nâzım Bey biraderimize söz dinletemedik. Çırçıplak ortaya atıldık. Kulüpler yaptık. Kapılarını ardına kadar açtık. Önümüze geleni içimize aldık. Başlarımızın üzerine çıkardık. İşte nihayet onların açtığı çukura biz de yuvarlandık. Hâlbuki biz, Meşrutiyet'in ilânından sonra da mahremiyetimizi muhafaza edecektik. Yine eski gizli kuvvetlerimizle Meşrutiyet'in bir bekçisi olmayı tercih eyleyecektik. İlk teşkilâtımızda bizimle beraber canla başla çalışan arkadaşları gücendirmeyecektik. Bari bu hatamızı bilelim. Daha henüz her şey mahvolmamışken, Cemiyetin şu enkazından istifade edelim, diyorlardı.

Bu fikir, bir iki gün zarfında bir hayli taraftan peyda etmişti.

Fakat, İttihat-Terakki ismine damağından bir çerçeve yapan ve onu, o çerçeve içinde mukaddes bir sümbül gibi yaşatmaktan zevk alanlara, bu ismi feda etmek, çok acı gelmişti. Hele Merkez-i Umumî, derin ve matemî bir sükûnet içinde idi.

İttihat – Terakki Cemiyet ve Fırkası'na yapılan hücumlarda, hedef-i aslî üç şahsiyet üzerinde tebarüz ediyor, bunlara da akaini selâse *(üçlü unsur)* deniliyordu.

Talât, Enver, Cemal Paşalardan mürekkep olan bu üç şahsiyet, Cemiyetin varlığı arasında tam bir hedef gösterecek derecede büyümüşler, sivrilmişler, Cemiyet henüz komite hayatı yaşarken, hiçbir rütbe, nişan ve memuriyet kabul etmeyeceklerine yemin etmiş olan bu eski arkadaşlar, -yerlerinde izah ettiğimiz hâdiseler ve sebeplerle- devletin en yüksek makamlarına geçmişler, en parlak üniformaları giymişler, vaktiyle istikrah ve telin ettikleri pırlanta nişanlarla göğüslerini tezyin etmişlerdi.

Koca Osmanlı İmparatorluğunun sadrazamı, birbirini takip eden iki Osmanlı imparatorunun da vekil-i mutlakı olan Talat Paşa, çok zamandan beri bu vaziyetten şikâyet etmiş.

Hatta Sadrazamların, Nişantaşı'ndaki muhteşem Sadaret konağında ikameti usul iktizasından olduğu halde, bu usulü bozarak eski mütevazı hayatını muhafaza eylemiş. Emrinde yüz binlerce liralık tahsisat-ı mesture parası olduğu halde, evinin idâresinde çok sıkıntılı bir hayat geçirmiş. Hatta İbnürreşid tarafından kendisine hediye edilen cins Arap küheylânlarını birer birer sattırarak evinin ihtiyaçlarını güçlükle temin edebilmiş olduğu halde, Talât Paşa'yı muhakeme eden efkârıumumiye, bütün bunları tam bir fazilet olarak telâkki edememişti.

İttihat ve Terakki'nin bütün mukadderat ve mesuliyetlerini omuzlarına yüklenen bu zât, talih denilen kuvvetin iki zıt cereyanı arasında bocalaya bocalaya siyasî hayatının son merhalesine erişmişti. Talih, ümit edilmeyen bir sür'at ve kudretle onu ikbal sahasına doğru sevk etmişti. Fakat yine bu talih o ikbal sahasında - hemen her mevki ve makamda – onu tenkit ve muahazeden azade bırakmamış, ağır ve acı ithamlar altında ezmişti.

Bilhassa ilk Dahiliye Nazırlığı, birbirini takip eden şeametler içinde geçmişti. En küçük bir muvaffakiyet temin etmek şu tarafa dursun; bilakis komite hayatında ve Mebusan Meclisi salonda iktisap eylediği şöhreti kaybetmişti. Bu hâlden şahsi dostları bile müteessirdi. Hatta istifasını teklif edenler bile az değildi.

Muhalif matbuatın tenkit ve muahazeleri, bir kasırga hâline gelmişti. Nihayet, hiçbir muhalif fırka ile alâkası olmayan son bir kalem darbesi, artık bütün mukavemetlerini ezmiş, muzmahil etmiş, bu kalem tarafından, ilmî delillerle karşısına sıralanan ithamlara cevap vermeyerek acı bir hezimetle istifa etmişti. O zaman birçok kimseler, bu zat hakkında şu hükmü vermişler:

— Talât Bey, artık hiçbir devlet işi deruhte etmez. Hatta bir Nezaret kapısının önünden bile geçmez, demişlerdi. Fakat aradan çok geçmeden Talât Bey'in tekrar Dahiliye Nezareti'ni kabul etmesini görünce, çok büyük bir hayret ve istiğrap gös-

termişlerdi *(yadırgamışlardı).* Yalnız bir zümre:

— Talât Bey, birinci nezaretinde muvaffak olamadı. Lâkin bu ona ders oldu. Hiç şüphesiz ki, bu sefer eski hatalara düşmeyecek, diye; hem efkârıumumiyeye ümit vermişler, hem de Talât Bey'i teşci eylemişlerdi.

Fakat ne bu ümitler ve ne de bu temenniler, bu zatı – ikbal ile muvazi bir şekilde – takip eden talihsizliği yenememişlerdi.

Talât Paşa'yı cidden seven ve onun bütün siyasî hayatını yakından takip edenler, derler ki:

"Talât en ziyade, kendi hatasına kurban olmuştur. Bu hatalarının en büyüğü, bazı kimselere lüzumundan çok fazla inanması ve bunlara aldanmasıdır. Meselâ, Talât, Kara Kemal'e aldanmıştır. Bu zâtın, Cemiyet dahilinde mühim bir kuvvet olduğuna inanmıştır. Kara Kemal eski bir Cemiyetçi değildi. Cemiyete, Meşrutiyet'in ilânından sonra, İstanbul'da intisap etmişti. Fakat Doktor Nâzım onu, Talât'a pek kuvvetli bir teşkilâtçı olarak tanıtmıştı. Talât da İstanbul'a geldikten sonra bu zâta dört elle sarılmıştı. Kara Kemal, Nuruosmaniye Kulübü'ne yerleşti. İstanbul'un cahil ve muhteris kitlelerinden muhtelif teşkilât vücuda getirdi ve bütün bunları Talât'a göstererek;

— İşte sana, gizli bir ordu. Eğer günün birinde Meşrutiyet tehlikeye düşerse bunlar Cemiyetin gösterdiği hedefe atılacaklar. Cemiyeti, bir felâkete düşmekten kurtaracaklar, dedi.

Hâlbuki Cemiyet, bir çok defa felâketlerle karşılaştı. Fakat bu gizli ordu, hiçbir işe yaramadı. Hatta gün geçtikçe bunların içinde zuhur eden türediler çoğaldı. Cemiyetin ve memleketin hayrına matuf zannedilen bu teşekküller, adeta birer Yeniçeri ortası hâlini aldı. Boykotlar, harpler, muhaceretler ve saireler gibi mühim hareketlerde, bu cahil ve muhteris zümreler ortaya atıldılar. Cemiyetin bayrağı omuzlarında olduğu halde -hükûmet ve milletin hesabına kaydolunmak üzere– pek zararlı işlere atıldılar. Hem hükûmeti, hem milleti, hem de – bilhassa– Cemiyeti tarih karşısında müşkül vaziyetlere düşür-

mekle beraber, ancak ve ancak kendi şahsi menfaatleri uğruna çalıştılar. Talât, bunları bilmiyor muydu? Biliyordu, fakat artık iş işten geçtiği için ses çıkaramıyordu. Çünkü bu kuvvete istinad ederek Merkez-i Umumî'de iyice yerleşen Kara Kemal, bunları müdafaa ediyor. Kazandığı nüfuz ve kudreti tehditkâr bir şekilde istimal eyliyordu. Kara Kemal, bu vaziyette yalnız değildi. Doktor Nâzım da ona manen muzaheret etmekte idi. Kara Kemal ile Doktor Nâzım'ın fikren birleşmeleri, Cemiyetin efradını çoğaltmak için kulüpleri birer tulumbacı koğuşuna çevirmeleri ve sonra da şu veya bu nam altında birçok türediler yetiştirmeleri; Cemiyet için hakiki bir felâket olmuştur. Balkan harbinin siyasî esbap ve avamilini bir tarafa bırakarak bundan başka unsurlarda aramaya kalkışırsak, karşımıza silâhçı Tahsin gibi bir mecnun gazeteci ile Boykot Cemiyeti Reisi unvanını taşıyan bir kayıkçı çıkar. Harb-i Umumi'nin başlangıcında – İngiliz ve Fransız Ordularının zuhurundan çok evvel mahut sarraf ve komisyoncuların karşımıza çıktıkları gibi. Eğer Talât, Kara Kemal ile Doktor Nâzım'ın tesirlerini yenebilseydi, hem Cemiyet daha musaffa kalacak. Hem, devletin siyâsetine birtakım gayr-i mesul ve menfi düşünceli şahsiyetler karışmayacak hem de Cemiyetin erkân-ı asliyesinden olan bazı zevat arasında bir tefrika ve nifak sokulmayacaktı. İşte, Talât'ın hatası buradan başlar.

Biz, - uzunca süren – bu mütalaada birçok hakikatler buluyoruz. Ve hatta bazı ağırbaşlı ve doğru düşünen azanın tesiriyle Kara Kemal Bey'in Merkez-i Umumî'den uzaklaştırıldığını da hatırlıyoruz. Hatta Talât Paşa'ya izafe edilen bu hataları bir hakikat olarak kabul ettikten sonra, şu suâli sormaya mecbur oluyoruz;

— Talât Paşa, Kara Kemal Bey'i Merkez-i Umumî'den uzaklaştırmakla, acaba hatasını telâfi edebildi mi?

Bunun cevabı, pek kısadır: Hayır. Çünkü Kara Kemal Bey'in manevi saltanatına hiçbir hâlel gelmemişti. Bilakis, kendisine birçok vazifeler tevdi edilmiş, nüfuz mıntıkası genişletilmişti.

Bizzat Kara Kemal Bey'in idâre ettiği murahhaslar,

kâtibimesuller, ordu zabitanı arasında bir ikilik vücuda getirmiş. Birçok zevatın:

— Askerî siyâsete karıştırmayınız, diye feryat etmelerine ehemmiyet verilmemişti.

Bunun neticesi olarak da – gerek sulh ve gerek harp zamanlarında – birçok hâdiseler zuhur etmişti.

Kara Kemal Bey'in idâre ettiği kâtib-i mesullük teşkilâtı, Cemiyetin bütün kudret ve nüfuzunu, adeta fertlere taksim eylemiş, bu da, manevî kuvvetin zevaline sebebiyet vermişti. Eğer Talât Paşa, arkadaşlarına karşı biraz fazlaca zaaf göstermek gibi bir hisle mütehassis olmasaydı, ihtimal ki bu hâller vukua gelmeyecekti.

Büyük işler gören devlet adamlarının, çelik gibi bir azm-ü irâde sahibi olmaları. Ruhlarını ve hissiyatlarını başkalarının tesirlerine kaptırmamaları lâzım gelirken Talât Paşa idâresiz bir adam değildi. Bilakis, gayesi uğurunda çok azimperverdi. Pervasız, kalender ruhlu, hatta biraz fazlaca alaycı olmakla beraber işlerini daima ciddiyet ve soğukkanlılıkla idâre ederdi. İlk zamanlar, en ehemmiyetsiz meselelere bile büyük bir alâka gösterirken, Sadaret mevkiine geldikten sonra – belki de vaziyetin icabı olarak – bahisleri kısa kesmeyi itiyad etmiş ve bilhassa atlatmak sanatını öğrenmişti. Cemiyet ve fırka dahilindeki birbirine zıt cereyanları idâre etmek, birbirine aleyhtar olan arkadaşları alenî mücadelelerden esirgeyerek harice renk vermemek gayretiyle çırpınan Talât Paşa, bazan hakikatleri inhiraf ettirmek mecburiyetinde kalmıştı. Fakat bu, hiçbir zaman onun ruhi dürüstlüğünün zevaline sebep olamamıştı. Namusu, vicdanı, hiçe sayan bazı ahlâksızlıkların tesvilâtına kapılarak birkaç hâdisede bazı kimselerin felâketine sebep olmuştu. Fakat, körü körüne alet edildiği bu meselenin hakikatini öğrendikten sonra, kalbinde çok acı bir nedamet duymuştu.

Talât Paşa'nın büyük hatası, adam seçememekti. Gerek nezaretlerde ve gerek sadarette bulunduğu zaman daima şu-

nun bunun tavsiyesiyle birtakım adamları – İstanbul'da ve vilâyetlerde – idâre amirliklerinin başına geçirmiş. Memlekette bomboş gezen birçok irfan, dirayet ve fazilet erbabını ihmal etmişti. Talât Paşa tarafından – bilhassa vilâyetlere – tayin edilen bu adamların ekserisi şahsî menfaatlerinden başka bir şey düşünmemişlerdi. Kanunu ihmal etmişler, vakitlerini yalnız İttihat ve Terakki kulüplerinde şaklabanlıklarla geçirmişlerdi. Bu suretle kendilerini Cemiyet-i muhteremenin nafiz erkânı olarak herkese tanıttıktan sonra, artık irtikâplara ve suiistimallere girişmişlerdi. Bunların harekâtı, tabiidir ki halkın gözüne batıyor, bütün şikâyetler:

"İttihatçılar, bizi mahvediyor." cümlesi üzerinde toplanıyordu. Vakit vakit bu şikâyetler, Merkez-i Umumî'nin ve Babıâli'nin duvarlarına kadar çarpıyordu. Fakat hakkında şikâyet vuku bulan bu idâre amir veyahut memurlarının hamileri ortaya atılıyor. Ya, bütün bu şikâyetler "bühtan, iftira" kelimeleriyle örtülüyor. Veyahut da, sudan bir tahkikat ile geçiştiriliyordu. İşte Talât Paşa'nın en büyük hatası, bu noktada başlıyordu. Eğer Harb-i Umumî içinde; devletin kudret membalarını israf eden ve halkın acı mahrumiyet ve ıstıraplarına sebebiyet veren sivil memurlardan bir iki tanesi ağır ve aleni cezalarla tecziye edilmiş olsaydı, hiç şüphesiz ki İttihat ve Terakki hükûmeti halkın gözünden düşmeyecek, şimdi bütün erkân ve azasını derin bir hüsran içinde kıvrım kıvrım kıvrandıran bu acıklı netice de zuhur etmeyecekti.

Şu hakikati söylemek lâzımdır ki, Talât Paşa, gerek nezaretleri ve gerek sadareti bir şeref ve saltanat için kabul etmemişti. Devlet işlerinin hepsini de, birer zaruret ve mecburiyetle deruhte etmişti. Bilhassa sadaret mevkiine Merkez-i Umumî'de gizlice verilen bir karar neticesinde – Enver Paşa'yı idâre etmek maksadıyla gelmişti. Acaba Talât Paşa, deruhte ettiği vazifelerin ehli mi idi, değil miydi? Bu suâl, daima bir münakaşa ve dedikodu zemini teşkil etmişti.

Bu suâle, hakikaten en yakın bir cevap olmak üzere dene-

bilir ki; Talât Paşa, yüksek bir tahsil ve ilimle yoğrulmuş bir terbiye-i fikriye görmemişti. Yaşadığı devirde pek basit bir program takip eden Selânik Hukuk Mektebi'ni ikmal etmiş, fakat mektepten diplomasını aldıktan sonra ne hukuk işleriyle iştigal etmiş ve ne de malûmatını genişletecek ilmî tetkikat ve tetebbualarla iştigal eylememişti.

Filhakika, zeki idi, fakat zekâsı, giriştiği muazzam işlere kâfi gelemezdi. Çünkü posta ve telgraf işlerinde yetiştiği için idâre meselelerinin tamamen yabancısı idi. Hükûmet umurunu aksatmadan yürütebilmek için muhtelif devlet şubelerinin tekniklerine vukuf elzemdi. Bu işlerde muvaffak olabilmek; ya çekirdekten yetişme bir idâre memuru olmaya veyahut ilimle bilenmiş çok keskin bir zekâya mütevaffiktı. Bu iki kuvvetle de kâfi derecede mücehhez olmayan Talât Paşa, -hiç şüphesiz, talihsizliği eseridir ki – daima en karışık zamanlarda iş başına geçmişti. Bu suretle ağır yükler altına girmesi, hüsnüniyetinden doğan bir fedakârlık telâkki edilebilirdi. Fakat şunu da nazar-ı dikkate almak lâzım gelirdi ki, Devlet idâresinde sadece hüsn-ü niyet hiçbir fayda temin edemezdi.

Gariptir ki, bu şekilde fedakârlık göstermek, Talât Paşa'nın bizzat kendi kalbinden ve dimağından doğan bir his değildi. O daima, arkadaşlarının teşvik ve teşcilerinden kuvvet alarak ve heyecan duyarak o ağır yükleri – henüz kâfi derecede kudrete mâlik olmayan – omuzlarına yüklenmişti. Fakat yine pek gariptir ki, her işte peşinen kendini teşci edenlerden, sonraları lüzumu derecede hararet ve muzaheret görememişti. İşte, muhitinin bu hâlet-i ruhiyesini tamamıyla anlayamamak da Talât Paşa'nın hatalarından birini teşkil etmekteydi.

Talât Paşa, Enver Paşa ile gizliden gizliye mücadele zaruretini hissettiği günden itibaren kendisine kuvvetli bir muhit yapmak zaruretini hissetmiş, bu muhite dahil olanlara biraz fazla yüz vermişti. Bu hâl ise, eski ve faziletkâr İttihat ve Terakki'nin mazideki saf sinesine muzır bir takım tohumlar serpmişti. Vicdan ve imanları tahlil mümkün olmadığı için, dört elle sarılınan şahsiyetler arasında bile, derhal bir ihtiras ve menfaat alevi

yükselivermişti.

Bilâ menfaat vatan ve millet uğrunda fedakârlığı şiar ittihaz etmiş olan bazı zevat müstesna olmak üzere, Talât Paşa'nın muhitine sokulanlar, -cür'et ve kabiliyetlerinin derecesine göre – az çok para ve istikbal hırsına kapılıvermişlerdi. İşte bunlar, hem kendilerini lekedar etmişler, hem İttihat – Terakki kitlesine söz getirmişler ve hem de, Talât Paşa'nın omuzlarına, çok ağır bir mes'uliyet yükü yükletmişlerdi. Talât Paşa, bunları göremeyecek ve takdir edemeyecek derecede gafil değildi. Fakat Merkez-i Umumî hesabına Enver Paşa ile giriştiği gizli mücadelede devam edebilmek için bunlara göz yummak mecburiyeti – her gün biraz daha – onun mevkiini müşkülleştirmiş. Adeta, onu bütün bu suâllerin hâmisi vaziyetine getirmişti. İşte bugün maruz kaldığı hücumların başlıca sebebi de, bunlardan ileri gelmekte idi.

Talât Paşa'nın en takdire şayan cephesi; kendi şahsiyetine ve kendi kudretine lüzumundan fazla ehemmiyet vermemesi ve bilhassa şahsına taalluk eden hakikatleri, açıkça itiraf etmesi idi. Harb-i Umumi'nin başlangıcında, muhtelif siyasî cereyanlar arasında bocalayan Babıâli, ilk defa olarak Ruslarla anlaşmak isteyip de buna muvaffak olamayınca, - o zaman Dâhiliye nazırı olan – Talât Paşa:

— Bu gidişle Beylerbeyi Sarayı'na gidip. Abdülhamid'in elini öpüp, efendim, tahta buyurun da, bizi bu müşkül vaziyetten kurtarın; demekten başka çaremiz kalmayacak, zannediyorum, demekten çekinmemişti.

Ekanim-i selâse unvanı verilen bu üç zattan ikincisi olan Enver Paşa, Harbiye Nezareti'ne ve üçüncüsü olan Cemal Paşa da Bahriye Nezareti'ne geçtikten sonra artık Cemiyet işleriyle fiilen alâkalarını yavaş yavaş kesmişler. Kendilerine ayrı ayrı birer muhit teşkil etmişlerdi.

Bu iki zatın, başlarında bulundukları hâdisatı sırası geldikçe arz etmiştik. Bunlardan çıkarılabilecek neticeye şunu da ilâve

etmek lâzımdır ki; Enver Paşa, büyük işlere girişmek için vaktiyle hazırlanmış bir zât değildi. Babıâli Baskını'ndan sonra, kendisini fiilen iktidar makamına getirmek isteyen Merkez-i Umumî'nin kararıyla Nezaret mevkiine gelmiş, pek ağır bir yük altına girmişti. Gençliği, tecrübesizliği acaba bu ağır yükü taşımaya tahammül edebilecek miydi? Buna, pek az bir zaman zarfında, hâdisat cevap vermişti.

Enver Paşa'nın şahsından ve mevkiinden istifade etmek isteyenler, onun Harbiye Nezareti'ne ve Başkumandanlık Vekâleti'ne çıkmasını kâfi görmemişler. Napolyon Bonapart'a İmparatorluk hevesini verenin bir falcı kadın olduğunu iddia ederler. Enver Paşa'nın hayatında da aynen böyle bir falcı kadın mevcut olmakla beraber, onu daha ziyade zamanın hayalperver şâirleri teşvik etmiş, vaktiyle pek takdire şayan olan mütevazi ve mahviyetkâr hayatını, Turan İmparatorlukları, Hindistan Fâtihlikleri gibi maceraperastane hislerle işba'haline getirmişlerdi.

Enver Paşa'nın en büyük hatası, yaşadığı asrın ne gibi işlere mütehammil olup olmadığını kestirememesinden ibâretti. Şunu bilmek lâzım gelirdi ki, artık bu asırda, ne bir İskender, ne bir Dârâ ve hatta ne de bir Napolyon Bonapart zuhur edemezdi. Çünkü bu asrın muvaffakıyet silâhı, yalnız cür'et ve atılganlıkla kullanılan kılıç değil, o kılıcı bileyecek makul, mutedil, ilim ve fikirle mücehhez siyasî tedbirlerdi.

Enver Paşa takip ettiği programda, bu ikinci kısımdan ziyade cür'et ve silâha istinad etmişti. Halbuki komite hayatında talihin pek mebzul lütfuna mazhar olan Enver Paşa, kumandanlık işlerinde kendisine bir mazhariyet temin edememiş. Bizzat idâre ettiği harplerin hemen hepsinde, daima talihsizlikle karşı karşıya gelmişti. Onun bu talihsizliğine, Balkan harbinde Şarköy ihraç hareketinde, Ekzamili felâketi, bir başlangıç teşkil etmişti. Eğer Enver Paşa, taliinin bu makûs cereyanını hissederek bilahere deruhte ettiği emir ve kumanda işlerinde çok değerli bazı arkadaşlarının müşaverelerine iltifat etse ve daha

mutedil, daha ihtiyatkâr ve bilhassa daha makul bir programla hareket eyleseydi, hiç şüphesiz ki böyle ağır ithamlar altında ezilmeyecek. vaktiyle halkın ibzal ettiği teveccüh ve muhabbeti kaybetmeyecekti. Fakat ne çare ki muhitine toplanan ve şahsî istifadelerini her şeyden üstün tutan bazı kimseler, Enver Paşa'nın gururunu okşamak için onu, gücünün yetemeyeceği gayr-i tabii gayelere sevk etmişler, ordular ve hükûmetler teşkil etmek, zengin ve mamur ülkeler fetheylemek gibi hayallere kurban eylemişlerdi.

Muhitine sokulan bazı kimselerin, bu zata icra ettikleri muzır telkinattan biri de kıskançlık idi. Eski mütevazı hayatında, mektep, kışla ve silâh arkadaşlarını derin bir muhabbet ve samimiyetle seven Enver Paşa, ikbal şahikasına doğru yükseldikçe bazı eski ve kıymetli arkadaşlarını adeta kendisine birer rakip telâkki etmiş. Yine o mızır telkinatın neticesi olarak bu zevatı dilgir edecek muamelelere meydan vermişti. Halbuki şahsî menfaatleri dolayısıyla yüzüne gülen müdahinlerin iğfalkâr sözlerine aldanacağı yerde; bu ciddi, bu değerli zevatın reyleri ve fikirleriyle hareket etseydi; dört harp senesinde ne ordudaki tezebzüp devam edecek ve ne de kendisi bu müşkül vaziyetlere düşmeyecekti.

Ekanim-i selâsenin üçüncüsü olan Cemal Paşa'ya gelince; bu zatın de yegâne gayesi, büyük adam olmaktı. Kendisi, zeki ve cevvaldi. Müessir söz söyler ve oldukça iyi yazı yazardı. Halinde ve tavırlarında da, karşısındakilere hürmet telkin edecek bir görünüş vardı. Bu gibi meziyetlere mâlik olan bir şahıs için büyük adam olmayı arzu etmek, gayet tabii idi. İşte, bu meziyetlerini keşfeden Cemal Paşa da, bu gayeye erişmek istemekte idi. Fakat o da maksadına yanlış yollardan yürümüş. Ve nihayet, hedefini kaybetmişti.

Enver Paşa ile aralarında az çok fark olmakla beraber, bu zatı da daima talihsizlik takip etmişti. Umumî harpte yaşadığı parlak ikbal ve saadet günleri bile, bulutla örtülmüş güneş ziyasına benzemekte idi. Sert ve iyi bir âmir olduğu için her sa-

hada işlerini yürütebiliyordu. Fakat bu işlerin hiçbiri ona ebedî bir muvaffakiyet teşkil edemiyordu. Birinci Kanal hezimeti, bu zata çok iyi bir ibret dersi vermeli ve artık dimağında taşıdığı fâtihane fikirlerden vazgeçerek bütün kuvvetini, memleketin müdafaasına hasretmeli idi. Nitekim -sırası geldiği zaman yazdığımız vechile - vatanın kat'i ihtiyacı da ancak müdafaada temerküz etmekte idi ve sonra Suriye'de takip ettiği idâre siyâsetinde, her şeyden evvel istikbali düşünmek. Gelecek günlerin en kötü vaziyetlerini nazar-ı dikkate alarak daha müdebbirane hareket eylemek elzemdi. Suriye'de tatbik ettiği terhip siyâseti, hiç şüphesiz ki, büsbütün haksız ve lüzumsuz değildi. Ancak, koparılacak kafaları daha iyi seçmek, meselâ, Emir Abdülkadir ailesi ve saire gibi, omuzlarında tarihî bir şeref taşıyan nüfuzlu hanedan erkânına karşı daha itidal ve ihtiyatla muamele etmek; Cemal Paşa'ya -ve dolayısıyla vatana- çok büyük faydalar temin edebilirdi.

Cemal Paşa'nın ipek işlerinden, Cebelilübnan buğdaylarından vesair ticaret membalarından maddeten istifade temin ettiğine inanmak, büyük bir düşüncesizlik olur.

Büyük adam olmayı zihniyetine koyan bu azametli zâtın, elinde milyonlarca altından mürekkep bir tahsisat-ı mesture parası varken, çapraşık ve dolambaçlı işlerden toplanacak paraya el uzatmasını iddia etmek, gülünç bir bühtandır. Tahsisat-ı mesture parasına gelince; Cemal Paşa bu parayı -devletin menfaatini temin etmek maksadıyla- şuna, buna bir takım Arap şeyhlerine ve Kabali rüesasına ibraz-ve hatta biraz da israf etmişse de şahsen bundan menfaattar olmamıştır.

Cemal Paşa'nın hatası, başlıca iki noktada temerküz etmişti:

1- Suriye siyâsetini hüsn-ü idâre edemeyişi.

2- Gurur.

Suriye hâdisatından bahsettiğimiz zaman, bu idâresizliği ortaya koyan hâdisat, mümkün mertebe izahat ile nakledilmişti. Kendi mıntıkasında ve hatta Arabistan'da, kendinden yüksek bir zekâ ve şahsiyetin bulunmasına tahammül edememesi

de, Cemal Paşa'nın gururunun en birinci delili idi. Bu gururun başlıca kaynağı ise, onun hayalinde yaşattığı mevkiin azameti idi. Mısır fâtihliğinden ümidini kesen Cemal Paşa; biliyordu ki, eğer harp zaferle neticelenirse, Osmanlı devletinin şekli bir istihale geçirecek. Daha kuvvetli esaslara istinad edilerek İmparatorluğu kuvvetlendirmek için Suriye ve Arabistan'a – Türk hâkimiyeti altında muhtariyet verilecek. Hiç şüphesiz ki, bu muhtariyetin başına da, kendisi geçirilecek. Arabistan'da bulunduğu müddet zarfında, daima istiklâli ima eden tantanalı unvanlar taşıyan Cemal Paşa, Kudüs'ün düşman eline geçmesinden sonra artık büyük hayallerinin tamamıyla sukûta uğradığını hissetmişti. Nihayet tahakkuk etmeyen emellerin ıstırap hamulesiyle İstanbul'a avdet eden Cemal Paşa, - aslî vazifesi olan – Bahriye nezaretinin kupkuru unvanı ve al renkli makam otomobilinin ihtişamıyla gururunu tatmin etmek mecburiyetine rıza göstermişti. Fakat İstanbul, artık eski İstanbul değildi. Bir zamanlar onun karşısında derin bir tevekkül ve mutavaatla baş eğen mebusan meclisinde, artık boş azamet ve tantanalara tahammül edemeyen münekkit zümreler ve gruplar türemişti. Nazır otomobillerinin sert kornaları, meclis binasının duvarlarında akis husûle getirirken, meclis koridorlarında kaşlar çatılmakta, homurtular duyulmaktaydı. Düşmanlar ve yarım dostlar değil, hatta eski can ciğer arkadaşlar bile bu nazırların yüzlerine manalı nazarlarla bakarak bu dünyanın daima sağa dönmeyeceğini ima etmektelerdi. Pek acı ve pek anî olan sukûtu müteakip, her taraftan yükselen vaveylâ ise Cemal Paşa'ya – bundan tam on sene evvel, Selânik'te eski ve büyük görüşlü ciddi bir dostunun söylediği şu büyük hakikati bildirmişti:

— Büyük adam olmak için, yüksek makam ve mertebelere erişmek kâfi değildir. Büyükler sırasına girmek için; büyük işler başarmak, büyük eserler bırakmak ve sonra da bir milletin kalbinde, tam ve riyâsız bir sevgi ile yaşamak lâzımdır. Çabuk ve kolay istihsal edilen şöhretler, buz üstüne yazılmış yazılara benzer. Bu yazıların kıymet ve mahiyeti her neden ibâret olursa olsun, zaman ve hadisatın hakikat güneşi, onları çarçabuk

siler.

En çok hayret edilecek bir şey varsa, bugün İttihatçılara hücum edenlerin en ön saflarında bulunan bazı zevatın, gizli gizli İttihat ve Terakki rüesasının evlerine devam etmeleri idi. Bu zatın ekserisi, dört harp senesinde de gizli gizli muhalefet etmişlerdi, Fakat Cemiyet erkânının da yüzlerine gülerek ara sıra tahsisat-ı mestureden para ve cihet-i askeriyeden de miktar-ı kâfi erzak almak açıkgözlülüğünü ihmâl eylemişlerdi. Bunlardan bazılarının muayyen kapıları vardı. Her ay muayyen günlerde bu kapıları dolaşırlar, vazife-i ubudiyeti ifadan sonra, mutad olan para ile erzak itası emirlerini alırlardı.

İttihatçıların sukûtunu müteakip, bunlardan ekserisi sabık velinimetlerini silkip atıvermişlerdi. Fakat meşhur Ali Kemal Bey'le diğer bazı zevat, birdenbire nankörce hareket etmişler. Talât, Enver ve Cemal Paşalarla bir anda alâkalarını kesmişlerdi. Ali Kemal Bey, İzzet Paşa kabinesinin mevki-i iktidara gelmesi üzerine tekrar matbuat sahnesine çıkarak muhalefetin başrolünü almakla beraber, yine mutad-ı veçhîle Cemal Paşa'nın Boyacı Köyü'ndeki yalısına devam ediyor:

— Paşam! Sen, bizim atıp tuttuğumuza bakma. Hele şu buhran günleri geçsin. Efkârıumumiye biraz hırsını teskin etsin. Şüphesiz bu işler düzelecek. Belki de sayılı muhaliflerle aranızda bir ihtilâf husûle gelecektir, diyordu.

Lâkin bu sözler, Cemal Paşa'nın kalben hissettiği ıstıraba sükûnet veremiyordu. Gün geçtikçe İstanbul'dan uzaklaşmak fikri kuvvetleniyor ve artık Cemal Paşa'da sabırsızlık alâmetleri baş gösteriyordu. Son senelerde fikren birbirinden ayrılan ve son günlere kadar bu ayrılığın soğukluğunu kalplerinde taşıyan üç eski arkadaş, şimdi bu müşterek felâket karşısında birleşmişlerdi. Sık sık Enver Paşa'nın yalısında toplanıyorlar. Bu meselenin müzakeresiyle meşgul oluyorlardı. Talât Paşa'nın son kararı, kati idi. Son kongreyi akdedecek Cemiyet ve fırkaya son şeklini verecek ve ondan sonra İstanbul'u terk edecekti. Talât Paşa'nın bu kararını, Enver ve Cemal Paşalar da kabul etmiş-

lerdi.

Nihayet Kongrenin akdi günü kararlaştırılmıştı. 1334 senesi Teşrinisani ayının 1'nci Cuma günü Duyun-u Umumiye karşısında, şimdiki *Cumhuriyet* gazetesi idârehanesi olan Merkez-i Umumî binasında toplanılacaktı. Bu Cuma gününe takaddüm eden Çarşamba günü Talât Paşa, İsmail Canbolat Bey'in Osmanbey civarındaki evine gitmiş. Hususî bir mülâkat icrası için Dahiliye Nazırı Fethi Bey'e haber göndermişti. Fethi bey, derhal bu dâvete icabet etmişti. Evvelâ kongreye ve fırka meselelerine ait bazı şeyler görüşüldükten sonra Talât Paşa:

— Artık biz, kararımızı katileştirdik. Bir müddet İstanbul'dan uzaklaşacağız. Fakat senin de kati olarak reyini almak istiyoruz, demişti.

Fethi bey, bu sözlere karşı hiç tereddüt etmemiş:

— Ben size evvelce de söyledim. Böylece hareket etmeniz, menfaatinizin iktizasıdır. Eğer beş on gün sonra buraya müttefik ordulardan bir heyet gelirse. Sizi de ele geçirirlerse. Her halde iyi bir şey olmaz zannederim. Onun için eski bir dost sıfatıyla, derhal İstanbul'u terk etmenize taraftarım, cevabını vermişti.

Talât Paşa, Fethi Bey'den aldığı bu kat'i cevabı, derhal Enver ve Cemal Paşalara bildirmişti. Enver Paşa, hadisat karşısındaki derin sükûnet ve soğukkanlılığı tamamen muhafaza etmişti. Fakat Cemal Paşa'ya biraz telâş gelmişti. Aralarında verilen son karar mucibince, kongrenin akdedildiği günün gecesi, İstanbul'u terk edeceklerdi.

Bu firar plânının tanzim ve idâresini Enver Paşa deruhte etmişti.

Talât Paşa, o güne kadar pek fazla göze görünmemek için evine çekilmişti. Cemal Paşa da, evrakının tasfiyelerine karar vermişti.

Fakat büyük bir talihsizlik eseri olarak, yine bir hâdise zuhur

etmiş, bütün plânları altüst edecek bir vaziyet yüz göstermişti.

Vaka şundan ibâretti. Bir haftadan beri bir heyet tarafından hesaplarına bakılan ve kendisi de İspanyol nezlesine tutulduğu için evinde hasta yatan sabık Harbiye Nezareti Müşteşarı ve Levâzımat-ı Umumiye Reisi İsmail Hakkı Paşa'nın bir semt-i meçhule firar ettiğine dair çıkan rivâyet, bir anda İstanbul'a yayılıvermişti. Üç günden beri gazeteler bu zatın hastalığından bahsettikleri için, evvelâ buna hiç kimse ve bilhassa İttihatçılar, ihtimal vermemişlerdi. Fakat derhal yapılan tahkikat ile sabit olmuştu ki, İsmail Hakkı Paşa filhakika iki gün evvel tanınmayacak derecede kıyâfetini tebdil etmiş, bazı Alman dostlarının yardımı ile Almanların Korkovado vapuruna yerleşmiş, bir gün sonra da, - Odesa'ya hareket eden – bu vapurla, İstanbul'u terk etmişti.

Bu hâdise, halkın, hükûmetin ve Padişah Vahdeddin ile etrafında bulunan müntakimlerin nazar-ı dikkatlerini bütün manasıyla İttihatçıların üzerine çevirmişti. Yine her tarafta bir vaveylâ kopmuş, yine gazetelerde:

"Kaçıyorlar!" feryadı yükselmişti.

Hükûmetin vaziyeti cidden nezaket kesbetmişti. Artık kabineyi teşkil eden zevat ve bilhassa Kabine Reisi İzzet Paşa ile İttihatçılar arasında gizli bir itilâf olduğuna ve bu itilâf dolayısıyla, İttihatçılardan mes'uliyeti muhakkak olanların hükûmet tarafından himaye olduğuna dair sütun sütun yazı yazan muhalif gazetelere hak verilmişti.

Halbuki – muhakkak olan bir şey varsa – böyle bir itilâf ve muvazaanın mevcudiyeti şu tarafa dursun, İsmail Hakkı Paşa'nın firar edeceğinden bile hiç kimse haberdar değildi. Vakıa dahiliye Nazırı Fethi Bey, biri Meclis-i Mebusan merdivenlerinde, diğeri de Osmanbey civarında İsmail Canbolat Bey'in evinde, ayrı ayrı iki defa Enver ve Talât Paşalarla bu mesele etrafında konuşmuş, geçen felâketli harp senelerinin bütün mes'uliyetini omuzlarında taşıyan üç eski arkadaşının Talât,

Enver, Cemal Paşaların İstanbul'dan uzaklaşmasını, memleketin selâmeti nokta-i nazarından pek muvafık bulmuştu. Fakat, bu mülâkatlar esnasında İsmail Hakkı Paşa'nın firarı meselesinden bahsedilmediği gibi, böyle bir firar hâdisesinin vuku bulacağına dair ne bu zat tarafından bizzat ve ne de bilvasta Fethi Bey'e bir şey söylenilmemişti.

İsmail Hakkı Paşa, kendi göbeğini kendi kesmişti. Dört buçuk sene devam eden meş'um harbin ilk gününden son gününe kadar Levâzımat-ı Umumiye Reisliği ve Harbiye Nezareti Müsteşarlığı ettiği için resmî ve hususî Alman mahafili ile içli, dışlı olmuş. Vazife ve salâhiyeti hasebiyle bunlara birçok yardımlarda bulunmuştu. Şimdi onun bu dostları, yardım sırasının kendilerine geldiğini görünce muavenetlerini diriğ etmemişler. İstanbul'da bulunan Alman ve Avusturyalıları – memleketlerine avdet için – Odesa'ya nakleden Korkovado vapuruna girmesini teshil eylemişlerdi.

İsmail Hakkı Paşa'nın firarında, Avusturya ihtiyat zabitlerinden Yüzbaşı Baron'un büyük bir rol oynadığı tahkikat ile sabit olur olmaz, hükûmet derhal Avusturya Sefareti Ataşemiliteri General Fon Pom Yankofeski'ye müracaat etmiş. Hatta bu zat Babıâli'ye celbedilerek ağırca bir şekilde muaheze edilmiş:

— Eğer Avusturya hükûmetinin şerefini muhafaza etmek istiyorsanız, İsmail Hakkı Paşa'nın derhal tevkif ve iadesini temin etmelisiniz, denilmişti.

Bu ciddî Avusturya generali, bu acı fakat haklı sözleri işitir işitmez derhal teşebbüsata girişmiş, Odesa'da bulunan Avusturya zabitleri vasıtasıyla İsmail Hakkı Paşa'yı derhal tevkif ettirmişti. Hükûmet, Paşa'nın tevkifini haber alır almaz, Odesa'ya bir gambot göndermiş, firariyi İstanbul'a getirtmek istemişti. Fakat birkaç gün sonra kabinenin değişmesi, Odesa'da da bir takım karışıklıklar vukua gelmesi dolayısıyla, İsmail Hakkı Paşa Odesa'da tekrar gaybubiyet etmiş, gönderilen gambot da, boş olarak geri gelmişti.

Bu hâdise, en ziyade Talât, Enver ve Cemal Paşaları müteessir etmişti. çünkü artık sarayın, matbuatın ve halkın şiddetli muahazelerine maruz kalan hükûmet, İttihat ve Terakki erkânını elde tutabilmek için ciddî vasıtalara müracaat mecburiyetini hisseylemişti.

Aynı zamanda İstanbul'dan pek kolayca çıkamayacaklarına dair Talât, Enver ve Cemal Paşalara da bir kanaat gelmişti. Aralarında derhal yapılan bir müzakere neticesinde, birer sebep göstererek hükûmetten izin almaya karar verilmişti. Bu karar neticesinde Enver Paşa ile Cemal Paşa, sadrazam İzzet Paşa'ya resmen müracaat etmişler; Avrupa'ya azimetlerine müsaade istemişlerdi. O esnada fazlaca rahatsız olduğu için konağından çıkamayan İzzet Paşa, Enver Paşa'nın müracaatına:

*"Zat-ı devletleri, damad-ı hazreti şehriyari olmaları hasebiyle talep buyurulan ruhsat-ı resmiyenin itası, salâhiyetimiz haricindedir. Binaenaleyh, bu bapta bizzat Zat-ı şahaneye m*üracaat buy*urulması lâzım gelir,"* diye baştan savma bir cevap verdiği gibi, Cemal Paşa'nın müracaatını da yine böyle bir bahane ile terviç etmemişti.

Fakat bu müracaat, İzzet Paşa'nın nazar-ı dikkatini celbetmiş. Her üç paşanın da ikametgâhlarının tarassut altında bulundurulması için polis müdüriyetine ve Merkez Kumandanlığına ayrı ayrı emirler verilmişti. Şu vaziyet gösteriyordu ki; artık firar plânının tatbiki, bir hayli güçleşmişti.

***

Nihayet İttihat ve Terakki Kongresi'nin içtimaına iki gün kalmıştı. Talât Paşa – Osmanlı Hürriyetperver Avam Fırkası Reisi sıfatıyla – Dâhiliye Nazırı Fethi Bey'le son bir mülâkat yapmıştı. Bu mülâkatta Talât Paşa, - artık herçi bâdâbat – memleketi terke karar verdiğini söyledikten sonra:

— Memleketi terk ederken, fırkayı namuslu bir ele tevdi etmek istiyorum. Vakıa, siz bizden ayrıldınız. Ayrı bir fırka

teşkil ettiniz. Fakat mesele yalnız fırkacılık değil. Hepimizi bir gaye altında toplayan İttihat ve Terakki Cemiyeti'nin şahsiyeti maneviyesini muhafaza etmektir. Sizin bugünkü vaziyetiniz; olsa olsa, aynı Cemiyetin evlâtlarından mürekkep bir grup şeklindedir. İttihat ve Terakki Fırkası'ndan ayrılmakla, İttihat ve Terakki Cemiyeti'ni de unuttuğunuzu zannetmiyorum. Onun için eski bir İttihatçı sıfatıyla sizin ve arkadaşlarınızın da kongreye iştirakinizi rica ediyorum, dedi.

Fethi Bey, uzunca süren bir düşünmeden sonra:

— Eğer kongrede herkes açık kalple hareket edecekse, pekâlâ, biz de iştirak ederiz. Hatta sizin hüsnü niyetle yaptığınız bu teklife karşı, belki biz de size karşı bir mukarenet temin eyleriz. İsimleri etrafında pek fazla dedikodu cereyan edenlerden maada, hangi arkadaş isterse bizim fırkaya gelsin. Bu suretle fırkamız, yine eski dürüst arkadaşlarla kuvvetlensin. Zaten buna da ihtiyaç var. Bugün, yarın mütareke imza edilmek ihtimali mevcut.

Mütareke imza edildikten sonra hiç şüphesiz birçok şımarıklıklar olacak, ortaya birçok münâsebetli münâsebetsiz fırkalar çıkacak. Buna binaen milli gayemizi müdafaa etmek için kuvvetli bulunmamız lâzım. Elverir ki eski hatalarımızı bilelim ve artık onları, bir daha tekrar etmeyelim, cevabını verdi.

Fethi Bey'in bu sözleri, Talât Paşa'yı hem pek çok memnun etmiş. Hem ona cazip gelen bir fikir vermişti. Acaba, Fethi Bey'in Hürriyetperver Avam Fırkası ile İttihat ve Terakki Fırkası'nı birleştirmek ve müttehit fırkaya yeni bir nam, meselâ, Teceddüd Fırkası gibi bir isim vermek mümkün değil mi idi? Zaten hürriyetperver kelimesi, İttihat ve Terakki nin hasmicanı olan mahut ve mefsuh *(feshedilmiş)* Hürriyet ve itilâf Fırkası'nın ismine benziyordu. Avam Fırkası ise, yine İttihat ve Terakki'nin en büyük düşmanı olan Gümülcineli İsmail Bey'in – pek az zamanda zeval bulan – fırkasının ismini hatırlatıyordu. Fethi Bey fırkasını, ruhlar üzerinde menfi tesirler yapan böyle isimlerle yaşatmaktansa, İttihat ve Terakki ismiyle de, mevcut dedikodular sürüklenip durmaktansa, her iki fırkayı

birleştirdikten sonra bunlara yepyeni bir isim vermek; Talât Paşa'ya pek makul geliyordu.

Talât Paşa bu fikrini ortaya koymuş. Uzunca süren bir müzakere ve münakaşadan sonra, bütün mütalaaları kabul olunmuştu. Mesele yalnız Merkez-i Umumî'ce kabul edilmekle kalmamış. Ertesi günü kongrede bulunacak zevat arasında da bu hususta sözler söylenilmek için sıkı propagandalar başlamıştı.

Fakat... Bu propagandalar, derhal İttihatçılar arasında harice taşınmış. Ve fenâ bir cereyan yapmıştı. Bilhassa, Fethi Bey'in fırkasına mensup olanlar büyük bir asabiyete kapılmışlardı. Kongrenin içtimasından bir gün evvel yani, 1334 senesi Teşrinievvelinin 31'inci *(31 Ekim 1918)* Perşembe günü mecliste toplanmışlar:

— Biz, Kara Kemal ve sair gibi Şirket-i İnhisariye azalarının alâkadar oldukları bir kuvvetle birleşemeyiz. Hatta onların akdedecekleri, kongreye de iştirak edemeyiz. Artık öküz öldü, ortaklık ayrıldı, diye kongreye iştirak etmemeyi karar altına almışlardı.

Diğer taraftan, İttihat ve Terakki ismini kalplerine ebediyen nakşeden ve bu ismi hangi şekilde olursa olsun öldürmek istemeyenler de, Merkez-i Umumî'de verilen karardan müteessir olmuşlar. Tecerrüd Fırkası taraftarlarını tehdide başlamışlar. Bu mesele etrafında propaganda yapanlara:

— Sakın kongreye gelmesinler. Eğer gelirlerse, kollarından tutar. kapıdan dışarı atarız, diye haber yollamışlardı.

Talât Paşa ile arkadaşları, derin bir endişe içindelerdi. Vaziyetin aldığı şekle bakarak kongrenin çok heyecan içinde geçeceğini zannetmişlerdi. En ziyade endişe edilen cihet; müzakere ve münakaşalar esnasında, zaten günlerden beri gerilmiş olan sinirlerin bir buhran husûle getirmesi ve bunun neticesi olarak da, harice taşacak derecede mühim bir hâdisenin zuhur edivermesi idi.

***

Talât Paşa, bu müşkül vaziyet içinde çırpınıp dururken Enver ve Cemal Paşalar da boş duramıyorlar; firar plânının tertip ve ihzariyle meşgul oluyorlardı.

Levazım Reisi İsmail Hakkı Paşa'nın birdenbire firar edivermesi, İzzet Paşa tarafından, azimetlerine müsaade edilmemesi, ikametgâhlarının polis ve askerî inzibat memurları tarafından sıkı birer tarassut şebekesi ile çevrilmesi; bu firar işini de bir hayli güçleştirmiş ve hatta, görünüşe nazaran mümkünsüz bir hâle getirmişti.

Bir aralık tekrar Fethi Bey'e müracaat edilerek bir bahane ile tarassut memurlarının muvaffakiyetten olsun kaldırılması akla gelmişti. Fakat böyle bir teklife cesaret edilemedi. Fethi Bey, Devletin Dâhiliye Nazırı idi. Bir Dahiliye Nazırı sıfatıyla değil, eski ve fedakâr bir arkadaş sıfatıyla onların firarlarına müsamaha edeceğini ihsas eylemişti. Fakat bu fedakârlık da hiçbir resmî hududu geçemezdi. Artık Fethi Bey'den, bundan fazla yardım istemek, onu vazifesini suiistimale dâvet etmekti. Buna binaen kendi göbeklerini, kendileri kesmek mecburiyeti hissedilmekte idi.

Memleketlerine avdet için bütün hazırlıklarını ikmal eden – sabık Karargâh-ı Umumiye mensup – Alman ümera ve zabitanı mütemadiyen Enver Paşa'nın yalısına geliyorlar; cüretkârene bir hareketle bu işe nihayet verdirmek istiyorlardı, zabıta memurları Paşaların sokağa çıkmalarına ve istedikleri yerde dolaşmalarına mani olamıyorlardı. Yalnız, paşaları gözden ayırmıyorlar, adım adım takip ediyorlardı. Cüretkârane hareketi tavsiye edenler, bu vaziyeti nazar-ı dikkate alarak:

— Muhtelif üç noktaya, silâhlı ve yahut silâhsız Alman askeri yerleştirelim. Paşalar, ikametgâhlarından çıksınlar. Yavaş yavaş o noktalara yaklaşsınlar. Tabiidir, zabıta memurları kendilerini takip edecektir. Onlar da varsın arkalarından gelsinler. Tam Alman askerlerinin bulunduğu yere gelir gelmez, derhal Paşalar tarafında zabıta memurları ile birer hâdise çıkarılsın. O anda işe Alman askerleri karışsın. Bunlar, zabıta memurlarıyla mücadele ederlerken, paşalar da yine orada hazır buluna-

cak otomobillere atlasınlar İstinye Koyu'nda hazır bulunacak torpidoya kaçsınlar, diyorlardı.

Vakıa bu plân, akla yakın geliyor. Ve hatta bundan başka da çare görülmüyordu. Fakat bu şekilde İstanbul'u terk etmenin tevlid edeceği müessif akıbetten çekiniliyordu. On senedir, taçsız ve tahtsız birer hükümdar gibi yaşadıkları bu memleketi, bunca felâket ve izmihlâl içinde bırakıp çekilmek, esasen kolay hazmedilir bir şey değildi. Şüphesiz ki, bu hareket İstanbul'a ve hatta bütün dünyaya büyük bir velvele verecekti. Bu yetişmiyormuş gibi, devletin zabıtasına karşı da cebir ve şiddet göstermek. Yabancı bir devletin asker ve adamları vasıtasıyla zabıtanın vazife ve belki de hayatlarına tecavüz etmek; pek büyük bir hissizlik ve şerefsizlik telâkki edilecekti. Onun için bu teklif daha ilk devresinde, reddedilmişti.

Gene Alman ümerasından General Fon Zekt'in tertip ettiği mahirane bir plân, bu meseleyi kökünden halletmişti.

İTTİHAT – TERAKKİ KONGRESİ

Nihayet, o meşhur ve tarihî gün gelmişti. İstanbul'da çıkan bütün sabah gazetelerinde şu küçük ilân intişar etmiş. Eski ve yeni İttihatçılarla, birçok münevver zevatın nazar-ı dikkatlerini celbeylemişti:

İttihat ve Terakki Cemiyeti'nden:

"Fırkanın teşkilât-ı umumiyesi hakkında esaslı mukarrerat ittihaz etmek üzere kongrenin, Teşrinisaninin birinci bugünkü Cuma günü zevalden evvel, saat on birde fevkalâde olan toplanması takarrür etmiştir. İçtima *mahalli, Düyun-u Umumiye karşısında, Merkez-i Umumî Dairesi'dir. Fırkamıza mensup âyan ve mebusan-*ı kiramın teşrifleri ehemmiyetle rica olunur."

O gün, saat ona geliyordu. Bazısı dalgın ve düşünceli, bazısı da telâş ve endişeli birer ikişer zatın, İran sefareti önünden geçtikleri ve – şimdi *Cumhuriyet* gazetesinin matbaa ve idârehanesi olan – Merkez-i Umumî binasına girdikleri görülüyordu. Talât Paşa, daha erken gelmiş, İsmail Canbolat Bey'le bir köşeye çekilerek baş başa vermişti. Aralarında, asabiyetlerini arttıran bir müzakere cereyan ediyor. Talât Paşa'nın yüzündeki hatlar, gittikçe derinleşiyordu. Ortada sessiz sedasız dola-

şan Merkez-i Umumî azalarının çehrelerinde derin bir hüzün göze çarpıyor. Büyük salonda, ellerini pantolonunun ceplerine sokmuş olan Bahaeddin Şakir Bey riyaset kürsüsünün önünde mütemadiyen dolaşıyordu.

Kalabalığın pek fazla olacağı tahmin edilmiş. Mevcut koltuk ve sıraların arkasına birçok sandalyeler de dizilmişti.

Salon yavaş yavaş doluyor. Kapının her açılıp kapanışında, başlar o tarafa çevriliyordu. Ara sıra kulaktan kulağa şu fısıltı dolaşıyordu:

— Enver Paşa gelmeyecek mi acaba?

— Cemal Paşa da ortada yok.

— Baksanıza. Said Halim Paşa da gelmemiş.

— Ziya Gökalp Bey'in iki gün evvel Merkez-i Umumî azalığından istifa ettiğini duydunuz mu?

— Vah, vah. Bugün buraya gelip de *Kızıl Elma*'yı son defa olarak okumalı idi.

Bu fısıltılar derhal başka mecraya dökülüyor. Hafif hafif sallanan başlar, gerilen ve buruşan simalar arasında bazen elem ve endişeyi, bazan ıstırap ve hiddeti ima eden tavırlarla sürüklenip gidiyordu.

Birdenbire:

"Talât Paşa geliyor." Sözleri duyuldu

Artık herkes susmuş ayaktakiler, yerlerine oturmuştu. Talât Paşa dudaklarında cebrî bir tebessümle girdi. İsmail Canbolat Bey, Paşa'yı takip etmekte idi. Talât Paşa, doğruca kürsüye geçti. İsmail Canbolat Bey de, kürsüye yakın bir boş mevkii işgal etti. Saat tam 11'i 15 dakika geçmekte idi. Çehresinde, büyük bir yorgunluk eseri görülen Talât Paşa, salona şöylece bir göz gezdirdi. Derin derin içini çekti.

Cemiyet ve Fırka için bu ne hazin bir inhilâl ve inhizam *(dağılma ve parçalanma)* idi. Daha beş gün evvel, milyonlarca halk

İttihatçılıkla iftihar ederlerken, İttihatçılığın hayat ve mematı mevzubahis olduğu şu dakikalarda, ancak ve ancak bu içtimaa yüz yirmi beş kişi iştirak etmişti ve bu 125 kişi de kim bilir ne muhtelif hisler ve fikirler beslemektelerdi? Hatta bazılarının, yalnız merak sevkiyle, yalnız temaşaya şayan tarihî bir sahne seyretmek emeliyle geldikleri, simalarında beliren mütecessis ve müstehzi manalardan istidlâl edilmekte idi.

Birkaç âyan azası, sekiz on mebus ve sonra, vaktiyle, Kara Kemal Bey'in muazzam İstanbul teşkilâtının namdar kumandanları olan murahhaslar ve kâtib-i mesuller, birer gurup hâlinde yerleşmişlerdi.

Bütün gözler, Talât Paşa'ya çevrilmişti. Salonu, derin bir sükût istilâ etmişti. Bu sükût, büyük bir ölünün karşısında hissedilen uhrevi bir hürmete benzemekte. Zabıt kâtiplerinin karıştırdığı kâğıtlardan hâsıl olan hışırtı, bu ölüye hazırlanan kefenin yırtılması gibi ürpertici bir tesir husûle getirmekte idi.

— Muhterem kardeşler!

Talât Paşa'nın bu hitabı, uzun zaman ağlayıp da henüz gözyaşları dinen bir adamın içli sesi gibi titreye titreye yükseldi. Daha şu iki tek kelimenin söylenmesi bile, eski ve idealist İttihatçıların kalbinde derin bir ıstırap husûle getirdi. Çünkü gerek komitecilik ve gerek hükûmet hayatı, mütevekkilâne bir kalenderlikle geçmiş olan bu eski komitacının, şimdiye kadar hiçbir hâdise karşısında bu derece zaaf gösterdiği görülmemişti.

Talât Paşa; önündeki notlara baka baka, ağır ağır sözlerine devam etti.

Evvelâ İttihat ve Terakki Cemiyeti'nin bir tarihçesini yaptı. Ve sonra muhtasaran Balkan Muharebesi esnasındaki hâdisatı anlattı. Daha sonra da, takip edilen siyasî hatt-ı hareketi, şu noktalar üzerinde topladı:

— Balkan Muharebesi'nden sonra, artık siyâset âleminde yalnız başımıza yaşayamayacağımızı hissettik. Avrupa'daki

belli başlı iki ittifak zümresinden birine girmek istedik. Fakat muvaffak olamadık. Mamafih, Almanlar tarafından bize karşı fazlaca temayül gösterildiğini hisseyledik. O sırada Vilâyat-ı Şarkiye meselesi zuhur etmişti. Almanlar, bu meselenin müzakeresinde bize faydalı olabilecek muzaheretler göstermişlerdi. Tabiidir ki, bu da bizim üzerimize Almanlara karşı bir sempati husûle getirmişti. Mamafih bu vaziyet; Almanlarla aramızda, ciddi bir rabıtanın mevcudiyetine delâlet edemezdi. Bizim asıl gayemiz, Ruslarla ittifak etmek, kara ve deniz hudutlarımızın birleştiği bu kuvvetli komşu ile tedafii ve tecavüzi bir ittifak akdeylemekti. Bizzat Yalta'ya kadar giderek Rus Çarı ile gizli bir mülâkat icra ettim ve Çarın verdiği teminat üzerine İstanbul'a memnunen avdet eyledim. Fakat Rus diplomatları Çarın vaatlerini savsaklayarak bizi başlarından savdılar. İngiliz ve Fransız diplomatlarıyla birleşerek ağır tekliflerle bizi korkuttular. Artık Almanlarla anlaşmaya mecbur kaldık. Ve akdettiğimiz ittifak mucibince, harb-i umumide müttefikan silâha sarıldık.

Söz buraya geldiği zaman, Talât Paşa'nın sesi ağırlaşmıştı. Küçük bir vakfeyi müteakip, daha ezgin bir sesle, sözlerine devama başlamıştı:

— Harp, uzadıkça uzadı. Ve harbin bu kadar uzaması dolayısıyla de vesait-i nakliye unsurunda, ticari muemelâtta, iaşe hususlarında türlü türlü suiistimallere meydan açıldı. İnkârı mümkün olmayan hakikatlerdendir ki, bu fenalıkların mürtekipleri arasında Cemiyetimize ve fırkamıza mensup bazı kimselerin isimleri de dolaşmaya başladı. Bu gibi vakayiin men'i ve müsebbiplerinin tecziyesi hiç şüphesiz ki, hükûmetin vazifesi cümlesindendi. Fakat bu vazife, maatteessüf ifa edilemedi. Bu vazifenin ifa edilememesinden mes'ul olan kimdir? İşte, açıkça söylüyorum. Biziz ve bilhassa, Ben...

Dinleyenler arasında bir kımıldanma olmuş. Tamamıyla işitilemeyen sözler duyulmuştu. Talât Paşa'nın çehresi gittikçe sararıyor; hissettiği manevi ıstırabın derecesi, yüzünün her an daha ziyade görülen hatlarından anlaşılıyordu. Kısa bir tevak-

kuftan sonra, biraz daha incelen ve biraz daha titreyen sesi, tekrar duyuldu:

— Bu vazifenin ifasında niçin müsamaha ettik? Bunun sebebi de şudur. Bu suiistimaller bir anda büyük bir revaç kesbetmişti. Hükûmetin her şubesine mensup birçok büyük küçük memurların ismi etrafında deveran eden riyasetler, artık içinden çıkılmaz bir hâle gelmişti. Bunları tecziyeye kalkışırsak, hükûmet makinası bir anda duruverecekti. Aynı zamanda her gün sıkleti artan harp esnasında, şiddetle muhtaç olduğumuz ittihadı ihlâl edecekti. Bu mülahazalara binaen harbin sonuna kadar sabretmeye karar verdik. Eğer iktidar mevkiinde kalsaydık, bu mücrimleri takip edecek. Ve hatıra gönüle bakmadan hepsini de birer birer tecziye edecektik. Fakat ne yapalım ki, siyâsetimiz mağlûp oldu. Buna binaen iktidar mevkiini terk ettik. Hakkımızda verilecek hükümlere intizaren bir kenara çekildik. Lâkin görüyoruz ki, bu günkü vaziyet bizi daha başka hareketlere sevk ediyor. Cemiyet ve fırka hayatında bir tebeddül icap ettiriyor. Onun için ben ve arkadaşlarım, şu andan itibaren Merkez-i Umumî'den çekiliyoruz. Cemiyet ve fırkayı, asıl sahibi hakikî ve meşruu olan kongre heyetine terk ediyoruz.

Talât Paşa son sözleri söylerken, artık ezgin ve bitkin bir hâle gelmişti. On seneden beri koca Osmanlı İmparatorluğu'nun mukadderatına – manen ve maddeten – hâkim olmakla ehemmiyet kesbeden bu şahsiyet, - kudret ve siyâset hayatında – bir anda:

"Hiç..." derecesine inivermişti.

***

İçtima salonunu ihata eden matemî sükût içinde Talât Paşa mevkiini sessizce terk ettikten sonra, kongreye riyaset edecek zatin intihabına girişildi. Talât Paşa, İsmail Canbolat Bey'in riyasete getirilmesini arzu etmekte idi. İçtimaa iştirak edenler-

den bir kısmı – ve bilhassa Kara Kemal Bey'in murahhaslar ve kâtib-i mesuller takımı – İsmail Canbolat Bey'in şahsından sinirlendikleri için menfi rey vermişlerdi. Fakat ekseriyeti teşkil edenler, Talât Paşa'nın arzusuna riayet etmişler. İsmail Canbolat Bey'i riyasete, Aydın Mebusu Şemseddin Bey'i ikinci reisliklere, Çorum mebusu Muhiddin Bey'le Vehbi ve Kâzım Bey'leri de kâtipliklere intihap eylemişlerdi. Bazı hatipler söz almış. Gittikçe hararetlenen bir müzakere başlamıştı. Mebuslardan Abdullah Azmi ve İlyas Bey'lerin nutukları, içtima salonunun havasında birdenbire artan bir fırtına meydana getirmişti. Bu iki zatın sözleri, başlıca şu noktalar üzerinde toplanmıştı:

"İttihat – Terakki Fırkası; harb-i umuminin son senelerinde, gerek o vakit mevcut olan hükûmetin şeklinden ve gerek fırka programının Merkez-i Umumî azalarına, fırkanın kâtib-i mes'ul ve murahhaslarına verdiği salâhiyetten büyük zarar görmüştür. Bu vazifeleri ifa edenler, her tarafta vuku bulan suiistimalleri menedememişler. Bilâkis birçok suiistimal erbabına karşı himayetkâr davranarak fırka efradının heyet-i umumiyesini dilgir etmişlerdir. Hükûmetin, Meclisten kuvvet ve salâhiyet alması lâzım gelirken, bilâkis Meclis her zaman hükûmetin tazyik ve tehdidi altında bulunmuş. Kanun-u Esasî mucibince millete bahşolunan hürriyetler, hükûmetin bu keyfi idâresinden müteessir olmuştur.

Memleketin idâresi, daimi bir tezebzüp içinde çalkalanıp durmuştur. İhtikâr ve inhisarın artması yüzünden, halkın maişeti haleldar olmuş. Açlık ve sefâlet, hiçbir milletin tahammül edemeyeceği dereceyi bulmuştur. Fakat içinde bir zümre türemiş, bunlar, idâreyi kendi ellerine alarak memleketin bütün varlığını Almanların arzusuna feda ve kurban etmiştir. Devlet ve milletin müdafaa esaslarına istinad etmesi lâzım gelen harp siyâseti de haleldar olmuş. Ordunun bir kısmı, neticesi belli olmayan birtakım macera ve sergüzeştler arkasından koşturulmuştur. İktisadiyat, kökünden yıkılmıştır. Milletin efradı, koca bir kitle halinde açlık ve sefâlet içinde inim inim inlerken, memleketin iaşe mevadını inhisar altına alanlardan mürekkep

olmak üzere ortaya birtakım harp zenginleri ve milyonerler çıkmıştır. İşte, bu hallere meydan verdiğinden dolayı İttihat ve Terakki Fırkası, milletin emniyet ve itimadını kaybetmiş. İttihat – Terakki siyâseti de bu memlekette tamamen iflâs eylemiştir. Buna binaen, şu anda yapılacak yalnız bir şey vardır. O da, artık İttihat – Terakki Cemiyet ve Fırkası'nın hayatına hatime vermek. Bundan sonra milletin müzaheretine mazhar olmak ümidi kalmayan bu müessesenin infisahını ilân eylemekten ibârettir.

Hatiplerin, tamamen birbirine benzeyen şu mealdeki nutukları, içtima salonundaki havayı derhal değiştirmiş. Ve bir fırtına hâline getirmişti. Murahhaslar ve kâtib-i mes'ullerle bunlara taraftar olanlar, derhal mukabeleye geçmişlerdi. Murahhas ve kâtibi mes'ullerden bir kısmı, içtima salonunu terk etmeye mecbur kalmışlardı. Mevkilerini terk etmek istemeyenler ise, tehditkâr nazarların istiskaline uğramışlardı.

Nutuklar devam ediyor, söz alan hatiplerden bazıları tarafından, İttihat ve Terakkinin saf ve nezih evlâtları arasına sokulan iaşeci ve ihtikârcıların İttihat ve Terakki kitlesi arasından çıkarılarak, bunların isimlerinin matbuat vasıtasıyla tebşiri teklif ediliyordu.

Bu fırtınanın, büyük bir bora hâlini kesbetmesi, çok muhtemel görünüyordu. Esasen vakit de öğle zamanını bir hayli geçiyordu. Reis, bu buhrana nihayet vermek istemiş, içtimaı bir iki saat tatil eylemişti.

Bu tatil esnasında, azalardan birçokları dağılmış, içtima tekrar başladığı zaman salonda pek az kimse kalmıştı. Ertuğrul mebusu Şemseddin Bey söz almıştı. Bu zat kürsüye geldiği zaman, vaziyetin nezaketini izah etmiş. Bugün yapılacak münakaşa ve tenkitlerin, beyhude hiddet ve asabiyetlerin hiçbir faide vermeyeceğini söylemiş ve nihayet;

— Meşrutiyet'in tesisi vazifesini ifa ettikten sonra, artık İttihat ve Terakki Cemiyeti'nin vazifesi ve sebeb-i mevcudiyeti kalmamıştır. Bu Cemiyetten doğan fırkaya da, şu son dört sene zarfında birçok seyyiat isnat edilmektedir. İsnat edilen

suiistimallerin çoğu hakikat olmasa bile: fırka ve Cemiyet, efkârıumumiye karşısında müttehem *(suçlanan)* bir vaziyettedir. Buna binaen ya fırkayı büsbütün feshederek yeni bir fırka tesis etmeli veyahut ismini değiştirmelidir, demişti.

Şemseddin Bey'in bu sözleri, müzakeratı itidal ve sükûnet sahasına sürüklemişti.

Şimdi, müzakeratın mevzuunda iki cereyan husûle gelmişti. Azadan bir kısmı:

— Vaziyet bu merkeze geldikten sonra, artık İttihat – Terakki ismi yaşayamaz. Ve onun enkazı üzerine yeni bir bina kurmak da doğru olamaz. Mukadderata rıza göstermek ve artık teşkilâtımızın hayatına hitam vermekten başka çare yoktur, diyorlardı.

Azanın diğer kısmı bu fikre itiraz ediyorlar:

— Bu fikir, doğru değildir. Biliyoruz ki, bugün mütareke imza edilecek. Hiç şüphesiz ki yarın da memlekette bir takım siyasî cereyanlar baş gösterecek. Belki de milli varlığımız, büyük bir tehlikeye girecek. Bunun için teşkilâtımızı dağıtmayalım. İsmimizi değiştirelim. Programımızda tadilât icra edelim. Bilhassa, mecliste kuvvetlenelim, diye ısrar gösteriyorlardı.

Azanın çoğu evvelce bu fikre ihzar edildiği için nihayet, fırkanın yenileştirilmesine taraftar olanlar, galebe çalmışlardı.

Bu esas kararlaştırıldıktan sonra programda icra edilecek tadilâtın müzakeresine girişilmişti. Yeni program, muhafazakârlığa mı, yoksa hürriyetperverliğe mi istinad edecekti? Bu esasların ihzarı için de bir encümen teşkili takarrür etti.

Artık saat da altı buçuğa gelmişti. Sabahın onundan beri fikir mücadelesinin heyecanlarıyla sarsılan azalar, bitkin bir hâle gelmişlerdi. Pazar günü, yine saat onda içtima edilmek üzere bugünkü içtimaa, nihayet verildi.

TALAT, ENVER, CEMÂL PAŞALAR FİRAR EDİYOR

O gece İstanbul'un muhtelif semtlerinde ve muhtelif köşelerinde bu meselenin münakaşası cereyan ederken, Enver Paşa'nın Kuruçeşme'deki yalısında da esrarengiz bir sahne hazırlanıyordu.

Güneş gurup ederken, yalının yemek odasına yedi kişilik bir sofra kurulmuştu. Bu esnada Enver Paşa, bitişik odada, en samimi dostlarından Alman Generalı Fon Bronsart ile baş başa vermiş, sessizce konuşuyordu.

İçeri Hayretullah girdi. Enver Paşa'nın Trablusgarb'tan beri yanından ayırmadığı bu Afrikalı, en mutemet adamlarından biri idi. Paşa'nın kulağına eğildi:

— Cemal Paşa'nın şifre memuru Seyfi Bey geldi. Sizi görmek istiyor, dedi.

Enver Paşa, Alman generalinden müsaade aldı. Büyük salonun ortasında, Seyfi Bey'le karşılaştı. Seyfi Bey, Paşa'yı selâmladı. Kulağına eğildi:

— Cemal Paşa biraderiniz, gözlerinizden öpüyorlar. Bu geceki hatt-ı hareketleri hakkında tavsiyenizi bekliyorlar, dedi.

Enver Paşa, derhal:

— Gece, tam saat 12'de bir sandala binsinler. Baltalimanı açıklarından gelecek olan motora, fenerle işaret versinler, cevabını verdi.

Seyfi Bey, bu talimatı alır almaz avdet etmiş. Enver Paşa da tekrar General Fon Bronsart'ın yanına gelmişti. Aralarındaki konuşma, devam etmekte idi. Bu sırada, birer ikişer misafir gelmekte ve salonda birleşmektelerdi. Bu misafirler de; Azmi, Bedri, Bahaeddin Şakir, Topal Nâzım Bey'lerle – Kafkas murahhasları heyeti arasında İstanbul'a gelen Haydar İbrahimof isminde bir Müslüman Gürcü'den ibâretti.

Enver Paşa'nın General Fon Bronsart ile görüşeceği şeyler bittikten sonra yemek salonuna geçilmişti. Ortada mühim bir hâdiseye hazırlanıldığına dair hiç bir şey görülmemekte idi. Yemek salonunda, neşeli bir surette yemek yeniliyor; sofada ağır şarkılar çalan saz takımının gürültülü ahengi, sarayın haricine kadar aksediyordu. Sarayın rıhtımında, iki kanun çavuşu, ağır ağır geziniyorlar. Arada sırada durarak sazın ahengini dinliyorlardı. Sarayın diğer kapılarındaki sivil ve askerî zabıta memurları da aynı şekilde vazifelerine devam ediyorlardı.

Teşrinisani ayının ilk günü olmakla beraber hava ılık ve berraktı. Fakat Arabî ayın son günleri olduğu için her taraf simsiyahtı.

Yemek ve saz faslı, epeyce devam etmişti. Sonra, rıhtıma nazır olan balkonun kapısı açılmış, denize doğru akan geniş bir ışık odasının arka sında muhtelif sesler işitilmişti:

— Aman Allahım, ne lâtif hava.

— Mümkün olsa da, bu gece sabaha kadar şurada bir uyku çeksem.

— Sanki, yaz gecesi. Sadece bir, mehtap eksik.

— Cıgaralarımızı burada içelim.

Bu karma karışık sözler arasında hasır koltukları çekmişler, birer köşeye yerleşmişlerdi. Cıgaralar yakılmış, yüksek ses-

le konuşmalar başlamıştı. Bütün bu konuşmalar, ertesi gün İstanbul'da yapılacak işlere taallûk ediyor; sık sık:

— Yarın, filân yerde buluşalım.

— Hayır, yarın başka işlerim var. Öbür gün buluşalım, gibi sözler de deveran eyliyordu.

Enver Paşa, bazen ortadan kayboluyor, bazan da misafirlerinin yanına geliyor. Arkasını balkonun parmaklıklarına dayayarak misafirleriyle konuşmaya devam ediyordu. Vakit, epeyce geçmiş. Saat on bir buçuğa gelmişti. Misafirler, yine yüksek sesle Enver Paşa'dan izin istemişlerdi. Enver Paşa, balkonun karşısında bir kenara çekilmiş olan kanun çavuşlarına işittirecek bir sesle:

— Vakit geç oldu. Yayan gidemezsiniz. Otomobil çıkarsınlar, dedi. Ve kapıya doğru giderek otomobil hazırlanmasını emretti.

Halbuki bir Alman şoför, evvelce aldığı emir üzerine, otomobilin yanında beklemekte idi. Buna binaen hareket emri verilir verilmez, derhal saray kapısının önüne gelmişti.

Akşamdan beri cereyan eden konuşmaları duyan ve duydukları sözlerin samimiyetine aldanan inzibat memurları, kalplerinde en küçük bir şüphe bile hissetmemişlerdi. Kapıdaki memurlar da, yalnız Enver Paşa'yı tarassuda memur oldukları için otomobile binip gidenleri takibe lüzum görmemişlerdi, otomobilin gürültüsü uzaklaşırken Enver Paşa kollarını balkonun parmaklığına dayayarak denize bakıyor. Ağır ağır mahmuzlarını biribirine çarparak General Fon Bronsart ile konuşuyordu.

Aradan on dakika kadar bir zaman geçmişti. Bir haremağası balkona gelmiş; Enver Paşa'ya yerle beraber temenna ettikten sonra, yüksek sesle:

— Sultan Efendimiz, teşrifinizi bekliyor, demişti.

Enver Paşa, haremağasının bu sözlerini, Almanca olarak Fon Bronsart'a tekrar etmişti. o zaman, Alman generali de En-

ver Paşa ile – tıpkı yarın tekrar görüşeceklermiş gibi – Tabii bir surette veda etmiş. Fakat bu esnada kulağına eğilerek:

— Selâmetle yolculuklar temenni ederim, Ekselâns, demiş ve tabii bir surette çıkıp gitmişti.

Tabiidir ki, tarassut mevkiinde bulunan inzibat çavuşları, bu sahneyi de görmüşlerdi.

General Bronsart'ın avdetinden sonra, Enver Paşa balkonda birkaç saniye daha gezinmiş ve sonra esneye esneye içeri girmişti. Biraz sonra da elektrikler söndürülmüş, her tarafta ses, seda kesilmişti.

Vakit, tam on ikiye gelmişti. Artık Enver Paşa'nın yattığına hükmeden inzibat memurları, arkadaşlarıyla konuşmak için yalının ön cephesine geçmişlerdi. Bu sırada deniz tarafından hafif bir horultu işitilmişti. Fakat bu horultu, yalıya yaklaşır yaklaşmaz, derhal sönüvermişti.

Motorun manevrası uzun sürmemiş. Sessizce rıhtıma rampa etmişti. Tam o anda Enver Paşa, arkasında siyah bir pelerin olduğu halde, aralık duran yalı kapısının önünde bir hayal gibi belirmişti. Motordan, Enver Paşa'nın yaverlerinden bir zat ile Goben-Yavuz zırhlısına mensup Alman yüzbaşılarından Bethayn birer gölge gibi sessizce çıkmışlar. Paşa'yı selâmladıktan sonra:

— Her şey hazır. Buyurunuz, diye, fısıldamışlardı. Enver Paşa, rıhtımın kenarına kadar gelmiş. Orada durup başını yalıya çevirmiş. Karanlıkta, bir pencerenin çerçevesi içinde hayal gibi görünen refikası sultana eliyle son veda işareti vermiş ve sonra motora girmişti.

Paşa'nın sadık adamı Hayretullah da, elinde iki bavul olduğu halde efendisini takip etmişti.

Motorun kamarası boş değildi. Bir saat kadar evvel, otomobille yalıdan ayrılmak suretiyle tarassut memurlarını aldatan Azmi ve Cemil Bey'ler, Doktor Bahaheddin Şakir Bey; Salıpa-

zarı önünden motora binmişler, kamaranın bir köşesine yerleşmişlerdi.

Motor, sessizce rıhtımdan açılmış. Derhal sür'atle boğaza doğru yol almaya başlamıştı. Fakat makinenin horultusu duyulmuş. Tarassut memurları, rıhtıma koşuşmuştu. Gecenin derin zulmeti içinde bu horultu gittikçe uzaklaşıyor. Yalının üst katındaki pencerenin camı, ağır ağır kapanıyordu.

Tarassut memurları, vaziyeti derhal anlamışlar, telefon başına koşmuşlardı. Fakat garip bir tesadüf eseridir ki, o anda İstanbul'un elektrik cereyanı kesilmiş, hemen bütün vesait, meflûç bir hâle gelmişti. Memurlar; İstanbul Muhafızlığını, Merkez Kumandanlığını, Polis Müdüriyetini haberdar etmeye çalışırlarken; motor, Boğaz'ın durgun ve siyah sularını, burunlardaki korkunç akıntılarını yara yara ilerliyor. Arkasında, yakamozlar kaynayan köpüklü bir iz bırakıyordu.

Bu esnada, Boyacıköyü'nde Cemal Paşa'nın yalısında da mühim münakaşalar cereyan ediyordu. Cemal Paşa'nın refikası, sabahtan beri başlayan bir ısrar ile Cemal Paşa'nın firarına mani olmak istiyordu. Fakat bu ısrar, Cemal Paşa'nın üzerinde hiçbir tesir husûle getiremiyordu. Nihayet muayyen olan saat gelmişti. Cemal Paşa, hususî balıkçısı, Boyacıköylü Mutat Reis ismindeki Ermeni'nin sandalı denize indirmesini emretmişti. Artık ısrar ve mukavemetten âciz kalan refikası:

— Gideceksin. Bari bir Ermeni ile gitme, mümkün değil, seni o adama emniyet edemem. Yaver Salâhaddin Bey kürek çeksin, demişti.

Hanımefendinin bu fikrine, beraber bulunan şifre kâtibi Seyfi Bey de iştirak eylemişti.

Derhal yalının selâmlığındaki hususî odasında bulunan Salâhaddin Bey'e haber gönderilmişti. Halbuki Salâhaddin, o esnada fazla hasta olduğundan ateşler içinde yatmakta idi. Böyle olmakla beraber, derhal yatağından fırlamış. Seyfi Bey'le kayıkhaneye gelerek sandalı denize indirmişlerdi.

Cemal Paşa'nın, refikasıyla vedası çok hazin olmuştu. Sanki zevcinin müstakbel hayatı, şu anda kalbi yanan kadıncağızın içine doğmuştu. Sandal sahilden açılırken, Cemal Paşa'nın gözlerinden sızan yaşlar, yanaklarından yuvarlanarak sakalları arasında kayboluyordu.

Paşa, sandalın arkasına oturmuştu. Başını iki ellerinin arasına almış, sessizce ağlıyordu.

Yaver Salâhaddin Bey, şiddetli bir gribin humma ateşleri içinde yanıp kavrulmasına rağmen bütün kuvvetini kollarına veriyor. Baltalimanı açıklarına doğru kürek çekiyordu. Sandalın başında oturan Seyfi Bey, elinde duran fenerin ışığını saklamaya çalışıyordu.

Baltalimanı açığında çok beklememişlerdi. Derin zulmetler içinden gelen bir motor sesi işitmişlerdi. O zaman Seyfi Bey elindeki feneri kaldırmış. Parola olmak üzere üç defa sağa, sola sallamıştı. Birkaç dakika sonra da motor, korkunç bir hayal gibi yanlarına yaklaşmıştı.

Cemal Paşa ihtiyatkârane hareket etmek istemiş, motora yanaşır yanaşmaz;

— Talât Paşa nerede? Demişti.

Fakat bu suâle hiç kimse cevap vermemişti. Birdenbire birkaç kol uzanmış. Cemal Paşa'yı omuzlarından yakalamış, Paşa'nın ayakları bir iki defa havada sallanmış, sonra motorun güvertesine bırakılmıştı. Seyfi Bey'le Selâhaddin Bey, sandalda bulunan çantaları, güçlükle motora atmışlardı. Çünkü motor Cemal Paşa'yı alır almaz, son sür'atle sandaldan uzaklaşmıştı. O zaman Seyfi Bey ellerini havaya kaldırmış:

— Çok şükür. Son vazifemi de ifa ettim, diye mırıldanmıştı.

Seyfi Bey, İttihat Terakki Cemiyeti'nin ilk teşekkül ettiği zaman Manastır'da rehber-i umumi vazifesini ifa etmiş, Balkan Harbi'nde Trakya'da, Umumî harpte de Süleyman Askerî Bey'le Irak çöllerinde vatanî hizmetlerine devam eylemişti.

Sonra, uzaktan akrabası olan Cemal Paşa'nın yanına gitmiş, şifre memuru sıfatıyla şu son dakikaya kadar Paşa'ya sadakatini muhafaza eylemişti.

Motor, oradan doğruca Paşabahçe Limanı önüne ilerlemişti. Orada da açıkta bir kayık beklemekte idi. kayıkta, bir kürekçiden başka iki şahıs bulunmakta idi. bunlardan biri sabık Sadrazam Talât Paşa, diğeri de yine sabık Adliye Nazırı İbrahim Beydi.

O gün İttihat ve Terakki kongresinde, komite ve fırka hayatına resmen veda eden ve gözyaşlarıyla evinin bir köşesine çekilen Talât Paşa, geç vakit Paşabahçe Limanı'ndaki Sahip Molla Yalısı'na gelmiş. Firar saatini orada beklemişti.

Bu kayıktan da motora aynı suretle işaret verilmiş. Motor, kayığa yanaşır yanaşmaz, Alman bahriyelilerin kuvvetli kollarıyla Talât Paşa da motora çekilmişti. Kayıkta kalan İbrahim Bey'in:

— Allah, cümlenize selâmet versin.

Sözleri bile, motorun horultusu arasında, pek güç işitilebilmişti.

Motor kaptanı, takip edilip edilmediklerini anlamak için Anadolu sahilini takiben bir müddet İstanbul'a doğru gitmiş. Ve sonra birdenbire istikametini değiştirerek son sür'atle İstinye Limanı'na gelmiş. U – 17 işaretini taşıyan Alman tahtelbahrine yanaşıvermişti. Harekete ve icap ederse dalmaya hazır bulunan tahtelbahrin bütün zabitan ve mürettebatı, vazife başına geçmişlerdi. Güvertede, sadece geminin süvarisi kaymakam, Fon Raynşlus ile bütün bu firar plânını tertip eden, General Fon Zekt ve iki Alman neferi beklemektelerdi.

Yolcuların motordan gemiye nakilleri, birkaç dakikadan fazla sürmemişti. Bu iş biter bitmez, General Fon Zekt yolcuların ayrı ayrı ellerini sıkmış:

— Muvaffakiyetli yolculuk temenni ederim, dedikten sonra, motora atlamıştı.

O anda, pervanesinden köpükler taşan motor, biraz açılmıştı. U-17 tahtelbahrinin makine dairesinde:

— Tirink, Tirink, Tirink.

Sesleri, madenî ihtiyazlarla akisler yapmış. Gemi, hafifçe sallanmış. Küçük salonda, yatakların arasında henüz ayakta duran firarilerin ağzından dökülen şu karmakarışık sözler, geminin çelik cidarlarına çarpmıştı:

— Uğurlar olsun.

— Allah selâmet versin.

— Hadi, hayırlısı.

Gemi, Boğazın simsiyah sularını sessizce yara yara ilerlemeğe başlamıştı:

Enver Paşa, kamarada duramamıştı. Doğruca güverteye çıkmış. Başını son defa olarak İstanbul tarafına çevirip bakmıştı.

İstanbul, artık uzaklaşıyor ve geri geri kaçıyordu. Koyu lâcivert sema altında, Boğazın yalçın kayaları korkunç heyulâları andırıyordu. Rumeli sahilinde bir balıkçı kayığının feneri sallanıyor. Balıkçının çatlak ve pürüzlü sesiyle söylediği şarkı, bu karanlık ve esrarlı gecenin derinliklerinde dalga dalga sürükleniyor ve sonra sönüp gidiyordu.

Karanlık, derinleşiyor ve bu korkunç zulmet içinde Anavatan'ın yalçın kayalıkları da görünmez oluyor. Bütün ufuklar esrarengiz ve sonsuz bir boşluk gibi eriyip gidiyordu.

"Kaçtılar!" bu bir tek kelime, bütün İstanbul muhitinde, korkunç bir bomba tarrakası husûle getirmişti. Ve aynı zamanda, tarraka ile beraber şu feryatlar yükselmişti:

"Talât, Enver, Cemal, Doktor Nâzım, Doktor Bahaeddin Şakir, Azmi, Bedri, İsmail Hakkı kaçtılar!"

Babıâli Caddesi'nden, sürü sürü yaverlerin arasında, kemal-i tantana ve debdebe ile geçen muhteşem otomobillerinin içinde, birer mabut gibi azamet gösteren. Hatta fî tarihinde

Rumeli'de kahramanlık şerefini ihraz eden bu adamlar kaçtılar. Aman yarabbi bu, ne encam-ı elim.

Bir milyondan ziyade evlâd-ı vatanı salhanaya sürüklendikten, yüzbinlerce Türk'ü, Ermeni'yi, Rum'u tehcir ettikten sonra, bunların mes'uliyeti baş gösterir göstermez, kapandan korkan birer sıçan gibi kaçtılar!

Vaktiyle meşhur bir Romalı hatip:

"Ey, zaman!" nevhasile teessürlerini ilân etmişti. Ya, biz ne diyelim?

Bu, bir alçaklık. Bir haydutluk. Bir hırsızlık. Bir Çakırcalılık ve belki de, bunlardan daha beter bir şeydir. Soruyoruz:

— Hükûmet-i hazıra, bu hazeleyi niçin kaçırdı? Niçin esbab-ı inzibat, hâlâ ve henüz Talât'ın nasbettiği eşhasın yed-i iktidarında?

Talât kaçmış ise...

Mutlakiyet devrinde, Abdülhamid'in celâil-i asarı mülûkânesini sütunlarına sermaye-i mefharet ittihaz eden, Meşrutiyet'in ilânı üzerine aynı sütunlarını Rumeli kahramanlarının ve Cemiyet-i muhtereme icraatının takdir ve sitayişlerine hasreyleyen ve on sene zarfında Babıâli'nin takip ettiği kan – ve – ateş siyâsetine karşı da sükût mesleğini takip etmekten kıl kadar inhiraf etmeyen bazı gazetelerde okunan şu satırların altında yalnız iki kelime eksikti:

"Veyl, mağlûplara."

"Kaçtılar!"

Bu bir tek kelime, aynı zamanda İttihatçılar arasında da bir kaynaşma husûle getirmişti. Bu firar hâdisesinden, Merkez-i Umumî azaları, İsmail Canbolat Bey ve birkaç mahrem zattan başka kimse haberdar değildi. Hatta eski arkadaşlarına İstanbul'u terk etmenin hayırlı olacağını tavsiye eden Dâhiliye Nazırı Fethi Bey bile, o gece böyle bir hâdisenin takarrür edeceğini kat'iyetle bilmemekte idi.

Vaziyet, mühimdi. Şimdi bütün kinler, bütün gayzlar, bütün intikam hisleri; geride kalan İttihatçıların omuzlarına yükletilecekti. Buna binaen artık bu İttihatçılık Fırkasını derhal silmek, galeyan haline gelen efkârıumumiyeyi hiç olmazsa bir an evvel teskin edebilmek elzemdi.

Dünkü kongrede, Reis İsmail Canbolat Bey tarafından kapı dışarı edilen bazı zevat, bugün erkenden Merkez-i Umumîye gelmişler. Kongre salonunu işgal etmişler. Diğer arkadaşlarına da haber göndermişler. Müzakerata girişmişlerdi. Bu müzakeratın zeminini, başlıca şu mesele teşkil etmekte idi:

"İttihat ve Terakki ismine, derhal nihayet vermek."

Müzakerenin ilk dakikalarından itibaren fikirler birleşmiş. Bir iki gün evvel, Talât Paşa'nın dilinde dolaşan "Teceddüd" ismi, kabul edilivermişti.

Fakat adedi yirmi beş kişiyi geçmeyen bir zümre arasında verilen bu karar; İttihat-Terakki isminin, "Teceddüt"e tahviline kâfi gelemezdi. Bunu, yarın toplanacak kongreye de tasdik ettirmek elzemdi.

İTTİHAT VE TERAKKİ FIRKASININ SONU

Vaziyetin aldığı şekil, artık bütün İttihatçıları sükûta mecbur etmişti. Sokaklarda, kahvelerde, gazetelerde göklere çıkan:

"Kaçtılar. Daha da kaçacaklar..." feryadına karşı, İttihat ve Terakki Merkez-i Umumî binasının çatısı altında devam edecek en küçük bir münakaşanın, büyük bir felâket teşkil edeceğine herkes iman getirmişti.

Onun için dir ki, dün sinirli ifâdeleriyle birbirine omuz silkenler, bugün omuz omuza vererek etten bir kale vücuda getirmek lüzumunu hissetmişlerdi.

İstanbul'un yedi tepesi üzerinden, Merkez-i Umumî binasının çatısına en acı tenkit ve takbihler yağdırılırken, İttihat ve Terakki Fırkası programını değiştirmekle vaziyeti kurtarmaya memur edilen encümen, yeni bir program tanzim etmişti. Bu programın en göze çarpan maddesi, 19'uncu madde idi. Eski İttihat ve Terakki programında bu madde, şundan ibâretti:

"Ceraim-i siyasiyeden dolayı idam cezası, ancak kanun-u cezada tayin edilen ceraim-i adiyeye müteallik idam cezalarıyla birleşmek şartıyla kabil-i tatbiktir."

Bu madde, tadil edilmiş ve şu kısa cümleye indirilmişti:

"Ceraim-i siyasiden dolayı, idam cezası yoktur."

Kimin aklından geçerdi ki, İttihat ve Terakki binasının çatısı altında, böyle bir mesele müzakere edilecek ve böyle bir madde kabul olunuverilecekti. O İttihat ve Terakki ki, bundan on iki buçuk sene evvel, isimsiz kahramanlar ile çetin bir mücadeleye girişmiş ve bu mücadeleye girenler, her şeyden evvel hayatlarını ortaya atarak vatan ve millet uğrunda fâni hayatlarını bilâtereddüt feda edeceklerine, silâh ve Kur'ân üzerine el basarak yemin etmişlerdi.

***

O gün de böyle geçmişti. Artık yarın, İttihat ve Terakki'nin son kongresi içtima edecek ve son karar verilecekti.

Daha sabahleyin erkenden, içtima salonunda me'yus ve mükedder çehreler belirmişti. Cuma günü akdedilen ilk içtimaa nazaran bugün gelenler daha az, fakat hepsi de münevver simalardan mürekkepti. Onun için müzakerenin sürat ve sühuletle cereyan edeceğini – ölen bir şahıs, ne kadar sevgili olursa olsun, onun toprağa gömülmesi arzu edildiği gibi– bu işin de bir an evvel bitirileceği tahmin edilmekte idi.

Ve bu tahminde de hiç hata edilmemişti. Riyaset kürsüsüne, yine İsmail Canbolat Bey gelmişti. Yine, Cuma günkü hatiplerden bazıları söz istemişlerdi. Bütün söylenen sözler, şu cümlelerde toplanıvermişti:

— İstibdat devrinin zulüm ve siyâsetine nihayet vermek. milleti hürriyete nail eylemek emel-i mukaddesîle teşekkül eden İttihat ve Terakki Cemiyeti muhteremesi, vazife-i tarihiyesini ifa eylemiştir. Bu Cemiyet-i mukadderaden doğan İttihat – Terakki Fırkası da gerek mecliste ve gerek hükûmet işlerinde elinden gelen gayreti göstermiştir. İttihat ve Terakki Cemiyeti, bir ihtilâl teşkilâtı idi. Bu teşkilât, tarihî vazifesini ifa ettikten sonra artık tarihin sine-i tekrimine gömülmelidir. Bu teşkilât gömüldükten sonra da artık ondan doğan İttihat – Te-

rakki Fırkası'nın faaliyeti hitama ermiş demektir. Binaenaleyh, bu isim de silinmelidir. Her ölünün vârisleri olduğu gibi, bu ölünün de bir vârisi olması tabiidir. O da, yeni teşkil edeceğimiz Teceddüd Fırkası olacaktır. Cemiyetin bütün emval ve eşyası....

Bir hıçkırık sesi işitilmiş. Kirpiklerinde yaş damlaları beliren gözler, yerlere çevrilmişti. Bursa mebusu Rıza Bey'in, titreyen dudakları arasında şu bir tek kelime dökülüvermişti:

— Yazık...

Fakat bu cılız kelime:

— *Kabul, Kabul*...

Sadaları arasında kaybolup gitmişti. Bursa Mebusu Rıza, Isparta Mebusu Hakkı, Kütahya mebusu İbrahim Bey'lerle, Hudeyde Mebusu Rıza Paşa'dan maada bütün aza; İttihat ve Terakki'nin acı mukadderatına karşı son kararlarını vermişlerdi.

İttihat ve Terakki... Osmanlı saltanatı üzerinde tam on sene hükümran olan bu esrarengiz ve heyûlâi kuvvet, varlığının etrafında toplanan fedai ve fedakârları, tufeyli ve riyakârları, on seneden beri mukaddes bir mabet gibi eşikleri aşındırılan merkez ve kulüpleri, anut bir kıskançlıkla saklanan arma ve parolalarına rağmen; kendisini için için yiyen ve kemiren maraza mukavemet edememiş. Beş on gün süren bir intizar devresinden sonra, pek hazin bir ölümle sönüp gidivermişti.

Bu ölümün acısı; İttihat ve Terakki'nin Selânik'te Çavuş Manastırı'nın kuytu bir köşesinde doğan ve Rumeli'nin göklere baş çeken balkanlarında beslenen saf ve necip gayesine iman edenlerin kalbi de, aziz bir sevgilinin ölümünden beter ıstırap husûle getirmişti.

Fakat İttihat – Terakki'nin ilk müessislerinden olan Talât Paşa, bu ıstırabı, tam on yedi sene evvel hissetmişti. 1318 senesi Ağustos ayının 13'üncü *(26 Ağustos 1902)* Cuma günü idi.

Selânik şehri, bu Ağustos sıcağının hararetinden barınılmaz bir hâle gelmişti. O zaman seyyar posta memuru olan Talât Bey'le, Selânik Askerî Rüştiyesi Fransızca muallimi Yüzbaşı Naki, Selânik Redif Fırkası mülhakı Yüzbaşı Nuri, Redif Livası Mülhakı Mülâzımevvel Kemal, Selânik Redif Taburu Birinci Bölük Yüzbaşısı Asım, Selânik Mülkiye Mektebi muallimlerinden Bayram Fehmi Bey'lerle Selânik Darülmuallimini Müdürü İsmail Mahir Efendi'den mürekkep yedi arkadaş, o gün akşama doğru şehrin bunaltıcı sıcağından kaçmışlar, Çavuş Manastırı'nın bahçesinde, ulu çınarların gölgesiyle koyulaşan havuzun kenarında, serin çimenler üzerine serilen hasırlara uzanmışlardı. Bu yedi arkadaş arasında cereyan eden afakî konuşmalar, birdenbire bambaşka bir mecraya girmiş. Onları, en halis ve en vatanperverane bir maksada sevk eylemişti. Hemen o anda verilen karar mucibince, Paris'teki Ahmed Rıza Bey'e bir mektup yazmak icap etmişti. Yazılacak yazıyı görmek için bir fener getirilmişti. Talât Bey, eline kâğıt ve kalemi almış. Arkadaşlarının derleyip toparladığı cümleleri yazmağa başlamıştı. Fakat bir cümlede ilk defa olarak İttihat - Terakki kelimeleri yazılırken birdenbire fenerin içindeki lâmbanın şişesi parçalanmış. Her taraf derin bir zulmet içinde kalmıştı. İşte bu hâdise, o andan itibaren Talât Bey'in kalbine yerleşmiş ve bir daha çıkmamıştı. Ne zaman İttihat ve Terakki ismi söylense, bu ilk Cemiyet müessisinin kalbinde, ince ve zayıf bir nokta sızlardı.

Acaba, o gece lâmba şişesinin kırılması ve İttihat Terakki isminin üzerine derin bir zulmet çökmesi; tam on yedi sene sonra bu ismin uğradığı meş'um akıbetin manevî bir işareti mi idi?

Yoksa bu feci akıbeti görenler; kendi tedbirlerinde kusur ettikleri için, takdirin - hiç affetmeyen ve merhamet gösteremeyen - acı hükmü altında mı, tebah olup *(yıkılıp)* gitmişlerdi?

SON

Ziya Şakir

Çemberlitaş / 21 Nisan 1935 Pazar

MEKTUPLAR

Açık Muhabere - 1

İzmit'te, ihtiyat piyade mülâzımevveli Hüseyin Bey'e:

1-Siz, o tarihte Babıâli itfaiye müfreze kumandanı idiniz. İtfaiye müfrezesi, inzibat kuvvetine dâhil olmadığı için muhafaza âmirlerinin elde edilip edilemediği sizce meçhuldür.

2-Askerlikte silâhbaşı etmek ile silâh doldurmak ayrı ayrı şeylerdir. Biz, Uşak taburunun yalnız silâhbaşı edildiğini söyledik. Silâh doldurduğunu, değil...

3-Nafız Bey –hamdolsun- sıhhat ve afiyettedir. Şimdi, Bafra'da ikamet etmektedir. Sizin gibi o satırları kendisi de okumuştur. Kendinizden bahsedişimizde bir yanlışlık varsa tekzip etmek bizzat kendisine düşer.

Z. Ş.

Açık Muhabere - 2

Karilerimizden bir Türk imzalı mektup sahibine:

— Eğer imza ve hüviyetinizi bildirmiş olsaydınız, sizinle konuşmak çok kolay olurdu. Fakat hüviyetini saklayanlara cevap vermek âdetimiz değildir.

Açık Muhabere - 3

İzmir Kösebeyoğlu Tevfik Beyefendiye:

İltifatınıza teşekkür ederiz. Bahs buyurduğunuz meselenin leh ve aleyhinde birçok mektuplar aldık ve hatta müracaatlar karşısında kaldık. Fakat bütün bunlar, hâdisatı muhtelif cephelerden gören zevatın şahsi fikir ve mütalaalarından ibaret... Hâlbuki biz, tesir altında kalmamak için hâdiselerin hakikatini ve elde bulunan vesikaları takip ediyoruz. Mamafih elimizde, zatıâlinizin mektubunu teyit eden vesikalar da var. Fakat en salâhiyettar zevattan icra ettiğimiz tahkikatta bütün bunların zahiri şekilden ibaret olduğunu anladık. Meselenin içyüzüne gelince; sırası geldiği zaman bunu da izah edeceğiz. O zaman ne kadar haklı olduğumuzu kabul buyuracak ve hatta hayrette kalacaksınız. Hakikat ve bitaraflıktan ayrılmayarak bütün karilerimizin teveccühlerini idame etmek, en büyük emelimizdir efendim.

Açık Muhabere - 4

Vezirköprü de Gazi ilk mektebi başmuallime Fuat Beyefendiye:

— Yüksek teveccühünüze teşekkür ederim efendim.

Açık Muhabere - 5

Söke – Bağarası başmuallimi Cevdet Bey'e:

Teveccühünüze teşekkür ederim. Arzunuz husul bulacaktır.

Açık muhabere - 6

İnegöl'de, Bay Ahmed Nuri'ye: gönderdiğiniz vesikayı aldım. Teşekkür ederim. Z. Ş.

Açık Muhabere - 7

Kadıköy'ünde mukim mütekaid Binbaşı Bay Hüseyin Lûtfi'ye – Mümkün olduğu kadar süratle sizi görmek istiyorum. Matbaa ve yahut ikametgâhıma teşriflerinizi rica ederim. Z. Ş.

Açık Muhabere - 8

Aziz ve muhterem karilerime!..

Bugün, şu yukarıdaki satırların altına imzamı koymakla, zayıf ve naçiz omuzlarıma yüklendiğim ağır yükü, son merhalesine isal etmiş oluyorum. Eğer bu bir muvaffakiyet ise, bunun şerefi – benden ziyade – beni teşci eden. Resim, vesika ve malûmat vermek suretile kıymetli yardımlarını benden esirgemeyen zevâta aittir.

Ben, bu yazılarımdaki mevkiimin, sadece bir nakîl den ibaret olduğunu biliyorum. Ve ancak bu dereceye kadar toplayıp nakledebilmek suretile ikmal ettiğim şu eserin mükemmel bir tarih olduğunu iddia etmiyorum.

Bu eseri yazdığım müddet zarfında, birçok karilerimin daima şu suallerine maruz kaldım:

— Bunları nasıl yazıyorsun.. Bu kadar malûmatı nereden buluyorsun.

Aziz karilerimin sordukları bu haklı suale, işte cevap veriyorum:

— İttihat ve Terakki cemiyetinin gerek umumî ve gerek gizli muamelâtına ait evrakı, kısmen mahvolmuştur. Yangınlar, muhtelif kabine tebeddüllerinde ve bilhassa İstanbul'un işgali felâketinde alâkadarların evlerine yapılan baskınlar, en mühim esrarın en canlı vesikalarını ortadan silmiş süpürmüştür. Onun için bu işe başladığım zaman, kapı kapı dolaştım. Teker teker kâğıtlar, resimler topladım. Birçok zevatın hatıralarına müracaat ettim. Her meseleyi, bizzat alâkadarlarından dinledim. Yüzlerce zata mektup yazdım.

Bunlardan aldığım cevapları biribirilerile karşılaştırdım. Herhangi bir mesele hakkında, en aşağı – itimada şayan – üç zatın fikri İttihat etmedikçe onu hakikat olarak kabul etmedim. Hatta, bizzat karıştığım bazı vekayiî bile, bildiğim ve gördüğüm gibi kaydetmekten içtinab ederek o vekayie temas eden zevat ile bir kere daha görüşmekten – ve hakikati tam manasile araştırmaktan– çekinmedim. Bütün bu araştırmalarım esnasında sadece bir cephenin taraftar ve dostlarını dinlemekle de iktifa etmedim. O cephenin muhalifleriyle de temasa geldim. Ve ancak bu suretledir ki, yazılarımın bitaraflığını muhafazaya gayret ettim.

Eserde ismi geçen zevat arasında, ne şahsen ve maddeten menfaatdar olduğum ve ne de, her hangi bir sebepten dolayı aleytar bulunduğum bir tek fert yoktur. Bu yazılarıma başladığım zaman bazı zevat, Talât Paşa'ya karşı derin bir kalp yarası taşıdığımı ve ona karşı bîtaraf kalamıyacağımı iddia etmişlerdi. Ben, böyle bir his taşımadığım, ve bitaraflıktan zerre kadar ayrılmadığıma kanaat getiriyorum ve bu zat hakkında yzdığım yazıları işhat ediyorum. Esasen ben yazılarımı yazarken daima şahsî fikir ve tenkit yürütmekten mümkün olduğu kadar içtinap ettim; sadece hâdisatı naklet-mekle iktifa eyledim. Gelen tenkit mektuplarını teşekkürle karşıladım. Hattâ bunlardan yazılarımızı kendi görüşlerile karşılayanları da nazar-ı dikkate aldım. Bunlardan hakikate temas eden ufak tefek meseleleri, derhal tashih ederek mühim meselelere ait – uzun mektupları, karilere usanç vermek korkusile eserin sonuna sakladım. Şimdi sırası geldiği için aynen dercedilecek olan bu mektuplar, ne sarsılmaz bir bî taraflıkla hareket ettiğimin en kuvvetli birer şahidi olacaklardır.

Mehazlerimi ve yardım gördüğüm muhterem zevatın isimlerini bu sütunlarda birer birer saymak, imkânsızdır. Buna binaen bunları da – birçpk mühim vesikalarla beraber- bu eserin kitap halinde çıktığı zamana terkediyorum.

Ve şimdilik bu zevata ayrı ayrı teşekküllerimi arz ile iktifa eyliyorum.

Yazılarımı takip eden zevat, mütalealarını yazmak bize nisyan ve hatalarımızı hatırlatmak lutfunda bulunurlarsa, istikbal tarihine çok değerli bir hizmet etmiş olurlar. Tevsik edilmek şartile gönderilecek olan bu mektupları, bu eserimin son cildine aynen dercetmek, benim için en mühim bir vazife ve en kıymetli bir borç teşkil edecektir. Velev yazılarımın aleyhinde olsa bile...

Z. Ş.

***

Yazılarımızı karşılayıcı mahiyette olarak gelen ve uzun oldukları için tefrika arasında dercedilemeyen birkaç mektubu, bîtaraflığımıza binaen – asıllarına dokunmayan fazla kısımları tayederek – aynen dercediyoruz:

Açık Muhabere - 9

"Muhterem efendim

Tefrikanızı başındanberi alâka ile takip eden okuyucularınızdan birisi de benim.

Tefrikanızın 36 numaralı ve 28 mayıs 933 tarihli nüshasında bahsettiğiniz Kayseri mutasarrıfı; zamanın en ileri gelen münevverlerinden ve serbest fikir sahiplerinden birisidir. Umum Matbuat Müdürü iken Takvim-i Vakayi'de zülfüyâra dokunan bir hâdise yüzünden Abdülhamid Han tarafından azledilmiş ve irade ile ilk açılacak vilâyete tayini tebliğ edilmiş iken beklemeyerek mevkiinin çok dunundaki vazifeleri kabul ile senelerce Manastır, Selânik, Dedeağaç taraflarında mülkiye müfettişliği ve yıllarca Arnavutlukta dolaştırılmış ve bu havalide tefrikanızda ismi geçen birçok zevatın çok iyi tanıdıkları Kırşehir ve Havran gibi galeyanlı yerlere nefyedilmiş (sürülmüş) ve Havranda asayişi temin etmiş, yedi lisan bilen

bir zattır.

1-Ezcümle Kayseri çok büyük bir tehlike geçirmiş idi. Saraya ve idâre-i mutlakaya şiddetle merbut olan ve aynı zamanda halkı dilgir etmek yüzünden aleyhinde şiddetli bir nefret uyandıran... diyorsunuz. Babamı ebedî medfenine, "Zeynelâbidin Efendi hatırası" binlerce kişilik bir kafile "Baba bizi bıraktın, nereye gidiyorsun?" feryadı ile götürmüşlerdir. Hürriyetin ilânından iki gün sonra halkı dilgir eden ve şiddetli bir nefret uyandıran bir adam hakkında halkın bu sesi en büyük şahit değil midir?

*2-Hacil köyüne bu zâtın el altından bu şekilde haber gönderdi*ğini ne ile tesbit ediyorsunuz? Böyle bir propaganda olsa olsa ha*lkın gazabından korkanlar tarafından uydurulmuş olabilir. Bundan babamın zerre kadar malûmatı yoktur.*

*3-Galeyan arasında hükûmete gelerek isim ve hüviyetlerini zikirde mazur görülmekliğim lâzımgelen birkaç zatı adeta linç etmek isteyen halkın karşısında babamın vaziyeti tarif ettiğiniz gibi de*ğildir.

4-Işte ben annem ve kardeşimle bu sırada Asarcık sayfiyesinden, gönderilen haberle yetiştim. Ak sesi henüz geçmiş olan babamın bu hasta halinde gözyaşlarını zaptedemiyen aile efradımız karşısında beni yanına oturtarak her zaman verdiği fazilet ve doğruluk nasihatlerinden birisini daha aldım.

Kadınlar babamı eve nakli için hazırlık yapmak üzere ayrıldılar ben yanında kaldım. Bu sırada odasına hatırını sormaya eşraf ve memurlardan bir haylı zevat geldiler. Hiçbirisinde babama karşı her zamanki sevgili ve saygılı hareket ve muameleden başka bir şey görmedim. Babamı eve götürdük. Selâmlık ile harem arasındaki maBey'in odasına yatırdık. Her ihtimale karşı da belediye doktoru o geceyi selâmlıkta geçirdi.

5-O gece sakin uykusu arasında gelen sonuncu bir akse babamı hiçbir hâdisenin lekelemediği temiz hayatından ayır-

dı ve ertesi günü halkın göz yaşları arasında gömüldü.

6-Ölümü bu şekilde iken gûya kendisine hakaret etmek ve mevkiinden düşürmek istiyenlerden korkaraj ve felç gelerek öldüğü hakkındaki fikra da hakikata tamamen muğayirdir. Bunun hakikat olduğu iddia ediliyorsa vesaikini de öğrenmek isterim.

Hülâsa:

Bilenlerin hâlâ hürmetle andıkları ve Ahmed Arifî Bey ismini taşıyan babamın evvelsi günkü, *dünkü ve bugünkü rical arasında çok tanıdığı vardır. Bunları teker teker zikretmek ve malûmatlarına müracaat etmek de mümkündür.*

Suiniyetle vuku bulmadığını zannettiğim bu yanlış ve bir ölünün temiz hatırasına hakaret eden kısmın tashih edilmesini ümit ve rica ediyorum.

Merhumun büyük oğlu Hükûmet Tabibi Dr. Cemaleddin Arifî"

Cevap:

Doktor bay Cemaleddin Arif'e bu mektubu müteakip verdiğimiz cevapta, bu yazılarımızın mehazı, o sırada gazetelerde intişar eden ve hiç kimse tarafından tekzip edilmeyen yazılar olduğunu bildirmiş.. Ve bitaraflığımıza binaen bu uzun mektubu, eserin hitamında neşredeceğimizi vadeylemiştik. İşte bu vadimizi zamanında ifa etmekle vazifemizi ifa etmiş oluyoruz.

***

General Kâzım Karabekir'in mektubu

"Son Posta gazetesine

Erenköy'den 16/2/1934

Efendim;

İttihat ve Terakkinin ilk teşkilâtında bulunanlardan he-

nüz hayatta olanların ve ölenlerinin mensupları nezdinde bulunması tabii olan hatıraları ve vesikaları neşrolunup lâzımı gibi tenkit ve münakaşa edildikten sonradır ki, o Cemiyetin bir tarihi yazılabilir. Henüz bu neşriyat yapılmamış olduğundan tarihini yazmak zamanı da gelmemiştir. Gazetenizdeki tefrika bir hayli zatların şifahi veya tahriri ifadesini ve şimdiye kadar neşir olunan (yayınlanan) birkaç kitap muhteviyatının hulâsasını havi olmakla beraber "İttihat ve tarakki„ cemiyetinin tarihi olamaz; fakat tarih için bir unsur olur ve şüphesiz ki bir hizmettir. Bu hizmetin yanlış ve kusurlu ifasını siz de istemezsiniz. Bunun için tashihini rica ettiğim noktalar hakkındaki cevabınızın hakikatı tenvir etmediğini izah etmek zaruretindeyim. Şöyle ki:

1-Mahmud Şevket Paşa karargâhile birlikte Bakırköy'den Sirkeci'ye gelenleri yazdığınız satırlarda aynen şu cümle vardır: "İkinci Ordu'ya mensup Şevket Turgut Paşa ve maiyetleri zabitanı" Ben Şevket Turğut Paşa ve karargâhının 10 ve 11 Nisandaki yerlerini yazarak hatanın tashihini rica ettim ve "fırkası Beyoğlunda müsademe ederken karargâhının Bakırköyde bulunmasını ve akşam üstü Hareket Ordusu kumandanile trenle Sirkeciye indirilmesini doğru telâkki edenler o zamanın kumanda ve erkânıharbiyesini haksız tenkide yeltenirler. dedim. Siz cevabınızda şöyle yazıyorsunuz "İstanbul'un muhtelif yerleri işgal edildikten sonra Bakırköy den trenle Sirkeci istasyonuna gelen zevatın yüksek kumanda heyeti ile mahdut birkaç zattan ibaret olduğunu kaydetmiştik. Bu, herkesin malûmu olan bir hakikattir. Bunda kollara filen nezaret ve kumanda vazifesile muvazzaf olan ve harekât esnasında vazifesi başında bulunan erkânıharpleri tenkide maruz bırakacak bir mana tasavvur edilemez. Bu sözler hata-yı tashih değildir. Eğer fırkası Beyoğlunda müsademe ederken Şevket Turgut Paşa karargâhile Bakırköy de oturup müsademeler bittikten sonra akşam üstü ordu kumandanile birlikte Sirkeci'ye geldiyse ağır bir tenkide hak kazanır. Bu maddeyi kapatmak için tekrar ediyorum: Şevket Turgut Paşa ve karargâhı müsademe

günü olan 11 Nisan'da fırkasının içinde idi ve Pangaltıdaki Harbiye mektebi karargâh ittihaz olunmuştu. Zatiâlileri yanlışlıkla bu karargâhı: Bakırköy'den Sirkeci'ye trenle getirdiniz. Bu hususu sarih olarak tashih buyurunuz.

2-Yıldız'ın Enver Bey tarafından işgali meselesi: Ben "Enver Bey'in yalnız 11 Nisanda fırka emrinde bir kol kumandanı olarak bulunmuş, fakat akşam üstü ayrılmış olduğu ve "13 Nisan'da fırka Yıldız hareketini yaparken Enver Bey'in bulunmadığını, yazarak tashih rica ettim. Siz şöyle cevap verdiniz: "Halbuki Taşkışla ve Taksim müsademelerinde iş başında bulunan birçok ümera ve zabitanın Enver Bey'in Taşkışla müsademesinde bulunduğunu" Taşkışla ve Taksim müsademeleri başka, 11 nisan müsademeleri başka değildir. Ikisi aynı şeydir. Bunu da tashih buyurunuz.

Mesele Enver Bey'in kışlalardaki müsademe günü olan 11 nisan akşamı fırka emrinden çıkmış ve artık bir kumanda sahibi olm*amasıdır. 12 nisan böyle geçtiği gibi, 13 nisan yıldız işgali günü de böyle geçmiştir. Tashih buyuracağınız nokta budur. Bu hususta yeni bir vesika olmak üzere bir zatın hatıra defterinden el yazısile yazılmış birkaç satır yazıyorsunuz. Bu hatırada yanlışlık vardır. 12 ve 13 Nisan günlerinin hadiselerini tafsil edersem hatıra sahibi de vaziyeti tahatturla icap eden tashihleri yaparlar:*

12 Nisanda Şevket Turgut Paşa ile erkânıharbi olan ben Harbiye nazaretinde Hareket Ordusu karargâhına gittik. Mahmud Şevket Paşa ile Hareket Ordusu erkânıharbiye reisi Ali Rıza Paşa hareket üzere idiler. Yıldız harekâtının âcilen icrası lüzumu hakkındaki teklifimize karşı hazır bulunan Üçüncü Ordu erkânıharbiye reisi Pertev Paşa ile kararlaştırmaklığımızı emrederek gittiler. Pertev Paşa'nın odasında masasının karşısına Turgut Paşa ile birlikte yanyana oturduk. Pertev Paşa yarınki 13 Nisan günü fırkamızla Yıldız'a yapılacak hareket emrini kendi elile yazdı. Bu, ordu makamının vereceği emir değil, Şevket Turgut Paşa'nın vereceği mufas-

sal fırka emri idi. *Sıra imzaya geldiği zaman benim sabrım tükendi ve kendilerine: "Müsaade buyurun da imzayı olsun fırkanın kumandanı atsın!" dedim. Cevaben: "Monşer! Ben şema taraftarı değilim." diye hiddet buyurmakla beraber bu hakkı teslim ve emri Şevket Turgut Paşa'ya imzalattılar.*

Harbiye mektebindeki karargâhımıza avdette kıtaata lâzımgelen emirleri verdik.

13 Nisan erkenden Yıldız'a hareket başladı. Fırka karargâhı hareket üzere iken Pertev Paşa Hazretleri bir araba ile Mekteb-i Harbiye'deki karargâhımıza geldi ve şifahen şu emri tebliğ etti: "O halde acele kıtaatı eski vazifelerine getiriniz!" Dediler. Bu vaziyetin zabitan ve efrad arasında türlü tefsirlere uğrayarak fena bir netice vermesi ihtimalini ve yarına kadar Yıldız'ın yağma edilmesi ve münasebetsiz hâdiselerin vukuu bulması ihtimalini izah ile dün verilen emrin geri alınmasındaki sebebi sorduk.

"Hareket Ordusu kumandanlığınca yeni emre göre hareket olunması isteniliyor" dan başka bir şey söylemediler. Şevket Turgut Paşa'yı maruz kaldığı müşkülâttan kurtarmak üzere bu ağır vazi*feyi ben deruhte ettim, Pertev Turgut Paşalar Harbiye Mektebi'nde kaldılar. Ben zırhlı otomobil ile Yıldız'a hareket üzere bulunan kıtaat nezdine gittim. Pertev Paşa, ben gelinceye kadar bekleyeceğini, kıtaatı eski vaziyetine getirmek emrini vererek çabuk avdetimi istediler.*

Ihlamur Deresi'ni geçip Yıldız yokuşunu çıkmakta olan kolun başına kadar gittim. Alay ve tabur kumandanlarına vaziyeti anlattım. Fevkalâde meyus oldular. Bunu işiten zabitler de dahi hırıltı başladı. Değil geri dönmek, durmanın bile fena netice vereceğini görünce mes'uliyeti üzerime alarak ilk mektubumda tafsil ettiğim veçhile harekâtı ikmal ettirdim. Sizin işgali tasvirinizdeki harbiye mektebi efendileri bahsı da bugünkü hareket içindedir.

Yıldız'ın Enver Bey tarafından işgal olunmasını İttihat ve

Terakki Merkezi'de istiyordu. 13 sabahı bu işgalin vaki olmasına onlar da kızdı ve bir propaganda ile olsun daha evvel Enver Bey işgal etti diye şayiat yapıyorlardı. Not defterindeki sehiv bunların tesirile olsa gerektir. Yoksa Yıldız'ın 13 Nisan sabahı fırkamız tarafından işgaline ait deliller müteaddittir:

1- Memduh Paşa 13 Nisan günü fırkamız kıtaatı Yıldız'ı tamamile işgalden ve fırka karargâhı sergi karşısına nakilden sonra buradan Harbiye nezaretine tarafımızdan gönderilmiştir. Memduh Paşa fırkamız kıtaatı gelinceye kadar Yıldız'ı muhafaza ile meşgul olmuştur.

2- Tefrikanızda bahsettiğiniz Harbiye Mektebi efendileri 13 sabahı emrimizde olarak Yıldız hareketine iştirak etmiştir.

3- İşgal hadisesini Hareket Ordusu kumandanlığı, Yıldız telgrafhanesinden Şevket Turgut Paşa imzasile çekilen ve fırkamız tarafından işgal olunduğu sarih olan telgraftan haber aldı.

4- Emir hilâfına Yıldız'ı fırkamızın işgalinden dolayı teessür telgrafı bize geldi.

5- Başkâtip Cevat Bey 13 Nisan öğleden sonra sergi karşısındaki karargâhımıza iki kere gelerek emniyet ve iaşe meselesini bizimle görüşmüştür. Eğer birgün evvel Enver Bey saraya girseydi mesele onlarca hallolunabilirdi.

6- Aynı emri alan Enver Bey de 14 sabahı yapılacak olan harekâta iştirâk için gece memur olduğu cepheye gelmiş ve yıldızın işgal olunduğunu görünce ferden saraya girmiştir.

7- Bunlardan başka Şevket Turgut Paşa'nın Yıldız Hareketi'ni re'sen yaptığından dolayı İstiklâl Harbi esnasında vahdeddin tarafından divanıharbe verilerek mahkûm dahi edilmiş olduğunu ilâve edeyim.

8- Bulgarların Yıldız hareketine iştirâkine gelince:

Evvelâ bunlar hakkındaki malûmatımı söyleyeyim: 10 nisan akşamı karargâhımız Silâhdarağa'dayken Enver bey nez-

*dimize geldi. Beraberinde getirdiği Sandanski çetesini taktim etti. Bunlar hakkında kendisine şu teklifte bulundum: Bunları getirmeseydin daha iyi olurdu. Bu mücadeleyi bir Türk davası olarak halletmekli*ğimiz lâzımdır. İstanbul kıtaatı bunlardan haberdar edilerek mü*rettep bir oyun olması da nazar-ı itibare alınmalıdır.*

Enver Bey cevabında onların müracaatını, aynı zamanda avcı taburların, bomba kullanmak hususundaki maharetlerine ancak bu komitecilerle mukabele edilebileceğini düşündüğünden gelmelerini kendisi de muvafık gördüğünü bildirdi.

Karşı tarafın topçusunu nasıl felce uğrattığımızı ve mukavemetin ancak kışlalarda olacağını, avcı taburlarının bombalarına karşı topçumuzla işi hâl edeceğimizi izah ederek Bulgar çetesinin müsademeye sokulmamalarını, bunların vereceği zayiatın aleyhimize kayıt olacağını söyledim. Enver bey mütalaamı tasvip etti ve bu hususu nazar-ı itibare alacağını vadederek ayrıldı ve böylece hareket ettiğini de sonradan öğrendim. Müsademe yerlerinde bazı halk ve hatta ecnebi muhabir bile yaralandığından Bulgarların birkaç zayiatını görerek esaslı müsademeye sevk olundukları zan olunmamalıdır.

Yıldız Harekâtını siz şöyle tasvir ettiniz: "Önde Bulgar çeteleri olduğu halde Yıldız'ın etrafı sarılmıya başlandığından...,,

Diğer bir cümle: "Bulgar çetelerinden ve gönüllülerden mürekkep bir kol hamidiye camiinin karşısındaki talimhaneye girmişti."

Sarayın işgali için de: "buna mukabil Sandanski çetesinin mensubları doğruca Mabeyn-i hümayuna dalmışlar. Kasaturaları sıyırmışlar.,,

Ve en nihayette dahi: "Artık buhran geçmiş Enver ve Niyazi Bey'lerle beraber bazı zabitan da saraya gelmişti." diyerek Enver ve Niyazi Bey'lere Bulgar çetesini istinadgâh göstermе-

niz ve Yıldız işgali kahramanlarını her cümle başında Bulgar çeteleri olmak üzere takdim etmeniz doğru olmadığından tashihini rica etmiştim.

Siz hüsniyetle bu mühim işe başladınız. Tabii tashihleri de memnuniyetle kabul edersiniz. İttihat ve Terakki Tarihi elbette takdirle bu eserinizden de istifade edecektir efendim.

Kâzım Karabekir"

***

Kolordu Kumandanı Esad Paşa Vak'ayı Anlatıyor !

Yanya Kalesi Neden Düştü?

İttihat ve Terakki'nin tarihçesini yazarken, anlattığım muhtelif hadiseler hakkında alâkadarlarından bazı mektuplar almıştım, hepsini de eserin sonuna koymak için saklamıştım, bunların bir kısmı eserin bitmiş olması münasebetile evvelki günlerde sıra ile çıktı, bugün de Yanya kalesinin ne şekilde sukut ettiğine dair yazdığım fıkraya cevap veren Kolordu Kumandanı Esad Paşa'nınkini derç ediyorum. Maksadım bîtaraf bir yazıcı olarak kalmak olduğundan, Esat Paşa'yı da dinlemek ve dinletmek benim için ayrıca bir zevk olacaktır.

Esad Paşa'nın Mektubu

Muhterem B. E.

Son Posta'nın 1436 numaralı ve 24/7/934 tarihli nüshasının 9'uncu sayfasında ve İttihat – Terakki serlevhası altındaki yazınızın birinci sütununda, bana ve Yanya müdaafasına dair birkaç satır gördüm ve okudum. Istihbaratınız, ve bu baptaki istitlâatınız, pek yanlıştır. Tarih yazan bir kalem, Fransızca Guy Chantepleure'ü, Emanuel'i, rumca Eleftros Anti Horopos'u ve Büyük Erkânıharbiye Reis-i Muhteremi Müşir Fevzi Paşa Hazretlerinin Garbî Rumeli'nin suret-i ziyaını ve-

sair yerli ve ecnebi, ihticace salih vesaiki nazar-ı itibare alaydı, şüphe yoktur ki, *hakkımda ve Yanya müdafaası hakkında hilâf-ı hakikat neşriyatta bulunmazdı. Hulâsaten berveçhiati arzediyorum:*

1-Arnavut ırkından değilim. 1436 tarihinde, ikinci Murad zamanında, Yanyalı tesellüme gelen Türk mütesellimlerinden Mehmed Kaçı'nın ahfadındanım.

2-Kumandanı bulunduğum Yanya müstakil kolordusuna ve Komanova'dan ric'at edip mıntakama giren Ali Rıza Paşa'nın kumanda ettiği Garp Ordusu kıtaatına pek büyük zararlar veren Arnavutluk istiklâlini, hiçbir vakit tanımadım. Mıntakam dahilinde bulunup da Arnavutluk istiklâline temayül görünen memurin-i mülkiyeyi azlettirdim. Muhakeme altına aldırdım. İstiklâl harbi üzerine firar eden ve bu yüzden kolordunun tenkisi kuvvetine badi olan Arnavut efrada en ağır kanunî cezaları tatbik *ettirdim. Bu sebepten Arnavutluk'un hasmı oldum. Arnavutluk'un istiklâli ilân edilmezden evvel makine başında İsmail Kemal Bey'le uzun uzadiye telgraf muhaberatında bulundum. Eserinize taalluku olmadığı için tafsilât vermekten sarfınazar ediyorum. Fakat Arnavutluk'un ilân-ı istiklâlinden sonra İsmail Bey'le hiçbir münasebet ve muhaberatta bulunmadım. Ve o da Yanya Kalesi'ne Arnavut bayrağının çekilmesi teklifinde asla bulunmadı. Binaenaley mir-i mumaileyhe verdiğimi yazdığınız cevabın aslı yoktur.*

3-1912 senesi birinci teşrininin 18 inden şubat 20 sine kadar resmi harp ceridelerinde mukayyet olduğu üzere muharebeler devam edip duruyordu. Gribve'de kazanılmış bir zafer, fırkacılık yüzünden neticesiz kaldı. Bilâsebep ihtiyat efradı kaçmaya başladı. Fakat karşılarına, Yanya Kalesi'nin top ve mitrâlyözleri çıkınca durmaya ve Pista civarında yeniden bir hatt-ı müdafaa açmaya mecbur oldular. Bundan sonra düşmanın kuva-I faikasına karşı her hatve toğrağı kanlarla sulayarak Yanya Mevki-i Müstahkemine sığınan

kolorduma mensup Arnavutlar maatteesüf silâhlarile, teçhizatlarile Avlonya ve Beret'a firara başladığından Kolordum ve Kale pek âciz ve kuvvetsiz bir vaziyette kalmıştır. Bu esnada idi ki, Komanova'dan kopup Yanya vilâyetine giren Garp Ordusu'nun halis Türk evlâdı imdadımıza şiddet-i şita gibi âfetlere göğüs germiş olan bu cengâver mütehammil ve kanaatkâr Türk askerleri ve zabitleri Şubatın 20 sine kadar dört ay kahramanane yerlerini müdafaa ettiler. Ve o vakite kadar Rumeli'nin muhtelif cephelerinden bir saik-i hakikinin tesirîle vukubulan firar yüzünden Osmanlı Ordusu'nun mütezelzil şeref ve namus-u askerisini diğer kalelerde olduğu gibi Yanya Kalesi'nde de iade ve ihya eylediler. Şubatın yirmisinde hastalar hariç on misli fâik kuvvetle bize taarruz eden ve Yanya'nın kilidi Çoka tepesini elde etmek suretile metin Pijan mıntaka-i müdafaasının arkasını alan düşmana son atımını da attıktan sonra bu Türk bahadırları teslim-I silâha mecbur olmuşlardır. İşbu muhtasar m*aruzat-ı harbiyeye göre ve isimleri yukarıda geçen eserlerde de aynen beyan olunduğu üzere Yanya, bilâharp düşmana teslim olmadı. Bilâkis bütün vazife-i askeriyesini ifa ettikten sonra 10 misli kuva-i fâikaya karşı harben mağlûp oldu.*

4-İşte, hakayik-i maruzaya atf-I nazar edilen beşinci kısım – numara 6 tefrikanız, "Fakat aradan çok geçmemişti ki, bu iki kumandan, kılıçlarını teslim edivermişlerdi." fikrası muhteviyatı, sırf bir iftiradır.

5-Aynı tefrikanızın arkasında isnat edecek koca bir güle, Çatalca'da devam eden kanlı harplerin mukadderatına bir sarsıntı husule getirmişti, *fikralar muhteviyatını büyük Erkânıharbiye yüce Reisi Hazretlerinin Garbî Rumeli'nin ziyaı eserinin 387'inci sahifesinin nihayetinde münderiç, "Yunanlılar Türkleri hiçe sayarak parça parça kuvvet sevkile ağır mağlûbiyetlere uğrayacaklarına ehemmiyetli bir surette ciddi bir teşebbüste bulunsalardı,* üç ay evvel maksatlarına ermiş olurlardı. *Yanya muharebeleri, her iki tarafın da birçok*

hatalarîle Balkan Harbi'nin en kanlı bir safhasını teşkil etmiş ve tûl müddet Yunan kuvvetlerini takımîle düşmanın harsî istilâsını söndürerek şarka Çanakkale – İstanbul'a atılmak tehlikelerini izale eylemiş ve aynı zamanda Türkler için şerefli ve askerler için istifadeli bir sahife-i tarih vücuda getirmiştir." Beyanatı tekzip etmektedir. 1897 harbinde yine Yanya'da fırka erkânıharbiye reisi sıfatile cansiparane ve kemaliiffetle vazife-i askeriyemi ifa eylemiştim.

Karadağ meselesinde Işkodra'da, Balkan Harbi'ne takaddüm eden İtalya Harbi'nde Yanya'da tecemmü eden Kuva-yı askeriyeye kumanda ettim. Mekâtib-i askeriye ders nezaretinde ve Harbiumumî'de 3'üncü Kolordu Kumandanı unvanile Çanakkale müdafaasında bulundum. Birinci, Üçüncü ve Beşinci Ordulara da kuman*da ettim. Bu hizmetlerin kâffesinde istikamet ve faaliyet vezaifimin rehberi idi. Mahiyetim her şaibeden âridir. Yalnız bu defa İttihat – Terakki müverrihinin uğradığım iftirasına müesser olan saiki anlıyamadığımdan müteessirim. Maahaza vesaik-i hakikiye müstenid balâdaki maruzatıma atfen yine tefrikamızla tashih-i keyfiyet buyuracağınızı ümit eder ve hürmetlerimi takdim eylerim, efendim.*

1912-13'de Yanya Müstakil Kolordu Kumandanı
ve hâlen Kadıköyü'nde Acıbadem'de Esatpaşa sokak
No. 2 de mukim mütekaid Ferik Yanyalı Esad"

5. BÖLÜMÜN SONU

3. CİLDİN SONU

DİZİN

Sembol

10 Kânunusani 42, 46, 68, 69, 72, 89, 310, 443

A

Abbas Hilmi Paşa 302, 309, 381, 382, 383, 530

Abdullah Safa 45, 51, 53, 55, 56

Abdullah Zühtü Bey 43

Abdülhamid 21, 94, 115, 187, 222, 234, 236, 307, 310, 320, 331, 333, 343, 374, 376, 425, 426, 475, 476, 477, 485, 489, 490, 510, 569, 600, 626, 634, 650, 681, 691

Abuk Ahmed Paşa 293, 294, 295

Ahmed Abuk Paşa 25

Ahmed Rıza Bey 219, 220, 268, 269, 376, 540, 541, 542, 548, 570, 572, 573, 587, 588, 590, 599, 600, 601, 602, 603, 639, 686

Aktör Burhaneddin 182

Ali Rıza Paşa 412, 550, 695, 700

Almanya 97, 119, 121, 123, 124, 125, 126, 128, 133, 142, 144, 145, 146, 151, 152, 215, 219, 223, 228, 234, 243, 244, 272, 324, 325, 337, 345, 346, 362, 376, 384, 414, 421, 425, 430, 432, 455, 457, 459, 460, 461, 462, 468, 475, 493, 504, 507, 521, 522, 527, 531, 532, 537, 538, 541, 544, 604, 605, 617, 618, 629

Amerika 99, 185, 224, 247, 248, 260, 297, 325, 350, 419, 421, 428, 429, 520, 521, 543, 552, 604, 605

Anafartalar 361, 362, 364, 371, 374

Arif Paşa 163, 165, 173

Arnavutluk 27, 28, 29, 30, 65, 107, 112, 310, 395, 633, 700

Arşidük Ferdinand 123

Atina 21, 43, 101, 105, 225, 227, 228, 290, 291, 298, 543

Avrupa 33, 36, 61, 65, 73, 77, 78, 80, 107, 115, 117, 118, 119, 120, 123, 128, 206, 293, 328, 354, 382, 409, 415, 428, 430, 494, 521, 530, 531, 570, 580, 581, 589, 601, 659, 667

Avusturya 38, 61, 102, 103, 105, 118, 119, 121, 123, 126, 128, 133, 152, 182, 194, 222, 223, 228, 234, 324, 345, 346, 354, 362, 378, 379, 409, 421, 430, 432, 441, 447, 457, 462, 521, 522, 527, 529, 531, 532, 538, 541, 544, 604, 605, 627, 658

Azaryan 268, 269

B

Babıâli 21, 22, 29, 35, 37, 39, 46, 50, 52, 58, 63, 67, 73, 74, 75, 80, 84, 86, 89, 91, 93, 108, 111, 124, 130, 143, 144, 151, 153, 163, 173, 177, 187, 224, 239, 270, 271, 289, 305, 310, 325, 382, 389, 401, 404, 423, 452, 459, 493, 521, 526, 531, 533, 542, 545, 548, 571, 572, 587, 604, 605, 619, 648, 650, 651, 658, 680, 681, 687

Bağdat 120, 121, 208, 240, 303, 313, 315, 335, 405, 407, 414, 433, 437, 438, 439, 459, 461, 468, 486, 498, 529, 539

Bahaeddin Şakir Bey 101, 190, 198, 239, 240, 327, 331, 332, 666

Bahrisefid 68, 72, 142, 207

Bekir Sami Bey 294

Berlin 125, 133, 145, 152, 181, 234, 293, 414, 415, 416, 417, 421, 430, 452, 456, 462, 492, 493, 495, 521, 522, 526, 530, 532, 604, 605, 617, 618, 620, 621, 622

Besarya Efendi 21, 22

Beyoğlu 35, 36, 38, 60, 62, 64, 98, 153, 220, 221, 224, 326, 342, 347, 363, 511, 528, 547, 580

Beyrut 111, 294, 307, 309, 311, 312, 313, 315, 316, 317, 318, 319, 320, 399, 504, 539, 629

Boğazlıyan 250, 251

Bolşevik 455, 458, 555, 556, 557

Bosna-Hersek 121

Breslav 141, 142, 146, 152, 159, 165, 167, 538

Bursa 101, 102, 103, 104, 105, 106, 115, 177, 206, 222, 223, 235, 249, 251, 267, 340, 432, 433, 449, 511, 580, 581, 685

C

Canbolat Bey 22, 344, 518, 527, 543, 561, 562, 567, 612, 656, 657, 665, 666, 669, 670, 681, 682, 684

Cavit Bey 96, 97, 129, 153, 155, 176, 181, 219, 220, 293, 424, 429, 430, 431, 558, 573, 574, 575, 599

Cemal Bey 35, 36, 37, 38, 43, 44, 46, 47, 48, 49, 50, 51, 57, 58, 60, 61, 63, 66, 73, 75, 77, 78, 81, 82, 83, 86, 87, 88, 89, 91, 92, 95, 107, 113, 114, 115, 201, 250, 563

Cemaleddin Efendi 28

Cemal Paşa 36, 44, 53, 56, 95, 96, 97, 98, 104, 108, 109, 122, 124, 125, 129, 130, 136, 148, 149, 152, 155, 156, 157, 163, 176, 177, 182, 202, 203, 204, 205, 206, 208, 209, 210, 211, 212, 213, 214, 215, 242, 303, 304, 312, 315, 316, 317, 318, 319, 326, 354, 365, 377, 383, 384, 391, 392, 393, 394, 395, 396, 397, 398, 399, 400, 401, 402, 403, 407, 420, 422, 440, 461, 462, 463, 464, 465, 466, 473, 503, 506, 507, 527, 532, 538, 559, 560, 561, 562, 563, 564, 565, 566, 567, 568, 616, 617, 618, 619, 620, 621, 622, 650, 652, 653, 654, 655, 656, 659, 666, 673, 677, 678, 679

Conkbayırı 281, 285, 357, 360, 361, 365, 367, 368

Çanakkale 22, 68, 69, 103, 128, 131, 141, 142, 146, 152, 195, 207, 216, 221, 222, 224, 225, 228, 229, 231, 233, 237, 248, 249, 251, 254, 265, 274, 275, 277, 278, 279, 280, 281, 283, 285, 288, 289, 290, 297, 298, 299, 316, 323, 328, 336, 355, 356, 357, 358, 362, 363, 365, 366, 367, 369, 371, 372, 373, 375, 376, 378, 379, 405, 408, 414, 415, 444, 445, 641, 702

Çatalca 22, 23, 24, 25, 30, 32, 37, 46, 61, 65, 70, 71, 72, 73, 75, 379, 701

Çürüksulu Mahmud Paşa 21, 67, 74, 81, 106, 108, 154, 155, 175, 615

D

Dagavaryan 266

Damat Ferid Paşa 325, 495, 496, 507, 548, 549, 603, 608, 609, 610, 611

Damat Salih Paşa 44, 45, 47, 51, 64, 325, 326, 601

Doktor Nâzım 219, 237, 239, 422, 567, 643, 645, 646, 680

Doktor Nihat Bey 37, 43

Doktor Temo Bey 44

E

Edirne 27, 31, 32, 33, 46, 67, 71, 72, 73, 74, 76, 77, 78, 79, 80, 82, 83, 89, 96, 100, 107, 175, 231, 379, 381, 426, 443, 497, 526

Edvard Grey 74, 78, 79, 119, 206

Ekzamili Hattı 68

Emir Faysal 396, 398, 399, 400, 401, 402, 403, 525

Enver Bey 24, 25, 26, 41, 46, 67, 68, 69, 73, 75, 76, 77, 91, 92, 94, 95, 343, 485, 695, 696, 697, 698

Enver Paşa 83, 94, 95, 99, 107, 108, 124, 125, 126, 128, 130, 135, 136, 137, 138, 142, 143, 144, 145, 150, 151, 152, 153, 155, 156, 157, 163, 164, 176, 192, 196, 197, 198, 199, 200, 201, 202, 231, 232, 234, 235, 237, 239, 241, 242, 243, 253, 271, 293, 294, 303, 304, 327, 331, 332, 344, 353, 354, 356, 363, 374, 375, 376, 377, 378, 381, 390, 395, 396, 397, 401, 405, 408, 409, 411, 412, 417, 418, 421, 422, 424, 425, 426, 437, 441, 442, 443, 444, 445, 446, 447, 460, 461, 462, 463, 464, 465, 476, 480, 484, 485, 486, 492, 507, 512, 513, 527, 532, 540, 541, 542, 576, 580, 616, 617, 619, 620, 621, 622, 648, 649, 650, 651, 652, 655, 656, 659, 662, 666, 673, 674, 675, 676, 680

Ermeni 110, 111, 112, 181, 183, 184, 185, 186, 187, 188, 189, 190, 191, 194, 196, 239, 240, 245, 246, 247, 248, 249, 250, 251, 252, 253, 254, 255, 256, 257, 258, 259, 260, 261, 262, 263, 265, 266, 267, 268, 270, 271, 272, 273, 274, 275, 276, 290, 295, 419, 420, 469, 482, 483, 485, 486, 491, 511, 557, 631, 635, 636, 640, 677, 681

Ermeni Tehciri 263

Erzincan 188, 248, 274, 482, 483, 612

Erzurum 140, 141, 179, 185, 186, 187, 188, 189, 190, 191, 193, 194, 196, 239, 240, 253, 254, 257, 262, 270, 274, 302, 335, 346, 409, 483

Esad Paşa 30, 281, 360, 500, 699

F

Faysal Bey 391, 392, 394

Ferdinand 82, 123, 127, 133, 541

Fethi Bey 26, 69, 83, 84, 533, 552, 553, 554, 565, 567, 568, 573, 574, 576, 586, 588, 592, 599, 609, 611, 612, 620, 656, 657, 658, 659, 660, 661, 662, 681

Fiç Moris 45, 49, 103, 245

Fonder Golç Paşa 335

Fransa 96, 97, 98, 112, 119, 120, 121, 122, 123, 128, 129, 130, 140, 150, 173, 174, 185, 222, 228, 232, 270, 271, 272, 296, 308, 316, 323, 421, 430, 452, 455, 525, 529

G

Gayretivataniye 159, 160

Gazze 439, 440, 466, 467

Gelibolu 67, 68, 69, 72, 254, 275, 278, 279, 288, 379

General Hamilton 277, 288, 299, 356, 357, 358, 366, 370, 371, 375

General Savof 24, 80, 81, 82, 83

Glavani Sokağı 36, 41, 45

Goben 141, 142, 144, 145, 146, 148, 152, 158, 159, 165, 167, 172, 179, 233, 271, 406, 538, 676

Gözlüklü Emin 45

Gümülcineli İsmail Bey 37, 45, 183, 292, 295, 300, 660

H

Hacı Adil Bey 21, 381, 551

Hafız Hakkı Bey 152, 198, 330

Hakkı 40, 41, 42, 45, 51, 57, 62, 96, 97, 115, 136, 140, 152, 198, 253, 254, 329, 330, 342, 343, 344, 345, 346, 347, 348, 349, 419, 441, 456, 478, 493, 527, 541, 556, 561, 580, 581, 587, 623, 624, 637, 657, 658, 662, 680, 685

Hakkı Paşa 41, 96, 97, 115, 136, 140, 152, 253, 254, 342, 344, 345, 346, 347, 348, 349, 419, 441, 456, 478, 493, 527, 541, 561, 587, 637, 657, 658, 662

Halil Edip Bey 115

Halil Hakkı Paşa 253

Halil Sami Bey 279, 280

Hallaçyan 266

Hamdi Bey 29

Hasan İzzet Paşa 189, 193

Hınçakyan 182, 245, 246

Hırant Ağacanyan 266

Hurşit Paşa 26, 68, 69, 70, 75

Hürriyet ve İtilâf Fırkası 32, 39, 44
Hüseyin Kadri Bey 591, 592

I

Irak 178, 207, 208, 215, 237, 240, 302, 303, 304, 306, 308, 335, 396, 405, 415, 437, 459, 497, 498, 528, 539, 678
İngiltere 45, 49, 51, 63, 75, 97, 98, 99, 103, 119, 120, 121, 123, 128, 130, 140, 141, 142, 173, 174, 185, 201, 207, 222, 228, 232, 245, 270, 271, 272, 290, 297, 298, 299, 323, 382, 383, 421, 452, 455, 529
İsmail Canbolat Bey 22, 344, 518, 527, 561, 562, 567, 612, 656, 657, 665, 666, 669, 670, 681, 682, 684
İsmail Hakkı Paşa 41, 115, 140, 152, 342, 344, 345, 346, 347, 348, 349, 419, 441, 478, 527, 541, 561, 587, 637, 657, 658, 662
İsmail Kemal Bey 28, 29, 30, 700
İstanbul 2, 21, 28, 32, 35, 36, 37, 39, 41, 43, 44, 45, 46, 47, 48, 49, 50, 51, 57, 60, 61, 63, 66, 74, 75, 77, 78, 80, 81, 83, 84, 86, 87, 88, 89, 90, 91, 95, 96, 98, 99, 100, 105, 106, 107, 111, 112, 113, 117, 122, 128, 129, 133, 134, 136, 138, 140, 142, 144, 150, 152, 154, 162, 170, 172, 178, 181, 182, 184, 185, 186, 190, 191, 194, 197, 198, 205, 206, 209, 211, 212, 213, 217, 221, 222, 226, 227, 228, 230, 231, 232, 235, 237, 239, 240, 242, 243, 245, 252, 253, 264, 265, 266, 267, 271, 275, 283, 289, 290, 291, 293, 294, 296, 297, 298, 299, 300, 303, 307, 308, 309, 311, 315, 316, 319, 323, 324, 328, 329, 332, 336, 337, 338, 340, 341, 342, 343, 345, 346, 347, 348, 349, 350, 354, 355, 356, 357, 358, 362, 367, 373, 375, 376, 377, 378, 379, 381, 382, 386, 389, 391, 392, 394, 395, 401, 403, 404, 407, 408, 414, 416, 420, 423, 424, 428, 430, 444, 447, 449, 452, 460, 462, 463, 466, 475, 476, 477, 478, 480, 482, 486, 489, 493, 497, 504, 506, 511, 513, 524, 525, 526, 528, 529, 530, 533, 534, 546, 547, 552, 553, 554, 555, 556, 557, 558, 559, 564, 573, 574, 580, 581, 582, 584, 587, 589, 593, 594, 606, 607, 610, 614, 616, 620, 624, 627, 630, 632, 645, 647, 654, 655, 656, 657, 658, 659, 663, 665, 667, 668, 673, 674, 675, 677, 679, 680, 681, 683, 689, 694, 698, 702
İtalya 121, 126, 152, 185, 223, 224, 228, 242, 323, 480, 702
İttihat ve Terakki 24, 35, 41, 83, 89, 92, 95, 96, 101, 104, 105, 107, 112, 120, 121, 139, 141, 143, 152, 181, 182, 189, 190, 191, 193, 207, 220, 225, 227, 235, 236, 237, 240, 241, 242, 257, 272, 273, 292, 293, 298, 304, 307, 314, 325, 338, 340, 343, 349, 353, 374, 377, 381, 382, 385, 386, 388, 389, 393, 403, 416, 418, 420, 422, 423, 425, 439, 441,

443, 444, 471, 479, 490, 496, 513, 518, 527, 528, 529, 530, 533, 534, 535, 540, 542, 545, 546, 547, 548, 549, 551, 554, 556, 561, 563, 570, 574, 575, 576, 579, 582, 583, 584, 586, 587, 589, 590, 591, 596, 597, 598, 599, 600, 601, 605, 611, 613, 621, 626, 631, 632, 640, 642, 644, 648, 649, 655, 659, 660, 661, 665, 667, 671, 679, 682, 683, 684, 685, 686, 689, 696, 699

İzzet Paşa 23, 24, 25, 26, 28, 67, 75, 90, 91, 93, 94, 98, 155, 156, 189, 193, 389, 407, 410, 411, 412, 456, 461, 487, 548, 549, 550, 569, 573, 574, 575, 576, 577, 579, 584, 586, 587, 588, 590, 591, 592, 594, 596, 599, 600, 655, 657, 659, 662

J

Jandarma Kâzım 45

Jandarma Kemal 45, 51

K

Kafkas 141, 146, 178, 181, 193, 194, 195, 196, 199, 201, 202, 228, 237, 239, 248, 252, 256, 258, 261, 269, 274, 302, 335, 406, 409, 414, 415, 436, 455, 456, 459, 460, 481, 482, 483, 484, 485, 486, 557, 558, 621, 674

Kafkasya 74, 128, 140, 185, 188, 199, 232, 257, 265, 267, 271, 521, 621

Kâmil Paşa 22, 23, 28, 37, 41, 42, 45, 48, 49, 50, 51, 63, 78, 254, 269, 302, 310, 311, 325, 343, 363

Kanal 178, 201, 206, 207, 208, 209, 210, 211, 212, 213, 214, 216, 242, 378, 381, 383, 384, 385, 391, 394, 399, 402, 405, 407, 439, 653

Kanal seferi 208, 383, 384, 394, 399, 405

Kara Kemal 219, 345, 347, 421, 422, 477, 478, 480, 545, 553, 645, 646, 647, 661, 667, 670

Kars 141, 190, 193, 198, 250, 457, 459, 483, 557

Kâzım 39, 40, 41, 42, 43, 44, 45, 46, 47, 51, 52, 54, 55, 59, 62, 64, 113, 114, 269, 361, 364, 472, 506, 670, 693, 699

Kâzım Bey 39, 46, 47, 113, 114, 361, 670

Kemal Mithat Bey 45, 47, 51, 62

L

Lawrens 439, 440

Lenin 453, 454, 455

Leyman Fon Sanders 98, 364, 371, 499, 502, 523

Limpos Paşa 97, 99, 148

Loit Corc 298, 299

Londra 32, 65, 71, 78, 79, 96, 118, 121, 130, 206, 298, 453, 533, 535, 549, 616

M

Mahmud Şevket Paşa 20, 21, 22, 23, 25, 33, 46, 49, 50, 51, 52, 53, 54, 55, 56, 57, 59, 60, 61, 62, 63, 65, 66, 68, 69, 86, 87, 89, 96, 97, 98, 112, 113, 114, 115, 310, 311, 312, 314, 325, 343, 563, 601, 627, 634, 694, 695

Manastır 29, 30, 247, 307, 442, 678, 691

Manuel Karasu 46, 51, 61

Mehmed Ali 40, 45, 51, 53, 62, 63, 418, 587

Mehmed Esad Efendi 22

Mekke 111, 309, 311, 384, 385, 386, 391, 392, 394, 395, 399, 403, 511

Mısır 36, 48, 49, 51, 112, 117, 130, 147, 178, 182, 183, 184, 185, 201, 203, 204, 206, 207, 209, 210, 211, 212, 213, 214, 217, 232, 242, 243, 264, 266, 267, 271, 302, 305, 306, 307, 308, 309, 318, 378, 381, 382, 383, 384, 418, 422, 432, 513, 530, 564, 654

Midilli 147, 148, 150, 151, 158, 159, 164, 165, 167, 292

Mirza Kadri Bey 44

Mithat Şükrü 422, 565

*Mizan*cı Murad 7

Muhip 37, 41, 42, 43, 44, 45

Musa Kâzım Efendi 269, 472

Mustafa Kemal Bey 69, 70, 107, 279, 280, 281, 282, 283, 284, 285, 286, 359, 360, 361, 362, 364, 365, 366, 367, 368, 369, 371, 374, 375

Mustafa Suphi 114, 115, 117

Musul 497, 539

N

Nâzım Paşa 23, 24, 26, 37, 40, 46, 67, 71, 113, 312

Nesim Ruso Efendi 51, 78

Nuri Paşa 484, 485, 558, 621

O

Odesa 144, 166, 167, 168, 169, 170, 172, 177, 231, 233, 355, 618, 621, 622, 657, 658

Oskan Efendi 21, 155, 174, 175, 176, 293, 550

Osman Nizami Paşa 67, 74, 96

P

Paris 36, 37, 43, 44, 96, 117, 119, 122, 124, 181, 182, 225, 226, 271, 293, 295, 296, 297, 310, 315, 525, 616, 686

Pertev Tevfik Bey 36, 37, 40, 41, 43

Petersburg 117, 293, 453

Pire Mehmed Sokağı 45, 51, 62, 63

Prens Sabahaddin Bey 37, 38, 40, 41, 42, 47, 63, 113, 114, 115, 117, 181, 225, 226, 227, 292, 295, 296, 299

Prinçip 123

R

Rumeli 26, 27, 28, 30, 32, 38, 73, 78, 80, 85, 86, 88, 100, 106, 112, 118, 121, 164, 208, 237, 240, 242, 311, 379, 388, 390, 420, 426, 499, 526, 536, 627, 680, 681, 685, 699, 701

Rusya 74, 75, 97, 98, 112, 113, 116, 117, 119, 120, 121, 123, 127, 128, 140, 162, 173, 174, 178, 182, 184, 185, 188, 189, 191, 217, 222, 232, 255, 256, 270, 271, 323, 415, 416, 421, 430, 449, 451, 452, 455, 457, 481, 594

S

Sadık Bey 39, 110, 112, 181, 182, 290, 513

Said Halim Paşa 65

Salih Paşa 44, 45, 47, 48, 51, 64, 325, 326, 601

Sapancalı Hakkı Bey 42

Sarıkamış 190

Satvet Lütfi 37, 38, 43, 114

Seddülbahir 279, 280, 289, 358

Serdar Sıtkı 38, 43, 113

Silâh gazetesi 236

Sinop 63, 88, 115, 117, 221, 612

Sinop Kalesi 63, 115, 117

Sivas 248, 251, 275, 558, 580

Sivastopol 116, 117, 160, 161, 167, 172, 177, 624

Sofya 107, 231, 245, 246, 248, 279, 378, 526, 541, 553, 573

Sultan Mehmed 66, 112, 126, 128, 176, 222, 223, 226, 234, 290, 325, 328, 376, 377, 414, 423, 475, 489, 490, 492, 496, 507, 514, 528

Suriye 111, 202, 203, 204, 208, 209, 211, 303, 304, 306, 307, 308, 309, 310, 311, 312, 313, 314, 315, 316, 317, 318, 320, 354, 377, 384, 390, 392, 396, 399, 406, 459, 460, 461, 462, 463, 464, 466, 469, 499, 502, 503, 505, 506, 512, 522, 524, 527, 528, 532, 538, 557, 558, 559, 564, 565, 566, 653, 654

Suşon Paşa 149, 158, 166, 173, 194

Süleyman Askerî Bey 107, 208, 236, 237, 240, 241, 302, 678

Süleymanül Büstani Efendi 74, 155, 175

Şarköy 26, 67, 68, 69, 73, 91, 443, 651

Şerif Hüseyin 311, 314, 319, 380, 384, 385, 386, 387, 388, 389, 391, 392, 393, 394, 395, 396, 397, 398, 399, 400, 401, 402, 403, 439, 511, 512

Şerif Paşa 36, 37, 42, 43, 44, 181, 182, 183, 184, 271, 272, 273, 274, 290, 292, 293, 294, 295, 296

Şevki 37, 42, 45, 51, 53, 56, 62, 163, 164

Şeyhülislâm Cemaleddin Efendi 28

Şoför Abdürrahman 45

Şoför Cevat 45

T

Talât Bey 33, 46, 50, 67, 74, 75, 91, 92, 93, 105, 108, 113, 120, 121, 124, 130, 140, 143, 155, 176, 177, 184, 204, 205, 227, 228, 252, 293, 294, 296, 324, 326, 327, 354, 375, 377, 391, 401, 418, 420, 421, 422, 427, 434, 435, 644, 645, 686

Tanin gazetesi 232, 289, 290

Tehcir 264, 268, 270, 271, 274, 420, 639

Tevfik Paşa 206, 207, 535, 549, 550, 559, 569, 570, 573, 574

Topal Tevfik 45, 47, 51, 52, 53, 54, 55, 56, 60, 61, 62

Trablusgarb 85, 86, 115, 121, 147, 237, 242, 243, 439, 484, 558, 673

V

Vahdeddin 66, 325, 326, 327, 328, 329, 332, 333, 490, 491, 492, 493, 495, 496, 506, 507, 509, 510, 511, 512, 513, 518, 529, 530, 531, 534, 535, 536, 539, 540, 541, 542, 544, 545, 547, 549, 550, 551, 552, 570, 571, 572, 573, 574, 575, 597, 599, 600, 601, 602, 608, 610, 631, 657

Vahdeddin Efendi 66, 325, 326, 327, 328, 332, 333

Van 185, 187, 188, 191, 252, 254, 255, 256, 259, 260, 261, 262, 264, 267, 268, 269, 270, 295, 301, 365, 483, 486

Varteks Efendi 259

Vehib Paşa 409, 413, 446

Venizelos 101, 105

Vilhelm 133, 154, 244, 246, 291, 376, 414, 460, 462, 474, 475, 476

Viyana 78, 234, 342, 378, 382, 416, 417, 421, 452, 462, 495, 521, 522, 526, 530, 532, 550

W

Wilson 520, 521, 522, 543, 544, 552, 604, 605, 611

Y

Yakub Cemil 464

Yanyalı Esad Paşa 30

Yaver İbrahim Bey 55, 57, 59

Yavuz 146, 148, 150, 151, 158, 159, 164, 165, 166, 167, 172, 179, 209, 210, 233, 271, 292, 406, 512, 676

Yıldız Sarayı 51, 236, 290, 414, 635

Yusuf İzzeddin Efendi 98, 323, 327, 328, 329, 330, 331, 332

Yüzbaşı Eşref Bey 54

Z

Zeytûn 187, 246, 247, 262, 270

Ziya 2, 40, 45, 51, 52, 53, 54, 56, 215, 216, 422, 550, 573, 583, 666, 686

Zöhrab Efendi 258